Filológia és textológia a régi magyar irodalomban

Tudományos konferencia,

Miskolc, 2011. május 25–28.

Filológia és textológia a régi magyar irodalomban

Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.

Szerkesztette
Kecskeméti Gábor
Tasi Réka

Miskolci Egyetem BTK
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Miskolc, 2012

Készült a Miskolci Egyetem
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében
és Irodalomtudományi Doktori Iskolájában

© Kecskeméti Gábor, Tasi Réka és a szerzők, 2012

ISBN 978-963-661-986-2

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor, az ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének igazgatója,
az Irodalomtudományi Doktori Iskola vezetője
A borítón látható fényképet Tasi Réka készítette
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

ELŐSZÓ

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Irodalomtudományi Intézetének (ITI) Reneszánsz Osztálya (Budapest), a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája, az MTA Miskolci Területi Bizottságának Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottsága és az MTA I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága (Budapest) – együttműködésben az Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest), a Szegedi Tudományegyetem, a Debreceni Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem (Budapest) és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Piliscsaba) bölcsészettudományi karainak régi magyar irodalomtörténeti műhelyeivel (intézeteivel, tanszékeivel, doktori programjaival) – tudományos konferenciát rendezett Miskolc városában 2011. május 25–28. között, *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban* címmel. A jelen kötet a konferencián elhangzott előadások tanulmánnyá továbbfejlesztett változatait tartalmazza.

Konferenciánk az MTA ITI Reneszánsz Osztálya körül kialakult informális kutatói közösség, a Reneszánsz- és Barokk Kutatócsoport (a Rebakucs) tavaszi konferenciáinak 1970 óta tartó történetében úgyszólván szokásos állomásnak nevezhető:[1] ezekkel az ülésszakokkal szemben ugyanis természetes kívánalom volt mindig, hogy mind rangos, mind fiatal előadóktól nagy horderejű előadások sora hangozzék el, amelyek együttesen képesek évről évre újrarendezni a régi magyar irodalom kutatásának egyes területeit. A fennállásának húszéves évfordulóját a 2012/2013-as tanévben ünneplő miskolci bölcsészkar – az 1995. évi *Retorikák, poétikák, drámaelméletek* konferencia után[2] – második alkalommal volt a házigazdája a sorozatnak. Az 58 előadó 52 előadását felvonultató 2011. évi konferencia 142 regisztrált résztvevőt vonzott Miskolcra, nem szólva az alkalmi látogatókról, a miskolci diákseregről és kedves oktató kollégáinkról, akik bizony regisztráció nélkül özönlötték el ülésről ülésre az MTA Miskolci Területi Bizottságának Erzsébet téri előadótermét. Rendezvényünk felmutatta a Rebakucs-konferenciák hagyományos erényeit: tárgyunkat multidiszciplináris keretben, a társtudományok képviselőinek közreműködésével vizsgáltuk meg (a tágan értett – eszmetörténetet is felölelő – irodalomtörténet szakemberei mellett szót kaptak könyv-, zene- és nyelvtörténészek, folkloristák, egyik jogtörténész előadónk személyében pedig egy miskolci társadalomtu-

[1] A konferenciasorozat történetéről lásd SÁNTHA Teréz gondos összeállítását: *A reneszánsz ülésszakok 40 éve*, http://www.iti.mta.hu/Rebakucs_konf.html (2012.05.11).

[2] Az 1995. évi konferencia programja, az előadásainak megjelenéséről szóló bibliográfia és a résztvevők fotógalériája: http://magyarszak.uni-miskolc.hu/hirek/konf1995.html (2012.05.11).

dományi társkar is képviseltette magát), az előadók között a legígéretesebb fiatalok is felvonultak csaknem valamennyi társegyetem képviseletében (közülük ketten miskolci doktoranduszhallgatók illetve doktorjelöltek), a munkában külföldi társintézményekből (Kolozsvár, Nyitra, Újvidék) érkező kollégáink is részt vettek. Őszintén reméljük – és a konferencia résztvevőivel beszélgetve csakugyan ez a benyomásunk –, hogy vendégeink egy szigorú fegyelemmel felépített, elmélyült szakmai diskurzusnak szentelt, jelentős tudományos hozamú, ugyanakkor oldott, jó hangulatú esemény emlékét vitték magukkal Miskolcról, és kellemes érzésekkel gondolnak vissza a forró május végi napokra.

Ugyanakkor meg kell neveznünk néhány olyan körülményt, amelyek bizonyos mértékig kiemelik ezt a sikeres konferenciát még a nagy múltú Rebakucs-összejövetelek hosszú sorából is. Ilyen már az a kísérőrendezvény is, amelyre a konferencia megnyitása előtti órákban, szűkebb körben kerítettünk sort: az MTA ITI által megírni tervezett irodalomtörténeti kézikönyv első, a 18. század végéig tartó kötetének koncepcióját – Bene Sándor és Kecskeméti Gábor közös munkáját – kerekasztal-beszélgetésen vitatták meg Miskolcon a régi magyar irodalomtörténet és a 18. század kutatásának hazai műhelyeit vezető szakemberek. Ennek a tanulságos szakmai vitának az eredményeit majd a következő években, az irodalomtörténeti szintézist elkészíteni igyekvő kollektív munka során lehet kamatoztatni, illetve az álláspontokat e további munka tapasztalatai felől visszatekintve megítélni.

Ugyanilyen fontos kiemelni azt is, hogy a konferencia előkészítésébe – a Rebakucs-programok történetében első alkalommal – ezúttal az MTA Textológiai Munkabizottsága is bekapcsolódott. E bizottság küldetése gondoskodni a magyar irodalom klasszikus műveinek és a folklór szövegeknek hiteles, tudományos, kritikai szövegkiadásairól.[3] A bizottság a szövegkiadások minőségbiztosítási feladatait kettős tevékenységi körben látja el: egyrészt meghatározza a szövegek tudományos kiadásának alapelveit, vagyis a kritikai kiadásra, a forráskiadásra, a genetikus kiadásra, az elektronikus kiadásra és az igényes népszerű kiadásra vonatkozó szabályzatot, továbbá minden kiadványtípus számára módszertani ajánlásokat fogalmaz meg; másrészt pedig koordinálja a tudományos kiadásokat készítő szakmai műhelyeket és könyvkiadókat, akkreditálja a tudományos szövegkiadások sorozatait, felügyeli megjelentetésük folyamatát és védjegyével garantálja az elkészült kiadások minőségét. A bizottság szokásos munkamódszere a bizottsági ülések keretében történő, az egyes textológiai műhelyeket periodikusan sorra vevő, az adott műhely munkatársi köréből delegált és meghívott közreműködőkkel zajló konzultáció. E módszer előnye, hogy az előzetes munkaanyagok és az adott szövegkiadói vállalkozást illető egyéb tapasztalatok birtokában elmélyült, az álláspontokat jól megjelenítő szakmai beszélgetést lehet folytatni, hátránya viszont, hogy az egyes műhelyek munkája kapcsán megvitatott elvi és gyakorlati eredmények és/vagy problémák tanulságai nem válnak széles körben ismertté, vagyis nem hasznosulhatnak általános érvényű belátásokként, tapasztalatokként valamennyi, rokon problémákkal küzdő textológiai műhely számára. A Textológiai Munkabizottság ezért egy olyan konferenciasorozatot kezdemé-

[3] Lásd a Textológiai Munkabizottság honlapját: http://textologia.iti.mta.hu (2012.05.11).

nyezett, amelyen a jelenleg folyó, tudományos igényű szövegkiadói munkálatok legszélesebb közreműködői körének is módja nyílik a részvételre, a tapasztalatok kölcsönös megosztására. E konferenciaszervezői szerep a Textológiai Munkabizottság életében is jelentős állomás: legutóbb 1978 októberében zajlott hasonlóan nagy igényű konferencia a bizottság kezdeményezésére, akkor Mátrafüreden, jelentős részben a materiális szöveghordozók tanulmányozásának szentelt tematikával, amelynek tanulmányai 1982-ben jelentek meg idegen nyelvű tanulmánykötetben, francia–magyar együttműködésben.[4] A 2011. évi miskolci konferencia az új konferenciasorozat első állomása volt, amelyen – több más hangsúlyos diszciplináris súlypont mellett – a régi magyar irodalom szövegeit illető textológiai tapasztalatok megvitatására is sor kerülhetett. (Korábban egyetlen régimagyaros konferencia sem választotta reflexiója kizárólagos tárgyául a mindannyiunk tevékenységét alapvetően meghatározó filológia és textológia elméleti és gyakorlati kérdéseit.) Azóta egyébként lezajlott már a második ilyen összejövetel is, ugyancsak Miskolcon, 2012. április 23–25. között, *Filológiai és textológiai kérdések a 20. századi klasszikusok szövegkiadásaiban* címmel, a Babits Mihály, József Attila, Kosztolányi Dezső és Szabó Lőrinc életművének kiadásai köré csoportosuló textológiai kérdésekre koncentrálva.[5]

A tapasztalatok fényében szükséges lehet megmagyarázni azt is, hogyan és miért ragadhatta magához Miskolc e textológiai kérdések megvitatásának kezdeményező szerepét. Arról van szó, hogy a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája nem csupán házigazdaként vett részt e rendezvények előkészítésében, hanem az itt folyó kutatói és oktatói munka természete, jellege magától értetődő episztemikus-diszciplináris keretként kínálkozik a filológiai és textológiai kérdések középpontba állításához. A szövegtudományi érdeklődés Miskolcon valójában már a doktori programok megindulása előtt koncepciót öltött, lényegében egyidős a miskolci bölcsészképzéssel, és a graduális hallgatók körében is érvényesült.[6] Szövegtudományi doktori program – 1996 óta – Magyarországon egyedül e képzőhelyen működik,[7] oktatói kivételesen felkészült szakmai együttest képeznek ezen a területen. A 2007/2008-as tanévben pedig úgy vittük véghez a doktori iskola egészének diszciplináris újrapozícionálását, hogy azóta az iskolába integ-

[4] *Avant-texte, texte, après-texte [Colloque International de Textologie à Mátrafüred (Hongrie), 13–16 octobre 1978]*, volume publié par Louis HAY, Péter NAGY, Bp.–Paris, Akadémiai Kiadó–Éditions du CNRS, 1982.

[5] Részletek ez utóbbi konferenciáról: http://magyarszak.uni-miskolc.hu/hirek/20-szazadi-klasszikusok.html (2012.05.11).

[6] Erről tájékoztat: KOVÁCS Sándor Iván, *Kísérlet a Miskolci Egyetem Alkalmazott Irodalomtudományi és Történettudományi Tanszékcsoportjának (Textológiai Műhelyének) létrehozására*, Irodalomismeret, 5(1994)/2–3, 11–18.

[7] Erről lásd: BESSENYEI József, *A Miskolci Egyetemen akkreditált szövegtudományi PhD (doktori) program rövid ismertetése = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2004, II, 673–677.

rált doktori programok együttesen is erős szövegtudományi diszciplináris pozíciót, szinergiát testesítenek meg.[8]

Külön szerencse, hogy maga a Miskolci Egyetem tágas kampusza, azonfelül az Avas, Tapolca és a Bükk keleti nyúlványai természeti szépségekben és történelmi emlékekben gazdag környezetet biztosítanak munkálkodásunk helyszínéül, ahol vendégeink is mindig nagy kedvvel találják meg a peripatetikus beszélgetések vonzó környezetét (a diósgyőri várat például a konferencia résztvevői is felkeresték egy esti látogatás alkalmával), az azonban a fentiek ismeretében semmiképpen sem puszta akcidencia, hogy épp ebben a városban élénkültek meg az elmúlt években a filológiai-textológiai diszkussziók.

Konferenciánkat a fenti körülmények együttes figyelembevételével terveztük meg, és tudományos orientációját egy olyan körlevélben vázoltuk fel 2010 szeptemberében, amelyből érdemes felidézni a megfontolás tárgyául javasolt témaköröket, hiszen ezek összegezhetik a leginkább érvényes módon a jelen kötet tematikai kereteit is:

„A konferencia terveink szerint két alapvető témakört ölel fel.

1. Megvizsgálja a régi magyar irodalom szerzőinek filológiai, textológiai ismereteit, nézeteit, az e nézetekről megfogalmazott reflexióikat és szövegkiadói gyakorlatukat egyaránt. A reneszánsz- és koraújkori humanizmus kialakította a szövegek tanulmányozásának máig használatos filológiai módszereit (szövegösszevetés-kollacionálás, variáns-nyilvántartás, datálás, a leszármazási kapcsolatok sztemmán ábrázolása, emendálás, az alapszöveg kiválasztása, a főszöveg és a kritikai jegyzetapparátus kialakítása, szövegmagyarázat stb.). E módszerek egyre professzionálisabb alkalmazásával jelentek meg a klasszikus antik szerzők műveinek előbb *editio princeps*ei, majd tudatos szövegkiadói elgondolásokat követő újabb változatai, jegyzetei, kommentárjai, fordításai. A szöveg teste és jelentése iránt tanúsított elmélyült figyelem humanista hagyománya kiterjedt a humanista elődök intencióinak mérlegelésére, az újabb kori vagy kortárs írók, költők műveinek értelmezésére is. A szakrális szövegek adekvát interpretációjának eleinte jelentősen eltérő módszertani hagyománya fokozatosan alkalmazni kezdte a világi szövegek tanulmányozására és a nekik való jelentéstulajdonításra kidolgozott eljárásokat, így a bibliai hermeneutika és exegézis is telítődött a humanista szövegmagyarázat szemléleti sarokpontjaival.

E tág és szép témakörben olyan előadásokat várunk, amelyek bemutatják

– a klasszikus antikvitás vagy a megelőző humanista nemzedékek szövegeit megőrző, összegyűjtő, elrendező, publikáló tudósokat, köztük a régi magyarországi filológiának az európai professzionális élvonalba tartozó művelőit (Dudith, Gyalui Torda, Zsámboky, Georgius Sylvanus, a Janus Pannonius-életmű szövegkiadói stb.);

– a *studia humanitatis* mindennapi iskolai gyakorlatában használt, külföldről adaptált vagy hazai szerző által készített grammatikai, retorikai, poétikai és más tárgyú tankönyvek szövegét, a bennük található auktorszemelvények kiválasztásának szempontjait,

[8] Részletekért és további információkért érdemes felkeresni a doktori iskola honlapját: http://www.uni-miskolc.hu/~bolphd (2012.05.11).

kánonalakító jelentőségét, szövegállapotát, a szövegértelmező eljárások elemi szintjének kialakítását és begyakoroltatását célzó gyakorlati eljárásokat, azok reflektált vagy implikált elveit;

– a régi magyarországi kommentárirodalmat, annak műfajait, olyan iskolai disputációkat, hitvitázó műveket és traktátusokat is beleértve, ahol a szövegértelmezésen fordul meg az érvelés, vagy egymás szövegeinek idézése döntő eleme a vitának;

– a professzionalista humanisták és az átlagos erudíciójú hazai egyházi és világi értelmiség elméleti ismereteit és gyakorlati orientációját kialakító, megalapozó nemzetközi trendeket, központokat, filológiai iskolákat, az európai hírű humanista filológusokkal való kapcsolatokat;

– a hazai fordításirodalom képviselőinek az alapszöveg megválasztásában megmutatkozó figyelmét vagy öntudatlanságát, közvetlen forrásaik tisztázható vagy kideríthetetlen voltát, a fordítás során követett eljárásaikat (szöveghűség vagy adaptáció, terminológiai fegyelem vagy következetlenség, mintakövetés vagy önálló betétek);

– a hazai biblia- és zsoltárkiadások textológiai kérdéseit (nemzetközi mintáik, alapszövegük, apparátusuk, a bibliakiadásokat kísérő hermeneutikai művek, a kiadásokat meghatározó társadalmi közeg és egyéni intenció);

– a régi magyar irodalom hermeneutikai, szemiotikai, szemantikai hátterét és a legitimnek számító retorikai értelmező eljárásokat (mind az invenció, mind a diszpozíció, mind az elokúció területén);

– az ismert szövegek sajtó alá rendezésekor és az új művek első megjelentetésekor érvényesülő, részint szerzői, részint szerkesztői, részint nyomdászi-kereskedői szempontokat, kompozíciós elveket (Szenci Molnár, Rimay, Szenci Kertész, Zrínyi stb.);

– mindazokat a meta- és paratextuális jelzéseket, amelyek a liminária szokásos műfajaiban (ajánlás, előszó, üdvözlőversek, mutatók, sajtóhibajegyzék stb.) értelmező kereteket jelölnek ki az olvasó számára;

– a könyv nyomdai előkészítése során a szöveggondozásra kialakított korabeli technológiát (szedési-tördelési utasítás, korrektúra), az egyes nyomdák kiadói gyakorlatát, a nyomtatott könyv medialitásában értelmezésre felkínált nem-textuális jelentéshordozókat.

2. A konferencia megvizsgálja továbbá a mi saját, a régi magyar irodalom szövegeit érintő filológiai-textológiai tevékenységünket is. E témakörben olyan előadásokra számítunk, amelyek mérlegelik

– az elmúlt évtizedek régimagyaros szövegkiadásainak reflektált vagy öntudatlan tudományelméleti pozícióit, tudománytörténeti helyét, filológiai elveik korszerűségét, következetességét;

– a teljes és a befejezetlen kritikaikiadás-, forráskiadás-sorozatokat, tervezett, szerkesztés alatt lévő vagy megjelenés előtt álló köteteik jellegzetességeit, elveit, a sorozathoz képest következetesen vagy módosult elgondolások szerint kialakított módszereit, a legsürgősebbnek tűnő, elvégzendő feladatokat és azok végrehajtásának optimális módját;

– a betűhű és a modernizált helyesírású, hanghű átírás közötti állásfoglalást meghatározó célképzeteket;

– a digitális-elektronikus szövegkiadás módszereit, professzionális és dilettáns tervezésüket és kivitelezésüket, az elkészült szövegkiadások és adatbázisok erényeit és fogyatékosságait, továbbfejlesztésük útjait, valamint azokat a lépéseket, amelyekkel biztosítható a papíralapon létrehozott szövegkiadások és adatbázisok hatékony elektronikus konverziója;

– a személyes kutatói munkaszakasz elektronikus alapokra helyeződésének állapotát, a szövegek digitális kezelésének optimalizálásához szükséges megfontolásokat;

– azokat a közép- és hosszú távú következményekkel járó stratégiai döntéseket, amelyek e téren tudományszakunk sajátosságaiból következnek."

Hogy mit és mennyiben sikerült ezekből a célkitűzésekből konferenciánknak valóra váltania, az a jelen tanulmánykötet egészéből kell hogy kitűnjék.

A konferencián elhangzott mind az 52 előadásról teljes videófelvételünk van, és a tanácskozás honlapján fotósorozatban is megjelenítettük a konferencia minden huszadik másodpercét. A fotókat személyenként csoportosítottuk, innét tudható, hogy előadóként, szekcióelnökként, hozzászólóként összesen 67 kollégánk kért és kapott szót négynapos rendezvényünkön.[9] Az előadások közül 43 szerző 37 tanulmányát sikerült közlésre megszereznünk kötetünk számára. Nem hallgathatjuk el afeletti örömünket, hogy – a Rebakucs-konferenciák történetében nem egészen szokásos módon – a konferencia tanulmánykötetét rövid idő alatt, a megrendezést követő év tavaszára sikerült megjelentetnünk, épp azon időtávon belül, amikor a rendezvényszervezői stafétabotot továbbadjuk a konferenciasorozat következő, 2012. évi házigazdáinak, debreceni kollégáinknak és barátainknak.

A jelen tanulmánykötet megjelentetése a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Kecskeméti Gábor

[9] A konferencia információs oldala továbbra is elérhető marad a miskolci Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet honlapjának részeként: http://magyarszak.uni-miskolc.hu/hirek/filologia-es-textologia.html (2012.05.11).

A latin humanizmus hazai filológiája

„…a magyarországi és ennek forrásvidékét és hátterét megadó
európai latinság”

KECSKEMÉTI GÁBOR

A HUMANISTA FILOLÓGIAI HAGYOMÁNY ÉS MAGYARORSZÁG*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

1. Az európai humanista filológia jellegzetességei és megítélése

A reneszánszkori–koraújkori eszmei és irodalmi folyamatok megnevezésére használt *humanizmus* terminust semmiképpen sem szabad összemosnunk vagy összecsúszni hagynunk a szó 19–20. századi köznyelvi használatával, és az emberi méltóság, az „embervolt" centrálásával valamiféle, a *filantrópia* jelentése közelébe sodródó értelmet tulajdonítanunk neki.[1] Koraújkoros irodalomtörténészként a szó jelentéstörténetének azzal a szakaszával van dolgunk, amikor a terminus elsődlegesen az irodalmi és nyelvi stúdiumok professzionalizmusát kifejező jelentések köréhez kapcsolható. Hosszabb ideje megfelelőnek tartom azt a definíciót adni róla, hogy a humanizmus irodalomtörténeti értelemben a klasszikus antikvitás szövegkorpuszával kialakított reflektált viszonyt jelenti.

Ha így értjük a dolgot, akkor az is nyilvánvaló, hogy a klasszikus antik szövegek tanulmányozásának grammatikai, retorikai, poétikai, morálfilozófiai és historiográfiai centrumú módozatai mellett igen nagy jelentőségűek a reflexió azon válfajai is, amelyek mindenekelőtt filológiai, textológiai érdeklődést testesítenek meg. És ezekről is pontosan úgy kell gondolkodnunk, mint a felsorolt többiről: mindegyiknek van mind receptív,

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] A humanizmus értelmezésével foglalkozó szakirodalom felsorolásához természetesen egy egész kötet is kevés volna, így itt csupán néhány olyan tanulmányra hivatkozom, amelyek elsődlegesen meghatározták a tárgyról való gondolkodásomat és álláspontom kialakítását: Jerrold E. SEIGEL, *"Civic Humanism" or Ciceronian Rhetoric? The Culture of Petrarch and Bruni*, Past and Present, 34(1966), 3–48; Hans BARON, *Leonardo Bruni: "Professional Rhetorician" or "Civic Humanist"?*, Past and Present, 36(1967), 21–37; A[nthony] T. GRAFTON, L[isa] JARDINE, *Humanism and the School of Guarino: A Problem of Evaluation*, Past and Present, 96(1982), 51–80; Anthony GRAFTON, Lisa JARDINE, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth Century Europe*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1986; Riccardo FUBINI, *Renaissance Historian: The Career of Hans Baron*, The Journal of Modern History, 64(1992)/3, 541–574; Michael PINCOMBE, *Some Sixteenth-century Records of the Words Humanist and Humanitian*, The Review of English Studies, v. 44, n. 173(1993), 1–15; Kenneth GOUWENS, *Perceiving the Past: Renaissance Humanismus after the "Cognitive Turn"*, The American Historical Review, 103(1998)/1, 55–82; Charles G. NAUERT, *Humanism as Method: Roots of Conflict with the Scholastics*, The Sixteenth Century Journal, 29(1998)/2, 427–438; Robert BLACK, *The Origins of Humanism = Interpretations of Renaissance Humanism*, ed. Angelo MAZZOCCO, Leiden etc., Brill, 2006 (Brill's Studies in Intellectual History, 143), 37–71; Riccardo FUBINI, *Humanism and Scholasticism: Toward an Historical Definition* = MAZZOCCO 2006, *i. m.*, 127–136; Paul F. GRENDLER, *Humanism: Ancient Learning, Criticism, Schools and Universities* = MAZZOCCO 2006, *i. m.*, 73–95; James HANKINS, *Religion and the Modernity of Renaissance Humanism* = MAZZOCCO 2006, *i. m.*, 137–153; Charles G. NAUERT, *Rethinking "Christian Humanism"* = MAZZOCCO 2006, *i. m.*, 155–180.

mind produktív aspektusa. Míg mondjuk a retorika esetében az invencióra, diszpozícióra és elokúcióra egyaránt kiterjedő szövegelemzésből tevődik össze a receptív komponens, a produktívat pedig az imitáció számtalan válfaja adja, addig a filológiai stúdiumok különféle analitikus eljárásai a kollacionálás, variánskimutatás, sztemmakészítés, a produktív tevékenységi formák pedig az új edíció főszövegének gondozásától az apparátus megszerkesztéséig, a megállapított szövegromlások analógiás elvű grammatikai emendálásától a szöveghiányok tartalmi párhuzamokon nyugvó pótlási kísérleteiig, a szoros szövegkommentár megalkotásától a régiségtani információk kézikönyv-elvű leltározásáig terjedő széles terepen helyezkednek el, és *commentum, enarratio, expositio, scholia, annotationes*[2] és még sok másféle név alatt a filológiai szakirodalom önálló műfaji változataiként is virágoznak. Nem nehéz belátni azt sem, hogy mindezek a filológiai stúdiumok bizonyos mértékig propedeutikai jellegűek a *studia humanitatis* többi felsorolt diszciplináris válfajához képest, a reflexióra alkalmas szövegek közrebocsátásával megteremtik azok működési feltételeit, más tekintetben pedig – a szöveginterpretáció érvényesítésével – egyfajta módon szintetizálják is mindazok együttes eredményeit. Így nyilvánvalónak tűnik, hogy a nyelvi-irodalmi stúdiumok diverzifikált célképzetű és módszertanú humanizmuskori áradata részint feltételezi, részint pedig előmozdítja a filológiai-textológiai tanulmányok hasonló fénykorát, virágzó bőségét, kivételes kiterjedését és minőségi erőteljességét.

Erről a filológiai aranykorról valamennyien szép személyes kutatói emlékeket őrzünk. Végeláthatatlanul tudnánk megnevezni azoknak a koraújkori humanista filológusoknak a hosszú sorát,[3] akiknek a jelentős szövegkiadói teljesítményei és az ezekről egymás között lefolytatott, néha igen heves vitáik összességükben azt a benyomást keltik bennünk, hogy közülük még a legszerényebb felkészültségű is a tanítómesterünk lehetne, merthogy mindannyian oly sok időt és figyelmet szenteltek a klasszikus szövegek mélyreható tanulmányozásának, hogy tájékozott otthonosságuk mértéke bármely 20–21. századi professzionalistáét messze meghaladta, tudás- és emlékezetszerkezetüknek a miénktől eltérő technológiai hagyományai miatt ismereteik felidézésére is megbízhatóbban és teljesebb körűen voltak képesek nálunknál, és anyanyelvüknél bizonyosan gazdagabb szókinccsel és árnyaltabb stilisztikai rétegekben voltak képesek használni az olvasmányaikból elsajátított latin nyelvet, nem kevesen közülük a görögöt is.

Ehhez a tudománytörténeti, eszmetörténeti és irodalomtörténeti jelentőséghez képest kifejezetten szerénynek kell neveznünk a humanizmuskori filológia állapotát és történe-

[2] A felsorolás forrása a németországi neolatin kutatás doyenjének, Walther Ludwignak egyébként is figyelemre méltó, részben saját tübingeni egyetemi tanulmányaira visszatekintő, részben valamennyiünk helyzetét mérlegelő írása: Walther LUDWIG, *Die Edition lateinischer Texte als bildungspolitische Aufgabe = Die Funktion von Editionen in Wissenschaft und Gesellschaft: Ringvorlesung des Studiengebiets Editionswissenschaft an der Freien Universität Berlin*, Hrsg. Hans-Gert ROLOFF, Berlin, Weidler Buchverlag, 1998 (Berliner Beiträge zur Editionswissenschaft, 3), 63–82.

[3] A 2011. évi miskolci konferencia programfüzetében közel másfélszáz ilyen humanista nevét idéztük meg egy hasonmás fotón, a következő kiadvány előszavából: Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant ex sola fere Codd Mss. fide emendata: Tomus primus quo omnes eius libri oratorii continentur*, studio atque industria Jani GULIELMII, Jani GRUTERI, Hamburg, ex bibliopolio Frobeniano, 1618, (a)3v–(a)4r.

tét feldolgozó modern szakirodalom kiterjedését. A klasszika-filológia művelői számára természetesen jól ismert dolog, hogy a legtöbb klasszikus görög és latin auktor modern szövegkiadásának vagy fordításának kísérőtanulmányában és apparátusában a szöveggondozók kötelességüknek érzik, hogy a koraújkori szöveghagyományozódásnak legalább az adott auktor szempontjából meghatározó jelentőségű állomásaival elszámoljanak, előadva a kiadások kronológiáját, megnevezve az érintett humanistákat, mérlegelve és sztemmára is vezetve az általuk megjelentetett szövegnek szövegcsaládhoz való tartozását, szerencsés esetben közvetlen genealógiáját is, a variánsok között pedig nyilvántartva jellegzetes olvasataikat, nevezetes *crux*okhoz tartozó döntéseiket, javaslataikat vagy észrevételeiket. Minden fontosabb antik szöveg kapcsán tehát rendszeresen szóba és megvitatásra kerül annak humanizmuskori szövegállapota is. Csupán elvétve készültek viszont olyan feldolgozások, amelyek nem egy-egy szöveg időbeli hosszmetszetének egyik állomásaként, hanem nagyszámú szövegre vonatkozó, általános, korjellemző filológiai sajátosságaikat kiemelni képes keresztmetszetként kívánnák vizsgálni a humanizmuskori szövegtudományi reflexió állapotát. Annál feltűnőbb ez a hiány, minthogy a klasszikus szövegekre vonatkozó humanizmuskori grammatikai, retorikai és más nyelvi-irodalmi reflexiók leírásának mára már igen bőséges szakirodalma van. Azért természetesen a filológia történetének humanizmuskori szakaszáról is készült már néhány alapmű, ezekkel kapcsolatban viszont az a meglepő, hogy a magyarországi irodalomtörténeti kutatás részéről még kísérlet sem igen történt eddig ezek eredményeinek, tapasztalatainak a hazai állapotainkkal való szembesítésére, összemérésére. A jelen tudománytörténeti helyzetünket tehát eléggé hasonlónak érzékelem a retorikatörténeti kutatások terén jó húsz évvel ezelőtt elfoglalt pozíciónkhoz: lassan megteremtődik az a nemzetközi fogalmi készlet és kutatási orientáció, amely lehetővé teszi, hogy a magyarországi eszme- és irodalomtörténetet illető megfigyeléseinket annak diskurzusterében kíséreljük meg artikulálni.

Most már egy gyanúmat is előre kell bocsátanom: az az érzésem, hogy ha az artikulációra sort kerítünk, akkor arra kényszerülünk majd, hogy a fentiekben megelőlegezett kutatói előítéletünket a humanizmuskori filológiai fénykorral mint kimagasló tudományos teljesítménnyel kapcsolatban bizonyos mértékig visszavonjuk, legalábbis jóval körültekintőbben fogalmazzunk annak minősége tekintetében.

Úgy áll ugyanis a dolog, hogy a modern kutatásnak két alapvető fontosságú észrevétele van a klasszikus antik szövegek nyomtatásban való közzététele első másfél évszázadának, vagyis az inkunábulum- és az antikva-korszaknak a filológiájával kapcsolatban. Az első kétségtelen elismerést tartalmaz: szembeötlő, figyelemre méltó dinamizmust, aktivitást regisztrál, amelynek eredményeképpen a 17. század elejére nyomtatásban elérhetővé vált a klasszikus antikvitás ma általunk ismert szövegkorpuszának jó kilencvennyolc százaléka. Mennyiségi kiterjedésére, volumenére tekintve tehát a koraújkori humanizmusról mint igen szorgos, tevékeny, involvált, extenzív időszakról beszélhetünk, amelyben humanisták több generációjának elszánt igyekezete összpontosult az antik szövegek közrebocsátására. Az azonban a humanizmuskori filológia állapota iránt kevéssé érdeklődő, de a klasszika-filológia 20–21. századi szövegkiadásaiban jól tájéko-

zódó olvasó számára is feltűnő lehet, hogy a ma tudományosan érvényesnek tekintett szövegközlés és ugyanazon auktoroknak a 15–17. században olykor tömegesen, dömpingmennyiségben megjelent kiadásai között számos esetben jelentős különbségek mutatkoznak, és hogy a modern, akárhányszor kritikai igényű szövegkiadásokból a koraújkori szövegállapotot még rekonstruálni sem vagyunk képesek, mert egészen jelentős kiadáscsoportoknak, kiadáscsaládoknak a koraújkorban igazán elterjedtnek számító eltérő olvasatait még jegyzetapparátusukban, a variánsok kimutatásában sem találjuk meg. Az, hogy a 16–17. századi szövegállapotot – leszámítva egy-egy kimagasló humanista egy-egy nevezetes kiadásáét – ma már az apparátusban sem szokás dokumentálni, gyakran annak az egyértelmű jele, hogy az adott auktor szövegét illetően azóta paradigmatikus fordulat történt, a hiteles szöveg megállapítása ma egészen eltérő kézirati hagyományra támaszkodik, és a korai kiadási hagyomány a maga egészében mutatkozik gyökeresen elhibázottnak. A humanizmuskori filológia történetének szakirodalma jól ismeri a hosszú ideig tömegesen követett textológiai útvonal zsákutcává válásának jelenségét, és a koraújkori filológiának ezt a sajátosságát a *lectio recepta* indokolatlan autorizálásának problémájaként nevezi meg és írja le.

E sajátosság történeti megértéséhez vissza kell nyúlnunk az *editio princeps*ek elkészítésének a 15. században már jól megfigyelhető technológiai jellegzetességeiig. E. J. Kenney markáns vizsgálataiból idestova fél évszázada nagy magyarázó erejű leírásunk van a klasszikus szövegeket közlő inkunábulumok előállításának körülményeiről. Minthogy a korai könyvkiadás üzleti sikert keresett az auktorkiadásokban, a kiadó vállalkozók tőkeereje szerény volt, egymás közötti konkurenciaharcukban mennyiségi expanzióra és sietős munkavégzésre kényszerültek, így az egyes kötetek ökonomikus-minimalista kivitelére törekedtek,[4] a szövegek sajtó alá rendezésének szerkesztői munkáját a szükséges minimumra korlátozták. E sietős, kapkodó munkavégzés és a kompetitív piaci közeg körülményei között a szövegminőség nem válhatott a kiadás elsőrangú szempontjává, így a kivételes, rendkívüli megbízhatóságnak a szövegekhez csatolt (meg külön szálon is futtatott) promóciós anyagokban való gyakori szerepeltetése olyan retorikai sallangnak tűnik, amelynek ritkán van relevanciája a tényleges szöveggondozói teljesítmény tekintetében.[5] Számos esettanulmány világította meg, hogy a kiadásra került kéziratok megválasztását tökéletesen esetlegesnek kell tartanunk, és még akkor is, ha véletlenül jó minőségű anyag birtokába jutott a kiadó vagy a szerkesztő, a kiadói és nyomdai munka megkívánt sebessége meggátolta annak érdemi kiaknázását, a nyomdász pedig még a jól előkészített kéziratból is esetlegeset produkált. Ezért aztán Kenney szerint szoros értelemben tulajdonképpen túlzás ezeket a humanista szövegkiadásokat filológiai projek-

[4] Az eltérő olvasatok közlése például csak a 16. század második felétől vált szokásossá; LUDWIG 1998, *i. m.*, 71.

[5] E. J. KENNEY, *The Character of Humanist Philology = Classical Influences on European Culture A. D. 500–1500: Proceedings of an International Conference Held at King's College, Cambridge, April 1969*, ed. Robert Ralph BOLGAR, Cambridge, Cambridge University Press, 1971, 119–128, 123; E[dward] J[ohn] KENNEY, *The Classical Text: Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley etc., University of California Press, 1974 (Sather Classical Lectures, 44), 12–18.

tumnak tartani.[6] Inkább azt mondhatjuk, hogy a 16. század közepére nagyrészt elvégzett első kiadások esetleges állapotukban fagyasztották be a legtöbb szöveget, és e kiadások révén nem a *lectio tradita*, hanem a *lectio recepta* tisztelete állandósult.[7]

Minthogy hamar, az első kiadások után legfeljebb néhány évtizeden belül nyilvánvalóvá vált, hogy a nyomtatásban közzétett szövegek önmagukban is, meg eltérő kézirati hagyományokhoz való viszonyukban is filológiai kérdések sorát vetik fel, a humanista nemzedékek filológiai kérdések iránti érdeklődése mit sem csökkent a 16. században sem, sőt inkább erőteljesebbé, intenzívebbé vált. Az autentikus, feltehetően magukhoz az antik intenciókhoz köthető szövegek történeti rekonstrukciót érvényesítő kialakításának útját azonban most már éppen az *editio princeps*ek – és a keresettebb szövegek esetén az azokat követő újabb kiadások – torlaszolták el. Ezek révén a szövegek leszármazása egyvonalúvá homogenizálódott,[8] a tudósok pedig nem voltak még birtokában azoknak a kutatási segédeszközöknek, amelyek segítségével a nyomtatott és a kézirati hagyomány kiterjedése és osztályozási lehetőségei tekintetében eligazodhattak volna.[9] E feltételek között a szövegmegállapítás ma ismert eljárásai helyett még csupán a szövegjavítás *(emendare, corrigere, emaculare)* műveletét gyakorolhatták.[10] Ráadásul a már a könyvnyomtatás elterjedését megelőző időszak szöveggondozó tevékenysége azt a fajta humanista kéziratot tette tipikussá, módszertani átlagteljesítménnyé, amely szoros értelemben ugyancsak nem tekinthető filológiai produktumnak, hanem a hagyomány és a szándékolt és esetenként erőszakolt változtatás véletlen elegyeként jellemezhető. A humanizmus *eloquentia*-eszménye a filológiai szakszerűség érvényesülésének útjában állt: az *ingenium*ra való támaszkodás, a kézirat felhasználása nélküli *divinatio* volt a meghatározó, a szövegösszevetés sosem terjedt ki az összes kézirat egészére, sőt egy-egy kézirat vonatkozásában is csak részleges volt. Az emendáció két fajtája közül tehát az *emendatio ope ingenii (ope coniecturae)* volt az elterjedtebb változat, az *emendatio ope codicum* pedig csupán részleges és esetleges.[11] E közegben nem történhetett másként, mint hogy a korábbi nyomtatott kiadás főszövegét hosszú ideig minden további kiadás alapszövegéül választotta, gyakran teljesen indokolatlanul vagy épp a nyilvánvalóan adódó textológiai konklúziók levonásával homlokegyenest ellentétes módon; az azon elvégzett beavatko-

[6] KENNEY 1971, *i. m.*, 122, 125.

[7] *Uo.*, 127.

[8] KENNEY 1974, *i. m.*, 18.

[9] A legkorábbi könyvtár- és kézirattár-jegyzékek, repertóriumok csak a 16. század végén láttak napvilágot; *uo.*, 86–91. A filológiai szempontok figyelembevételére remek példa a Hieronymus Wolf augsburgi görög kézirat-katalógusát (1575) két évtizeddel követő, többszörös terjedelmű új kiadás hivatali utódjától: David HOESCHEL, *Catalogus Graecorum codicum qui sunt in bibliotheca Reip. Augustanae Vindelicae, quadruplo quam antea auctior*, Augustae Vindelicorum, 1595. A munka 122 tétel annotált és analitikus leírását tartalmazza, kommentálva mind a műveket (melyik van meg latinul, ki fordította), mind a példányokat (melyik filológus használta kiadás alapjául, ki kollacionált belőle, melyek azok a művek, amelyek első vagy egyetlen kiadása valamely kódex alapján jelent meg). A példányokra való figyelemfelhívás célja volt nyilván az új szövegkiadásokhoz való kedvébresztés is.

[10] KENNEY 1974, *i. m.*, 19, 25.

[11] John F. D'AMICO, *Theory and Practice in Renaissance Textual Criticism: Beatus Rhenanus between Conjecture and History*, Berkeley etc., University of California Press, 1988, 10–12.

zások pedig részint teljesen rendszertelenek, ötletszerűek, részint rendkívül hanyagul, nem szabatosan dokumentáltak és attribuáltak. Az egyes kódexek megnevezésére használt *antiquus (vetus)* és *modernus* terminusok elnagyoltak, megkülönböztetésük tipológiája és módszertana kidolgozatlan, egyedi provenienciájuk tisztázására nem került sor.[12] A történeti szempontú kiadás technológiája a 17–18. században is csak kínos lassúsággal tökéletesedett, és a másolók, korrektorok és editorok derékhada nemhogy e javuló tendenciát vitte volna előbbre, hanem továbbra is tudatlan ártatlansággal, reflektálatlansággal zavarta össze a nyomokat.[13] Tulajdonképpen arra lett volna szükség, hogy a szakszerűtlenül, következetlenül, visszakereshetetlenül elvégzett beavatkozások egész tömegétől megszabaduljanak, vagyis a könyvkiadás korszakának, sőt az azt megelőző humanista kéziratosságnak a kiadói teljesítményeit félretegyék, *tabula rasá*t csináljanak, és a munkát a középkori kéziratos hagyomány minden egyes szövegforrásának beható tanulmányozásával újrakezdjék, azok egyediségét mint egy-egy önálló szöveg-leszármazási történet autoreferens dokumentumát behatóan tanulmányozva. A *lectio recepta* vastagon egymásra rakódó hibáinak és félreértéseinek a rétegeit lehántva, egyedül a *lectio tradita* dokumentálásának és megmagyarázásának figyelmet szentelve, lényegében a középkor végi *status quo ante* állapotának elérésére való törekvés volt az a módszertani kulcs, amely a humanista filológia korszakának meghaladásához vezető utat nyitotta fel.[14] Ezt a radikális lépést még a 18. században sem vállalta fel a tudományszak. Már ha a dolog egyáltalán maradéktalanul lehetséges lett volna. A gyakorlatban azonban a középkori kódexeket gyakran – szerkesztői bejegyzésekkel kiegészítve – szedőkéziratként használták, ezek a munka során helyrehozhatatlanul megrongálódtak, és a kiadás megjelenése után gyakran a megőrzésükre sem fordítottak gondot, vagyis a szövegforrások elpusztultak.[15]

Minthogy a korszak filológiai terepének kereteként alapvetően a fenti koordinátapontokat szükséges kijelölnünk, világos az is, hogy a korszak megértését célul tűző kutatási módszertanhoz kívánatos nem a kivételesnek, hanem az átlagosnak – Anthony Grafton metaforája szerint a csillogva feltornyosuló jéghegy víz alá merülő túlnyomó tömegének – a vizsgálatát nézőpontul választanunk, noha természetesen a kiugró személyiségek sem mellőzhetők.[16] Ha a retorikatörténeti kutatásnak megvan a maga ezer elfelejtett, mellő-

[12] *Uo.*, 12.

[13] KENNEY 1971, *i. m.*, 127.

[14] *Uo.*, 127. Hogy az elvi belátás ellenére is milyen rendkívüli nehézséget jelent a hitelesnek felismert szövegforrás olvasatának követése a *lectio receptá*val szemben, és hogy milyen praktikus értéke van a *vulgata* standard referenciakénti szemléletének, azt Anthony Grafton Vettori példáján szemlélteti: Anthony GRAFTON, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship, I, Textual Criticism and Exegesis*, Oxford, Clarendon Press, 1983 (Oxford–Warburg Studies), 58–59, 67. A *textus receptus* Bentley és Lachmann általi radikális elvetéséről: Helmut MÜLLER-SIEVERS, *Reading Evidence: Textual Criticism as Science in the Nineteenth Century*, The Germanic Review, 76(2001)/2, 162–171, 167.

[15] KENNEY 1974, *i. m.*, 81–85.

[16] KENNEY 1971, *i. m.*, 128; Anthony GRAFTON, *Renaissance Readers and Ancient Texts: Comments on Some Commentaries*, Renaissance Quarterly, 38(1985), 615–649 (a továbbiakban: GRAFTON 1985a), 621.

zött szerzője,[17] hát természetesen a filológiatörténetnek is a magáé, zömében olyan nevekkel, akikkel elvétve sem találkozhatunk a modern kritikai szövegkiadások tudománytörténeti áttekintéseiben és emendációkat vagy variánsokat regisztráló apparátusában. Márpedig a humanista filológia történeti leírására vállalkozva épp az ő – a maguk idejében jelentős, kiterjedt diskurzusok sarokpontjait meghatározó – intencióik, kompetenciájuk és lehetőségeik mérlegelése adja a vizsgálat kézenfekvő szempontrendszerét.

Van közöttük egy olyan filológus, akit a filológiatörténeti áttekintések rendre mint kora legjobbját említenek, olyan felismeréseket tulajdonítva neki, amelyek csak jóval később váltak általánossá, paradigmatikussá, az egész episztémét új vágányra irányítóakká. Ezúttal csak egészen röviden és pusztán azért említem meg, hogy a nevéhez kötött pozíciók összefoglalásával egyben megkapjuk a kortársai és még több nemzedéknyi utóda jellemzésére általánosan érvényesnek tekinthető negatív lenyomatot is, vagyis egyben lássuk mindazt, ami a 16–17. században még semmiképpen sem tekinthető a filológiai diszciplína általánosan felismert és képviselt belátásának. Angelo Polizianóról (1454–1494) van szó,[18] aki számos kéziratot kollacionált, munkája eredményeit pedig *Miscellaneá*jában rögzítette. Szisztematikus összevető volt, aki forrásainak provenienciáját is tisztázni igyekezett, datálta őket, paleográfiai és kodikológiai leírást készített róluk, majd szakszerűen hivatkozott rájuk. Rögzítette téves olvasataikat is, mert azt vallotta, hogy azok is lehetnek „rectae lectionis vestigia". Javításainak alapjául háromféle alapelv szolgált, amelyeket világos hierarchiába foglalt, és igyekezett ezt az erősorrendet sosem hágni át. Legerősebb bizonyítéknak, javításai legfőbb forrásának a régi kéziratok szövegállapotát tekintette. Ha egy romlott szöveghely javításához nem állott rendelkezésére régi kézirat, akkor más, de lehetőleg a szöveg koráéhoz közeli auktorok analógiás szöveghelyeire építette az emendációt. Csak legvégső esetben hivatkozott a szöveg *sensus*ára, és alapozta rá szövegjavító elképzelését, vagyis saját konjektúráját. A régi kéziratok egybehangzása kizárta számára a konjektúrát, az csak utolsó menedékként jöhetett szóba, akkor is *sigl*ák hívták fel rá a figyelmet, és Poliziano megnyugtató paleográfiai rekonstrukcióval is igyekezett alátámasztani őket, vagyis megpróbálta megmagyarázni a feltételezett szövegromlás bekövetkezésének lehetséges okát. A kéziratok csoportosításából, osztályozásából a szöveg archetípusára következtetett.

Mindezeknek a szigorú elveknek azonban kevés hatásuk volt a 16. század szövegkiadói gyakorlatára. Ennek a makacs visszhangtalanságnak természetesen fontos oka lehetett, hogy maga Poliziano nem készített egyetlen szövegkiadást sem, amelyben példát

[17] James Jerome MURPHY, *One Thousand Neglected Authors: The Scope and Importance of Renaissance Rhetoric* = *Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James Jerome MURPHY, Berkeley etc., University of California Press, 1983, 20–36; *ua.* = James J. MURPHY, *Latin Rhetoric and Education in the Middle Ages and Renaissance*, Aldershot–Burlington, Ashgate, 2005 (Variorum Collected Studies, 827), no. XIII. A közlemény tudománytörténeti helyéről: KECSKEMÉTI Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás": A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2007d), 63.

[18] KENNEY 1974, *i. m.*, 5–12; Rudolf PFEIFFER, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford, Clarendon Press, 1976, 42–46; D'AMICO 1988, *i. m.*, 23–27.

mutatott volna elveinek gyakorlati alkalmazására (csupán egyetlen *editio princeps* köthető a nevéhez, Kallimakhosz ötödik himnuszáé, az is *Miscellaneá*jában található[19]). Kenney szerint ez nem esetleges, merő véletlen, hanem szerinte szignifikáns az összefüggés Poliziano természetes, erős filológiai tehetsége és saját korának publikálási viszonyaiban regisztrálható perifériális helyzete, kudarca között.[20] Saját konjektúrák használatáról való lemondásával messze ellépett kortársaitól, kifejezve gesztusával azt a meggyőződését, hogy elődeinek jó szándékú, de zavaros és nem dokumentált erőfeszítései a filológiai tisztázás útjában állnak, azt talán máris lehetetlenné teszik. Forrásai teljes körű dokumentálásával a tények gyűjtésének és rögzítésének fontosságára figyelmeztetett.[21] Technikai és személytelen, egzaktságra törekvő módszerével szemben humanista kortársai és utódai továbbra is a tehetségük, *ingenium*uk megcsillantására alkalmasnak vélt konjektúrákat favorizálták, saját nyelvérzékük, irodalmi ízlésük alapján javítottak.[22]

Azért Poliziano néhány követőjét, szellemi rokonát is meg tudja nevezni a filológiatörténet. Közülük került ki a 16. századi itáliai filológusok szakmai minőségben igen erős, számszerű arányaiban azonban törpe minoritásnak tekinthető egyik iskolája.[23] Pietro Bembo (1470–1547) személyesen is részt vett Poliziano Terentius-kollacionálásában, majd egyike lett azoknak a humanistáknak, akik a Poliziano-tanítványból lett Medici pápa, X. Leó udvarában dolgozva érvényesíteni próbálták filológiai elveit. Filippo Beroaldo (1453–1505) 1515. évi Tacitus-kiadása, Pierio Valeriano (1477–1558) 1521-es Vergiliusa ezeket az elveket igyekezett alkalmazni.[24] A római műhelynek a Sacco di Roma vetett véget, de az 1530-as években Firenzében, Piero Vettori[25] (1499–1585) vezetésével újra iskolává szerveződtek, majd az 1550-es években már a szétszóródott rómaiakkal is egyenként kapcsolatba léptek a Poliziano szoros, feszes szövegkritikájának módszerét követő filológusok. Ugyanezekben az évtizedekben azonban a francia humanisták – részben ugyancsak Poliziano elveit, nevezetesen a görög és a latin szövegek közötti kapcsolatkeresését meg az irodalmi alapú megítélésre törekvését követve – az itáliaiaktól eltérő arculatú törekvéseket alakítottak ki.[26] Olyan humanistáknak köszönhetően, mint Guillaume Budé (1467–1540), Jacques Toussain (1499–1547), Joachim Perion (1500–1559), Denis Lambin (1520–1572), Jean Dorat (1508–1588), Henri Estienne (1528–1598), Jean Brodeau (1500–1563), Adrien Turnèbe (1512–1565), Gallia egyér-

[19] RITOÓK Zsigmond, *Poliziano Kallimachos-fordítása = Classica – mediaevalia – neolatina: Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, eds. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 155–177.

[20] KENNEY 1971, *i. m.*, 125.

[21] *Uo.*, 126.

[22] D'AMICO 1988, *i. m.*, 23–27.

[23] Az alábbiakhoz alapvető: GRAFTON 1983, *i. m.*, 45–70.

[24] Beroaldo hermeneutikáját rendkívül előremutatónak értékeli Grafton, amikor kiemeli, hogy nem az egyetlen, abszolút bizonyosságú és érvényességű jelentés megtalálása, hanem a lehetséges, plauzibilis értelmezések összegyűjtése vezérelte: GRAFTON 1985a, *i. m.*, 636.

[25] PFEIFFER 1976, *i. m.*, 136.

[26] Az alábbiakhoz alapvető: GRAFTON 1983, *i. m.*, 71–100.

telműen átvette a vezető szerepet a grécista stúdiumok területén.[27] A franciák kedvelt módszere azonban a konjektúrák favorizálása volt. A kéziratok tanulmányozását persze ők is szükségesnek tartották, ennyiben Vettori és társai módszere nem tűnt teljességgel elhibázottnak a számukra, a maguk részéről azonban igen felületesen jártak el forrásaik dokumentálásában és értékelésében, a variánsok rögzítését hiányosan és pontatlanul végezték, saját konjektúráikat nem jelölték vagy nem egyértelműen különböztették meg őket. Számukra az antik szövegek mindenekelőtt irodalmi értékeik vagy filozófiai tartalmuk miatt voltak fontosak, a szövegek tanulmányozásának pedagógiai és kulturális célokat tulajdonítottak, amihez képest a száraz textológiai munka érdektelennek tűnt a számukra. Legbefolyásosabb itáliai támogatójuk Paolo Manuzio (1512–1574) volt, a történeti és irodalmi háttér magyarázatára összpontosító, a szövegkritikát visszaszorító, praktikus elvű szövegkiadások híve, aki mindig is idegenkedett Vettori konzervatív kiadói eljárásaitól. A francia iskola itáliai főhadiszállása azonban Marc-Antoine Muret (1526–1585) római műhelye volt. Az 1550-es évek végén Muret és Manuzio kiadásai és kommentárjai nyílt harcba kezdtek Vettori ellen. Talán Muret ízlésfordulatának, az ezüstkori írók előtérbe helyezésének is köszönhetően,[28] támadásuk látványos, zajos sikert hozott a Vettori pedantériájába, ortodox ciceronianizmusába beleunt és az egzakt módszer jelentőségét fel nem ismerő fiatal nemzedékben – Pierre Daniel (1530–1603), Claude Dupuy (1545–1594), Pierre Pithou (1539–1596), Florent Chrestien (1541–1596), Alphonse Delbene (1538–1608), és a németalföldi, nagyrészt franciás iskolázottságú szimpatizánsok köre: Janus Dousa (1545–1604), Lucas Fruterius (1541–1566), Willem (1542–1575) és Theodor Canter (1545–1617)[29] –, míg Vettoriék csupán a portugál

[27] Budé *De philologiá*járól (1532): William J. KENNEDY, *Humanist Classifications of Poetry among the Arts and Sciences = The Renaissance*, ed. Glyn P. NORTON, Cambridge, Cambridge University Press, 1999 (The Cambridge History of Literary Criticism, 3), 91–97, 92–93. Dorat és Berzeviczy Márton kapcsolatáról: BAUMGARTEN Sándor, *Adalékok magyar humanisták francia kapcsolataihoz*, EPhK, 67(1943), 79–81. Dorat, Lambin, Estienne, Turnèbe és Zsámboky (meg más magyarok) kapcsolatairól: TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomszemlélet kezdetei Magyarországon Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15), 67–70. Lambinnak – a görög rovására – inkább erős latinos képzettségét hangsúlyozza: Linton C. STEVENS, *Denis Lambin: Humanist, Courtier, Philologist, and Lecteur Royal*, Studies in the Renaissance, 9(1962), 234–241. Fontos viszont az új, erazmiánus görög kiejtés képviseletére Ramusszal kötött szövetsége. Brodeau-ról lásd még alább.

[28] KECSKEMÉTI 2007d, *i. m.*, 354–355. Az ott idézett nemzetközi irodalomhoz lásd még, az anti-rámista felfogás kiemelésével: Peter SHARRATT, *Marc-Antoine Muret: The Teaching of Literature and the Humanistic Tradition = Acta conventus neo-Latini Torontonensis: Proceedings of the Seventh International Congress of Neo-Latin Studies, Toronto, 8–13 August 1988*, eds. Alexander DALZELL, Charles FANTAZZI, Richard J. SCHOECK, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1991 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 86), 665–675.

[29] Összetettebb kérdés a francia csapatból a németalföldiekhez átigazolt Josephus Justus Scaliger filológiai felfogásának ügye, aki – Muret kétségtelen hatása ellenére – az itáliaiak kézirat-kollációs elveit is értőn alkalmazta, legalábbis ifjúkori kiadásaiban, nagyjából az Orsinival annak 1582. évi Festus-kiadása után kialakult feszültsége idejéig. Lásd erről Anthony T. GRAFTON, *Joseph Scaliger's Edition of Catullus (1577) and the Traditions of Textual Criticism in the Renaissance*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 38(1975), 155–181 (a továbbiakban: GRAFTON 1975a).

Achilles Statiust (1524–1581) és a római Fulvio Orsinit (1530–1600) tudhatták maguk mellett.

Az Alpokon túl a szövegértés alapjaként egyébként is jóval erősebb pozíciókat foglalt el a skolasztikus logika és metafizika, a kiadói tevékenység erőteljesebben törekedett a középkori eredetű latin szövegek kinyomtatására, a humanisták pedig kevesebb, válogatott szöveg moralizáló-pedagógiai olvasására, értelmezésére fordították figyelmüket. Nem egy áttekintésben olvasható olyan tételmondat, hogy a pre-erazmiánus északi textológia az erkölcsi szempontoknak való alávetettségben működött, és még Erasmus filológiai munkásságában is az etikai tartalom irányába mutató preparatorikus voltát szokás megragadni. Ugyancsak az Alpokon túli jellegzetesség, hogy gyakran nem állottak a szerkesztők rendelkezésére elegendő számban a kéziratos hagyomány szövegforrásai, ezért nem jeleskedtek a kollacionálásban vagy nem váltak fogékonnyá a textológia olyan módszertani eljárásai iránt, amelyeket a változatos szövegcsaládokkal való elszámolás tesz szükségessé.[30] Magával Erasmusszal történt, hogy első klasszikus-edíciójához, az 1501-ben megjelent *De officiis*hez kéziratok hiányában nyomtatott változatokat kollacionált és saját konjektúráira támaszkodott. Rendszeres kollációt később sem végzett, csak a problematikusnak érzett helyeken ütötte fel különféle szövegforrásait és eseti módon tájékozódott bennük. Még olyan nagy horderejű vállalkozásában is, mint a görög Újtestamentum kiadása, az alapszövegül használt bázeli kézirat megválasztása meglehetősen ötletszerűnek tűnik, a többi kézirat variánsainak dokumentálása erősen szelektív, saját konjektúrái mind a latin, mind a görög szöveg tekintetében nagy szerepet kapnak, egy filológus számára pedig sosem feledhető az a döntése, hogy az Apokalipszis görög szövegének egy részét, kézirat hiányában, a *Vulgata* latinja alapján készített saját fordításában tette közzé.[31] A Poliziano nyomdokaiba lépni igyekvő Beatus Rhenanus (1485–1547) pedig hiába ismerte fel, hogy a régi kéziratok értékesebbek, ha nem voltak eszközei még relatív datálásukra sem, és az olvasataik értékelésén alapuló hierarchia felállításának módszerét sem dolgozta ki.[32] Egyetlen szerzőtől sem állott rendelkezésére elegendően nagy számú kézirat ahhoz, hogy ezeket az eljárásokat kikísérletezhette volna.[33] Tertullianus műveinek 1521. évi, Thurzó Szaniszlónak ajánlott *editio princeps*ét például

[30] D'AMICO 1988, *i. m.*, 27–30.

[31] *Uo.*, 30–38; Jan KRANS, *Beyond What is Written: Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament*, Leiden etc., Brill, 2006 (New Testament Tools and Studies, 35), 7–191. Az alapul szolgáló bázeli kódexekről: KENNEY 1974, *i. m.*, 76.

[32] Rhenanus kollációi a kézirati variánsokat az „alias", saját konjektúráit a „forte" megjelöléssel dokumentálják. A *lectio receptá*val szemben a *lectio tradita* iránti figyelmét saját terminológiai rendszerében az a kívánalom bontja ki, hogy a *vulgata lectió*t korrigálni kell a *vetus* vagy *antiqua lectio*, vagyis a kézirati szövegállapot alapján, még abban az esetben is, ha az utóbbi romlott. A hallgatólagos konjektúra ellen határozottan tiltakozott, azt kívánta, hogy a főszövegben a hibás szöveghely álljon, a hibát észrevételező és kijavítására javaslatot tevő konjektúra pedig jegyzetbe kerüljön. A filológiai végcél a szerző archetipikus szövege, amelyet a *sincera* vagy *germana* vagy *vera lectio* terminussal jelöl. D'AMICO 1988, *i. m.*, 72–84; vö. Walter ALLEN, JR, *Beatus Rhenanus, Editor of Tacitus and Livy*, Speculum: A Journal of Medieval Studies, 12(1937)/3, 382–385; KENNEY 1974, *i. m.*, 52.

[33] D'AMICO 1988, *i. m.*, 94–98.

két kézirat alapján készítette el: noha továbbiakról is tudott, azok tanulmányozására nem futotta az idejéből.[34] Ugyancsak nem látott különböző hagyományágakat reprezentáló kéziratokat, amelyek alapján eljuthatott volna a szerzői archetípus rekonstruálásának esetenkénti lehetetlenségét belátó, termékeny kételyig.[35]

Egy mai filológus számára elképzelni is nehéz különben azt a nagyvonalúságot, ahogyan a koraújkori kiadások humanista szerkesztői mások technológiai közreműködésére ráhagyatkoztak, azok döntéseit kontrollálatlanul hagyták, és mindennek jelentőségét csak utólag vagy még akkor sem ismerték fel. Erasmus Seneca-kiadását Beatus Rhenanus rendezte sajtó alá, és közben arra kényszerült, hogy elég nehéz döntéseket hozzon meg Erasmus helyett.[36] Velleius Paterculus unikális kéziratára maga Rhenanus bukkant rá 1515-ben a murbachi bencés apátságban, a töredékes, nem könnyű olvasatú 11. századi kéziratot azonban nem maga rendezte sajtó alá, hanem egy meg nem nevezett barátja átiratát vette alapul az 1521-es *editio princeps*hez.[37] A nyomdák, kiadók személyzetéhez tartozó korrektornak hosszú ideig nemcsak a korrektúraolvasás volt a feladata, hanem a szedőpéldány szöveg-előkészítése is, beleértve olyan alkotó szöveggondozói feladatokat, mint a kollacionálás, sőt az emendációkra való javaslattétel. Alkalmilag maga Erasmus is, rendszeresen, hivatásszerűen pedig olyan jelentős humanisták láttak el korrektori feladatokat, mint Janus Lascaris (1445–1535), Marcus Musurus (1470–1517), Sigismundus Gelenius (1497–1554), Beatus Rhenanus és még sokan mások.[38] A korrektorok első kézikönyve, a lipcsei Hieronymus Hornschuch (1573–1616) 1608. évi *Orthotypographiá*ja élénk leírást adott arról, hogy milyen minőségűnek is kell elképzelnünk az auktorkiadások kéziratait és hányféle formában kellett a korrektoroknak közreműködniük azok elfogadható állapotúra való javításában: szerinte a szerzők nagyon hanyag kéziratokat adnak, gyakran saját nevük deklinálásával is gondban vannak, és nemritkán az egész nyomdai személyzet arra kényszerül, hogy Oidipuszként nyomozza szfinxi kéziratuk nyomán a szándékukat. Véleménye szerint az volna a kívánatos, hogy a nyomdai kéziratról készíttessen a szerző hivatásos írnokkal szedhető másolatot, majd ne avatkozzék a további munkafolyamatokba, bízza a korrektúrajavítást is a professzionalistákra.[39]

[34] A nyomtatvány: App. 156. Az egyik kézirat ma is megvan sélestat-i könyvtárában, ebben magában standardizálta az ortográfiát és a punktuációt, margójára írta jegyzeteit és emendációit; *uo.*, 61–66. – Rhenanus az *Autores historiae ecclesiasticae* c. gyűjteményét (1523) ugyancsak Thurzónak ajánlotta: App. 174; *uo.*, 68–69. 1525-ben ugyanő volt a dedikáltja Erasmus egy murbachi kézirat alapján készült id. Plinius-kiadásának: App. 182.

[35] *Uo.*, 94–98.

[36] KENNEY 1974, *i. m.*, 51.

[37] D'AMICO 1988, *i. m.*, 61–66.

[38] Anthony GRAFTON, *Correctores corruptores? Notes on the Social History of Editing = Editing Texts – Texte edieren*, ed. Glenn W. MOST, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1998 (Aporemata: Kritische Studien zur Philologiegeschichte, 2), 54–76. Lascarisról: Anthony GRAFTON, *Commerce with the Classics: Ancient Books and Renaissance Readers*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997 (Jerome Lectures, 20), 135–183.

[39] GRAFTON 1998, *i. m.*, 67–68. Hornschuch könyvéről lásd még Anthony T. GRAFTON, *The Importance of Being Printed: Elizabeth L. EISENSTEIN, The Printing Press as an Agent of Change: Communications and*

Egy 1491-ből fennmaradt korrektúraíven pedig jól látható, hogy egyáltalán nem a szedési hibák mechanikus javítására szolgált csupán, hanem konjektúrákat is tartalmazott, így a korrektor tevékenysége nem sokban különbözött a szövegkritikusétól.[40]

A szövegkritika első tankönyveként szokás említeni Francesco Robortello (1516–1567) munkáját, az 1557-ben megjelent kétkötetes *Variorum locorum in antiquis scriptoribus, tum Graecis, tum Latinis, annotationes*hez írott, *De arte sive ratione corrigendi antiquorum libros disputatio* című bevezetőt.[41] A kéziratok konjekturális emendációjának tipologizálására itt adott rendszer, benne az *additio, ablatio, transpositio, extensio, contractio, distinctio, copulatio, mutatio* kategóriáival, a szövegkiadói hagyományban már a 15. század végén – és épp Quintilianus deklamációinak kiadásában – megfogalmazódó reflexió rokona, amely szerint a másolók, az írnokok háromféle hibát szoktak elkövetni: az *appositió*t, a *commutatió*t és a *subtractió*t. Quintilianus szónoklattana ugyanezeket a típusokat *(adiectio, detractio, inmutatio, transmutatio)* említi a *barbarismus*ok rendszerezésekor (I,5,6).[42] Míg tehát a korábbi filológiai reflexió a *rontás* válfajaiként veszi használatba ezt a tipológiát, Robortello a *javítás* fajtáit sorolja ezekbe a (további származtatott válfajokkal kiegészített) csoportokba. Nem ez a grammatikai alapú, a helyesség és a helytelenség kategóriáival operáló csoportosítás azonban a legérdekesebb a számunkra. Figyeljünk fel arra is, hogy ugyanezeket a csoportokat a retorikai gazdagítás elokúciós eszközeinek rendszerezésére is szokás felhasználni, és ilyenként még ma is – a strukturalista irodalomtudomány művelőinek kezén – termékeny utóéletük van.[43] Igen figyelemreméltónak tartom, hogy a filológia érdeklődését felkeltő, a filológus éber figyelmét szolgálatba léptető gyanús szövegjegyek csoportosítására kidolgozott rendszer közös elvű, közös szemléletű az absztrakt szöveg – *a* szöveg – mindenkori tanulmányozásának és jelentéstulajdonításának interpretációs segédeszközeként rendel-

Cultural Transformations in Early-modern Europe, Cambridge etc., Cambridge University Press, 1979 (review), The Journal of Interdisciplinary History, 11(1980)/2, 265–286.

[40] GRAFTON 1998, *i. m.*, 72–76.

[41] KENNEY 1974, *i. m.*, 29–36; D'AMICO 1988, *i. m.*, 98–101.

[42] KENNEY 1974, *i. m.*, 28–29; Richard J. SCHOECK, *On the Editing of Classical Texts before Vinet: Early Printed Editions of Ausonius before 1580 = Acta conventus neo-Latini Guelpherbytani: Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel 12 August to 16 August 1985*, eds. Stella Purce REVARD, Fidel RÄDLE, Mario A. DI CESARE, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1988 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 53), 137–144, 138. Érdekesek a modern szakirodalomnak azok a kísérletei, amelyek egy-egy gyakorló, de ilyen tárgyú teoretikus művet nem alkotó szöveggondozó vagy fordító implicit filológiai elveinek rendszerezésére tesznek kísérletet szétszórt reflexióik alapján; lásd például Szent Jeromos kapcsán: Karl Kelchner HULLEY, *Principles of Textual Criticism Known to St. Jerome*, Harvard Studies in Classical Philology, 55(1944), 87–109.

[43] Lásd a nevezetes liège-i μ csoport retorikájának minden nyelvi szinten érvényesített tagolását: J. DUBOIS, F. EDELINE, J. M. KLINKENBERG, P. MINGUET, F. PIRE, H. TRINON, *Rhétorique générale*, Paris, Larousse, 1970.

kezésre álló fogalmi rendszerrel. Sőt, hogy a retorikai *alkotás*hoz ajánlott eljárások megfeleltethetők a filológiai *befogadás és értelmezés* eljárásainak.[44]

Ez tehát az a tudománytörténeti összegzés, amellyel a koraújkori európai filológia egészéről adhatunk jellemzést. A továbbiakban most már azokat a kapcsolatokat igyekszem keresni, amelyek mentén a magyarországi értelmiség is összeköttetésbe került a korszak filológiai kultúrájával. E kapcsolatoknak három regiszterét érdemes röviden felvázolni. Először is könnyen összeállítható az az adatsor, amely arról tanúskodik, hogy a korszak filológiai teljesítményeinek egy csekély hányadát a *studia humanitatis* magyarországi iskolai tanítása során is felhasználták, és ennek céljából hazai kiadásban való megjelentetéséről is gondoskodtak; egy még csekélyebb hányad alapján pedig klasszikus antik szövegek magyar fordítását is elkészítették és kinyomtatták, különböző közönségrétegeknek szánt, eltérő célzatú fordítói programok megvalósításához használva fel a szövegeket. Másodszor érdemes legalább megnevezni azokat a magyarországi származású humanistákat, akik a filológus professzionalisták európai köztársaságának tagjai lettek, tevékenységükkel egyenrangú partnerként tudtak bekapcsolódni a filológia legmagasabb szintű művelésének nemzetközi mezőnyébe. Végül pedig e nemzetközi filológus mezőny néhány olyan külföldi képviselőjére is rámutathatunk, akik vagy részben Magyarországon, vagy olyan, a magyarországi peregrinus diákok által tömegesen látogatott külföldi egyetemen, szellemi központban fejtették ki munkásságukat, ahol nehezen lett volna elképzelhető, hogy műveik, filológiai gyakorlatuk és reflexiójuk természete ne sugárzott volna ki eleven és sokrétű hatással a magyarországi értelmiség tagjaira, ne formálta volna filológiai artikuláltságuk, felkészültségük kiterjedését és jellegét. Mivel kimerítő, monografikus megközelítésre vállalkozni ezúttal teljesíthetetlen feladat volna, mindhárom területen elsősorban a 16–17. század fordulójára kívánok koncentrálni, noha a folyamatok hosszabb időtávját is többször érdemes lesz röviden jelezni.

2. A studia humanitatis európai filológiai teljesítményeinek recepciója Magyarországon

Az első, a nemzetközi filológiai produkció magyarországi és erdélyi iskolákba is befogadott és hazai nyomtatványokban is megjelentetett műveit összeállító adatsor részletezésére itt nem érdemes hosszan kiterjeszkednünk: a közelmúltban több előadásomban, mind idehaza, mind külföldön megjelent tanulmányaimban igyekeztem összefoglalni ezeket a tényeket.[45] A Cato neve alatt hagyományozódó szentenciagyűjtemény latin,

[44] A kora újkor további filológiaelméleti műveiről (Willem Canter, Kaspar Schoppe): KENNEY 1974, *i. m.*, 36–46; Klara VANEK, *Ars corrigendi in der Frühen Neuzeit: Studien zur Geschichte der Textkritik*, Berlin etc., Walter de Gruyter, 2007.

[45] KECSKEMÉTI Gábor, *Magyarországi és erdélyi humanisták filológiai tevékenysége a 16–17. században* (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2007b) = *Classica – mediaevalia – neolatina II*, eds. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2007, 63–71; Gábor KECSKEMÉTI, *Philological Activities of Early Modern Hungarian and Transylvanian Humanists* (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2010b) = *Acta conventus neo-Latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies, Budapest, 6–12 August 2006*, general ed. Rhoda SCHNUR, Tempe AZ, Arizona

latin–magyar és latin–magyar–német változatának sokféle kiadása mellett[46] csak a hazai Cicero-levélkiadások áradnak hasonló bőséggel. Egy ma példányból nem ismert, 1555. évi, ismeretlen tartalmú Cicero-levélválogatást követően,[47] a század végétől feltűnően sokszor jelentek meg a strassburgi Johann Sturm (1507–1589) által első ízben 1539-ben kibocsátott, négy könyvbe elrendezett levélválogatást követő edíciók. E válogatásnak mind a négy könyvét kinyomták Magyarországon és Erdélyben a 17. század végéig – mai ismereteink szerint – legalább tíz alkalommal latinul[48] és egyszer magyar fordításban,[49] első három könyvének latin szövegét pedig további két alkalommal.[50] Az 1651-es gyulafehérvári levélkiadás, a „primum in usum scholarum Hollandiae et West Frisiae" kiadott gyűjtemény (Leiden, 1626) hazai edíciója[51] viszont már a 17. század első fele legjelentősebb európai tankönyvprogramjának hazai hatását mutatja, akárcsak az egy évvel később ugyanott megjelent és szintén 1626-os leideni kiadásból átvett cicerói szónoklatválogatás.[52] Ezeken kívül is megemlíthetjük még az *Epistolarum familiarium libri XVI* teljes gyűjteményének két 17. század végi kiadását a nagyszombati jezsuiták nyomdájában.[53]

Az elemi szintű Catón és Cicero levelein meg mindössze három kiadás által képviselt szónoklatain kívül a 16–17. század igen szegényes a klasszikus antik auktorok Magyar-

Center for Medieval and Renaissance Studies, 2010 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 386), 343–351.

[46] Némethy Géza 1889-ben tizenhét 1711 előtt megjelent kiadását vette számba és elemezte tüzetesen: NÉMETHY Géza, *Cato párverseinek magyarországi kiadásai és fordításai*, EPhK, 13(1889), 97–110, 202–217. Azóta előkerült néhány további is: Kolozsvár, 1566 (RMNy 216, egyetlen ismert példánya töredékes); Debrecen, 1631 (RMNy 1497); Várad, 1640 (RMNy 1861, egyetlen ismert példánya csonka). Némethy egyébként messze korszakunkon túl, egészen a 19. század közepéig kísérte az átdolgozások és átköltések történetét. A Cato-gyűjtemény iskolai használatáról és hosszantartó tekintélyéről: BALASSA Brunó, *A latintanítás története: Neveléstörténeti forrástanulmány*, Bp., Sárkány ny., 1930, 259–265; Paul F. GEHL, *A Moral Art: Grammar, Society, and Culture in Trecento Florence*, Ithaca NY etc., Cornell University Press, 1993, 107–134.

[47] Brassó, 1555, RMK II, 301 – RMNy 113: *Epistolae elegantiores ex familiaribus epistolis Ciceronis*. Példánya ma nem ismert.

[48] Szeben, 1594, RMK II, 2440 – RMNy 754; Lőcse, 1656, RMK II, 852a; Várad, 1656, RMK II, 873a; Lőcse, 1664, RMK II, 1034a; Nagyszombat, 1680, RMK II, 1468a; Lőcse, 1684, RMK II, 1545; Lőcse, 1690, RMK II, 1663; Nagyszombat, 1692 előtt, RMK II, 1693a; Nagyszombat, 1694, RMK II, 1782; Lőcse, 1700, RMK II, 2002.

[49] Lőcse, 1694, RMK I, 1458: Balog György (1659–1726) soproni konrektor teljes magyar fordítása. Kritikai kiadása: BALOG György *Cicero-fordítása: A' Marcus Tullius Ciceronak Négy könyvei, mellyek Sturmius Jakab által öszve szedegettettenek (Lőcse, 1694; RMK I, 1458)*, kiad. BARTÓK István, KECSKEMÉTI Gábor = *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10), 193–298.

[50] Kolozsvár, 1581, RMNy 488; Trencsén, 1658, RMK II, 913.

[51] RMK II, 748 – RMNy 2367.

[52] RMK II, 768 – RMNy 2416. A *Pro Milone* 1660 körül Lőcsén jelent meg: RMK II, 954c – RMK II, 2435f. 1676-ban Nagyszombatban Cicero egy másik szónoklatát és filozófiai művét adták ki: RMK II, 1384d, 1384e.

[53] 1677, RMK II, 1408; 1697, RMK II, 1895. A későbbi nagyszombati Cicero-levélgyűjteményeket lásd MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989, 35.

országon vagy Erdélyben megjelent szövegkiadásaiban. Seneca moralizáló írásaiból Johannes Honterus adott ki válogatást Brassóban 1539-ben, majd Valentin Wagner egy másikat 1555-ben.[54] Lehetséges, hogy Terentius hat komédiáját is sajtó alá rendezte Honterus, de ma csak Wagner 1557. évi, Melanchthon magyarázatait az 1546. évi lipcsei edíció alapján közlő kiadásából ismerünk példányt.[55] 1585-ben Kolozsvárott az unitárius iskola használatára szánva jelent meg Christian Francken latin Epiktétosz-kiadása, amely Hieronymus Wolf (1516–1580) latin szövegét (Bázel, 1563) és Thomas Naogeorg (Kirchmeyer, 1508–1563) magyarázatait (Strassburg, 1554) vette alapul.[56] 1642-ben a lőcsei nyomda két klasszikus auktor egy-egy kis kötetét hozta ki, a sajtó alá rendezésükben közreműködő hazai munkatárs(ak) neve ismeretlen. Ovidius margójegyzetekkel kísért *Tristiá*ját a címlap szerint az Andrea Navagero-féle (1483–1529) szöveg 1587. évi antwerpeni kiadásából vették át, a Vergilius eclogáinak alapjául szolgáló kiadást nem nevezték meg.[57]

Cato, Cicero, válogatás a moralizáló Senecától, Terentius, Epiktétosz, Ovidius és Vergilius – a 16–17. századi magyarországi és erdélyi nyomdákban ennyi és nem több klaszszikus antik szövegkiadás jelent meg. Nyilvánvaló, hogy magasabb humanista eszményekről, önálló filológiai koncepciókról egyáltalán nem beszélhetünk, kizárólag a *studia humanitatis* oktatásának igénytelen iskolai segédeszközeiről, többnyire külföldi tankönyvek mechanikus utánnyomásairól.

Ha a klasszika-filológia nemzetközi szövegkiadásai alapján elkészített és nyomtatásban megjelentetett teljes, szöveghű 16–17. századi magyar fordításszövegek sorát állítjuk össze, még rövidebb lesz a listánk. Baranyai Decsi János 1596. évi Sallustiusáról[58] Kurcz Ágnes kutatásai tisztázták, hogy legvalószínűbb forrása egy 1564-es, bő kommentáros Henricus Petri-féle bázeli kiadás lehetett. Nagyon jellemzőnek kell tartanunk, hogy magában az eredeti szebeni nyomtatványban semmiféle megjelölés sem utal a forrásszövegre, a feltételezés a 20. századi filológusnő részletes szövegvizsgálatán alapul, és

[54] RMK II, 18 – RMNy 38; RMK II, 64 – RMNy 122. Egy 1682. évi lőcsei kiadvány: RMK II, 1508a.

[55] RMK II, 307 – RMNy 61 (példánya ma nem ismert); RMK II, 73 – RMNy 141. 1685-ben Lőcsén már Heinsius alapján közölték: RMK II, 1572.

[56] RMK II, 186 – RMNy 565; vö. Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, ford. VARSÁNYI István, SCHULEK Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980 (Humanizmus és Reformáció, 9), 109. Lehetséges, hogy 1592-ben újranyomták: RMK II, 229 – RMNy 689. Thordai János kolozsvári unitárius lektor a 17. század első harmadának végén készített magyar fordítása nem a Francken-féle kiadás szövegét, hanem Angelo Poliziano latin verzióját követi; vö. KESERŰ Bálint, *Epiktétos magyarul – a XVII. század elején*, AHistLittHungAUnivSzeg, 3(1963), 3–44, 13–14. Forrása valószínűleg az a kolligátumpéldány volt, amelybe a Poliziano-fordítás 1531. évi bázeli kiadását foglalták, és amely megőrizte az 1550. évi leuveni, egynyelvű görög kiadás Sebald Heyden iskolájában való 1553. évi feldolgozásának nyomait is; vö. W. SALGÓ Ágnes, *Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához*, MKsz, 116(2000), 266–283. – A Honterus által kiadott görög szöveg: Brassó, 1542 (RMNy 49A).

[57] RMK II, 601 – RMNy 1943; RMK II, 604 – RMNy 1949. A *Tristia* az *Epistulae ex Ponto*val kiegészülve Nagyszombatban újra megjelent 1677-ben, 1691–92-ben és 1703-ban (RMK II, 1410, 1698a, 2181), Vergilius művei pedig ugyancsak Nagyszombatban 1677-ben és 1700-ban (RMK II, 1411, 2029).

[58] BARANYAI DECSI János, *Az Caivs Crispvs Salvstiusnac ket historiaia (Szeben, 1596, RMK I, 286 – RMNy 786)*, hasonmás kiadás, kiad. VARJAS Béla, tan. KURCZ Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979 (BHA, 10).

egyetlen, a bázeli kiadásban egyedinek látszó szöveghelyre támaszkodik; éppen ezért természetesen nem zárható ki az sem, hogy Baranyai Decsi más kiadásokat is figyelembe vett, vagyis kontaminált alapszövegből dolgozott.

Háportoni Forró Pál 1619. évi Curtius Rufusának előszava a filológiai tudatosság jóval magasabb fokáról tanúskodik. A klasszikus auktor szövegének állapotáról és hiányos voltáról tett megjegyzései igen korai magyar nyelvű reflexiónak számítanak: „az ö irasa az regisegnek rea valo gondviseletlensege miat, gondolom, nehul nehul meg-is csonkittatot, az ket elsö könyve penig tellyesseggel el veszet volt",[59] ezeket Christoph Bruno kiegészítése alapján pótolta a fordításban. Másfelől jelzi azt is, hogy a szöveg értelmezése során a Curtius-kommentárokat is szem előtt tartotta: „nehul nehez ertelmü cikkelyek-is talaltattanak benne, mellyek az tudos embereknek-is ugy mint Glareanusnak, Huttenusnak es többeknek-is, mikeppen kellessek erteni, gondot adtanak."[60] E két filológiai megjegyzéséből már Király György óta[61] arra szokás következtetni, hogy Háportoni Forró fordítása két 1545-ös bázeli kiadás alapján készült, amelyek egyike, a Froben-műhelyből, Christoph Bruno müncheni jogász és poétikaprofesszor kiegészítését tartalmazta, a másik pedig, a Henricus Petri-féle, Erasmus *annotationes*e és Hutten *elegantiarum flores*e mellett közölte Jóannész Zónarasz anekdotikus Sándor-életrajzát a bolognai Angelo Bartolomeo Cospi (1430–1516) latin fordításában és Sándornak Indiából Arisztotelészhez írott fiktív levelét is a Cornelius Neposnak tulajdonított fordításban, amelyeket a magyar kiadás ugyancsak átvett. A fordító előszava egyébként még több más kiadás használatának lehetőségét is felveti: „Mind azonaltal sok regi es uyjab exemplaroknak-is öszve vetesekböl, az hü forditonak tisztit követven, az közönsegesb ertelemhez igyekeztem mindenüt ragazkodni."[62] Monok István csakugyan megfigyelte, hogy a fordító némely margójegyzetei további kiadások használatára is utalnak, de minthogy Forró csak „kesebben nyomtattatot" és „elebbi" könyvekként utal rájuk, hát igen nehéz volna pontosan azonosítani őket.[63] A svájci Henricus Glareanusnak (1488–1563) a Forró által említett Curtius-értelmezését viszont nem találta Monok.[64] Mindezeket most azzal kell pontosítanunk, hogy a Petri-féle bázeli kiadványnak később, így 1556-ban és 1575-ben több újabb kiadása is megjelent ugyanott, bennük hiánytalanul megtalálhatók a korábbi változat kísérőszövegei (Zónarasz-életrajz, fiktív levél, Erasmus és Hutten apparátusa), új

[59] HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Qvintvs Cvrtivsnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairol irattatot historiaia, Debrecen, 1619 (RMK I, 485 – RMNy 1174)*, hasonmás kiadás, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan., jegyz. MONOK István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988 (BHA, 18), (o)3r.

[60] *Uo.*, (o)3v.

[61] KIRÁLY György, *Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban (1918)* = KIRÁLY György, *A filológus kalandozásai*, vál., kiad., utószó KENYERES Ágnes, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 178–206.

[62] HÁPORTONI 1619/1988, *i. m.*, (o)3v.

[63] Monok bizonyítéka Háportoni Forró margójegyzete a fordítás 96. lapjáról: „az kesebben nyomtattatot könyvekben" hatszáz, „az elebbiekben" hatvan talentomot talált Curtius szövegében. Minthogy a két említett 1545-ös nyomtatványban „sexaginta" áll, a fordítónak ezeknél későbbi kiadást is látnia kellett. Monok nem talált megfelelőt, a „sescentá"-t csak a modern kritikai kiadásból tudta adatolni. MONOK István, *Háportoni Forró Pál élete és művei* = HÁPORTONI 1619/1988, *i. m.*, 29–58, 21, 48.

[64] *Uo.*, 18.

kötetrészként pedig még egy szöveg: „Postremò, Hen. Glareani Annotationes, nunc primùm in lucem editae, adiectae sunt" (1556), ill. „Vnà cum Hen. Glareani in lib. XII. Curtij Annotationibus elaboratis, nunc primùm in lucem editis" (1575). Így hát kézenfekvő ezen későbbi kiadások egyikének a használatára gondolnunk.[65] Aminthogy a Bruno-féle változat bázeli kiadásának használatával kapcsolatban sem vehetjük készpénznek Király György megállapítását: annak meg Lyonban jelent meg 1545-ben, de még 1584-ben is újabb kiadása.

Háportoni Forró fordítása esetében még egy további, a korábbi magyarországi könyvkiadási vállalkozások esetében nemigen adatolható filológiai művelet elvégzését rögzíthetjük: a lektorálást. Ismét a fordító előszava számol be róla, mégpedig kora filológiai terminológiájának megejtően szabatos használatával: „Illyen mély elmejü es bölcs authornak immar nyelvünkre fordittatot irasanak meg rostalasara, nem keves tudos embereknec censurajok kevantathatot volna. Melyhez kepest nekem egy vigasztalasul adatek, hogy Urunk ö Felsege ugyan az magam instantiamra az vitezlo Varfalvi Kosa Matthias Deak uramat az nemes Erdely orszag tablajanak assessorat adta vala annak censurajara, kinek ugymint az tisztesseges Deaki tudomanyban meg regzet elmeje által ezen authornak egymassal valo collatiojaban sok helyek megjobbittattanak."[66]

A század még hátralévő hasonló vállalkozásainak filológiai horizontja össze sem mérhető ezzel a magaslati ponttal, közönségük pedig az erdélyi fejedelem történelmi példákból okuló és politikában-diplomáciában-hadakozásban útmutatásra szoruló udvara helyett már csak az iskola népe, a latin eredeti elsajátításával bajlódó diákok.[67] Balog György Cornelius Nepos-fordítása (1701) a strassburgi Johann Heinrich Boeckler (1611–1672) szövegét követi,[68] Dálnoki Benkő Márton Florusának pedig (1702) Jan Minell (1625 k.–1683) jegyzetapparátusa csak az egyik forrása volt, fordítása minden bizonnyal kontaminált alapszövegből készült.[69]

3. A filológia magyarországi professzionalistái

A régi Magyarország klasszika-filológiai érdeklődésű humanista szaktudományossága persze korántsem mutat ilyen vigasztalan összképet. Csakhogy a kérdést más irányból kell megközelítenünk: a professzionalista szöveggondozók, humanista filológusok mun-

[65] Az 1556. évit néztem át, ennek a főszövegében a Monok által vizsgált szöveghelyen továbbra is „sexaginta" olvasható (c5r), épp Glareanus jegyzetei azonban részletesen tárgyalják ezt a helyet, szóba hozva Budé „sexcenta" olvasatát (BB6r).

[66] HÁPORTONI 1619/1988, *i. m.*, (o)3v.

[67] A fordítások közönségét illető megfontolások részletesen kifejtve: KECSKEMÉTI Gábor, *Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar prózafordítások* = KECSKEMÉTI 1993, *i. m.*, 577–613, 597–605.

[68] BALOG György *Nepos-fordítása: A' Cornelius Neposnak avagy Aemilius Probusnak Hires nevezetes hadi fejedelmeknek életekrül és cselekedetekrül irt könyve (Lőcse, 1701; RMK I, 1633)*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor = KECSKEMÉTI 1993, *i. m.*, 299–419.

[69] DÁLNOKI BENKŐ Márton *Florus-fordítása: Lucius Annaeus Florusnak A' Romai viselt dolgokról irott negy könyve (Kolozsvár, 1702; RMK I, 1649)*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor = KECSKEMÉTI 1993, *i. m.*, 421–573.

káiba egyáltalán nem enged betekintést a kor hazai nyomdászata. A magyar és erdélyi származású humanistáknak az akadémiai körök érdeklődésére számot tartó munkái nem hazai nyomdákban, a legkevésbé sem hazai használatra szánva jelentek meg, hanem külföldi egyetemi és azt követő magánstúdiumaikkal vannak kapcsolatban, ottani, nyugat-európai kiadókra leltek, és noha némelyikük alapjaiban befolyásolta az egy-egy klasszikus auktorról a régi Európában kialakult szakmai közvéleményt, hazai ismeretüknek, tudományos értékük itthoni felismerésének a legritkább esetben lehet nyomára bukkanni.

A 16. század néhány magyarországi származású, európai jelentőségű humanistájának, így Andreas Dudithiusnak (1533–1589) és Zsámboky Jánosnak (1531–1584) a filológiai tevékenysége széles körben ismert,[70] noha az életművüket feldolgozó hazai szakirodalommal a legkevésbé sem lehetünk elégedettek. Újabban a bártfai születésű tanár és orvosdoktor, a Hieronymus Wolf meghívására Augsburgban letelepedett Georg Henisch (1549–1618) iránt is ébredt némi figyelem,[71] de a nemzetközi tudományos körökbe való hazai filológiai bekapcsolódás további példáiban sem szűkölködünk. A gibárti Michael Chesserius (Kesserű Mihály) a 16. század első évtizedében két Iszokratész-szónoklat latin fordításával tüntette ki magát.[72] Matthaeus Fortunatus (†1528) 1523. évi velencei Seneca-kiadásának, a kéziratokra és nyomtatott kiadásokra egyaránt támaszkodó *Quaestiones naturales*nak az emendációit később Erasmus is átvette.[73] Johannes Honterus (1498–1549) brassói nyomdájából 1540-ben – a magyarországi humanista könyvkiadás története során egyedüliként – egy *editio princeps* is kikerült, mégpedig Neilosz Monakhosz görög nyelvű, később bázeli kétnyelvű kiadásokban is sikeressé vált műve.[74] 1547 áprilisában Gyalui Torda Zsigmond (Sigismundus Gelous Torda, 1515 k.–1569), a Padovában nevelősködő magyar fiatalember arra tett ígéretet Joachim Camerariusnak (1500–1574), hogy kérésének megfelelően utána fog nézni Theognisznak Velencében

[70] Filológiai munkásságukról alapvető: Pierre COSTIL, *André Dudith, humaniste hongrois, 1533–1589 : Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*, Paris, Société d'Édition Les Belles Lettres, 1935; VARGA László, *Sámboky (Sambucus) János filológiai munkássága*, AClassUnivDebr, 1(1965), 77–103; újabban és együttesen: Gábor ALMÁSI, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden etc., Brill, 2009 (Brill's Studies in Intellectual History, 185).

[71] KECSKEMÉTI 2007d, *i. m.*, 69–74.

[72] RMK III, 5059 = App. 1957. A latin ajánlás szövege magyar fordításban: *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század*, vál., bev., kiad., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Gondolat Kiadó, 1971 (Nemzeti Könyvtár: Művelődéstörténet), 456–457. Kesserűről: GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 189–193. Csak a rend kedvéért: természetesen semmi sem áll meg abból, hogy Iszokratészt „magyarra először Keserű M. fordította le a 17. sz.-ban" (*Világirodalmi lexikon*, V, 1977, 436).

[73] RMK III, 252 = App. 166. A latin ajánlás szövege magyar fordításban: V. KOVÁCS 1971, *i. m.*, 478–488. Fortunatusról: GERÉZDI 1968, *i. m.*, 251–266.

[74] RMK II, 23 – RMNy 40; Gernot NUSSBÄCHER, *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des kronstädter Humanisten Johannes Honterus (Stand 25. April 2000) = Honterus-emlékkönyv: Emlékülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999 – Honterus-Festschrift: Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999*, szerk. W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2001 (Libri de libris), 150–190, 184–185.

(tudatta azt is, hogy e gyűjteménynek már mintegy a felét latinra fordította, ez a munkája ma ismeretlen). Leveléből kitűnik az is, hogy Camerarius eközben Gyalui Torda Euripidész-fordításának kiadását intézte Lipcséből, amelyhez a magyar nevelő ekkor küldte meg a korábbi gyulafehérvári tanárának, Kálmáncsehi Sánta Mártonnak (†1557) szóló dedikációt.[75] Gyalui Torda szavának állt: Camerarius maga írja Theognisz-kiadásában (1551), hogy három velencei kéziratot is kollacionált a számára.[76] Camerarius Theognisszával egy évben, 1551-ben pedig Gyalui Torda munkája, Euripidész *Oresztész*ének a latin fordítása is megjelent Bázelban. Gyalui Torda egyébként már korábban is próbálkozott két másik darab, az *Oltalomkeresők (Supplices)* és a *Héraklész gyermekei (Heraclidae)* fordításával, amelyekkel, amint írja, el is készült, de elégedetlen lévén velük, ezeket ő maga félredobta; e művei ma ismeretlenek.[77] A körmöcbányai születésű Paulus Rosát (†1586) Hieronymus Wolf kapcsolta be a görög–latin Démoszthenész-gnomológia munkálataiba 1569-ben Augsburgban.[78] Fulvio Orsini 1582. évi antwerpeni Polübiosz-kiadása számára Szántó Arator István (1541–1612) vetette egybe Konsztantinosz Porphürogennétosz egy vatikáni másolatának Polübiosz-részleteit Hervagius 1549. évi bázeli kiadásának szövegével 1578 végén. Még a római Collegium Hungaricum megalapításának kieszközlésében is volt némi szerepe ennek a szövegkollacionálásnak.[79] A brassói születésű Peter Felckmann (†1603) a heidelbergi egyetem és a Commelinus-nyomda munkatársaként előbb-utóbb minden bizonnyal felébreszti majd a németországi filológiatörténet figyelmét. A 17. századból hosszan sorolhatnánk az Angliában letelepedett magyar, Georgius Sylvanus auktorkiadásait, Aiszóposztól Homéroszon és Iszokratészen át Plutarkhoszig.[80]

Az egykorú európai mezőny figyelmét élvező magyar filológusok között külön méltatást érdemel – és szerencsére ma sem tartozik a legelhanyagoltabbak közé – az a több nemzedéknyi gárda, akik a magyar irodalom és történetírás jeles humanista alkotásait, Janus Pannonius, Antonio Bonfini és a többiek műveit tárták hazai vagy külföldi kiadásaikban a tudós nemzetközi közvélemény elé (Magyi Sebestyén: Janus 1513; Bekényi Benedek: Janus 1514; Adrianus Wolphardus: Janus 1522; Martin Brenner: Bonfini 1543; Gyalui Torda: Galeotto 1563; Heltai Gáspár: Bonfini 1565; Zsámboky: Ransanus 1558, Oláh és Bonfini 1568, 1581, Janus 1569, Werbőczy 1572, 1581).

[75] BAUCH Gusztáv, *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI-ik században*, TT, 8(1885), 335–355, 519–540, 528–529.

[76] *Uo.*, 531.

[77] KECSKEMÉTI 2007b, *i. m.*; KECSKEMÉTI 2010b, *i. m.*

[78] Vö. Gábor KECSKEMÉTI, *A Hardly-known 16th-century Humanist: Paulus Rosa of Körmöcbánya*, Camoenae Hungaricae, 3(2006), 65–88; KECSKEMÉTI Gábor, *Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa*, ItK, 111(2007), 639–664.

[79] BORZSÁK István, *Polybianum: Egy XVI. századi magyar jezsuita szövegkollacionálása*, AntTan, 45(2001), 239–241.

[80] JANKOVICS József, *Szilágyi György (Sylvanus) angliai klasszika-filológus tevékenysége*, MKsz, 97(1981), 322–326; GÖMÖRI György, *Szilágyi-Sylvanus: Magyar klasszika-filológus a XVII. századi Angliában*, AHistLittHungAUnivSzeg, 21(1985), 111–119.

4. Külföldi humanisták filológiai működése és Magyarország

Az átmenetileg, hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon működött jelentős európai humanistákról is megérné egyszer névsorolvasást tartani és tüzetesen felmérni, szellemi hatásuk milyen mélységben és milyen összetevőkkel itatta át hazai filológiai kultúránkat. Ráadásul nemcsak jól ismert, hosszabb ideje számon tartott szereplők vannak közöttük – amilyen például a budai udvarban Corvinákat emendáló és ókori feliratokat gyűjtő Bartolomeo Fonzio (1445–1513) vagy a Radéczy István püspök pozsonyi irodalmi körének tagjaként működő Nicasius Ellebodius Casletanus[81] (1535?–1577) –, hanem olyan látogatók is, akiknek a felbukkanása még a szűkebb szakmai kör számára is nagyrészt ismeretlen, és a jövőben feltétlenül megvizsgálandó. Ilyen például az angliai Tacitus-recepciót meghatározó humanista, Sir Henry Savile[82] (1549–1622) négyéves európai tartózkodása során (1578–1582) Pozsonyban töltött fél esztendő és az Andreas Dudithiusszal ápolt kapcsolatai.[83]

Ennél még sokkalta hosszabban szaporítható viszont azoknak a humanista filológusoknak a felsorolása, akik nem magyarországi tartózkodásukkal, hanem átütő erejű európai szellemi hatásukat sugárzó könyveikkel vagy a valamely sűrűn látogatott egyetem katedráján kifejtett tanaikkal és ott kialakított kapcsolatrendszerükkel vonták hatásuk alá a magyarországi értelmiség jelentős részét. E nagy filológusegyéniségek közül már valóban csak néhányat említek meg, valamennyit a 16–17. század fordulójáról, kivétel nélkül egymással izgalmas szellemi kapcsolatok hálójával összekötött személyeket. Munkásságuk és egyéniségük szélesebb körben ható, jellegzetes folyamatokat szemléltethet.

Ami például Justus Lipsius (1547–1606) – a közismert bécsi munkakapcsolatuk miatt részben Zsámbokynak dedikált[84] – Tacitus-kiadását illeti,[85] arról épp a közelmúltban fogalmaztam meg olyan állítást,[86] hogy nem a legjobb kéziratok alapján készült, bár azok is hozzáférhetőek lettek volna; ami pedig a felhasznált kéziratok és szövegkiadások szövegállapotának dokumentálását és meghaladását illeti, a Polizianótól érintetlen klaszszika-filológiai átlagteljesítményt hozza. Lipsius anélkül használta *vulgata*ként Beatus

[81] KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodius és poétikája*, ItK, 75(1971), 24–34; KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodius leuveni és római tanulmányai* = KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 86–95. Róla és a 16. században Magyarországon megfordult számos további németalföldi humanistáról is: BITSKEY István, *Németalföldi humanisták a 16. századi Magyarországon = Debrecentől Amszterdamig: Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Néderlandisztika Tanszék, 2010, 45–57.

[82] PFEIFFER 1976, *i. m.*, 144.

[83] David WOMERSLEY, *Sir Henry Savile's Translation of Tacitus and the Political Interpretation of Elizabethan Texts*, The Review of English Studies, vol. 42, no. 167(1991), 313–342, 313; Anthony GRAFTON, *The Footnote from de Thou to Ranke*, History and Theory, 33(1994)/4, 53–76, 69.

[84] KECSKEMÉTI 2007d, *i. m.*, 185–186, 352.

[85] Pontosabban: az 1574-es első és az 1607-es posztumusz kiadást is beleértve legalább nyolc kiadásról van szó.

[86] KECSKEMÉTI Gábor, *Tacitus és a régi magyar irodalom*, ItK, 114(2010), 430–438. Az ott idézett irodalomból fontosabb: C. O. BRINK, *Justus Lipsius and the Text of Tacitus*, The Journal of Roman Studies, 41(1951)/1–2, 32–51.

Rhenanus 1544. évi Tacitus-kiadásának szövegét, hogy ezt a tényt bárhol felfedte volna. Nem lehet tudni nála, mikor adja valaki más konjektúráját, mikor a sajátját és mikor egy kézirat olvasatát. Így, noha több kéziratot használt fel a korábbi kiadások szerkesztőinél, az azok kezelésére szánt metodológiája nem jobb náluk, sőt tendenciózus a hivatkozások elhagyásában.[87] Mindezek a sajátságok nyilván mélyen összefüggnek azzal a ténnyel, hogy római tanulmányi éveiben Lipsius azt a Muret-t választotta mesterének, aki épp teljes hévvel vívta Vettori elleni harcait. Úgyszólván elkerülhetetlen volt, hogy filológiai értelemben már Lipsius életének utolsó éveiben sor kerüljön a Tacitus-életmű tanulmányozásának jelentős átalakulására, amit jelképes módon juttat kifejezésre, hogy a Lipsius halálát követő évben, 1607-ben Curtius Pichena (1550–1629) Tacitusa is napvilágot látott. Pichena kiadása gondos kollacionáláson alapult, és igaz, hogy e módszerválasztást nem közvetlenül Vettori, hanem a cambridge-i Richard Thomson (†1613) sugalmazta, mégis tökéletes összhangban volt az itáliaiak módszerelvével.[88] Ilyen módon Lipsius Tacitus-textológiája nyomban az életmű lezárultát követően meghaladottá vált. Ezek a megállapítások természetesen egyáltalán nem hoznak fordulatot abban a tekintetben, hogy eszmetörténeti értelemben a 16–17. század fordulóján Magyarországot elérő lipsiusi hatást továbbra is alapvető fontosságúnak kell tartanunk.[89] Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a magyarországi protestáns értelmiség a vallási ortodoxia keretei között Lipsiustól felekezeti okokból elidegenedő részének – olyan gondolkodóknak, akik között például Szenci Molnár Albertet is ott tudjuk[90] – nemcsak eszmei, hanem filológiai értelemben is volt hová ellépnie Lipsius mellől a 17. század első harmadában.

[87] D'AMICO 1988, *i. m.*, 112–126; vö. KENNEY 1974, *i. m.*, 53–54. Mindez annak ellenére igaz, hogy Lipsiusnak több nyilatkozata idézhető arra vonatkozólag, hogy az *ope codicum* elvégzett javítást magasabb rendűnek tekintette, míg a konjektúra merész és kétséges voltára figyelmeztetett; *uo.*, 26.

[88] GRAFTON 1983, *i. m.*, 96.

[89] A kutatások inkább arra figyelmeztetnek, hogy Lipsiusnak az intenciója sem szorosan filológiai volt. Lásd újabban: Jan PAPY, *Les points de vue d'Érasme et de Lipse sur la philologie : continuité ou rupture ? = La philologie humaniste et ses représentations dans la théorie et dans la fiction*, réd. Perrine GALAND-HALLYN, Fernand HALLYN, Gilbert TOURNOY, Genève, 2005 (Romanica Gandensia, 32), II, 599–620. (A címben feltett kérdésre határozott választ ad a szerző: az Erasmus és Lipsius közötti folyamatosságot, filológiai elveik hasonlóságát, szövegkiadásaik kevéssé textológiai, inkább erkölcsi irányultságát emeli ki.) A *similitudo temporum* polübioszi elvének hatásáról: Jan PAPY, *Neosztoicizmus és humanizmus: Új Seneca-olvasatok Lipsius Manuductio ad Stoicam Philosophiam című művében*, ford. SCHEER Katalin, Vil, (2006)/11–12, 23–42, 32. Lipsius Varro- és Seneca-követő *monumenta–monimenta* felfogásáról: Jan PAPY, *An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome*, The Sixteenth Century Journal, 35(2004)/1, 97–131.

[90] TURÓCZI-TROSTLER József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*, FK, 1(1955), 9–18, 139–162; *ua.* = TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, II, 109–155, 722–727.

4.1. Leiden

Úgy látszik, hogy a filológiai perspektíva Lipsius utáni felnyitásában megkülönböztetett fontosságú szerepet kell tulajdonítanunk a leideni egyetemnek, annak a műhelynek, amelynek korábban, 1578–1591 között, a katolikus egyházba való visszatérése előtt maga Lipsius volt a vezető filológusa.[91] Más kérdés, hogy pontosan miféle filológiai perspektívák nyitására is volt képes a leideni filológiai gondolkodás. Lipsius utóda a történészprofesszori székben, Paulus Merula (1558–1607) filológusként Enniust, Eutropiust és Paulus Diaconust interpretálta,[92] és működésében a modern egyetem- és tudománytörténet főként olyan intellektuális válságjelenségeket ragad meg és szemléltet, amelyeket részben magának Lipsiusnak az oktatói munkásságára is kiterjeszthetőnek vél. A tételmondat, nevezetesen, hogy Lipsius és Merula idején a leideni latintanítás történeti jellegű volt,[93] nemhogy ártatlanul hangzik, hanem inkább elismerő akusztikájú: nyilvánvaló, hogy a filológiai diszciplína igényeinek és természetének megfelelő professzionalizálódás, episztemiológiai stabilitás jeléről van szó. Csakhogy a humanizmus magasabb tudományos szintre emelkedése elkerülhetetlenül jár együtt társadalmi funkciójának hanyatlásával, vagyis a professzionalizálódás és a marginalizálódás párhuzamos jelenségek.[94] A humanista filológiai projektum marginalizálódásához önmagában a professzionalizálódás is elégséges okot adna, és ilyen jellegű viták már Poggio Bracciolini (1380–1459) meg Lorenzo Valla (1407–1457) között is folytak: míg az előbbi élőnyelvhez hasonló szabad természetességgel használta és alakította a latint, az utóbbi a nyelv- és irodalomtörténeti adatokból állította össze a nyelvi korrektség normatív előírásait.[95]

[91] Lipsius leideni professzorságáról, az ott töltött bő évtized szellemi és konfesszionális változásainak árnyalt bemutatásával: Jeanine DE LANDTSHEER, *Pius Lipsius or Lipsius Proteus? = Between Scylla and Charybdis: Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe*, eds. Jeanine DE LANDTSHEER, Henk NELLEN, Leiden etc., Brill, 2011 (Brill's Studies in Intellectual History, 192), 303–349.

[92] Jan Hendrik METER, *The Literary Theories of Daniel Heinsius: A Study of the Development and Background of His Views on Literary Theory and Criticism during the Period from 1602 to 1612*, Assen, Van Gorcum, 1984 (Respublica literaria Neerlandica, 6), 17.

[93] *Uo.*, 25.

[94] *Uo.*, 16–17.

[95] PFEIFFER 1976, *i. m.*, 34–36. Hasonló példaként lásd Lorenzo Guidetti és Buonaccorso Massari 1465. évi vitáját az antik szövegek tanulmányozásának céljáról, természetéről és módszeréről, mindennek pedagógiai vagy tudományos jellegéről. Az előbbi álláspont a klasszikusokat ideálképnek, a jelen szempontjából relevánsnak, az imitáció problémátlan tárgyának tekinti, az utóbbi a nehéz erőfeszítésekkel is csak részlegesen rekonstruálható múlt korlátozott hozzáférhetőségű emberi alkotásaként problematizálja a használatukat, amely irrelevánsnak és a modern problémák számára haszontalannak bizonyulhat a jelenben. Lásd részletesen GRAFTON 1985a, *i. m.*, 615–619. Ugyanezt a két alapvető szemléletmódot szűkebben, a reneszánszkori kommentárirodalom két válfajának elkülönítésére is alkalmazták a közelmúltban, s bár az előbbi válfajt ott rendkívül szűkre szabott terminussal illették („allegorikus" interpretációként nevezték meg), épp ennek leírása során tettek érdekes további észrevételeket, például alapvetően poliszémikus működésmódjáról (szembeállítva a történeti értelmezésnek az ambiguitások megszüntetésében érdekelt módszerével), az explicit kifejtés jelentős szerepéről (szembeállítva a modern hermeneutikáknak inkább a befogadót kitüntető természetével), általában pedig a diskurzus és a metadiskurzus ontológiai egyenértékűségéről. Az utóbbi minősítésből a reneszánsz kommentár-

Amint láttuk, a francia *ope coniecturae* meg az itáliai *ope codicum* filológiai elgondolás ellentétének a hátterében is meghúzódik hasonló nyelvfilozófiai különbség. A 16–17. század fordulóján azonban arról is szó van, hogy a humanista filológiai szaktudomány normái meg a modern állam praktikus igényei két, egymástól élesen távolodó irányt vesznek, és a jól szervezett, megfelelően irányított állam szakemberigénye meg a humanista oktatási tradíciók alig vannak köszönőviszonyban.[96] Módszertani értelemben a diszkrepancia a kommentár és a kompendium pedagógiai alkalmazásának konfliktusaként is leírható.[97] Lényegében az ugyanerre a dilemmára, konfliktushelyzetre kínált megoldási alternatívát ismeri fel a rámista prakticizmus közép-európai sikerének társadalomtörténetében a rámizmus értékelését a korábbi, sok évtizedes (mediális) paradigmából már a kétezres években kiléptető, ma igen széles körben érvényesülő új kutatáselméleti trend.[98] A rámizmusnak ebben a történelmi tudásszociológiai konfliktusban való benne állása okozza, hogy a mai napig erősen megosztja a kutatókat, és hol a humanista erudíció új, életképes válfajának kifejlesztőjeként, hol pedig az eruditus világ felszámolójaként, a műveletlen, technicista szakértelmiség kitenyésztőjeként mutatkozik meg.[99] A filológus Lipsius semmi esetre sem gyanúsítható meg azzal, hogy erre a társadalmi-oktatásszociológiai kihívásra prakticista választ adott volna, sőt híres kijelentésével, mely szerint senki sem lehet nagy ember, aki Ramust nagy embernek tartja, éppen az elitizmusba zárkózás alapmintázatát nyújtotta a konzervatív humanizmus évtizedeken át tartó rezisztenciájához.[100] A következmények már Lipsius leideni tanári dekádjában

irodalmat vezérlő elveknek a 20. századi dekonstrukcióval való rokonítása bomlik ki. Lásd részletesen Michel JEANNERET, *Renaissance Exegesis* = NORTON 1999, *i. m.*, 36–43. Grafton viszont azt a – kézenfekvőbbnek látszó – párhuzamot emeli ki, hogy a szövegek történeti olvasására való törekvés és a bennük mint időtlen klasszikusokban örökérvényű normákat megpillantó szemlélet együttesen van jelen a modern professzionális filológiát kialakító német tudományban is 1750 és 1850 között; GRAFTON 1985a, *i. m.*, 646.

[96] METER 1984, *i. m.*, 16–17. A leideni egyetemalapítást előkészítő elképzelések egyértelműen a gyakorlatiasságot szem előtt tartó szakemberképzést írtak körül; lásd Willem OTTERSPEER, *The University of Leiden: An Eclectic Institution*, Early Science and Medicine, 6(2001)/4, 324–333, 324–325.

[97] A gyakorlatban ez az egyiknek a nyilvános-, a gyakorlatiasabb másiknak a privátkurzusokon való használatát is jelenthette. Lásd *uo.*, 328–329. – Analóg 13. századi itáliai jelenségként mutatható be a praktikusabb *ars dictaminis* előretörése az auktorok a 12. században még igen extenzív tanulmányozásának rovására; lásd erről BLACK 2006, *i. m.*, 49; vö. GEHL 1993, *i. m.*, 233–240.

[98] Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*, Oxford etc., Oxford University Press, 2007. A koncepció veleje magyarul is olvasható: Howard HOTSON, *Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói*, ford. ZÁSZKALICZKY Márton, Hel, 55(2009), 116–141. A korábbi, Hotson által hevesen bírált, mediális trend nálunk még ma is nagy gyanútlansággal idézett megalkotója (természetesen) Ong atya a maga idejében igen újszerű narrációja volt: Walter J[ackson] ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1959.

[99] Két szélső álláspontként jelölhető meg: GRAFTON–JARDINE 1986, *i. m.*; James D. TRACY, *From Humanism to the Humanities: A Critique of Grafton and Jardine*, Modern Language Quarterly, 51(1990)/2, 122–143, 139–140.

[100] KECSKEMÉTI 2007d, *i. m.*, 350; OTTERSPEER 2001, *i. m.*, 328. A rámizmus németalföldi központjává vált viszont az 1620-as évektől a franekeri egyetem, William Ames katedrája. A rámista ismeretelmélet, a *technometria* általa megalapozott rendszeréről: Keith L. SPRUNGER, *Technometria: A Prologue to Puritan Theol-*

megmutatkoztak, így lényegében egyidejűek a leideni egyetem fennállásával: az irodalmi és filológiai képzés mint a bölcsészeti kar propedeutikai tárgyai és a szakmai specializálódás diszciplínái közötti minimális koordináció – vagy éppen koordinálhatatlanság – kifejezetten kártékony hatással volt a jövő teológus, jogász, orvos nemzedékének humanista képzettségére, akik néhány hónap alatt akarták letudni a filológiai stúdiumok minimumszintjét, hogy mielőbb a későbbi hivatásukra, annak specializált szakismereteire felkészítő ismeretekben mélyedhessenek el.[101] Lipsius személyesen úgy menekedhetett meg e gyilkos folyamatok hatásától, hogy részint sztoikus erkölcsfilozófiája, részint politikaelméleti gondolkodása biztosítani volt képes számára a publicitást és elismerést, így kurzusai nem néptelenedtek és silányodtak el. Politikai nézetei bizonyos mértékig hitelesen tanúskodnak erről a szorongatott helyzetről. A legváltozatosabb formákban újra meg újra visszatér bennük a konfesszionalizmus meg a nemzeti-állami érdek konfliktusa. Ez a két érdekrendszer nyilvánvalóan egészen eltérő módokon és irányokba dinamizálja a szellemi életet – abban azonban egyek, hogy a hagyományos humanista stúdiumokban kiképzett szakembergárda mindkettő számára nehezen, csak áttételekkel használható, és attól egészében eltérő értelmiség kiképzését tartják kívánatosnak. Lipsius utóda, Merula lényegében már meg van fosztva a hasonló kultúrteoretikusi érvényesülés lehetőségétől és előfeltételeitől, így az ő professzori munkájáról szólva már elkerülhetetlen a válsághelyzet negatív aspektusainak megnevezése: a történeti érdekeltségű latintanítás öncélúsága hallgatói érdektelenséggel, a retorikai és poétikai stúdiumok elhanyagolásával, kiüresedésével járt együtt. E hagyománynak még a későbbiekben is akadtak folytatói a leideni egyetemen (Johannes Meursius [1579–1639] és Petrus Cunaeus [1586–1638] nevét említem), de már a 16. század végén sem nevezhető kizárólagosnak.[102] Ráadásul a filológiai alternatívát képviselő tanári kar személyi összetétele egészen kivételes, és mire kiforrott változatáról beszélhetünk, az 1610-es évek végére a magyarországi hallgatók is megérkeznek az egyetemre.

A vérfrissítésben a Lipsius utódául kiszemelt Josephus Justus Scaliger (1540–1609) kapta a főszerepet.[103] Minthogy az első felkérést nem fogadta el, a leideniek a történelemprofesszori állást Merulával töltötték be, ám nem mondtak le Scaliger megnyerésé-

ogy, Journal of the History of Ideas, 29(1968)/1, 115–122; Lee W. GIBBS, *William Ames's Technometry*, Journal of the History of Ideas, 33(1972)/4, 615–624.

[101] METER 1984, *i. m.*, 17. A beiratkozási számadatok világosan mutatják a folyamatot. A leideni egyetem fennállásának első negyedszázadában a hallgatók 53%-a iratkozott be a bölcsészkari kurzusokra, míg 1650–1674 között csupán 35%-uk, miközben a jogi karon tanulók száma enyhén, az orvosin tanulóké meredeken emelkedett. A legtöbb doktori fokozatot jogtudományból (az első száz évben végig 50% fölött) és orvostudományból ítélték oda (40% körül), míg a filozófiai doktorok 3% körül állnak. Lásd bővebben: OTTERSPEER 2001, *i. m.*, 331.

[102] METER 1984, *i. m.*, 25.

[103] PFEIFFER 1976, *i. m.*, 113–119. Lipsius leideni utódlása sokkal zavartalanabb volt, mint később, halála után a leuveni, ahol az utód ellenfelei még egy Heinsiust vagy egy Grotiust is szívesebben láttak volna, mint Erycius Puteanust; lásd Demmy VERBEKE, *"Condemned by Some, Read by All": The Attempt to Suppress the Publications of the Louvain Humanist Erycius Puteanus in 1608*, Renaissance Studies: Journal of the Society for Renaissance Studies, 24(2009)/3, 353–364, 355.

ről, és minthogy rendkívül előnyös feltételeket kínáltak neki – mint *decus academiae*nak, nyilvános órákat egyáltalán nem kellett tartania –, 1593-ban a neves hugenotta tudós végül Leidenbe költözött. Scaliger a Lipsiuséitól meglehetősen eltérő nézeteket vallott az antik szövegek tanulmányozásának direkt, praktikus felhasználhatóságáról: míg Lipsius politikaelméleti felfogásának központi eleme volt az olvasmányokból meríthető ismereteknek a mindennapi életbe való átültethetősége (sőt a tanulmányozott szövegeknek az összemérhetőség és a relevancia érvényesítésével való megválasztása[104]), addig Scaliger tagadta ezt, és cáfolta Lipsius nézeteit, aki „neque est Politicus, nec potest quicquam in Politia: nihil possunt pedantes in illis rebus; nec ego nec alius doctus possemus scribere in Politicis."[105] Scaliger ugyanakkor – minden bizonnyal már csak az atyja poétikája iránti respektus okán is – meghaladta a lexikológiai és antikváriusi érdeklődés nem-produktív gyűjtőszenvedélyét, maga is költő volt, a hellénisztikus költészet és Persius, Juvenalis, Ausonius szenvedélyes tanulmányozója;[106] ennyiben tehát érvényesítette a történetietlen és a történeti értelmezésből egyaránt kinyerhető haszonélvezetet, a tapasztalatok irodalmi produkcióban való kiteljesítésére való törekvést.[107] Leidenbe érkezése idejére már szakított a francia és az itáliai textológiai módszertan szintetizálásának ifjúkori igényével, inkább az analóg görög szöveghelyekre támaszkodó illusztratív kommentár és a kéziratok nem rendszeres tanulmányozásával kiegészített konjekturális szöveggondozás franciás módszereit alkalmazta.[108] Ami filológiai elveit illeti, érdemes a rendszerét a tanítványához, Petrus Scriveriushoz (1576–1660) írott, datálatlan levelében kifejtettek alapján bemutatni, amelyben alapvetően az alexandriai grammatikusok által kifejtett tudományrendszertanra támaszkodik. Scaliger szerint a grammatika háromosztatú: szűkebb értelemben *tekhné* (mint fonetika, morfológia, szintaxis), másrészt hermeneutika (*grammatiké hisztoriké* v. *hisztoria*, a történeti időpont és geográfiai helyszín exegézise, az ebből következő allegorézis, mítoszértelmezés is), harmadrészt pedig kritika. Az utóbbi lehet szövegkritika és értékelő kritika. A szövegkritikának két szintje van: alsó szintje a helyes szövegezés megállapítását jelenti kézirat-összevetések és konjektúrák útján, a felső pedig a szöveg megtisztítását a romlott interpolációktól és a részek eredeti sorrendjének helyreállítását *transpositio* útján. Az értékelő vagy irodalmi kritika

[104] GRAFTON 1985a, *i. m.*, 639.

[105] *Uo.*, 620. Grafton azonban azt is szemlélteti ugyanott, hogy a gyakorlatban – például 1606-os Caesar-kiadásában – Scaliger nem érvényesíti következetes rendszerességgel saját radikálisra kihegyezett elveit.

[106] METER 1984, *i. m.*, 18. Ausonius-kiadásának értékeléséhez: SCHOECK 1988, *i. m.*

[107] GRAFTON 1985a, *i. m.*, 643. Lipsius menipposzi szatírájának elhelyezése hasonló keretben, nevezetesen a Petronius-filológia kontextusában: Anthony GRAFTON, *Petronius and Neo-Latin Satire: The Reception of the Cena Trimalchionis*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 53(1990), 237–249, 243. Megjegyzendő, hogy Ronald G. Witt szerint a klasszikus latin stílus imitációjára való törekvés a humanizmus *sine qua non*ja, enélkül humanizmusról nem, csak antikvarianizmusról lehet beszélni – mások azonban most már e nézettel szemben artikulálják szélesebb humanizmus-felfogásukat; vö. BLACK 2006, *i. m.*, 38.

[108] GRAFTON 1975a, *i. m.* Filológiai eredetű – Manilius szövegének kommentálásából kiteljesedett – és később is a filológiai eljárások alkalmazásának módszertani kérdéseit folyamatosan reflektáló volt Scaliger munkásságának második nagy vonulata, kronológusi tevékenysége is; erről lásd Anthony T. GRAFTON, *Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline*, History and Theory, 14(1975)/2, 156–185.

az értékes szöveghelyekre mutat rá, azok jellegzetességeit tanulmányozza, s ennek nyomán normatív kívánalmakat alapoz meg. E tagolt rendszeren belül Scaliger érdeklődése, szövegezéséből jól láthatóan, részint az exegézis, részint a szövegkritika irányába mutatott; a lexikológiai és stilisztikai részletekben elmélyedő, a filozófiai általánosításokat kerülő alexandriai kritikusoké volt a rokonszenve, a filozófiai spekulációk világától távol tartotta magát. Egyébként atyjának poétikája is tartózkodott az arisztoteliánus konceptualizációtól és terminológiától.[109] Ebből a habitusból az is következett, hogy a normatív és általános jellegzetességek helyett az egyedi jegyek kontextuális módszerekre épülő tanulmányozása állt a figyelme középpontjában.[110] Ez a műegésznek tulajdonított érdeklődést, másként szólva igen magas szintű irodalmi érzékenységet jelent, amelyben elég kiegyensúlyozott helyzetbe tud kerülni az irodalom receptív és produktív aspektusa is. A leideni tanári karban akadt olyan kolléga is, aki még határozottabban képviselt efféle felfogást: az 1581-től, már Lipsius mellett is ott tanító Bonaventura Vulcanius (1538–1614) görög- és latinprofesszor érdeklődése a bizánci írókra és alexandriai költőkre is kiterjedt,[111] célja nem a filológiai részletekben való elmélyedés, hanem jól olvasható szöveg kialakítása és csak a lexikológiai és idiomatikus kérdésekre figyelő, kevés kommentárral való kísérése volt, vagyis olyan kiadások kialakítására törekedett, amelyek a

[109] METER 1984, *i. m.*, 19–20.

[110] Ismét markáns különbség Lipsiushoz képest, aki az „ego e Philologia Philosophiam feci" imázsban találta meg önértelmezésének legfelső fokát. A szöveghelyhez és kontextualizálásához lásd GRAFTON 1985a, *i. m.*, 640; PAPY 2005, *i. m.*, 619–620.

[111] Lipsius és Vulcanius nem különösebben szoros, inkább formális és hivatalos, majd Lipsius távozása után csak közvetett kapcsolatáról: Jeanine DE LANDTSHEER, *Between Colleagues: Bonaventura Vulcanius and Justus Lipsius = Bonaventura Vulcanius, Works and Networks (Bruges 1538–Leiden 1614)*, ed. Hélène CAZES, Leiden etc., Brill, 2010 (Brill's Studies in Intellectual History, 194), 287–334. Lipsius levelezésében 1587-től kezdve van nyoma Vulcanius tervezett Apuleius-kiadásának, amely végül 1594-ben jelent meg. Lipsius tacitizmusának jól ismert a hatása a kora újkor európai retorikatörténetében, annak viszont nagyobb szerepet tulajdoníthatnánk, hogy az erős leideni filológiai műhely az anti-ciceroniánus írásmódok másik szélső változatát, az apuleianizmust is repertoárján tartotta és európai recepcióra kínálta fel. A Prokópiosz-kiadás ügyében való, Scaliger által koordinált együttműködésről Vulcanius meg az augsburgiak, Hoeschel és Marcus Welser között, amely 1598-tól épp egy évtizeden át húzódott, és amelyben a leideni részvétel végül Vulcanius késedelmeskedése miatt futott zátonyra: Dirk VAN MIERT, *Project Procopius: Scaliger, Vulcanius, Hoeschelius and the Pursuit of Early Byzantine History* = CAZES 2010, *i. m.*, 361–386. Arról, hogy már a fiatal Vulcaniusszal sem lehetett könnyű együttműködni: Gilbert TOURNOY, *Scholarly Stresses and Strains: The Difficult Dealings of Bonaventura Vulcanius and Henricus Stephanus over Their Edition of Arrian's De expeditione Alexandri Magni historiarum libri VIII* = CAZES 2010, *i. m.*, 351–359. Ennél már csak eltemetni volt nehezebb a közismerten a vallási indifferentizmust megtestesítő görögprofesszort: ha már a *pietas*t nem lehetett emlegetni, a fiatal politikaprofesszor Cunaeus halotti orációjának Scaliger mellett még a vörös posztónak számító Lipsius említését is igénybe kellett vennie, mint akikkel most már a túlvilági *eruditio* örömeit élvezi Vulcanius; lásd Chris L. HEESAKKERS, *De mortuis non nisi bene? The Leiden Neo-Latin Funeral Oration = Acta conventus neo-Latini Hafniensis: Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies, Copenhagen, 12 August to 17 August 1991*, general ed. Rhoda SCHNUR, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1994 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 120), 219–229, 227–228.

professzionalistákon kívül az élvezet kedvéért olvasókat is megszólíthatták.[112] Szélsőséges formában ez persze oda vezethet, hogy a klasszikusok imitációja lelkes, de technikai értelemben dilettáns fiatalok termékeny irodalmi önkifejezésének eszközévé válik; nagyjából így indult Vulcanius tanítványának, a későbbi poétika-, majd görögprofesszornak, Merula halála után az egyetem könyvtárosának, Daniel Heinsiusnak (1580–1655) a pályája, és ezt a motivációt a később legbenső barátjává váló másik tanárának, Scaligernek kellett kiegyensúlyoznia, és a Heinsius szakszerű filológussá válásához szükséges szakmai segítséget megadnia. Márpedig Scaliger habitusából, egész neveltetéséből az következett, hogy igyekezzék átformálni tanítványa személyiségét: racionális intellektusa a hugenotta humanizmus erős etikai szellemének nyomait hordozta, így a Heinsiusra bizonyos mértékben mindvégig jellemző öncélú retorika, irracionális egzaltáció, frivol életélvezet, szkepticizmus, az élet átesztétizálása idegen volt tőle. Heinsius számára viszont olyan jelentős tekintély volt Scaliger, hogy megpróbálta az ő klasszicizálóbb ízlésének alávetni spontán hajlamait; e hosszú önfegyelmezési folyamatot ő maga hasonlította a Bacchanália bódulatából való kijózanodáshoz.[113] Márpedig ha egyáltalán megkísérelték igen különböző egyéniségük és ízlésük artikulálását és részbeni összehangolását, nem is igen maradt más lehetőségük, mint hogy ezt filológiai témájú és szempontú diskurzusokon keresztül próbálják megvalósítani. Mindaddig, amíg az ízlésfogalom, a nemracionális lélekrészek esztétikai ítélőerejéről szóló paradigma[114] 18. századi kidolgozása lehetőséget nem adott a filológiai és az értékelő irodalmi kritika egymástól való távolságának megnövelésére, addig a filológiai megfigyeléseknek és megállapításoknak minden irodalmi nyilatkozat integráns részének kellett maradnia.[115] Jól szemlélteti mindezt a Nonnosz *Dionysiacá*járól a századfordulón lefolytatott párbeszédük. Annak első kiadását Zsámboky egy kéziratából Gerhard Falkenburg (1538–1578) jelentette meg 1569-ben,[116] betűhűen, változtatások nélkül, vagyis a fent kifejtettek értelmében igen korszerű és érvényes filológiai alapelvet, a *lectio tradita* tiszteletét, az egyedi szövegforrás rekonstruálhatóságát követve; csak függelékben adta az általa lehetségesnek tartott konjektúrákat, azzal indokolva eljárását, hogy az ítélet gyakran megcsal bennünket, ezért a legjobb a legkevésbé korrigált kiadás. Scaliger számára az ilyen kritikátlan kiadás kihívást jelentett; az volt az előfeltevése, hogy Zsámboky kéziratát számos *transpositio* tette romlottá, ezek kijavításától pedig nem lehet eltekinteni. Heinsius magáévá tette Scaliger

[112] METER 1984, *i. m.*, 17. Összefügghet ez persze azzal is, hogy például az általa gondozott görög szövegkiadásokat (egy kivételével) mindig egyetlen, általa birtokolt kézirat alapján rendezte sajtó alá: Thomas M. CONLEY, *Vulcanius as Editor: The Greek Texts* = CAZES 2010, *i. m.*, 337–350.

[113] METER 1984, *i. m.*, 21. Heinsius holland nyelvű költeményeinek azonnali németországi hatásáról: Th. WEEVERS, *Some Aspects of Heinsius' Influence on the Style of Opitz*, The Modern Language Review, 34(1939), 230–239; Th. WEEVERS, *Some Aspects of Heinsius' Influence on the Rhythm of Opitz*, The Modern Language Review, 34(1939), 576–579.

[114] Alfred BAEUMLER, *Az irracionalitás problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában Az ítélőerő kritikájáig*, ford. V. HORVÁTH Károly, Bp., Enciklopédia Kiadó, 2002 (Művészeti Világ).

[115] METER 1984, *i. m.*, 18.

[116] Zsámboky kéziratairól, alacsonyra értékelve a kéziratgyűjtő filológiai képességeit: KENNEY 1974, *i. m.*, 79–82.

álláspontját, és maga is emendálásba fogott. Konjektúráit Scaliger elfogadta.[117] Technikai és filológiai kérdésekben való egyetértésük dacára azonban jelentős különbség maradt közöttük Nonnosz megítélésében: Heinsius csodálta barokkos stílusáért, elragadtatott életörömééért, míg Scaliger bombasztikusnak találta a kifejezésmódot, kaotikusnak a kompozíciót, túlzottnak a terjedelmet.[118] Vagyis a filológia professzionalista művelőiként mindketten megtalálták a módját saját személyiségük és életfilozófiájuk artikulálásának.

Érdemes Heinsiust hasonló módon összemérni barátjával, Scaliger másik tehetséges tanítványával, Hugo Grotiusszal (1583–1645) is. Kettejük életpályája nem is lehetne különbözőbb, közös indulásukat követően intellektuális arculatuk is rendkívül eltérően alakult. A dordrechti zsinat után Heinsius az ortodox táborban maradt,[119] míg a remonstráns Grotiust bebörtönözték, majd szökése után sosem tehette többé a lábát leideni földre. És a különbség filológiai gyakorlatukban, textológiai felfogásukban is megmutatkozott. Heinsius az Újtestamentumhoz a szír szövegek, az egyházatyák és a *Septuaginta* alapján fűzött megjegyzéseiben Scaliger műfaji választását követte,[120] tehát nem a disszertáció vagy a kommentár műfaját választotta, hanem az annotációkét, mert e műfaji keretben lehetősége volt a teológiai kontextualizálást és a dogmatikai terminologizálást elkerülnie, a kényes kérdéseket felvető helyeket egyszerűen átugrania. Alapelvei között hangoztatta, hogy a *textus receptus*hoz kell ragaszkodni, amely csak szövegromlás esetén és más szöveghagyomány alapján javítható, a szöveg nem változtatható meg meggondolatlanul, nem körültekintően *(temere)* vagy *ex ingenio*, vagyis konjekturális alapon. Grotius jóval radikálisabb alapokra építette a maga ugyancsak az annotációk műfajában kidolgozott filológiai nézeteit: lehetségesnek tartotta, hogy helyenként nem őrizték meg az eredetit helyes szövegváltozatok, és ilyen esetekben a konjektúrának is helye van, sőt a sugalmazás dogmája csak a próféták és Krisztus szövegeire vonatkozik, a többi történeti anyag, amelyben a kisebb jelentőségű kérdésekről talán nem is adható általánosan megkövetelhető értelmezés. Mindez persze magas labda volt: amikor a literális értelmezéshez szisztematikusabb történeti magyarázatra törekedett, és ennek során a tipologikus kapcsolatokat is lazította, akkor ellenségei szerint judaizált; amikor pedig antik és ókeresztény szerzőkre hivatkozva adatolt valamit, kiemelve a hagyomány szere-

[117] METER 1984, *i. m.*, 20.

[118] *Uo.*, 20–21.

[119] Vallási és egyházpolitikai felfogásáról részletesen: Paul R. SELLIN, *Puritan and Anglican: A Dutch Perspective*, Studies in Philology, 65(1968)/5, 804–815.

[120] A rossz nyelvek szerint ennél szorosabb volt a kapcsolat Scaliger hátrahagyott kéziratai és Heinsius műve között; lásd Clemens M. BRUEHL, *Josef Justus Scaliger: Ein Beitrag zur geistesgeschichtlichen Bedeutung der Altertumswissenschaft*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 12(1960), 201–218; 13(1961), 45–65, 216. Ugyanez a tanulmány részletesen foglalkozik Scaliger teológiai orientációjával – megállapítva, hogy baráti körének számos tagját később az arminiánus táborban találjuk –, a hibátlan grammatikai értelmezésre való törekvésének elsődlegességét pedig Melanchthonnak azzal a nézetével kapcsolja össze, amely szerint az egyházi meghasonlásoknak nem más az oka, mint grammatikai tudatlanság.

pét, akkor persze a pápizálás vádját támasztották ellene.[121] A két leideni Scaliger-tanítvány eltérő úton haladó filológiai felfogásából jól látszik, hogy a filológia praxisa nemcsak a személyiség habituális rétegeinek enged teret, hanem az ideológiai orientációval is szoros kapcsolatban van, részben tükrözni képes azt, részben pedig generálni is.[122]

Dordrecht után egyébként Heinsius és Grotius egy harmadik diáktársát, Gerardus Joannes Vossiust (1577–1649) is elmozdították a leideni akadémia régensi posztjáról, csak 1622-ben térhetett vissza, akkor sem mint teológus, hanem mint az egyetem retorikaprofesszora. Nem véletlen, hogy Grotiusszal mindvégig baráti kapcsolatban maradt, míg Heinsiusszal csak 1627 tájáig. Viszonyuk közvetlenül egy voltaképpen filológiai ügy, Scaliger leveleinek kiadása miatt mérgesedett el, amelyből Heinsius nem volt hajlandó törölni a Vossius apósát, id. Franciscus Juniust sértő részeket. Amikor 1631-től Vossius Amszterdamban professzorkodott tovább, Claudius Salmasius (1588–1653) foglalta el leideni székét, akivel Vossius baráti viszonyt ápolt, míg Salmasius és Heinsius között az ellenségesség szélsőségesen heves formája alakult ki.[123] Vossiusnak egyébként egyetlen tisztán szövegkritikai műve van, a Petrus Scriverius által korai római tragédiaírók, Livius Andronicus, Ennius, Naevius, Pacuvius, Attius töredékeiből összeállított gyűjteményhez készített jegyzetei (*Castigationes et notae in fragmenta veterum tragicorum*, 1620), amelyet ugyan kedvezően fogadtak Leidenben, de nem ért el nagy népszerűséget.[124]

[121] Jan BLOEMENDAL, Henk NELLEN, *Early Enlightenment or High Philology? Biblical Textual Criticism and Exegesis by Two Famous Alumni of Leiden University, Daniel Heinsius and Hugo Grotius = Was ist Textkritik? Zur Geschichte und Relevanz eines Zentralbegriffs der Editionswissenschaft*, Hrsgg. Gertraud MITTERAUER, Ulrich MÜLLER, Margarete SPRINGETH, Verena VITZTHUM, in Zusammenarbeit mit Werner M. BAUER, Sabine HOFER, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009 (Beihefte zu Editio, 28), 113–128. Grotius bibliaértelmezései ellen hosszú évtizedeken át folytak azok a lutheránus vitatkozások – főként Wittenbergben –, amelyeknek magyarországi diákok is részesei voltak. Lásd egyebek között: RMK III, 2308, 2406, 2458, 2607, 6403.

[122] Ezúttal nem szólunk azokról a nyilvánvaló esetekről, amikor egész filológiai projekteket a konfesszionális konfrontáció céljával hajtanak végre, mint például Isaac Casaubon a *Corpus Hermeticum* datálásának és attribúciójának filológiai vizsgálatát Cesare Baronio egyháztörténete diszkreditálásának szándékával; lásd Anthony GRAFTON, *Protestant versus Prophet: Isaac Casaubon on Hermes Trismegistus*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 46(1983), 78–93. – Érdekes módszertani kísérlet a *respublica litteraria* konfesszionalizációs kitettségének tanulmányozására, a leideni és a párizsi helyzet különbségét Scaliger és Casaubon levelezésének konfesszionális megoszlási arányaival szemléltetve: Dirk VAN MIERT, *The Limits of Transconfessional Contact in the Republic of Letters around 1600: Scaliger, Casaubon, and Their Catholic Correspondents* = DE LANDTSHEER–NELLEN 2011, *i. m.*, 367–408.

[123] C. S. M. RADEMAKER, *Life and Work of Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)*, Assen, Van Gorcum, 1981 (Respublica literaria Neerlandica, 5), 155–156. Nyilvánvaló, hogy Heinsius és Vossius kapcsolatát tovább rontotta az utóbbinak a laudiánus Angliával kialakult bensőséges kapcsolatrendszere; vö. SELLIN 1968, *i. m.*, 811. Ugyancsak a remonstráns szimpátiákból adódott, hogy Vossius a rámista, amesiusi tudományrendszertantól markánsan különböző beosztást alakított ki; vö. Paul R. SELLIN, *The Seventeenth-century Taxonomy of Arts and Sciences in G. J. Vossius's De artium et scientiarum natura and John Milton's "Curriculum" in Of Education* = DALZELL–FANTAZZI–SCHOECK 1991, *i. m.*, 655–664.

[124] RADEMAKER 1981, *i. m.*, 169–172.

Mondanom sem kell, hogy a fentieket elsősorban feladatkijelölésnek szánom, mégpedig egy olyan feladaténak, amelynek nem elsősorban a leideni professzorokhoz, sokkal inkább magyar hallgatóságukhoz van köze. Egyszerűen elképzelhetetlennek tartom, hogy a filológiai reflexió korabeli élvonalában haladó és a filológiai praxis terén is kiemelkedően teljesítő leideni egyetemet az 1610-es évek végétől elözönlő magyarországi hallgatóseregben[125] ne keltettek volna figyelmet az orruk előtt, gyakran látványos vagy heves külsőségek közepette zajló történések. Lehetetlen, hogy el tudták volna kerülni a filológiai koncepciók konzekvenciáival való szembesülést, annál kevésbé, minthogy azok, amint láttuk, a teológia terepére is behatoltak, és ott vagy érvényességre tettek szert, vagy intenzív diszkussziót keltettek. Azt hiszem, leideni peregrinusaink életművét szisztematikusan átvizsgálva a filológiatörténeti és helyenként filológiaelméleti pozíciók elfoglalásának látványos jelei lesznek összegyűjthetők. Legyen elég most arra utalni, hogy mind Erasmus, mind Lipsius és Grotius írásainak első magyar fordítója közülük került ki, Salánki György (1597–1641) és Laskai János (1605?–1657 u.?) személyében, és a Káldival vitázó Dengelegi Bíró Péter (1597–1648) *Rövid anatómiá*jában (1630) kifejtett bibliai filológiájának magas minősége is méltán ébresztett már kutatói figyelmet.[126] Egy más típusú kapcsolatra figyelmeztet Rimay János példája, aki nem volt ugyan leideni peregrinus, de – amint azt Jankovits Lászlónak a közelmúltban sikerült bravúrosan igazolnia – Scaliger hatása alatt állott akkor is, amikor annak az *Appendix Vergilianá*t illető filológiai megállapításait vette figyelembe, meg akkor is, amikor Scaliger egy saját versének kommentálását tervezte.[127] De messzebb is mehetünk ennél.

1625 szeptemberében Holland állam rendeletet adott ki a latin iskolák oktatási rendjének szabályozására,[128] amelyet ugyan a többi németalföldi tartomány nem fogadott el, sőt a rendelkezések tartalmi igényessége miatt végrehajtásuk magában Hollandban is

[125] A magyarországi hallgatók adatainak legújabb közzététele: BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15). Az első magyar beiratkozásokat jó két évtizeddel előzi meg Újfalvi Imre leideni tartózkodása; az ő németalföldi kapcsolatrendszeréről lásd KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „késő humanista ellenzék”*, AHistLittHungAUnivSzeg, 9(1969), 3–46, 19–33. Újabb írások a leideni peregrinációról: BOZZAY Réka, *Debreceni diákok a leideni egyetemen a XVII. században*, DebrSz, 10(2002), 307–316; BOZZAY Réka, *Magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17–18. században* = PUSZTAI–BOZZAY 2010, *i. m.*, 89–111.

[126] KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? (Káldi György és Dengelegi Péter polémiája)*, ItK, 104(2000), 669–694.

[127] Az előbbiek nyomán a Scaliger-féle edíció az *Örülhetne szivem…* és a Lydia-versek imitációs mintáját közreadó kiadásként veendő tekintetbe, lásd JANKOVITS László, *Rimay János: Örülhetne szivem…*, ItK, 115(2011), 246–255. Az utóbbihoz lásd *uo.*, 250, a *Iambi gnomici* 40. darabjában megoldást adva a Prágai András fordítói munkáját értékelő levél egy eddig mindhiába keresett latin intarziájára. E versgyűjtemény népszerűségéhez nem férhet kétség: a magyarországi provenienciájú *album amicorum*-bejegyzések adatbázisában jelenleg öt adat bizonyítja mind külföldi, mind hazai bejegyzők általi felhasználását a 17–18. században (az öt bejegyzés csupán a gyűjtemény két darabjára utal), lásd *Inscriptiones alborum amicorum*, szerk. LATZKOVITS Miklós, http://iaa.jgypk.hu/index.php (2012.03.20).

[128] J. P. N. LAND, *Philosophy in the Dutch Universities*, Mind, 3(1878)/9, 87–104, 92. A *schola puerilis* tananyagának szabályozása tulajdonképpen az egyetem *modus parisiensis* mintájára való megszervezésének elmaradásával előállott problémákat orvosolta; lásd OTTERSPEER 2001, *i. m.*, 327.

ellenállásba ütközött, de egészen 1815-ig nem jött ki hasonló hollandiai közoktatási intézkedés.[129] Az idealisztikus és ambiciózus programot a dordrechti zsinat utáni ideológiai erőtérben, leideni professzorok dolgozták ki,[130] akik közül a *studia humanitatis* tantárgyainak szempontjából feltétlenül megemlítendő Cunaeus, Heinsius és Vossius neve. A hatosztályos iskolai előmenetel tananyagának szabályozása során Vossius különböző terjedelmű retorikai összefoglalóit éppúgy előírták, mint Heinsius Aphthoniosz- és Theón-fordításait vagy Scaligert. Az oktatási előírások természetesen nagy konjunktúrát teremtettek a németalföldi tankönyvpiacon, a kötelező tankönyvek kiadásáért versengtek a leideni és az amszterdami könyvkiadók. E rendelkezések magyarázzák Vossius retorikai tankönyveinek ismétlődő németalföldi kiadásait. A könyvkiadási adatok szolgáltatják azonban azokat a tényeket is, amelyekből a pedagógiai elgondolásoknak csak részleges befogadására, a gyakorlatban bekövetkezett módosulásaira lehet következtetni. Így például Heinsius csak a szöveget közlő Aphthoniosz-kiadásának az 1626. évi után nem volt több kiadása, helyette 1642 és 1665 között legalább nyolc alkalommal az Agricola–Cataneus–Hadamarius-féle, kommentáros kiadást nyomtatták le. A retorikai elmélet oktatásában Vossiusé mellett Amszterdamban más tankönyvekkel is megpróbálkoztak, így 1648-tól a neociceroniánus – Cicero, Quintilianus és Sturm mellett Vossiusra és Keckermannra is támaszkodó, Vossiusszal és Heinsiusszal is levelező – Thomas Farnaby (1575 k.–1647) *Index rhetoricus*ával[131] (1625) éppúgy, mint 1654-ben a lutheránus Conradus Dietericus (1575–1639) *Institutiones oratoriae*-jával (1615). A jelek szerint az idealisztikus protestáns program mindennapos oktatási gyakorlatában még katolikus eredetű tan- és segédkönyveket is felhasználtak.

A németalföldi tartomány igényes tankönyvprogramjának Magyarországon és Erdélyben igen komoly hatása volt. A már említett két gyulafehérvári Cicero-szöveggyűjtemény, az 1651-es levélkiadás és az 1652-es szónoklatválogatás egy-egy 1626-os leideni kiadás átvétele volt. 1685-ben Lőcsén „ex recensione Heinsiana" adták ki Terentiust. A Joachim Fortius Ringelberg (1499–1536) *De ratione studii*ja alapján készült mindkét magyarországi kiadás, Comenius 1652-es sárospataki, latin nyelvű lenyomata és Apácai Csere János 1654-es gyulafehérvári, magyar nyelvű párbeszéddé átdolgozott változata ugyanabból a leideni forrásból való, az 1613-tól az arab és keleti nyelvek professzoraként, 1619-től második héberprofesszorként is tevékenykedő Scaliger-

[129] A 17–18. századi oktatási gyakorlat hagyományát a 19. század igényeivel szembesítő új tanügyi rendelkezésekről és azok végrehajtásának kevéssé örömteli tapasztalatairól részletesen lásd LAND 1878, *i. m.*

[130] Az alábbi ismertetés elsődleges támpontja: Marijke SPIES, *Amsterdam School-orations from the Second Half of the Seventeenth Century*, Lias, 22(1995), 99–118; *ua.* = Marijke SPIES, *Rhetoric, Rhetoricians and Poets: Studies in Renaissance Poetry and Poetics*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1999, 79–91, 152–153.

[131] A mű csak a 17. században 13 angliai kiadást ért meg. Az Oxfordban iskolázott, majd kalandos évek után Londonban magániskolát vezető szerzőről: Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1956, 321–323; R. W. SERJEANTSON, *Thomas Farnaby (c. 1575–June 12, 1647) = British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: First Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Bruccoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2001 (Dictionary of Literary Biography, 236), 108–116.

tanítvány, Thomas Erpenius (1584–1624) 1622-ben megjelentetett szövegéből.[132] Ugyane tankönyvprogramból való a Heidelbergi Káté didaktikus segédanyagokkal kiegészített, 1652. évi váradi és 1666. évi szebeni latin kiadása, és ugyanebből a változatból készült az 1650. évi amszterdami és az 1652. évi váradi magyar nyelvű kiadás, az utóbbiak egészen 1870-ig a legtöbb utánuk következő magyar nyelvű Káté-kiadás alapjai és mintái.[133] A történelem tanítására szánta a holland rendelkezés azt a Sulpitius Severus–Johannes Sleidanus-kiadást, amely Kolozsvárott, Tótfalusi Kis Miklósnál jelent meg 1701-ben,[134] akárcsak Vossius retorikai tankönyvének erdélyi adaptációja 1696-ban.[135]

Arról van tehát szó, hogy nemcsak a magyarországi egyetemi peregrinusok magas szintű egyéni törekvéseket kifejező, egyenként leltározandó színvonalas alkotásai születtek meg a leideni filológusokkal való találkozások nyomán, hanem ugyanazok a leideni humanisták mind a magyarországi latin nyelvű retorikai és történeti, mind a népnyelvű teológiai oktatásra alapvető fontosságú, hosszan tartó hatással voltak tankönyveikkel.

4.2. Heidelberg

Ám hogy ne csak a leideni filológiai kultúra hatásáról essék szó, egy heidelbergi példát is szeretnék hozni, amely egyben arra is alkalmas lesz, hogy beláthassuk a segítségével: milyen elképesztően keveset tudunk a régi magyarországi értelmiség nemzetközi filológiai tájékozottságáról, iskolázottságáról, és milyen teljesen ismeretlen, váratlan meglepetések kerülhetnek elő bármely pillanatban ezen a területen. 1592-től egészen a város feldúlásáig működött heidelbergi professzorként és könyvtárosként Janus Gruterus (1560–1627), korábban Lipsius, Janus Dousa és Hugo Donellus (1527–1591) leideni diákja, már Heidelbergben a későbbi leideni professzor, Salmasius tanára, egyebekben is

[132] RMNy 2436, 2516. Erpeniusról: BRUEHL 1960–1961, *i. m.*, 218, 63; a tágabb kontextus a tanulmány egészében kifejtve, Scaliger erős hebraisztikai érdeklődését a Guillaume Postelnél folytatott tanulmányaira vezetve vissza.

[133] RMNy 2452; RMK II, 1088; RMNy 2304, 2457. A váradi és a szebeni kiadásokat Szenci Kertész Ábrahám nyomtatta. A kutatásban felvetődött, hogy a magyar fordításhoz Apácai Csere Jánosnak és Komáromi Csipkés Györgynek is köze lehetett: NAGY Barna, *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században = A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (StudAEccl, 1), 17–91, 51–62.

[134] RMK II, 2066.

[135] RMK II, 1832. Lásd erről TARNAI Andor, *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1985, 151–157; *ua.*, MKsz, 1986, 302–305. Fölöttébb valószínű – noha az eddig felsoroltaktól eltérően ezt a címlap nem jelzi –, hogy a Radau-féle retorika 1656-os váradi kiadásának (RMK II, 866) az ötlete is a pedagógiai program németalföldi végrehajtásának gyakorlatából származott. Az utóbbi tankönyvről: TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 365–378.

a leideniekkel folyamatosan együttműködő tudós.[136] Épp a közelmúltban sikerült adatot találni arra, hogy Filiczky János (1580 k.–1622), a számos németországi és svájci városban kitűnő kapcsolatokkal rendelkező magyarországi költő nemcsak ismerhette, hanem feltétlenül ismerte a heidelbergiek meghatározó tekintélyű humanista filológusát, sőt Gruterus volt az a személy, akivel a magyarországi neolatin költőt az érdeklődés, a szellemi affinitás nyilvánvaló köteléke kapcsolta össze. Filiczkynek egy eddig ismeretlen verse került ugyanis elő, mégpedig Gruterusnak a heidelbergi humanizmust a csúcsra emelő, reprezentatív vállalkozása, a filológiai igényű, négykötetes Cicero-összkiadás 1618. évi nyitókötetéből, ahol a magyarországi humanista is csatlakozott az ünneplők népes nemzetközi csapatához. Amikor felhívtam a figyelmet erre az eddig nem méltatott adatra,[137] egyben arra figyelmeztettem, hogy Heidelbergnek nemcsak a magyarországi kálvinista teológiai és politikai gondolkodás arculatának kialakításában van jelentősége. A pfalzi könyvtár kincsei és az azokat kiaknázó könyvtáros-professzor humanista filológusi működése a szövegkiadási-szövegkritikai vállalkozások iránti – változó mértékben reflektált – figyelmet is kialakíthattak abban az igen népes, meghatározó eszmetörténeti jelentőségű csoportban, amelynek tagjait heidelbergi peregrinusként számon tartjuk.

Most ugyanezt a figyelmeztetést szeretném megismételni, mégpedig egy érthetetlen módon ez ideig teljesen ismeretlenül maradt újabb adatra, egyben az Apponyi Hungarica körébe tartozó (külföldön, idegen nyelven megjelent, de magyarországi vonatkozású, tehát a szakmai zsargon szerint RMK IV-es) alkotásra híva fel a figyelmet. A kötetről nem tud az Apponyi-katalógus (a nemrég megjelent pótkötet sem), de még annak a könyvtárnak, a wolfenbütteli Herzog August Bibliotheknak a számos új felfedezést tar-

[136] Scaliger 1598-ban átengedte közlésre római feliratgyűjteményét Gruterusnak, amely végül Gruterus szerkesztésében, de Scaliger mutatóival jelent meg 1602-ben, megjelenését Heinsius is köszöntötte; Anthony T. GRAFTON, *J. J. Scaliger's Indices to J. Gruter's Inscriptiones Antiquae: A Note on Leiden University Library MS Scal. 11*, Lias, 2(1975)/1, 109–113. Dousa halálára (1604) Gruterus elégiát írt, amit Scaligernek küldött meg; Anton RULAND, *Beitrag zur Kenntniss der Handschriften des Janus Gruterus*, Serapeum: Zeitschrift für Bibliothekwissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Litteratur, 15(1854), 100–112, 113–123, 117. Heinsius a filológiai érdemeiért kijáró legnagyobb tisztelet hangján szólította meg 1612. évi levelében Gruterust – Anton RULAND, *Beitrag zur Kenntniss der Handschriften des Janus Gruterus*, Serapeum: Zeitschrift für Bibliothekwissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Litteratur, 18(1857), 209–218, 212 –, aki viszont felvette Heinsius latin verseit a *Delitiae poetarum Belgicorum*ba (1614). Gruterus 1618. évi Cicero-kiadása számára Heinsius átadta Scaliger *De finibus*-kéziratát és a kötetet verssel is üdvözölte (akárcsak például Paulus Merula Bartholomaeus nevű fia vagy Scriverius); a heidelbergi tudós 1621. évi Plautus-kiadását pedig Heinsius, Johannes Meursius és Vossius is verssel köszöntötte. A Cicero-kiadásról: KECSKEMÉTI Gábor, *Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse* (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2011b) = *Bibliotheca et universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 149–156; a Plautusról: Leonard FORSTER, *„Virtutis atque eruditionis consortium": Janus Gruters Plautusausgabe von 1621 und der Heidelberger Dichterkreis = Opitz und seine Welt: Festschrift für George Schulz-Behrend zum 12. Februar 1988*, Hrsgg. Barbara BECKER-CANTARINO, Jörg-Ulrich FECHNER, Amsterdam–Atlanta GA, Rodopi, 1990 (Chloe: Beihefte zum Daphnis, 10), 173–184.

[137] KECSKEMÉTI 2011b, *i. m.*

talmazó Hungarica-katalógusa sem,[138] ahol az eredeti példány kézbevételére módom nyílott. Nem említette egyetlen hazai feldolgozás sem.

Pedig az utóbbi időben felkeltette a nemzetközi kutatás érdeklődését az ún. gyűjtőkommentár műfaja.[139] Gyűjtőkommentárnak (vagy közös kommentárnak: *collective commentary*) nevezik a kommentár nem-lineáris változatát, amely tehát nem egy auktor szövegének folyamatos kommentálását adja, hanem különböző szerzők különböző helyeihez fűzött megjegyzéseket tartalmaz. A szóba kerülő szöveghelyek sorrendje lehet teljesen esetleges (a *miscellanea, adversaria* vagy *variae lectiones* címűekben gyakran csupán az fűzi őket össze, hogy olvasgatás közben elődeihez képest eltérő grammatikai megoldás vagy értelmezési javaslat ötlött fel a filológusban), követhet valamilyen tematikai elrendezést (rokon tárgykörről szóló munkákat kölcsönösen egymás magyarázatára használva fel), de e műveknek a mechanikus elven elrendezett gyűjteményekhez, a *florilegia*, a repertórium különféle betűrendi változataihoz is közük és ezek révén a kézikönyv-műfajokkal való összeköttetésük is van. A gyűjtőkommentárt itáliaiak élesztették fel, Aulus Gellius nyomán. A műfajt elsődlegesen filológiai kérdések motiválták, az emendációk proponálása kiváló terepének számított, teret adott a megfelelő latin nyelvhasználat kérdéseiről szóló normatív diszkussziónak, de nyitott volt az enciklopédikus, kontextuális vagy nyíltan digresszív anyag felé is. Scaliger 1594-ben az ön-reklámozó filológusok műfajának nevezte ugyan, „quibus hodie philologorum ambitio lascivire solet", mindazonáltal ő sem mulasztotta el, hogy nyolc évvel korábban álnéven megjelentessen egy ilyen gyűjteményt, akárcsak minden valamirevaló humanista pályatársa a 16–17. században. A műfaj egyes köteteiben az ifjúság nyelvi-irodalmi továbbképzésére vállalkozó pedagógiai célkitűzés dominál, más darabjaiban a kifejezetten professzionalista közönségnek szánt ínyenc kuriózumok.[140]

A 17. század első felének egy nevezetes gyűjtőkommentár-sorozatát, számos korábbi és egykorú filológus írásainak többkötetes gyűjteményét Gruterus jelentette meg,[141] egyaránt támaszkodva saját kéziratára, a pfalzi könyvtár nyomtatványaira és kiadatlan kin-

[138] S. Katalin NÉMETH, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720: A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa, I–III*, München etc., K. G. Saur, 1993.

[139] Az alábbi rövid összefoglaló alapja: Ann BLAIR, *The Collective Commentary as Reference Genre = Der Kommentar in der Frühen Neuzeit*, Hrsgg. Ralph HÄFNER, Markus VÖLKEL, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2006 (Frühe Neuzeit: Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 115), 115–131.

[140] A tudományos és az iskolai célú szövegkiadások világos megkülönböztetése csak a 17. századra alakult ki; LUDWIG 1998, *i. m.*, 71.

[141] Az első hét darab (egytől hatig számozva: az I–V. kötet, az V. kötet *supplementum*a és a VI. kötet) 1602–1607 között jelent meg első ízben, majd a VI. kötetet 1612-ben is kibocsátották. A VII. kötet csak 1623-ban, majd 1634-ben jelent meg. A sorozat híre 1611-re már az angol nyelvű olvasóközönséget is elérte, amikor egy Oxfordban képzett utazó beszámolt népszerű útleírásában a heidelbergi könyvtárban tett 1608. évi látogatásáról, és Gruterus gyűjteményét is megdicsérte, mert bár nem eredeti, két olyan erénye van, a „singular industrie" és a „fine methode", amelyek miatt „doth deserue no small praise"; Jörg-Ulrich FECHNER, *Ein Besuch in der Bibliotheca Palatina 1608: Thomas Coryate in Heidelberg und bei Janus Gruter*, Bibliothek und Wissenschaft, 20(1986), 73–92, 79. – Gruterus saját *adversaria*-kódexéről lásd RULAND 1857, *i. m.*, 217–218.

cseire meg nemzetközi kapcsolatrendszerére. Sorozatának címe *Lampas* volt, pontosabban: *Lampas, sive Fax artium liberalium, hoc est, thesaurus criticus, in quo infinitis locis theologorum, iurisconsultorum, medicorum, philosophorum, oratorum, historicorum, poetarum, grammaticorum, scripta supplentur, corriguntur, illustrantur, notantur*. Erős gesztusnak értékelhetjük, hogy az első kötetet Poliziano *Miscellaneá*jának közlésével kezdte Gruterus, a második kötetben pedig Robortello említett elméleti munkája is olvasható. Az első három kötetet Heidelbergben tanuló lengyel nemes ifjaknak – pontosabban mindig testvérpároknak – ajánlotta, a negyediket viszont – *Tomus quartus, ex otiosa Bibliothecarum custodia erutus, et foras prodire iussus, cum indice et locorum et memorabilium*, Frankfurt, 1604 – Thököly Istvánnak (1581–1651) és Miklósnak (1587–1617). Minthogy az ötödik kötet (Frankfurt, 1605) ugyanazokat a paratextusokat tartalmazza, mint a negyedik, így a dedikáció szövege abban is változatlanul megtalálható, sőt a negyedik kötet címlapján ígért mutató is az ötödik kötetben jelent meg, együttesen a két kötet anyagához.

Maga a Gruterus és legalább a fiatalabb Thököly-testvér közötti kapcsolat eddig sem volt ismeretlen. Mind Szabó Károly, mind Apponyi Sándor bibliográfiája ismeri Thököly Miklós *Oratio de nobilitaté*ját (Heidelberg, 1604), a heidelbergi egyetemen előszóban is előadott szónoklatát, amelyhez Gruterus üdvözlőverset írt.[142] Miklós *praeceptor*áról, Miskolci Csulyak Istvánról (1575–1645) pedig számos adatból tudható, hogy szorosan érintkezett Gruterusszal: hallgatta az előadásait, rendkívül hálás volt neki, amiért biztosította számára a rajongásig csodált pfalzi könyvtár szabad használatának lehetőségét, 1604-ben bejegyzését kérte *album amicorum*ába,[143] 1606-ban együtt látogatott vele Speyerbe, és mindezek nyomán „amicissimus meus"-nak nevezte.[144] A könyvtár általa adott leírásából kiviláglik, hogy mind a kéziratok, mind az inkunábulumok közül megismerkedett néhány nevezetes, különleges darabbal, amelyeknek a leírását is elég szabatosan adja.[145] Az idősebb testvér, Thököly István Gruterusszal ápolt kapcsolata korábban nem került szóba.

A keltezetlen, de bizonyosan 1604-ben íródott dedikáció szerint[146] Thököly István korábban három évig volt Gruterus figyelmes hallgatója („integrum triennium ab ore meo

[142] RMK III, 1013 = App. 1969; az előbbi bibliográfia illető tételében nem szerepel Gruterus neve.

[143] JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, AHistLittHungAUnivSzeg, 10–11(1971), 59–72, 68.

[144] *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 302.

[145] Látott például egy negyedrétű, *maiuscul*ával írott Vergilius-kéziratot meg Cicero- és Plinius-nyomtatványokat az 1460-as évekből. *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, kiad., jegyz. MONOK István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990 (Magyar Remekírók), 310. Filológiai érdeklődését tanúsítja, hogy Heidelbergbe utaztukban már a lipcsei könyvtárat is megtekintette, és útinaplójában rögzítette ottani tapasztalatait is: *uo.*, 308.

[146] Modern kiadása: *Die deutschen Humanisten: Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der Frühen Neuzeit, Abteilung I: Die Kurpfalz, Band I/2: Janus Gruter*, Hrsgg. Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN, Susann EL KHOLI, Turnhout, Brepols, 2005 (Europa humanistica : Collection publiée par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes), 747–750.

publicae pependeris, auditor plus quam assiduus"),[147] egy évvel a dedikáció megírása előtt, 1603-ban pedig[148] öccsét, Thököly Miklóst is Heidelbergbe küldte a Gruterus iránt nagy jóakaratot tanúsító édesapjuk (vagyis Thököly Sebestyén, †1607). Gruterus tud arról, hogy heidelbergi tanulmányait követően Thököly István beutazta Németországot, Németalföldet, Angliát, Franciaországot és Itáliát; Miklósnak azt kívánja, hogy lépjen bátyja nyomdokaiba, és kerüljön Mátyás osztrák főherceg udvarába. Mindketten kövessék atyjuk példáját, akiről nem tudni, hogy tetteivel vagy tanácsaival használt-e többet Magyarország boldogságának; például az ő *stratagemá*ja tette lehetővé Győr 1598-i felszabadítását. Magáról a kötet anyagáról keveset ír Gruterus; ez csupán ott kerül szóba, ahol arra biztatja a testvéreket, hogy műveltségükkel kerüljék el az önzés és a hízelgés bűnét („philautia atque adulatio"). Ebben a kötet filológusai is a segítségükre lesznek. Igaz, hogy ez már a *Lampas* negyedik kötete – írja Gruterus –, de minősége nem marad az első háromé alatt, sőt inkább túltesz azokén („bonitate ac maturitate, ut et dignitate, facile aequat, aut potius superat praecedentes"). Néhány szöveg itt kerül először kinyomtatásra, a többit pedig a korábbinál jobb szövegállapotban adja.

A Thököly-testvérekhez írott ajánlás mindjárt két vaskos kötettel gyarapítja annak a filológiai korpusznak az anyagát, amelyről immár nemcsak feltételezni van alapunk, hogy magyarországi fiatalemberek kezébe kerülhetett, hanem ezt kétségtelen bizonyosságként jelenthetjük ki. Persze nyomban ott a következő kérdés, hogy túl a dedikáció praktikus-reprezentációs céljain, a kötetek anyaga vajon a Thökölyekhez hasonló nemes ifjak műveltségének, felkészültségének pedagógiai szükségleteihez volt-e szabva, vagy filológiai szubtilitásaik igazi értékét inkább a Miskolci Csulyakhoz hasonló értelmiségiek vagy a még náluk is professzionálisabb filológus specialisták tudták felmérni és megbecsülni. A kötetek tartalmának gyors áttekintése is elegendő ahhoz, hogy belássuk: mindkét közönség épüléséhez elegendő muníciót adhattak, úgyhogy a kétféle használati módot valószínűleg egyaránt indokolt lehet feltételezni.

A mintegy ezerlapos negyedik kötet nyitódarabja Joannes Brodaeus (Jean Brodeau,[149] 1500–1563) tours-i kanonok *Miscellaneá*jának második része, „nunquam hactenus excusa", amelynek kézirata Paulus Petavius (Paul Petau, 1568–1614) francia királyi tanácsos könyvtárából került Gruterushoz. A munka Vergilius-, Juvenalis-, Theokritosz-, Aiszkhinész- és Lukianosz-helyek értelmezését adja, valamint választ keres olyan kérdésekre, hogy megkülönböztethetők-e a jó és a rossz emberek a nevük alapján, milyen messzire látunk, csakugyan képesek-e érintéssel gyógyítani a francia királyok, vannak-e Afrikában szarvasok, Görögországban oroszlánok, élvezik-e az illatokat az állatok, ma-

[147] A fiatalember heidelbergi immatrikulációja 1596 szeptemberében történt: HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évk, sz. n.(1980), 243–347, 335; SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13), 244.

[148] Az immatrikulációs adat megerősíti az évszámot, az ifjabbik Thököly-testvér és kísérője, Miskolci Csulyak István 1603 júliusában érkeztek Heidelbergbe: HELTAI J. 1980, *i. m.*, 336; SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 244.

[149] GRAFTON 1983, *i. m.*, 80.

gyaráz halneveket és a hajózáshoz tartozó szavakat, ír a Nílus áradásáról. Utolsó könyvében, miután amellett érvelt, hogy a nők négyes ikreket is képesek kihordani, hét és tíz hónapra született gyermekekről halmoz adatokat, végül Martialis-magyarázatokba fog, ami a kommentár-műfaj régi hagyománya, hiszen Perotti enciklopédikussá terebélyesedett *Cornucopiá*ja sem egyéb, mint Martialis-értelmezés.[150] Gruterus antológiájának második darabja Joachim Camerarius (1500–1574) műve: *Quaestiones promiscuae*. Szerteágazó kérdéseket tárgyal: Miért beszédesek az öregek, a nők, a gyerekek? Miért születik köröm nélkül a gyermek, ha az anyja sok sót fogyasztott? Miért részegednek le hamarabb az öregek? Mi az alvajárás? Hogyan kell érteni azt, hogy a költők – már Homérosz is – a királyokat a nép pásztorának nevezik? Kik a szirének? Miért háromágú Neptunus szigonya? Milyen volt az egyiptomiak a szerencse állhatatlanságára figyelmeztető kereke? A mű második felében szóeredet-magyarázatok sorakoznak. A következő (3.) darab az ifjabb Aldus Manutius (1547–1597) műve, a *Quaesita per epistolam*. Mind tekintélyes kardinálisoknak, mind humanistáknak ajánlott fejezetei régiségtani kérdéseket világítanak meg Róma vizeiről, az antik pénzekről, a római tógáról, tunicáról, a pajzsok fajtáiról és számtalan más tudnivalóról. Ezt követi Hadrianus Junius (1511–1575) *Animadversionum libri quinqué*je, majd ugyanőtőle a *De coma commentarius* (4–5.). A németalföldi városi orvos és iskolarektor – akit a kurátor Dousa megnyert a leideni egyetem első orvosprofesszorául, ám meghalt, mielőtt állását elfoglalhatta volna[151] – előbbi írása legnagyobbrészt szövegjavításokat proponál, miközben az ősi házassági rítusról, Lédáról, Helénáról, Seneca Claudius halálára írt könyvének címéről értekezik, meg arról, kik voltak az első álomfejtők, miért volt halottas növény a ciprus, milyen módokon imádkoztak a különböző népek; az utóbbi műve, amint címe is mutatja, tematikus gyűjtőkommentár: nincs a hajnak, a hajvágásnak, a hajviseletnek, a hajékesítésnek, a hajszíneknek, az őszülésnek, a kopaszságnak olyan szöveghelye a klasszikus irodalomban, amely ne szintetizálódnék a monografikus feldolgozásban. Az ezt követő darab (6.) Josephus Castalionus, azaz az anconai születésű Giuseppe Castiglione (†1616) *Variae lectiones*e, benne többek között annak kifejtésével, hogy halandókhoz invokációt írni sem nem szokatlan, sem nem új szokás a költészetben; a szerző egyébként többször bírálja az idősebb Scaliger megoldásait. A Gruterus-gyűjtemény következő darabjának, Janus Mellerus Palmerius *Spicilegiá*jának (7.) több magyar vonatkozása is van: a belga Mellerus (†1580 k.) Zsámbokynak ajánlotta Sallustius-javításait, amelynek elején részletesen bemutatja, milyen forrásokra alapozza az emendációkat. Három szöveget Franciscus Modius kollacionált a számára a bruges-i apátságban, őt Curtius-kiadása nyomán

[150] Johann RAMMINGER, *„Lacticinium": Antikes Latein bei Perotti und Barbaro*, Studi Umanistici Piceni, 22(2002), 47–53; Marianne PADE, *Niccolò Perotti's Cornu copiae: Commentary on Martial and Encyclopedia = On Renaissance Commentaries*, ed. Marianne PADE, Hildesheim etc., Georg Olms Verlag, 2005 (Noctes Neolatinae, 4), 49–63; Johann RAMMINGER, *Jakob Wimpfeling and the Early Reception of Perotti's Cornu copiae in Germany*, Studi Umanistici Piceni, 25(2005), 115–124.

[151] HEESAKKERS 1994, *i. m.*, 221. Junius és Zsámboky 1564-től dokumentálható kapcsolatáról: EREDICS Péter, *Joannes Sambucus és Hadrianus Junius = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1998, 89–96.

ismerheti Zsámboky, egy siegburgi példányt barátja, Joannes Guilhelmus Lubecensis (1555–1584) olvasott össze figyelmesen,[152] a többihez Hieronymus Berchemiustól (?) jutott. A különféle Plautus-emendációk címzettjei Hugo Blotius (1533–1608), Joannes Posthius (1537–1597), Janus Dousa. Van azonban még egy magyar dedikáltja a kötetnek: a *Fragmenta veterum aliquot […], tentatum an emaculari possent* címzettje Istvánffy Miklós.[153] Gruterus kötetét a tübingeni arisztoteliánus filozófus és orvostudós Jakob Schegk (1511–1587) azonos nevű és Velleius Paterculus-kiadásáról ismert jogász unokája (†1599) *Observationum et emendationum praemessá*jának levélformában kifejtett Cicero-, Livius-, Festus-, Apuleius-, Nonius Marcellus-magyarázatai zárják (8.).

Az ötödik kötet mindössze négyszáz lapos, és benne csupán Franciscus Modius *Novantiquae lectiones*e, valamint Lucas Fruterius *Coniectaneorum verisimilium libri*jének harmadik könyve meg az utóbbi szerző *Epistolae philologicae*-ja olvashatók. Modius (1556–1597) műve is levélformában íródott, és a 133 levél közül kettőnek is Zsámboky a címzettje. Az egyikben arról van szó, hogy Zsámboky egy olyan bécsi Propertius-kódexet bocsátott Modius rendelkezésére, amelyből már az azóta elhunyt barátja, Mellerus is emendált; a másikban Modius egy Cicero-helyről kérdezi a bécsi tudóst, aki „adeo familiaris est Cicero, ut iam nemini familiarior esse possit". A Dorat-tanítvány és Muret-szimpatizáns Fruterius[154] (Lucas Fruytiers, 1541–1566) első munkája Catullus-, Cato-, Terentius-, Varro-, Propertius- és Ausonius-szövegjavításokat ad húsz fejezetben, filológiai levelei pedig már csak levelezőpartnerei miatt is izgalmasak: közöttük van Guilielmus Canterus (Willem Canter,[155] 1542–1575), Georgius Buchananus[156] (1506–1582), Dionysius Lambinus, Hadrianus Junius, és nem is sorolom tovább a válogatott neveket.

Mind a klasszikus görög és latin irodalom szerzőinek, mind a velük foglalkozó 15–16. századi humanista filológusoknak a nevei, mind az általuk tárgyalt problémák már-már a csömörig telítő pazar bőségben dőlnek a két kötet együttesen közel másfélezer lapjáról. Az európai filológiai kultúra első vonalát meghatározó auktorok meg a derékhad dolgos csapatai is olyan töménységben árasztják el az olvasót, annyi nyelvi, irodalmi, kultúrtörténeti problémáról, az azokat célzó megközelítések olyan módszertani gazdagságáról lehet értesülni a könyvből, hogy bizonyosra vehetjük, egy ilyen gyűjtemény a Miskolci Csulyak-szerű, szövegekre fogékony értelmiségire biztosan nem tévesztette el a hatását. De ahogyan ő, úgy más magyar fiatalemberek, bizonyos mértékig akár Csulyak nemesi tanítványa is a filológiai reflexió olyan árnyalt, strukturált elméleteit, az európai filoló-

[152] E barát kézirathagyatékából nőtt ki Gruterus reprezentatív Cicero-összkiadása; vö. KECSKEMÉTI 2011b, *i. m.*

[153] Istvánffy birtokolhatta is Gruterus gyűjteményét. Modern szakirodalmi utalásból úgy látszik, hogy a sorozat valaha Istvánffy könyvtárához tartozott legalább egy kötete ma is megvan: MONOK István, *A magyarországi főnemesség könyves műveltsége a XVI–XVII. században*, akadémiai doktori értekezés kézirata, Szeged–Eger–Chatou, 2010, 66, 317. j.

[154] Muret egy szövegkiadásának lapjaira írott margináliáiról, azok Poliziano- és Vettori-ellenes tendenciájának kiemelésével: GRAFTON 1983, *i. m.*, 97–98.

[155] PFEIFFER 1976, *i. m.*, 125.

[156] A francia filológusok táborában: GRAFTON 1983, *i. m.*, 94.

giatörténet olyan meghatározó fordulatot hozó klasszikusait ismerhették meg a kiadványból, amilyenek ismeretét korábban szinte csak a filológiával hivatásszerűen foglalkozó, nemzetközi ismertséget e tevékenységgel szerző, rendkívül szűk magyarországi humanista elit a hazai kultúrába úgyszólván egyáltalán nem integrálódott maroknyi csapatáról feltételeztük. Most kitűnt, hogy mindennek ismeretéhez nem volt egyébre szükség, mint nyugat-európai egyetemi peregrinációra: ahogyan a heidelbergi, a leideni egyetemen, úgy számos más központban is még lelkesen ápolták és a Magyarországról jövő fiatalok számára is felkínálták, elérhetővé tették, az egyetemi élet reprezentatív rendezvényein és ünnepelt kiadványaiban érintésnyi közelségbe hozták a humanista filológiai kultúra elsőrangú szövegeit és az azokban megvitatott témakörök befoghatatlanul gazdag repertoárját. Bizonyosan voltak, akik fogékonyak voltak erre, és bizonyosan olyanok is, akiket mélyebben nem érintett meg mindez. Mindenesetre úgy látom, hogy a régi magyarországi irodalom szerzőinek és értelmiségi közönségüknek filológiai tájékozottságáról, figyelméről, reflektáltságáról alkotott – vagy meg sem alkotott – képünket alapvető összetevőiben kell újragondolnunk, és mindennek nyomán a közeljövőben az irodalmi gondolkodás történetéről – közkeletű nevén: a kritikatörténetről – kirajzolódó képünk is radikálisan átalakulhat.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

JUHÁSZ LÁSZLÓ ÉS A *BIBLIOTHECA*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Az újkori latin filológia legeredményesebb magyar vállalkozása kétségtelenül Juhász László nevéhez fűződik. A *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* (BSMRAe) című sorozatban, a M. Kir. Egyetemi Nyomda és utóbb a lipcsei Teubner közös kiadásában 1930 és 1945 között 39 kötet jelent meg. Ezek a 12. századi szerzőktől kezdve leginkább 15–16. századi latin művek kritikai kiadását tartalmazzák. A sorozat idézettsége ma már követhetetlenül nagy. Ez egyaránt köszönhető az így hozzáférhetővé tett szövegek keresettségének és a többnyire kifogástalan szövegkiadói gyakorlatnak. Megszokott mozdulattal vesszük le a polcról a Bonfini-kiadást, hogy a talán leghivatkozottabb művet említsem. Ugyanakkor Juhász László vállalkozása, létrejöttének körülményei, fönnmaradása, majd abbamaradása mindmáig meglehetősen ismeretlen. A következőkben csak kísérletet teszek arra, hogy egy majdani földolgozás alapjaihoz segítséget nyújtsak.

Vannak még közöttünk olyanok, akik a sorozat névadóját, Juhász Lászlót személyesen ismerték. Őket faggattam először. Jellemzően nem a kiadványokról beszéltek, mert azokat mindenki ismeri és használja, hanem valamilyen vele kapcsolatos, emlékezetre való dolgot említettek. Kiváló kézirat-olvasási képességét például, hogy a kódexeket fejjel lefelé is tudta olvasni. Sokáig nem értettem, hogy miért kerülhet kutató és a kutatás tárgya ilyen sajátos helyzetbe. (Utóbb a kérdés megoldódott.) Más forrásom elmesélte azt az elmés szerkezetet, amelyet magának szerkesztett azért, hogy a munkájának nyugalmat biztosítson. Történész körökben derűvel emlegették, hogy az Aranybulla szövegének javítása során azt mondta volna: „Olyan szöveget kaptok, hogy rá se fogtok ismerni." Az unokaöccsök példás rendben sorakozó ceruzáira emlékeztek. Azt meg az őt látogatóktól tudom, hogy hozzá csak oldalazva lehetett bejutni, azért, mert a kiadványokat egymaga terjesztette és tárolta is. Valamennyi történet a tudós portréjának más-más oldalát mutatta. De egy közös vonást mindegyik emlékező hozzátett még, azt, hogy a *Bibliothecá*t támogatás nélkül, egymaga tartotta fönn.

Közelebb visz a *Bibliotheca* működtetésének megértéséhez az a néhány levél, amely kollégáinak hagyatékából közkönyvtárainkban található. Munkamódszeréről leghívebben az a négy csomó, inkább csak csomócska, iromány tanúskodik, amelyet az Egyetemi Könyvtár őriz.[1] Oda a családjától került 1971–1972-ben Kardos Tibor közbenjárására. Ez leginkább Janus Pannonius műveinek kiadására vonatkozó előmunkálatait tartalmazza. A költő halálának ötszázadik évfordulóján ismét fölmerült a kiadás terve, ehhez kívánta

[1] Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Kézirattár, H 287 (a továbbiakban: EK).

volna Kardos Juhász anyagát is hasznosítani. A kiadás munkálatai ugyan abbamaradtak, de utóbb Csapodi Csaba,[2] majd a Mayer–Török szerzőpáros[3] mégis föl tudta használni a szöveghagyomány, illetve a valóban megjelenő új kiadás számára – illő hivatkozással – az ott rejlő ismereteket. A következőkben sokat hivatkozom én is erre a néhány kötegre, nem a Janus-gyűjtésre, hanem a cédulák hátán található információkra. A takarékos Juhász László ugyanis minden, akár tenyérnyinél is kisebb cédulát utóbb hasznosított, gondosan félbe vagy négyrétre vágva a nagyobb lapokat. Oklevél- és levélfogalmazványok, hivatalos iratok vagy föl nem használt menzajegyek segítségével így rekonstruálni lehet a tudós életpályáját és munkamódszerét is. Valóban rekonstruálni, mert az így felaprított cédulák sokszor igen távolra kerültek egymástól.[4] Ez a visszájára fordított cédulaanyag valódi kincsesbánya azért is, mert Juhász László vélhetően igen nagy levelezésanyaga és egyéb kéziratait tartalmazó hagyatéka ma lappang, vagy az enyészeté lett.

Juhász László pályájának indulását hozzáférhető adatok segítségével nem nehéz megismerni. Juhász Huszti Józseffel együtt került a szegedi egyetemre: Huszti a klasszika-filológiai katedrára, Juhász vele szembe, a hallgatók közé 1923-ban. Kettőjük pályája ettől kezdve elválaszthatatlan, bár harmonikusnak nehezen nevezhető. Huszti ekkor már kiemelkedő képviselője a Klebelsberg meghirdette nemzeti célú tudomány eszméjének. Korábbi klasszikus stúdiumait fölcserélte a hazai témájú filológiai kutatásokra. Ennek máig is hivatkozott eredménye az 1931-ben megjelent Janus Pannonius-monográfia.[5] Hogy a korszakváltás eredményes lehet, abban mintáira, az olasz Remigio Sabbadinira és magyar kortársára, a nemzetközi hírnévre szert tett Ábel Jenőre hivatkozott.[6] A Huszti-tanítvány Juhász számára ezzel a tér ki volt jelölve. Disszertációját latinul írta Janus epigrammáinak görög forrásairól 1928-ban.[7] Juhász *Bibliothecá*jának első kötete (az előszót 1930 karácsonyán a római Magyar Akadémián keltezte), az indító kötet Galeotto Marzio leveleinek összegyűjtött kiadása.[8] Ábel ugyanis, amint az ismeretes, az *Analecta* végéhez egy terjedelmes, a forrásokat fölsorakoztató Galeotto-életrajzot csatolt.[9] Juhász így a *Bibliotheca* indításával mintegy az Ábel letette tollat vette föl újra. Az első Galeotto-kiadványt azután hamarosan újabbak követték.

Hogyan jutott Juhász a forrásokhoz? Huszti 1925–1926-ban mint vendégprofesszor volt Rómában. Szorgalmas könyvtárlátogatásairól jegyzeteinek megmaradt töredéke

[2] CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius szöveghagyomány*, Bp., Akadémiai, 1981 (Humanizmus és Reformáció, 10), 102.

[3] IANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia, Vol. I, Epigrammata, Fasc. 1, Textus*, ed. I. MAYER, similia add. L. TÖRÖK, Bp., Balassi, 2006, 33.

[4] A családtól a hagyaték tételes jegyzékkel került ugyan az Egyetemi Könyvtárba, de a cédulatömeg nincs lapszámozva. Hivatkozás így a pontos lelőhelyre nem lehetséges.

[5] HUSZTI József, *Janus Pannnonius*, Pécs, 1931.

[6] *Uo.*, V–VI.

[7] JUHÁSZ László, *De Iano Pannonio interprete Graecorum*, Szeged, 1928 (Diss. Sodalium sem. Phil. Univ. Litt. Hung. Franc.-Jos., N. S., 1).

[8] MARTIUS GALEOTTUS Narniensis, *Epistolae*, ed. L. JUHÁSZ, Bp.–Leipzig, 1930.

[9] ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon – Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Bp.–Lipsiae, 1880, 231–294.

tanúskodik.[10] Anyagot gyűjtött és regisztrálta a tennivalókat. Ez utóbbiak a tanítványra, Juhász Lászlóra vártak. A már említett cédulák hátlapjairól pontosan nyomon követhetők Juhász kutatóútjai. A könyvtári kérőlapok, az intézmény nevével és a dátummal, utóbb üres hátlapjukkal fölhasználható felületté váltak. Így tudjuk, hogy 1928-ban, amint summa cum laude megvédte disszertációját, tüstént Itáliába ment. 1929-ben ismét Rómában és Firenzében járt. Ez év decemberében Huszti utasítására megkereste Zágrábban Ferdinand Šišić professzort, a jeles horvát történészt, hogy tőle Janus szlavón bánságáról érdeklődjék. Ugyanekkor átkutatta a remetei templomot, mert ott állítólag megtalálták Janus ideiglenes sírját. Ennek Juhász nem akadt nyomára. 1930-ban ismét Rómában volt, majd innen ment Modenába. Júliusban Bécsben kutatott, innen további útjai: Drezda, Lipcse, München. Decemberben ismét Róma. 1931-ben megint Bécs, és valamikor Prágában is járt. A kollacionált kódexekről készült gondos följegyzései tanúsítják, hogy járt Seitenstettenben, Stuttgartban, Párizsban, Milanóban, Ferrarában, Peruggiában, Bresciában, Veronában és Velencében is. Az utak mind a tanulmányi szünidőre estek, mert tanársegédként ugyancsak meg volt terhelve az adminisztrációval is. Munkaintenzitásának jellemzéséül idézem 1930. július 7-én Husztinak írt levelét nem egészen egy hétnyi kutatómunkájáról. „A Janus-kéziratok kollációjával már csaknem készen vagyok. A Pro Ctesiphonte-t is át fogom olvasni. Az V. László előtt tartott beszédet is átjavítom. A Dudics lev.[-hez] nagyon gyűlik az anyag. Az Eranemosnak nincs meg a kézirata." Tehát a Janus-kéziratok gyűjtése és kollacionálása mellett már Dudith és Vitéz kiadásán is dolgozott. Amit érdekesnek talált, arról fényképmásolatokat készíttetett. Ezeket részben Huszti részére, majd a professzor halála (1954) után az özvegytől saját hasznára kérte vissza. E kódex-fényképmásolatok között van ún. tükörírásos is. Akár fotótechnikai okból, akár a további reprodukálás megakadályozására születtek is ezek a fölvételek, olvasásuk semmiképpen nem problémamentes. Azt hiszem, hogy az említett „fejjel lefelé való olvasás" tudományának legendája is itt gyökerezik. Utazásait rendszeresen támogatta a Husztitól kapott ajánlólevél, és az, hogy Rómában a Magyar Akadémián, Bécsben pedig a Magyar Intézetben lakhatott.[11]

Arról, hogy hogyan dolgozott, itt most két novellisztikus történet következik. Az egyik eset. Andreas Pannonius 15. századi karthauzi szerzetes két királytükörnek nevezhető művét már 1886-ban kiadta Fraknói Vilmos. Mazzatinti katalógusából pedig már 1897-től ismert lehetett a szerzőnek más műve, a *Cantica Canticorum*ra írt kommentárja, amelynek kézirata a calabriai Monteleonéban, a Capialbi család könyvtárában rejtőzött. Huszti kérésére 1926-ban két római ösztöndíjas régész meg is győződött a kódex folyamatos őrzési helyéről. Ezek után küldte Huszti Juhászt, hogy a szövegről másolatot készítsen. Juhász nem nyert bebocsátást a magánkönyvtárba 1927-ben. A következő évben „megfelelőnek gondolt előkészítés után […] különböző ajánlólevelekkel fölszerelten" – írja Huszti – indult újra, hogy láthassa a kódexet. Egy ilyen ajánlólevél fönnmaradt. A „Partito Nazionale Fascista. Istituto Nazionale Fascista di Cultura" levélpapírján kéri

[10] MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms 4206.

[11] Az adatokat az EK H 287 kötegeiből vettem. A szétvágott papírlapokat több helyről mozaikszerűen kell összerakni. Janus állítólagos sírjáról a remetei templomban HUSZTI, *i. m.*, 408.

1928. június 15-én Szegedről prof. Giancola az időközben Monteleone nevét Vibo Valentiára változtatott városban lévő barátját, prof. Capocasalét, hogy minden módon tegye lehetővé Juhász számára a kódexhez jutást.[12] Ám Conte Capialbi hajthatatlan volt! Huszti nem nyugodott bele a kudarcba, és a kérés felszínen tartását a római Magyar Akadémia igazgatójára, Koltay-Kastner Jenőre bízta. Az Andreas Pannonius-ügyben azután látszólag tíz év szünet következett. 1938 nyarán Imrédy Béla magyar miniszterelnök hivatalos látogatásra Rómába érkezett. Fogadásán Ciano olasz külügyminiszter átnyújtott neki egy díszes faládát, Mussolini ajándékát. A nagykövet se és a miniszterelnök se tudta, hogy mit is kellene megköszönniük. Az ügy föltételezhető ismerője, Koltay-Kastner nyári szabadságát töltötte itthon. Az Akadémia titkára vidéken volt éppen, de őt hazatelefonálták. Tóth László ezután bravúrosan megoldotta a kérdést. Őt ugyanis már korábban értesítette a barátja, a pécsi olasz lektor, hogy Calabriában rostokol valami Andreas Pannonius-kézirat miatt. Imrédy ezután „con perfetta cognizione di causa" köszönhette meg a Ducénak a magyar nemzetnek címzett ajándékot. Hazatérve pedig örökletétként a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárában helyezte el,[13] ahol ma is található Cod. Lat. 443. szám alatt. Most már csak a szöveg földolgozása volt hátra, ennek ismertetésére itt és most nincsen hely. Csak remélhetjük, hogy a százéves évfordulóra, 2026-ra rendelkezésre áll majd a szövegkiadás is Bene Sándor és munkatársai buzgólkodása folytán.

A másik história. Korábban Csontosi nem pontos lelőhely-közlése miatt hiába kerestek Firenzében a Laurenzianában egy kódexet, belső kötéstábláján egy Janus Pannoniusra vonatkozó irománnyal. Juhásznak sikerült azonosítania a kódexet, csakhogy azt időközben újrakötötték. Csak remélni lehetett, hogy a régi lap az új kötésen belül rejtezik. Juhász megkérte hát a Laurenziana könyvtárosait, hogy a kedvéért bontsák föl az új kötést. A custosoknak jól jött, hogy a merész ötletet elháríthatták azzal, hogy a főigazgató tartós távolléte miatt erre nem kerülhet sor. Juhász válasza: „Megvárom." Este (mindig este írta a leveleit) azután beszámolt Husztinak a nap eseményeiről.[14] Az eset 1929 augusztusában történt. Huszti Janus-monográfiájában 1931-ben az üggyel kapcsolatban ezt olvassuk: „A kódex egyik (hátsó) táblájába beragasztott védőlapnak a leáztatása, amelyre Enrico Rostagno könyvtárigazgató lekötelező szívességgel adott engedélyt – sajnos – nem járt eredménnyel."[15]

1930-ban, a már említett Galeotto-levelezéssel Juhász megindította a *Bibliotheca* sorozatot. Ezen „Excudebatur in Typographia Juntina, Leonis S. Olschki Florentiae" olvasható. A belső címlapon „Kir. magyar Egyetemi Nyomda" és a bolognai Messagerie Italiane áll. Az utóbbit a későbbi köteteken fölváltja a lipcsei Teubner. Már az első köteten látható a címlapon egy kis gyűrűszerű embléma, amely azután ott is marad 1934-ig.

[12] Kettévágva, a hátulja került fölhasználásra az EK iratcsomóban.

[13] HUSZTI József, *Andreas Pannoniusnak egy ismeretlen kéziratos munkájáról,* MKsz, 36(1929), 137–138; UŐ, *Andreae Pannonii Expositio super Cantica Canticorum*, MKsz, 63(1939), 97–104; TÓTH László, *Emlékszőttes*, Győr, 2010, 116–120, Imrédy Béla látogatásáról Rómában és az Andreas Pannonius-kódexről.

[14] A Husztinak szóló levél fogalmazványa több darabban az EK-ban lévő hagyatékban.

[15] HUSZTI, *Janus*, *i. m.,* 371.

Ez talán a J és L betűk kombinációja, alatta szalagon: B.M. (fölötte) S.R.Q.AE, azaz nem az utóbb használatossá vált rövidítés. A rajzos betűkapcsolat nagyon emlékeztet az Egyetemi Nyomda 18. századi mintalapjára. Ez látható a nyomda történetét földolgozó monográfiában.[16] A könyv egyik szerzője Iványi Béla éppen a megjelenés évében, 1927-ben nyert kinevezést a szegedi egyetemre. Csak utalok itt arra, hogy Juhász kedvelte a bibliofil kiadványokat. A homéroszi *Békaegérharc* fordítását is így jelentette meg Budai György illusztrációival 1927-ben.

Az első évben megjelent különböző kötetek első ismertetője Huszti József volt. Idézem: „A sorozatot Juhász László indította meg, ő maga szerkeszti, az eddigi füzeteket ő maga adta ki. […] megemlíthetem azt is, hogy a költségeket Juhász egymaga viseli. Ha még hozzáteszem, hogy […] a bátor fiatal tudós állásnélküli, vagyontalan középiskolai tanár, aki tudományos kiadványainak költségeit óraadással próbálja előteremteni, akkor a jelen munka genezisét némileg megvilágítottam. Lehet, hogy a túláradó áldozatkészség, szinte lázas munkakedv és fiatalos lendület a kedvezőtlen viszonyok között előbb-utóbb megtorpan, lehet, hogy Juhász ezt a maga diktálta iramot nem fogja mindvégig bírni, […] de mégis kötelessége a referensnek arra a figyelmet felhívni, hogy a mai kétségbeejtő helyzetben is vannak az élet margójára szorult ifjak között olyanok, akikben fanatizmusig fokozódó idealizmus, tudományszeretet és törhetetlen akaraterő lobog."[17]

Az akaraterő valóban lobogott, hiszen a sorozatnak még csak az elején járunk, és 1932-ben már Anonymus *Gestá*jának kritikai kiadását jelentette meg. Ez volt az első darabja annak a nagy ívű tervnek, amely a magyar történetírás latin nyelvű forrásait vette volna sorra. Erre a kiadványra a történészek is fölfigyeltek. Konrad Helbig azonnal méltatta a teljesítményt, bár túlságosan is filológus munkájának tartotta, azért, mert a kifogástalan szövegen túl nem segíti az olvasót további információkkal.[18]

A következő évben, 1933-ban Waldapfel Imre már 11 kötetet recenzeál. Közöttük olyanokat is, amelyeknek kiadására Juhásznak sikerült külföldi filológusokat is megnyerni. Idézzük Waldapfelt: „Kritikai kiadásokat készít elő, a kézirati hagyomány, s az itt sokszor kézirat helyébe lépő egykorú vagy közel egykorú kiadások lehető teljes számbavételével. Ezáltal Ábel Jenőnek már 1880-ban megfogalmazott elveit segíti teljes diadalra, a klasszikusoknál magától értetődő, újabb emlékeknél még ma sem mindig méltatott szövegkritikai szempontok érvényesítésével. Valami sok Ábel Jenő óta sem történt ezen a téren, külföldön sem. Ezért üdvözöljük kettős örömmel már magát a tényt is, hogy magyar filológusnak sikerült egyfelől nemzetközi összefogást hozni létre annak az ügynek a szolgálatára, mely közös ügye mindenkinek, aki az európai nemzeti műveltségek kialakulásával foglalkozik, s e nemzeti műveltségek európai öntudatának történeti igazságát keresi és átéli, másfelől sikerült a sorozatot a filológiai könyvkiadás egyik

[16] IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert, CZAKÓ Elemér, *A királyi Magyar Egyetemi Nyomda története, 1577–1927*, Bp., 1927.

[17] Száz, 66(1932), 226–228.

[18] *Uo.*, 416–420.

legelőkelőbb nemzetközi tényezőjének égisze alá helyezni. Ugyanis a *Bibliotheca* címlapján már 1932 óta B. G. Teubner szerepel mint kiadó."[19]

Az egyszemélyes terjesztő közben már a tengeren túlra is eljuttatta kiadványait. 1935-ben a chicagói egyetem folyóirata, a Classical Philology a beérkezett könyvek között regisztrálja az Istvánffy *Carmina* kiadást. Ugyanott B. L. Ullman – a később híressé vált Coluccio Salutati-kutató és -kiadó – már tíz kötetről referál elismeréssel. Bemutatja a latin szövegek kiadásának „energetic promotor"-ját úgy is, mit az Academia Humanistica alapítóját.[20] Az intézményt akár virtuálisnak is tekinthetnénk, úgy, ahogyan azt Waldapfel Imre recenziójában láttuk. Az azonban a valóságban is létezett, ha másutt nem, Juhász László tervei között. 1942-ben Marót Károly szegedi professzor képet kívánt készíteni a magyar klasszika-filológia helyzetéről, belefoglalva ebbe a középlatin stúdiumokat is. Juhásztól is kért beszámolót. Ennek alapján a következőket írta, miután röviden ismertette az eddig megjelent szerzőket és különféle nációjú kiadóikat: „Juhász tehát rájött arra, hogy addig nem lehet igazán humanizmus-kutatásról beszélni, amíg a humanisták műveinek jó kiadásai közkézen nem forognak. Célkitűzésénél abból az elvből indult ki, hogy a humanizmus-kutatás nem történhetik másként, mint amilyen a különböző nemzetiségű humanisták egymás közötti érintkezése volt, vagyis internacionálisan. A cél érdekében a földön élő összes humanizmus-kutatót egy táborba igyekszik egyesíteni, mert – véleménye szerint – csak úgy és akkor lehet a kutatás minél nagyobb intenzitását és eredményességét biztosítani, ha egymás munkásságáról tudnak, és egymást munkájukban segíthetik és támogathatják. 1934-ben tehát hozzáfogott a humanista akadémiák mintájára egy társaságnak, az Academia Humanisticának a megszervezéséhez, melynek jelenleg mintegy 340 tagja van, amelyben képviselve vannak a humanizmus-kutatók Uppsalától Algerig és Chicagótól Bukarestig. Kétségtelennek látszik, hogy Juhász munkássága – tekintve a nagyra méretezett programot – még csak most van kialakulóban. Ha ezt az ütemet – a háborús nehézségek ellenére is – folytatni tudja, a humanizmus-kutatást olyan szervezettel látja majd el, mellyel a szellemtudományok közül csak kevesen dicsekednek."[21] Juhász Marótnak mellékelt egy kinyomtatott tagnévsort is, amely talán korábbi állapotot tükröz, itt még csak 240 tagot számlál a „Sodales Academiae Humanisticae". Szerepelnek itt a nagykönyvtárak vezetői, a bécsi Ankwicz von Kleehoventől a vaticani Nogaráig valamennyien – hiszen ők teszik lehetővé a kutatást; valamennyi neves klasszikus filológus professzor – hiszen ők a reménybeli humanizmus-kutatók; és azok is, akik már bizonyítottak ezen a téren. Hogy ezek kaphattak is valamiféle csatlakozásra fölhívást, arra bizonyíték Ullman idézett recenziója. A „sodales" között vannak, akiket Juhász külföldi útja során ismert meg, és be is szervezett a sorozatba.[22] Ilyen lehet a Celtis-kiadó müncheni Felicitas Pindter vagy a későbbi neves humanizmus-kutató: Alessandro Perosa. Pierre Costilra 1935-ben megjelent Dudith-mono-

[19] EPhK, 57(1933), 238–241.

[20] Classical Philology, 32(1937), 178–179.

[21] Marót fogalmazványa Juhász Lászlóról és a *Bibliotheca*ról: MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms 5209/1069a. Uő, *A klasszika-filologia mai állása Magyarországon*, Szellem és Élet, 6(1943), 60–61.

[22] MTAKK, Ms 5209/1069c. A Sodales Academiae Humanisticae névsorát tartalmazó nyomtatvány.

gráfiája miatt figyelt föl Juhász. Kapcsolatba is lépett vele, mert, amint láttuk, már 1930-ban tervezte a Dudith-levelek kiadását. Most a föladattal Costilt kereste meg, és valamiféle biztatást is kaphatott, mert hamarosan hirdette a kötet megjelenését. Levelezésük utóbb megszakadt, a kiadványból sem lett semmi, pedig a caeni professzor 1970-ig élt.[23] Itt kell megjegyeznem, hogy hirdetésül a megjelent kiadványok borítóját használta. Ezeken az „apparebit", „apparebunt" szerzők listája egyre gyarapodott, tükrözve ezzel Juhász rendíthetetlen bizalmát és optimizmusát, azt, amely az Academia Humanisticát is létrehozta.

Optimizmusra és magabiztosságra okot adott, hogy időközben, 1936–1941-ig megjelent legnagyobb vállalkozása, Bonfini történeti munkája négy kötetben. Ez az egyetlen kiadványa, amelyhez némi anyagi támogatást kapott az Egyetem filológiai szemináriumától. Két professzor, Fógel József és Iványi Béla járhattak el az ügyben. Nevük szerepel a címlapokon Juhász neve alatt mint a sorozat szerkesztésében „moderantibus" és mint a szöveg kiadói is. Ettől kezdve tűnik el a kiadványokról a gyűrűs embléma. Amint az sejthető, az eddig egyszemélyes vállalkozás nem viselte sokáig a társakat. A további kiadványokon a moderatorok neve nem szerepel a címlapon, és Juhász Marótnak azt írta, hogy az Academia ügye is az ő rosszindulatuk miatt akadt el.[24]

Juhász a források távolléte miatt 1942-ben ott akarta hagyni Szegedet. Július 29-én Hóman Bálintnak írt, és kérte, hogy helyezze el őt a Széchényi Könyvtár Kézirattárába. Hóman ekkor már nem volt miniszter, éppen ettől a hónaptól betegsége miatt megvált a tárcától. Postafordultával Balatonfüredről válaszolt: „megkísérlem a dolgot kedvezően elintézni". Ez a levél augusztus 6-án kelt. Tíz nap múlva Juhász Fitz Józsefnek, a Széchényi Könyvtár főigazgatójának azt írta, hogy lemond a Budapestre kerülésről, mert – idézem – „a IX.2. fizetési osztály jövedelméből: havi 288/86 P. alig tudnék félretenni a kinyomtatandó könyvek költségére, míg Szegeden mintegy 200 pengőt tudok erre a célra félretenni".[25] Szegeden ezekben az években óraadó, majd rendes tanár volt a Horthy kollégiumban. Anyagilag nehéz helyzetben volt, mert a Bonfini-kötetek nyomdaköltsége még mindig terhelte. Ekkoriban minden levelében szó van a nála fölgyűlt, kiadásra váró kéziratokról. Mindegyikkel maga foglalkozott, a nyomdai korrektúrázást is maga végezte.

A háborús évek alatt még megjelent néhány kiváló kötet. A legjelentősebb talán Potuček Hassenstein-levelezése 1946-ban. A korszak kiadványainak recenzióját Gerézdi Rabántól olvassuk 1947-ben: „Hazai latin nyelvű irodalmunk [földolgozásának] legnagyobb akadálya, hogy egyrészt még ma is hiányzik ennek a hatalmas anyagnak teljes számbavétele, másrészt hiányzik a legfontosabb, nélkülözhetetlen szövegek megbízható, kritikai kiadása. […] Okát két tényezőben jelölhetjük meg. Az egyik az, hogy az első világháború utáni tudósnemzedék zöme csupán a mutatósabb, feldolgozó munkára vállalkozott, a kész, publikált anyagot rendszerezte, – és sokszor lenézte azokat, akiknek szorgalmas, szürke munkája nélkül meg sem mozdulhatott volna. A másik ok pedig az, hogy ha akadt valaki (Juhász László példázza, hogy akadt!) erre a fáradságos, hálátlan

[23] Az adatot Sarbak Gábornak köszönöm.
[24] MTAKK, Ms 5209/1068.
[25] OSZK Kézirattár, Fond 45/308/1–3.

munkára, annak is közönnyel, részvétlenséggel kellett és kell megküzdenie. Csak kevesen ismerik azt az áldozatos munkát, melyet Juhász László távol a magyar tudományos élet centrumától, Budapesttől – Szegeden végez. Elismerést nem vár, támogatást alig kap, mégis szívósan dolgozik és saját költségén jelenteti meg a magyarországi és ennek forrásvidékét és hátterét megadó európai latinság nehezen hozzáférhető fontos termékeit."[26]

Az ezután következő évek nem kedveztek a nemzetközi humanizmus-kutatásnak. Juhász megpróbált bejutni az átszervezés alatt álló Teleki Intézetbe. Fordulatot pályáján csak az 1953. év hozott. Az elsők között kapta meg a kandidátusi címet. 1955-ben az Akadémiától havi 400 forint ösztöndíjat kapott. Amikor ezt megszüntették, Borzsák István ajánlására „mint a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum szerkesztőjét és főmunkatársát áldozatos tudományszervező és világviszonylatban is fontos szövegkiadói tevékenységéért" az Akadémia 2800 forint prémiumban részesítette.[27] Az ügyet hathatósan támogatta Trencsényi-Waldapfel Imre is. Juhász ugyanis, amint biztos helyzetben érezte magát, tüstént hozzálátott a *Bibliotheca* újraindításának. Szicíliától Lengyelországig megint gyűltek a jelentkező munkatársak – ez időben kelt leveleinek tanúsága szerint. Itthon fölfigyelt pl. V. Kovács Sándor Garázda Péter körüli kutatásaira. Tüstént rábízta Garázda, Báthory Miklós és Megyericsei műveinek összeszedését. „Ha e három munkát megcsinálja, rá merném bízni Vitéz Jánost, amely munka pedig igazán nagy hal lenne, és főleg nagyon fontos" – írta 1955. június 11-én este Borzsáknak.[28]

Az igazán fontos szerzőkkel nem volt szerencséje a *Bibliotheca*nak. Legelsőként a Janus Pannonius-kiadás említhető. Ezt 1932-ben úgy jelenti, hogy Husztival együtt fogja kiadni. 1934–1935-ben Huszti egyedül szerepel. 1936–1938-ban ismét kettejük neve alatt, de már „Excuduntur". A hagyaték ezt az állapotot egyáltalán nem tükrözi. 1934-től hirdeti Váradi Péter leveleit Iványi Béla kiadásában. Miután összekülönböztek, Gerézdi Rabán kapta a föladatot. Vitéz János műveivel is ő foglalkozott, amint láttuk, már 1930 óta, 1934–1935-ben hirdeti is, de 1938-ban Husztit szerepelteti. Az újraindításkor V. Kovács Sándorral tervezi elvégeztetni ezt a munkát. Elmaradt Zsámboky leveleinek kiadása is. Ezt már 1934-ben Hans Gerstinger neve alatt hirdeti. Én 1965-ben találkoztam az öregúrral, aki akkor a munkálat közepén volt, úgy, hogy naponta egy levelet írtak le titkárnőjével, legyen az csak néhány sor vagy több lap is.

A *Bibliotheca* újraindítását valóban komolyan gondolta, mert 1954-ben már tárgyalt az Akadémiai Kiadóval is. Már negyven új munkatársa van – írja. A leningrádi Ermitage-tól Palermóig terjed a jelentkezők névsora. „A szó legszorosabb értelmében kilószámra állnak a kéziratok nálam" – írja Domanovszky Sándornak.[29] Nyomdába nem került egy se – a *Bibliotheca* nem támadt föl többé.

Az évtized végén a Rákóczi-confessio szövegével foglalkozott. Ötíves cikke Janus Pannonius epigrammáiról, amelyet a Filológiai Közlönynek kellett volna hoznia, „valamilyen oknál fogva most kimaradt" – írja. De akkor már egy 12–14 íves cikkét igyekszik

[26] Száz, 81(1947), 301–302.
[27] MTA Levéltára, 101. I. Nyelv és Irodalomtud. Oszt. 45/3.
[28] A levél Borzsák István ajándékaként nálam, mint számba jövő munkatársnál.
[29] MTAKK, Ms 4525/100.

elhelyezni, amit most szándékozik írni „Filologiai megjegyzések a Halotti beszédhez és az Ó-magyar Mária siralomhoz" címmel – írta 1968 februárjában Bárczi Gézának.[30] Filológiai működéséről ez az utolsó ismert adat.

1970-ben távozott. Egyetlen nekrológ emlékezett meg róla ugyanabban az évben V. Kovács Sándor tollából az Irodalomtörténeti Közleményekben.[31]

Juhász magányos, visszhang nélkül maradt kezdeményezése egy Academia Humanistica alapítására jóval a II. világháború után valósult meg. 1971 augusztusában Leuvenben, a neolatin stúdiumok első kongresszusán elsősorban Jozef IJsewijn kezdeményezésére fölmerült egy nemzetközi társaság létrehozásának terve. A második kongresszuson, 1973-ban Amszterdamban meg is alakult a Societas Internationalis Studiis Neolatinis Provehendis – International Association for Neo-Latin Studies (IANLS). A harmadik kongresszus Tours-ban, 1973-ban már a hivatalos statútumok alapján szerveződött.[32] Ettől kezdve háromévenként más-más ország vállalja a nemzetközi kongresszus rendezését. Így került sor 2006-ban Budapestre. Magyarország ugyanis a kezdetektől részt vett Klaniczay Tibor vezetésével a társaság működésében.

A *Bibliothecá*t is *Nova Series* címmel Klaniczay Tibor indította el újra 1976-ban. A Bonfini-appendix, Ransanus, Vitéz János és Dudith leveleinek kiadása Juhász László terveinek megfelelően kerültek az olvasóközönség elé. És hogy a történészektől megkívánt föladatnak is eleget tegyenek, a Thuróczy-krónikát Mályusz Elemér kommentárja kíséri. A sorozat él. A köteteket az Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya gondozza.

[30] Uo., Ms 5916/241.
[31] ItK, 76(1970), 411–412.
[32] Humanistica Lovaniensia, 26(1977), 265–277.

BÉKÉS ENIKŐ

SCIENTIA SEXUALIS ÉS HERCEGI KULTÚRPOLITIKA: EGY SZÖVEGKIADÁS TANULSÁGAI

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Galeotto Marzio *De doctrina promiscua* című, Lorenzo de' Medicinek ajánlott művének egyik központi témája az emberi test mint mikrokozmosz és az égitestek mint makrokozmosz viszonyának a bemutatása. A szerző az 1489–90 körül keletkezett traktátusában ismerteti a csillagoknak a betegségekre, valamint a kinézetünkre gyakorolt hatását, illetve a gyógyításhoz szükséges egyéb asztrológiai ismereteket. Szó esik továbbá a különböző méregfajtákról, gyógynövényekről, a galénoszi testnedv-elméletről, a melankólia okairól és a talizmánmágiáról is.[1] Az emberi testre vonatkozó tudás Galeotto egyéb műveinek is meghatározó eleme, mely nem csak orvosi végzettségére, hanem radikális arisztoteliánus lélekfilozófiájára is visszavezethető, szinte nincs olyan munkája, melyben ne hirdetné a test és a lélek egymástól elválaszthatatlan egységének a gondolatát, illetve a lélek halhatatlanságával kapcsolatban megfogalmazott kételyeit. Ebbe a kontextusba illeszkednek fiziognómiai ismeretei is, de a test a referencia-pontja a vizsgált műben többször alkalmazott *medicus*–Medici metaforának is.[2] A jó uralkodónak a középkori hagyományban gyökerező ideális képe, aki orvosként *(medicus)* gyógyítja a társadalom testét, Galeottónál a dedikált nevére (Medici) utaló szójátékból is adódik.

A *De doctrina* XVIII. (*De mulieribus in viros conversis et maris an foeminae in coitu sit maior voluptas* című), valamint XIX. (*De coitu, et eius vocabulo suppresso ab antiquis* című) fejezetében a szerző az anatómiai és a nemiséggel kapcsolatos kérdéseket is érintő *scientia sexualis* területére vezet el bennünket. Miként a következőkben látni fogjuk, a szexualitás a középkori orvosi traktátusok gyakori témája volt. A nemi érintkezés pozitív, illetve negatív hatásainak a bemutatásával gyakran találkozhatunk a görög orvostudományi szövegekben, így többek között Galénosznál is.[3] Az önmegtartóztatásra

[1] A mű ismertetését lásd még: Cesare VASOLI, *L'immagine dell'uomo e del mondo nel De doctrina promiscua di Galeotto Marzio = L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*, ed. Sante GRACIOTTI, Amedeo DI FRANCESCO, Roma, 2001, 185–205; Gabriella MIGGIANO, *Galeotto Marzio da Narni: Profilo biobibliografico* (IV), Il Bibliotecario, 36–37(1993), 83–191.

[2] A fiziognómiával kapcsolatban lásd: Enikő BÉKÉS, *Physiognomy in the Works of Galeotto Marzio = Acta conventus neo-Latini Bonnensis – Proceedings of the Twelfth International Congress of Neo-Latin Studies*, gen. ed. Rhoda SCHNUR, Tempe AZ, ACMRS, 2006, 153–162; az orvos–uralkodó hasonlatról: Enikő BÉKÉS, *La metafora "medicus–Medici" nel De doctrina promiscua di Galeotto Marzio*, Camoenae Hungaricae, 3(2006), 29–38.

[3] Michel FOUCAULT, *Histoire de la sexualité, III, Le Souci de soi*, Paris, Gallimard, 1984, 19–154. Az ókori szexológiáról, többek között Foucault kritikájáról is, lásd még: Helen KING, *Sowing the Field: Greek and Roman Sexology = Sexual Knowledge, Sexual Science: the History of Attitudes to Sexuality*, eds. Roy PORTER, Mikuláš TEICH, Cambridge, 1994, 29–46.

való buzdítás, a szüzesség előnyben részesítése ezekben a művekben is felfedezhető, ez a tendencia a kereszténység megjelenésével jelentősen növekedett.[4] Az egyház elismerte az utódnemzésre irányuló házastársi szerelem szükségességét, miközben ennek időpontját, helyét, módját és mértékét eleinte igen szigorú keretek között szabályozta, a szüzességet pedig mindig is Istennek tetszőbbnek ítélte meg.[5] A szexualitás témája mindazonáltal a 11. századtól kezdve az orvostudományi diskurzus részévé vált, ezeknek a műveknek a prototípusát sokáig Constantinus Africanus *De coitu* című műve szolgáltatta.[6] A nyugati orvostudomány számára végül a késő-középkorban Avicenna *Canon*ja vált a *scientia sexualis* elsődleges forrásává, mely felhatalmazta az orvosokat mindazon témák tárgyalására, melyeket Galeotto is érint a két vizsgált fejezetben.[7] Avicenna több fejezeten keresztül részletesen ismerteti a férfi és a női nemi szervek felépítését, ezek betegségeit, a szeretkezés előnyeit és hátrányait, ír továbbá a fogantatásról, meddőségről stb.[8]

A különböző történelmi korszakok testképének a vizsgálata és azoknak az orvostörténeti mellett társadalomtörténeti narratívába ágyazása az utóbbi évtizedekben meghatározó értelmezői megközelítésmóddá vált.[9] Jóllehet jelen írásnak nem célja egy ilyen típusú elemzés, mégis meg kell említenünk a Galeotto által is tárgyalt orvosi, szexualitástörténeti témáknak ezt a tágabb, tudománytörténeti kontextusát. Példaként említhetjük Thomas Laqueur elméletét, aki könyvében azt elemezte, hogy milyen mértékben határozza

[4] Peter BROWN, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, New York, 1988.

[5] Lásd erről bővebben: James A. BRUNDAGE, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago–London, 1987.

[6] A mű főbb témái: A szeretkezés fiziológiája; A *semen* fajtái; A nemi szervekről; Fogantatás; Szeretkezés előnyei és hátrányai; Vágykeltő étkek, afrodiziákumok receptjei. Kiadása: *Constantini Liber de coitu – El tratado de Andrologia Constantino el Africano*, ed. E. MONTERO, Santiago de Compostela, 1983. Fordítását lásd: *Constantinus Africanus' De coitu: A Translation* by Paul DELANY, Chaucer Review, 4(1969), 55–65.

[7] A témában írott egyéb középkori művek, illetve Avicenna hatásának ismertetését lásd: Danielle JACQUART, Claude THOMASSET, *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*, trans. by M. ADAMSON, Cambridge, 1988, 116–138.

[8] AVICENNA, *i. m.,* lib. III, fen. XX–XXI. Avicenna korabeli ismertségéről lásd többek között: Nancy G. SIRAISI, *Avicenna in Renaissance Italy: The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*, Princeton, 1987.

[9] Jó tudománytörténeti összefoglalást nyújt erről: LAFFERTON Emese, *Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében: Szakirodalmi áttekintés*, Replika, 28(1997), 39–57. A test és a társadalom viszonyára irányuló, elsősorban történeti antropológiai vizsgálatokra megtermékenyítően hatottak a következő munkák (jelen keretek között csak néhány alapművet van lehetőségünk felsorolni): Mihail BAHTYIN, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса* (François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája), Moszkva, 1965; Norbert ELIAS, *Über den Prozeß der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen, I, Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes; II, Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf einer Theorie der Zivilisation*, Basel, 1939; Michel FOUCAULT, *Histoire de la sexualité, I, La Volonté de savoir*, Paris, 1976; *II, L'usage des plaisirs*, Paris, 1984; *III, Le Souci de soi*, Paris, 1984.

meg a társadalmi nemről *(gender)* fennálló mindenkori nézet a biológiai nemről *(sexus)* konstruált tudást.[10]

Caput XVIII: sexus mutatio és a nemiségről alkotott orvosi nézetek

A szexualitással foglalkozó első fejezet témája a nemek közötti átváltozás jelensége és a szexuális örömök fiziológiája. Galeotto azt állítja, hogy a valóságban is lehetséges a nemek közötti átváltozás, illetve – válaszolva a fejezet címében feltett kérdésre – hogy a nők részesülnek nagyobb gyönyörben a szexuális érintkezés során. Ez utóbbi állítását bizonyítja, mint mondja, Teiresziasz története is, aki ezt épp férfiból nővé történő átváltozásának köszönhetően tapasztalhatta meg.[11] A következőkben Galeotto Avicennára, valamint „Nicolaus Peripateticus"-ra, illetve saját anatómiai tanulmányaira hivatkozva részletesen leírja a férfi és a női nemi szervek felépítését, melyek egymáshoz való viszonya, a kor felfogása szerint, igazolja a nemek közötti metamorfózis lehetőségét. Még a tizenötödik században is uralkodott ugyanis az az ókori eredetű, ún. egynemű modell, mely szerint a nőknek ugyanolyan nemi szerveik vannak, mint a férfiaknak, azzal a különbséggel, hogy míg az előbbieké belül, addig az utóbbiaké kívül helyezkedik el. Laqueur szerint ezt az anatómiai modellt az az elképzelés tartotta fenn, mely a nőket valójában alacsonyabb rendű férfiaknak képzelte el, éreztetve ezzel is a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyüket.[12]

A nők biológiai, fiziológiai, és ebből következően pszichológiai alsóbbrendűségét Arisztotelész is több helyen megfogalmazta, akinek a skolasztika által átörökített nézetei hatottak Galeotto korában is. A nők gyengébb testi-lelki adottságait még a kora újkorban is ehhez hasonló módon, testi fogyatékosságokkal magyarázták: eszerint a hideg és nedves tulajdonságú sárga epe túltengésének tulajdonították a női gyengeségeket, bűnre való hajlamukat.[13] A nemi szervek azonosságának elméletét Galénosz dolgozta ki, állítása szerint a nők tulajdonképpen férfiak, akiknél a megfelelő hő hiánya azt eredményezte, hogy nemi szerveik testükön belül rekedtek, míg a férfiaké teljesen kifejlődött.[14] Ez a nézet a vaginát belső pénisznek, a szeméremajkakat fitymának, a méhet herezacskónak, a petefészket pedig herének képzelte el. Pontosan ez az elképzelés érhető tetten Galeotto soraiban is: „mentula virilis foras et muliebris intro protenditur, deinde in sexu foemineo

[10] Thomas LAQUEUR, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1990.

[11] OVIDIUS, *Metamorphoses*, III, 316–338.

[12] LAQUEUR, *i. m.,* 4. A női genitáliának ezt az értelmezését csak az 1600-as évektől kezdték elvetni. A nemi kérdésekkel kapcsolatos középkori nézetekkel foglalkozik: Joan CADDEN, *Meanings of Sex Difference in the Middle Ages: Medicine, Science, and Culture*, Cambridge, 1993. A női testtel kapcsolatos reneszánsz kori anatómiai, orvosi nézeteket részletesen ismerteti: Ian MACLEAN, *The Renaissance Notion of Woman: A Study in the Fortunes of Scholasticism and Medical Science in European Intellectual Life*, Cambridge, 1980, 28–46.

[13] ARISZTOTELÉSZhez lásd például: *Hist. anim.* IX, I; *De gen. anim.* II, 3.

[14] GALÉNOSZ, *De usu partium*; *De semine*, 2,1.

testiculi non pendent, sicuti in viro, in omnibus vero aliis conveniunt: nam et glandem, et colem, et praeputium habent, ita ut haec in matrice penem intro versum constituant, ut si penis noster retrocederet, ita ut glandem ad interiora, et testiculos ad exteriora pelleret, matricem efficeret."[15] Ezzel magyarázza tehát Galeotto a mitikus átváltozás-történeteket, melyben szerinte nincsen semmi rendkívüli, hiszen ehhez nem kell más, mint hogy az egyébként egyforma felépítésű nemi szervek kívülre vagy belülre kerüljenek. Majd ezt bizonyítandó, ismét ókori szerzők tekintélyére hivatkozik, hiszen egy, a Teiresziaszéhoz hasonló metamorfózisról számol be id. Plinius is, aki szerint: „Ex feminis mutari in mares non est fabulosum."[16] Az izomorfizmus elve élt tovább a középkori orvosi művekben is, melyek arab közvetítéssel örökítették át a galénoszi modellt.[17] Ez tükröződik Avicenna *Canon*jában is, bizonyára Galeotto is erre a műre utal a fejezet elején, forrásának megjelölésekor.[18]

A nemi szervek bemutatása jól illusztrálja továbbá a szövegekben lefektetett doktrínáknak a valóságból vett tapasztalat feletti uralmát is: hiába utal Galeotto saját anatómiai ismereteire *(nam quae oculis vidimus inter anatomicos)*, szerinte ezek megegyeznek a két említett autoritás, Avicenna és Nicolaus Peripateticus véleményével *(cum eorum sententiis concordant)*. A testrészekről a boncolás során, autopszia által nyert látvány értelmezése, úgy tűnik, még sokáig a régi előfeltevések hatása alatt állt: az anatómiai ismeretek illetve illusztrációk ugyanis még a 16. században sem tudtak igazán szakítani a nemi szervek izomorfikus ábrázolásával.[19] Jóllehet a boncolás gyakorlata a 15. században Galeotto egyetemi városában, Padovában is elterjedtté vált, ez azonban csak évi néhány alkalomra korlátozódott, és céljuk elsősorban nem a régi források felülvizsgálata, hanem inkább azok szemléltetése volt.[20]

[15] *Ed. princ.*, 161.

[16] *Nat. Hist.*, lib. VII, IV, 36. A kérdés a 16–17. századi orvosokat is foglalkoztatta: állítólagos átváltozáseseteknek a listája olvasható Johann SCHENK VON GRAFENBERG *Observationes medicae* című művében is (Frankfurt, 1609). Schenk ismerte a *De doctriná*t, mivel azt említi egy másik művében, a *Bibliotheca iatrica, sive Bibliotheca medicá*ban, amely ugyanebben az évben jelent meg; vö. Gabriella MIGGIANO, *La fortuna di Galeotto Marzio in Europa tra cinquecento e seicento = L'eredità classica in Italia e in Ungheria dal rinascimento al neoclassicismo*, a cura di Péter SÁRKÖZY, Vanessa MARTORE, Bp., 2004, 198–199.

[17] A biológiai nemekre vonatkozó, középkori anatómiai, orvosi elméletek részletes bemutatását lásd: JACQUART–THOMASSET, *i. m.*

[18] AVICENNA, *Canon*, lib. III, fen. XXI, I, 1: „…et quasi conversum instrumentum virorum." A másik auktor, akire Nicolaus Peripateticusként hivatkozik, feltehetően az *Anatomia Magistri Nicolai Physici* szerzőjével azonosítható (12. sz.). Erről a szövegről lásd: JACQUART–THOMASSET, *i. m.,* 26, 32–35. Galeotto számára Avicenna bizonyos esetekben még Galénosznál is nagyobb tekintélynek számított, mert a *Canon*ból átveszi a péniszben található harmadik járat elméletét is, ami a görög szerzőnél nem található meg.

[19] LAQUEUR, *i. m.,* 63–114. Ugyan Galeotto is megemlíti, hogy „sunt quidam minus tamen idonei qui narrant in anatomia se vidisse in muliere matricem inversam *et alio modo sitam quam maior pars ferat*", de néhány sorral lejjebb ezt úgy indokolja, hogy bizonyára ezek kivételes esetek lehettek (162–163).

[20] A korszak anatómiai ismereteiről lásd: Nancy G. SIRAISI, *Medieval and Early Renaissance Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990, 84–97; a padovai anatómiai stúdiumokról: Loris PREMUDA, *Le conquiste metodologiche e tecnico-operative della medicina nella scuola padovana del secolo XV = Scienza e filosofia all'Università di Padova*, a cura di Antonio POPPI, Padova, 1983, 395–428.

A nemi szervek ismertetése után Galeotto áttér a gyönyör fiziológiai magyarázatára: „nunc videndum est in quo sexu sit maior voluptas coitus."[21] A szexualitás irodalmának részét képezte a gyönyör szerepének, természetének és mértékének az elemzése is, a kérdéssel több középkori szerző foglalkozott.[22] A skolasztika korában a szerzők részben fiziológiai, illetve mint a nemzéssel összefüggő problémát közelítették meg a kérdést, de a szexuális étvágy tárgyalása alkalmat adott a nőkre jellemző gyarlóságok kifejtésére is. A Teiresziasz-történetből is ismert, hagyományosan nőknek tulajdonított nagyobb mértékű élvezetre azonban többféle magyarázat is létezett. Ebben a diskurzusban az egyik visszatérő kérdés, amire a szerzők választ kerestek, az a következő volt: ha a női test hőmérséklete alacsonyabb, mint a férfiaké, akkor hogyan lehetséges az, hogy mégis ők részesülnek a nagyobb gyönyörből? Galeotto válasza, az előbbiekhez hasonlóan, szintén megtalálható a korábbi orvosi szövegekben: a nő egyrészt felhevül a férfi spermájának hőjétől, illetve ehhez járul még hozzá a „kellemes viszkető érzés és dörzsölés" *(fricatio, pruritus)*.[23] Ráadásul míg a férfit az *eiaculatio* során veszteség éri, a nő eközben magába fogadja a férfit, s ez is növeli érzéseinek intenzitását. Galeotto egy harmadik érvet is felhoz a női gyönyör mellett: Galénosz ugyanis, később pedig Avicenna is, ellentétben Arisztotelésszel, hitt a női *semen* létezésében, sőt ennek szerepét nemcsak a fogantatásban, hanem a gyönyörhöz vezető útban is kijelölte.[24] Ezt követi Galeotto leírása is, aki szintén elfogadta a női *semen* létét: „Mulier igitur semen viri fusum colligendo et suum quoque fundendo…"[25] A reneszánsz orvosok között mindkét nézetnek akadtak képviselői, de ez a nézeteltérés tipikus példa arra nézve, hogy bár a legtöbb természetfilozófus, orvos számára Arisztotelész számított elsődleges tekintélynek, egyes, fiziológiát érintő részletkérdésben, mint például Galeotto is ez esetben, mégis Galénoszt követték. Ezeknek a vitáknak a tárgyalása gyakori az orvosi művekben, s éppen erre utal Pietro d'Abano *Conciliator*jának az elnevezése is. A gyönyör illetve annak orvosi vonatkozásai a reneszánsz korában is több szövegnek lesz központi témája. Ezek a művek gyakran, a *De doctrina* szóban forgó fejezetéhez hasonlóan, Teiresziasz történetének az elbeszélésével kezdődnek és tárgyalják a nemek közötti metamorfózis ezzel összefüggő kérdését is.[26]

[21] *Ed. princ.*, 165.

[22] Többek között Avicenna, Pietro d'Abano, Taddeo Alderotti, Jacopo da Forlì, lásd erről bővebben: CADDEN, *i. m.,* 150–154 *(„The Measure of Pleasure")*. Pietro d'Abanónál a kérdés így hangzik: „An vir muliere amplius delectet in coitu?", *Conciliator*, Diff. 34.

[23] Utóbbiak jelentőségét AVICENNA emelte ki: *Canon*, lib. III, fen. XX, I, 3.

[24] GALÉNOSZ, *De usu partium*, 2, 643; *De semine*, II, 2. ARISZTOTELÉSZ állásfoglalása: *De gen. anim.*, 727a. Ez utóbbi vélemény szerint a nő még a fogamzásban is alárendelt szerepet játszik, nem rendelkezvén *semen*nel.

[25] *Ed. princ.*, 166. Itt kell megemlítenünk, hogy a női orgazmus kérdése azért is volt a szexualitással foglalkozó irodalom számára fontos, mert igen sokáig tartotta magát az a nézet, amely a fogantatás elengedhetetlen előfeltételének tartotta a nő orgazmusát. Ez nyilván szintén összefüggött a női *semen* létének galénoszi teóriájával.

[26] Mint például: Dominicus TERELLIUS, *De generatione et partu hominis*, Lugduni, 1578, 9–11: *An voluptas in coitu sit maior in viro quam in muliere et quomodo mulieres semen habeant* című fejezet; Franciscus PLAZZONUS, *De partibus generationi inservientibus libri duo,* Patavii, 1621, 126–136: *Quaestio non minus utilis quam iucunda: An vir vel femina magis in coitu delectentur* című fejezet; lásd ezekről bővebben: Valerio

A fejezet végén az orvosi szempontból káros pozitúrákat érinti röviden a szerző.[27] Megtudhatjuk ebből, hogy *coitus perverso ordine peractus*nak számított, ha *mulier ascendit virum*, ez ugyanis sérvet vagy fekélyt okozhatott a férfinak. A középkori orvosi művek szemérmesebben bántak ezzel a témával, de előfordul a pozíciók orvosi szempontú magyarázata, így Avicennánál is, illetve a korban Galeottóhoz közelebb álló Michele Savonarolánál is, aki a *Practica maior*ban ugyanarra int, mint a *De doctrina*.[28]

Caput XIX: De coitu; coitus masculi

Galeotto tisztában van a témaválasztás pikantériájával, emiatt rögtön mentegetőzéssel kezdi a fejezetet. Rövid bevezetésként az általa máshol is gyakran alkalmazott etimologizálás felől vezeti fel mondandóját: a rómaiak szigorú erkölcsei eleinte elítélendőnek tartották a szexuális vágyat, éppen ezért sokáig még megfelelő szavuk sem volt ennek a kifejezésére. Később, az erkölcsök megváltozásával azonban változatos szókincs alakult ki a különböző szexuális cselekedetek elnevezésére. Majd ismét Avicennára hivatkozva, aki a *Canon medicinae*-ben a *coitus* orvosi vonatkozásait több fejezeten keresztül tárgyalja, áttér a közösülés orvosilag ajánlott mértékének, illetve a testre-szellemre gyakorolt jótékony vagy éppen káros hatásainak az ismertetésére.[29] A mértékletes együttlét ugyanis enyhíti a haragot, elűzi a betegségeket és a melankóliát, továbbá csökkenti a vesék fájdalmát, jól fogalmazott tehát Ovidius: „…pax omnis in uno concubitu."[30] A túlzott szexnek azonban számtalan hátránya van, hiszen legyengíti a szervezetet, gyengíti a látást, hátfájást okoz stb.

Talán nem véletlen, hogy a kéziratos és a nyomtatott szöveghagyomány közötti legkomolyabb eltérés éppen ebben a fejezetben érhető tetten, melyet a kritikai kiadás textológiai munkálatai során fedeztem fel.[31] A következőkben vizsgálandó, mintegy negyvenhárom soros rész ugyanis, mely a férfiak közötti szeretkezés orvosi megítéléséről, illetve kultúrtörténetéről szól, mindkét kéziratban megtalálható, míg a firenzei *editio princeps*

MARCHETTI, «*Every Woman is a Man*»: *Alcune discussioni cinquecentesche sulle metamorfosi del corpo*, Il Piccolo Hans, 79–80(1993), 56–93.

[27] *Ed. princ.*, 167–168.

[28] *Practica maior*, VI, 20, 28. A magyarázat végső soron itt is a női *semen* létezésébe vetett hittel függ összse, vö. JACQUART–THOMASSET, *i. m.,* 134–138. Az egyes pozíciók morális és vallásos megítélésére kitérnek a házasságról szóló középkori prédikációk és gyóntatási kézikönyvek is, lásd GECSER Ottó, *A házasélet gyakorisága és ajánlott korlátai a középkori prédikációkban = Nők és férfiak…, avagy a nemek története*, szerk. LÁCZAY Magdolna, Nyíregyháza, 2003, 373–380; SZÖRÉNYI László, *Szexualitás és erotika a 18. századi gyóntatási kézikönyvekben = Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2002, 501–514.

[29] AVICENNA, *i. m.,* lib. III, fen. XX–XXI; *ed. princ.*, 171–172.

[30] *Ars amatoriae*, lib. II, 413.

[31] A szövegnek két, 15. századi kézirata ismeretes: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 52.18 (a továbbiakban: F); Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. Lat. 1838.

és a későbbi nyomtatványok is elhagyják azt.[32] A szóban forgó rész valóban meglehetősen merész megállapításokat tartalmaz: Galeotto ugyanis, ismét egy Avicennánál megtalálható véleményt ismertetve, azt állítja, hogy jóllehet a heteroszexuális érintkezés a „szent fajfenntartásra irányul" („…sanctum utileque humani generis conservationi esse noscatur…"), ez mégis jobban kimeríti a szervezetet, mint a férfiak közötti együttlét.[33] Avicenna ezt a különböző együttlétek egészségre gyakorolt hatásai között taglalja, éppen a Galeotto által is említett káros pozitúrák után. Galeotto óvatosan fogalmaz, többször hangsúlyozza, hogy az ilyen aktus súlyos bűnnek számít, mégis mintha egyúttal azt is sugallná, hogy orvosilag mégsem ellenjavallott. A szövegrész érdekessége, hogy túlmegy az orvosi diskurzuson, és a homoszexualitásnak a különböző népeknél eltérő megítéléséről értekezik. Elbeszéli, hogy a zsidóknál tiltott, a görögöknél azonban megengedett volt a fiúszerelem, sőt Platónra hivatkozik, aki a nemi érintkezés egyébként bátorító hatása miatt javasolta a katonák számára a kevésbé „enerváló", férfiak közötti érintkezést („puerorum complexum militibus dandum censuit, coitus enim audaciam praestat"), és ezt bizony nem lehet neki felróni („qua propter Platoni, ut philosopho, non imputabimus…").[34] Majd szembeállítja ezzel a rómaiak szigorúbb erkölcseit, akik a katonáknak sem nőkkel, sem férfiakkal nem engedélyezték a táborokban az együttlétet, amire a *castra* és a *kasztrált* szó hasonlósága is emlékeztet.

Eddig a nyomtatványból kihagyott rész rövid tartalmi kivonata, amit a firenzei kiadó, bizonyára a homoszexualitás témája miatt, túlságosan megbotránkoztatónak tartott.[35] Az alábbiakban ennek lehetséges okait igyekszem feltárni. Az egyik indok lehetett egyrészről az, hogy a firenzei neoplatonizmus számára kulcsfontosságú platóni *Lakoma* egy passzusára ilyen, „dehonesztáló" kontextusban utal a szerző. Ismeretes, hogy Platón

[32] *Liber de doctrina promiscua*, Florentiae, L. Torrentinus, 1548. A műnek eddig egyetlen modern szövegkiadása készült el, ez azonban csak válogatott szemelvényeket közöl a szövegből: *Varia dottrina*, a cura di Mario FREZZA, Napoli, Pironti, 1949. Az elemzett rész nem került be ebbe a Frezza-féle válogatott kiadásba sem, miként a két, szexualitással foglalkozó fejezetet is egészében elhagyta a kiadásából. A nyomtatványokból kimaradt szövegrészt tanulmányom végén közlöm.

[33] AVICENNA, *i. m.,* lib. III, fen. XX, I, 11: „Coitus quidem cum infantibus est foedus apud multitudinem gentium et prohibitus in lege, et est ex parte nocibilior et ex parte minus nocivus, et ex parte quidem, quia natura indiget in ipso motu plurimo, ut educat sperma est nocibilior, sed ex parte alia, quoniam sperma non expellitur cum eo expulsione plurima, sicut fit in mulieribus, minoris nocumenti." Ez a gondolat a későbbi arab, *scientia sexualis*szal foglalkozó traktátusokban is megtalálható, lásd például a 12. századi as-Samau' al ibn Yahyâ művét: JACQUART–THOMASSET, *i. m.,* 124. Avicenna külön értekezik azokról a férfiakról, akik az egynemű aktus passzív résztvevői (ún. *aluminati*), aki ebben leli örömét, annak szerinte jóllehet testi okai vannak, de ezeket a férfiakat mentálisan betegeknek tartja: *i. m.,* III, XX, 40–43.

[34] Így szól az eredeti szöveg: „Ezért ha volna rá mód, hogy egy város vagy egy hadsereg csupa szerelmes férfiból és fiúból álljon, ezek úgy kerülnének mindent, ami szégyenletes, és úgy iparkodnának kitűnni egymás előtt, hogy mindenkin túltennének városuk kormányzásában, csatában pedig, még ha számra kevesen volnának is, mondhatni az egész világot legyőznék." (*Lakoma*, 178e–179a, ford. TELEGDI Zsigmond = PLATÓN *Összes művei*, Bp., 1984, I, 954–955.)

[35] Nem hiszem, hogy ez esetben véletlen szövegelhagyásról lenne szó, ahhoz ugyanis a vizsgált rész túl hosszú. Az *ed. princ.* minden egyes esetben legfeljebb néhány szót hagy el az eredeti szövegből, ezek között van tipikus másolási hiba, illetve szándékosnak tűnő szövegkorrekció is, de ez sosem haladja meg a néhány szavas eltérést.

tizenötödik századi fordítói és kommentátorai számára nehézséget okozott a dialógusok homoerotikára utaló részeinek fordítása, illetve értelmezése. A dialógusok korai fordítói, mint például Bruni vagy Decembrio, gyakran „félrefordították" vagy egyszerűen kihagyták ezeket a helyeket.[36] Pederasztiával vádolta Trapezuntius is Platónt, akinek Ficino és Bessarion kardinális kelt ebben is a védelmére, a férfiak közötti szerelmet is a „plátói szerelem" kategóriája alá sorolva. Ezzel azonban igyekeztek az ilyen természetű kapcsolatoknak inkább a spirituális vetületét kihangsúlyozni. Ficino nem tudta és nem is akarta tagadni Platón homoszexuális érzelmekre történő utalásait, sőt interpretációjában a férfiak közötti, ám a szexualitást teljesen kizáró, szigorúan nemes, tiszta érzések közelebb állnak az égi szerelemhez, mint egy férfi és egy nő között kialakuló, a testiséget is magába foglaló, „földi vonzalom".[37]

A kiadói cenzúra másik általam vélt, talán elsődlegesebb okának is firenzei összefüggései vannak: a legutóbbi évtizedeknek a koraújkori homoszexualitással foglalkozó kutatásai világítottak rá ugyanis arra a tényre, hogy ezek az egyház által üldözött, a szodómia kategóriája alá sorolt „bűnös viszonyok" milyen jelentős szerepet játszottak a férfiak szexuális és mindennapi életében, éppen a reneszánsz Firenzében. A város akkoriban Európa-szerte hírhedt volt a „szodomita-jellegű kapcsolatokról", olyannyira, hogy a korabeli német nyelvben a szodomita szinonimája a *Florenzer* volt.[38] A bűnös várost a kortárs prédikátorok is ostorozták: Bernardino da Siena 1424-ben és 1425-ben, Firenzében, a böjti időszakban tartott prédikációi közül többet is kifejezetten a szodómia témájának szentelt, melyekben, Firenzét Szodomához és Gomorrához hasonlítva, e bűnök még súlyosabb büntetésére buzdítja a városvezetőket, többek között éppen a Medicieket is. A prédikátor leírásai azt sugallják, hogy a férfiak között létrejött viszonyoknak komoly befolyása volt a polgárok patrónusi hálózatának a kialakításában, éppen ezért voltak szerinte a szülők is elnézőek ebben a kérdésben.[39] A téma monográfusa, Michael Rocke levéltári kutatások alapján ismerteti az egynemű kapcsolatok ellen hozott rendeleteket – a *Signoria* 1432-ben külön testületet, az ún. *Ufficiali di Notté*t hozta létre a szodomita kapcsolatok felkutatására és büntetésére – illetve azokat az ismert személyeket, akik állítólag homoszexuális viszonyt tartottak fenn, mint például Angelo Poliziano, aki éppen a *De doctrina* címzettjének, Lorenzo gyermekeinek volt a nevelője. Bemutatja

[36] Vö. Jill KRAYE, *The Philosophy of the Italian Renaissance = Routledge History of Philosophy, IV, The Renaissance and Seventeenth-century Rationalism*, ed. G. H. R. PARKINSON, London–New York, 1993, 26 skk.; James HANKINS, *Plato in the Italian Renaissance*, I–II, Leiden, 1990, passim.

[37] Jill KRAYE, *The Transformation of Platonic Love in the Italian Renaissance = Platonism and the English Imagination*, eds. Anna BALDWIN, Sarah HUTTON, Cambridge, 1994, 76–85. Lásd még erről: Giovanni DALL'ORTO, *„Socratic Love" as a Disguise for Same-sex Love in the Italian Renaissance = The Pursuit of Sodomy: Male Homosexuality in Renaissance and Enlightenment Europe*, eds. Kent GERARD, Gert HEKMA, New York, 1989, 33–66.

[38] Szodómia alá sorolták akkoriban a homoszexuális kapcsolatokat is. A szodómia fogalmának kialakulásáról és jelentéséről lásd: Mark D. JORDAN, *The Invention of Sodomy in Christian Theology*, Chicago, 1997.

[39] *Le prediche volgari,* ed. C. CANNAROZZI, Pistoia, 1934, II, 30–36, 37–56, 57–71; *Le prediche volgari*, ed. C. CANNAROZZI, Firenze, 1940, II, 270–290. A prédikációk elemzését lásd: Michael ROCKE, *Sodomites in Fifteenth-century Tuscany: The Views of Bernardino of Siena* = GERARD–HEKMA, *i. m.,* 7–31.

továbbá, hogyan alakultak ki és milyen fontos szerepet töltöttek be valóban ezek a viszonyok a firenzei férfiak társadalmi kapcsolatrendszerében, a köztársaság rokoni, baráti, patrónusi kötelékeken alapuló szövetében.[40] Rocke ismerteti azt a szexuális kultúrát, amelyben a férfiak többnyire még nősülés előtt, viszonylag fiatalon létesítettek ilyen kapcsolatot, és fontos itt megjegyeznünk, hogy miként az orvosi szakirodalom is elsősorban az egynemű együttlétek „passzív élvezőit" ítélte el, ennek megfelelően a firenzei polgárok is többnyire „aktív" résztvevői voltak egy fiatalabb ifjúval (de nem gyerekkel!) folytatott kapcsolatnak.

A Lorenzo korát a szexuális szabadosság időszakaként ábrázoló, korábbi nézetekkel ellentétben, melyek kialakulása tulajdonképpen egészen a Medici-ellenes Savonarola-politikára vezethető vissza, Rocke éppen azt állítja, levéltári adatok alapján, hogy Lorenzo alatt is igen szigorúan jártak el a homoszexuálisokkal szemben. Mindazonáltal az is igaz, hogy ez a tendencia jelentősen enyhült az 1480-as években, egészen Lorenzo haláláig, ami számunkra azért is érdekes, mert éppen ebbe az időszakba esik bele Galeotto dedikációja is.[41] Mindenesetre a kiadó szemszögéből nézve a téma bizonyára kínosnak számíthatott még az *editio princeps* kiadása idején is, vagyis 1548-ban, hiszen a források tanúsága szerint Firenze városának irányítói még a 16. század közepén is a gyakori férfikapcsolatok szankcionálásával voltak elfoglalva. Ezt a hipotézist erősíti, hogy I. Cosimo de' Medici herceg éppen 1542-ben súlyosbította a „szodomiták" büntetését nyilvános máglya általi halálra, de ez a törvény több tekintetben is szigorúbb attitűdöt mutat a jelenséggel szemben, ennek következtében még a Mediciekhez igen közel álló, „gyanúba keveredett" személyeket is bebörtönözték.[42]

Vizsgáljuk meg ezek után közelebbről a szöveget kiadó Lorenzo Torrentino személyét, pontosabban azt, hogy milyen viszonyban állt ő a Mediciekkel! Az eredetileg Laurens van den Bleeck nevű, holland származású nyomdászt, bolognai könyvkereskedői működése után hívta meg Firenzébe maga I. Cosimo de' Medici, így Torrentino 1547-től a herceg nyomdásza és kiadója lett.[43] Ebben a minőségében többféle igénynek is meg kellett felelnie, de ezek mind a Medici uralkodó kultúrpolitikájának a szolgálatában álltak.[44] Ki kellett elégítenie többek között az újra megnyitott pisai egyetem elvárá-

[40] Michael ROCKE, *Forbidden Friendships: Homosexuality and Male Culture in Renaissance Florence*, Oxford, 1996. A témának a korszakra vonatkozó további kutatásairól lásd: *The Sciences of Homosexuality in Early Modern Europe,* eds. Kenneth BORRIS, George ROUSSEAU, London, 2008; *Same-sex Desire in the English Renaissance: A Sourcebook of Texts, 1470–1650*, ed. Kenneth BORRIS, New York, 2004 (nem csak angol szövegekkel foglalkozik).

[41] Vö. ROCKE, *i. m.,* 197–201.

[42] ROCKE, *i. m.,* 232–235. Az egyik leghíresebb korabeli perben Benvenuto Cellinit vádolták meg a homoszexualitással: Margaret Ann GALLUCCI, *Cellini's Trial for Sodomy: Power and Patronage at the Court of Cosimo I = The Cultural Politics of Duke Cosimo I de' Medici*, ed. Konrad EISENBICHLER, Aldershot, 2001, 37–46.

[43] Gustavo BERTOLI, *Contributo alla biografia di Lorenzo Torrentino stampatore ducale a Firenze = Studi in onore di Arnaldo d'Addario*, a cura di L. BORGIA et al., Lecce, 1995, II, 657–664; Frans SLITS, *Laurentius Torrentinus: Drukker van Cosimo, hertog van Florence*, Gemert, 1995.

[44] Ennek szempontjait és megvalósulását foglalja össze: Antonio RICCI, *Lorenzo Torrentino and the Cultural Programme of Cosimo I de' Medici* = EISENBICHLER, *i. m.,* 103–119.

sait, de a kiadványok között nagy számban megtalálhatóak a Firenzei Akadémia tagjainak munkái, illetve – az intézmény egyik fő célkitűzésének szellemében – a firenzei irodalom jeles képviselőinek művei, nemegyszer *volgare* fordításban. Ezen kívül feladata volt a Medici-könyvtárban található kéziratos művek megjelentetése is, a *De doctrina* kiadása tehát ennek a tudatos programnak képezte a részét, melyre az első igazán aktív évben, 1548-ban került sor. Torrentino firenzei tartózkodása alatt mintegy 275 könyvet adott ki, ő jelentette meg többek között 1550-ben Vasarinak *A legkiválóbb olasz festők, szobrászok és építészek élete* című híres életrajzgyűjteményét, továbbá a Hermész Triszmegisztosznak tulajdonított *Pimandrosz*t és Alberti *De architecturá*ját, mindkettőt *volgare* fordításban. De az általa kiadott, ókori klasszikusok illetve humanisták műveit tartalmazó kötetek között találhatunk igen sok orvosi művet is, valamint Sacrobosco *Sphaerá*jához írott kommentárt.[45]

Tevékenységét azonban, a cserébe kapott támogatások és különböző privilégiumok ellenére, nagyon szigorúan behatárolta a vele kötött szerződés.[46] Ebből megtudhatjuk, hogy kizárólag hercegi engedéllyel adhatott ki bármit is, a könyvek tartalmát pedig cenzúra alá vetették.[47] Ezek után nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a Medici propaganda médiumaként működő nyomdász és könyvkereskedő kénytelen volt az elemzett szöveghellyel ilyen kritikusan eljárni, hiszen ez teljességgel ellentmondott a Cosimo de' Medici által képviselt szellemiségnek, következésképpen a műben egyéb helyeken felfedezhető Medici-laudációnak is, amiért többek között – amint azt a bevezetőben ő maga is kifejtette – kiadásra érdemesnek tartotta a szöveget.

Végezetül a téma firenzei összefüggéseinek fontos irodalomtörténeti párhuzamaként érdemes még megemlíteni, hogy éppen abban az évben, amikor Bernardino da Siena a homoszexuálisokat támadta a városban tartott prédikációiban, vagyis 1425-ben, Antonio Beccadelli is egy Medicinek, csak éppen Lorenzo nagyapjának, Cosimo de' Medicinek ajánlotta *Hermaphroditus* című költeményét, melynek első könyve meglehetősen realista módon tematizálja a férfiak közötti szerelmet. A kortársak el is marasztalták ezért a költőt, maga a prédikátor is nyilvánosan elégette a könyvet. Beccadelli azonban később, Galeottóhoz hasonlóan, szintén Platón nevében védelmezte a homoerotikus költészetet.[48] Galeotto a *Hermaphroditus*szal már Guarino révén is megismerkedhetett, hiszen mestere

[45] Vö. Domenico MORENI, *Annali della tipografia fiorentina di Lorenzo Torrentino impressore ducale*, edizione seconda, corretta, e aumentata, Firenze, 1819 (reprint: Firenze, 1989).

[46] A szerződést (ASF, Notarile Antecosimiano 9330) publikálja: G. J. HOOGEWERFF, *Laurentius Torrentinus (Laurens Leenaertsz Van der Beke) boekdrukker en uitgever van den hertog van Toscane, 1547–1563*, Het Boek, 15(1926), 273–288, 369–381.

[47] RICCI, *i. m.,* 106. További kutatás feladata lenne felmérni azt, hogy mennyiben érvényesült itt és ekkor X. Leó pápának az 1517-es lateráni zsinat által jóváhagyott bullája, ami az egyházi cenzúrát is kötelezővé tette minden kiadás számára. Ennek jelentősége ugyanis igazán csak a trienti zsinat után és a protestáns könyvekkel szemben jelentkezett, bár úgy gondolom, hogy ez a téma is éppen eléggé szemet szúrhatott az egyházi cenzoroknak.

[48] Lásd erről bővebben: CSEHY Zoltán, *Ars abutendi sexus atque naturae (A homoerotika alakzatai a Quattrocento és a korai Cinquecento neolatin költészetében – vázlat)* = UŐ, *A szöveg hermaphrodituszi teste: Tanulmányok a humanizmus, az antikvitás és az erotográfia köréből*, Pozsony, 2002, 235–268.

e költeményt eleinte dicsérte, majd igyekezett ezt visszavonni.[49] Galeotto és Beccadelli hasonló korabeli megítélését jól alátámasztja Lorenzo Valla *De voluptaté*ja, melyben az utóbbi költő képviseli az epikureista filozófiát, csakúgy, mint a mi szerzőnk Bonfini *Symposion*jában.

Az eddigiekben ismertetett firenzei eszme- és társadalomtörténeti fejleményeket elsősorban az *editio princeps*et kiadó cenzori magatartással szeretném összefüggésbe hozni, arra ugyanis nem látok elég alapot, hogy a szerzői intenciót is innen eredeztessük. Galeotto bizonyára tudott a firenzei helyzetről, arról, hogy a tiltások ellenére a Mediciek körében is éltek homoszexuálisok, illetve, hogy a neoplatonista gondolkodók megítélése is finomodott időközben e tekintetben. Mégis úgy érzem, hogy miközben más helyen kigúnyolja a neoplatonistákat,[50] vagyis nem mutat különösebb érzékenységet a dedikált esetleges preferenciái iránt, merészség lenne azt feltételezni, még akkor is, ha ez az attitűd nem lenne teljesen idegen Galeottótól, hogy éppen ezzel a témaválasztással akarna utalni bármilyen aktuális firenzei tendenciára.[51] Amint a következőkben ismertetni szándékozom, a homoszexualitás kérdése előfordul a korabeli orvosi tudományos szövegekben, szerzőnk ezzel is szokott forrásait követi. Az persze sejthető, hogy ha komoly averziói lettek volna a témával kapcsolatban, nyilván nem igyekezett volna ezt a kérdést ilyen mértékben relativizálni, miként teszi ezt az idézett passzusban, és nyilván valamilyen szerepe a firenzei viszonyok ismeretének is volt abban, hogy egyáltalán taglalja az egynemű kapcsolatokat. Mindenesetre a kérdéssel kapcsolatos ambivalens attitűd közös mind Galeotto szövegében, mind pedig a korabeli firenzei mentalitásban.

Megítélésem szerint a mai olvasó számára mindenképpen tanulságos forrás a *De doctriná*nak ez a valósággal (homo)szexualitás-történeti kitérője, még akkor is, ha annak csak az orvostörténeti és nem aktuális társadalomtörténeti kontextusát vizsgáljuk. Nemcsak a téma mentalitástörténeti jellegű megközelítése miatt, hanem mert a homoszexualitásnak a testben zajló folyamatok felőli bemutatása jól illusztrálja, hogy a *medicina* kontextusa, legalábbis egyes esetekben, más szempontokat, értékrendet képviselt a korabeli, teológiai megítéléssel szemben. Ez nem azt jelenti, hogy az orvosok nem tartották többnyire „abnormális" jelenségnek a homoerotikus, különösen a férfiak közötti vonzalmat, mégis inkább fizikai magyarázatot igyekeztek adni arra a jelenségre, ami a teológusok szemében az egyik legsúlyosabb morális defektusnak számított. Galeotto sorai azért is figyelemre méltóak, mert a férfiak közötti érintkezés viszonylag ritkán fordult elő a középkori orvosi művekben, ami bizonyára e vonzalom korabeli megítélésével is magyarázható. Ezt jól szemlélteti Aquinói Szent Tamás álláspontja, aki az önkielégítéssel, illetve az állatokkal történő közösüléssel együtt a férfiak közötti együttlétet is a termé-

[49] Donatella COPPINI, *Hermaphroditus, Appendice I*, Roma, 1990.

[50] XX. fejezet: *De philosophis, qui viventes sunt mortui*.

[51] Az pedig végképp távol áll tőlem, hogy bármiféle biográfiai következtetést vonjak le ebből a szövegrészből; itt most egy olyan publikációra utalok, mely Janus Pannoniusnak az éppen Galeotto iránt érzett homoerotikus érzelmeit boncolgatja: SZÁNTÓ Gábor András, *A Janus-krimi = „Szabad ötletek…" Szőke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól*, szerk. KABDEBÓ Lóránt, RUTTKAY Helga et al., Miskolc, 2005, 214–234.

szet elleni bűnök alá sorolta, ami a legsúlyosabb vétek a bujaság kategóriáján belül.[52] Érdemes itt felidézni Avicenna kommentátorainak a hozzáállását is: a 14. századi Gentile da Foligno a férfiak közötti érintkezéssel kapcsolatos részeket igen szűkszavúan és homályosan elemzi, Jacques Despars, Jó Fülöp orvosa ezzel szemben precízen kommentálja a szóban forgó részeket, de minden alkalommal hangot ad súlyos megvetésének.[53] Egyedül Pietro d'Abano veszi át a *Conciliator*ban különösebb kommentár nélkül az idézett részt a *Canon*ból.[54]

Galeotto az idézett passzusban már szétválasztja a keresztény teológia és jog megítélését, felemlegetve Szodoma és Gomorra példáját, illetve az orvosi attitűdöt. Ez utóbbi létjogosultságát egy Horatiustól vett gondolat segítségével fejti ki: „de Christianitate quid loquar, cum apud nos teterrimum id esse iudicetur, sed *quod medicorum est promittunt medici, tractant fabrilia fabri*,[55] unde non damus vitio eis, si ex arte sua loquuntur, sicut philosophis propter eorum dogma multa dicenda promittimus, quae tamen fides christiana falsa esse convincit."[56] Véleménye szerint tehát, jóllehet ez az aktus ellentétes a keresztény hittel, mégis az orvosnak megengedhető, hogy ezt másként ítélje meg, vagy legalábbis hogy egyáltalán foglalkozzon a témával. Galeotto ezek után a fejezet végén áttér egy kevésbé pikáns témára, és a szüzesség koronként változó megítéléséről beszél: míg a zsidók elítélték azt, addig a kereszténység szinte ezt az erényt tartja a legnagyobb becsben. Ezt a részt nem kellett cenzúrázni.

A *coitus* témájának tárgyalását Galeotto tulajdonképpen a következő fejezet elején indokolja meg, s ezzel zárja le a *scientia sexualis*ra vonatkozó gondolatmenetét. A XX. fejezet a *De philosophis, qui viventes sunt mortui* címet viseli, melyben szerzőnk ismételten kifejti a lélektannal kapcsolatos állásfoglalását. Azok a Galeotto által halottnak titulált filozófusok, akik a testet megvetik, és már életükben el akarnak attól szakadni, nyilván lenézik ezt a témát: *quid enim rei est mortuis cum coitu?*[57] Idézett soraival a neoplatonistákra utal, s velük vitatkozva hangsúlyozza, hogy az emberi élet csak és kizárólag a lélek és a test elválaszthatatlan kötelékéből áll, éppen ezért a test vágyaival is foglalkozni kell, az „ars medica" keretein belül. Galeotto továbbá a platóni *pulchritudo* fogalmán is nemcsak a lelki, hanem a testi szépséget is érti: „amor autem ex divi Platonis

[52] *Summa theologiae*, IIa-IIae, q. 154, art. 11 co. A homoszexualitás ellen megfogalmazott középkori, morális (teológiai, etikai) érveket részletesen ismerteti: John BOSWELL, *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality: Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*, Chicago, 1980. A homoszexualitás büntetésének módjairól (pl. máglyahalál), illetve az erre vonatkozó jogszabályokról lásd bővebben: BRUNDAGE, *i. m.,* 212–214, 313–314, 398–400, 533–535. (Egészen a 16. századig tárgyalja a kérdést.)

[53] JACQUART–THOMASSET, *i. m.,* 155–159.

[54] *I. m.,* Diff. 124. Pietro D'ABANO Avicennához hasonlóan az anális szeretkezésben lelt örömökre igyekszik orvosi, „szervi, fiziológiás eredetű" magyarázatot adni a pszeudo-arisztotelészi *Problemata*hoz írott kommentárjában (*Expositio problematum Aristotelis*, IV, 26). Az erre hajlamos férfiak két csoportját különbözteti meg: vannak, akik „így születnek", de vannak, akik később szoknak rá erre, igazából ez utóbbiakat nevezi szodomitáknak, vö. CADDEN, *i. m.*, 214–216.

[55] HORATIUS, *Epistolarum liber alter*, I, 115–116.

[56] F, 107r–107v.

[57] *Ed. princ.*, 182.

definitione est fruendae pulchritudinis desiderium. Sed pulchritudo duplex, *et corporis et animae esse* perhibetur…"[58] A szexualitás orvosi[59] és kultúrtörténeti tárgyalása a *De doctriná*ban tehát a lélekfilozófiai kontextussal együtt értelmezendő, hisz szerzőnk számára végső soron ez legitimálja a témát.

Érdemes összevetni ezzel Ficino véleményét: ő ugyanis a *De vitá*ban a melankóliára hajlamos tudós férfiak helyes életmódja szempontjából valóban inkább az önmegtartóztatást tanácsolja, amit azzal magyaráz, hogy jobb, ha egy szaturnuszi, kontemplatív alkat nem kerül az ellentétes hatású Vénusz befolyása alá.[60] Foucault kifejezésével élve úgy is mondhatnánk, hogy a nemi élet más-más megítélés alá esett Galeotto és Ficino „önkultúrájában", ahogyan ő a *cura sui* parancsának az egyes filozófiai iskolákban eltérő értelmezéseit elnevezte.[61] Az sem véletlen, hogy Bonfini éppen szerzőnkre osztotta Epikurosz szerepét a neoplatonista szellemiségű, szüzességet dicsőítő *Symposion*ban. Jóllehet a *Symposion* keletkezése a *De doctriná*éhoz képest néhány évvel korábbra tehető, mégis mintha az „igazi" Galeottót hallanánk, amint a lakomán az önmegtartóztatás káros következményeiről beszél: „a szerelmi vágyak elfojtása következtében a belső szervek párákat árasztanak az agyra, a szívre, a májra és a gyomorra, és félelmetes betegségeket okoznak."[62] Hasonló megfontolásból érezte fontosnak a *De doctrina* szerzője is, hogy életvezetési útmutatóként (is) felfogott művébe beillessze ezt a témát is.

Mindezek az ismeretek megtalálhatóak azoknál a szerzőknél is, akiket Galeotto forrásainak tekinthetünk az általa kedvelt egyéb területek – mint például orvosi asztrológia vagy fiziognómia – esetében is. Michael Scotus például a II. Frigyesnek ajánlott *Liber physiognomiae*-ban a szexualitás témáját a fiziognómia kontextusába helyezi, s a fiziognómiai irodalomban ritkaságnak számító részletességgel mutatja be a különböző női típusok és a szexuális vágy, valamint a termékenység közötti összefüggés külső jeleit.[63] Scotus műve a *De doctrina* kontextusában azért is érdekes a számunkra, mert II. Frigyes történetírója, Matthew Paris szerint a császár a gyakorlatban is alkalmazta tudósának útmutatásait, amikor születendő gyermekének német feleségének testi jegyeiből vélte

[58] *Ed. princ.*, 175.

[59] Érdemes megjegyeznünk, hogy Galeotto az egyébként a hasonló típusú szövegekben gyakran tárgyalt termékenység, gyermeknemzés vagy éppen meddőség és az ezekkel kapcsolatos ismeretek témáját egyáltalán nem érinti.

[60] Marsilio FICINO, *Three Books on Life,* a critical edition and translation with introduction and notes by Carol V. KASKE, John R. CLARK, Arizona State University, 1998 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 57), lib. II, cap. XVI.

[61] FOUCAULT, *Histoire de la sexualité, III, i. m.*, 48 skk.

[62] Antonio BONFINI, *Beszélgetés a szüzességről és a házasélet tisztaságáról*, ford. MURAKÖZY Gyula, Bp., 1985, 80. A *Symposion*ról, illetve Galeotto Bonfini által megformált figurájáról lásd: Klára PAJORIN, *La rinascita del symposio antico e la corte di Mattia Corvino = Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo Corviniano*, a cura di Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, 1994, 179–228; BÉKÉS Enikő, *Galeotto Marzio alakja Bonfini Symposion című művében = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., MTA ITI, 2009, 42–47.

[63] Meglepő módon a nagy szexuális étvágyú és termékeny nőket kis mellűnek írja le, vö. cap. IV: *Signa mulieris calidae naturae et quae coit libenter*.

megállapítani.[64] Arnaldo de Villanova (1234/1240–1312/1313) orvos külön traktátust szentelt a témának, melynek felépítése lényegében Constantinus Africanus művét követi. A szerző Galénosszal ért egyet, aki szerint a teljes önmegtartóztatás egészségtelen, és a szeretkezést a testmozgással, evés-ivással, fürdővel és az alvással együtt a legfontosabb egészségmegőrző cselekedetek közé sorolja.[65] Pietro d'Abano a *Conciliator*ban szintén Avicennát követve tárgyalja a *coitus* egészségre gyakorolt hatását.[66] A szexualitással kapcsolatos kérdések megtalálhatóak továbbá a salernói orvosi iskola *Quaestiones*-irodalmában is, de a Pietro d'Abano által latinra fordított pszeudo-arisztotelészi *Problemata*-gyűjteményben is, mely jelzi, hogy a téma helyet kapott a skolasztika természetfilozófiájában és oktatásában is. Ezek a szövegek később, a 15. században is népszerűek voltak, a *Problemat*át Poliziano is lefordította latinra, de a Galeotto műveltségével sok rokonságot mutató Girolamo Manfredi *De homine* című művének is az említett művekben keresendőek a gyökerei.[67] Michele Savonarola pedig, akinek több műve áll közel Galeotto szellemiségéhez, fő orvosi munkájában, a *Practica maior*ban ír a fogantatás elősegítésének módjairól, valamint a *coitus*nak az egyéni habitustól függő megfelelő mértékéről.[68] Savonarola egy másik művében, a Borso d'Esténak ajánlott *Del felice progresso di Borso d'Este* című, királytükörhöz hasonlatos traktátusában olvashatunk egy másik példát arra az esetre, amikor a szexualitás kifejezetten az uralkodók számára hasznosnak tartott ismeretek kontextusában fordul elő. Savonarola a herceg orvosaként ugyanis, a mű végén közölt étkezési, életvezetési tanácsai között szintén foglalkozik az egészséges szexuális élettel.[69] Mindezeket a szerzőket azért is volt érdemes itt felsorolni, mert ebből is láthatjuk, hogy a nemi élettel kapcsolatos fejezetek, mintegy esettanulmányként rávilágítanak Galeotto tágabb orvosi műveltségének eszmetörténeti forrásaira is.

[64] Scotus szerint a születendő gyermek neme az anya testének egyes külső jegyeiből, így például a has vagy a mellek formájából megjósolható, *i. m.,* cap. XVI: *Signa masculini concepti in muliere gravida*. Matthew Parishez lásd: *Chronica Majora*, ed. H. RICHARDS LUARD, Rolls Series, vol. 57; repr. London, 1964, 3: 324, 1235-ös évnél.

[65] Arnaldo de Villanova többek között a nápolyi Anjou Róbert udvari orvosa volt, számos saját műve mellett említést érdemel még a salernói iskola *Regimen sanitatis salernitanum* című orvosi szövegének a kiadása. A *De coitu*t lásd: *Haec sunt opera… recognita ac emendata*, Venetiis, B. Locatellus, 1514, 317–319.

[66] Diff. 124: *An coitus competat in re sanitatis*.

[67] Brian LAWN, *The Salernitan Questions: An Introduction to the History of Medieval and Renaissance Problem Literature*, Oxford, 1963. A művek reneszánsz-kori utóéletéről lásd: 92–112. Manfrediről lásd: G. M. ANSELMI, E. BOLDRINI, *Galeotto Marzio ed il De homine fra Umanesimo bolognese ed europeo*, Quaderno degli Annali dell'Istituto Gramsci, 3(1995–1996), 3–83.

[68] *I. m.,* II, 1; VI, 20–21.

[69] Michele SAVONAROLA, *Del felice progresso di Borso d'Este*, a cura di Maria Aurelia MASTRONARDI, Bari, 1996.

Szövegközlés
a Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 52.18. f. 107r–108r. alapján

Sed coitus masculi minus evacuat, teste Avicenna,[70] quamquam sit foedus in lege, ut eius verbo utar, et recte, nam apud Iudeos quanta fuerit cum masculis coire foeditas, Sodoma Gomorraque testantur, et apud Machometti[71] imitatores, ex Avicennae dicto comprenditur, emasculationem esse rem turpissimam, de Christianitate quid loquar, cum apud nos teterrimum id esse iudicetur, sed *quod medicorum est promittunt medici tractant fabrilia fabri*,[72] unde non damus vitio eis, si ex arte sua loquuntur, sicut philosophis propter eorum dogma multa dicenda promittimus, quae tamen fides christiana falsa esse convincit. Nulla enim schola bene instituta lectionem philosophiae abhorret, quapropter Platoni, ut philosopho non imputabimus, cum puerorum complexum militibus dandum censuit.[73] Coitus enim audaciam praestat, ut supra diximus, et poeta non tacuit, qui et *inbelles dant proelia cervi*.[74] Audaciam vero militibus esse necessariam nemo profecto dubitat, si igitur in militia protuenda republica omnia temptanda sunt, non erit vitio dandum, si coitu quoque militum animos virtutesque excitemus. Nec hoc commode cum mulieribus faciundum fortassis hac ratione Plato putavit, quia mulieres castra comitantes exercitum enervant molliuntque blanditiis pugnantium animos et praegnantes onerose et partitae onerosiores sunt, unde incommoda plurima pugnantium et manus et animos debilitantia orirentur. Praeterea in Graecia plurimos habere amatores adolescentibus erat honorificum, Plato igitur ratione apparente adductus moribus patriae imbutus talia, quae nos deliramenta putamus, effudit. Sed rectius Romana gravitas censuit, castra enim vocavit, ut quasi castrati milites incontinentiam pellerent ita, ut et mulierum et puerorum coitum excluserint. Voluit enim sine aliquo adiumento, omni medicina seposita, aviditate gloriae et amore patriae animatos fortiter pericula adire pugnamque cum victoria capessere secundum illud Vergilii *vincit amor patriae laudumque immensa cupido*.[75]

[70] Ibn Sīnā, perzsa származású orvos, filozófus (980–1037).
[71] Mohamed próféta (570–632).
[72] HORATIUS, *Epistolarum liber alter*, I, 115–116.
[73] *Lakoma*, 178e–179a.
[74] VERGILIUS, *Georgica*, III, 265.
[75] *Aeneis*, VI, 823. Eredetiben *vincet* szerepel, *vincit*tel idézi még: Szt. ÁGOSTON, *De civitate Dei*, III, 16.

MÁTÉ ÁGNES

HIÁNYZÓ (?) KRITIKAI (?) KIADÁS
(Enea Silvio Piccolomini és *A két szerelmes története*)[*]

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Az *Eurialus és Lucretia históriája* azon kevés széphistóriánk egyike, amelyek forrásának ismeretében a szakirodalom megnyugszik, a kérdést lezártnak tekinti, vagy legalábbis nem foglalkozik vele a magyar szöveg kritikai kiadásának[1] megjelenése óta. A forrás Enea Silvio Piccolomini *Historia de duobus amantibus*a.

A latin novella szövege azonban nagy népszerűségének köszönhetően számos változatban forgott közkézen a 15–16. század folyamán, kéziratos másolatokban és nyomtatványok formájában egyaránt. A történet viszonylag hamar nemzeti nyelveken is terjedni kezdett, a 16. század végéig a magyarral együtt nyolc nyelven (német, olasz, francia, spanyol, angol, lengyel, dán) legalább tizenkét korai fordítását említhetjük.[2] Ennek köszönhetően, ha valaki a *Historia* valamely nemzeti nyelvű fordításával óhajt foglalkozni, netán annak forrását keresi, számolnia érdemes a latin szöveg különböző változataival is.

[*] A tanulmány létrejöttét a Foundation for Polish Science – International PhD Program és az Európai Unió European Regional Development Fund alapja támogatta.

[1] *XVI. századbeli magyar költők művei*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1990 (a továbbiakban: RMKT XVI/9), 407–461.

[2] A német fordítás modern kiadása: Aeneas Silvius PICCOLOMINI (Pius II) and Niklas von WYLE, *The Tale of Two Lovers Eurialus and Lucretia*, edited with introduction, notes and glossary by Eric John MORRALL, Amsterdam, Rodopi, 1988 (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 77). Az olasz fordítások, melyek egyikének sincs modern kiadása: Alessandro BRACCESI, *Historia di due amanti*, Firenze, Nicolò di Lorenzo, 1481; Alamanno DONATI, *L'Historia di dua amanti composta da Silvio Enea Pontefice Pio II a Mariano compatriota et tradocta di lingua latina in fiorentino da Alamanno Donati al Magnifico Lorenzo de' Medici*, Firenze, Antonio Miscomini vagy Francesco Bonaccorsi nyomdája, 1492; Giovanni Paolo VERNIGLIONE, *Lo innamoramento de Lucrecia et Eurialo traducto per miser Jo. Paulo Verniglione in versi rithimi, Opera nova*, Pietro Martire Mantegazza e fratelli per Giovanni Giacomo da Legnano, Milano, 1508. A Venetói Névtelen fordításának egyetlen kéziratos példánya ma Magliabechiano VI, 39. jelzeten a Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze gyűjteményében található. Maître Anthitus Favre és Octovien de Saint-Gelais francia fordításairól lásd: *Eurialus und Lukrezia l'ystoire de Eurialus et Lucresse, vrays amoureux, selon pape Pie,* übers. von Octovien de SAINT-GELAIS, mit Einl., Anm. u. Glossar hrsg. von E. RICHTER, Halle a. S., Niemeyer, 1914; E. S. PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques : Cinthia – Historia de duobus amantibus avec L'ystoire de Eurialus et Lucresse d'Octovien de SAINT-GELAIS – De remedio amoris*, présentation et traduction par Fréderic DUVAL, Turnhout, Brepols, 2003. A spanyol fordítás kritikai igényű kiadása: Enea Silvio PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera de dos amantes, traduzione castigliana anonima del XV secolo*, edizione critica, introduzione e note a cura di Ines RAVASINI, Roma, Bagatto, 2003 (ristampa 2004). Az angol fordítás: Aeneas Silvius PICCOLOMINI (Pius II), *The Goodli History of the Ladye Lucres of Scene and of Her Lover Eurialus*, ed. Eric John MORRALL, Oxford, The Early English Text Society–Oxford University Press, 1996. A lengyel fordítás modern kiadása: *Historya o Euryalu i Lukrecyi*, wyd. S. ADALBERG, Kraków, PAU, 1896 (Biblioteka Pisarzów Polskich, 32). A dán fordítás az alábbi kötetben található: *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Århundrede*, IX, udg. af R. PAULLI, København, Gyldendal, 1923.

Ideális esetben ehhez a Piccolomini-novella kritikai kiadását használná, amely azonban sajnos a mai napig sem létezik; éppen ezért a *Historia* esetében csupán két, a 20. század elejéről származó nagy hatású modern edícióról beszélhetünk. Közülük időrendben az első a Dévay József által 1904-ben Budapesten publikált, magát „editio critica" jelzővel illető kiadás, amely a *Historia* összesen tíz szövegváltozatát vette figyelembe: egy bambergi,[3] egy budapesti,[4] egy egri[5] és két bécsi[6] kéziratot, valamint három ősnyomtatványt,[7] a Hopperus-féle 1571-es *Opera omniá*ban[8] és egy 1832-ben megjelent latin–olasz kétnyelvű kiadásban[9] található latin szöveget. A másik modern kiadás Rudolf Wolkan munkája, aki nem sokkal Dévay József kiadása után, 1909-ben jelentette meg több kötetben Enea Silvio Piccolomini levelezését,[10] és a magánlevelezés első kötetében adott helyet annak a Mariano Sozzinihoz írt levélnek, amely a két szerelmes történetét meséli el.[11] Wolkan e levél szövegét a prágai Lobkowitz-kódexből[12] írta át. A 20. század folyamán e két szövegközlés nyomán, illetve elsősorban Wolkan szövegét alapul véve Piccolomini novellájából számos modern fordítás illetve kétnyelvű kiadás készült,[13] míg Dévay kiadását használták az RMKT XVI/9. kötetében helyet kapott *Eurialus és Lucretia históriája* szöveggondozói a széphistória kritikai kiadásának elkészítéséhez.[14] E két

[3] Bamberg, Staatliche Bibliothek, Patr. 81, mai jelzete B III 41, Dévay sztemmájában Ba. Úgy tűnik, Dévay az ebben a bambergi kódexben található *Historia*-szöveget vizsgálta végig, de legalább egy vitás helyen két másik bambergi kódex (Class. 92, mai jelzete M II 12. és Class. 93, mai jelzete N I 10.) szövegét is megnézte, ám e szövegeket nem vette be teljes egészében a kritikai vizsgálatba. Ugyanannál a kérdéses helynél Dévay megnézett egy müncheni kódexet is, de teljes szövegét ennek sem vette bele a kritikai apparátusba. A kódex ma München, Bayerische Staatsbibliothek, Codices Latini Monacenses, CLM 216. jelzeten. Lásd DÉVAY, *i. m.,* XIV.

[4] Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Lat. 99, Dévaynál C.

[5] Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, U_2 III 1, Dévaynál Be.

[6] Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Codex 3148 és Codex 3205, Dévaynál Va illetve Vb.

[7] H 215, H 213, H 151, Dévay sztemmájában I.1, I.2, I.3.

[8] *Opera quae extant omnia*, Bázel, ex officina Henricpetrina, 1571, Dévay sztemmájában H.

[9] *Storia di due amanti di Enea Silvio PICCOLOMINI in segvito Papa Pio secundo col testo latino e la traducione libera di Alessandro BRACCIO*, Capolago, Tipographia Elvetica, 1832. Lásd DÉVAY, *i. m.,* VII.

[10] *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini, I. Abteilung, Briefe aus der Laienzeit (1431–1445), I. Band, Privatbriefe*, Hrsg. R. WOLKAN, Wien, 1909 (Fontes rerum austriacarum, 61).

[11] WOLKAN, *i. m.,* 353–395.

[12] Praha, Národní Knihovna České Republiky, Lobkowitz Collection, 462, mai jelzete XXIII F 112, 127v–156v.

[13] Dévay saját kiadására támaszkodott magyar fordítása készítésekor: I. DÉVAY József, *Aeneas Sylviusnak a két szerelmesről szóló története és annak válogatott levelei*, Bp., Heisler és Kozol, 1916. Dévay szövegét használta Flora Grierson is: Aeneas Sylvius PICCOLOMINI (Pius II), *The Tale of the Two Lovers*, translated by Flora GRIERSON, London, 1929; repr. Westport CT, The Hyperion Press, 1978. Az alábbi kiadások Wolkan szövegét vették alapul: Enea Silvio PICCOLOMINI, *Briefe*, Hrsg. Max MELL, Jena, 1911 (Das Zeitalter der Renaissance, I, 3); Enea Silvio PICCOLOMINI, *Euryalus und Lucretia: Lateinisch–Deutsch*, übers., hrsg. v. Herbert RÄDLE, Stuttgart, Philipp Reclam, 1993; Enea Silvio PICCOLOMINI, *Storia di due amanti e Rimedio D'Amore*, trad. e introd. di Maria Luisa DOGLIO, con un saggio di Luigi FIRPO, Milano, TEA, 1990 (első kiadása: Torino, UTET, 1973); Enea Silvio PICCOLOMINI, *Histoire de deux amants*, trad., introd. et notes de Isabelle HÉRSANT, note philologique de A.-Ph. SEGONDS, Paris, Les Belles Lettres, 2001.

[14] RMKT XVI/9, 581.

modern latin kiadás kritikáját[15] először és legrészletesebben Eric John Morrall fogalmazta meg, amikor a Piccolomini-novella korai német nyelvű, Niklas von Wyle-féle fordításának, illetve egy ismeretlen angol szerző tollából származó fordítás modern kiadásának munkálatait végezte.[16] Az osztrák kiadás legnagyobb problémája, hogy a Lobkowitz-kódex szövegét – amelyet Morrall egyébként az egyik legautentikusabb, legjobb szöveget őrző kéziratnak tart – Wolkan rosszul, rendkívül sok saját hibával írta át. Az ő nyomában járó fordítók és kiadók csak itt-ott javítottak hibáin, a prágai kódex szövegét azonban Morrallt megelőzően senki sem olvasta újra össze a kiadással, hogy az átírás minőségéről megbizonyosodjék. Az újabb szövegközlések szerkesztői közül ebben az ügyben a legtovább Donato Pirovano és Fréderic Duval jutottak: előbbi 2001-ben megjelent latin–olasz kétnyelvű kiadása elkészítéséhez[17] Wolkan szövegét a H 214 jelű, 1470-re datált egyik legelső nyomtatott *Historia*-kiadással vetette össze, míg utóbbi a prágai kódexben található latin szöveg új átírását helyezte Octovien de Saint-Gelais francia fordítása mellé.[18]

Az RMKT széphistória-kiadása révén Dévay latinja elsősorban a magyar filológiában tett szert nagy jelentőségre, így számunkra sem lényegtelen, Morrall miféle hiányosságokat mutatott ki Dévay szövegével kapcsolatban. Morrall nem veti Dévay szemére, hogy kevés szövegváltozatot használt volna kiadásának elkészítéséhez, viszont alapvető problémának tartja, hogy a magyar sajtó alá rendező olyan kéziratokat és nyomtatványokat vett figyelembe latinja létrehozásakor, amelyek eleve rengeteg hibát hordoznak, és amelyeknél sokkal jobb állapotú latin szövegek is fennmaradtak. Hiányolja továbbá Dévay előszavából azon elvek rögzítését, amelyek alapján választott az egyes szövegváltozatok közül, Morrall szerint létrehozván ezzel egy „a rendelkezésre álló különféle forrásokból teljesen tetszőlegesen összeállított"[19] főszöveget. Az én megfigyeléseim szerint[20] Dévay József a latin főszöveg elkészítése során egyrészt a legbővebb szövegváltozat létrehozására törekedett, másrészt pedig egyes helyeken nem, vagy nem kizárólag többségi alapon választott az általa megismert szövegváltozatokból, hanem választásait igyekezett úgy igazítani, hogy azok a magyar széphistória szövegéhez illeszkedjenek. Másképpen fogalmazva Dévay nem minden ponton a latin szöveg kritikai igényű helyreállítására törekedett, hanem inkább arra, hogy létrehozza a Pataki Névtelen magyarjának megfelelő „ideális" latin szöveget, akár a latin források filológiailag nem igazolható keverésével is. Ez az eljárása semmiképp nem elfogadható, hiszen Dévay célja elvileg a

[15] Eric John MORRALL, *The Tale of Eurialus and Lucretia by Aeneas Sylvius Piccolomini and Niklas von Wyle*, Neuphilologische Mitteilungen, 81(1980), 428–438.

[16] MORRALL, *The Tale of Two Lovers…, i. m.;* MORRALL, *The Goodli…*, *i. m.*

[17] E. S. PICCOLOMINI, *Historia de duobus amantibus*, a cura di D. PIROVANO, Edizioni dell'Orso, 2001, 20.

[18] DUVAL, *i. m.*

[19] Morrall szavai a következők: „…his text, which appears to be compounded on a purely eclectic basis from the various sources at his disposal." Lásd MORRALL, *The Tale of Two Lovers…, i. m.,* 36.

[20] Jelen dolgozat csupán írásbeli változata a konferencián elhangzott előadásomnak, amely 2007 óta folyó munkálataim összefoglalására és jövőbeni terveim felvázolására szolgált, így kutatásaim részletes filológiai bemutatására e helyütt nincs mód.

latin szöveg kritikai kiadásának elkészítése volt, nem pedig a magyar széphistória latin megfelelőjének előállítása. Ráadásul annak következtében, hogy Dévay szövegét nagy százalékban hozzásimította a széphistória textusához, a magyar kritikai kiadás készítői, Varjas Béla és Horváth Iván számára láthatatlanná váltak olyan szöveghelyek együttes előfordulásai vagy olyan szöveghely-csoportok, amelyek a széphistória forrásának vegyes jellegére utalhattak volna.[21] A magyar széphistóriához készített jegyzetapparátus nem lépett fel a latin forrás közelebbi azonosításának igényével. A szöveggondozók kimondták, hogy csak akkor fordultak Dévay latin szövegéhez, ha a széphistória szövegváltozatai között kellett dönteniük,[22] elhallgatták azonban, hogy azokban az esetekben, amikor a magyar változatok nem tértek el egymástól, a magyar és a latin szöveg összevetésére kevesebb figyelmet fordítottak. Ezt a megfigyelésemet alátámasztandó egy példát hoznék, az *Eurialus és Lucretia* II. énekének 33–35. versszakát (598–604. sorok),[23] illetve az ezeknek Dévay latinjában[24] megfelelő sorokat idézve:

Sensit dolos Sosias secumque: „Frustra", inquit, „amantum conatibus obsto. Nisi astu provideo, et hera peribit, et *dominus* infamiam subibit. Ex his malis satius est unum avertere. Amet hera, nihil nocebit, si clam fit. Ipsa prae amore caeca est nec, quid agat, satis prospicit. Si non potest custodiri pudicitia, satis est rumorem tollere, ne domus infamis fiat neve parricidium committatur. Adibo et operam praebebo meam. Restiti, quoad potui, ne committeretur nefas."

II, 33. Monda vén Sosias: „Csak hiában állok szeretőknek ellenek, / Elvész az asszonyom, *háza* megszégyenül, ha gondot nem viselek, / Az két gonosz közül jobb az kisebbiket ha választom nékiek.
II, 34. Asszonyom szerelme hogyha titkon leend, semmit nem árt őnéki, / Látom, hogy megvakult, sem hírét, sem nevét már meg nem tekintheti, / Jó hírét megtartom, szemérmetességét ha meg nem őrizheti.
II, 35. Nem akarom, háza hogy megszégyenüljön, sem hogy megölje magát, / Munkámat nem szánom, elmegyek, megtudom tőle az ő szándékát, / Míg lehete tőlem, ellene állottam, hogy elhagyatnám dolgát.

Mint látható, a magyar szöveg II, 33. versszakában Sosias, a szolga azért aggódik, hogy Lucretia hűtlensége rossz hírbe hozza saját magát és nemzetségét, házát, ami a latin „domus" kifejezésnek felel meg, míg Dévay latinjában e helyen a „dominus" kifejezés áll, vagyis az úrnő és az úr rossz hírbe eséséről van szó. Dévay jegyzeteiben ismer „domus" alakot tartalmazó forrást is, a Béldi-kódexet (Be) és az egyik bécsi (Vb) kódexet (utóbbit egyébként hibásan, mert abban saját vizsgálataim szerint e helyütt „dominus" alak áll),[25] de a széphistória jegyzeteiben erre utalás sincs. A szöveggondozók való-

[21] A forrás vegyes jellegén azt értem, hogy a latin *Historia* szöveghagyományának Y-ágába tartozó változatból készülhetett a magyar fordítás, amelybe talán utólagosan egy jobb (a mai kutatás által a szerzői szövegnek inkább megfelelő változatnak vélt), az X-ág hagyományához közelebb álló szöveg alapján belejavított a fordító. A szöveghagyomány két ágának elkülönítéséről lásd alább.

[22] Idézem: „A latin eredeti szövegét csak ott idézzük, ahol a két ág [értsd: a magyar széphistória szöveghagyományának β és S ága – M. Á.] szövege eltér egymástól. Ha ezeket az idézeteket »nem igazít el«, »nem dönti el« szavak követik, az azt jelenti, hogy a szóba jöhető két magyar szövegváltozat mindegyike egyformán igazolható a latin alapján." RMKT XVI/9, 581.

[23] RMKT XVI/9, 427.

[24] DÉVAY, *i. m.,* 24, 21–27 skk.

[25] DÉVAY, *i. m.,* 74, 24/22. jegyzet.

színűleg megelégedtek azzal, hogy a magyar változatok egységesen „háza" olvasatot hoznak, és így a széphistória latin forrásának szempontjából is fontosnak bizonyult különbséget – jóllehet szándéktalanul – elkendőzték. A latin szöveghagyomány Dévay ismereteihez képest nagyobb hányadának vizsgálata során megállapíthattam, hogy a „domus" olvasat jellemzően az Y-ágba tartozó római kiadások sajátja. Ezen a helyen Dévay gyakran használt módszerével ellentétben, éppen nem igazítja a magyar széphistória szövegéhez saját latinját, mivel forrásai alapján a hely többségi olvasata a „dominus" alak, s ezért ez a néhány hasonló szöveghely mellett jó kiindulási alap az *Euriałus és Lucretia* latin forrásának közelebbi meghatározásához.

E forrás legalább közelítő azonosítását ahhoz hasonló módon gondolom megvalósíthatónak, ahogyan a fentebb említett E. J. Morrall járt el, akinek célja a latin novellából készült német és az angol korai fordítások lehetséges eredetijének meghatározása volt. A forrás meghatározásának célja vezérelte Ines Ravasinit is, aki a *Historia* korai spanyol nyelvű fordításából készített modern kiadást.[26] Munkája során mindkét kutató szembesült a Wolkan és Dévay nevéhez fűződő modern kiadások pontatlanságaival, valamint szembenézett a *Historia* kritikai kiadásának hiányával, amit véleményem szerint elsősorban az elképesztő anyagbőség okoz: a rendelkezésre álló adatok szerint ma Piccolomini novellájának legalább 91 kéziratos másolatát és 57 különböző ős- és korai nyomtatványának példányait őrzik a világ különböző könyvtáraiban. Morrall Niklas von Wyle német változatának forrásfeltárása során 22 kézirat és nyolc nyomtatvány szövegét vizsgálta meg, míg az angol forrásának azonosításához negyven nyomtatványt használt fel, s mindkét esetben sztemmát is készített a szövegek valószínű leszármazásáról.[27] Az angol kutató a Piccolomini-szöveg hagyományát két nagyobb eltéréseket mutató, ún. X- és Y-ágra bontotta, s ezeken belül sikerült kisebb leágazásokat is megállapítania.

Ines Ravasini három kézirat és összesen 48 nyomtatvány szövegét vizsgálta meg kutatómunkája során, s ezek alapján állította össze a latin *Historia* leggyakrabban variálódó szöveghelyeinek mintegy negyven tételből álló listáját.[28] Ezek a szöveghelyek nagyobbrészt tipikus félreolvasási hibák, illetve a mitológiai és történelmi hősök romlott névalakjai, amelyeket én is felhasználtam és részben kiegészítettem olyan további ismertető jegyekkel, amelyek az általam vizsgált fordítások szempontjából jelentősek voltak. Az elmúlt évek során a *Historia* korai fennmaradt példányai közül nekem 24 kéziratot és 31 nyomtatványt sikerült kézbe vennem, és vizsgálati eredményeik alapján néhány további

[26] RAVASINI, *i. m.*

[27] MORRALL, *The Tale of Two Lovers…*, *i. m.,* 50; UŐ, *The Early Editions…*, *i. m.,* 229. E. J. Morrall 2010. február 10-én hozzám írt válaszlevelében felhívta rá a figyelmemet, hogy az angol változat leszármazását ábrázoló utóbbi sztemma rosszul jelent meg nyomtatásban, a *custodiis*-csoportban a *p* jelű kiadásnál lemaradt egy 5-ös szám a felsőindexből. Ez alapján az általam készített sztemmán a Morrallnál p^5-ként szereplő kiadás a C 72-es kiadásnak felel meg, tehát Morrall szíves figyelmeztetésére a hibát javítottam.

[28] Az elsősorban a spanyol fordítás szempontjából fontos szöveghelyek az alábbi helyeken találhatók: RAVASINI, *i. m.,* 195–201; valamint a 370–398. lapokon található jegyzetekben szétszórva.

korai fordítást a Morrall által felállított, és Ravasini eredményei, valamint saját kutatásaim alapján továbbfejlesztett sztemmán elhelyeznem.[29]

E. J. Morrall kutatásai alapján az angol fordítás az X-ág *carmen pergratum*-csoportjának rokona, s a H 236 jelű kiadáshoz áll közel. Szintén E. J. Morrall mutatta ki, hogy Niklas von Wyle korai német fordítása az Y-ágba tartozó, a H 160 jelű kiadással egyenértékű szövegből készült. Ines Ravasininak köszönhetően tudjuk, hogy a korai spanyol fordítás a római kiadású *Historia*-variánsokhoz áll a legközelebb, az Y-ág tagja. Saját kutatásaimra alapozva állítom, hogy Alamanno Donati firenzei dialektusban készült fordítása valószínűleg a latin szöveghagyomány ún. *carmen pergratum*-szövegcsoportjának *Adonis*-alcsoportjába tartozó H 218 kiadás alapján készült, s az X-ághoz tartozik. A Venetói Névtelen szintén a latin hagyomány *carmen pergratum*-ágához köthető, s tükröződik benne a szövegcsoportot kialakító hiba is.[30] Krysztof Golian lengyel fordítása, ha nem is Wyle német fordításából – ahogyan ezt Pietro Marchesani meghatározó, ennek ellenkezőjét bizonyító tanulmányáig a kutatás tartotta –, de annak a latin szövegcsoportnak valamely tagjából készülhetett, amelyhez a német variáns is tartozik. Ezt a csoportot a Lucretia szerelméért hiába versengő magyar lovag névvariánsa alapján *Baccarus*-alcsoportnak neveztem el. Az anonim dán fordítás, amelyről a nyelvi nehézségek ellenére azt valószínűsítettem, hogy az nem csak a *Baccarus*-alcsoport rokona, de vélhetőleg Wyle német fordításának felhasználásával is készült, az eddigi eredmények alapján leginkább szintén a H 160 jelű kiadás szövegének felel meg. A Pataki Névtelen magyar fordításában nem lelhetők fel olyan tiszta ismertetőjegy-csoportok, mint amilyeneket Morrall ki tudott mutatni a német és angol verziókban, vagy amilyeneket nekem a két olasz változatban sikerült találnom. A magyar fordítás megítélése zavarba ejtő, esetében ugyanis valószínűleg forráskeveredés áll fenn. A sztemmán a magyar széphistória helyét a H 234 és H 237 jelű nyomtatványok mellett jelöltem ki, amelyek az X- és Y-ágak határán helyezkednek el, vegyítik a két ág tulajdonságait. A magyar fordítás talán egy, az Y-ághoz közelebb álló szövegből készülhetett, amelyben aztán utólag kijavítottak egy másik, az X-ággal rokon szöveg alapján bizonyos szembetűnő jegyeket, mint például a magyar lovag névalakját Baccarusról Pacorusra.

[29] A sztemmán használt betű + szám jelölések feloldása az ősnyomtatványokra vonatkozólag: annak a nemzetközi bibliográfiának a rövidítése, melyben az adott kiadást először feljegyezték + a kiadás sorszáma az adott bibliográfiában, pl. a H 160 a Hain-bibliográfia 160. számú kiadása. Az antikvákat kiadási hely + évszám jelöli. A felhasznált bibliográfiák a következők: L. HAIN, *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD*, I–II, Stuttgartiae–Lutetiae Parisiorum (reprint: I–IV, Milan, 1948); W. A. COPINGER, *Supplement to Hain's „Repertorium bibliographicum"*, Part II, voll. 2–3 (volumes printed in the fifteenth century not referred to by Hain), London, 1898–1902; D. REICHLING, *Appendices Hainii Copingeri „Repertorium bibliographicum": Additiones et emendationes*, 6 fasc. + *Supplementum*, Monachii, 1905–1911; *Catalogue of Books Printed in XVth Century Now in the British Museum*, I–XII, London, 1908–1985; M. PELLECHET, *Catalogue général des incunables des Bibliothèques Publiques de France*, I–XXVI, Paris, 1897.

[30] Ágnes MÁTÉ, *L'Historia de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini interpretato da un veneto sconosciuto*, Rivista di Studi Ungheresi, 9(2010), 46–56.

E vizsgálatok lefolytatása után, és további kutatásukat tervezve a helyzetet Erich Kästnerrel szólva annak az egyszeri embernek a helyzetéhez tudnám hasonlítani, aki talált egy gombot, s aztán kabátot csináltatott hozzá: a fordítások forrásfeltárása közben és a *Historia* kritikai kiadásának hiányában ugyanis a kutató kénytelen annyi szövegváltozatot megvizsgálni, amennyit csak tud, s így bizonyos szintig a kritikai kiadás feladatkörébe tartozó problémákat megoldani, a gombok alapján előállítani a kabátot. Ezen a ponton véleményem szerint a kérdés az, hogy ha a forrásfeltárásokat egyszer elvégzi a kutatás, szükség lesz-e még a *Historia* „igazi" kritikai kiadásának elkészítésére, s ha igen, milyen formában kerülhet rá sor.

Úgy gondolom, a *Historia* esetében, elsősorban a hatalmas anyagmennyiség miatt a genetikus, a szövegek leszármazását ábrázoló kiadás papíralapon fizikailag megvalósíthatatlan, legfeljebb hálózati kiadás formájában képzelhető el. Ezen felül – s ez Morrall sztemmái alapján is jól látszik – a kéziratok és nyomtatott kiadások között számos leszármazási csomópont hiányzik, létezésük csak feltételezhető. Ennek a problémának az áthidalására elképzelésem szerint jó megoldás lehet, ha a *Historia* kéziratos hagyományából (szerzői autográf hiányában) a legkorábbi másolatnak tartott prágai Lobkowitz-kódex szövegét használnánk fel, az 1571-es második *Opera omnia* kiadással záródó korai nyomtatott hagyományból pedig leszármazási áganként egy reprezentatív kiadást, amely képviseli csoportjának sajátos eltéréseit. Mint említettem, a Lobkowitz-kódex szövegének használata tradicionálisnak mondható a *Historia* modern filológiájában, a teljes nyomtatott hagyomány áttekintésére pedig eddig nem került sor, jóllehet az rendkívül munka- és időigényes, de nem esélytelennek tűnő feladat. A kutatás jelenlegi állapota alapján a sztemmán alulról felfelé haladva az X-ág reprezentatív kiadásai a következők lehetnének: 1. a H 236, amely az angol fordítás forrásával egyenértékű. 2. a H 218, amely az *Adonis*-alcsoport képviselője, Donati és a Venetói Névtelen fordításának forrása. 3. a C 70 jelű kiadás, az előbbi csoport elfajzott rokona. 4. a H 214 az Argus név kihagyása miatt. 5. a *carmen amatorium*-csoport képviselője a H 214. 6. a H 219 vagy H 226 kiadás az *Adonis*-csoportba nem eső, de a *carmen pergratum*-csoporthoz tartozó kiadások képviselőjeként. 7. egy kiadás a *socio*-csoportból. 8. a H 215 a *custodiis*-csoportból. 9. a C 72 jelű kiadás, amely az X-ág fő leszármazási csoportjaitól sokszor eltér. Az Y-ág esetében eddig reprezentatívnak tekinthető kiadások pedig a H 234 vagy a H 225, valamint a C 65 és a BMC IV 44 jelű nyomtatványok a római edíciók képviseletében. A *Baccarus*-csoporthoz tartozó kiadások közül megkülönböztető figyelmet érdemel a H 160 jelű, hiszen ez Wyle német, Golian lengyel és az ismeretlen dán szerző fordításával is kapcsolatban áll, s több helyen eltér csoportjától. Ezen kívül a csoportot képviselheti a H 151 kiadás, illetve a *Historia* korai kiadásának csaknem száz éven át tartó folyamatát lezáró 1571-es bázeli *Opera omnia*.

Egy majdani (hálózati) kritikai kiadásnak a Dévay József és Donato Pirovano által szerkesztett kötetekhez hasonlóan a *Historia*[31] szorosan vett szövegén kívül azokat a paratextusokat, kísérőszövegeket is tartalmaznia kellene, amelyekkel a szerelmi történet

[31] A 8. jegyzetben idézett *Opera omnia* (Bázel, 1571) CXIV. számú levele.

együtt másolódott, illetve együtt látott napvilágot a különböző kiadásokban. Ezek a következők: Piccolomini két bevezető – más felfogás szerint a novellát megelőző, illetve az azt követő – levele Mariano Sozzininak[32] illetve Caspar Schlicknek,[33] Zsigmond osztrák herceghez írott levele *(Epistola iuveni non esse negandum amorem)*[34] és a mintalevél, amelyet ehhez csatolt *(Epistola amatoria)*.[35] Ezen felül a sienai humanista *De remedio amoris* című levelét,[36] valamint a már pápaként közrebocsátott *epistola retractatoria* avagy *revocatoria*[37] címmel ismert visszavonó levelét is a szerelmi történet kísérőszövegei közé kellene számítani. Dévay József munkája ezek közül már tartalmazta a két bevezető levelet és a *De remedio amoris*t, valamint részben idézte a visszavonó levelet is, míg Pirovano a bevezető levelek mellett a Zsigmond herceghez szóló írásokat vette fel kötetébe. E kísérőszövegek jelentősége, hogy valamilyen módon reflektálnak a novellában leírtakra: a Sozzininak és Schlicknek szólók értelmezik azt, az „igaz történet" illúzióját keltik, míg a Zsigmond hercegnek szánt mintalevélben már megtalálhatjuk a novellában visszaköszönő leírást, amely Lucretia szépségét mutatja be. Az *epistola revocatoria* pedig ismét egy új értelmezést ad, a mű erkölcsi tanulságaira hívja fel a figyelmet, igyekezvén elhalványítani a benne olvasható erotikus részek jelentőségét. Ezen kívül, mint az köztudott, a visszavonó levél versbetétje belekerült a magyar fordításba,[38] tehát a paratextusok szerepeltetése egy kritikai kiadásban a nemzeti nyelvű fordítások szempontjából sem közömbös.

Egy általam elképzelt kiadás egy lapja alapvetően háromosztatú lenne, ahogyan az a mellékletben látható: a bal oldali oszlopban kapna helyet a kritikai latin szöveg, s lábjegyzetben a hozzá tartozó textológiai jegyzetek; azok az idézetek, amelyeket Piccolomini beépített szövegébe, teljes alakjukban citálva; egyéb tárgyi jellegű, például Siena földrajzi adottságaival vagy szokásaival kapcsolatos jegyzetek. A középső oszlopban lenne olvasható a kritikai latin szöveg modern magyar fordítása, s végül a jobb oldali oszlopban a Piccolomini-szöveg korai magyar fordítása, a hozzá tartozó jegyzetekkel, amely esetünkben az *Eurialus és Lucretia históriájá*nak az RMKT-ban megjelent kritikai szövegét és jegyzeteit jelentené.[39] Ez a megoldás szándéka szerint tehát egyesítené magában a latin kritikai, a modern bilingvis és a magyar fordítás kritikai kiadásának lehetőségeit és eredményeit. A puszta szövegeken kívül ezért tartalmaznia kellene a *Historiá*val mint művel és szövegével kapcsolatos minél teljesebb bibliográfiát, ide értve fordításait és az azokkal kapcsolatos irodalmat is. Mivel az elképzelés hálózati kiadásról szól, a felület elviekben tovább bővíthető lenne a többi korai fordítás hasonló feldolgozásával

[32] *Opera omnia,* CXIII.

[33] *Opera omnia,* CXII.

[34] Az *Opera omnia* CXXII. számú levele, amely Habsburg Zsigmond hercegnek, IV. Ferdinánd fiának íródott, nem pedig Luxemburgi Zsigmondnak, ahogy az bizonyos helyeken a szakirodalomban olvasható.

[35] Az *Opera omnia* CXXIII. számú levele, címzése a következő: *Hannibal, dux Numidie, salutem plurimam dicit et se ipsum dat singulari domine sue insigni et formosissime virgini Lucretie, regis Epirotharum filie.*

[36] Az *Opera omnia* CVI. számú levelével azonos, ahol *Amoris illiciti medela et remedium* címmel szerepel.

[37] *Opera omnia,* CCCXCV.

[38] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *„Irják gyermek-képben"*, ItK, 1976, 681–684.

[39] RMKT XVI/9.

is. A felvázolt terv meglehetősen grandiózus, de biztató, hogy bizonyos részei már ma is léteznek. Mint fentebb említettem, a magyar mellett a német, az angol és a spanyol fordításnak is van már kritikai igényű kiadása,[40] és az utóbbi körülbelül másfél évtizedben a *Historia* iránt megélénkült érdeklődésnek köszönhetően jó irodalomjegyzékek is állnak a kutatók rendelkezésére, valamint a mű számos kiadásának digitalizált változatai megtalálhatók az interneten.[41] Egy hasonló felület fő feladata a *Historia de duobus amantibus*szal kapcsolatos eddigi kutatások összekapcsolása lenne, hogy a témával foglalkozók egy a szélesebb közönség számára is látható fórumon érintkezhessenek egymással, és a korábbiakban a nemzeti nyelvű fordításokból kiinduló kutatásokat nemzetközi szintre emelhessék. Az *Eurialus és Lucretia históriája*, bár a latin szöveghagyomány szempontjából még nem eléggé feltárt szöveg, magyar kritikai kiadásának köszönhetően jó kiindulási alapul szolgálhat egy hasonló vállalkozáshoz.

A fentiekben az *Eurialus és Lucretia históriája* kapcsán vázoltam fel azokat a problémákat, amelyek Enea Silvio Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című művének a nemzeti irodalmakra való hatásával, azok kutatottságával és kutathatóságával kapcsolatban felmerülnek. Összegeztem a latin novella szöveghagyományának és a belőle készült fordításoknak a viszonyát, felvázolva egy esetleges hálózati kritikai kiadás lehetőségeit is. A dolgozatom címében felvetett kérdésekre a válaszom a következő: a két szerelmes történetének máig hiányzik a kritikai kiadása, s e hiány pótlására nemcsak a magyar, de a német, olasz, angol, lengyel stb. irodalomtörténeti kutatásnak is szüksége van – még ez hiányzik nekünk.

Melléklet

Urbem Senam – unde tibi et mihi origo est – intranti Sigismundo Caesari quot honores impensi fuerint, iam ubique vulgatum est. Palatium illi apud sacellum[42] sanctae Marthae super vicum, qui ad Tophorum ducit Portam strictam, paratum fuit.[43]	Már mindenhol köztudott, hogy milyen tisztelettel fogadta Siena városa – mely mindkettőnk szülőhelye – a bevonuló Zsigmond császárt. Szent Márta kápolnájánál készítettek palotát neki, azon az utcán túl, amely a Tufi kapuhoz vezet.	9. Mikoron először Sénás városában Zsigmond császár ment vala, / Drága készülettel és nagy tisztességgel őtet fogadták vala,[44] / Szent Márta temploma mellett egy palotát nékie szerzettek vala.[45]

[40] Közülük leginkább ez utóbbi él az RMKT-ban is követett kiadási elvekkel.

[41] Főként a müncheni Bayerische Staatsbibliothek és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek digitális könyvtárában.

[42] Vö. Ter. *Adel.* IV, 2, 37: „est ad hanc manum sacellum."

[43] DÉVAY 66, 4/4. j. Ezen a helyen Dévay a H 213 és H 215 olvasatát választja. A H 151 és Bázel 1571 olvasatát valószínűleg a kapu hibás *Cophorum* elnevezése miatt zárja ki. Nem világos azonban, hogy milyen alapon zárja ki a Va, Vb, R és Q jelű kódexek *portam structum fuit* olvasatát, amely hasonlóképpen értelmes, bár kevesebb, mint a Dévay szövegében lévő, és jelentése is eltér tőle. A mai Porta Tufiról van szó, amely Sienában a temető közelében található.

[44] **26** F es nagi tiztesseggel β csoda nagy örömmel

[45] **27** β szerzettek vala F keszitetec [Szótagszámtöbblet.]

Huc – postquam caerimoniae peractae sunt – cum venisset Sigismundus, quatuor maritatas obviam habuit nobilitate, forma, aetate ornatuque paene pares. Non mortales, sed deas quisque putavit. Si tres dumtaxat fuissent, illae videri poterant, quas referunt Paridem per quietem[46] vidisse. Erat Sigismundus, licet grandaevus, in libidinem pronus: matronarum alloquiis admodum oblectabatur et femineis blanditiis[47] gaudebat, nec suavius illi quidquam fuit illustrium aspectu mulierum. Ut ergo has vidit, desiliens equo inter manus earum exceptus est et – ad comites versus – ait: „Similesne umquam his feminis vidistis? Ego dubius sum, an facies humanae sint an angelici vultus; sunt coelestes certe."

Miután befejeződtek az ünnepségek, ide érkezett meg Zsigmond császár, és szembe találkozott négy nemességben, szépségben, korban és ékességben csaknem egyforma asszonnyal, akiket nem is halandóknak, de istennőknek vélt. Ha hárman lettek volna, azoknak tűnhettek volna, akiket a monda szerint Paris álmában látott. Zsigmond ugyan idős volt már, de bujaságra hajlamos, s igen nagy kedvét lelte a női csevejben és élvezte az asszonyi hízelgést, és semmi sem volt számára kedvesebb a szép nők látványánál. Ahogy meglátta ezeket a hölgyeket, lováról leszállva közéjük vegyült, s így szólt kísérőihez: „Láttatok-e valaha hasonló hölgyeket? Én kételkedem, hogy emberi vagy angyali arcok-e ezek, de bizonyára égiek."

10. Ceremóniáknak végzése után az templomból kilépék, / Mentében négy asszony, egymáshoz hasonlók, előtte megállapék, / Azoknak szépségét császár hogy meglátá, lováról leugrodék.[48]
11. Ő ideje szerint jóllehet az császár immár ifjú nem vala, / De az bujaságra természeti szerint gyors és hajlandó vala, / Az szép asszonyokkal való nyájasságban ő gyönyörködik vala.
12. Asszonyok köziben magát elegyítvén fordula szolgáihoz, / Kérdi, hogy ha láttak valaha éltekben hasonlót asszonyokhoz? / „Meghaladták – úgymond – az emberi képet, hasonlók angyalokhoz."

[46] Paris álombeli találkozása Aphroditéval, Pallasz Athénéval és Hérával, akik arra kérik az ifjút, döntse el ő, hármuk közül melyik a legszebb, s kinek jár a Heszperiszek kertjéből származó aranyalma. A történet a következő helyeken olvasható: Ov. *Her.* XVI, 65 skk.; XVII, 116 skk.

[47] DÉVAY 66/12. jegyzete alapján a Va, Be kódexekben és a H 213 és H 215 nyomtatványokban, valamint kutatásaim szerint ezeken túl a szöveghagyomány többségében is *blandimentis* alak szerepel.

[48] **30** β hogy meglátá F mikor latta. RMKT XVI/9, 406.

GEDEON MAGDOLNA

RÓMAI JOGI FOGALMAK JELENTÉSMÓDOSULÁSA A KÖZÉPKORI MAGYAR JOGBAN

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A római jog magyarországi továbbélése máig vitatott kérdés a jogtörténet kutatói számára. A főbb kérdések közé tartozik, hogy a rómaiak által kifejlesztett szabályok mikor és milyen csatornákon jutottak el Magyarországra, ismerték-e azokat a magyar jogéletben. A középkori magyar magánjog fő jellemzője, hogy a partikuláris szokásjogon alapult, nem voltak az egész országra kiterjedő, a jogalkotásra hivatott szervek által megalkotott, egységes törvénykönyvek. Ezért a király 1504 körül felkérte az akkor ítélőmester Werbőczy Istvánt, hogy „országunk összes bevett és meggyökerezett jogait, törvényeit, szokásait és rendszabályait, azokat tudniillik, melyeket e mi országunkban, főleg pedig királyi udvarunk törvényszékén az ügyek megbírálása és eldöntése körül s az ítéletek hozatalánál követni és szem előtt tartani szoktak, gyűjtse össze s (a mint kell) rendezze czímek és fejezetek szerint."[1]

A *Tripartitum* nagy érdeme, hogy elsőként foglalta össze egységesen a magyar szokásjogi szabályokat, másrészt azonban meggátolta a további jogszabály-alkotási törekvéseket, hiszen az egységes kódexekre a 19. századig várni kellett. Werbőczyvel kapcsolatban is felmerül a kérdés, vajon ismerte-e a római jogot, beépítette-e művébe a iustinianusi törvénykönyvek anyagát. Werbőczy *Hármaskönyv*e – a Brósz–Pólay-féle római jogi tankönyv szerint – öt vonatkozásban mutat római jogi hatást:

1. rendszere tekintetében *(de personis, de rebus, de actionibus);*
2. szerepelnek benne a római jogból ismert általános fogalmak (pl. *ius naturale, ius publicum, ius privatum*)
3. és általános római jogi elvek (pl. *ius est ars boni et aequi*);
4. tartalmaz néhány családi és öröklési jogi intézményt (pl. gyámság hármas felosztása, a végrendeleti joggal kapcsolatos egyes szabályok);
5. a műre jellemző a nem mindig a római értelemben használt római jogi terminológia.

Honnan ismerte Werbőczy a római jogot, és mi volt a *Hármaskönyv*ben szereplő római jog forrása? A forrás feltehetőleg a 13. században, Nápolyban élt Raymundus mester római és kánonjogi jogkönyve volt, amely valószínűleg Nagy Lajos nápolyi hadjáratai során került Lengyelországba és hazánkba. Ez az ún. *Summa legum Raymundi*, melynek krakkói kézirata is ismert, amiből arra lehet következtetni, hogy talán Werbőczy is

[1] WERBŐCZY István, *Tripartitum – A dicsőséges magyar királyság szokásjogának Hármaskönyve*. A tanulmányban felhasznált kiadása: latin–magyar kétnyelvű kiadás, a Bp.-en 1894-ben kiadott fordítás új előszavakkal bővített utánnyomása, ford. CSIKY Kálmán, Bp., Téka, 1990 (a továbbiakban: HK). A fenti idézet a *Hármaskönyv*et megerősítő királyi kiváltságlevélből származik, amely az említett kiadásban a 11. lapon található.

Krakkóban tanult.[2] Fraknói szerint azonban az is lehetséges, hogy a két szerző ugyanabból a római jogi forrásból merített.[3]

A mi szempontunkból a római jogi hatások vonatkozásában az 5. pont érdekes, vagyis a nem mindig római jogi értelemben vett terminológia. Egyes római jogi fogalmak ugyanis egész más jelentést hordoznak a *Tripartitum*ban, mint a római jog forrásaiban. Ezek közül ötöt válogattam ki.

1. Praescriptio

A könnyebb megértés kedvéért először röviden ki kell térnem a római eljárásjog[4] néhány jellemzőjére. Rómában egymást követően három perrend alakult ki: a *legis actió*s, a formuláris és a *cognitió*s. Ezek közül számunkra az i. e. 3. század elején kifejlődött formuláris eljárás az érdekes, amit egészen i. sz. 342-ig alkalmaztak. Ezt az eljárást *praetor*i eljárási rendnek is nevezik. Ha valaki igényt tartott arra, hogy az állam segítséget nyújtson jogvitájának eldöntésében, először a jogszolgáltatási hatalommal felruházott hivatalnokhoz, a *praetor*hoz fordult. A *magistratus* előtt előadta sérelmét, aki eldöntötte, hogy az esetre van-e megfelelő *actio*, azaz kereset. Mi alapján döntötte el ezt a *praetor?* Ezt a *praetor*, vagy előzőleg maga a leendő felperes is megnézhette a *magistratus* által hivatali idejének kezdetén kihirdetett *edictum*ban. Az *edictum* ugyanis azokat a szabályokat tartalmazta, melyekhez a *magistratus* hivatali éve alatt tartotta magát, így tartalmazta a keresetek formuláit is, azaz hogy milyen esetben milyen *actió*t lehet indítani. A *praetor* itt az eljárás első, *in iure* szakaszában nem vizsgálta, hogy az előadott tényállás megfelelt-e a valóságnak, kizárólag jogkérdésben döntött, azaz az előadott esetre van-e megfelelő *actio* vagy nincs. Pl. ha az eladónak a vevő nem fizette meg a vételárat, a *praetor actio venditi*t adott az eladónak a vevő ellen. A kereset megadásáról kiállította a *praetor* a *formulá*t. A *formula* egy írásos parancs volt a per második szakaszában eljáró bírónak, aki a bizonyítási eljárás lefolytatása után meghozta az ítéletet. A pernek ezt a második részét *apud iudicem* eljárásnak nevezzük. A *praetor* a *formulá*ban összefoglalta, hogy mit kell a bírónak bizonyítva látnia ahhoz, hogy a felperes pernyertes legyen. A *formulá*nak több alkatrésze volt, ezek közül az egyik a *praescriptio*, ami onnan kapta a nevét, hogy a *formula* elejére írták, mégpedig azért, hogy legelőször az abban foglaltakra nézve folytassa le a bíró a bizonyítást. Ha a *praescriptió*ban foglaltak bizonyítást nyertek, a többi rész vizsgálatát már mellőzhette is a bíró, hiszen ez alapján is döntést lehetett hozni a perben:

[2] BRÓSZ Róbert, PÓLAY Elemér, *Római jog*, Bp., Tankönyvkiadó, 1995[10], 92. Némi kiegészítéssel ugyanezt írja HAMZA Gábor is: *Az európai magánjog fejlődése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002, 79–80.

[3] FRAKNÓI Vilmos, *Werbőczi István életrajza*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1899, 92.

[4] A témához bővebben lásd például: Max KASER, Karl HACKL, *Das römische Zivilprozessrecht*, München, C. H. Beck, 1996[2]; MOLNÁR Imre, JAKAB Éva, *Római jog*, Szeged, Leges, 2004, 99–105.

Gai. 4,132: *Praescriptiones sic appellatas esse ab eo, quod ante formulas praescribuntur, plus quam manifestum est.*

Több mint nyilvánvaló, hogy a *praescriptió*kat arról nevezték el, hogy a formulák elé írják őket.

A *praescriptió*ba legtöbbször az alperes kifogását foglalták. Az alperes kifogása egy olyan tény volt, ami ha bebizonyosodott, a felperesi állítás fennállása esetén is az alperesnek kedvező döntéssel zárult az eljárás. Ilyen kifogás lehetett pl. a *res iudicata*, vagyis az ítélt dolog kifogása, amikor az alperes arra hivatkozva gátolta meg a további eljárást, hogy ügyében már döntés született.

A *praescriptio* a tartományi telkek vonatkozásában is használatba került. A tartományi telkeken nem állhatott fenn magántulajdon. Az állam ezeket az ingatlanokat, tulajdonjoga fenntartása mellett, kiosztotta. A jogosultak, bár nem lettek tulajdonosok, megkapták a tulajdonvédelmi eszközöket és rendelkezhettek is a földről, így *quasi* tulajdonosokká váltak. Ezért ha valaki birtokba vett egy eredetileg másnak a birtokába adott ingatlant, azon elbirtoklással nem szerezhetett tulajdont. Ennek következtében a telek korábbi *quasi* tulajdonosa hosszú idő letelte után is vissza tudta követelni a telket. Az ingatlanok megművelése érdekében azonban a hosszú ideje, tíz ill. húsz[5] éve birtoklónak kifogást adtak a korábbi *quasi* tulajdonos követelésével szemben. Ez volt a *praescriptio longi temporis*, azaz a hosszú idő kifogása, aminek alapján nem kellett visszaszolgáltatni az ingatlant. A klasszikus korban ez még csak egy pertechnikai megoldás volt, a hosszú ideje birtokló nem lett valójában tulajdonos. A posztklasszikus korban azonban a hosszú idejű birtoklás már tényleges tulajdonszerzéshez vezetett, azaz a *praescriptio longi temporis* kifejezést a forrásokban már elbirtoklás és elévülés értelmében is használták. A iustinianusi kodifikációnál pedig a korábbi jogtudósok szövegeibe az elbirtoklásra eredetileg alkalmazott *usucapio* kifejezés helyébe a *praescriptio longi temporis* kifejezést írták *(interpolatio)*.

D. 12,2,13,1. *(Ulpianus libro vicensimo secundo ad edictum*)

Iulianus ait eum, qui iuravit fundum suum esse, post longi temporis praescriptionem etiam utilem actionem habere debere.

Iulianus azt mondja, hogy annak, aki megesküszik, hogy övé a telek, az elbirtoklás után is *utilis actió*t kell kapnia.

D. 18,1,76,1. *(Paulus libro sexto responsorum)*

Eum, qui in locum emptoris successit, isdem defensionibus uti posse, quibus venditor eius uti potuisset, sed et longae possessionis praescriptione, si utriusque possessio impleat tempora constitutionibus statuta.

[5] A tíz év eltelte azonos tartománybeli perlekedők, a húsz év pedig különböző tartományban lakók esetén volt vizsgálandó.

Az, aki a vevő helyébe lép, ugyanazokkal a védelmi eszközökkel élhet, amelyekkel az ő eladója élhetett volna, így az elévülés kifogásával is, ha a két birtoklás a rendeletben meghatározott időtartamot eléri.

Mint azt az alábbi ábrán láthatjuk, az elévülés és az elbirtoklás egy jogi helyzet időmúlás alapján bekövetkező változásának a két oldala. Míg ugyanis a korábbi jogosult az időmúlással elveszti jogát arra, hogy a dolgát visszaszerezze, azaz elévült a követelése, a másik oldalon valaki jogot szerez a dolog megtartására, hiszen az elbirtoklással tulajdonossá válik.

utilis rei vindicatio

tartományi telek előző *quasi* tulajdonosa → tartományi telek 10/20 éve birtokosa

← *praescriptio longi temporis*

követelése elévült – jogvesztés a telket elbirtokolta – jogszerzés

Werbőczy azonban a *longi temporis* toldat nélkül már csak magát a *praescriptio* kifejezést használja az elbirtoklásra és az elévülésre is.

HK I. 78,1.

Sciendum igitur, quod praescriptio est termini, ad juridicam tum retentionem, tum reacquisitionem bonorum de jure statuti, temporalis completio.

Tudni kell tehát, hogy az elévülés a jószágok jogszerű megtartására és szerzésére törvényesen megállapított határidőnek betöltése.

„A jószágok jogszerű megtartására […] törvényesen megállapított határidőnek betöltése" voltaképpen az elbirtoklási idő leteltét jelenti, a „szerzésére" – pontosabb fordítás szerint visszaszerzésére – nyitva álló időnek az elteltén pedig az elévülést kell érteni.

A *Hármaskönyv*ben az elévülés nyugvására vonatkozó fontos szabályt is megtaláljuk:

HK I. 79.

Sciendum tamen est, quod, si quempiam in Turcorum, Saracenorum, Tartarorum, aut aliorum infidelium manus & captivitatem incidere, & ibi tempus praescriptionis transgredi contigerit, tunc eo casu praescriptio nil tenet; sed nobilis bonis suis destitutus, postquam ad propria remeaverit, processu juris ea pro se recuperare poterit, obstaculo praescriptionis obviare non valente.

Tudni kell azonban, hogy ha valaki törökök, szaracénok, tatárok vagy más hitetlenek kezeibe és fogságába esett és ott az elévülés idején túl maradt, azon esetben az elévülés nem folyik; hanem a javaitól megfosztott nemes, miután hazájába és házába visszatért, törvényes úton visszaszerezheti javait, tekintet nélkül az időmúlás akadályára.

Ha tehát valaki nincs abban a helyzetben, hogy pert indítson, mert fogságban van, ezt az időt nem számolják bele az elévülési időbe. Ez az idő a *Hármaskönyv* szerint királyi javak esetén 100, egyházi javak esetén 40, nemesek javainál 32, polgárokénál 12 év (HK I. 78,2).

A *praescriptio* tehát a középkori jogi nyelvben már a *longi temporis* toldat nélkül is az elévülést ill. az elbirtoklást jelentette.[6]

2. Possessio

A birtok szó jelentésváltozása már a vulgarizálódott római jogban is jelentkezett az eredeti klasszikus jelentéshez képest. A klasszikus korban ugyanis a *possessió*t, a birtokot élesen megkülönböztették a tulajdontól, amit *proprietas*nak vagy *dominium*nak is neveztek. A birtok ténykérdés volt (kinél van a dolog?), a tulajdon pedig jogkérdés: kié a dolog, kinek a tulajdonjoga áll fenn rajta? Ulpianus szerint a tulajdon egy dolog feletti teljes hatalom, ami alapján a tulajdonos mindazt megteheti a saját dolgával, amivel nem zavar másokat (Ulp. D. 8,5,8,5). A két jogintézmény elhatárolását jól szemléltetik a *Digestá*ból való *fragmentum*ok:

D. 43,17,1,2. *(Ulpianus libro sexagensimo nono ad edictum)*

...separata esse debet possessio a proprietate; fieri etenim potest, uter alter possessor sit, dominus non sit, alter dominus quidem sit, possessor vero non sit; fieri potest, ut et possessor idem et dominus sit.

A birtokot el kell választani a tulajdontól. Megtörténhet ugyanis, hogy kettőjük közül az egyik birtokos, de nem tulajdonos, a másik tulajdonos, de nem birtokos. Megtörténhet, hogy ugyanaz a birtokos és a tulajdonos.

D. 41,2,12,1. *(Ulpianus libro septuagensimo ad edictum)*

Nihil commune habet proprietas cum possessione.

Semmi közös sincs a tulajdon és a birtok között.

Például ha valakinek ellopják a lovát, bár tulajdonos marad, mivel nincs nála a ló, nem birtokos, a tolvaj pedig bár birtokos, de nem tulajdonos, hiszen ott van nála a ló, de nem áll fenn rajta a tulajdonjoga.

[6] Földi a *praescriptio* szó mai nyelvekben való előfordulásával kapcsolatban a következőket írja: „Feltűnő, hogy amilyen szolgai módon vették át a nyugati nyelvek az elévülés ill. az elbirtoklás fogalmához képest teljességgel inadekvát *praescriptio* szót (sőt részben e jogintézmények iustinianusi szabályait is), olyan eredetiek és találóak a német *Verjährung* ill. *Ersitzung*, nemkülönben a magyar elévülés és elbirtoklás műszavak." FÖLDI András, *Római jogi hagyományok az európai kultúrában = „Dum spiro doceo": Ünnepi tanulmányok Huszti Vilmos 85. születésnapjára*, szerk. SZABÓ Béla, SÁRY Pál, Miskolc, Bíbor, 2000, 26. Véleményem szerint mivel a magyarországi jogi nyelv a reformországgyűlések koráig a latin volt, a kialakuló magyar szakszókincsre pedig a német nyelv volt nagy hatással, a magyar elévülés és elbirtoklás műszavak a német megfelelőjük tükörfordításai.

A birtok meglétéhez két elem együttes fennállására volt szükség, a *corpus*ra és az *animus*ra.

D. 41,2,3,1. *(Paulus libro quinquagensimo quarto ad edictum)*
Et apiscimur possessionem corpore et animo, neque per se animo aut per se corpore.
A birtokot testileg és szándékkal szerezzük meg: nem pedig csak önmagában a szándékkal vagy önmagában a testtel.

A *corpus* azt jelenti, hogy valakinek tényleges fizikai ráhatása van a dologra, az *animus* pedig, hogy akarja és tudja is ezt. Például ha valaki elveszít egy dolgot, az *animus*a megvan a birtoklásra, de a *corpus* hiányzik,[7] vagy ha egy alvó embernek valamit a kezébe csúsztatnak, bár a *corpus* megvan, az *animus* hiányzik, így nem birtokol.[8]
Ezzel szemben Werbőczynél már láthatjuk, hogy a tulajdon és a birtok fogalma összemosódik, akinél ott volt a dolog, azt tulajdonosnak is tekintették.

HK I. 24,2.
Ubi sciendum, quod possessio dupliciter accipitur; primo quidem pro domino, usuque ac gubernatione alicujus rei mobilis vel immobilis. Et hoc modo dicitur possessio quasi pedum positio in usum, ac dominium ipsius rei, quam quis realiter tenet & gubernat.
Mire nézve megjegyzendő, hogy a birtok szót kétféle értelemben lehet venni. Először jelenti valamely ingó vagy ingatlan dolog tulajdonát, használatát és kormányzását. Ily módon a birtok mintegy azt teszi, hogy bír valaki azon dolognak haszonvételével és tulajdonával, a melyet tényleg hatalmában tart és kormányoz.

Másrészt a birtok a dologosztályozások kategóriájába tartozó fogalmat is jelölt, egy vidéki ingatlant vagy egy falut. A köznyelv ma is a mezőgazdasági ingatlanokat birtoknak mondja.

HK I. 24,3.
Alio modo autem (prout in proposito) possessionis appellatione villa significatur & intelligitur; & hoc proprie loquendo; nam castra, castella, civitates, oppida & praedia, separata habent vocabula.

[7] Vö. D. 41,2,25 pr. *(Pomponius libro vicensimo tertio ad Quintum Mucium): Si id quod possidemus ita perdiderimus, ut ignoremus, ubi sit, desinimus possidere.* Ha azt, amit birtoklunk, úgy veszítjük el, hogy nem tudjuk, hol van, felhagyunk a birtoklással.

[8] Vö. D. 41,2,1,3 *(Paulus libro quinquagesimo quarto ad edictum): Furiosus et pupillus sine tutoris auctoritate non potest incipere possidere, quia affectionem tenendi non habent, licet maxime corpore suo rem contingant, sicuti si quis dormienti aliquid in manu ponat.* Egy elmebeteg és egy gyámolt a gondnok felhatalmazása nélkül nem képes elkezdeni valamit birtokolni, mivel hiányzik a birtoklási akarat, még ha a dolgot a legteljesebben meg is érintik, hasonlóan, ha valaki az alvónak valamit a kezébe tesz.

Másképen pedig (czélunkhoz képest) birtok neve alatt valamely falu értendő, mégpedig sajátos jelentésében, mert a váraknak, kastélyoknak, kulcsos- és mezővárosoknak s a pusztáknak külön neveik vannak.

A *possessió*nak a tulajdonnal való összemosódását csak még jobban fokozhatta az adományrendszer kialakulása, ahol az adományozott ingatlan főtulajdonosa a király volt, az adományos pedig jogi szempontból csak birtokos, pedig az adománybirtokot teljes mértékben a hatalmában tartotta, és az adománylevélben megjelölt rend szerint öröklődött is a birtok (HK I. 10). Az ősiség miatt azonban a tulajdonost megillető legfőbb jogosítvány, a rendelkezési jog, egyébként is csak erősen korlátozva érvényesülhetett, még a nem adományként kapott birtokok esetében is (HK I. 58).

3. Beneficium

A magyar szokásjogban az adományokhoz és javadalmakhoz kapcsolódik a *beneficium* kifejezés, amely a római jogban teljesen eltérő jelentéssel bírt. A *beneficium* ugyanis a római jog szerint nem adományt jelentett, hanem a jog által biztosított valamilyen kedvezményt.

D. 1,4,3. *(Iavolenus epistularum libro tertio decimo)*
Beneficium imperatoris, quod a divina scilicet eius indulgentia proficiscitur, quam plenissime interpretari debemus.
A császári beneficiumot, ami tudniillik az ő isteni kegyességéből ered, amennyire lehet, a legnagyobb mértékben kiterjesztve kell értelmeznünk.

A *Digestá*ból vett forráshely jól mutatja, hogy a *beneficium imperatoris* nem a császártól eredő adományt jelentett, hanem a császár által biztosított valamilyen kedvezményt. Ezt bizonyítja a „plenissime interpretari debemus" kifejezés is, hiszen csak egy jogszabályt lehet értelmezni.
Ezzel szemben a *beneficium* a középkorban a hűbériséggel kapcsolatban kialakult fogalom volt. A hűbérviszonyban a nagybirtokosok szolgálatába szegődött szabadok, a vazallusok, személyes szolgálatukért, jótéteményükért javadalmazásban részesültek, és ezeket a javakat nevezték *beneficium*nak.[9]
A magyar jogi nyelvben a *beneficium* eredetileg az egyházi hivatalnokok fenntartására rendelt vagyont jelentette, melyet magyarul javadalomnak fordítottak. Az így kapott javadalomnak az elnevezése volt a *beneficium*, és ezzel a szóval jelölték a vagyontö-

[9] GÖNCZI Katalin, HORVÁTH Pál, STIPTA István, ZLINSZKY János, *Egyetemes jogtörténet*, szerk. HORVÁTH Pál, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999[3], I, 101.

megből húzott jövedelmet is.[10] Werbőczy is ebben az értelemben használja a *beneficium* kifejezést:

HK I. 11.
Sciendum autem, quod licet papa seu summus pontifex utramque jurisdicionem, temporalem scilicet & spiritualem habeat; in collationibus tamen beneficiorum ecclesiasticorum pro tempore vacantium, in hoc regno summus ipse pontifex nullam iurisdicionem exequitur, praeter confirmationis auctoritatem.
Tudni való pedig, hogy ámbátor a pápa, mint az egyház főpapja, mind a kétféle, úgymint világi és lelki hatalommal bír: mégis e mi országunkban az idő szerint megüresedett egyházi javadalmak adományozása tekintetében semmi joghatóságot nem gyakorol, a megerősítés hatalmán kívül.

A forrás szerint az egyházi javadalmakat a magyar király főkegyúri joga alapján, a pápa beleszólása nélkül, szabadon tölthette be.

4. Collatio

A *Tripartitum* előbbi részletében találunk egy másik kifejezést is, melyet a középkori Magyarországon más jelentésben használtak, mint a római jogban. Ez a *collatio* (össze-, egybehordás). A római jogban ezt a kifejezést olyan jogintézményekre használták, melyekben többen adták össze a javakat, hogy azt valamilyen elv szerint újra szétosszák. Így pl. a *lex Rhodia de iactu mercium* esetében, amikor a hajó megmentése érdekében kidobták az áru egy részét a tengerbe, a károsult árutulajdonosok követelhették, hogy a megmaradt árut osszák szét az összes tulajdonos között (kármegosztás).[11] A *collatio* jelentette az osztályra bocsátás intézményét is. Az apai hatalom alatt állók mindent az apának szereztek, így saját szerzeményeikkel is a hagyatékot gyarapították. Az apai hatalom alól kikerült *emancipatus* azonban mindent magának szerzett, ezért ha az örökségből részesedni akart, az örökség megnyílásakor meglévő vagyonát a tartozások levonásával a felosztandó hagyatékhoz kellett csatolnia, az így megnövelt vagyon került ezután szétosztásra az örököstársak között.

D. 37,6,1,5. *(Ulpianus libro quadragesimo ad edictum)*
Totiens igitur collationi locus est, quotiens aliquo incommodo adfectus est is qui in potestate est interventu emancipati.
Annyiszor van helye tehát az osztályra bocsátásnak, ahányszor az *emancipatus* fellépése hátrányára van annak, aki az apja hatalma alatt áll.

[10] MESZLÉNYI Artur, *Egyházi hivatal és javadalom = Magyar jogi lexikon*, szerk. MÁRKUS Dezső, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, III, 1900, 168.
[11] Lásd D. 14,2.

A *Hármaskönyv*ből vett részletben azonban jól látszik, hogy a *collatió*t Werbőczy más értelemben használta. Ezt a kifejezést alkalmazták ugyanis az egyházi hivataloknak az illetékes egyházi felsőbbség tekintélye mellett való betöltésére.[12] Itt is megfigyelhető azonban, hogy a *collatió*t olyan jogintézmény elnevezésére használják, amikor valamit újra szétosztanak. A magyar szokásjogban a római jog szerinti osztályra bocsátáshoz közelálló intézmény a *divisio* volt, ami azonban az ősiség szabálya miatt lényegében az ősi vagyon megosztását jelentette, és osztálynak is fordították (pl. HK I. 53).

5. Dos

A *dos* a középkori magyar jogi szövegekben teljesen eltérő jelentéssel bírt a római jogi forrásokhoz képest. A római jog szerint a *dos* hozományt jelentett. A forrásokban ugyan nem találjuk meg a hozomány definícióját, mégis egyértelműen megállapítható, hogy az nem más, mint a házasság terheinek csökkentése céljából, a nőre tekintettel, a férjnek adott vagyon.[13] A római forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a *dos* a hozományt jelentette, ez kitűnik az alábbi *Digesta*-töredékekből is. A házasság megszűnése után a hozományt vissza kellett adni a nőnek, vagy annak, aki azt adta.

D. 23,3,56,1. *(Gaius libro sexto ad Plautium)*
Ibi dos esse debet, ubi onera matrimonii sunt.
Ott kell a hozománynak lennie, ahol a házasság terhei vannak.
D. 24,3,29,1. *(Ulpianus libro tertio disputationum)*
Si quis pro muliere dotem dederit conveneritque, ut quoquo modo dirempto matrimonio ipsi solveretur, postea maritus uxori dotem solverit, rectissime dicetur exactionem nihilo minus ei qui dedit contra maritum competere.
Ha valaki a nőre tekintettel hozományt adott, és megegyeztek, hogy ha a házasság valamilyen módon felbomlik, neki kell teljesíteni, és ezután a férj a hozományt a feleségnek fizette ki, a leghelyesebben mondják, hogy a pénz követelése a férj ellen nem kevésbé illeti meg azt, aki a hozományt adta.

A középkori magyar jogban azonban *dos*on a hitbért értették. A hitbér jogintézménye részben a germán jogból, részben egyházi jog hatására a nő vételárából fejlődött ki. A *Hármaskönyv*ből vett idézet szerint is a hitbér a nő szüzességének az ára:

HK I. 93.
Item super solutione dotum & rerum paraphernalium id occurrit animadvertendum, quod quanquam dos (unde datalitium descendit) ac donatio & paraphernum longe differant, nos tamen confuso vocabulo dotem & donationem simul permiscentes, dotalitium,

[12] MESZLÉNYI, *i. m.,* 170.
[13] VÉCSEY Tamás, *Római családi jog*, Bp., Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés, 1875, 174.

*vel solummodo dotem dicimus, et est, quae uxori propter ejus defloratione*m *& concubitum de bonis mariti datur.*

Továbbá, a hitbér és jegyajándék kifizetésére nézve azt kell figyelembe venni, hogy ámbár hitbér (ahonnan a *dotalitium* ered), kelengye és jegyajándék nagyon különböznek egymástól, mi mégis a hitbér és kelengye szót egybe foglalva és egynek véve hitbérnek mondjuk; és ez a nőnek szűzessége vesztéseért és az elhálásért férje javaiból adatik.

Azt, hogy a *dos* az elhálás ára volt, az is igazolja, hogy teljes hitbért a nő csak az első házasságban kapott, második házasságában már csak fél, a harmadikban pedig már csak negyed járt neki a törvény által, a férj rangja szerint megállapított mértékű hitbérből (HK I. 93,4–5). Ebből a forráshelyből az is kitűnik, hogy a hitbért a férj adta a nőnek a házasság megkötését követően, ellentétben a hozománnyal, amit a férj kapott valakitől a nőre való tekintettel. A házasság fennállta alatt a hitbér a férj tulajdona volt és ő is rendelkezett vele, a nő csak férje természetes vagy jogi halála után kapta azt meg az örökösöktől. A hitbérigény a törvényesen megkötött házasság elhálásával keletkezett, peresíthetővé csak a férj halála után vált (HK I. 98,1–3).[14]

A magyar középkori jog ismerte a hozomány intézményét is. A hozomány elnevezése a forrásokban *allatura, res allatae*, amely az *afferro, afferre, attuli, allatum,* azaz 'magával hoz' igéből ered. Ennek lefordításában visszacseng a hozomány kifejezés. A *Hármaskönyv*ben azonban nem találkozhatunk ezzel a kifejezéssel, csak a jegyajándékkal, a *res paraphernales*szal, amit gyakran kevernek a hozománnyal. A *Hármaskönyv*et, bár a királyi szentesítés elmaradása miatt nem emelkedett jogerőre, mégis felvették a magyar törvénycikkek tárába, a *Corpus Juris Hungarici* köteteibe. Ha a CJH tárgymutatóját fellapozzuk, a hozomány címszó alatt a *Hármaskönyv*nek olyan szakaszait találjuk feltüntetve, ahol a *res paraphernales*ról van szó, pedig a hozomány és a jegyajándék között több jogi eltérés is volt. Leglényegesebb különbségek, hogy a jegyajándékot a vőlegény is adhatta, a hozományt pedig a férjen kívül bárki, a jegyajándék felett a nő rendelkezett, a hozománnyal azonban a férj. Arról azonban, hogy létezett a hozomány intézménye, és külön elnevezéssel illették, tanúskodik példaként a következő forráshely, ahol a hozományt, elkülönítve a *dos*tól és a jegyajándéktól, *res allatae*-nak nevezik:

Hazai Okm. VII, 239. (A sághi convent előtt Csalomjai Pázmán *comes*, elhalt nejének hitbérére és hozományára nézve sógorait, Hebecsi Lőrinczet és Jánost kielégíti. 1294. szeptember 1.)

...Laurencio filio Nicolai de Hebech personaliter pro se et Johanne fratre suo conparenti pro dote et rebus parafernalibus ac rerum tempore nupciarum secum allatarum sororis eorum nomine Elizabeth, uxoris scilicet ipsius Paznany iam defuncte prout debebat...

…Hebecsi Miklós fiának, Lőrincznek személyesen magának és János fivérének egyenlő mértékben Erzsébet nővérük, azaz Pázmán feleségének hitbére, jegyajándékai és

[14] Lásd ECKHART Ferenc, *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, Bp., Osiris, 2000, 306–307.

a házasság idején magával hozott dolgok (hozománya) fejében miként már halálakor tartozott…

Illés József szerint a *Tripartitum*ból vett idézetben a *donatió*n a hozományt kell érteni: „A hozományadást *donatió*nak nevezik, minthogy az *allatura* kifejezés még nem jött létre s a körülírások (*res allatae* etc.) nem voltak alkalmasak a fogalom rövid megjelölésére."[15] Werbőczy azonban a hozományra vonatkozó szabályokat nem fejti ki művében. Ez a körülmény azoknak a kutatóknak az álláspontját támaszthatja alá, akik szerint Werbőczy csak azokat a magyar szokásjogi szabályokat akarta művébe belefoglalni, amelyek eltértek az európai *ius communé*tól. Amelyik jogintézménynek a szabályai tehát megfeleltek a kánonjognak vagy a római jognak, arra nem tért ki külön, hiszen az azokból eredő jogvitákat a *ius commune* alapján is el lehetett dönteni.[16]

Ennek az öt szónak a használata is arra enged következtetni, hogy Werbőczy, bár ismerte a római jogot, ami a bevezetőből és a családi jogi részből egyértelműen kitűnik, mégis mint gyakorló jogász művében a magyar joganyagot a magyar jogi terminológiának megfelelően akarta összefoglalni.

[15] ILLÉS József, *Hozomány = Magyar jogi lexikon, i. m.*, IV, 1903, 250.

[16] Vö. János ZLINSZKY, *Römisches Recht in Ungarn = Durch das römische Recht, aber über dasselbe hinaus*, Hrsg. Nadja EL BEHEIRI, Bp., PAN, 2008 (Libri, 8), 282–285.

VÁMOS HANNA

PESTI GÁBOR ÁLLATMESÉINEK FORRÁSAI

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Mint az közismert, Pesti Gábor *Aesopi Phrygis fabulae* című nyomtatványa, az első magyar állatmese-gyűjtemény 1536-ban jelent meg Bécsben, Singrenius nyomdájában. A mű teljes szövegét modern kiadásban először Toldy Ferenc[1] adta ki, és a szövegkiadás mellett foglalkozott az állatmesék forrásának kérdésével is. Toldy Johannes Singrenius 1520-as Aesopus-kiadását jelölte meg Pesti forrásaként, valamint egy Rimicius-kiadást, melyből Pesti az utolsó 45 meséjét fordította. A magyar nyelvű mesekiadás élén álló Aesopus-életrajz kapcsán Toldy azt is megjegyzi, hogy Pesti ennek elkészítéséhez egy olyan latin életrajzot is használt, mely bővebb a Singrenius-féle nyomtatványban olvashatónál.

Waldapfel József[2] tisztázta, hogy Singrenius-féle kiadásról tulajdonképpen nincs is jogunk beszélni, hiszen az egy nagyobb kiadástípus tagja. Ezt a szakirodalom Dorpius-gyűjteménynek nevezi. Waldapfel arra is felhívta a figyelmet, hogy felesleges két különböző kiadást megjelölni Pesti forrásaként, ugyanis az 1520-as évek elején Rimicius száz meséje is belekerül a Dorpius-gyűjteményekbe, és ilyen típusú kiadáshoz Pesti hozzá is férhetett. Waldapfel arra a következtetésre jut, hogy egy 1531-es vagy 1533-as nürnbergi kiadás lehetett Pesti forrása, ugyanis ezek nemcsak tartalmukban felelnek meg a magyar fordításnak, hanem címükben is: *Aesopi Phrygis Fabulae*. További érvként hozza fel, hogy Pesti az 1538-ban megjelent hatnyelvű szótárához szintén egy nürnbergi nyomtatványt használt. Ezt az álláspontot a szakirodalom elfogadta, és a forráskérdést azóta is megoldottnak tekinti.[3]

A kérdés azonban nem ilyen egyszerű, hiszen a Dorpius-gyűjteményeknek több mint kétszáz különböző kiadása jelent meg. Pesti forrásának megítéléséhez szükséges a Dorpius-gyűjtemények keletkezésének, bővülési folyamatának részletesebb áttekintése.

A 16. század elején jelent meg Erasmus barátjának, Guilelmus Hermanus Goudanusnak (Willem Herman van Gouda, 1466–1510) latin nyelvű állatmeséket tartalmazó corpusa. Nem sokkal később a leuveni Collegium Trilingue első latintanára, Hadrianus Barlandus (Adriann van Baerland, 1486?–1538?) – Goudanus példája nyomán – kiadta saját állatmese-gyűjteményét, melyet a latin nyelv oktatásához készített. Martinus Dor-

[1] TOLDY Ferenc, *Régi magyar mesék, beszélyek és erkölcsiratok = Magyar prózaírók a XVI. és XVII. században,* I, Pest, 1858.

[2] WALDAPFEL József, *Pesti Gábor* = W. J., *Irodalmi tanulmányok,* Bp., Szépirodalmi, 1957.

[3] *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint,* vál., szerk., jegyz., utószó ÁCS Pál, Bp., Magvető, 1980 (Magyar Hírmondó); ÁCS Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erazmista és a Balassi-követő,* ItK, 1982, 391–403.

pius (Martin Dorp, 1485–1525) egyesítette ezt a két munkát, s ez alkotta a Dorpius-gyűjtemény magját. Az így létrejött antológia az állatmesék mellett számos olyan levelet is tartalmazott, melyeket a németalföldi humanisták váltottak egymással. Ezek a limináriák azonban fokozatosan eltűntek a későbbi kiadásokból. Megmaradt viszont Dorpius előszava, melyben azt hangsúlyozza, hogy az új kiadás elkülönül a középkorias, romlott latinságú verses mesegyűjteményektől. Azt a kiadástípust szokták *Aesopus Dorpii*nak nevezni, melyet ez az előszó vezet be.

Goudanus és Barlandus meséi később kiegészültek Erasmus, Aulus Gellius, Plinius minor és mások fabuláival. Az 1514-es strassburgi kiadás elején már Aesopus életrajza is megtalálható. 1516-ban csatolják a gyűjtemény végére Nicolaus Gerbellius a pókról és köszvényről szóló meséjét, melyet Pesti Gábor is fordít. Az évtized folyamán további, korábban már megjelent meséket fűznek az eddigi anyaghoz, először, 1517-ben Laurentius Valla 33 mesét tartalmazó gyűjteményét, majd Laurentius Abstemius első *Hecatomythium*át (1519-ben), végül az 1521-es hagenaui kiadástól kezdve Rimicius Aretinus száz fabulából álló fordítása is bekerül a gyűjteménybe. A későbbiekben még tovább bővül az anyag, ezek a bővítések azonban Pesti magyar nyelvű fordítása után gazdagítják az *Aesopus Dorpii*t, így ezek részletes tárgyalásától eltekintünk.

Rimicius meséiből Pesti is fordít, egyetértünk tehát Waldapfel azon megállapításával, hogy olyan kiadást kell Pesti forrásaként elgondolnunk, mely már tartalmazta a Rimicius-meséket is. Vagyis a legkorábbi ilyen kiadás az 1521-ben Hagenauban megjelent nyomtatvány volt. A magyar fordítás 1536 augusztusában jelent meg, tehát csak ennél korábbi kiadásokat kell számításba venni. Ezzel nemcsak az időbeli határokat jelöltük ki, hanem a lehetséges források számát is lecsökkentettük. Az említett kétszáz kiadásból mindössze negyven olyan van, mely tartalmában megfelel Pesti fabulafordításának.

Az a gyűjtemény tehát, mely már minden Pesti által is fordított mesét tartalmazott, a következőképpen nézett ki:

1–45. Guilelmus Goudanus gyűjteménye
46–67. Hadrianus Barlandus 22 meséje
68. Apologus ex Mantuano
69–81. Barlandus 13 meséje Petrus Scotusnak ajánlva
82–85. Avianus 4 meséje Barlandus átdolgozásában
86–123. Avianus 38 meséje Goudanus átdolgozásában
124–132. Erasmus 9 meséje
133. Aulus Gellius meséje a pacsirtáról
134. Angelus Politianus meséje a bagolyról és más madarakról
135. Petrus Crinitus meséje
136–137. Antonius Campanus 2 meséje
138. Plinius minor meséje
139. Aulus Gellius meséje Arionról
140. Nicolaus Gerbellius meséje a pókról és köszvényről
141–240. Laurentius Abstemius első *Hecatomythium*a

241–273. Laurentius Valla 33 meséje
274–373. Rimicius 100 meséje

A meséket megelőzte (egyes kiadásokban követte) Aesopus életrajza és Dorpius előszava. Ez az anyag persze körülbelül kétszer több mesét tartalmaz, mint Pesti kiadása. Ennek az az oka, hogy az *Aesopus Dorpii* különböző gyűjteményeket olvasztott egybe, és így egyes meséknek több verziója is megtalálható.

A Dorpius-gyűjtemények bővülési folyamatát, valamint a kiadások közti leszármazási viszonyokat elsőként Paul Thoen vizsgálta részletesen,[4] és igyekezett rendet tenni a sokféle nyomtatvány között. Alapos munkával mintegy kétszáz kiadás bibliográfiai adatait sorolja fel, megadja azok részletes címleírását, feltünteti, hogy az egyes kiadások melyik korábbira vezethetők vissza. Igyekszik a bizonytalan idejű nyomtatványokat is beágyazni a bővülési folyamatba, és megpróbálja tisztázni a kiadások időrendjét. Feltárja azokat a jellegzetességeket, melyek alapján elkülöníthetőek a kiadások, és azokat csoportokba, családokba osztja. Ezt egy négylapos sztemmán ábrázolja. Tanulmányának számunkra fontos eredménye, hogy a Dorpius-gyűjteményeket két nagy csoportra bontja, a kiadások német típusú és francia típusú családjaira. Az elnevezés alapja, hogy az egyes családok tagjai jellemzően mely területeken jelentek meg. A két család számos ponton különbözik egymástól, ami Pesti mesefordításának forráskérdésében sem érdektelen.

A Thoen által megrajzolt sztemmának elsősorban az a része érdekel bennünket, ahol a Waldapfel által meghatározott két nürnbergi nyomtatvány is megtalálható. Thoen sztemmája alapján, természetesen leegyszerűsítve és a kérdéses kiadásokra fókuszálva, a következőképpen ábrázolhatjuk a kiadások egymáshoz való viszonyát:

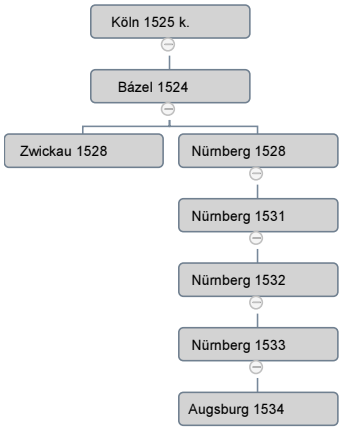

[4] Paul THOEN, *Aesopus Dorpii : Essai sur l'Esope latin des temps modernes,* Humanistica Lovaniensia, 1970, 241–320. A Dorpius-gyűjtemény kialakulásáról és legkorábbi kiadásairól lásd bővebben: Enrique GONZÁLES GONZÁLES, *Martinus Dorpius and Hadrianus Barlandus Editors of Aesop (1509–1513),* Humanistica Lovaniensia, 1998, 28–41.

Paul Thoen tanulmánya azonban nem teljesen problémamentes. Érthető okokból nem törekedhetett a részletes szövegösszevetésre, munkája a címleírások és tartalomjegyzékek vizsgálatán, valamint a kronologikus sorrenden alapul. Emiatt sztemmája nem is lehet tökéletes. Részletes szövegösszevetésre természetesen mi sem vállalkozhattunk. Néhány szöveghely összehasonlító vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a sztemma bizonyos pontokon módosításra szorul. Egyes kiadások például máshová kerülnek, a kontamináció mértéke pedig nagyobbnak tűnik, mint ahogy azt Thoen sztemmája sugallja.

A teljesség igénye nélkül vegyünk néhány olyan példát, amelyek rávilágítanak a leszármazási folyamat problémáira. A kiadások egy része Goudanus 33. *(De rustico et equo)* meséjében három kérdőjelet tartalmaz, más kiadások ezzel szemben négyet. Vannak olyan edíciók, melyekben a *De mustela et seniculo mure* cím szerepel, másokban pedig a nyelvtanilag helytelen *De mustela seniculo et muribus* cím áll. A Dorpius-gyűjtemények utolsó meséjében *(De viro et uxoribus)* található egy látványos lacuna. A mesében a férfi fiatalabb felesége az ősz, az idősebb pedig a fekete hajszálait tépkedi ki. A kiadások egy részében hiányzik a meséből az a mondat, mely a fehér hajszálakra vonatkozik. Bizonyos edíciókban Goudanus 32. meséjében *(De equo et leone)* található egy zárójeles tagmondat, más kiadásokban azonban itt nem szerepel zárójel. Erasmus 8. meséje *(De simiis et pardale)* szerint sok majom él Maurisiában. Ez a helynév néhány kiadásban Maurusia vagy Marusia alakban fordul elő. Végül a nyomtatványok címei is eltéréseket mutatnak. Egyes kiadások a *Fabularum, quae hoc libro continentur…* címet viselik, mások pedig az *Aesopi Phrygis fabulae…* címet. Ha ezeket az eltéréseket táblázatba foglaljuk, jól megfigyelhető, hogy a kiadások leszármazási rendje bonyolultabb összefüggéseket mutat, mint ahogyan azt Thoen sztemmája alapján hihetnénk.

Bázel 1524	**Zwickau 1528**	**Köln 1525 k.**	**Nürnberg 1532**	**Augsburg 1534**
3 kérdőjel	3 kérdőjel	4 kérdőjel	4 kérdőjel	4 kérdőjel
De mustela et seniculo mure	De mustela et seniculo mure	De mustela seniculo et muribus	De mustela seniculo et muribus	De mustela seniculo et muribus
lacuna	lacuna	nincs lacuna	nincs lacuna	nincs lacuna
nincs zárójel	nincs zárójel	van zárójel	van zárójel	van zárójel
Maurisia	Maurisia	Maurusia	Maurisia	Marusia
Fabularum, quae hoc libro continentur…	Fabularum, quae hoc libro continentur…	Aesopi Phrygis et vita…	Aesopi Phrygis fabulae…	Aesopi Phrygis fabulae…

Thoen sztemmája szerint a bázeli kiadás a kölniből származik, azonban a táblázatban összefoglalt szöveghelyek azt mutatják, hogy ez nem lehetséges. A nürnbergi kiadások ugyanis rendre a kölni alakjaival egyeznek meg, miközben a bázeli nyomtatvány ezeken a helyeken eltéréseket mutat. A kölni edíciót tehát a bázeli utánra kell helyeznünk. Ennek Pesti forrásával kapcsolatban azért van jelentősége, mert a Waldapfel által meghatározott két nürnbergi kiadás őse a sztemma szerint a bázeli kiadás. A szövegegyezések alapján azonban azt állapíthatjuk meg, hogy a nürnbergi nyomtatványok valójában a kölniből származnak.

Thoen tanulmányában a táblázatunkban szereplő nürnbergi kiadás, más, szintén nürnbergi kiadásokkal együtt, ugyanazon az ágon található. Ez az ág Thoen sztemmája szerint augsburgi nyomtatványokat is tartalmaz. Az összevetés alapján azonban beláthatjuk, hogy az augsburgi edíció a *Maurisia* szó alakjában eltér a nürnbergitől, vagyis a kiadások nem lineárisan származnak le egymásból, hanem a sztemma elágazik. Léteznie kellett egy olyan kiadásnak, mely bizonyos pontokon már eltért a bázeli edíciótól. Az eltéréseket mind a nürnbergi ág, mind pedig a kölni kiadás innen örökölte, vagyis egy családba sorolhatóak, de mégsem szerepelhetnek egyazon ágon. Ez a kiadás nem maradt ránk, de a szövegváltozatok hagyományozódásához feltétlenül szükség van rá. Ezt a sztemmán X-szel jelöltük.

Rajzunk most is csak hozzávetőleges vázlat. Magyarázza a táblázatban szereplő változatok összefüggéseit, de nem számol az összes szöveghellyel és a többi ágon előforduló alakokkal, melyek kontaminációkon keresztül szintén beleszólhatnak a tényleges leszármazási folyamatba.

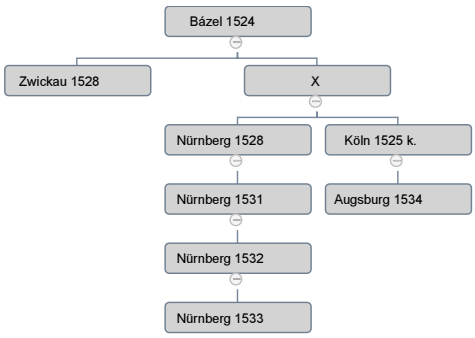

Waldapfel József a nürnbergi kiadások és Pesti fordításának címe közti hasonlóság alapján jelöl meg egy nürnbergi kiadványt Pesti forrásaként. Ő két ilyen nyomtatványt említ (1531, 1532), valójában négy nürnbergi edíció is van, melyek szóba jöhetnek lehetséges forrásként.

Ha megnézzük az itt felsorolt szöveghelyek Pesti Gábornál előforduló alakjait, azt látjuk, hogy azok valóban egy nürnbergi kiadásból vezethetők le. Pesti 33. meséjében ugyanúgy négy kérdőjel szerepel, mint a nürnbergi kiadásokban: „É, te kevély ló, mint ölteztél mastan? Hol az aranyas nyereg? Hol a bogláros szigyelő? Hol a fénes fék?”. 67. meséjének címe *(A vén menyétről és az egerekről)* szintén megfelel a nürnbergi kiadások *De mustela seniculo et muribus* alakjának. Pesti 185. meséje tartalmazza a fehér haj kitépkedésére vonatkozó mondatot, és a 32. fabulában megvan a zárójel. Ugyanígy a 124. mesében *Maurisia* alak szerepel, mely elkülöníti Pesti fordítását a kölni és augsburgi nyomtatványoktól. Pesti fabulafordításának címe *(Aesopi Phrygis fabulae, Gabriele Pannonio Pesthino interprete)* is megegyezik a nürnbergi kiadások címével, ahogy ezt Waldapfel is hangsúlyozza. A nürnbergi ág azonban nem csupán a címe miatt lehet Pesti meséinek a forrása, hanem a fenti szövegegyezések is alátámasztják ezt.

Waldapfel gondolatmenetében jól érzékelhető egy takarékossági elv. Toldyval szemben, akinek Singrenius kiadása mellett egy Rimicius-gyűjteményt is meg kellett jelölnie Pesti forrásaként, Waldapfel egy olyan kiadást keresett, amelyben minden Pesti által fordított mese megtalálható. Rimicius meséi a nürnbergi kiadványokban már szerepelnek. A mesék szövegére vonatkozóan tehát elegendő egyetlen forrást Pesti kezébe helyeznünk. Más a helyzet azonban az Aesopus-életrajzzal, mely Pesti fordításának élén áll, ez ugyanis jóval bővebb a nürnbergi nyomtatványok végén olvasható életrajznál.

Az ókortól kezdve ismert Aesopus-életrajznak bennünket érdeklő változatát Maximos Planudes bizánci szerzetes állította össze a 13. században.[5] Ennek az igen terjedelmes életrajznak két fordítása is forgalomban volt a 15. század végétől. Az egyik fordítást Rimicius készítette el, s ez nemcsak Rimicius mesekiadásának élén szerepelt, hanem bekerült az igen népszerű Steinhöwel-féle gyűjteménybe is. Az életrajz másik latin nyelvű verziója a görög szöveggel együtt az 1505-ben Velencében megjelent és később számos bázeli kiadást megért bilingvis kiadásokban, valamint a francia típusú Dorpius-nyomtatványokban szerepel. Ennek körülbelül egytizedére lerövidített változata került be a német típusú Dorpius-gyűjtemények mindegyikébe. Valójában a *rövid Vitá*nak is két verziója ismert, a legrövidebb *(A)* életrajz, mely csak a korai, főként strassburgi kiadásokban fordul elő és az ennél valamivel bővebb *(B) Vita*, mely már 1516-ban felbukkan, és a további Dorpius-gyűjtemények ezt a verziót közlik.

Pesti Gábor bizonyosan rendelkezett egy *B* életrajzzal, hiszen ez szerepel a nürnbergi kiadások végén. Az életrajzban olvasható egy apró történet arról, hogyan vásárolta meg Xanthus Aesopust. Az epizód eltérő fogalmazásban szerepel a *rövid Vita* két változatában. Pesti Gábor itt a *B* szövegét követi. A későbbiekben szövegszerűen is bemutatjuk majd ezt a helyet. Másfelől azonban az is belátható, hogy használnia kellett az *A* életrajzot is, ugyanis lefordít egy olyan mondatot, amely kizárólag az *A*-ban fordul elő. Pesti fordításában ez a mondat a következőképpen hangzik: „Többet is sokakat cselekedett, mellyekkel hogy bántást ne tennénk azoknak, kik ezt olvassák, el hattuk." Ez szinte szó szerint megfelel a latin szövegnek: „Facta dictaque multa inter, Xanthum et Aesopum referuntur, *quae nunc ob id relinquimus ne fastidium haec pariant tenellis lectoribus.*"

A magyar szöveg azonban nem felel meg minden tekintetben a *rövid Vita* szövegének. Pesti ugyanis olyan történeteket is lefordít, melyek nem szerepelnek sem az *A*, sem pedig a *B Vitá*ban. Ezeket a *hosszú Vitá*ból veszi, mely a bilingvis kiadásokban és a francia típusú Dorpius-gyűjteményekben jelent meg. (A bilingvis edíciók nem tartoznak a Dorpius-gyűjtemények sorába, ugyanis más meseanyagot tartalmaznak, sem tartalmuk, sem mesesorrendjük nem felel meg annak.) Egy szöveghely arra is rávilágít, hogy a két kiadástípus közül Pesti melyiket használta. A történetben Aesopus és ura, Xanthus egy

[5] Az Aesopus-életrajz kialakulásáról, a szöveg ókori és középkori hagyományozódásáról lásd bővebben: Ben Edwin PERRY, *The Text Tradition of the Greek Life of Aesop,* Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 1933, 198–244; Francisco Rodriguez ADRADOS, *The „Life of Aesop" and the Origins of Novel in Antiquity,* Quaderni Urbinati de Cultura Classica, 1979, 93–112. További bőséges bibliográfiát ad: Niklas HOLZBERG, *The Ancient Fable: An Introduction,* Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2002.

kertészhez mennek, hogy spenótot vegyenek. A kertész megkérdezi Xanthust, hogy miért nő az a növény, amelyik vadon terem, és miért nem nő az, amelyiket öntözi és nevelgeti. Az ezután következő részben Pestinél szerepel egy zárójelek közé tett mondat: „Xanthus erre (jóllehet philosophus volna) semmit felelni egyebet nem tuda, hanem hogy úgy volna meg szerezve az isteni szerzésből." Ezen a helyen a francia típusú Dorpius-gyűjteményekben szintén láthatunk zárójelet: „Xanthus igitur (licet philosophi quaestio foret) cum nihil aliud sciret dicere, a divina providentia et hoc intercaetera gubernari inquit." A bilingvis kiadások azonban itt soha nem használnak zárójelet.

Egy zárójel megléte vagy hiánya általában nem elegendő támpont ahhoz, hogy egyértelműen következtessünk a szöveghagyományozódás folyamatára. Külsődleges apróságnak tűnik, hiszen a szöveg jelentését nem módosítja. Ha a kiadások esetlegesen járnának el, a szóban forgó tagmondat hol zárójelben, hol pedig anélkül állna, akkor nem tudnánk eldönteni, hogy Pesti melyik kiadástípust használta. Jelen esetben azonban a zárójel használata nem esetleges mozzanat. A francia típusú kiadások ezen a helyen mindig használnak zárójelet, a bilingvis nyomtatványok azonban soha. Az könnyen elképzelhető, hogy egy fordítás nem követi pontosan forrásának tipográfiai jegyeit. Az viszont nehezen hihető, hogy Pesti Gábor a bilingvis kiadások szövegét fordítva, éppen ezen a helyen eltér a forrástól, de véletlenül megegyezik a francia típusú nyomtatványok alakjával. Elképzelhetetlen, hogy Pesti fordításában a zárójel megléte független a francia kiadásoktól. Ez a tipográfiai mozzanat tehát azt bizonyítja, hogy Pesti a *hosszú Vitá*nak a francia típusú kiadásokban megjelent változatát használta.

Mivel az életrajz különböző verziói lényegében ugyanazt az eseménysort mondják el, úgy tűnik, nehezen lehet eldönteni, hogy a magyar fordítás melyiket is követi. Valójában Pesti Gábor munkamódszere jól feltérképezhető. Általában el lehet különíteni, hogy mikor melyik verzió szolgált fordítása alapjául. Vegyük például azt a szöveghelyet, mellyel a rövid *Vita B* verziójának használatát beláttuk. Ez a részlet mindhárom variánsban szerepel, de más-más megfogalmazásban. Látható, hogy Pesti a *B* változatot fordítja.

Vita brevis A	Vita brevis B	Vita longa	Pesti fordítása
Laudatus est multis modis Aesopus ab scolasticis ob hoc responsum, pariter et alia complura.	Laudatus est multis modis Aesopus ab scolasticis ob hoc responsum, quoniam nullus sit uspiam inter mortales cui cognita exploratque sint omnia.	Atque his scholastici vehementer admirati, per divinam providentiam, dixerunt, valde bene respondit. Nullus enim est homo, qui omnia norit.	Dicsérék azért Esopusnak feleletit Xanthus tanítványi, miért hogy senki nem volna emberek között, akár mely bölcs is, ki mindeneket tudhatna, és kinek minden dolgok és tudományok tudtára lehetnének.

Az életrajzok szövegét mondatról mondatra összehasonlítva állást foglalhatunk abban a kérdésben, hogy mikor melyik forrást követi a fordítás. Azt várhatnánk, hogy kijelölhető közülük egy, melyhez általában ragaszkodik, és csak esetenként tér el tőle. Ez azonban nem így van. Pesti nem egyetlen forrást fordít szolgaian, hanem váltogatva használja mindhármat.

Az életrajz elején jellemzően a rövid *Vita* szövegét adja, az elbeszélés egyharmadánál azonban felbukkan az első olyan epizód, mely csak a hosszú *Vitá*ban szerepel. A következő történetnél egyszerre támaszkodik a hosszú és a rövid *Vita* szövegére. Ezután jellemzően a hosszú *Vitá*t követi, folyamatosan ezt követve halad, de rendre elhagy belőle. Az elbeszélés legvégén visszatér a rövid *Vita* szövegéhez. Itt szerepel az a mondat is, mely csak a rövid *Vita A* változatában fordul elő. Vagyis a három változatot keverve használja, a rövideket bővíti, a hosszút rövidíti, szöveghez tapadóan fordít, mégsem követ egyetlen meghatározott forrást. Ez a kontaminációs technika inkább nevezhető humanista szövegalkotói módszernek, mintsem szolgai fordításnak. Pesti forráskezelését nagyfokú tudatosság és önállóság jellemzi.

Visszatérve a mesék szövegére, hasonló tudatosság és önállóság jellemzi Pesti munkamódszerét itt is. Az életrajz esetében a kontaminációt az tette lehetővé, hogy három különböző forrást is felhasznált fordításához. A meséket vélhetően egy kiadásból fordítja, mivel azonban a Dorpius-kiadások több gyűjteményből állnak össze, egy-egy mese többször is előfordul a kiadásokban. Így a fabulák fordításakor nem kell több kiadást használnia, hiszen egyetlen kiadásban is több verzió közül választhatott. Jó példa erre a párducról és rókáról szóló mese (Pesti 119. meséje), melynek a Dorpius-gyűjteményben négy változata is van. Pesti ennek a mesének a Goudanus-féle átdolgozását fordítja, de a mese a latin nyelvű kiadásban Erasmus, Valla és Rimicius verziójában is megtalálható.

Azt gondolnánk, hogy Pesti a latin szöveg elejétől haladva folyamatosan fordította a meséket, és kihagyta azt, ami egyszer már szerepelt. Ez azonban nem így van, Pesti nem szolgaian követi forrását, munkamódszerét tudatosság jellemzi, mely számos ponton megmutatkozik fabulafordításában. Gyakran például úgy tér el a latin szövegtől, hogy hozzátold a mese szövegéhez egy-egy mondatot, tagmondatot. Ezek általában apró kiegészítések, magyarázatok, melyek nem módosítják a mese jelentését. Így jár el a 180. mesénél, ahol a vakondag elnevezés kapcsán megjegyzi, hogy „azért mondják őtet vakondaknak is, hogy semmit nem lát". A betoldás nemcsak azért nyilvánvaló, mert latin megfelelője hiányzik a latin forrásszövegből, hanem azért is, mert az etimologikus értelmezés csak magyarul működik. A latin *talpa* és *caecus* szavak nem is hasonlítanak egymásra. Többször előfordul az is, hogy Pesti egy adott mese esetében nem a korábbi verziót fordítja, hanem azt kihagyja, és a mese egy későbbi változatát szerepelteti kiadásában. Ilyen például a 169. mese, mely a betegről és orvosról szól. Ez a verzió a Dorpius-kiadás végén található Rimicius-gyűjtemény 73. meséje. Ennek a mesének azonban megtalálható egy másik változata is Valla feldolgozásában (Valla 26.), mely a Rimicius-féle verziónál korábban szerepel. Pesti ennél a fabulánál a Valla-féle mesét elhagyja, helyette a későbbi verziót ülteti át.

A Dorpius-kiadásban többször előforduló meséknél nem csak úgy járhat el, hogy az egyik verziót lefordítja, a másikat pedig elhagyja, hanem úgy is, hogy mindkét változatot szerepelteti kiadásában. Három olyan meséről is tudunk, melyet Pesti kétszer is lefordít. Ilyen például a tölgyfáról és nádról szóló fabula, melynek két variánsa is előfordul Pesti kiadásában (82. és 100. mese). Az első változat szerint a tölgyfa erősebbnek tartja magát a nádnál, és vetélkedésre hívja. Mire a nád azt feleli, hogy hiába erős a tölgy, egy nagy

szél kidönti, ő pedig csak hajladozik a szélviharban. A második verzió annyiban tér el ettől, hogy a vetélkedés mozzanata nincs meg, és a szélvihar valóban megtörténik, nemcsak beszélnek róla. Ettől eltekintve a két fabula lényegében azonos. A tücsökről és hangyáról szóló közismert mese is kétszer fordul elő Pesti gyűjteményében (84. és 114. mese). Itt azonban nem találunk eltérést a két verzió között, mint az előbbi példánál, sőt még a tanulságuk is nagyon hasonló. Ugyancsak egyforma az oroszlánról és bikáról szóló fabula két változata is (85. és 98. mese).

Néhány esetben azt is megfigyelhetjük, hogy Pesti két verzió összeolvasztásával lényegében egy harmadikat hoz létre. Például *A lóról és szamárról* című mesénél (52.) a korábbi változatot fordítja, de kiegészíti a későbbi variáns alapján. Ráadásul az első változat (Barlandus 7. meséje) a *De rustico et equo* címet viseli, míg a második (Valla 9.) címe *De equo et asino.* Pesti tulajdonképpen az első változatot fordítja, de a második variáns meseszövegét is felhasználja. A mese címét szintén a második éléről veszi.

Hasonló módon több forrásra támaszkodik *A róka és a holló* meséjében (11. mese). Az először előforduló variáns szerint a holló sajtot *(caseus)* tart a csőrében, a mese Rimicius-féle változatában nem sajtról, hanem húsdarabról *(carnium frustum)* van szó. Pesti a korábban szereplő Goudanus-féle változatot fordítja, mégis húsfoltot helyez a holló csőrébe:

Goudanus 11.	**Rimicius 54.**	**Pesti fordítása**
Praedam nactus strepitat in ramis corvus. […] E rostro excidit *caseus*…	Corvus cum *carnium frustum* rapuisset, arborem quandam supersedit. […] *Carnes* humi decidunt…	Az holló valami *hús fultot* fel kapván kezde az ágon vele csergeni. […] És az *hús* ki esék szájából…

Ez a példa nemcsak azért érdekes, mert azt mutatja, hogy Pesti olykor több változatot olvaszt egybe, hanem azért is, mert rávilágít arra, mennyire tudatosan használta forrását. Az első, Pesti által fordított változat a Dorpius-gyűjtemény elején szerepel, a 11. helyen, a Rimicius-féle variáns pedig az egész gyűjtemény 327. meséje. Vagyis Pesti két egymástól nagyon távol elhelyezkedő fabulát dolgoz át egy mesévé. Ez arra utal, hogy nem szolgai forráskövetésről van szó, a fordítás nem lineáris leképezése az eredetinek, hanem már az elejétől fogva kontaminációkkal kell számolnunk.

A magyar mesegyűjtemény megformálásakor Pesti önállóan döntött arról, hogy mely meséket fordítja le. Az Abstemius-féle százas gyűjteményt most nem számítva összesen 11 mese esetében határozott úgy, hogy a történetet egyetlen verzióban sem szerepelteti munkájában. Nem egészen világos, hogy ezeket miért nem ülteti át, de arra gondolhatunk, hogy valamiféle terjedelmi korláthoz igazodott. Nem lehet véletlen, hogy a Bécsben megjelent nyomtatvány ívfüzetei éppen A-tól Z-ig tartanak. Pesti bizonyára előre megállapodott Singreniusszal a készülő könyvecske terjedelméről. Talán ez az oka annak, hogy az említett mesék végül nem kerültek bele a kiadványba.

Az aesopusi állatmeséknek szerves részét képezi a meséből levont rövid tanulság, *morale*. Ezek minden ókori és középkori gyűjteményben megtalálhatók. Így van ez a Dorpius-féle kiadásokban is, minden mese végén prózai tanulságot találunk. Pesti Gábor

ezeket meglepő módon versben fordítja. Teljesen világos, hogy a Dorpius-kiadás szövegét követi, a tanulságokból konkrét mondatokat, képeket, szófordulatokat vesz át. Szép példa erre a tücsök és a hangya meséje, ahol a latin tanulságban ezt olvashatjuk: „Monemur hac fabula, dum adhuc robur corporis adest. Quaerere ea quibus imbecilla sustentetur senectus. *Per hyemem senectutem intellige.* Per aestatem adulescentiam et florem illum aetatis." Pesti Gábor megfogalmazásában ez így fest:

> Hangyán az eszes embert, *télen a vénséget vegyed,*
> Azért míg erőd vagyon, dolgod úgyan tegyed,
> Hogy vénséged idején kenyeredet nyugolmason egyed.

A vénség és a tél azonosítása világossá teszi, hogy a magyar vers a latin szövegen alapul. A „míg erőd vagyon" kifejezés is a latinból való. A harmadik sor már önálló toldalék. A tanulságok tehát nem valamilyen más kiadásból származnak, hanem a Dorpius-gyűjteményen alapulnak. A verses forma Pesti Gábor saját újítása. Láthatott ugyan olyan mesegyűjteményeket, melyekben akár a történet, akár annak tanulsága verses volt (ilyen például a Steinhöwel-féle gyűjtemény), ám bizonyos, hogy fordításában nem ezekre támaszkodott. A Dorpius-kiadás szinte mindig prózában fogalmaz, csak elvétve fordul elő, hogy klasszikus versidézetet szerepeltet. Ebben a néhány ritka esetben az a helyzet áll elő, hogy Pesti versből készít verset. Emiatt őt kell az első Horatius-műfordítónak tartanunk. Horatius e jól ismert sorát: „Naturam expellas furca licet ipse recurret"[6] a magyar fordítás így adja vissza: „A természetet bátor ugyan bottal kergessed." Hasonlóképpen Iuvenalis ezen helyét: „Rara avis in terris nigroque simillima cygno"[7] így magyarítja: „Az igaz barátság ritka, mint a fekete hattyú." Ezekben az esetekben sem követi azonban a fordítás az eredeti költemény metrumát. Pesti önálló versformát használ, mely teljesen idegen a magyar metrikai gyakorlattól. Háromsoros versei nem szótagszám-tartóak.[8] A tanulságok esetében tehát Pesti merészen eltér forrásától. Noha igazodik a latin szöveg gondolatmenetéhez, nem egyszerűen fordít, hanem újraalkot.

A Dorpius-gyűjteményhez való viszony áttekintéséből már csak egyetlen mozzanat maradt hátra. Pesti Gábor nem fordítja le Laurentius Abstemius száz meséből álló gyűjteményét. Waldapfel József szerint azért, mert nyilvánvaló volt Pesti számára, hogy ezek nem ókori eredetűek. Ilyen alapon azonban további meséket is el kellett volna hagynia, például Gerbellius vagy Erasmus meséit. A latin nyelvű gyűjtemények kollációja során derült ki, hogy van olyan nyomtatvány, egy strassburgi 1527-es, melynek egy példányából Abstemius meséit teljes egészében kivágták. A strassburgi 1522-es kiadás egy példányának címlapján Abstemius nevét megjelölték, és bizonyos meséket áthúztak. Azt is gyanítani lehet, hogy miért. A címek önmagukért beszélnek. *De heremita virgine aegro-*

[6] HORATIUS, *Epist.* I, X, 24.

[7] IUVENALIS, *Saturae* VI, 165.

[8] Erről a speciális versformáról lásd bővebben: VADAI István, *X + 6 = Humanizmus és gratuláció: Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 490–498.

tante, azaz a beteg szűz remetéről, illetve *De sene ob impotentiam libidinem carnis relinquente*, az öregről, aki impotenciája miatt felhagyott a testiséggel. Egy bázeli 1524-es kiadás egyik példányába pedig azt jegyezték be, hogy „Laurentius Abstemius prohibitus", vagyis ezt a gyűjteményt betiltották.

Ha felütjük az *Index librorum prohibitorum* 1564-es kiadását, valóban ott találjuk a bejegyzést, hogy Abstemius meséi indexre kerültek. Noha a nyomtatott indexek csak a század közepétől jelentek meg, a katolikus egyház nyilván már korábban is rossz szemmel nézett ezekre a szövegekre. Arra gyanakszunk, hogy ez a tény nem független attól, hogy Pesti Gábor kihagyja az érintett gyűjteményt fordításából.

Összegezve eddigi megfigyeléseinket elmondhatjuk, hogy Pesti Gábor a fordítás során számos ponton önállóan, a forrástól független módon járt el. Az Aesopus-életrajz esetében legalább három különböző alapszöveget kontaminált; a meséknél szabadon döntött arról, hogy melyik verziót választja, olykor itt is bátran élt belső kontaminációval; a tanulságokat teljesen újszerű formába öltöztette és egyedi metrumú versekben tolmácsolta. Vélhetően egyszerre tartotta szem előtt a filológusi hűséget és pontosságot, Singrenius nyomdájának elvárásait és saját alkotói elképzeléseit. A tudatosan megformált kis mesegyűjtemény így egyáltalán nem nevezhető szolgai fordításnak. Miközben egyetértünk Waldapfel József forrás-meghatározásával, sőt azt további érvekkel megerősíteni igyekeztünk, sikerült igazolnunk azt is, hogy Pesti Gábor Aesopus-fordításának nem egyetlen forrása volt. További kutatásokat igényel annak a megválaszolása, hogy a négy nürnbergi kiadás közül melyiket használta, és a *Vita* esetében pontosan mely kiadások lehettek a forrásai.

BARTÓK ISTVÁN

EGYAZON MŰ SOK KÜLÖNBÖZŐ SZÖVEGE
(Leonhard Culmann latin grammatikájának hazai kiadásai)

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

1525. július 18-án a nürnbergi Szent Sebald-templomban Barbara Purstenpinderin polgárleány örök hűséget esküdött „Leonhardus Kulman Schulmaisternek." Ezzel hosszú, boldog házasság vette kezdetét: az évtizedek során 12 gyermekük született. Az iskolamester munkássága hasonlóan termékeny volt, mint házassága. Tankönyveinek száma csak eggyel volt kevesebb, mint gyermekeié: 11 kapcsolódó munkát írt, ebből hat latin nyelvtankönyv. Ezek egyike, a *Methodus Donati* nemcsak Nyugat-Európában, hanem Magyarországon és Erdélyben is az alapfokú latintanítás egyik legelterjedtebb kézikönyve volt, mégpedig az azonos címek ellenére sokféle változatban. A szövegvariánsok közti eltérések regisztrálása első megközelítésben textológiai feladatnak tűnik; mint látni fogjuk, a különböző redakciók létrejöttének okát keresve kritikatörténeti érdekű megállapításokat tehetünk.

Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, érdemes röviden áttekinteni Culmann életét és munkásságát.[1] Annál is inkább, mert ahhoz képest, hogy a reformáció korának egyik legnépszerűbb szerzője volt, a magyar szakirodalomból nem sokat lehet megtudni róla. Munkáinak kiadásai, átdolgozásai, fordításai évszázadokon keresztül megőrizték nevét – amint a továbbiakból kitűnik, nemcsak Európában, hanem Amerikában is.

1. Teológia és iskoladráma

Születésének idejét pontosan nem lehet tudni; különféle számítások alapján egyesek 1497–1498, mások 1500–1501 körülre teszik. Crailsheimben, a Nürnbergtől délnyugatra fekvő kisvárosban látta meg a napvilágot. A kor szokása szerint származását műveinek címlapján is feltüntette. Az újabb és újabb kiadásokon még a 17. század végén is mint Leonhardus Culmannus Craylsheimensis szerepel. Tanulmányait szülővárosában kezdte, majd Schwäbisch Hallban, Dinkelsbühlben és Nürnbergben folytatta. Néhány évig Saalfeldben időzött, 1514–17-ben Erfurtban, majd Lipcsében tanult. Tanárai közül később Richard Crocust (Croke), Petrus Mosellanust és Christoph Hegendorffot említette.

Az egyetem elvégzése után a bambergi katedrálisban teljesített szolgálatot, majd Ansbachban töltött be valami hasonló hivatalt. Ezután Kazimir ansbachi őrgróf szolgálatában Bayreuthba ment. Innen hazatért Crailsheimbe, ahol súlyosan megbetegedett. Fel-

[1] Culmann életéről és munkásságáról: Matthias Wilhelm SENGER, *Leonhard Culmann: a Literary Biography and an Edition of Five Plays: As a Contribution to the Study of Drama in the Age of the Reformation,* Nieuwkoop, 1982 (Bibliotheca Humanistica et Reformatorica, 35).

gyógyulása után, 1518-ban Nürnbergben segédtanítói állást (coadjutor) kapott a Kórházi Iskolában. Az intézmény neve onnan ered, hogy a Szentlélek Kórház épületében működött. Három év elteltével rendes tanárrá (ludimagister) léptették elő. Ugyanebben az évben nevezték ki kollégáját, Heyden Sebaldot az iskola rektorává. 1525-ben Heydent a Szent Sebald-iskolába helyezték át rektornak, és a helyére Culmann került. Ezt a tisztséget viselte 1546-ig. Így összesen 28 évig tanított.

Nürnbergi tanárságának ideje a város történelmének egyik legvirágzóbb korszaka. A település fontos kereskedelmi utak találkozásánál feküdt, a német nyelvterület egyik legnagyobb és leggyorsabban fejlődő városa volt. Nyomdászata kiemelkedő lehetőséget biztosított a humanizmus és a reformáció terjesztésére. Kulturális szerepének jellemzésére híres polgárai közül elegendő Albrecht Dürer és Hans Sachs vagy akár a krónikaíró Hartmann Schedel nevét említeni.

Különös gondot fordítottak az ifjúság nevelésére. A gimnáziumot maga Melanchthon alapította 1526-ban. A városban négy alsóbb fokú latin iskola működött. Felügyeletüket a városi tanács látta el; a testület nevezte ki a rektorokat, és rendszeres vizitációk során ellenőrizte az oktatás színvonalát. A négy intézmény egyike volt a Kórházi Iskola, ahol Culmann tanított. A másik három a Szent Sebald-, a Szent Lőrinc- és a Szent Egidus-kolostor iskolája. Ezek mellett német iskolák is voltak.

1546-ban Culmann búcsút mondott a tanításnak, és a Szent Sebald-templom prédikátora lett. Az 1550-es évek első felében belekeveredett az Andreas Osiander (1498–1552) radikális teológiai nézetei körüli vitákba. Bár folyamatosan igyekezett elhatárolódni a szélsőséges álláspontoktól, mégis voltak, akik elítélték felfogását. 1556-ban végképp megelégelte az állandó szellemi csatározással együtt járó vádaskodásokat, és elhatározta, hogy elhagyja Nürnberget. Kapott egy tanúsítványt a városi tanácstól, amelyben rögzítették, hogy az Osiander körüli vitákban nem marasztalható el, és egyébként is minden tekintetben a legnagyobb mértékben meg voltak elégedve a szolgálataival. Az irat záradéka Sebastian és Ulrich von Helfenstein grófok jóindulatába ajánlotta. Így a Helfensteinek székhelyén, Wiesensteigben kapott prédikátori állást. 1558-ban olyan dokumentumok jutottak el a grófokhoz, amelyek fényében jónak látták ismét megvizsgálni Culmann szerepét az Osiander-ügyben. Ennek eredményeként úgy döntöttek, hogy nem tartják kívánatosnak további tartózkodását Wiesensteigben. Ezután az Ulm közelében fekvő Bernstadtban kapott lelkészi állást. Itt is halt meg, pontosan nem tudni, mikor. Bizonyosan 1561. november 7-e előtt, mert akkor nevezték ki utódát, Jörg Maiert.

Culmann munkásságának három fő területe a teológia, a színműírás és a tankönyvírás. A reformáció kibontakozásának és elterjedésének évtizedei bőségesen szolgáltatnak témát a mentalitástörténet számára. Culmann felfogásának elemzése a kérdés szakértőire tartozik. Teológiai nézeteit egyes részterületekre vonatkozóan is kifejtette egy-egy művében; ezek mellett összefoglaló áttekintést is készített.[2] Átmenetet alkotnak a teológia és a tankönyvírás között az ifjúság számára szerkesztett hit- és erkölcstani munkái.

[2] *Thesaurus locorum communium copiosissimus, ex veteri et novo testamento, cum fideli ac perspicua interpretatione, evangelii professoribus admodum utilis atque necessarius,* Nürnberg, 1552 (VD16 C 6298).

Erkölcsi és vallási tanítást fogalmazott meg iskoladrámáiban is. 1539 és 1547 között jelent meg öt német nyelvű iskolai színjátéka, amelyeket a kutatás irodalmi értékük és szerkezetük tekintetében egyaránt a korszak és a műfaj jellegzetes darabjainak tart. Bibliai és antik témákat dolgozott fel.

A *Bűnös*ben[3] a lutheri kegyelemtant mutatja be, amely szerint a bűnös ember csak az isteni kegyelem – *sola gratia* – által igazulhat meg. Az *Izsák és Rebekka házasságá*ban[4] vázolja a reformátorok által követendőnek ítélt házasságmodellt. Ugyancsak bibliai tárgyú az *Özvegyasszony.*[5] A mitológiából meríti témáját a *Pandora.*[6] Az *Asszonyok*[7] alapja egy ókori történet, amely Gelliusnál maradt fenn (*Noctes Atticae,* 1, 23). A római Papirius Praetextatus hazugsággal akart segíteni magán, amikor anyja a szenátus titkos határozatáról faggatta, amit a nőknek nem volt szabad megtudniuk. Azt mondta: elrendelték, hogy minden férfinak két felesége legyen. Erre aztán nagy felháborodás tört ki az asszonyok között, akik a szenátus elé vonultak, és azt követelték, hogy döntsenek fordítva: minden asszonynak két férje legyen. Ezen a szenátorok igencsak meglepődtek.[8]

Culmann legszélesebb körű és legtovább tartó hatását grammatikai kézikönyveinek köszönhette. A bevezetőben említett 11 tankönyve közül hármat a német iskolák használatára írt, nyolcat a saját iskolája számára. Ezek közül kettő az olvasmányokhoz fűzött magyarázatait tartalmazza: Vergilius *Bucolicá*jához[9] és Pál apostol Titus-leveléhez.[10] A többi hat latin nyelvtankönyv; a továbbiakban ezekről szólok részletesebben.

Mint látni fogjuk, a magyar recepció szempontjából legfontosabb *Methodus Donati* egy átfogó nyelvtanítási programba illeszkedik: az alaktan elemi szabályaitól kezdve a helyesírás, a prozódia, a mondattan és – mai fogalmaink szerint – a stilisztika tudnivalóit összegző tankönyvek sorozatába. Érdemes megfigyelni, hogyan fonódik össze a latin és a német tárgyalása, jellemző példájaként a humanizmus nyelvszemléletének, ami a népnyelvek felértékeléséhez vezetett. A német kiadások mintául szolgáltak más nyelvű, így magyar párhuzamok alkalmazásához, a népnyelv szabályainak rendszerezéséhez.

[3] *Ein Christenlich Teutsch Spiel, wie ein Sünder zur Buß bekärt wirdt, Von der sünd Gsetz und Evangelion,* Nürnberg, 1539 (VD16 C 6233). Culmann színműveinek modern kiadása: SENGER, *i. m.*

[4] *Von der Hochzeyt Isaacs und Rebecce, ein spil nützlich und tröstlich den eheleuten, auch jungen gesellen, unnd Junckfrawen, so ehelich wöllen werden,* Nürnberg, 1547 (VD16 C 6302).

[5] *Ein schön Teutsch geistlich Spil von der Witfraw,* első ismert kiadása: Nürnberg, é. n. [1575] (VD16 ZV 4165).

[6] *Ein schoen weltlich spil von der schoenen Pandora auß Hesiodo dem Kriechischen Poeten gezogen durch Leonhardum Culman von Krailßheim*, Nürnberg, é. n. [1544] (VD16 C 6289).

[7] *Ein teutsch spil, von der auffrur der Erbarn weiber zu Rom wider jre männer,* Nürnberg, é. n. [1545] (VD16 C 6244).

[8] Culmann darabjainak esetleges magyar hatásáról: BARTÓK István, *Egy színműíró grammatikus a 16. században: Leonhard Culmann = Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére,* szerk. TÓTH Orsolya, h. n. [Pécs], Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, é. n. [2010], 97–105.

[9] *Publii Vergilii Maronis Bucolicorum libellus, à quo Fabio teste, lectio Iuvenum est incipienda, scholiis in margine adiectis, quibus obscuriores loci explicantur illustratus,* Nürnberg, 1528 (VD16 V 1471).

[10] *In Divi Pauli Ad Titum Epistolam quaestiones pro triuialibus scholis, & in Christianae iuventutis usum collectae per Leonhardum Culmannum Craylsheymensem,* Nürnberg, 1546 (VD16 C 6256).

2. Nürnbergtől Bostonig

Culmann első ismert grammatikai munkája egy rövidke összefoglaló, ige- és névszóragozási táblázatokat tartalmaz.[11] Egyetlen nyolcadrét ív, azaz 16 lap. A *declinatió*t a „hic, haec, hoc" és a „der, die, das" ragozásának párhuzamos latin–német paradigmasorai képviselik, egyes és többes számban. A táblázat után Culmann megjegyzi, hogy a névelő értelmezésében nem a nyelvtani szabályokat kell követni, hanem az anyanyelv használatának gyakorlatát.[12] Ugyancsak megszívlelendő az igékről szóló rész bevezetése: eszerint a népnyelvben az igét onnan lehet megismerni, hogy előtte személyes névmás áll, mint például „ich, du, der".[13]

A *coniugatio* részletesebb: az igemódok és igeidők számos kombinációjára sorakoznak a kétnyelvű példák, de csak egyes szám első személyben. Fél-fél lapot kapnak az aktív és a passzív participiumok, körülbelül ennyi jut az infinitivusokra is. A kis füzet utolsó fél lapján tíz sorban a személytelen igék legfőbb tudnivalóira derül fény. Culmann monográfusa, Matthias Wilhelm Senger arra következtet, hogy az ilyen és ehhez hasonló kis táblázatokat kiegészítésként, egy részletezőbb nyelvtannal együtt használhatták.[14]

Culmann következő műve, amelyet röviden *Institutio* címen tartanak számon, a mondattanhoz kapcsolódik.[15] A humanista grammatikák egyik hiányossága volt, hogy – Thomas Linacre *De emendata structurá*jának kivételével – nem fordítottak elegendő figyelmet a mondattanra. Ez a rész általában az egyes szófajok szintaxisának a tárgyalására korlátozódott. A teljes mondatok megszerkesztésének az elsajátításában leginkább a klasszikus auktorok utánzása segíthetett. Melanchthon pótolni igyekezett a grammatikáknak ezt a hiányosságát, amikor mondattanához *De periodis* címmel egy függeléket csatolt. Hasonló szándék vezethette Culmannt az *Institutio* elkészítésében. Úgy tűnik, a munka Melanchthon *De periodis*ának átdolgozása. A tárgyalt lehetőségek illusztrálására számos idézetet hoz, nemcsak a klasszikus auktoroktól és régi keresztény szerzőktől, hanem a kortársaktól is.

[11] *Brevis et puerilis declinandi coniugandique Formula, cui teutonica casuum ac temporum interpretatio est adiuncta,* Nürnberg, 1528 (VD16 B 8234). Senger erről a kiadásról nem tudott; egy évszám nélküli nürnbergi kiadványról ír, amelyet Stuttgartban látott. Ennek a címlapjára utólag jegyezték fel: „um 1540". A stuttgarti példányban a megjelenés körülményeiről ennyi áll: „Impressum Norimbergae apud Georgium Wachterum" (VD16 ZV 4164).

[12] „In Articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae, non artem aut analogiam." CULMANN, *Brevis et puerilis…, i. m.,* A2v.

[13] „Verbum cognosces ex vulgari, ich du der." Uo.

[14] SENGER, *i. m.,* 43–45.

[15] *Locupletissima bene loquendi scribendique institutio ad exornandas et componendas orationes, literariae pubi non inutilis, iam recens nata atque edita, Leonardo Kulmanno collectore,* Nürnberg, 1529 (VD16 ZV 22147); Strassburg, 1529 (VD16 C 6265); Zwickau, 1529 (VD16 C 6266). Senger a nürnbergi edícióról nem tud, viszont említ ugyanebből az évből egy kölni megjelenést, ami a bibliográfiákban nem szerepel. A strassburgi kiadásból az OSZK-ban is van egy példány. Vö. SENGER, *i. m.,* 50–53.

Időrendben ez után következik a *Methodus Donati* (1534), Culmann legnépszerűbb grammatikai munkája. Mivel a magyar kiegészítésekkel ellátott változatokhoz is ez szolgált alapul, a nyelvtankönyvek vázlatos áttekintése után részletesebben szólok róla.

Az elemi latinoktatásban a nyelvtan hagyományos négy fő része közül az etimológiára és a szintaxisra esett a fő hangsúly, a másik kettővel, az ortográfiával és a prozódiával kevesebbet foglalkoztak. Ezt a hiányosságot kívánta pótolni Culmann, amikor részletesebben kidolgozta az utóbbi két területet. Ide kapcsolódó munkája először Sigismundus Lupulus grammatikájának negyedik átdolgozott kiadásában jelent meg.[16] Culmann egy később említendő művének, az *Exercitium*nak az ajánlásából derül ki, hogy összefoglalóját hozzájárulása nélkül csatolták az elemi nyelvtanhoz. A bevezető mindenesetre megállapítja: miután a tanulók Lupulusnak köszönhetően az alaktant és a mondattant jól megtanulták, most már mentőöv nélkül vethetik bele magukat a helyesírás és a verstan mély vizébe.[17]

Míg az alapfokú grammatikák általában egy-két lapot szenteltek az ortográfiának és a prozódiának, Culmann összefoglalója 28 lapot tesz ki. A feldolgozás során némileg átrendezte a hagyományos anyagot, és az iskolai használat követelményeihez szabta, párbeszéddé alakítva. Számos példát iktatott be a klasszikus auktoroktól. A művecske később többször megjelent önállóan is.[18]

Culmann grammatikai munkái közül a legmesszebbre a röviden csak a *Sententiae pueriles* címen számon tartott összeállítás hatása terjedt.[19] Ez az *Institutió*val megkezdett munka folytatása: a különbözőképpen megszerkesztett kifejezések és mondatok példáival a szabályos szintaxis elsajátítására és gyakorlására szolgált. Az *imitatio* humanista elvét alkalmazva a diákok megtanulhatták a jellemző fordulatokat, és azok utánzásával maguk is alkothattak hasonlókat.

Efféle példagyűjtemények a középkorban is segítették a latintanulást, de a humanista iskolareform legtöbbjüket kiszorította az oktatásból, helyettük inkább újakat szerkesztettek. Nürnbergben egyedül a Cato neve alatt kiadott *Disticha moraliá*t használták még a 16. században is. A legtöbb hasonló munka egyszerűen ábécérendben közli a szentenciákat. Culmann kettő, három, négy és végül négynél több szóból álló csoportokba sorolja az anyagot, ezeken belül a betűrend szabja meg a sorrendet.

A példaanyag összeállításánál természetesen arra is ügyeltek, hogy a gyűjtemény a grammatikai és stiláris ismeretek gyarapítása mellett tartalmában az erkölcsi tanítást is

[16] *Rudimenta Grammatices, Etymologiae et Syntaxeos, iam quarto revisa, ac plurimis in locis ex recentioribus Grammaticorum libris locupletata, per Sigismundum Lupulum Rotenburgium. Accessit Orthographia et Prosodia Leonhardi Culmani,* Augsburg, 1539 (VD16 W 4125). Vö. SENGER, *i. m.,* 45–46.

[17] „Sigismundus Lupulus satis docte et grammaticae duas primas tradit partes Ethymologiam et Syntaxin dictionum et orationum, ex quibus pueri alio usque progressi, iam sine cortice (quod aiunt) natare videntur."

[18] Például: *De Orthographiae & Prosodiae, praecipuis partibus Grammatices puerilis disputatio per Leonhardum Culmannum collectae,* Augsburg, 1649 (VD16 C 6269).

[19] *Sententiae pueriles pro primis latinae linguae tyronibus, ex diversis scriptoribus collectae per Leonhardum Culmannum Crailssheymensem. His accesserunt pleraque veterum Theologorum sententiae de vera religione communiora atque quotidiana morum puerilium praecepta,* Nürnberg, 1540 (VD16 C 6291). Vö. SENGER, *i. m.,* 53–63.

hathatósan szolgálja. Culmann munkája a katolikus országokban ellenérzéseket váltott ki. Ezt aligha az épületes morális oktatásnak köszönhette, sokkal inkább a teológiailag vitatható kitételeknek. A teljes cím is utal rá, hogy a munka második felében olvashatók a régi teológusok nézetei az igaz vallás kérdéseiről.

1550-ben a leuveni egyetemen közzétették a veszélyes és eretnek nézeteket tartalmazó, ezért tiltott könyvek jegyzékét, és ezen szerepelt a *Sententiae pueriles* is. A tiltást később Culmann valamennyi művére kiterjesztették. Talán ennek ellenhatása is szerepet játszott népszerűségének erősödésében a protestáns területeken. A *Sententiae* Angliában gyorsan elterjedt. Feltehetően a protestáns tanárok hozták magukkal, amikor I. Erzsébet uralkodása alatt hazatértek száműzetésükből a kontinensről. Igen nagy mértékben befolyásolta az angliai grammatikaoktatást. Kimutatták irodalmi hatását is, például Shakespeare és Spenser munkásságára. Népszerűségét tovább növelte John Brinsley (1612),[20] majd különösen Charles Hoole (1658)[21] angol fordítása és kétnyelvű redakcióik. Hoole fordítását Amerikában is kiadták, mégpedig Bostonban, először 1702-ben, másodszor 1723-ban. Londonban kilencedik (!) alkalommal 1744-ben jelent meg, több mint kétszáz évvel az első nürnbergi kiadás után. Időszerűségére jellemző, hogy utoljára paperback változatban 2010-ben adták ki.[22]

Nem a szoros értelemben vett grammatikai munkák között tartják számon, de a tartalmi hasonlóság miatt megemlítem: a *Sententiae pueriles* megjelenése után két évvel Culmann összeállította a *Sententiae philosophicae*-t.[23] Ez a gyűjtemény némiképp hasonlít a középkori florilégiumokhoz, ez a közös erkölcsnevelő célkitűzésből ered. Lényegesebbek azonban a különbségek. Az idézetek már nem tartalmazzák a középkori kiadások szövegromlásait. Culmann csak verses szövegekből válogat, Ovidiustól Eobanus Hessusig. Ellentétben a *Sententiae pueriles* rengeteg megjelenésével, a *Sententiae philosophicae*-nak mindössze egyetlen kiadása ismert.

Culmann utolsó, egyben legrészletesebben kidolgozott nyelvtani összefoglalója az *Exercitium novum.*[24] A grammatikának mind a négy részét aprólékosan kifejti, közel hatszáz lapon keresztül. Senger szerint ebben a művében teljes mértékben eltekint a német nyelv alkalmazásától. Néhány kivétel azért akad, például amikor a különféle szó-

[20] *Sententiae pueriles, translated grammatically: Leading the learner, as by the hand, to construe right, parse, and make the same Latine; also to get both matter and phrase, most speedily and surely, without inconvenience,* London, 1612.

[21] *Sentences for children English and Latine. Collected out of sundry authors long since by Leonard Culman, and now translated into English by Charles Hoole: for the first enterers into Latin. Sententiae pueriles Anglo–Latinae. Quas e diversis authoribus olim collegerat Leonhardus Culmann, et in vernaculam sermonem nuperrime transtulit Carolus Hoole: Pro imprimis Latinae linguae tyronibus,* London, 1658.

[22] Charleston, South Carolina, BiblioBazaar, 2010.

[23] *Sententiae philosophicae seu versus Poetarum morales in puerorum usum collecti per Leonhardum Culmannum Craylsheymensem,* Nürnberg, 1542 (VD16 C 6290).

[24] *Grammatices Latinae Exercitium novum, pro primis literarum tyronibus ad formam disputandi in pueriles quaestiones redactum per Leonhardum Culmannum Crailsheymensem,* Nürnberg, 1541 (VD16 C 6253). Vö. SENGER, *i. m.*, 46–50.

fajok felismerhetőségét magyarázza, a német névelő vagy a személyes névmás segítségével.[25]

Alapvetően azonban ezen a szinten már valóban nem tartja szükségesnek az anyanyelvű párhuzamokat. Ajánlásában ennek több okát is elősorolja. Először is a más nemzetiségűekre gondolt, akik nem tudnak németül, de latinul meg akarnak tanulni. Említi a német nyelvterület sokféle, eltérő nyelvjárását is. Végül arra is utal, hogy a tanárok szükség esetén nagy hasznát vehetik a különféle szótáraknak, amelyek segítségével könnyen megvilágíthatják és elmagyarázhatják a tanulóknak a latin szavak elsődleges jelentését, sőt még átvitt értelmüket is, nemkülönben azt is, milyen sokféleképpen lehet mondatokat, beszédfordulatokat szerkeszteni belőlük.[26]

Culmann ebben az ajánlásban idézi fel a helyesírási és verstani ismereteket összefoglaló munkája első megjelenésének körülményeit. A grammatika mind a négy területét részletesen tárgyaló *Exercitium* kidolgozása során korábbi írásait vette újra elő. Annak idején ugyanis egy olyan ortográfiai és prozódiai áttekintés jutott Heinrich Schübel augsburgi nyomdász birtokába, amit Culmann nem a nyilvánosságnak szánt, hanem saját magának készített, hogy diákjait abból tanítsa. Schübel azonban vakmerően, a szerző hozzájárulása nélkül csatolta Sigismundus Lupulus nyelvtanához. Most újra előveszi és alaposan átdolgozza, hogy immár bátran vállalhassa.[27]

A párbeszédes forma segítségével Culmann megpróbálja az anyagot a szabályok unalmas felmondása helyett élénkebbé tenni, életszerűbb beszédfordulatokkal színesíte-

[25] „Quomodo cognoscitur nomen? Si eius teutonico proponi possit Ein, ut homo, ein mensch. Vel si corpus vel rem significat." CULMANN, *Exercitium…, i. m.,* F5r. További példák: „Unde cognoscis substantivum? Quando eius teutonico addi non possit Man, weib, ding, ut pater, mater. […] Unde cognoscis adiectivum? Quando eius teutonico addi possit, Man, weib, ding, ut doctus." *Uo.*, F6r. „Unde cognoscitur verbum? Cognoscito penes vulgares dictiones, cui enim dictioni in germanica lingua commode praeponitur, ich, du, der, est verbi partis." *Uo.*, X6v.

[26] „Nolui autem addere, Germanicas vocabulorum expositiones, quod plerique faciunt, primo propter peregrinas nationes, quibus nostra lingua plane ignota est. Deinde quia Germania nostra suas etiam Dialectos, hoc est, linguarum proprietates et diversas vocum nomenclaturas habet. Postremo quod iudico aliquid ludimagistrorum meditationi, et puerorum studio atque inquisitioni esse relinquendum, et committendum, qui alioqui et segnes et negligentes redduntur. Extant etiam Dictionaria Calepini, Cornucopiae et Petri Dasipodii, quae ad explicandas, et perquirendas vocabulorum significationes pueris et praeceptoribus plurimum serviunt, ibi et metaphoras vocum, variasque earundem constructiones, et loquendi formulas invenient, quae omnia ad promovenda puerorum studia mire conducunt. Sunt etiam iam foelici hoc tempore musarum ianuae, ut dicitur, ita apertae, ut huiusmodi labore plane inutili opus non sit." *Uo.*, A2v–A3r.

[27] „Deinde etiam huius mei facti certas rationes habeo, quibus ad editionem hanc motus sum, quarum testis est Magister Heinricus Schubellus, communis noster amicus, qui forte fortuna in Bibliopolio Orthographiam, et Prosodiam, ante aliquot annos privatim meis discipulis in quaestiones redactas, vidit et ostendit, Grammaticae Sigismundi Lupuli, magna cum audacia Augustae, citra tamen meam voluntatem annexas esse atque editas. Itaque timui ne idem reliquis duabus grammatices partibus obiter a me collectis accideret, sumpsi pristinum laborem, quem plane sopitum putabam, in manus, non audacia, neque temeritate, sed potius necessitate, relegi omnia, consului grammaticos, mutavi quaedam, atque in hunc disputandi ordinem redegi, ne quis iure me audaciae et negligentiae accusare queat." *Uo.*, A2v.

ni.[28] Az *Exercitium* további érdekessége, hogy a végén Culmann forrásai gyanánt hatvan grammatikust és művet sorol fel.

3. A Methodus Donati

Culmann legnépszerűbb grammatikájának alapja a humanizmus korában újra felfedezett késő antik szerző, Aelius Donatus elemi nyelvtana. 1534-ben három városban, Nürnbergben, Frankfurtban és Lipcsében is megjelent.[29] Ezeket Európa-szerte a 16. század végéig mintegy ötven újabb kiadás követte. Német területen Georg Rollenhagen *Deutscher Donat*jának megjelenése (1579)[30] után már nem sokszor adták ki, Európa keletebbi részein viszont, különféle népnyelvű megfelelőkkel kiegészítve, még sokáig újra meg újra napvilágot látott. Népszerűségének okát a kutatás világosságában és egyszerűségében látja. A szemléletes példák és a párbeszédes forma ugyancsak könnyen tanulhatóvá tette.

A 16–17. század legtöbb alapfokú latintankönyve Donatusra hivatkozik.[31] Mivel a szóban forgó kézikönyv is címe szerint Donatus módszerét adja, érdemes röviden kitérni arra, hogyan viszonyul az *Ars minor*hoz. Culmann az alapul szolgáló munka Heinrich Glarean-féle kritikai kiadását[32] használta fel, de sokat alakított rajta. A folyamatos szöveget kisebb egységekre bontotta, megtartva a kérdés–felelet formát. Az egyes részek tartalmát a margón címszavakban összefoglalta. A latin szövegrészek mellett következetesen ott állnak német megfelelőik: a terminusok, definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmasorok. A kutatás Culmann szerepét különösen nagyra értékeli a német nyelvtani szakszókincs megalkotásában.[33]

[28] Például: „Disputatio de interiectione
– Age dum mi Friderice, quando ordo sic postulat, dic mihi, quae sit ultima pars orationis?
– Interiectio, licet propemodum sit dictio, sed tantum sonus inconditus, animi affectum significans.
– Interiectio quid est?
– Est pars orationis indeclinabilis, mentis affectum voce incondita significans. […]
– Ostende aliquot, quo melius intelligam. […]
– Bene dixisti, laudo diligentiam tuam, adde nunc singulis exempla." *Uo.*, d8r–v.

[29] *Aelii Donati viri clarissimi de octo partibus orationis methodus, quaestiunculis puerilibus undique collectis illustrata per Leonhardum Culmannum Crailsheymensem,* Lipcse, 1534 (VD16 D 2269). A frankfurti kiadás a VD 16-ban nem szerepel, pedig egy példánya megtalálható a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban, jelzete: Alv.: Bc 409 (5). A szakirodalom számon tart egy erősen valószínűsíthető nürnbergi edíciót is, bár példány nem maradt fenn belőle. Vö. SENGER, *i. m.,* 39–43.

[30] *Deutscher Donat. Aelii Donati declinandi coniugandique paradigmata Latinogermanica. Pro Schola Magdeburgensi,* Magdeburg, 1579 (VD16 D 2323).

[31] Vö. Helmut PUFF, *„Von dem Schlüssel aller Künsten/ nemblich der Grammatica": Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560,* Tübingen–Basel, 1995. *Quellenrepertorium*, 338–398.

[32] *Donati methodus cum scholiis utilissimis D. Henrici Glareani, Poëtae Laureati, postremo iam auctis & recognitis,* Augsburg, 1533 (VD16 D 2264).

[33] Erika ISING, *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa: Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus „De octo partibus orationis ars minor",* Berlin, 1970. Culmannról: 82–89.

A *Methodus Donati* forrásait illetően eltérnek a vélemények. Erika Ising szerint mintája tanárának, Hegendorffnak *Rudimentá*ja[34] volt. Culmann monográfusa, Senger azonban lényeges különbségeket fedezett fel a két mű között: Hegendorff csak részleteket vesz át az *Ars minor*ból, többet változtat rajtuk, viszont több klasszikus és bibliai idézetet használ, mint Culmann. Senger úgy véli, sokkal inkább számításba vehető minta Cochlaeus *Dialogus Donati* című munkája, ami a *Quadrivium grammatices*ben[35] található. A hasonlóság nemcsak a tartalomban, hanem a tipográfiai kivitelezésben is szembeötlő.[36]

Figyelemre méltó, hogy Culmann, habár alapfokon a grammatikai ismeretek legkönnyebb megértetésére törekedett, ha beleillett elképzeléseibe, a kor legigényesebb szerzőinek megoldásait is felhasználta. Többször hivatkozik például Thomas Linacre-ra. Ilyen hivatkozás már a legkorábbi kolozsvári kiadásokban is megjelenik.[37] Itt még csak mechanikus átvételről van szó. A kolozsvári diákok számára igazán indokolttá 1566 után válik, mert Molnár Gergely akkor adta ki Linacre egyik grammatikájának egyszerűsített változatát.[38]

Magyar nyelvterületen a 16. század közepétől a 18. század elejéig 11 olyan Donatusra visszamenő elemi latin grammatika jelent meg, amelyiknek megvan a címlapja, és szerepel rajta, hogy a Culmann-feldolgozás. Hét teljes példányt ismerünk, három csonka, háromból csak töredékek maradtak fenn. Egy eddig pontosan nem azonosított töredék és egy hiányos példány ugyancsak lehet egy-egy Culmann-kiadás maradványa. További legalább három, de akár annál is több edíció egykori meglétét is több vagy kevesebb okkal feltételezhetjük. Így tehát közel egy-, de lehetséges, hogy legalább kéttucatnyi kiadással kell számolnunk.[39] (Táblázatos összefoglalás a *Függelék*ben.)

Pusztán a számolgatás alapján is láthatjuk, hogy a szóban forgó kiadványok jelentős részét teszik ki a régiség grammatikai irodalmának. A régi nyomtatványok bibliográfiái számon tartják a különféle edíciókat, de kritikatörténeti szempontú elemzésük még nem történt meg. A magyar változatok tartalmi vizsgálata, összevetése egymással és a külön-

[34] *Rudimenta Grammatices Donati, cum nonnullis novis praeceptiunculis, tum optimis quibusque exemplis locupletata. Accessit commentariolus de usu pronominum reciprocorum, Sui et Suus.* Autore Christophoro HEGENDORPHINO, Hagenau, 1527 (VD16 ZV 4665).

[35] *Quadrivium Grammatices Joannis Coclaei Norici compendiosa brevitate perspicuum, velox ad mensuetiores elucubratum, Deo auspice, denuo chaleographiae demandatum,* Tübingen, 1513 (VD16 C 4366).

[36] SENGER, *i. m.,* 81–82.

[37] RMNy 107, F6v.

[38] *Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio. A Gregorio Molnar, sancte memoriae, in usum studiosae iuventutis conscripta,* Kolozsvár, 1566 (RMNy 221). Példány ma már csak ebből az egy kiadásból ismert. Szabó Károly még tudósított egy példányról a munka 1578-ban megjelent, javított és bővített változatából (RMNy 412). Vö. BARTÓK István, *Korszakváltás a magyar elméleti irodalomban: Molnár Gergely kolozsvári Linacre-kiadása,* ItK, 113(2009), 639–653.

[39] HOLL Béla, *Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez,* MKsz, 86(1970), 378–381. Egy feltételezhető kiadásról: BARTÓK István, *Hamisítvány vagy hiteles adat? Szenci Kertész Ábrahám latin–magyar grammatikája = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára,* szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 183–190.

féle külföldi kiadáscsoportokkal hasznos adalékokkal szolgálhat a nyelv- és irodalomszemlélet történetének alaposabb megismeréséhez.

A német kiadások között kis különbségek figyelhetők meg, amelyek a tartalmat általában nem érintik, de lehetővé teszik a különféle csoportok elkülönítését. Ezek alapján válik világossá a magyar edíciók mintája.

A legtöbb kiadás címlapján vagy annak verzóján Thomas Venatorius versikéje olvasható. A szerző eredeti neve Jagauff (1488 k.–1551), a korabeli nürnbergi szellemi élet meghatározó személyisége volt. Evangélikus lelkész, Dürer barátja. Matematikát és teológiát tanult szülővárosában, Nürnbergben és Padovában. 1519-től Nürnbergben egyházi szolgálatot látott el. Jelentősek teológiai művei. A *De virtute Christiana* (Nürnberg, 1529) az első evangélikus etikai kézikönyv. 1533-tól prédikátor, 1534-ben a város oktatásügyének irányításával bízták meg. Iskolai használatra kiadott számos latin költeményt, görög drámák latin fordításait, asztronómiai munkákat.

Culmann nyelvtanának ajánlásaként a korabeli elemi grammatikák gyakran ismételgetett tanácsát verselte meg: érdemes gondot fordítani az alapvető tudnivalók elsajátítására, hiszen minden további ismeret arra épül. Az egyik példa szerint kevéske pénzből kiindulva is nagy vagyont lehet összegyűjteni. Az erre vonatkozó sor a két első kiadásban különbözik:

Frankfurt, 1534	Lipcse, 1534
Surgit et immensus modico thesaurus ab aere	Surgit in immensum modico thesaurus ab aere

Mindkét változatnak ugyanaz az értelme: a kis pénz is mérhetetlen kinccsé gyarapszik. A különbség a nyelvtani eszközök használatában van: az első esetben az „immensus" melléknévként a kincs jelzője, míg a második változatban főnévként az „in immensum" szerkezetben a vagyon növekedésének mértékét kifejezve határozói szerepet tölt be.

A jelen idő német magyarázata másképpen van megfogalmazva a két említett kiadásban:

Frankfurt, 1534	Lipcse, 1534
Tempus praesens, Zeigt an ein ding, das ist gegen wertiglich geschicht, wenn man eyn ding ist thut.[40]	Tempus praesens, anzeygt ein ding, das ist gegen wertiglich geschicht, wen man eyn ding ist thut.[41]

Tartalmi kérdésben tér el az *interiectio* meghatározása:

Frankfurt, 1534	Lipcse, 1534
Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incondita.[42]	Interiectio quid est? Pars orationis, significans mentis affectum voce incognita.[43]

[40] CULMANN, *Methodus…, i. m.,* Frankfurt, 1534, C6r.

[41] CULMANN, *Methodus…, i. m.,* Lipcse, 1534, C7v.

[42] CULMANN, *Methodus…, i. m.,* Frankfurt, 1534, E3v.

[43] CULMANN, *Methodus…, i. m.,* Lipcse, 1534, E5v. Az *interiectio* meghatározásának problémáiról részletesen: LŐRINCZI Réka, *Quid est interiectio? Metanyelvi tallózás antik, középkori és reneszánsz grammatikákban = A magyar reneszánsz stylus,* szerk. BALÁZS Géza, Bp., 2008 (Magyar Szemiotikai Tanulmányok, 17), 72–86.

Az apró eltérések figyelembevételével megállapítható, hogy a magyarországi és erdélyi redakciók legnagyobbrészt a lipcsei kiadás által meghatározott csoportot követik. Egyik-másik redakció azonban bizonyos pontokon mégis a frankfurti mintával egyezik meg.

A hazai kiadások a donatusi metódusnak a crailsheimi Leonhard Culmann-féle átdolgozását ígérik. A címek azonossága alapján megegyező szövegeket várnánk, ám, mint már említettem, szembetűnőek a különbségek. A magyar kritikatörténet számára a legfontosabbak a latin anyag egyre szaporodó magyar kiegészítései. A továbbiakban ezekre hozok néhány jellemző példát.

4. A magyar kiegészítések

A helyi vonatkozás a legkorábbi kiadásokban igen szerényen jelenik meg, a városnevekből képzett határozószók példái között. Az antik helynevek sorába Culmann német városokat is beillesztett: „Romae, Lipsiae, Norinbergae, Augustae, Carthagini, Venetiis".[44] Az első, címlappal rendelkező, bár csonka edícióban (Kolozsvár, 1554) feltűnik az adott kiadás helye, mégpedig a város német nevének latinosan ragozott formájában: „Romae, Lipsiae, Clausemburgae, Norimbergae, Augustae, Carthagine, Venetiis".[45]

Magyar köznévi példa először az 1565. évi kolozsvári redakcióban bukkan fel. A névszót onnan lehet megismerni, hogy a népnyelvben névelőt lehet tenni elé: „Unde cognoscis nomen? Ex eius vulgari lingua, Ein, az: ut homo, ein mensch, az ember."[46] A mintául szolgáló német kiadásból átvett, a latint magyarázó német nyelvtani szakkifejezés magyar megfelelője egy-egy esetben először az 1600. évi kolozsvári redakcióban fordul elő. A névszó fajtáiról ezt tudhatjuk meg: „Quid est nomen proprium? Quod uni tantum convenit, Ein eigner oder tauffnam." A margón: „Kereßtneu". „Quid est nomen apellativum? Quod multis commune est. Ein gemeiner weitleussiger nam." A margón: „Közönséges neu."[47]

A népnyelvű párhuzamok a Culmann-grammatikához nagyobb számban Magyarországon és Erdélyben a 17. században jelennek meg. Az 1638. évi bártfai kiadástól találhatók meg először a személytelen igék magyar megfelelői. Néhány példa:

„Constat, constitit, Nyilván vagyon.
Iuvat, iuvit, Gyönyörköttet.
Restat, restitit, Hátra vagyon.
Consit, Eggyüt lészen-megh.
Accidit, Történt.

[44] CULMANN, *Methodus…, i. m.,* Frankfurt, 1534, D3r; Lipcse, 1534, D4v.
[45] RMNy 107, D8v–E1r.
[46] RMNy 210, Aiiv.
[47] RMNy 866, Aiiir.

Coepit, incipit, Kezdetet.
Expedit, expedivit, Iol végben viβi."[48]

Az 1678. évi lőcsei kiadástól már számos nyelvtani jelenség megértését segítik elő a magyar példák és definíciók. A névszók egyes és többes számára példa: „Magister, Mester, cujus Numeri? Singularis. […] Magistri, Mesterek, cujus Numeri? Pluralis."[49]

A toldalékolás, összetétel különféle módjai *(Figura)* így válnak szemléletessé: „Doctus, Tudos, cujus Figura? Simplicis […] Indoctus, Tudatlan, cujus Figura? Compositae […] Inexpugnabilis, Meg-győzhetetlen, cujus Figura? Decompositae."[50]

*Articulus*ként a közelre mutató névmás latin és magyar ragozása jelenik meg: „Singularis. Hic, Ez, hujus, ezé, huic, ennek, huc, ezt, o, ab hoc, ettül. Plural. Hi, ezek, horum, ezekké, his, ezeknek, hos, ezeket, ab his, ezektül."[51]

Akárcsak a névszónál, az igénél is felmerül olyan eset, amikor egy nyelvtani probléma a népnyelvű, ezúttal kifejezetten a magyar gondolkodásmód segítségével tisztázható. Miről ismerjük meg a latin mondatban az igét? Ha ki tudjuk egészíteni magyar személyes névmással, akkor biztosan igével van dolgunk: „Quo judicio habet, quae dictio sit verbi partis? Quae licet dictio Latina, eum commode invulgari adjicitur: En, te, ö, mi, ök, est verbum."[52]

Az igemódoknak szabatos magyar definícióját olvashatjuk:

„I. Indicativus modus. Magyarázo mód, a' mellyel valakinek dolgát igazán ki-magyarázuk.
II. Imperativus. Parantsolo mód, a' mellyel hadgyuk avagy parantsolluk a' dolgot.
III. Optativus. Kiváno mód mikor kivánságunkat jelentyük.
IV. Conjunctivus. Más szohoz kötöztetet mód a' kitül függ a' szó.
V. Infinitivus. Mikor senkiröl nem szollunk.
VI. Impersonalis. Melly semmi személyt nem jegyez."[53]

Hasonló a helyzet az igeidőkkel:

„Tempus praesens, az melly jelen vagyon még.
Praeteritum imperfectum, melly nem mindenestöl fogva elmúlt dolgot jegyez.
Praeteritum perfectum, az melly el-múlt, de nem régen.
Praeteritum plusquamperfectum, melly régen el-mult.
Futurum, melly jövendöben lészen."[54]

[48] RMNy 1708A, F7v–F8v.
[49] RMK II, 1420, A6r–A6v.
[50] *Uo.*, A6v.
[51] *Uo.*, B3v.
[52] *Uo.*, C1v.
[53] *Uo.*, C3r–C3v.
[54] *Uo.*, C6v.

Tótfalusi Kis Miklós kiadványaiban (1698, 1701) tovább szaporodnak a magyar párhuzamok. A személyes névmás „Figuráját" a következő példa szemlélteti: „Ego *én,* Cujus Figurae? Simplicis, quia simpliciter profertur. Egomet *én magam,* Cujus Figurae? Compositae, quia componitur ab ego & met, syllabica adjectione."[55]

Olvashatók a szövegben az *adverbium*i példaszók magyar megfeleltetései is. Különösen érdekesek a régi magyar nyelv kifejezései: „certe, *igazán, bátor:* En, ecce, *ihon:* Eja, *hozzá:* age, *nosza:* castor, hercle, *hitemre:* forte, fortuito, *történet szerint.*"[56]

Feltűnő, hogy az igeragozás magyar paradigmasorai még a legkésőbbi Culmann-kiadásokban sem jelennek meg.

A felsorolt példák szemléltetik, milyen szándékok vezették az egyes kiadások sajtó alá rendezőit a magyar kiegészítések, párhuzamok folyamatos bővítésével. Egy népszerű alapfokú latin nyelvtan újabb és újabb változataival jelentős mértékben hozzájárultak a magyar elméleti szaknyelv, ezúttal a grammatikai kialakításához. A magyarul megfogalmazott szakkifejezések, definíciók a népnyelvű terminológia megteremtéséhez vezetnek; a párhuzamos példaanyag a latin nyelvtan könnyebb megértése mellett az anyanyelv jelenségeinek rendszerezését, az egyes szavak, kifejezések szabályos és választékos használatát is elősegíti. Mindezek jelentős, de sajnos még kiaknázatlan dokumentumai a 16–18. századi magyar nyelvművelő törekvéseknek.

Függelék

				RMK	**RMNy**			**Culmann-kiadás**
1.	Kolozsvár	1552	Heltai et Hoffgreff	II, 312a	97	OSZK FM2/2860	4 levél töredék	feltételezhető
2.	Kolozsvár	1554	Hoffgreff	II, 56	107	OSZK FM2/2816	csonka	a címlapon szerepel
3.	Kolozsvár	1565	Heltai	II, 95	210	OSZK FM2/1951	teljes	a címlapon szerepel
4.	Kolozsvár	1566	Heltai	II, 312	217		nincs példány	lehetséges
5.	Bártfa	1578	Gutgesell		398		nincs példány	lehetséges
6.	Kolozsvár	1581	Heltai Gáspárné	II, 164	489	MTAK A 249/III.	teljes	a címlapon szerepel
7.	Kolozsvár	1583	Gaspar Schespurgensis	II, 174	527	OSZK FM2/3448	csonka	a címlapon szerepel
8.	Kolozsvár	1595	typ. Heltai		761	MTAK A 9087/III.	6 levél töredék	nincs címlap

[55] RMK II, 1920 – ebből nem jutottam példányhoz; RMK I, 1623a, B3r.
[56] RMK I, 1623a, C3r–C5r.

				RMK	RMNy			Culmann-kiadás
9.	Kolozsvár	1600	in aedibus Helthi		866	OSZK FM2/2818	teljes	a címlapon szerepel
10.	Bártfa	1638	Jakob Klöss	II, 521b	1708A	OSZK	töredék	nincs címlap
11.	Gyulafehérvár	1644	typ. principis	II, 643a	2058	OSZK	2 levél-pár töredék	a címlapon szerepel
12.	Szeben	1663	Szenci Kertész Ábrahám	I, 1005				lehetséges
13.	Lőcse	1678	Samuel Brewer	II, 1420		OSZK FM2/375	teljes	a címlapon szerepel
14.	Kolozsvár	1697	Michael Liszkai	II, 1880		OSZK FM2/4380	teljes	a címlapon szerepel
15.	Zsolna?	1697	Michael Missovicz	II, 1913		OSZK	csonka	lehetséges
16.	Kolozsvár	1698	[Tótfalusi Kis Miklós]	II, 1920		Kolozsvár	teljes	a címlapon szerepel
17.	Lőcse	1700	özv. Brewer Sámuelné	II, 2004a		Lőcse	csonka	a címlapon szerepel
18.	Kolozsvár	1701	Tótfalusi Kis Miklós	I, 1623a		OSZK	teljes	a címlapon szerepel

SZABÓ ANDRÁS

THORACONYMUS MÁTYÁS LEVÉL- ÉS BESZÉDGYŰJTEMÉNYE MINT TANKÖNYV

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Szabad-e egy egyszer már megírt témát újra elővenni? (Stílusosan szólva lehet-e a kabátot/Kabátot újragombolni?) Thoraconymus (Kabát) Mátyásról, a szlovák anyanyelvű késmárki, kassai és sárospataki tanárról látszólag már mindent elmondtam a sárospataki késő humanista tanárokról szóló kandidátusi értekezésemben,[1] illetve a korabeli levelezésekről szóló tanulmányomban.[2] Az eltelt évek kutatási eredményei, s ennek a konferenciának a témája azonban mégis arra sarkalltak, hogy újra elővegyem az Országos Széchényi Könyvtár Thoraconymus-kéziratát,[3] s más oldalról is megvizsgáljam. Korábban elsősorban a levelek érdekeltek benne, ez az érdeklődés megmaradt, most viszont mint tankönyvet próbálom meg bemutatni. Csak halkan jegyzem meg, hogy én is változtam az eltelt időben, ugyanazt a kéziratot másképp látom, s talán alaposabban tudom elemezni.

Az elején csonka, rongált kódexlapkötésben lévő kis kötet Dobai Székely Sámuel tulajdonában volt, majd Jankovich Miklós első gyűjteményéből került az Országos Széchényi Könyvtárba. A jelenlegi 179 fólióból mintegy 88 származik a 16. századból, a kézirat második fele a jelenlegi vizsgálat szempontjából érdektelen, mivel az egy felföldi evangélikus környezetből származó formuláskönyv az 1610-es évekből. A 16. századi rész két kéz írása: az első, humanista jellegű Thoraconymusé, mert ezzel az írással jegyezték le azokat a szövegeket, amelyek jelzetten tőle származnak. A második kéz a 14.-től a 28. lapig, nagyjából azonos időben jegyez be hasonló jellegű szövegeket, mint az első, írása kicsit kurzívabb, s jellegzetes sajátossága a betűk alsó szárainak megnagyobbítása (például a *g*-nek). Megjegyzendő, hogy a kézirat első 13 fóliója ki van szakadva, s valószínű, hogy a lapok sorrendje is összekeveredett. A szöveg időnkénti csonkaságából és a füzetek vizsgálatából az nyilvánvalóan látszik, hogy sok lapot egyszerűen kitéptek belőle.

[1] SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon 1558–1598,* Debrecen, Hernád Kiadó, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1), 53–56.

[2] SZABÓ András, *Levelek és levelezés a kései humanizmusban* = SZ. A., *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról,* Bp., Balassi Kiadó, 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 2), 101–110; ugyanaz németül: András SZABÓ, *Briefe und Korrespondenz im Späthumanismus. Drei Beispiele aus Ungarn: Matthias Thoraconymus, Sebastian Ambrosius Lahm und Mihály Forgách = Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999,* ed. Marcell SEBŐK, Bp., Collegium Budapest, 2005 (Collegium Budapest Workshop Series, 15), 183–197.

[3] *Thoraconymi Matthiae epistolae, declamationes et poemata,* OSZK Kézirattára, Oct. Lat. 149.

Az már korábban is nyilvánvaló volt számomra, hogy az egész kötet iskolai célokat szolgált, s keletkezése Thoraconymus késmárki rektorságához köthető (1571–1578). Az itt lemásolt saját levelek az 1570-es évek első feléből származnak, s különösen sok 1571-ből. Ezek egy részében nincs megadva a levélírás helye és/vagy dátuma, egy másik részükben a címzett ismeretlen, vagy csak egy nevet látunk (Rudolfus, Seraphinus, Alexander, Ladislaus).[4] Habár a hiányosságok következnek a leírás céljából, hisz a szöveg volt a fontos, nem az adatok, így is sok életrajzi információhoz jutunk. Már Zoványi Jenő is kiaknázta ilyen szempontból ezeket a szövegeket, amikor megírta lexikonába a *Thoraconymus* címszót.[5] Megtudjuk, hogy először Bártfán tanult, ahol Thomas Faber (Fabri) volt a mestere, aztán Csehországban, Morvaiglóban (Jihlava, Iglau) folytatta a tanulmányait, ezt követően talán Prágában is megfordult, majd tovább ment Wittenbergbe. Egy év után, 1570 őszén tért vissza Bártfára, a városban töltötte a telet, s 1571 tavaszán kapta meg a késmárki rektori állást. Hivatástudattal rendelkező tanár volt, aki nem akart a kor szokása szerint egy jól fizető lelkészi vagy városi jegyzői állásba továbblépni. A címzettek között természetesen ott van Thomas Faber bártfai rektor[6] és Georg Radaschin bártfai segédtanár és kántor,[7] az utóbbival együtt tanulhatott Wittenbergben.[8] Ugyancsak wittenbergi diáktárs volt az 1568-ban beiratkozott lublói Jacobus Czurkius,[9] akitől két könyv beszerzését kérte: az egyik Hemming postillája, a másik egy bizonyos „liber divinationum" Dresslertől.[10] Nicolaus Hemming dán melanchthoniánus teológus volt, nézetei miatt élete végén belső száműzetésbe kényszerült.[11] A másik szerző feltehetően Gallus Dressler egyházzenész, aki szintén meggyőződéses filippista volt, s ezért 1575-től a kriptokálvinisták németországi menedékében, Zerbstben telepedett le.[12]

A könyvek kiválasztása nem véletlen, Thoraconymus wittenbergi tanulása idején még a filippisták kezében volt az egyetem irányítása, Ágost szász választófejedelem a követ-

[4] Ezek hol családnevek, hol keresztnevek. Az első talán a lőcsei Johannes Rudloff/Rudolf, a második a szintén lőcsei Seraphin Gosnovitzer, a harmadik feltehetően Johannes Alexandri Calenburgensis, a negyedik talán Johannes Ladislaus Dresdensis, mindannyian wittenbergi diáktársak, az első kettő egy napon iratkozott be 1568-ban. *Album Academiae Vitebergensis anno Christi MDII usque ad annum MDCII,* volumen secundum, Halis, sumptibus Maximiliani Niemegeri, 1894 (a továbbiakban: AAV II), 88, 146, 152. – Seraphin Gosnovitzert 1573. június 21-én szentelték lelkésszé Wittenbergben, miután csaknem öt esztendeig tanult itt. Vö. *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek,* kiadja PRÓNAY Dezső, sajtó alá rendezte STROMP László, Bp., 1905, 45.

[5] ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon,* 3. javított és bővített kiadás, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Református Sajtóosztály, 1977, 635.

[6] ZOVÁNYI, *i. m.,* 187–188.

[7] ÁBEL Jenő, *Az iskolaügy Bártfán a XV. és XVI. században,* Száz, 18(1884), 50.

[8] Georg Radaschin 1567. november 30-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, David Stöckellel egy napon. AAV II, 135.

[9] 1568. július 19-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre: Jacobus Ztschurk Lubloviensis in fibus Hungariae. AAV II, 146.

[10] *Thoraconymus Mátyás levele Jacobus Czurkiushoz,* hely és dátum nélkül, OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 37v–38r.

[11] *ADB* XI (1880), 724.

[12] *NDB* IV (1959), 113–114.

kező esztendőben, 1571-ben indította meg a hadjáratát ellenük, amely 1574-ben jutott el odáig, hogy erőszakos intézkedésekkel megváltoztatták az intézmény teológiai irányvonalát.[13] Ehhez a témához tartozik egy csonkán fennmaradt levélváltás (kiszakadt tudniillik egy lap), amelyet Thoraconymus szintén lemásolt. Ebben egy ismeretlen visszatérésre akarja rábírni a jénai egyetemről szökve a lipcseire távozó Victorin Strigel professzort, aki 1562. október 20-án kelt válaszában mond nemet és indokolja a döntését. A levélváltás ismert volt a saját korában, innen tudjuk, hogy a jénai rektor, Lorenz Hiel volt az első levél írója, s utólag nyolc professzor is csatlakozott hozzá.[14] Strigel, aki Jénában fogságot is szenvedett, hasonló életpályát futott be, mint később Thoraconymus: élete végén nyíltan átállt a reformátusokhoz, s 1567-ben a heidelbergi egyetem tanára lett[15] – ez lehetett a minta, amelynek nyomán a szlovák tanár később úgy döntött, hogy Sárospatakra megy.

A címzettek egy része csehországi. Közülük legkönnyebben Adam Cholossius (1544–1591) neolatin költőt lehetett megtalálni, aki 1569 nyarán szerzett magiszteri fokozatot a prágai egyetemen, s rövidesen Morvaiglóban (Jihlava) lett rektor. Amikor Thoraconymus 1571-ben levelével hozzá fordult, ő már Lounyban (Launban) vezette az iskolát, s még ez évben a város jegyzője lett.[16] Azt írta neki: „Kérlek téged, hogy ha tudsz, hozz el hozzám ide (ti. Késmárkra) néhány cseh diszkantistát (magas hangon éneklő kisfiút), de ne erőszakkal beszéld rá őket. Ez a hely is, amint azt te jobban tudod, sok csehet táplált, de most csak kettő van."[17] A célzás talán arra vonatkozik, hogy diákkorában maga Cholossius is megfordult Késmárkon. Ezek szerint Thoraconymus a késmárki iskola zenei életét is megpróbálta fellendíteni, ilyen irányú érdeklődését mutatja az a már említett levele is, amelyben Gallus Dressler (feltehetően zenei) könyvének beszerzését kéri. Még nyomatékosabbá teszi ezt az irányultságot, hogy bemásolja a kéziratba Luther 1530-as levelét Ludwig Senfl zeneszerzőhöz, amelyben a zene dicséretéről van szó.[18]

[13] SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben (1555–1592)* = SZ. A., *Respublica litteraria…, i. m.,* 81–82.

[14] *Lorenz Hiel jénai rektor levele Victorinus Strigelhez és Strigel válasza,* Lipcse, 1562. október 17., 20., OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 51v–53v. – Ernst KOCH, *Victorin Strigel (1524–1569): Von Jena nach Heidelberg = Melanchthon in seinen Schülern: Vorträge, gehalten anläßlich eines Arbeitsgespräches vom 21. bis 23. Juni 1995 in der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel,* Hrsg. Heinz SCHEIBLE, Wiesbaden, Harrassowitz, 1997 (Wolfenbütteler Forschungen, 73), 395–396.

[15] *ADB* XXXVI (1893), 590–594; Dagmar DRÜLL, *Heidelberger Gelehrtenlexikon 1386–1651,* Berlin–Heidelberg–New York, Springer, 2002, 523–525.

[16] *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě,* založili Antonín TRUHLÁŘ, Karel HRDINA, pokračovali Josef HEJNIC, Jan MARTÍNEK, II, Praha, Academia, 1966, 388–389.

[17] *Thoraconymus Mátyás levele Adam Cholossiushoz,* hely és dátum nélkül, OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 36v–37v. „Rogo te, si poteris, aliquos discantistas Bohemicos huc ad me inducas, suadendo inquam non manu. Et hic locus, ut tu melius scis, multos aluit Bohaemos, nunc duntaxat duos."

[18] *Martin Luther levele Ludwig Senflhez,* Koburg, 1530. október 4., OSZK, Oct. Lat. 149, f. 73r–v. Vö. Martin LUTHER, *Briefe, Sendschreiben und Bedenken, vollständig aus den verschiedenen Ausgaben seiner Werke und Briefe, aus andern Büchern und noch unbenutzten Handschriften gesammelt, kritisch und historisch bearbeitet,* Hrsg. Wilhelm Martin LEBERECHT de Wette, IV, Berlin, G. Reimer, 1827, 180–182. – Senflről lásd: *NDB,* XXIV (2010), 254–256.

A levelek között már korábbi vizsgálódásaim során is észrevettem Leonhard Stöckel három episztolájának másolatát, mindhárom dátum nélküli.[19] Az első Serpilius Lőrinchez,[20] a második Valentin Eckhez,[21] a harmadik Paul Eber wittenbergi professzorhoz szól.[22] Azóta tudom, hogy Daniel Škoviera pozsonyi professzor, aki Stöckel leveleit modern kiadásban is megjelentette, ezt a hármat nem ismeri.[23] Hogy teljes legyen a kép, elküldtem neki a digitális másolatukat. Ugyancsak Stöckel-gyanús az a négy keltezetlen levél,[24] amely Matthias Lauterwald eperjesi lelkészhez szól (1553 és 1555 között viselte ezt a hivatalt),[25] vagy a bártfai tanár, vagy tanítványa, Thomas Faber lehet a levélíró. Úgy tűnik, érdemes lenne a Thoraconymus-levélgyűjteménynek utánamenni, kiadni a szövegüket és részletes kommentárokkal feltárni a hátterüket, azonosítani a bennük lévő klasszikus, részben görög idézeteket. Érdekes tény például, hogy az a Paczoth Ferenc, akit a késmárki iskolamester megpróbál lebeszélni az itáliai tanulmányútról (a keltezetlen levél szövege kétszer is szerepel a kéziratban),[26] később Balassi Bálint húgát, Annát vette el feleségül.[27]

A nem saját levelek közé tartoznak azok a funkcionális szövegek, amelyek nyilván mintaként szolgáltak a diákok számára. Ilyeneket főleg a későbbi második kéz írt le ide: ezek kérvények, ajánlások és igazolások különböző alkalmakra, van közöttük verses is. Thoraconymus is lejegyez néhány ilyet: egy kassai polgár esküvői meghívóját 1570-ből,[28] Johannes Marbach ajánlását a strassburgi főiskoláról,[29] s egy idézést a wittenbergi egyetemről.[30] Ez utóbbi irat azért keletkezett, mert egy diák súlyosan megsebesítette szobatársát, aki magyarországi (pozsonyi) volt a szöveg szerint. Ugyan a dátum (1570. november 20.), az elkövető[31] és az idézést kiállító rektor neve[32] a valódiság látszatát kölcsönzi az iratnak, a megsebesített diákot[33] a wittenbergi anyakönyv nem ismeri, tehát

[19] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 47v–49v.

[20] Serpilius (Quendel) Lőrinc Szepesbéla reformátora volt 1545-től, 1557–1558-ban ménhárdi lelkészként a 24 szepesi királyi város esperesének tisztét viselte, 1568-ban ismét szepesbélai lelkészként említik. Ribinyi szerint Lőcsén és Leibitzen is volt lelkész, s az utóbbi helyen halt meg 1572-ben. ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig,* Bp., Genius, 1922, 236; UŐ, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1977 (Humanizmus és Reformáció, 6), 217–218; Johannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III.*, I, Posonii, 1787, 45–46.

[21] *Új magyar irodalmi lexikon,* szerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, 478.

[22] *NDB* IV (1959), 225.

[23] Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae Leonardi Stöckel,* Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského, 7–8(1975–1976), 27–121; Daniel ŠKOVIERA, *Epistularum Leonardi Stöckel supplementum duplex,* Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies, 43(1994), 295–303.

[24] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 45r–47v.

[25] ZOVÁNYI, *Lexikon, i. m.,* 365.

[26] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 34r–35v, 70v–71v.

[27] NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal,* IX, Pest, 1862, 7.

[28] OSZK, Oct. Lat. 149, f. 39r.

[29] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 53v–54r. – Marbachról: *NDB,* XVI (1990), 102–103.

[30] OSZK, Oct. Lat. 149, f. 54r–v.

[31] A budweisi Joachim Seubetus, aki 1569. július 1-jén iratkozott be a wittenbergi egyetemre. AAV II, 162.

[32] Joachim von Beust – *ADB* II (1875), 587.

[33] Bizonyos Martin Bohemus Posoniensis.

Thoraconymus szándékosan (modern kifejezéssel élve: a személyiségi jogokat védve) elváltoztatta a nevét. Ő is közöl néhány latin és görög verset, köztük van egy Thurzó Szaniszlóhoz mint mecénásához írott költemény,[34] de ide kapcsolódik az az ismert *Propempticon* is, amelyet kedvenc tanítványának, Sebastian Ambrosiusnak ír az ajánlás mellé.[35] De van még latin paszkvillus Valois Henrik lengyel királyról,[36] egy prózai történet az őrangyalokról,[37] s egy „Epistola elaboratissima Terentiana".[38]

Ha a levelek stílusát vizsgáljuk, emlékeztetek arra, hogy Thoraconymus maga is nyilatkozott arról, hogy ő a tömör és rövid fogalmazás híve, ez az álláspont megfelelt a vezető humanisták, például Erasmus levélírási ajánlásainak.[39] A korabeli iskolai oktatás magától értetődően Cicero nyelvét igyekezett a diáksággal elsajátíttatni. Nem okozott meglepetést, amikor a késmárki rektor kedvenc kifejezéseit, amelyek a humanista levelezésnek is közhelyei voltak, nála találtam meg. Ezek például az „officium scribendi"[40] és az „officium amici".[41] Az utóbbi kifejezés az ókorban még a római (kis)polgár jogi kötelezettségét jelentette, amellyel polgártársának (= barátjának) minden nehéz helyzetben a segítségére kellett lennie, akár pénzkölcsön nyújtásával is.[42] A humanisták ezt aztán úgy értelmezték át, hogy a barát kötelességei közé tartozik a kapcsolattartás, a levélírás és a levelekre való válaszolás. Ez az a szinte kényszeres kommunikációs kötelezettség, amely jellemző volt a késmárki rektorra és tanítványára, Sebastian Ambrosiusra is. Egy másik kedvenc kifejezés az „occasio scribendi", ez egy olyan alkalom, amelyet egy igazi (késő)humanista nem hagyhat ki. A kifejezés a változatosság kedvéért a másik nagy ókori levelezőtől, ifjabb Pliniustól származik.[43] Cicero egyébként más magyarországi kéziratokban is hangsúlyosan jelen van: például a tanulmányok egy kicsit alacsonyabb szintjét reprezentáló szepsi iskolai jegyzetkönyvben, amely abban is hasonlít a késmárkihoz, hogy szintén kódexlapkötésben maradt az utókorra.[44]

[34] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 56r–57v.

[35] OSZK, Oct. Lat. 149, f. 58r–v. – SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története 1554–1600,* Bp., L'Harmattan, 2007 (Mikrotörténelem, 1), 29; Péter ÖTVÖS, *Aus Wittenberg heimgekehrt: Möglichkeiten und Grenzen der Aktivität in der Heimat = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance,* Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004 (Contubernium, 62), 202.

[36] OSZK, Oct. Lat. 149, f. 59r.

[37] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 41v–42v.

[38] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 62r–63v.

[39] SZABÓ, *Levelek…, i. m.,* 104.

[40] *Cicero levele Tiróhoz,* i. e. 44 ősze: Marcus Tullius CICERO, *Epistolae ad familiares,* 338 (XVI, 25): „…cum in primis tuas desiderem litteras, noli committere, ut excusatione potius expleas officium scribendi, quam adsiduitate epistolarum."

[41] Marcus Tullius CICERO, *Laelius de amicitia*, (VII) 2: „Itaque, si quando quod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui non efferat id maximis laudibus?"

[42] Reinhard ZIMMERMANN, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition,* New York, Oxford University Press, 1996, 115, 155, 435–436.

[43] *Caius Plinius Iuliano Serviano suo* = Caius PLINIUS Caecilius Secundus, ifj., *Epistulae,* 3, 17: „…an tu non occupatus, sed occasio scribendi vel rara vel nulla?"

[44] MÉSZÁROS István, *Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1976 (Nyelvtudományi Értekezések, 90).

A leveleken kívül Thoraconymus Mátyás latin nyelvű beszédeket is bemásolt a könyvecskéjébe. Már az antikvitás korától szokásban volt, hogy a retorikát oktató tanár a diákok számára mintabeszédeket írt, amelyeket aztán meg kellett tanulniuk.[45] A kora újkori gyakorlatot is jól ismerjük az utóbbi esztendők kutatásaiból.[46] A kézirat a jelenlegi fóliószámozás szerint rögtön ilyen beszédekkel kezdődik, azonban korábban már jeleztem, hogy ezek a lapok ki vannak szakadva; véleményem szerint inkább Thoraconymus szövegblokkjának végére illenek, ahol külön pirossal írott főcím *(Declamatiunculae quadam)* jelzi a beszédeket tartalmazó rész kezdetét.[47] Így a mostani számozás szerint elöl álló orációkat a blokk végére teszem. Az első közülük a helyes sorrendben *De liberalitate declamatio* (Beszéd a bőkezűségről) címet viseli,[48] s rögtön az elején úgy szólítja meg a hallgatóságot, hogy „charissimi condiscipuli" (legkedvesebb diáktársaim). Valószínű, hogy ezeket az orációkat Thoraconymus késmárki diákjai számára írta példaként, azonban – mint látni fogjuk – bártfai mesterének, Thomas Fabernek a szerzősége sem kizárható. A második beszéd az *Alia de ingratitudine* (Más a hálátlanságról) címet viseli,[49] a harmadik pedig így hangzik: *Alia de sedulitate* (Más a szorgalomról).[50] Ez utóbbi beszéd végén egy 7. századból származó ambróziánus esti himnusz első két versszakát írja le a késmárki iskolamester:[51]

Te lucis ante terminum
Rerum creator poscimus
Ut pro tua clementia
Sis praesul et custodia

Procul recedunt somnia
Et noctium phantasmata
Hostemque nostrum comprime
Ne polluantur corpora

Utána *Summa* címmel rövid tartalmi magyarázatot olvashatunk, beleértve a második versszakot, amely a rémálmoktól, az ördögtől és az éjszakai bűnös gondolatoktól való megvédésért imádkozik.[52]

[45] Köszönettel tartozom Ritoók Zsigmondnak, aki erre felhívta a figyelmemet. Lásd még: *Antik szónoki gyakorlatok,* szerk., bev. BOLONYAI Gábor, Bp., Typotex, 2001, 26–30.

[46] KECSKEMÉTI Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás": A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján,* Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika), 132–137.

[47] OSZK, Oct. Lat. 149, f. 78r.

[48] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 79r–81r.

[49] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 81v–83r.

[50] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 83v–85v.

[51] *A Dictionary of Hymnology: Setting forth the Origin and History of Christian Hymns of All Ages and Nations,* I–II, ed. John JULIAN, New York, Dover Publications, 1957, 1135.

[52] OSZK, Oct. Lat. 149, f. 85v.

Még izgalmasabb retorikai szempontból a következő beszéd: *Oratio de studio concordiae iuxta locos generis didascalici disposita.* (Beszéd az egyetértésre való törekvésről, a genus didascalicum locusai szerint beosztva.)[53] Az oráció szövege mellett a margón a beszéd részei látszanak: „Exordium – Ratio exordii – Amplificatio – Alia ratio a natura humana – Conclusio exordii – Ratio conclusionis". Az utolsó lapszéli bejelölés: „Amplificatio a similitudine", az egyébként csonkán fennmaradt beszéd következő oldalán már hiába keressük a beszéd részeinek elemzését. A genus didascalicum a Melanchthon által bevezetett negyedik retorikai beszédnem, az oktató beszéd.[54] A teológiai szempontból is filippista Thoraconymus a retorikában is őt vagy valamelyik tanítványát követi.

A most a kéziratos kötet elején olvasható következő beszéd ennél is következetesebb, itt ugyanis teljesen végigmegy a szövegen az elemzés. A lap szakadása miatt az oráció címe töredékes, de rekonstruálható: *Declam[atio] de concord[ia] genus [didascalicum]*.[55] A margón végig olvashatók az egyes részek: „Exordium – Ratio exordii adversativa – Conclusio exordii – Propositio – Ratio – Definitio nominis – Definitio rei – Quae partes – Pars 1, 2, 3. – Causae efficientes I–II–III. – Causa materialis/Formalis/Finales – Exempla – Quae cognata – Quae pugnantia – Conclusio." Az orációt befejező ámen után egy rövid szöveg olvasható egyes szám első személyben arról, hogy egy diák az egy hétre rábízott feladatot átadja a padszomszédjának.

Az utolsó előtti beszéd a jó pásztorról szól, amelyet tanára prédikációjából írt a szerző.[56] A margón egy későbbi kéz Leonhard Stöckel fólió alakú prédikációskötetét nevezi meg forrásként. Ha ez igaz, akkor – mivel Thoraconymus nemigen lehetett életkora miatt Stöckel tanítványa – ez esetben Thomas Fabert kell szerzőnek tartanunk. Ugyancsak prédikáció az utolsó „declamatiuncula", amelynek a témája a megigazulás, s amelyet egy diák a „custos" (őr) tisztségének letevése alkalmából mondott el Késmárkon, 1573. június 13-án.[57]

Nem beszéltem a kézirat minden apró részletéről (például a szórványos cseh nyelvű bejegyzésekről és egy latin–cseh szójegyzékről), csupán igyekeztem a kötetet általánosságban bemutatni. Mondanivalóm vége felé közeledve néhány fontosabb tanulságot mindenképpen le kell vonnom. Az első egy történelmi és művelődéstörténeti: az a művelődési tér, amelyben Thoraconymus mozgott, nemcsak a Magyar Királyságot, hanem Csehországot és Morvaországot is magába foglalta. Ezek az országok már a Jagellókorban is megindultak a birodalommá szerveződés útján, hogy aztán a Habsburg Monarchia részeiként kerüljenek egy államszervezetbe.[58] Thoraconymus kézirata azt bizonyítja, hogy a 16. század második felében nagy volt az átjárás a két terület között. Persze a késmárki iskolamester és utóda szövegei egy tágabb kulturális otthont is bemutatnak, a

[53] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 85v–87r.
[54] KECSKEMÉTI, *i. m.*, 363–377.
[55] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 1v–3v.
[56] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 4r–7r.
[57] OSZK, Oct. Lat. 149, ff. 7r–10r.
[58] PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században,* Bp., História–MTA Történettudományi Intézete, 2010 (História Könyvtár: Monográfiák, 27), 32–49.

Német Birodalom protestáns felét, a strassburgi főiskolától a königsbergi egyetemig, középpontban Wittenberggel. Ebben az összefüggésben kap értelmet a Paczoth Ferenchez írott levél: ebbe a modellbe ugyanis nem fért bele az itáliai peregrináció. A második tanulság iskolatörténeti: úgy tűnik, a kis kötetet Thoraconymus nem vitte magával Kassára, hanem tovább öröklődött. Lehet, hogy Késmárkon maradt, lehet, hogy a Felföld más részére is elkerült, de sokáig használták (ezért rongyolódott szét), s a maga egészében a magyarországi iskolatörténet egyik fontos és ez idáig kevésbé figyelembe vett forrása. S végül van egy retorikai tanulság is. Nemcsak levelezési mintakönyv volt ez a kézirat, hanem az iskolai beszédgyakorlatok elmondásának, a retorikai elemzésnek is ritka példája. Magyarország területéről nem ismerünk olyan 16. századi kéziratot, amely egy a genus didascalicumhoz tartozó oráció részeit ilyen módon mutatná meg a diákoknak.

Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára Oct. Lat. 149. jelzetű kézirata (részletes leírás a 16. századi szövegeket tartalmazó részről)

Matthiae Thoraconymi rectoris Kesmarkiensis et Patakiensis epistolae, declamationes, poemata et adnotationes rhetoricae et poeticae. 16/17. század. Lat., Graec., Boh.

Részben autogr., több kéz írása, az elején és néhol másutt is csonka, az első lapjai kiszakadtak és feltehetően elkeveredtek. Csonka, elmosódott kódexlapkötés, az elülső kötéstábla csaknem teljesen hiányzik. 180 f. 160 × 100 mm.

Poss.: Dobai Székely Sámuel; Jankovich Miklós 1830.

f. 1r.	Egy latin nyelvű oratio vége, az elején csonka. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 1v–3v.	„Declam[atio de] concord[ia] genus [didascalicum].” Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 4r–7r.	„Declamatiuncula de bono pasto[re], Mercenario et oviculis Christi ex concione D[omini] Praeceptoris facta.” Thoraconymus Mátyás kézírása. A margón későbbi kézzel: „Leonh. Stöckelii homiliae in folio.”
ff. 7r–10r.	„Declamatiuncula de Articulo Justificationis habita in resignatione officii custodis 13 Junii [15]73.” Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 10r.	„κράτὴρ” Hermann Gruning késmárki tanuló kehely alakú latin képverse hazainduló diáktársa, Johannes Reich számára, 1575. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 11v.	A königsbergi egyetem szenátusának latin nyelvű igazolása Gregorius Nissenus Budesinus[59] számára, aki Rostockból jött ide. Königsberg, 1574. június 5. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 11v–12v.	„Ad imaginem [Chri]stophori ἄφορισμοι […] ad pastorem Theodoriense[m].” 1554. Egy thionvilli (diedenhofeni, Lotharingia) lelkészhez szóló latin vers. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 13r.	Egy latin nyelvű levél vége, az elején csonka. Hely és év nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 13v.	„Aliud.” Tanár latin nyelvű igazolása diák számára. Thoraconymus Mátyás kézírása. – „Ad pastorem.” Diákok latin nyelvű pénzkérő levele egy lelkészhez. A végén csonka. Thoraconymus Mátyás kézírása.

[59] Ilyen nevű diák sem a rostocki, sem a königsbergi egyetemre nem iratkozott be. Vö. *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg, I–II, Die Immatrikulationen von 1544–1829,* Hrsg. Georg ERLER, Leipzig, 1910–1912; *Die Matrikel der Universität Rostock,* II–IV, Hrsg. Adolph HOFMEISTER, Rostock, 1891–1901.

f. 14r–v. „[Gra]tias agendi communis formulae.” A második kéz írása.
f. 15r–v. Petrus Longius kaadeni (Kadaň, Csehország) rektor latin nyelvű ajánlása diákja, Johannes N. Curiensis számára. 1573. május 1. A második kéz írása.
ff. 16r–19v. Tanár három latin nyelvű ajánlása (görög idézetekkel) diákokról, hely, dátum és konkrét adatok nélkül. A második kéz írása.
ff. 19v–20r. „Carmina supplicatoria.” Disztichon. A második kéz írása.
ff. 20v–21r. „Commendatio vel testimon[ium] domini, cui miser inservivit ex[hi]bitor literarum.” A második kéz írása.
ff. 21r–22r. „Testimonium et commendatio praeceptoris de praesenti exhibitore literarum.” A második kéz írása.
ff. 22r–23r. „Forma scribendi ad principem.” A második kéz írása.
f. 23r–v. „Modus conveniendi pastorem de viatico.” A második kéz írása.
ff. 23v–24r. „Gratiarum actio pro acceptis beneficiis.” A második kéz írása.
f. 24r–v. „Gratiarum actio.” A második kéz írása.
ff. 24v–25r. „Testimonium.” A bautzeni iskola rektora, Gallus Emmen magiszter[60] bizonyítványa ismeretlen diák számára. Év nélkül, február 7. A második kéz írása.
ff. 25v–26r. Theodor Birckholtznak,[61] a goslari iskola rektorának latin nyelvű bizonyítványa egy diák részére. Dátum nélkül. A második kéz írása.
ff. 26v–27r. „Scholasticus discessurus sic petat copiam sibi fieri abeundi.” A második kéz írása.
ff. 27v–28v. „Alia ad tempus petendi veniam.” A második kéz írása.
ff. 29v–30r. Thoraconymus Mátyás levele Thomas Faberhez. Hely nélkül, 1571. május 15. Autogr.
f. 30r–v. Thoraconymus Mátyás levele Georg Radaschinhoz. Késmárk, 1571. május 8. Autogr.
ff. 30v–31r. Thoraconymus Mátyás levele Georg Radaschinhoz. Késmárk, é. n., május 25.
f. 31r. Dobai Székely Sámuel megjegyzése Thoraconymus Mátyásról. Autogr.
f. 31r–v. Thoraconymus Mátyás levele Ladislaushoz. Hely és dátum nélkül. Autogr.
ff. 31v–32r. Thoraconymus Mátyás levele Thomas Faberhez. É. n., május 16–17. Autogr.
f. 32r–v. Thoraconymus Mátyás levele Thomas Faberhez. É. n., június 22. Autogr.
ff. 32v–33v. Thoraconymus Mátyás levele Georg Radaschinhoz. Késmárk, é. n., június 22. Autogr.
ff. 33v–34r. Thoraconymus Mátyás levele Alexandrushoz. Hely nélkül, 1571. július 21. Autogr.
ff. 34r–35v. Thoraconymus Mátyás levele Paczoth Ferenchez. Hely és dátum nélkül. Autogr.
f. 36r–v. Thoraconymus Mátyás levele Paulus Rundiushoz.[62] Hely és dátum nélkül. Autogr.
ff. 36v–37v. Thoraconymus Mátyás levele Adam Cholossiushoz. Hely és dátum nélkül (1571). Autogr.
ff. 37v–38r. Thoraconymus Mátyás levele Jacobus Czurkiushoz. Hely és dátum nélkül. Autogr.
f. 38v. Thoraconymus Mátyás levele Ladislaus Iglóhoz.[63] Hely és dátum nélkül. Autogr.
f. 39r. „Forma invitandi ad nuptias.” Ismeretlen személy esküvői meghívója, amelyben jelzi, hogy Anna lányát hozzáadja Ludwig von Bertholzhoz. Kassa, 1570. augusztus 6. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 39r–v. „Supplicatio M[agistri] Joannis Braun Cibiniensis[64] Pragae quinque civitatibus superiorum regni Hungariae partium exhibita.” Hely és dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.

[60] Létező személy, Gallus Emmen Jüterbocensis néven 1558. január 24-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. *Album academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII usque ad annum MDLX,* edidit Carolus Eduardus FOERSTEMANN, Lipsiae, 1841, 337.

[61] Létező személy, Theodor Birckholtz Librokensis néven 1568 októberében iratkozott be a wittenbergi egyetemre. AAV II, 149.

[62] Azonosítatlan személy.

[63] Azonosítatlan személy.

[64] 1568. január 11-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol 1570. március 8-án magiszteri fokozatot szerzett. Az 1570-es években Kassán tanított. AAV II, 136; ASZTALOS Miklós, *Személyi vonatkozású adatok a*

ff. 40v–41r.	Thoraconymus Mátyás levele ismeretlenhez. Hely és dátum nélkül. Autogr.
f. 41r–v.	Ismeretlen levele ismeretlenhez. Bologna (?), 1573. október 17. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 41v–42v.	„Historia pertinens ad locum communem de excubiis angelorum." Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 42v–43r.	Thoraconymus Mátyás levele Caspar Leutschoviensishez.[65] Hely és dátum nélkül. Autogr.
f. 43r–v.	Thoraconymus Mátyás levele Seraphinushoz. Hely nélkül, 1571. július 8. Autogr.
ff. 43v–44v.	Thoraconymus Mátyás levele Rudolfushoz. Hely és dátum nélkül. Autogr.
f. 44v.	Georg Faber levele Michaelhez.[66] Hely nélkül, 1571. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 45r.	Thoraconymus Mátyás levele ismeretlenhez. Az elején csonka. Hely nélkül, 1574. január. Autogr.
ff. 45r–47v.	(Leonhard Stöckel?) levele Matthias Lauterwaldhoz. Hely és dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 47v–48r.	Leonhard Stöckel levele Laurentius Serpiliushoz. Hely és dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 48r–49r.	Leonhard Stöckel levele Valentin Eckhez. Hely és dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 49r–v.	Leonhard Stöckel levele Paul Eberhez. Bártfa, dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 49v–50r.	Ismeretlen levele egy bizonyos Petrushoz. Hely és dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 50v.	Ismeretlen levele ismeretlenhez. Hely és dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 51r.	„Supplicatio humilis." Disztichon. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 51v–53v.	Lorenz Hiel jénai rektor levele Victorin Strigelhez és Strigel válasza. Mindkét levél csonka (egy lap hiányzik). Lipcse, 1562. október 17., 20. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 53v–54r.	Johannes Marbach ajánlása Aegidius Bentz[67] számára. Strassburg, dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 54r–v.	Joachim von Beustnak, a wittenbergi egyetem rektorának idézése Andreas Seubetus Budoviensishez. Wittenberg, 1570. november 20. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 54v.	A wittenbergi egyetem filozófiai kara dékánjának irata. Wittenberg, 1569. A végén csonka (egy lap kiszakadt). Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 55r.	„Supplicatio." Disztichon. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 55r–56r.	„Supplicatoria." Disztichon. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 56r–57r.	„Generoso ac Magnifico Domino, Domino Stanislao Tursoni de Betlehem falva, comiti comitatus Scepusiensis et Bannocensis, Domino et Moecenati suo clementissimo." Disztichon. Lat., Graec. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 57v.	Külföldön tanuló diák segítségkérő levele egy lelkészhez. Hely és dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 57v.	Cseh nyelvű recept. Későbbi kéz írása.
f. 58r–v.	Thoraconymus Mátyás ajánlása a külföldre induló Sebastian Ambrosius Lahm számára. Késmárk, 1575. május 5. Autogr.
f. 58v.	Thoraconymus Mátyás: „Propempticon" (Sebastian Ambrosius Lahm számára). Lat., Graec. Autogr.
f. 59r.	„Pasquillus Viteberga missus ad Polonos. L[ectoribus] S[alutem] D[icit]. De rege nuper Electo." Latin gúnyvers V. (Valois) Henrik lengyel király ellen. Thoraconymus Mátyás kézírása.

wittenbergi egyetem magyar hallgatóiról, 1554–1750, Erdélyi Múzeum, 36(1931), 245; PRÓNAY–STROMP, *i. m.,* 59.

[65] Azonosítatlan személy.

[66] Azonosítatlan személyek.

[67] Azonosítatlan személy.

f. 59v.	Thoraconymus Mátyás bizonyítványa Johannes Reithius Variscus[68] késmárki tanuló számára. Késmárk, 1575. május 4. Autogr.
f. 59v.	Dobai Székely Sámuel latin nyelvű feljegyzése Thoraconymus Mátyásról. Autogr.
ff. 60r–61v.	„Valedictio publica.” Diák búcsúja az iskolától. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 62r–63v.	„Epistola elaboratissima Terentiana.” Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 64r–65v.	„Consanguinei – Affines.” Latin nyelvű szójegyzék. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 65v.	Esküformulák. 17. század eleje. Későbbi kéz írása.
f. 66r.	Négysoros latin disztichon. 17. század eleje. Későbbi kéz írása.
f. 66r–v.	A vöröskői uradalom jobbágyainak levele Pálffy Miklóshoz, annak esküvője (1583. június 4.) után. Hely és dátum nélkül. Egykorú másolat.
ff. 67r–68v.	„Forma testimonii, quod ordinatis ad sacrosanctum ministerium dari solet in regionibus Saxonicis.” 16. század vége. Egykorú másolat.
ff. 68v–69v.	„Epistola currentalis.” Esperesi körlevél. 17. század eleje. Hely és dátum nélkül. Egykorú másolat.
f. 70r.	Ismeretlen levele Andreas Notaller magiszter,[69] annabergi rektorhoz. Hely és dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 70v–71v.	Thoraconymus Mátyás levele Paczoth Ferenchez. Hely és dátum nélkül. Autogr. (Ugyanaz, mint ff. 34r–35v.)
ff. 71v–72v.	Ismeretlen levele ismeretlenhez. Hely és dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 72v–73r.	Ismeretlen levele ismeretlenhez. Nagybánya (?), dátum nélkül. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 73r–v.	Martin Luther levele Ludovicus Semfliushoz. [Koburg], 1530. [október 4.] Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 73v–74r.	„Adhortatoria.” Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 75r–77v.	Hat rövid levél, ismeretlenek ismeretlenekhez. Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 78r.	„Declamatiunculae quadam.” Főcím piros tintával. Alatta két latin disztichon és egy cseh nyelvű bejegyzés. Thoraconymus Mátyás és későbbi kezek írása.
f. 78v.	„Sibilla.” A fogalom cseh nyelvű magyarázata. Későbbi kéz írása.
ff. 79r–81r.	„De liberalitate declamatio.” Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 81v–83r.	„Alia de ingratitudine.” Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 83v–85v.	„Alia de sedulitate.” Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 85v–86r.	„Hymnus sub noctem crepusculi (Te lucis ante terminum…) – Summa.” Ambróziánus himnusz és magyarázata. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 85v–87r.	„Oratio de studio concordiae iuxta locos generis didascalici disposita.” Thoraconymus Mátyás kézírása.
f. 87r.	Zay Magdolna latin titulusa és egy cseh szöveg 1619-ből. Egykorú kézirat.
ff. 87v–88r.	Latin–cseh szójegyzék. 17. század eleje. Egykorú kézirat.
f. 89r–v.	Idézetek. Thoraconymus Mátyás kézírása.
ff. 90r–179r.	Formuláskönyv felföldi evangélikus környezetből. 1610-es évek második fele.

[68] Azonosítatlan személy.
[69] Azonosítatlan személy.

BENE SÁNDOR

RIMAY VINDICATUS
(Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről)

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A kérdés

A régi magyar irodalom történetének gyakran hivatkozott szövege Rimay János 1592. augusztus 20-án Trencsénből keltezett levele az újsztoikus filozófia Európa-szerte ünnepelt csillagához, Justus Lipsiushoz. Általánosan elfogadottnak mondható a vélemény, mely szerint nem lehet túlértékelni a kapcsolatfelvétel kísérletének jelentőségét. A szerveződő magyarországi újsztoikus szellemi kör, amely a következő évek során meghatározó szerepet játszik a magyar politikában (például nagyrészt belőlük kerül majd ki később a Bocskai-mozgalom vezérkara), e levéllel tette le névjegyét a kortárs szellemi mozgalmak között zajló vitákban, egy racionális habitus, a vallási vitákat az értelmiségi elit összetartozása nevében elhárító interkonfesszionális magatartás mellett.[1] A levél egyszersmind a sztoicizmushoz szorosan kapcsolódó korstílus, a manierizmus magyarországi manifesztumaként is értékelhető, hiszen benne Rimay hangsúlyosan dicséri Lipsius keresett stílusát, „tiszta méznek" nevezvén a sokak által kritizált, mesterkéltnek vélt újítások eredményét.[2]

Az alábbiakban e bevett igazságok abszolút érvényét vonom kétségbe. A „vindicatus" a kora újkori hagyománynak megfelelően[3] visszaperlésre, visszaigénylésre utal: a korábban sokszor félreértett és nemegyszer ideológiai alapon félremagyarázott levél részletes elemzése révén rekonstruálni szeretném, mit akart *valójában* mondani Rimay János. Kiindulópontom egy kellemetlen tény, amit a levéllel eddig foglalkozók nemigen feszegettek: a „letett névjegy" ott maradt, ahova letették. Senki nem vette föl. Kutatásom főként ennek az alapvető, sőt, jórészt a levél értelmezésének kulcsát is megadó kérdésnek a vizsgálatára összpontosul: miért nem reagált Lipsius egy ilyen nagy jelentőségű megkeresésre? Miért hagyta válasz nélkül a gazdag allúziós hálójával, intellektuális minőségével és komoly politikai hírértékével kétségkívül figyelmet érdemlő episztolát? Sőt: nemcsak azt, hanem az *egész* magyar újsztoikus kör felajánlkozását?

[1] Vö. „A magyar sztoikusok […] az éleződő vallási ellentétek korában a felekezetek közötti béke hívei […] *teljesen lényegtelennek tartották a vallási különbségeket*. A sztoikus filozófia […] *közömbössé tett a felekezeti kérdésekben*…" *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964 (A Magyar Irodalom Története, 2), 12.

[2] *Uo.*, 27.

[3] A *vindico* igét „oltalmazom, megmentem" jelentéssel adja vissza Szenci Molnár Albert; az összefüggéseket szemléletesen indokolja a *vindiciae* magyarítása: „Fölszabaditas, kimentes. Item Valami pöres joszagnac elfoglalasa, miglen törveny altal elvalic kie legyen". *Dictionarium Latinoungaricum*, Noribergae, 1604, ad vocem (Bp., 1990, BHA, 25).

A recepció

A Rimay-levél korábbi értelmezési kísérletei a magyar későhumanizmus és sztoicizmus összekapcsolásának irodalomtörténeti,[4] illetve a hazai abszolutizmus fejlődésének történeti[5] narratíváiba illeszkedtek. E szélesebb összefüggésekkel most nem foglalkozom, csupán a levél szűkebben vett kiadás- és értelmezéstörténetére koncentrálok, a legszükségesebbeket felidézve. A recepciót alapvetően határozta meg a Rimay kritikai kiadásban közölt magyar fordítás,[6] amelynek minősége sajnos menthetetlen; a kései kutatónak az a benyomása, hogy nem is a kitűnő latinista Eckhardt Sándor készítette, ő legföljebb „ellenőrizte" (azaz ellenőriznie kellett volna, de úgy tűnik, ez is elmaradt vagy felületesre sikeredett). Az apróbb problémák felsorolásától itt el is tekintenék, legyen elég néhány súlyosabb hiba és félreértés bemutatása.

LATIN EREDETI	„ECKHARDT"-FORDÍTÁS	ÚJ FORDÍTÁS
1. „Accendebat praeterea Constantiae tuae constantis desiderium in me tua Centuria, ubi frequens est eius mentio, tua, amicorum."	„Azontúl felgyújtotta bennem a te Centuriád az állhatatosság állandó kívánságát, ahol a te barátaidnak állhatatosságáról sokszor esik szó." [A jelzőcsere – a *constantis* a *desiderium*ra vonatkozik – felismerésén túl minden félreértetik, ami félreérthető.]	„*Centuriá*d azután állhatatos vágyat gyújtott bennem *Állhatatosság*od iránt, amelyet te és barátaid is gyakran említetek leveleitekben."
2. „…eam manibus suis oblatam in amoris sui pignus una cum Politicis tuis accepissem…"	„…ezt a művet az ő saját kezéből az ő szeretete jeléül a te Politikai műveiddel együtt megkaptam…" [Lipsius művének címében a *politicorum* a *politicus* melléknév plur. neutr. genitivusa (= politikai dolgok, tanítások, ügyek), valójában tehát *egy* műről, a *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*ről van szó, nem pedig „politikai művekről"; Rimay elliptikus megjelölése a hiányzó *libris*szel van egyeztetve]	„…szeretete jeléül saját kezűleg ajándékozott meg vele, *Politiká*ddal egyetemben…"
3. „Lasciviant illi (ut solent) effrene, qui (sicuti in litteris ad Collinum ipse sentis) nec vinci quidem ac repelli possunt, sine macula tam maculosi."	„Csak féktelenkedjenek ők (mint szoktak) zabolátlanul, hiszen (mint a Collinushoz írt levélben magad is vélekedel) se legyőzni, se elűzni nem lehet őket, akik	„Szemtelenkedjenek csak gátlástalanul tovább, mint szokásuk, hiszen – mint magad is vélekedsz Collinushoz szóló leveledben – az efféle piszkos népséget senki sem

[4] Lásd KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái: Stoicismus és manierizmus* [1959] = UŐ, *Reneszánsz és barokk*, Szeged, 1997², 241–269; UŐ, *A magyar reneszánszkutatás másfél évtizede (1948–1963)* = UŐ, *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 123–165; UŐ, *A reneszánsz válsága és a manierizmus* = *uo.*, 226–282.

[5] WITTMAN Tibor, *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz: Justus Lipsius*, FK, 1957, 53–66.

[6] RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955; a latin szöveg: 223–226; a magyar fordítás: 227–230.

LATIN EREDETI	„ECKHARDT”-FORDÍTÁS	ÚJ FORDÍTÁS
	makula nélkül is oly szeplősök.” [A makula és a szeplő „különbsége” nem világos, még kevésbé, hogy hol és kicsodán is találhatók.]	győzheti le és űzheti el anélkül, hogy maga is be ne piszkolná magát.”
4. „Experiare itaque amorem nostrum, officium, nutu si non jussu, nosque ad gratiam referendam praestabimus (ut tu adnotasti) non modio, sed toto horreo.”	„Próbáld ki tehát a mi szeretetünket, szolgálatunkat, csak egy intéssel, ha paranccsal nem, és mi hálánkat (mint te észrevetted) nem vékával, hanem egész pajtával fogjuk nyilvánítani.” [A forrás – Plautus – fel nem ismerése félrevitte a fordítást, a „pajtával nyilvánított hála” képtelen képéig. Továbbá: az „észrevételre” Lipsiusnak nem nyílott módja, mivel sosem vette igénybe magyar hívei szolgálatait – az „adnotasti” itt a *Centuriák*ban olvasható egyik levelének *megjegyzésére* utal.]	„Tedd hát próbára köteles szeretetünket, ha nem paranccsal, csak egy intéssel, s mi hálánkat (mint megjegyezted) nem vékával, hanem egész csűrrel hordjuk majd elődbe.”
5. „Nova quae apud nos et inter nos haec habeas.”	„Híreket adunk mindenről, ami nálunk és közöttünk történik.” [A kézirat ismerete híján nem lehetett megállapítani, hogy az elliptikus mondat az új szerkezeti egységet bevezető belső cím a levélben.]	„Íme, a hozzánk most érkezett és körünkben forgó új hírek.”
6. „Iam si status gentis nostrae cum Gallis et Belgis tuis conferatur, quorum sortem suspiriose melleis tuis scriptis prosequeris, uter ex duobus sub maiorem miserationem redigi debeat, nimium ambigo, nisi quod nos naturalem hostem, et qui corporibus tantum atque opibus nostris inhiat, sustinemus, interea audiendi puri verbi dei apud nos relicta potestate. Illi nec anima, nec corpore tuti, sublato etiam loquendi audiendique commertio, taciti suspirant, qui et memoriam quoque ipsam perdidissent, si tam ipsorum in potestate esset oblivisci quam tacere (ut tu habes).”	„Ha most a mi nemzetünk állapotát a franciákéval és belgákéval egybevetjük, kiknek sorsát a te méztől csöpögő írásaidban sóhajtozva figyeled, hogy vajon melyik a kettő közül az, amelyik nagyobb nyomorúságban sínylik, egyáltalán nem kételkedem, hogy a mi természetes ellenségünkről állítjuk ezt, aki testünkre és vagyonunkra is áhítozik az Isten tiszta igéje hallgatásának nálunk még megmaradt hatalmából (?). Itt az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban, még a beszéd és hallgatás közlekedéséből is kizárva némán sóhajtoznak, és még annak az emlékét is elvesztették, hogy hatalmukban van-e felejteni és hallgatni (mint te szoktad mondani).”	„Ha már most a mi nemzetünk helyzetét a te galljaiddal, azaz belgáiddal összevetjük, akiknek sorsát édes mézzel írott lapjaidon sóhajtva idézed fel, hogy vajon közülük melyiket kell inkább szánnunk, igencsak habozóba esem; hacsak azt nem tekintem, hogy mi csupán a testi javainkra, azaz vagyonunkra áhító természetes ellenségünket tartjuk fel, miközben megmaradt a szabadságunk, hogy Isten tiszta igéjét hallgassuk. Amazoknak viszont sem lelkük, sem testük nincs biztonságban, a beszédtől és egymás meghallgatásának lehetőségétől is megfosztva némán sóhajtoznak, és még magát az emlékezőtehetségüket is elveszítenék, ha éppúgy szabadságukban állna felejteni,

LATIN EREDETI	„ECKHARDT”-FORDÍTÁS	ÚJ FORDÍTÁS
	[Az első mondat végére kerülő kérdőjel a fordításkísérlet kudarcát jelzi, a periódus egész egyszerűen elhal az értelmetlenségben. Még zavaróbb a második, lényegében korrektül lefordított mondat hibás átkötése: az „illi” – amazok – „itt”-nek magyarítása; következményeit az alábbiakban mutatom be.]	mint nem beszélni (ahogy nálad is olvasható).”

Eckhardt latin szövegkiadása nem a kéziratra, hanem annak első közlésére alapult, amely Pieter Burman, a kiváló leideni klasszikus filológus professzor forráskiadványában, az irodalomtörténeti segédkönyvnek szánt ötkötetes *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum* második kötetében jelent meg.[7] Ezt használta Vargha Anna is, a Justus Lipsius magyar kapcsolatait (Zsámboky, Dudith, Forgách Mihály) feldolgozó értekezésében, amelynek függelékben újra publikálta a latin szöveget. Eckhardt magyarázó jegyzeteiben az ő adatait vette át és bővítette. Sajnos a téveseket is. A Joannes Aubriusról írt regényes jegyzetében Eckhardt először – Vargha Anna nyomán[8] – összekeveri Jean Aubryt, André Wechel frankfurti nyomdász és kiadó vejét és örökösét az azonos nevű montpellier-i alkimistával és orvossal, akiről lehetséges magyarországi utazásokat konfabulál, majd – tekintettel büntetett előéletére – neki rója fel a levél elsikkasztását.[9] A szövegközlésben magában is akad néhány értelemzavaró hiba,[10] a későbbi

[7] *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque*, collecti et digesti per Petrum BURMANNUM, Leidae, 1727, I, 619–623 (594. sz. levél).

[8] VARGHA Anna, *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1942 (Értekezések a Magyarországi Latinság Köréből, 7), 49.

[9] „Jean Aubry († 1667 tájban), akit Rimay levélvivőnek és közvetítőnek szánt, egy különös francia sarlatán-alchimista volt, aki missziós céllal járta a keletet. Könyvet is írt a mohamedánok megtérítéséről s többször megfordulhatott Magyarországon is, ha Rimay ismerte. A francia hatóságok bebörtönözték. Talán éppen az ő megbízhatatlansága miatt akadt fenn a levelezés a nagy flamand humanistával.” RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 227. A Rimay-levélben valójában hivatkozott Aubryról az alapirodalom: R. J. W. EVANS, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*, Oxford, 1975. Aubry szoros kapcsolatot tartott fenn Batthyány Boldizsárral, aki már 1588-ban megrendelte tőle Lipsius levelezésének első centuriáját (BARLAY Ö. Szabolcs, *400 éves francia levelek és könyvszámlák: Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága*, MKsz, 1977, 165).

[10] RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 223–226. Bizonyos átírási sajátosságok (pl. Rimay klasszicizáló „i”-jeinek „j”-re változtatása (*cuius* helyett *cujus* stb.), valamint a levél elején az *opibus* helyett tévesen szereplő *omnibus* és az *est*nek olvasott *etc.*, az *iminens* az *iminentem* helyett még BURMAN kiadására (*i. m.,* 619, 621) vezethetők vissza (Vargha Anna is átvette őket). A latin szövegközlés hibái: 223: *Caes. Maiestatis* helyett *Cass. Majestatis; ipse* helyett *ispe;* 224: *percipio* helyett *percipo; quod cum tua vivit* helyett *quod cum tua vivat; mutuo* helyett *multuo;* 225: *evocatus* helyett *avocatus; evadere* helyett *suadere; Balasdiak* helyett *Balasdiacus* – ez utóbbi feltehetőleg szándékos „javítás”: BURMAN ugyanis (*i. m.,* 622) az idegen hangzású név különös írású (magyar nyelvű leveleiben számtalan előfordulásban tanulmányozható) „k”-ját „t” + ligatúrának

értelmezéseken azonban mégis a fordítás hagyott mélyebb nyomot. Klaniczay Tibor 1959-es meghatározó tanulmányán legelőször, ahol ezt olvassuk: „A XVI. század viharaiban nagy modern árutermelő gazdaságok alakultak ki, majorsági gazdálkodással, a főurak által irányított kiterjedt kereskedelemmel, s ennek további fejlődéséhez, virágzásához békére és biztonságra volt szükség. Ezt fenyegette veszély 1590 táján. Rimay János találóan írja említett levelében, hogy az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban. Újabb nagy török háború árnya fenyeget, s Rimay éppen ennek első jeleiről számol be riadtan mesterének."[11]

Nos, a baj az, hogy Rimay nem ezt írja a levélben: ő a belgák, a franciák, azaz a vallásháborúk által sújtott, az intoleráns hatalomnak alávetett nyugat-európai társadalom életérzését fogalmazza meg a hivatkozott szavakkal. Klaniczay láthatóan a fordításra támaszkodik, amely döntő ponton mossa egybe ezzel a magyarországi helyzetet („*Itt* az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban…").

Klaniczay későbbi tanulmányaiban a sztoicizmus-értelmezés elmélyül, a manierizmus-definíció finomodik; Rimay Balassi-kultuszának hátterében kimutatja a Lipsius-rajongás mintáját: a levélben még Lipsius stílusára alkalmazott hasonlat (színméz – *merum mel*) a Balassi-epicédium Darholcz Kristófnak szóló dedikációjában már szélesebb összefüggésben jelenik meg: Balassi a magyar nyelvet „retorikai mézzel itatta át és az ékesszólás csúcsára emelte".[12] A Rimay-levél értelmezése ilyen módon egy marxista ideológiatörténeti elbeszélésből átlép egy már-már ideológiamentes eszmetörténeti narratívába. Ám a rossz fordítás tovább görgeti magával az értelmezési problémákat. Nagyszabású humanista antológiájában, 1982-ben, Klaniczay az Eckhardt-kiadás alapján közölte újra a levelet. Fordítóként ugyancsak a kritikai kiadás szerkesztőjét jelölte meg, de saját maga részint apróbb módosításokat eszközölt,[13] egy ponton pedig sajnos alaposan „javított" is a fordításon, méghozzá éppen a föntebb bemutatott utolsó (6. sz.) hibát tartalmazó részen, ahol Eckhardt megoldása helyett a következő változatot olvashatjuk:

„Ha most a mi nemzetünk állapotát a franciákéval és belgákéval egybevetjük, kiknek sorsát a te méztől csöpögő írásaidban sóhajtozva figyeled, [s kérdezzük] hogy vajon melyik a kettő közül az, amelyik nagyobb nyomorúságban sínylik, [a válaszban] egyáltalán nem kételkedem; miként abban sem, hogy mi természetes ellenségünket tartóztatjuk fel, aki testünkre éppúgy áhítozik, mint vagyonunkra, miközben hallgatunk Isten tiszta igéje nálunk még megmaradt hatalmára. Itt az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban, még a beszéd és hallgatás közlekedéséből is kizárva némán sóhaj-

olvasta; így adja VARGHA is, *i. m.,* 125; Eckhardt a kézirat autopsziája nélkül „emendált" *Balasdiatus* helyett *Balasdiacus*ra.

[11] KLANICZAY, *A magyar késő reneszánsz…, i. m.*, 246.

[12] A fentiekről KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* (1983) = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 28–31.

[13] Ezek leginkább a nevek írásmódját illetik: Aubry Jánost Jean Aubryra módosította; Raphelengiust Raphaelengiusra (Eckhardtnál a jegyzetben hibásan: „Raphelengo", RIMAY *Összes…*, id. kiad., 226), Zaravia Hadriánt Hadrianus Saraviára. Vö. *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál., szöveggond., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982 (Magyar Remekírók), 822–829.

toznak, és még annak az emlékét is elvesztették, hogy hatalmukban van-e felejteni és hallgatni (mint te szoktad mondani).”[14]

Ennél még Eckhardt eljárása is jobb volt, aki a fordításba szúrt kérdőjellel jelezte, hogy nem világos a szöveg jelentése. A Rimay kritikai kiadás fordítását szintén változtatás nélkül közlő *Régi magyar levelestár* ugyanezt tette, magyarázatok nélkül, tehát legalább a hibákat nem szaporította.[15] Az új kiadás viszont stilárisan belesimította a problematikus *locus*t a szövegkörnyezetbe, a mondatot gördülékennyé alakította, így olybá tűnik, mintha a latin szöveg azt jelentené, ami ott magyarul írva van. Ráadásul mindezt a nagy tekintélyű Magyar Remekírók sorozat kanonizálta.

Eckhardt kiadása óta a levélhez érdemi megjegyzéseket először Ács Pál 1992-es Rimay-kiadása fűzött.[16] Ács azonosította a festőt, akinek Lipsius-portréját szerette volna megszerezni Rimay (Hendrick Goltzius),[17] helyesbítette Eckhardt tévedését Jean Aubryval kapcsolatban,[18] valamint már korábban megtalálta a levél legfontosabb rejtett hivatkozásának végső forrását, Tacitus *Agricolá*jának második fejezetéből.[19] A szövegkiadáshoz láthatóan a Rimay-levél kéziratát is felhasználta, hiszen közli a megszólító formula fordítását, amely sem Burman, sem Vargha Anna, sem pedig Eckhardt kiadásában nem szerepel. Nagy kár azonban, hogy a levél egészének nem adta új fordítását, hanem minimális szórendi módosítással a Klaniczay-közlést vette át.[20] Az említett Tacitus-intarzia ugyanis éppen a legproblematikusabb, imént idézett helyen található.[21] Ezért az a nagyszabású tanulmány,[22] amely kis híján két évtizeddel később a kora újkori magyar politika szerepjátékairól szólva éppen erre a mondatra építi gondolatmenetét, s Rimayt a tisztes színlelést elfogadó „új humanisták” vezéralakjának állítja be, bizony ingatag alapon, a Klaniczay által „javított” „Eckhardt”-fordítás talaján áll. A tartalmi és érdemi szemponton túl (Rimay kulcsjelentőségű latin mondata egyszerűen nem azt jelenti, amit a fordítás mond, hanem az ellenkezőjét) már csak azért is, mert a Tacitus-idézetet

[14] *Uo.*, 828.

[15] *Régi magyar levelestár, XVI–XVII. század*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1981, I, 264–275 (58. sz.). A körülményekhez mérten szintén védhető módszer Kovács Sándor Iváné is, aki a manierizmus és kora-barokk korszakról összeállított antológiájában a Rimay-levél „Eckhardt”-fordításából csupán szemelvényeket közölt, gondosan kihagyva az obskúrus helyeket: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, I, *Késő-reneszánsz, manierizmus és kora-barokk*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1998, 186–187. (Két név elírva itt is: Dousa „Douiza”, Goltzius „Coltius”, 187.)

[16] RIMAY János *Írásai*, Bp., 1992, 205–210; jegyzetek: 312–313.

[17] RIMAY *Írásai*, id. kiad., 313.

[18] Uo. (Hivatkozással EVANS, *i. m.* feldolgozására, lásd 9. j.)

[19] ÁCS Pál, *A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben* = UŐ, *„Az idő ósága”: Történetiség és történetszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., 2001, 34. (A tanulmány első megjelenése: *Hagyomány és ismeretközlés: Salgótarján, 1986. november 14–15.*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988, 16–25.)

[20] Sajnos ebbe az átvételbe is csúszott hiba: Hadrianus Saravia következetesen „Savaria” lesz, a szövegben és a jegyzetben is (*i. m.*, 206, 312).

[21] *Uo.*, 209–210.

[22] ÁCS Pál, *A hallgatás művészete: Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi = Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., 2010, 11–32. (A részlet fordítása: 12.)

kísérő megjegyzés („ut habes") ugyancsak nem ártatlan stiláris dekórum. Lipsius nem mondogatni „szokta" az *Agricola*-részletet, hanem mind a *De Constantiá*ban, mind a *Politicorum libri*ben konkrétan *idézte* azt. Rimay a látszat ellenére nem egyenesen Tacitust idézi, hanem a Tacitust idéző Lipsiusra utal, vagyis hivatkozásának kontextusa csak az adott lipsiusi *locus*ok figyelembevételével vizsgálható érvényesen.

A kérdés tárgyalását tehát érdemes az alapoktól elkezdeni. Erre intenek a kritikai kiadás megjelenése óta feltárt források és az azóta született újabb kutatási eredmények. Székely Júlia példás filológiai akríbiával azonosította a rejtélyes „Koppii Pannoniust", akinek Justus Lipsius *válaszolt* a nem sokkal későbbi levelére: egy derék, szorgalmas, de Rimaynak szellemiekben a bokájáig sem érő trencséni verselgető, bizonyos Koppay György személyében.[23] Másfelől Antoine Coron szintén fontos forrásközleményben publikálta Révay Péter Lipsiusnak írott levelét, világossá téve, hogy Rimay jelentkezése még annál is gondosabban megtervezett akció része volt, mint korábban sejtettük.[24] Ám ha a turóci főispánnak (és a hozzá hasonlóan rangos magyar arisztokraták képviseletében fellépő Rimaynak) nem válaszolt a Mester, akkor miért válaszolt egy Koppaynak?

A kézirat

A Rimay-levél különös sorsához tartozik, hogy kéziratát sokáig nem keresték, miután pedig meglett, nem foglalkozott vele senki. A Lipsius-levelezésnek megbízható feltevések szerint még ma sem került elő minden darabja, és a modern kritikai kiadás is messze jár a befejezéstől.[25] Mindazonáltal már 1968-ban megjelent a teljes anyagot regisztráló inventárium, benne a Rimay-levél adataival, sőt, ez a kötet adott hírt Révay Péter akkor még publikálatlan, szintén Justus Lipsiushoz írott episztolájáról, valamint az említett „Koppii"-hoz küldött Lipsius-levélről.[26] A Révay levelét publikáló Antoine Coron saját leideni kutatásai alapján jegyzi meg: „A levél eredetije, melyről Eckhardt még azt írta: »ismeretlen helyen«, megtalálható a leideni egyetem könyvtárában, Codices Lipsiani, Rimay neve alatt".[27] Nyilván nem tudta, hogy Kovács Sándor Iván már öt évvel korábban felhívta erre a figyelmet az inventárium alapján,[28] s 1975-ben megjelent tanulmánykötetének jegyzetei között arról is tudósít: „További találgatások helyett hasznosabb jelezni, hogy a magyar vonatkozású Lipsius-anyag immár itthon is tanulmányozható: fotómásolata időközben Leidenből a budapesti Egyetemi Könyvtárba került" – a kötet

[23] SZÉKELY Júlia Anna, *Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György*, ItK, 1982, 649–652.

[24] Antoine CORON, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz*, ItK, 1976, 490–496.

[25] Vö. Mark MORFORD, *Stoics and Neostoics: Rubens and the Circle of Lipsius*, Princeton, 1991, 67–68. A Lipsius-levelezéskiadás 1978-ban indult (*Iusti Lipsi Epistolae*, I, cur. A. GERLO, M. A. NAUWELAERTS, H. D. L. VERVLIET, Brussel, 1978; a továbbiakban ILE, 1).

[26] Az 1592. július 27-i Révay-levél adatai: Aloïs GERLO, Hendrik VERVLIET, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564–1606*, Anvers, 1968, 145; az 1592. augusztus 20-i Rimay-levél adatai: *uo.*, 146.

[27] CORON, *i. m.,* 493.

[28] KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom*, Helikon, 1971, 430.

képmellékletének 10. darabja pedig hozza is a Rimay-levél első oldalának nagyítóval egészen jól olvasható fotóját.[29] A kéziratos anyag azóta is ott van az Egyetemi Könyvtárban,[30] a Rimay-levél fotómásolatát ennek alapján közlöm.

A kézirat jellemzőit először a Gerlo-inventárium adta meg: eszerint *eredeti misszilis* levélről (nem pedig másolatról) van szó. A kézírás összehasonlító vizsgálata egyéb, bizonyíthatóan Rimay-kéziratokkal teljes egyértelműséggel mutatja: a levél egyszersmind *autográf* is – méghozzá különös gonddal megírt, két hasábba szerkesztett autográf, a hasábok alatt (!), azaz oldalanként két őrszót elhelyező, nyomtatási tükröt utánzó kalligráfiával.[31] A margókon három, a Lipsius-levelezés megidézett helyeire való forráshely-megjelölés olvasható, mindegyiket Burman azonosította (a Saravia- és a Collinus-levél utalásait, valamint a Forgách Mihálynak szóló Lipsius-episztola *locus*át), és bekerültek a nyomtatott kiadásba is, akárcsak az első lap felső margóján szereplő, a levél záróformulája alapján a kiadó által kreált cím („Johannes Rimainus ex Primariae nobilitatis Hungaris unus"). A címzés Leidenbe szól („Leidam"): az íráskép alapján szinte bizonyos, hogy ez a szó szintén Burman tollából származik; de vajon jól azonosította a desztinációt?

A levél útjának felvázolásához Lipsius útjára kell egy pillantást vetnünk. Lipsius, amikor 1591. március 15-én néhány volt hallgatója társaságában,[32] egészsége helyreállításának ürügyével elhagyta Leident, a legnagyobb óvatossággal készítette elő menekülését, amelynek végén (a következő év tavaszán, Mainzban, a jezsuitáknál) visszatért a katolikus vallásra. Azokat a leveleit, amelyek ezután érkeztek Leidenbe, úgy tűnik, utána küldték Liège-be, majd végleges tartózkodási helyére, Leuvenbe. Bármennyire sokkolta ugyanis a város és az egyetem elöljáróit leghíresebb professzoruk hitehagyása, a levelezés természetes módon folytatódott Lipsius és leideni tanártársai, barátai (pl. Scaliger, Dousa) között.[33] E kései levelezés egy részét azután (a Lipsius által végakarata szerint nyilvánosság elé szántakat) tanítványa, Johannnes Woverius sajtó alá rendezte – ám éppen azok, amelyeket valamilyen okból Lipsius nem tartott alkalmasnak saját „publikus arca" reprezentációjára, a leuveni hagyatékban várták sorsukat. Lipsius halála után ötven évvel ez a hagyaték (a könyvekkel és az egyéb kéziratokkal együtt) a Huyghens család

[29] UŐ, *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1975, 284 (a Helikonban megjelent, imént hivatkozott cikk rövidített, de javított változatának jegyzetei között); a fotó: 313.

[30] Ebből dolgozott már SZÉKELY, *i. m.,* 649. is. Itt köszönöm meg Knapp Éva segítségét a hozzáféréshez és a másolat elkészítéséhez.

[31] Önmagában is eldönti a kérdést a külső címzés megléte, amely az Egyetemi Könyvtár fotómásolatán is jól látható, és duktusában nagyon hasonló megoldást mutat más Rimay-autográfokkal, pl. a Naprágyi Demeterhez írott levél címzésével (lásd a mellékletben). A „kontrollanyagért" és azért, hogy megosztották velem tapasztalataikat, Jankovics Józsefnek és Kőszeghy Péternek tartozom köszönettel.

[32] Jeanine DE LANDTSHEER, *From North to South: Some New Documents on Lipsius' Journey from Leyden to Lièges = Myricae: Essays on Neo-Latin Literature in Memory of Jozef IJsewijn*, ed. Dirk SACRÉ, Gilbert TOURNOY, Leuven, 2000, 317.

[33] Vö. Anthony GRAFTON, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship*, II, Oxford, 1993, 372–373, 494–507.

birtokába vándorolt.[34] Amikor a humanista, költő és államférfi Constantijn Huyghens hagyatéka árverésre került, 1722 februárjában, Pieter Burman azonnal akcióba lépett: meggyőzte a leideni egyetem kurátorait és a város vezetőit, hogy mindenképpen meg kell menteniük a renegát professzor örökségét a jezsuiták markából (akik már életében kiváló propagandaeszközként használták Lipsiust, halála után pedig egyenesen a konverzióra buzdító exemplummá tették).[35] A kezdeményezés sikerrel járt, így kötött ki végül a leideni egyetemi könyvtárban a *Musaeum Lipsianum*, benne azzal a levelezéssel, amely alapjául szolgált Burman *Sylloges*beli nagyszabású kiadásának.

Burman közlése, pontosabban a tény, hogy a Rimay-episztola a Huyghens-aukció anyagából került Leidenbe, nyilvánvalóan arra utal tehát, hogy az a maga idejében el is jutott a címzetthez. Kérdés, hogy pontosan milyen úton. A később részletesen tárgyalandó levélzárlatban Rimay arra buzdítja Lipsiust, hogy mielőbb térjen vissza Leidenbe – logikátlan lett volna, hogy oda címezze levelét, *ahova* Lipsiusnak vissza kellett volna térnie. A várva várt válasszal kapcsolatban Rimay részletes útmutatást ad: „ha válaszolni kívánsz leveleimre, Joannes Aubriusnak küldjed őket Frankfurtba; azt pedig, hogy én a magaméit hova és kinek címezzem, kérlek, te magad adjad tudtomra". Ebből arra következtetek, hogy ő már ebben az első körben is Aubrynak küldte a bemutatkozó levelet, esetleg a cég bécsi irodáján keresztül, nyilván azzal a kéréssel, hogy a frankfurti kiadó továbbítsa azt Lipsius tartózkodási helyére. Nem Rimay volt az egyetlen, aki ekkoriban a frankfurti céget, illetve vezetőjét használta közvetítőként Lipsiushoz. Jacobus Monavius, a boroszlói humanista, akinek ezekben a hónapokban is élő kapcsolata volt az utazó tudóssal, szintén Aubry segítségével küldte el neki leveleit, sőt, még a Plantin-ház számára Lipsius műveinek kizárólagos kiadási jogát biztosító császári privilégiumot is, olyannyira kevéssé lehetett biztos benne, hogy éppen melyik városban tartózkodik barátja.[36] Mire a küldemény Frankfurtba érkezett, Aubryék nyilván tudtak már Lipsius továbbutazásáról Leuvenbe, ahol azután véglegesen letelepedett. Aubry Lipsiusnak szóló későbbi leveléből arra lehet következtetni, hogy Rimay küldeménye csak októberben indult tovább, méghozzá Arnold Mylius kölni nyomdász révén, aki Lipsiusszal ekkor is szoros kapcsolatban áll.[37] A levél valószínűsíthető útja ilyen módon: Trencsén – [Bécs?]

[34] ILE, 1, 14–15.

[35] Vö. Jan PAPY, *Lipsius and His Dogs: Humanist Tradition, Iconography and Rubens' Four Philosophers*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 62(1999), 182–184. BURMAN saját maga is beszámol a vásárlási akcióról, lásd *Sylloges*, id. kiad., *Praefatio lectori benevolo*, sztlan [13].

[36] Lásd 1592. augusztus 23-i levelét BURMANnál: *Sylloges*, I, 429–430, ahol „Aubrius noster"-ként emlegeti a tudós könyvkiadót.

[37] 1592. október 16-án Jean Aubry francia nyelvű levélben tájékoztatja Lipsiust egy „magyar nemesember" Bécsen keresztül érkezett küldeményéről, amelyet most Arnold Myliuson keresztül továbbít – a kiadók szerint ez lett volna Rimay „csomagja". *Iusti Lipsi Epistolae*, V, *1592*, curaverunt Jeanine DE LANDTSHEER, Jacques KLUYSKENS, Brussel, 1991 (a továbbiakban: ILE, 5), 436. Kissé hosszúnak tűnik az eltelt idő (majdnem két hónap), még az akkori postai viszonyokhoz képest is. A feltevés mellett szóló érv azonban, hogy Aubry ugyanezen levelében tesz említést Monavius imént hivatkozott augusztus 23-i leveléről, és számol be arról, hogy továbbítja a császári kiadási privilégiumot. A Rimayénál fontosabb küldemények is jelentős késéssel értek tehát célba.

– Frankfurt – Köln – Leuven lehet, Burman pedig bizonyára puszta következtetés alapján, ám tévesen írta rá a nyomtatott kiadásban a leideni desztinációt.

Az első közlés kontextusának szemügyre vétele mindazonáltal nincs tanulságok nélkül. A *Sylloges* a leideni kálvinista egyetemi közvéleményt képviseli, amely több mint egy évszázad elteltével sem bocsájtotta meg egykori sztárprofesszorának a hűtlen elhagyás bűnét. Lipsius ebben a beállításban maga az intellektuális imposztor mintapéldája, aki valódi, mélyen megalapozott tudás híján könnyű témákat választott a könnyű siker érdekében. A Burman által közölt levelek ezért két célt szolgálnak. Egyfelől az olvasó megpillanthatja bennük a színlelés fátylától megszabadított pőre lelket („nudum saepe et omnibus simulationis integumentis evolutum animum perspiciet"), s az autopszia tanulsága csakis egy lehet: Lipsius egész életében színészkedett („per omnem vitam histrionicam egisse deprehendet").[38] Azaz a próteuszi, folyton vallást és meggyőződést váltó filológus-pojácát *saját* levelei leplezik le. Másfelől, a Lipsiusnak *küldött* episztolák az olvasók öncsalásának természetét tárják fel. Mint bevezetőjében írja: „E gyűjteményben egyetlen Lipsiushoz szóló levelet sem találni, amely ne halmozná az ő legválogatottabb dicséreteit, s még több olyan van, amelynek küldői őt mint valami istent és imádni való felsőbb lényt magasztalják, s nem átallanak, ha nem is tömjénnel és boráldozattal, de legalább fogadalmakkal és imákkal könyörögni hozzá."[39]

Szegény Rimaynk levele ennek a – nem éppen felemelő – példatárnak képezi részét. Burmannak persze nem biztos, hogy mindenben igaza van; de vajon honnan származik eredendő viszolygása Lipsiustól és rajongóitól? Csak személyes ellenszenv, vagy a testület (a leideni egyetem) sérelme motiválná? Esetleg a valláselhagyás és a politikai elvtelenség zavarja? Mind igaz lehet, de úgy vélem, a fő ok mégis az, hogy Burman filológiaideálja alapvetően különbözik a Lipsiusétól. Nem véletlen, hogy éppen Scaligerre, Heinsiusra és Casaubonra hivatkozik, mint azokra a paradigmaváltó tudósokra, akik mélységes szkepszissel viseltettek a többek közt általuk rendkívül magas szintre fejlesztett szövegkritika, szövegtudomány eredményeinek közvetlen felhasználhatósága iránt. Scaliger sommás nyilatkozata mindennél többet mond: Lipsius „sem nem politikus, sem nem járult hozzá a politikához; a filoszok alkalmatlanok ezekre a dolgokra; sem én, sem más tudós nem értünk ahhoz, hogy politikáról írjunk".[40] Vessük ezt össze Lipsius Tacitus-kiadásának vezérgondolatával: a római szerző műve tükröt tart a mai élet elé *(theatrum hodiernae vitae)*, amelyből az államférfiak ma is tanulhatnak! Hasonló szellemben, s a norma érvényének biztonságával jelenti ki Michel Montaigne-nek küldött levelében: „Mert a bölcselet külsődleges és öncélú dolgait, a beszéd és a nyelvek csömörig és émelyig menő tudományát (halld legbensőbb gondolatomat) mélyen megvetem,

[38] *Praefatio lectori benevolo*, [10]. (A Burman-előszó mellett a fentiekhez vö. MORFORD kitűnő összefoglalóját: *i. m.,* 78–83.)

[39] *Uo.*, 7.

[40] Idézi Anthony GRAFTON, *Renaissance Readers and Ancient Texts = Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450–1800*, Cambridge MA, 1994, 251.

kivéve, ha az ész és a jó ítélőképesség szabályai szerint kapcsolódva a jelenhez, az élet hasznára vannak."[41]

Lipsius tehát Burmannál végső soron a prezentizmus bűnében marasztaltatik el.[42] A filológia paradoxona, hogy a Lipsiusnak szellemi hűségnyilatkozatot adó Rimay-levél jelenre vonatkozó, ugyancsak szofisztikáltan „prezentista" utalásait kizárólag a legásatagabb protopozitivista, scaligeriánus filoszpedantériával van esélyünk megfejteni. Ezt a munkát az eddigi kutatás sajnos mellőzte, pedig kielégítő színvonalú elvégzésére csak a magyar kontextus ismeretével van esély. Rimay jobb sorsra érdemes írása azonban úgy került be a kurrens Lipsius-levelezéskiadásba, hogy magyar kutató nem segítette a sajtó alá rendezők munkáját.[43] Az új kiadás ilyen módon nem magyarázott meg sokat a levélből (amit igen, azt meglehetősen elavult „szakirodalom", pl. a Révai nagylexikon, illetve Czvittinger Dávid *Specimen*je alapján),[44] a címzést önkényesen adta meg,[45] és még a Burman-közléshez képest is rontott a szövegen.[46] A jegyzetek között pedig „Golczius"-t hibásan azonosítják, Hendrick Goltziust összekeverik az éremmetsző Hubert Goltziusszal.[47]

Igaz, ami igaz: ez utóbbi kérdés megoldásához nem lett volna feltétlenül szükséges a magyar szakirodalom ismerete (bár nem is ártott volna: Ács Pál kiadásának jegyzete helyesen identifikálja a rézmetsző művészt).[48] Némi rezignációval tehát megjegyezhetjük: nemcsak a könyveknek, a leveleknek is megvan a maguk (bal)sorsa.

[41] *Epistolarum selectarum centuria secunda*, id. kiad., 50 (45. sz.).

[42] A filológiai prezentizmus szélesebb tudománytörténeti kontextusáról lásd GRAFTON, *Renaissance Readers and Ancient Texts*, id. kiad., 40.

[43] ILE, 5, 336–342 (1291. sz.). A Magyarországon hozzáférhetetlen kötet idevágó részleteinek másolatáért Zászkaliczky Mártonnak tartozom köszönettel.

[44] A bevezető jegyzetben (ILE, 5, 336) Rimaynak tulajdonítanak egy posztumusz munkát, „Hymni sacri dialecto Hungarico, rythmis alligati" címmel – ezt ilyen formában egyedül Czvittinger Dávid említi, igaz, csak tartalmilag írja körül e szavakkal a lőcsei Balassi–Rimay vegyes kiadásokat: „Inter alios ingenii ipsius foetus, extant quoque Hymni sacri dialecto Hungarica [!] rhythmis alligati, singulari pietatis et devotionis instinctu conscripti, qui hodie in Protestantium per Hungariam Ecclesiis sunt usitatissimi, typisve impressi, extant junctim cum Cantionibus L. Bar. Valentini Balássae […] varia in forma, iteratisque vicibus, Leutschoviae." David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae*, Frankofurti–Lipsiae, 1711, 316.

[45] A levelet a kiadók Leuvenbe címzettnek tüntetik fel, ezzel nemcsak a Burman-kiadást, de a Gerlo-inventáriumot is felülírják (utóbbi elfogadta a leideni desztinációt) – arra tudok csak gondolni, hogy egész egyszerűen Lipsiusnak a keltezéshez viszonyított, utólagosan rekonstruált tartózkodási helyeit írták a kétes címzésű episztolák fölé (Révay levelén nem szerepel címzés, mégis Liège-t azonosítják desztinációként, ugyanezen logika alapján, vö. *uo.*, 313).

[46] Bribiri Melith István nevét elírják: Rimaynál Stephanus Melith de Briber, az ILE-ben „Biber". Továbbá: mivel nem ismerik fel az idézetet, egy „etc."-t kihagynak, vö. 109. j. Továbbá: a „Caes. Maiestatis"-t *Caesaris*ra oldják fel *Caesareae* helyett. Igaz viszont, hogy az „omnibus et divitijs" Burman óta öröklődő tévesztését korrigálják „opibus et divicijs"-re (mind: 337).

[47] *Uo.*, 342.

[48] RIMAY *Írásai*, id. kiad., 313.

Mit mond a levél?

Rimay levele tipikus virtuális beszédhelyzet terméke: egy saját körében (el)ismert humanista fordul Európa talán legnagyobb tekintélyű tudósához, és kér bebocsáttatást annak baráti körébe. Ennek minimális feltétele a közös ismerősre való rámutatás volt, aki természetesen nem lehetett más, mint Forgách Mihály, hiszen ő már évekkel korábban elnyerte azt a dicsőséget, hogy Lipsius válaszra méltatta. A feladatot azonban – Forgách barátságának felemlítését – messze túl is teljesíti Rimay, amikor egy egész Lipsius-rajongó kört prezentál, a fiatal Forgách és saját szerény személye mellett két főispánnal, akik közül az egyik (Forgách Imre) ismét csak császári tanácsos, a másik (Révay Péter) pedig maga is levéllel jelentkezett be a virtuális *contubernium*ba.

A Lipsius-levelezés egészét tekintve is példátlan, rendkívüli gonddal megszervezett *csoportos* fellépésről van tehát szó. Révay rövid (és a Lipsius-mánia erupcióihoz mérve elegánsan visszafogott) levele *expressis verbis* hivatkozik Rimayra, s mintegy őrá testálja a leendő kapcsolattartó szerepét, Rimay pedig szintén név szerint említi a Sturm-iskolából nemrégen hazatért fiatal és művelt főurat. Révay maga idilli képet fest, érdemes hosszabban idézni:

„Midőn nemzetes Rimay János úr, lelki jóbarátom, az elmúlt napokban nálam járt, s egy alkalommal együtt kerestük fel könyvtárszobámat, miközben korunk tudós férfiairól beszélgettünk és egyenként felütöttük könyveiket, levelezésednek, ó tudósok legkiválóbbja, két centuriájára bukkant; közülük a másodikról azt állította, hogy még nem látta, és könnyen rá is beszélt, hogy adjam kölcsön elolvasásra a példányomat. Ezután néhány kellemes napot házam vendégeként társaságomban töltött, és semmit sem tanulmányozott szorgalmasabban, mint a te arany centuriáidat. Szinte minden beszélgetésünknek te voltál a tárgya, s gyakran került rá sor, hogy fölöttébb állhatatos *Állhatatosság*odat és tökéletesre csiszolt *Politiká*dat kézbe vettük, olvastuk, csodáltuk, meg is csókoltuk, és – amint mondják – teli tüdőből dicsőítettük őket; róluk, mint körméről az oroszlánt, ismertük meg a mi Lipsiusunkat; éles tekintettel lelkének legbensejébe, szívének mélyére pillanthattunk, s világosan láttuk, hogy lelke a Múzsák lakhelye, az erények hajléka, a kellemek fészke."[49]

Rimay ebből az „in manus sumpsimus, legimus, suspeximus, exosculavimus […] collaudavimus" szerkezetet variálja és bővíti tovább („…eam [sc. Constantiam] manibus suis oblatam in amoris sui pignus una cum Politicis tuis accepissem, accepi, exosculavi, libavi, obstupui, servo ultro, lego, amo, laudo"); ám a furcsa kifejezésmód korántsem

[49] A legjobb szöveget az ILE, 5, 313 (1274. sz.) adja; ebben csak egy hiba van: a „centurias duas" helyett „centurias tuas" olvasható; az ItK-közlésben emellett még két szó ki is marad a mondatból („sumpsimus, legimus, suspeximus, exosculavimus" helyett „sumpsimus: exosculavimus" olvasható, CORON, *i. m.,* 495), amelyek viszont a fordításban megtalálhatók (*uo.*, 496). A szöveget itt – KENÉZ Győző ItK-ban olvasható fordítása, illetve BÓNIS György magyarítása (*Révay Péter*, Bp., 1981, 99–100) helyett – saját fordításomban idézem.

„erősen túlzott" dicséret,[50] hanem nagyon is kimódolt célzás, amely a Christoph Plantinhez írott utolsó Lipsius-episztola kifejezéseire alludál: „Erőtlen kézzel rótt soraidat összecsókoltam, és megőrzöm őket, mint leghűbb barátságunk zálogát."[51] Rimay ezzel Plantin szerepét (akihez Lipsius az idősebb barát iránti meghatott megbecsüléssel ragaszkodott) saját körében az éppen hogy elhunyt Melith Istvánra testálja![52]

Az együttlét rajza is a Mesternek akar tetszeni: a műveinek újabb kiadásait egymással megosztó, a szövegei fölött összehajló, azokat gondosan tanulmányozó humanista társaság a nagyrészt antik szövegekkel foglalkozó Lipsius-kör napi munkáját és szertartásait utánozza. Tagjait ugyanaz az erény (a sztoikus eszményeket követő barátság) és az azt kifejező érzelem (a szeretet és kölcsönös viszontszeretet) köteléke fűzi össze, mint Lipsius valós és virtuális *contuberniumát*. Ha vetünk egy pillantást Rubens híres festményére, a firenzei Pitti palotában őrzött *Négy filozófus*ra, azon – a szokásos szövegmagyarázatba és együtt gondolkodó vitába mélyedve – ott találjuk nem csupán az említett Woveriust, hanem a csoport tevékenységét védjelző filozófus, Seneca büsztjét, szinte a házi oltár funkciójában. Rimay ugyanezzel a logikával kér Lipsiustól Lipsius-képet, hogy annak oltalmában folytassák tevékenységüket a rajongói kör tagjai. („Ó, bár Golczius hozzánk is eljuttatná képmásodat, hogy arcát is láthassuk annak, akinek elméjét ámulattal csodáljuk, s halhatatlan tehetségének illatát türelmetlen vágyakozással szívjuk magunkba.") Ez a metszet létező Lipsius-ábrázolás, méghozzá egyike a legjobbaknak. Hendrick Goltzius a korszak élvonalába tartozó németalföldi mester, a rézmetszés technikájának megújítója volt; 1587-ben örökítette meg a Mestert (és híres kutyáját, Saphyrust), Isaak Claesz. Swanenburgh két évvel korábbi festménye nyomán.[53] Rimay nem valószínű, hogy látta is a kitűnő portrét, de a kiadott levelezésből természetesen tudott róla, iménti idézett mondata ugyanis ismét csak Lipsius-allúzió. 1587. június 19-én írja befolyásos barátjának, Dominicus Lampsoniusnak, a liège-i püspök titkárának, egy tréfás levél végén: „Képmásunkat hamarosan küldöm; Goltziusszal készíttettük el, aki téged nagyon kedvel".[54]

A Lampsonius-levelet Rimay episztolája zárlatában aknázza ki, amikor a legnehezebb feladathoz érkezik: a magasztos Lipsius-laudációba kell a *litterae familiares* csipetnyi sóját, évődő hangvételét becsempésznie. A képkérésre következő mondata még ezt folytatja: „Ám nehogy olybá tűnjék, áthágom a lipsiusi kert törvényeit, megállítom tolla-

[50] Mint CORON, *i. m.,* 493. véli. A valamely írás iránti nagyrabecsülést az írás megcsókolásával kifejezni: Lipsiusnál másutt is felbukkanó kifejezés, pl. Federic Morel véleményét is „szerette és megcsókolta" („amavi et exosculatus sum tuum iudicium"), 1588. december 8., ILE, 3, 151.

[51] „Languida manu scriptionem tuam nimis exosculatus sum, et servabo pignus fidissimi inter nos amoris." 1589. június 30., ILE, 3, 177–178 (idézi és kommentálja MORFORD, *i. m.,* 94).

[52] Melithről lásd MOLNÁR József, *A Subich-nemzetségből származó Brebiri Melith-család vázlatos története*, Hajdúnánás, 1939, 19–21; SZŰCS Jenő, *A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813*, s. a. r. VARGA János, Bp., 1990, 22.

[53] A képet közli, az ebet azonosítja: PAPY, *i. m.,* 186. Részletes elemzés: Peter PARSHALL, *Portrait Prints and Codes of Identity in the Renaissance: Hendrik Goltzius, Justus Lipsius, and Michel de Montaigne*, Word and Image, 19(2003), 22–37 (a forrásról: 25).

[54] ILE, 2, 370 (Hendrick Goltzius ismét keverve Hubert Goltziusszal).

mat". A célzás a Lampsonius-levél függelékére vonatkozik, amelyben Lipsius tréfás szabályzatot rögtönöz a szellemes humanista társalgás számára, *Lipsiani horti lex* címmel.[55] Tapogatni és lopni tilos, csak a szemlélődés és a kert gazdájának hallgatása megengedett, a kutyák – egy kivételével! – ki vannak tiltva… Rimay talán a II. pont alatt mondottakra gondolt, mikor „megállította tollát": este 6 előtt ne jöjjön látogató, 7-nél tovább ne maradjon, a kert gazdájának a fennmaradó órákban dolga van – „itt gondolkozik, itt költ".[56] A Lipsiusra olyannyira jellemző gyenge egészség felpanaszolása, a képküldés-motívum és a „kert törvényeire" való utalás egyértelművé teszik, hogy Rimay levelének egyik konkrétan azonosítható mintája pontosan ez a Lampsoniusnak írott Lipsius-episztola.[57]

A fiatal magyar szellemi elitet tömörítő Lipsius-rajongó társaság tehát valóban csoportképet kapott Rimay levelében. Azonban annak megállapításán túl, hogy valamiféle későhumanista akadémia-előzményről van szó, közelebbről is érdemes szemügyre venni a társaság tagjait kölcsönös szeretetben összefűző sztoikus erények megjelenését a levél szövegében. Közöttük centrális szerepet tölt be a barátság *(amicitia)* „interaktív" erénye, amelynek sztoikus változata – eltérően az élvezetet, a jól-létet előtérbe helyező epikuroszi vagy a kölcsönös jótetemények méltányos egyenlegére törekvő, célját önmagában hordó arisztotelészi ideától – a morális tökéletesedést helyezi előtérbe.[58] Az igazi barátság olyan érzelmi és intellektuális kötelék, amelyben a felek egymás tökéletes erényeit igyekeznek eltanulni; a viszony akár még ideális esetben is lehet egyoldalú, a szeretet a tanítót és tanítványt éppúgy összekapcsolja, mint az egyenlő feleket. A latin terminológiában a barátok közti szeretet kölcsönössége az *amare – redamare* (szeretni – viszontszeretni) párban jelenik meg; az egymáshoz köttetett barátok készek a barátságért akár meg is halni; végül pedig a barátok közti szoros együttlét akár virtuálisan, levelezés útján is megvalósítható, de a cél mindenképpen a lelki egyesülés, amely a halálon túl is[59] összeköti az egymás erényeire vágyó feleket. Ezeket a Panaitiosztól, a középső sztoából

[55] Justus LIPSIUS, *Epistolarum centuria secunda, nunc primum edita*, Francofurdi, 1591, 26–27. A modern kiadás (ILE, 2, 369–370) nem közli a levél függelékét (jegyzetben ígérik, hogy a soron következő kötet szupplementumában kiadják – de ott sem található).

[56] LIPSIUS, *Epistolarum centuria secunda,* id. kiad., 26. A „Lipsius kertje" kifejezés nem sokkal később már a Lipsius-követők táborának metaforája; vö. KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 8(1968), 7. A későbbiekben módosítja álláspontját, és a kertet szószerinti értelemben a leideni botanikus kerttel azonosítja: UŐ, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék"*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 9(1969), 20. Számomra az első változat tűnik meggyőzőbbnek.

[57] „Az egészség ingadozik. Amennyire lehet, pihenéssel, kirándulásokkal és főként kerti örömökkel próbáljuk fenntartani. Íme, olvasd, mely törvények érvényesek benne – azért mellékeltem őket, hogy mulass rajtuk." *Uo.*, 25 = ILE, 2, 370.

[58] „A jellemen alapuló barátság, amelynek célja önmagában van, mint már mondottuk is, maradandó." ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós, Bp., 1997, 296 (1164a); vö. még különösen: *uo.*, 287–291 (1162b–1163a).

[59] A gondolat klasszikus kifejtése Lipsius kései levelében tanítványához, Woveriushoz: „Amavi enim te, amo: idque in vita ostendam et post eam, quam carus, quam alte insitus huic adfectui sis. […] Vale, mi optime et semper meus, quia non desinam esse tuus, nec cum desinam." (Idézi MORFORD, *i. m.,* 48.)

eredő gondolatokat képviselte Cicero közismert és nagy hatású *Laelius de amicitiá*ja, és többek között éppen Lipsius tevékenysége eredményeként lépnek be az alapforrások közé Seneca erkölcsi levelei.[60] A hatodik levél szinte minienciklopédiája a sztoikus felfogásnak. Seneca Luciliusnak a saját maga átformálódásáért, tökéletesedéséért mond köszönetet („azt veszem észre, Lucilius, hogy nemcsak javulok, hanem át is alakulok […] lelkem jobb útra tért"), és felajánlja a maga kölcsönös szolgálatát („nagyon szeretnélek részeltetni énemnek e gyors átalakulásában: azután még szilárdabban bízhatnék barátságunkban, abban az igazi barátságban, melyet nem szakít szét sem remény, sem félelem, sem az önérdek, abban a barátságban, amellyel együtt pusztul az ember, s amelyért meg is hal").[61] Lipsius természetesen az *igaz barátság*hoz fűzi kommentárját: „a miénk, azaz a sztoikus" – majd a haszonelvű, önérdekre épülő *amicitiá*t az epikuroszi ideálhoz kapcsolja.[62]

Ha most újra szemügyre vesszük a Rimay-levelet, szembetűnő, mennyire tudatosan igyekszik megfelelni ezeknek a korán megfogalmazódó, a Lipsius-levelezéskötetekből is kitapogatható sztoikus követelményeknek, amelyek már a „kör" többi tagjának episztoláiban is hangsúlyosan jelen voltak. Forgách Mihály ekképp zárta kezdeményező levelét: „Isten veled, férfiak legkiválóbbika, szeress engem, aki téged örökre [szeret]." („Vale, clarissime virorum, meque ama, qui te aeternum.")[63] Révay ugyancsak a sztereotip fordulatra épített: „s ne feledj engem sem, a téged szeretőt, viszontszeretni" („neque etiam me, tui amantem, redamare detractes"). Rimay ezt variálja tovább: „hogy szokásod szerint engem, aki téged annyira szeretlek, viszontszeress" („ut me amantem mutuo [quod facere soles] vicissim redames"). A Lipsius-tisztelő kör tagjait Rimay „áradó szeretete" fűzi össze; az ifjú Forgách „hű szeretettel" kötődik leideni Mesteréhez, Forgách Imre „szereti" Lipsiust, Révay Péter nemkülönben – ideje is, hogy az próbára tegye az egész társaság felé irányuló szeretetét *(experiare amorem nostrum)*. A ma már szinte komikus szerelmi vallomásként ható sorok („szeretnék ugyanis gyakrabban és bővebben is írni neked, hogy ily módon egyesüljek veled lélekben, ha már testünket ekkora távolság választja el ettől az olyannyira üdvös, hasznos és tisztes együttléttől") ebben a sztoikus diskurzusban természetes közegükbe illeszkednek.

Érdemes ugyanakkor felfigyelni rá, hogy a hírlevél-jellegű kortörténeti beszámoló retorikai csúcspontján megjelenő, az önmagukat egymásért feláldozó bajtársak (Balázsdiák

[60] A fentiekhez vö. *uo.*, 14–27.

[61] SENECA, *Erkölcsi levelek* (VI. levél, KURCZ Ágnes ford.) = SENECA *Prózai művei*, I, utószó, jegyz., összeáll. TAKÁCS László, Bp., 2002, 110. „Intelligo, Lucili, non emendari me tantum, sed transfigurari […]. Et hoc ipsum argumentum est melius translati animi […]. Cuperem itaque tecum communicare tam subitam mei mutationem: tunc amicitiae nostrae certiorem fiduciam habere coepissem, illius verae, quam non spes, non timor, non utilitatis suae cura divellit: illius, cum qua homines moriuntur, et pro qua moriuntur." Lucius Annaeus SENECA, *Opera quae exstant omnia*, a Iusto LIPSIO emendata et scholiis illustrata, Antverpiae, 1605, 393.

[62] Uo.

[63] *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, kiad. STOLL Béla, ford. PIRNÁT Antal, jegyz. V. KOVÁCS Sándor, az életrajzot írta KOMLOVSZKI Tibor, bibliográfia VARGA Imre, bev., szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1970, 9 (PIRNÁT Antal ford.), 7.

István, Sennyei Miklós és Sennyei Jób) koszorúja pontos tükörképe a Révay könyvtárában kölcsönös szeretetben összeforró (és a Mester ámbraillatú szaván áhítattal csüggő) baráti körnek! Sőt, lényegében annak legbensőbb meggyőződését testesíti meg: a hősökből, „akiket a szerencse derűsebb képe egykor lélekben egyesített, most még a szerencse mostoha indulata sem tudta a virtust és az egymás iránti szeretetet kiirtani". A halál után is élő szeretet/barátság sztoikus motívumának imperatívusza még a történeti valóságot is felülírta (az „elesettek" közül egyik sem esett el, legalábbis nem ott és nem akkor stb.).[64] A levél derekán látszólag idegen testként terpeszkedő történeti tudósítás tehát nagyon is szervesen szövődik be a Rimay-szöveg egészének textúrájába. Az sincs kizárva, hogy Rimay éppen azért választotta a szokatlan képet önmagáról (kiszáradni kezdő életét a Lipsius felől fújó szellő ismét virágba borította), hogy ezzel is kapcsolja azt a közismert ábrázolásformához, az elszáradó szilfát körülindázó, mintegy újjáélesztő szőlőkacsokhoz. A képi toposz ez esetben a közismertnek számító Alciati-embléma, a kiadásokban általában a 159. szám alatt szereplő *Amicitia etiam post mortem durans* („A barátság a halál után is kitart").[65] Az embléma *címe* ugyanis a Rimay által megörökített hősök egymáshoz való viszonyára, a haláluk tanulságaként megképződő sztoikus erényre utal – *szövege* viszont a kiszáradásnak induló szilfáról szól, amely támaszt kap a ráfonódó, árnyat adó szőlőindáktól, vagyis a barátság működését folyamatában ábrázolja, a halálra utalás csupán a konklúzióban jelenik meg. A két élet a barátság révén elválaszthatatlan egymástól, egyik a másikat élteti – ez az, amire Rimay vágyik Lipsius részéről, ezért akar „egyesülni" vele, s az *amicitiá*nak erre a természeti törvényére céloz már levelének bevezetésében, ahol képletesen „öregíti" magát: „meg nem öregedtem ugyan, mégis elég sokat éltem". Feltevésem szerint tehát a Rimay-levél látszólag diszparát elemeit a háttérben egy utalásokkal megidézett, rejtett embléma fogja össze. Az allúziók a beavatott számára elegendőek voltak, a megidézett embléma pedig a kor toposz-szintű közműveltségéhez tartozott[66] – magától értetődő módon tűnik fel a már hivatkozott, későbbi Rubens-festmény hátterében,[67] már csak azért is, mert a Seneca-szobor ugyancsak felidézte az egymásért haló barátok toposzát. (Ismétlésül a Seneca-levélből: „amicitia […] cum qua homines moriuntur, et pro qua moriuntur".)

Lépjünk most beljebb a levél utaláshálójába, s vegyük szemügyre a „csoportkép" után az „önarcképet", amely az eddig elmondottakhoz hasonlóan, a Lipsius-szövegekhez

[64] A Rimay-beszámoló eltéréseire a többi forrásból rekonstruálható valóságtól a kiadások is utalnak: VARGHA, *i. m.,* 47–49; RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 227; RIMAY *Írásai*, id. kiad., 312–313.

[65] Kivétel pl. az általam használt részletes magyarázatos kiadás, ahol a 160. sorszámot viseli: Andreas ALCIATUS, *Emblemata cum commentariis Claudii Minois et Francisci Sancti Brocensis* [Francisco Sánchez], Pataviae, 1561, 676–679. Az embléma szövege: „Arentem senio, nudam quoque frondibus ulmum / Complexa est viridi vitis opaca coma: / Agnoscitque vices naturae, et grata parenti / Officii redit mutua iura suo / Exemploque monet, tales nos quaerere amicos, / Quos neque disiungat foedere summa dies."

[66] A későbbiekben is szívesen használták, Patai János pl. szintén ebből idéz ifj. Pápai Páriz Ferenc peregrinációs albumába írott bejegyzésében: *Ifj. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve, 1711–1726*, közzéteszik ROZSONDAI Mariann, ROZSONDAI Béla, SAJÓ Tamás, Bp., Studiolum, 2004 (http://ppf.mtak.hu/hu/079a.htm).

[67] Vö. MORFORD, *i. m.,* 11–12; PAPY, *i. m.,* 193–194.

kapcsolt többnyire jelöletlen intertextuális „linkekből" áll össze, imígyen igazolva, hogy a feladó milyen magas szinten sajátította el a címzettnek és baráti/rajongói körének bevett zsargonját. A szöveg kéretlenül is bemutatkozással és rövid önéletrajzzal indul – amely azonban, a család ősi nemességének és a humanista *vera nobilitas*-toposznak egyidejű felvillantása után, átvált egy sztoikus nevelődési folyamat, a Lipsius művei által kijelölt szellemi itinerárium rajzába. A fizikai születést a lelki újjászületés fázisai követik: a levél-centuriák, a *De Constantia*, majd a *Politica* megismerése mind a szenvedélyek fölötti uralom átvételének, a racionális (ön)kontroll elsajátításának új szintjeit jelentik. Rimayból a dicső múlt eltűnte, az anyagi javak elvesztése fölött érzett fájdalmat „tudós férfiak […] vaskemény kezei […] irtották ki". Ez direkt utalás a *De Constantia* metaforikájára: ott ugyanis Langius, a belülről mardosó betegségeket gyógyító bölcs barát, tanításával mintegy „kiégeti" illetve „gyökerestől kimetszi" Lipsius lelkéből a káros szenvedélyeket.[68] A gyógyulási folyamat elengedhetetlen lépése a lélek előkészítése az orvosság befogadására. Rimay következő mondatának fordulata („sapientioribus me inde liquoribus imbuisses" – „bölcsebb nedvekkel tápláltál") ismét csak Lipsius *De Constantiá*jára alludál; itt az I. könyv 5. fejezetében Langius a sztoikus tanítást a kelmefestés fázisaihoz hasonlítja. A lelkeket előbb a filozófia fogalmainak (mint a *ratió*nak és az *opinió*nak) helyes értelmezésével kell átitatni, s csak azután nyerhetik el végső színüket, az állhatatosság bíborát.[69]

A már Burman által azonosított, s a magyar kiadásokban elismételt lipsiusi forráshelyek felidézése szintén nem lesz haszontalan – hiszen egy-egy idézet azután önállósul használója tollán, hogy előbb sokat „forgatta elméjében", a szövegkörnyezettel együtt. Az elsőből, a Marcus Valerius Collinushoz írottból a szellemi arisztokrácia illemtanára vonatkozó gondolatot hasznosítja idézetében Rimay, ahol Lipsius megértően ugyan, de

[68] „Kész a betegh minden orvosságnak bé-vételére, akar tüzzel akar vassal nyuly-is hozzám. Sőt, ugy-mond Lángius, mind a kettővel egy-arányt, mert néhol a hejában-valo Vélekedéseknek pozdorjáját kell megh-égetni, néhol az indúlatoknak csemetéit kell gyökerestül kivagdalni." (LASKAI János *Válogatott művei – Magyar Iustus Lipsius*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., 1978 [Régi Magyar Prózai Emlékek, 2], 76.) – „Habes aegrum paratum ad omnem medicinam, sive tu ferrum cogitas, sive ignem. Imo utrumque pariter, ait Langius, quia et alibi stipulae exurendae inanium opinionum sunt, et alibi stirpes adfectuum excidendae ab radice." (Iustus LIPSIUS, *De Constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis*, Antverpiae, 1584, 17–18.)

[69] „Mert mi-képpen a gyapjat, minek-elötte ama szép es tündöklö festékkel megh-festenék, más egyéb nedvességekkel szokták el-készíteni és megh-ásztatni: ugy Lipsi szükséges ez elöl-járó beszédekkel a te elmédet el-készíteni, minek-elötte az Álhatatosságnak imé bársony szinü festékével meg-ékesiteném" (LASKAI, *i. m.,* 79). – „Ut enim lana priusquam ultimum illum et optimum colorem combibat, succis quibusdam aliis praeparanda et imbuenda est: sic praedictionibus istis tuus Lipsi animus, priusquam eum hac Constantiae purpura serio tingam." (LIPSIUS, *De Constantia*, id. kiad., 12.) Ez a „bársony-bíbor" motívum még a kései *Balassi-elogium*ban is visszatér (aki „jól tekint" Balassi írásaiba, az a költő „elméje bársonyán szemlélhet skárlát színt" – vagyis aki helyesen értelmezi a verseit, az Balassiban az állhatatosság erényével ékes sztoikus szellemet talál majd). – Ugyancsak ott rezonál Rimay kifejezése mögött a *De Constantia* újabb előszavának kifejezése, ahol a filozófiával konkordált vallásra alkalmazza a „nedű" metaforát: „Peccassem, fateor, si purum hunc et mysticum religionis nostrae liquorem corrupissem veteri aliqua et olenti faece." Iustus LIPSIUS, *De Constantia libri duo,* Antverpiae, 1586, *Ad lectorem pro Constantia mea praescriptio* (sztlan).

lebeszéli barátját arról, hogy az ő védelmében fellépjen a kritizálók ellen. (Az elszánt piszkolódókkal csak úgy tudnánk harcba szállni, ha saját magunkat is bepiszkolnánk.)[70] A második utalás segítségével (a neves kálvinista teológushoz, Hadrianus Saraviához intézett Lipsius-levél hivatkozásával) Rimay saját olvasói alapállását pozícionálja. Lipsius itt jelzi (1589. augusztus végén), hogy befejezéshez közeledik a *Politica*, s megképzik benne, milyen olvasókra számít: figyelmesekre és biztos ítélőképességgel rendelkezőkre, nem pedig olyanokra, akik „átröppennek az írások fölött, méhek módjára éppen csak itt-ott belekóstolva azokba".[71]

Lipsius stílusának dicsérete („színméz") már többek figyelmét felkeltette. Azonban azt hiszem, nem köztudott, hogy valójában ez is Lipsius-idézet, méghozzá nagyon érdekes aurával. A levélben feltűnik Janus Dousa (Johan van der Does, 1545–1604) alakja, akinek Rimay üdvözletét küldi (és nyilván reménykedik benne, hogy vele is kapcsolatba kerülhet Lipsius révén). Dousa a szabadságát frissen kivívó Németalföld egyik sokoldalú hőse: költői, irodalmári, egyetemi tanári munkássága mellett politikai tevékenysége is jelentős. 1574-ben Alba herceg spanyol zsoldoscsapatai ellen polgármesterként irányítja Leiden védelmét – és győzelmet arat. A következő évben részt vesz az egyetem alapításában, és ő lesz az egyetemi könyvtár első igazgatója is. Dousa filológiai munkásságának két igazán kiemelkedő és eredeti darabja van: a Plautus-kommentár,[72] valamint a Petronius-kommentár és kiadás.[73] A *Satyricon*-edícióhoz készült kommentár (1583) tartalmazza először azt az *Ad Iuventutem (Az Ifjúsághoz)* című Lipsius-epigrammát, amelyre Rimay kifejezése utal, s amely nem csupán a stílus édességére, hanem veszélyeire is felhívja a figyelmet: „Te pedig, Ifjúság, figyelmezz és óvakodj: / tiszta méz rejtőzik itt, s méreg rejtőzik. / A jóknak tiszta méz, a gonoszoknak méreg."[74]

[70] Vö. „Tu fuge igitur, non pugna. Cessisse hic praestat quam incessisse, quia nec vincis quidem ac repellis sine macula tam maculosos." Iustus LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria prima*, Antverpiae, 1586, 234–235 (ep. 95). Modern kiadása: ILE, 2, 226–227.

[71] „Firmioris attentique judicij Lectoribus probaturum me id Opus spero, numquam iis qui pervolant, et instar apum scripta saltem delibant." LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria secunda*, id. kiad., 86–87 (ep. 74). A levelet Burman, Eckhardt és Ács kiadásai a későbbi posztumusz kiadásból hivatkozzák, ahol a 70. sorszámot viseli: Iustus LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria secunda miscellanea*, Antverpiae, 1614, 189–190. ÁCS, *A hallgatás művészete*, id. kiad., 24 (64. j.), saját kiadásának ellentmondva, tévesen állítja, hogy Rimay a második centuria 24. sorszáma alatt szereplő Saravia-levélre hivatkozik.

[72] *Centurionatus sive Plautinarum explanationum libri IV*, Lugduni Batavorum, 1587.

[73] *Pro Satyrico Petronii Arbitri, viri consularis Praecidaneorum libri tres*, Lugduni Batavorum, 1583; *Petronii Arbitri viri consularis Satyricon, ex recognitione Iani Dousae*, Lugduni Batavorum, 1585.

[74] „En Petronius Arbiter Leporum, / Et salsus pater, et salax iocorum: / Quos novit Latium, vetusque Roma, / Paedore obsitus impolitiaque; / In novam properat venire lucem. / Non quidem magica recoctus arte, / Sed Dousae medica recoctus arte. / Dousae, qui veterum arbiter Leporum est. / Dousae, qui pater elegantiarum est. / At tu nostra fave et cave Iuventus. / Merum mel latet hic, latet venenum. / Probis mel merum, at improbis venenum". Az első, 1583-i kiadásban (Ianus DOUSA, *Pro Satyrico Petronii Arbitri, viri consularis Praecidaneorum libri tres*, Lugduni Batavorum, 1583, 15) még név nélkül szerepel a vers, de Dousa Daniel Rogershez írott ajánlása végén (*i. m.,* 4) azonosítja a szerzőt. Ezen kívül az epigramma megjelent még egyszer 1592 előtt: Ianus DOUSA, *Elegiarum libri II, Epigrammatum liber, cum I. Lipsi aliorumque ad eundem carminibus*, Lugduni Batavorum, 1586, 77. Hogy Rimay melyik művet látta a kettő közül, további kutatás tárgya.

Az üzenet (Lipsiusé) csupán a jók és az elvetemültek mentén tesz különbséget a befogadás lehetőségei között; a Lipsiust idéző Rimay viszont áthangszereli ezt, általánosabb értelemben a beavatottak és a *vulgus*, az értetlen tömeg viszonyára céloz: vagyis Lipsius stílusa (és nyilván műveinek tartalma is) a beavatatlanok számára méreg, csak az értők képesek tiszta *iudicium*mal befogadni. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak fontosságát, hogy a Rimay által megidézett Lipsius-epigramma éppen egy Petronius-kommentár elején jelent meg. Petronius keresett, vulgáris és arisztokratikus elemeket vegyítő stílusának kultusza ugyanis beilleszkedett egy szélesebb stílusújítási törekvésbe is, amely az ezüstkori „modern" próza és az archaikus írásmód keverésére irányult.[75] Az előbbi vonatkozásban közismert Lipsius kötődése és feladatvállalása Tacitus és Seneca reanimálását illetően,[76] ez a réteg egészítendő ki hangsúlyosan Petroniusszal és Apuleiusszal. Petroniust Lipsius a „szigorúságba pettyegtetett nyájasság" *(severitati adspersa comitas)*, a gyönyörködtető elmésség és báj *(urbanitas, venustas)*, a szellemesség *(argutia)* okán kedvelte; *Epistolica quaestiones* című filológiai témájú levélgyűjteményében rá is kérdez Petronius-szakértő barátjától: „Hitedre, Pythoeus, láttál már valaha is kellemesebbet és szellemesebbet, amióta csak költészet létezik? Én bizony nem."[77] Apuleius dicséretére több helyütt is visszatér. Hangsúlyozva, hogy kizárólag a művelt elit *(doctorum ordo)* képes értékén mérni nagyságát: nyakatekert stílusa tudós módon nyakatekert *(docte ineptus)*, mondatai díszesek, metaforákkal és képekkel ékesek *(phrasis florida […] metaphoris et imaginibus amoena)*.[78] De ami igazán fontos, beilleszti Apuleiust egy

[75] Nem tartom feladatomnak a 16–17. századi anti-ciceronianizmus és a lipsiusi stílusreform bonyolult és nyomasztóan nagy terjedelemben tárgyalt kérdéseinek vizsgálatát. (Az alapmű természetesen Morris W. CROLL, *Muret and the History of „Attic" Prose*, Proceedings of the Modern Language Association, 39[1924], 254–309.) A magyar szakirodalomban a tárgy vizsgálata éppen csak megkezdődött, a Merényi Varga László tanulmányának utolsó, programadó lábjegyzetében vázolt kutatás (amely konkrétan Justus Lipsius stílusfejlődésének tükrében kellene hogy szemügyre vegye a Rimay-korpuszt) az elején tart (MERÉNYI VARGA László, *A manierista stíluseszmény Rimay levelében*, ItK, 1970, 507). Bár fontosságára már felhívta a közelmúltban a figyelmet KECSKEMÉTI Gábor (*Tacitus és a régi magyar irodalom*, ItK, 2010, 432–433), érdemben még várat magára Debora SHUGER nagy jelentőségű tézisének hasznosítása, amely az új anti-ciceroniánus stílusáramlatot az ortodox lutheránus érához, főként Flacius Illyricus (Matija Vlačić) tevékenységéhez köti – kirajzolva így azt a kontextust, amelyben a fiatal Lipsius jénai professzorkodása zajlott, amelyben stílusújító törekvései kibontakoztak, s amelynek akár *közvetlen* hatása is jó okkal feltételezhető a lutheránus Rimayra (*Morris Croll, Flacius Illyricus, and the Origin of Anti-Ciceronianism*, Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric, 3[1985], 269–284). Az alábbiakban mondandók kizárólag a forráskutatás részfeladatához kívánnak hozzájárulni.

[76] Alapvető MORFORD, *i. m.,* 139–180, aki egyszersmind a Cicero-örökséghez való viszony kérdését is árnyalja, *i. m.,* 73–75. A tacitusi és senecai stílus ötvözéséről a neosztoikus retorikában lásd David BURCHELL, *„A Plain Blunt Man": Hobbes, Science, and Rhetoric Revisited = Science, Literature and Rhetoric in Early Modern England*, eds. Juliet CUMMINS, David BURCHELL, Aldershot, 2007, 53–74 (különösen 59–62).

[77] „Et tua fide, Pythoee: vidistin' quidquam venustius, argutius, post natas Musas? Non ego." Iustus LIPSIUS, *Epistolicarum quaestionum libri V, in quis ad varios scriptores pleraeque ad T. Livium, notae*, Antverpiae, 1577, 90 (lib. III, ep. 2, Petro Pythoeo).

[78] UŐ, *Electorum liber secundus in quo mixtim ritus et censurae*, II, 21 = UŐ, *Opera omnia, quae ad criticam proprie spectant*, Antverpiae, 1585.

alternatív kánonba: „Talán dagályos és nehézkes, erőltetetten elegáns író, ám alapos ismerője a régi irodalomnak és szokásoknak, s magában a nyelvben Plautus követője."[79]

Az új stílus másik, archaikus pillére tehát Plautus. Az ő kultusza Lipsius egész munkásságán végigvonul,[80] azonban mindezzel is csak egyik fontos tagja annak a humanista körnek, amely a 16. század második felében, utolsó negyedében, textológiai és filológiai tevékenységével megszilárdította Plautus helyét az újraformálódó klasszikus kánonban. Zsámboky János, Henricus Stephanus (Henri Estienne), Janus Gulielmus, Dionysius Lambinus (Denis Lambin) illetve a már említett Janus Dousa, majd Johann Philip Pareus, illetve a fiatalon meghalt Valens Acidalius talán nagyobb teljesítményekkel járultak hozzá a következő század Plautus-reneszánszának előkészítéséhez,[81] azonban Lipsius részint többükkel kapcsolatban volt, aktívan segítette kiadásaik és kommentárjaik sajtó alá rendezését (szövegjavításaira, amelyeket elszórva közölt, szinte mindenki hivatkozik),[82] részint pedig éppen episztolacenturiái révén sikeresebben terjesztette a kultuszt, mint bármelyikük. Különlegesen fontos szerep jutott a római komédiaszerzőnek a lipsiusi episztolográfiában: a levélírás, és főként az *epistola familiaris* az új elmélet szerint a Plautus-imitáció és parafrázis legfőbb gyakorlóterepe lett. Az *Epistolicae quaestiones* záródarabjának sorai méltán váltak híressé – a Cicero-modell programszerű meghaladását hirdették, élesen megfelelve a kritikákra: „Azt mondják, nem Cicero, hanem Plautus nyomában járok. Bárcsak igazat mondanának! Ugyanis éppen ez volt a szándékom. Úgy tudom, leveleket írok, nem pedig szónoklatokat. […] Ám a magánlevelek, akár szókincsüket, akár tréfáikat nézed, mi mások volnának, mint a komédiában szokásos beszédmód példái? A komédiaszerzők között pedig ki volna kiválóbb Plautusnál? […] Az én leveleimben bizony van élc és van erudíció, van bennük, ami távol esik a köznép felfogóképességétől, s olyan is, ami elkoptatottnak számít."[83]

Mindez természetesen nem jelentette a Ciceróval való szakítást, mindössze a ciceroniánus modell kizárólagosságának tagadását. Lipsius továbbra is fontos szerepet szánt a Cicero-szövegek olvasásának az oktatásban, sőt, amikor kedves tanártársa, Franciscus Raphelengius Párizsban tanuló fiát látta el tanácsokkal, egyenesen Plautus és Cicero ötvözését tűzte feladatul az ifjú Raphelengius elé: „Stílusodat véleményem szerint Plautus és Cicero tökéletesítik, méghozzá, amint tőlem gyakran hallottad, alkalmas

[79] „Tumidus fortasse, vegrandis et adfectatae elegantiae scriptor est: at certe doctus litteras et mores veteres, et in sermone ipso Plauti in primis imitator." UŐ, *Epistolicarum quaestionum…*, id. kiad., 74 (lib. II, ep. 22, Nicolao Bryardo). A levél számos példával is illusztrálja a Plautus-imitációt.

[80] Valóban kultikus tisztelettel övezte a komédiaszerzőt; előfordult, hogy egyenesen „tizedik Múzsának" titulálta: 1587. szeptember 22., Josias Merciernek, ILE, 2, 407. Lásd még Mark VAN DER POEL, *Lipsius as a Defender of Plautus = Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen*, eds. Gilbert TOURNOY, Jan PAPY, Leuven, 1999, 179–185.

[81] Áttekintően lásd Richard F. HARDIN, *Encountering Plautus in the Renaissance: A Humanist Debate on Comedy*, Renaissance Quarterly, 60(2007), 789–818.

[82] Sok Plautus-javítást ad az *Epistolicae quaestiones*, valamint a szintén hivatkozott *Electorum…* is, de a legtöbb emendáció a levelezésben található, valamint a speciálisan a Plautus-filológiának szentelt miscellaneakötetben: Iustus LIPSIUS, *Antiquarum lectionum commentarius…*, id. kiad.

[83] LIPSIUS, *Epistolicarum quaestionum…*, id. kiad., 228–229 (lib. V, ep. 26, Lipsius Lectori).

arányban vegyítve őket".[84] Nem lehetünk biztosak benne, hogy Rimay olvasta az *Epistolicae quaestiones*t – azonban a levelezéskötetek áttanulmányozása is elegendő volt az egyszerre archaizáló és modernizáló stíluskeverés alapelveinek és arányainak *(apta mixtura)* elsajátításához, főbb antik irodalmi modelljeinek „beméréséhez". Lipsiusnak írott levelében pedig bizonyságot is tesz kreatív imitációs készségéről. A levél egésze, periódusainak „apuleiánus" volta több mint szembeötlő. A *merum mel* fordulat, mint föntebb bizonyítani próbáltam, igen finom allúzióval utal Lipsius Petronius-követésére (hiszen Rimay dicséretében a Mester tölti be azt a helyet, amit Lipsius versében az *elegantiae arbiter* Petronius). A Plautus-allúziók ennél még sokkal egyértelműbbek.

Az első hivatkozás egy jelöletlen Plautus-idézet: „Tedd hát próbára köteles szeretetünket, ha nem paranccsal, csak egy intéssel, s mi hálánkat (mint megjegyezted) nem vékával, hanem egész csűrrel hordjuk majd elődbe." A forráshely az *Ikrek (Menaechmus)* prológusa, ahol a szerző végtelen jóindulatáról biztosítja a nézőket: „De a bevezetőből kissé kivezettelek; / most már valóban a tartalmat mondom el. / Kimérem – nem vékával – az egész csűrt adom: / olyan szívbeli közlendőm e tartalom."[85] A fordulat a korszak filosz-zsargonjában, s különösképpen Lipsius körében, önálló életet élt, sokan használták, többnyire tréfás éllel. Erycius Puteaneus, Lipsius tanítványa például így jelzi, mennyire szívesen mesél majd Mesteréről;[86] Johann Matthias Wacher e szavakkal tudósítja Lipsiust a császár kedvező válaszáról a könyvkiadási privilégiumot illetően;[87] maga Janus Dousa pedig Plautus-magyarázataiban a szerelemben keveredő „méreg s méz" *(mel et fel)* jellemzésekor él a bevett fordulattal.[88] Rimay közbeszúrt megjegyzése azonban árulkodó: „ut tu adnotasti" („mint te is megjegyezted"). Ez a „megjegyzés" Lipsius 1584. január 7-i, Janus Gulielmusnak küldött levelében történt. Gulielmus régi barát, konvertálása után Párizsba költözött, ott készítette el nagyszabású Plautus-kommentárját,[89] amelyet elküldött Leidenbe is. Lipsius köszönetet mondva az ajándékért ígéri: amint alkalom adódik rá, ő is Plautus módjára, „egész csűrrel" viszonozza majd a jóságot.[90]

A másik Plautus-utalás a levél tréfás zárlatában található: „Az Úr háborítsa meg háborítóidat, űzze és pusztítsa el őket, ápolja ingatag egészségedet, védelmezzen és őrizzen meg téged boldog évekre, örömteli napokra, s ne hagyjon sokáig a kásaevők földjén!" („Dominus turbones tuos turbet, pellat, aboliat, vacillantem valetudinem tuam sustentet, te protegat, servet, ad annos foelices, dies laetos, nec sinat te diu apud pultiphagos.")

[84] 1584. december 17. *Epistolarum selectarum centuria prima*, id. kiad., 143 (I, 77); ILE, 2, 181. A levél alapgondolata már Lipsius menipposzi szatírájában megjelenik, ahol a római „irodalmi szenátus" két konzulja Cicero és Plautus (utóbbi a modern filológusok vele való rossz bánásmódja miatt éppen beteg és távol van), lásd LIPSIUS, *Somnium: Lusus in nostri aevi criticos*, eds. C. MATHEEUSSEN, C. L. HEESAKKERS, Leiden, 1980, 38.

[85] *Az ikrek* = Titus Maccius PLAUTUS *Vígjátékai*, ford. DEVECSERI Gábor, I, Bp., 1977, 399.

[86] *Reliquiae conviviae prisci*, Mediolani, 1598, 3.

[87] 1591. december 31. = *Sylloges*, id. kiad., I, 595.

[88] Janus DOUSA, *Centurionatus, sive Plautinarum explanationum libri IV*, Francofurti, 1602, 168–169.

[89] Janus GULIELMUS, *Plautinarum quaestionum commentarius*, Lutetiae, 1583.

[90] „Ego profecto si umquam occasio erit, praestabo me ad gratiam referendam non modio, sed horreo toto." ILE, 2, 39. Rimay éppen ebben a csonka formában (a *trimodio* kihagyásával) idézi a Plautus-*locus*t.

A célzást Rimay minden bizonnyal tréfásnak szánta. A kásaevők felbukkanása persze némi magyarázatra szorul. Plautus nevezte így eredetileg a rómaiakat – saját komédiáinak „görög" szemszögéből: barbároknak. A *Kísértetek*ben *(Mostellaria)* a „kásaevő barbár mester" római mesterember: „Túlkorán vágták ki a fákat, ez árt nekik, gondolom. / De ha szurokkal kenik be, elég jók lesznek még ma is. / Nem pépnyelő barbár mester készítette ezt a kaput."[91] Az irónia egyúttal önirónia is: *A karthágói ifjú* prológusában *(Poenulus)* már önmagát is lebarbározza: „»A karthágói« – így hívják e komédiát […] / és »Nagybácsi« névvel látta el latinul / a lepényevő Plautus".[92] A barbár-barbárság fogalomkör persze a plautusi korban még korántsem rendelkezett azzal a pejoratív mellékértelemmel, amely Lipsius korában, a barbár–hellén ellentétet hangsúlyozó klasszikus görög források tiszteletéből adódóan, egyértelműen hozzátapadt.[93] Felteszem, Rimay sem ezzel szellemeskedett volna levele végén, ha nem kap hozzá bátorítást magának Lipsiusnak egy elhíresült leveléből, amelyben a Mester is ugyanezt követi el. A fiatal rajongó a Révay Péter könyvtárában kézbe vett második levélcenturiában olvashatta a levelet, amelyet a német utazáson, Vesztfáliában, Oldenburg városában tartózkodó Lipsius intézett barátjához, Janus Dousához, s amelyben a hely barbárságán, a nép durvaságán élcelődött: „Mit is keressek itt? A szkíta pusztaságban vagyok, úgy érzem magam, s nem is igazán emberek között. Itt mindenki disznó, koca, malac, egy szóval: a te Hermannjaid. Ó, Batávia! Ó barátaim! Nálatok a lelkem, hozzátok vágyom. […] Kelt Barbáriában, a kásaevőknél, 1586. október 5."[94]

Rimay ekkor már bizonyára értesült, ha nem is Lipsius pálfordulásáról, de legalábbis arról, hogy ezúttal is igen hosszan marad el Leidentől, méghozzá ismét német területen. A Plautus-idézet tehát, túl azon, hogy jelezte, a levél küldője tisztában van a címzett stiláris ízlésével, szelíd politikai célzásként is felfogható: térj vissza a barbár Birodalomból a civilizált Németalföldre! A későbbiekben még szó lesz róla, miért fordult ez a tréfás szándék a visszájára; a szellemesség, mint sejthető, kissé erősnek bizonyult. A sztoikus körbe aspiráló ifjú humanista nemcsak teljesítette, hanem túl is teljesítette a feladatot. Nem ez volt az egyetlen hasonló balfogása – de ez legalább szándéktalanul, csupa jóindulatból történt.

A szerzői szándék

Vizsgáljuk most meg azokat az intenciókat, amelyek a direkt kijelentések és az irodalmi allúziók által megmozgatott kontextusok mögött, a Rimay-levél hátterében munkálnak. Mit is akart a szerző *stricto sensu* avagy *strictim mente* mondani?

[91] *Kísértetek* (DEVECSERI Gábor ford.) = PLAUTUS *Vígjátékai*, id. kiad., II, 157.

[92] *Uo.*, 256–257.

[93] Vö. Frank W. WALBANK, *Nationality as a Factor in Roman History*, Harvard Studies in Classical Philology, 76(1972), 158–160.

[94] LIPSIUS, *Epistolarum centuria secunda*, id. kiad., 18–19 (13. sz.) = ILE, 3, 300–301; vö. GERLO–VERVLIET, *i. m.,* 69.

E tekintetben nem árt az előzményre, Forgách nevezetes episztolájára is vetni egy utolsó pillantást. Annak leghangsúlyosabb helyén, a csattanós zárlatban ugyanis olvasható egy meglehetősen erős kijelentés: „ha Isten is úgy akarja, rövidesen Itáliába is ellátogatok, ahol testvérem is körülbelül négy évet töltött, de Rómában időzve méltatlanul katolikussá lett (már püspök Magyarországon); én azonban a te üdvös tanításaidhoz fogom tartani magamat".[95] A rókalelkű bátya nem más, mint Forgách Ferenc, aki 1587-ben látványosan katolizált, és a levél írásának időpontjában már veszprémi püspök volt.[96] A lipsiusi *saluberrima praecepta* követésére szegődött öcs viszont szilárdan áll református hitében! Forgách Mihály itt bizonyára az állhatatosság, méghozzá a hitbéli *constantia* erényét tulajdonította Lipsiusnak, aki saját levelének végén a maga körmönfont módján reagál is, hiszen az általa idézett Tacitus-hely (ahol M. Terentius lovag sikeres szónoklatban védekezik az összeesküvés vádja ellen) szintén a *constantia* példája.[97] Ám Tacitusnál nem a vallási állhatatosság, hanem a *constantia orationis* dicsértetik meg[98] – vagyis Lipsius, bár utal rá, hogy érti a célzást, a lényegét, az erős felekezeti öntudatról tanúskodó provokációt, mégiscsak elengedi a füle mellett.

Rimay azonban makacsul ugyanezt a szálat veszi fel. Már levele legelején utal az egészség és az üdvösség összefüggéseire: „ha elmémbe veszem e csekélyke idő oly sok veszedelemmel fenyegető s gyakran az üdvösséget is veszélybe sodró viharait…" A „crebroque salutis discrimine" fordulat kétértelmű, részint az egészségre leselkedő veszélyekre (életveszélyre), részint az üdvösséget fenyegető hitbeli megpróbáltatásokra utal. A *salus* ('egészség') terminus ilyen értelmű ('üdvösség') alkalmazására magánál Lipsiusnál találhatott példát, rögtön a *De Constantia* előszavában: „sok egyéb írásomat sokak elébe szántam – ezt a könyvet főként magamnak írtam; azok a hírnevemet szolgálták, emez az üdvösségemet".[99]

A levél következő lényegi kérdést felvető passzusa így hangzik: „helyesen tanítottál, hogy aki sorsunkat így szabja, nem csupán Isten, hanem egyszersmind Atyánk is, és még amit másként érzünk vagy látunk, az is üdvös, jó és boldogító, s hogy nem róhatunk fel semmi rosszat és kegyetlenséget annak, aki maga a teljes jóság és jóságosság". A háttérben súlyos kérdés húzódik: a keresztény gondviselés-doktrína és a sztoikus fátumhit egyeztetésének lehetséges vagy lehetetlen volta. Lipsius egész szellemi vállalkozásának ez volt az egyik legfontosabb tétje, amely először a *De Constantia* manifesztum-jellegű

[95] *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, id. kiad., 8, 9 (PIRNÁT Antal ford.).

[96] Lásd KOMLOVSZKI Tibor jegyzete, *uo.*, 15.

[97] Lipsius a következőképpen zárja válaszlevelét: „Regendi imperandique munus vobis convenit; plebi obsequii gloria, ut ille inquit, relicta est." (*Uo.*, 10.) A fordítás („A kormányzás és parancsolás tiszte titeket illet, a köznépnek – mint ez megmondatott – az engedelmesség dicsősége jut", *uo.*, 11) nem azonosítja az idézetet; először CORON, *i. m.,* 494, 34. j., majd az ILE, 3, 173. adja meg a *locus*t: TACITUS, *Annales*, VI, 8. („Non est nostrum aestimare quem supra ceteros et quibus de causis extollas: tibi summum rerum iudicium di dedere, nobis obsequii gloria relicta est.")

[98] „Constantia orationis et quia repertus erat qui efferret quae omnes animo agitabant eo usque potuere ut accusatores eius, additis quae ante deliquerant, exilio aut morte multarentur." TACITUS, *Annales*, VI, 9.

[99] „…alia pluria aliis mihi scripta; hunc librum praecipue mihi; illa famae, at haec saluti". LIPSIUS, *De Constantia*, id. kiad., *Ad lectorem de consilio meo scriptionis et fine* (sztlan).

szövegében kapott – bizony inkább retorikailag, mint dogmatikailag meggyőző – kifejtést. Az érvelés inkonzisztens voltára már az első kritikusok felfigyeltek. A sok helyett itt egy példát említenék, Martinus Lydius esetét. Lydius a mérsékelt, toleráns kálvinizmus képviselője (a levél írásának idején amszterdami prédikátor), Erasmus nagy tisztelője, aki a *De Constantia* I. könyvének 20. fejezetét bírálta meg. Az eredeti írást nem ismerjük, de Lipsius válaszlevele több mint tanulságos, és jól jellemzi szellemi habitusát. A *De Constantia* adott helyén Lipsius azon fáradozik, hogy a sztoikusok végzetfogalmát elválassza a keresztény álláspontól; fő teológiai problémája: hogyan zárja ki, hogy Isten legyen a bűn szerző oka, úgy, hogy a fátumot közben meghagyja a Gondviselés hatalma alatt? Ha ugyanis az ember a maga bűnre hajló természetét Istennek köszönheti, akkor közvetve mégis a Teremtő a bűn oka; ha Istentől függetlenül, az emberi természetből adódóan (azaz szükségszerűen, *ex necessitate*) bűnözik, akkor viszont Isten maga is alá van vetve a *Necessitas* sztoikus törvényének, vagyis a *Fatum*, a végzet sztoikus interpretációja kerekedik felül a keresztény hitigazságon. Lipsius megoldása a szabad akaratra veti a hangsúlyt: az ember saját elhatározásából bűnözik, Isten mindezt előre látja, de nem kényszeríti rá, tudja és hagyja, de nem hagyja jóvá. Vagyis az isteni szándék nem minden egyes lépésben irányít bennünket, hanem csupán „leni quodam freno", Laskai szép fordításában: „néminemű gyenge zabolával" vezérli lépteinket.[100] Lipsius mondatai tetszetősek: „Szükségképpen vétkezel, de tedd hozzá: saját akaratodból. Isten ugyanis gondoskodott róla, hogy olyan módon bűnözz, amilyet ő előre látott; előre látta pedig, hogy szabadon: tehát szükségszerűen szabadon bűnözöl. Elég világos?"[101] Nem, válaszolnám, és sokan érezték így a *De Constantia* kortárs olvasói közül is.[102]

Lydius valószínűleg ugyancsak azt kritizálta, hogy Lipsius retorikus érvei logikailag meglehetősen ingatagok. Hiszen nem sokkal előbb Pico della Mirandolára hivatkozva azt mondta, csak az elsődleges okok állnak a Providentia közvetlen befolyása alatt, a másodlagosak már nem,[103] miközben az ortodox álláspont szerint a nagyobb dolgokban éppúgy, mint a legkisebbekben is, Isten közvetlen befolyása érvényesül. Válaszlevelében azzal védekezik Lipsius, hogy jóllehet ez az érvényes teológiai álláspont, mégis, mivel a köznép félremagyarázhatná, a legnagyobb óvatossággal kellett eljárnia, ezért módosított rajta.[104] Fenntartható persze az ortodox álláspont, amelyből következően Isten nemcsak előre tudott a betlehemi gyermekgyilkosságról és a hasonló rémtettekről, hanem el is rendelte azokat; „én kifejezetten nem szállnék ezzel szembe, sőt, talán el is ismerem, hogy mindent mérlegre téve, az örökkévaló és mozdulatlan Gondviselés által meghatá-

[100] *Uo.*, 68; LASKAI, *i. m.,* 108.

[101] „Peccas necessario, sed adde, per tuam voluntatem. Nempe hoc providit, ut eo modo pecces quo providit: providit autem ut libere: libere igitur necessario peccas." *Uo.*, 67.

[102] Már csak azért sem, mert Lipsius szándékosan játszik a *providere* kettős jelentésével (előre lát / előre rendelkezik), amit a fordításban igyekeztem érzékeltetni. Vö. még LASKAI, *i. m.,* 107.

[103] *Uo.*, 61.

[104] „Elismerem, az isteni gondviselésnek és türelemnek megvan az az ereje, hogy sem a legkisebb, sem a legnagyobb dolgokban semmi sem történhet, ami tőle ne függjön, ám mégis, főként a köznép miatt, a legnagyobb óvatosságot tanácsolnám a szavakban és a kijelentésekben." LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria prima*, id. kiad., 153–154 (ep. 58).

rozott okok láncolatában és kötelékében szükségszerűen megvan ez a hatalom, de a nép előtt tárgyalni e kérdéseket veszélyesnek és indulatokat szülőnek tartom. Márpedig én a köznépnek írtam a könyvemet."[105]

Vagyis: a leideni Bölcs a saját álláspontjával sem ért egyet,[106] sőt, ha jól megvizsgálja, éppen hogy az ellenkezőjéről van meggyőződve, és *talán* be is vallaná, de nyilvánosan semmiképpen… Igaz, ezt a mostani állítását (ha ugyan állított egyáltalán valamit) szintén hajlandó visszavonni: „Ha ebben is, amit most írtam, tévednék, parancsolj velem. Tényleg meg fogod látni, hogy nemcsak meginteni lehet engem, hanem javítani is. Szívesen visszavonok mindent, amit csak helytelenül vagy homályosan mondtam."[107] A kései elemzőben feltolul a kérdés: volt itt valami, ami ne hibásan, de legalább homályosan lett volna mondva? Ám nehéz nem észrevenni: a szerző számára nem a teológiai igazság vagy a logikai konzisztencia a fontos. Az egész terminológiai bűvészkedés célja a gyakorlatban, hogy a vallási közönyt sugárzó „vagy-vagy" álláspont szabadon divulgálható legyen. Lipsius valójában csapdát állított a teológusoknak: szabad a pálya, javítgassák csak terminológiailag vagy dogmatikailag az állításait, minél többet vitáznak rajta, annál inkább a kérdés lényegtelenségét igazolják. A következtetés: akár igaz a gondviselésmese, akár a sztoikus fátum-fogalom az érvényes, az ember viselkedése mindig a sztoikus szabályokat kövesse. (Mármint a másoké, mert Lipsius többnyire visszariadt attól, hogy a sztoikus elveket magára is alkalmazza.)[108]

Ennek a vallásilag közönyös, de a morális tanácsadás iránt elkötelezett szellemiségnek legjobb példája a Theodor Leeuwhöz írott 1585-ös levél, amelyben a felesége korai halálán bánkódó egykori tanítványt vigasztalja a maga egyszerű és keresetlen módján: „Mert mi is a Végzet? Isten örök, öröktől való és örökkévaló törvénye, amelyet éppúgy nem lehet visszavonni, mint ellenszegülni neki vagy nem hinni benne. Ha öröktől fogva van és változatlan: dőre ember, mit harcolnál a Szükségszerűséggel? Azt az egyet nyerheted, hogy még több csapástól sebezve szenvedsz vereséget. Ha meg Istentől ered: ugyan mit akarsz, hitetlen? *Nem róhatsz fel semmi rosszat és kegyetlenséget annak, aki maga a teljes jóság és jóságosság.* […] Ilyen a törvény: hiába is nyugtalankodnak és háborognak rajta a legfinomabb elmék, úgysem tudják megváltoztatni. Mi tehát, akik ismerjük, inkább engedelmeskedjünk, s amit szükségszerűen el kell szenvednünk, szívesen szenvedjük el. A nyomorúságokban némi megkönnyebbülést jelent a belenyugvás. Miért is lázadoznánk? *Hisz nem csupán Isten, hanem egyszersmind Atyánk is, aki sorsunkat így szabja, s még az is üdvös, jó és boldogító, amit másként érzünk vagy látunk.*"[109]

[105] *Uo.*, 155.

[106] Már eredetileg sem volt biztos benne, mint ezt jelezte a kritizált szövegrészhez biggyesztett margójegyzetben is: „Bármit is állítok itt, legyen a bölcsek ítéletének alávetve. Ha megintenek, javítok rajta". *De Constantia*, 1584, id. kiad., 66.

[107] LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria prima*, id. kiad., 155.

[108] Ennek alapos indoklását maga adta a Hadrianus Saraviához írott 1588. március 23-i levelében, ILE, 3, 88; vö. MORFORD, *i. m.,* 131.

[109] „Iam Fatum quid? aeterna, ab aeterno, in aeternum, dei lex: quam adeo non abrogare fas, ut nec obrogari ei liceat, aut derogari. Si ab aeterno et immobilis: stulte, quid cum Necessitate pugnas? hoc unum vinces, ut

Az idézetben dőlt betűvel jelöltem a Rimay által szó szerint átmásolt szövegrészeket. Az eddig ismert lipsiusi levél-idézetek számát (Collinus, Saravia, Dousa, Plantin, Lampsonius) tehát újabbal sikerült gyarapítani: a Leeuwhöz szóló episztolából is átvett sorokat, kifejezéseket Rimay, akinek szövege, minél több forrását azonosítjuk, annál inkább egy lipsiusi szálakból szőtt szőnyeghez hasonlít. Ugyanazzal a centó-technikával készült, amelyet Lipsius maga alkalmazott *Politicá*ja írásánál (s amelyre külön felhívta olvasói figyelmét).[110]

A közvetlen episztola-citátumokhoz hasonlóan nagy súllyal kell azonban számításba venni a klasszikus hivatkozásokat is. Láttuk, hogy ezek jelentős részét Rimay szintén Lipsius közvetítésével veszi át. Amint a Plautus-utalásoknál volt szerepe a Lipsiusnál adott szövegkörnyezet vizsgálatának, úgy a következő *locus*nál is hasonló a helyzet. Rimay ugyanis a most boncolt mondata után nem sokkal visszatér a fátum kérdésére, amikor a Lipsius *Politicá*ja elleni támadásokról ír: a Lipsius-faló kritikusok „sötétben tapogatóznak, és semmi okod sincs rá, hogy tanult és finomabb gondolkodású híveidre tekintettel bármit is változtass nézeteiden, hiszen ők jól értik, hogy mindezeket keresztény szellemben állítottad, s mindőjük számára világos a tanulság: éljenek kegyes életet és kövessék a sors akaratát, amely nem más, mint Isten rendelése, ami pedig a vallást illeti, ne babonásan rettegjék az Istent, hanem egyenes bizalommal és hittel tiszteljék őt". A kijelentés centruma: „et Fata sequantur, id est Deum". Ez egy Seneca-hivatkozás: a *Jótéteményekről* írott munka negyedik fejezete érvel amellett, hogy a végzet és Isten azonosítása nyelvileg és logikailag megengedett: „Ha őt [ti. Iuppitert, az Istent – B. S.] akár Végzetnek nevezed, nem mondasz valótlant; lévén hogy a végzet semmi más, mint az okok egymásba fonódó sora, ő pedig mindennek az indítóoka, amelytől a többi okok függenek."[111] Rimay azonban Seneca szavait Lipsius *De Constantiá*jából merítette, aki éppen munkájának imént tárgyalt, leginkább kritizált részében idézi Senecát, a többi sztoikus (Khrüszipposz, Panaitiosz) társaságában.[112] A Lipsius közvetítésével Senecától átvett gondolat szövegkörnyezete is érdekes Rimaynál. Bizonyos elemek adatolhatók a *Politicá*ból is,[113] de összességük (a szövegváltoztatások elhárítása, az egyenes és teoló-

pluribus plagis contusus vincare. Si a deo: impie, quid quaereris*? Culpare non potes aliquid malum aut acerbum in eo et ab eo, qui Bonitas et Benignitas totus.* […] Lex ita lata: quam frustra solicitant et exagitant acumina hodie ingeniorum. Non enim movebunt. Quin nos, qui sapimus, pareamus potius; et quod necessario patiendum est, etiam libenter patiamur. Levamentum aliquod miseriarum est, non reniti. Cur autem renitamur? *Non Deus solum est, qui ita de nobis statuit: sed et pater. Salutare igitur, bonum, prosperum: quidquid sensibus oculisque nostris aliter videatur*." LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria prima*, id. kiad., 163 (59. sz.). Rimay idevágó sorai: „…riteque edocuisses, non Deum duntaxat esse, qui sic de nobis statuat, sed simul et Patrem; salutare igitur, bonum, prosperum, quicquid sensibus oculisque nostris aliter videretur, nec culpare posse aliquid malum et acerbum in eo, qui bonitas et benignitas totus, etc."

[110] „…Centonem quendam concinno (tale omnino nostrum opus)…" LIPSIUS, *Politicorum…*, id. kiad., *Monita quaedam sive cautiones*, sztlan.

[111] SENECA, *De beneficiis*, IV, 7.

[112] LIPSIUS, *De Constantia*, 1584, id. kiad., 59 (I, 18); vö. LASKAI, *i. m.,* 103.

[113] „In religione autem, ne supersticiose timeant Deum, sed recta cum Fiducia atque Fide eum revereantur" – írja Rimay; vö. LIPSIUS, *Politicorum…*, id. kiad. (1589), 8: „Discrimen hoc habe: Deos a religioso vereri, a superstitioso timeri". Lipsius forrása a Varróra hivatkozó Ágoston (*De civitate Dei*, VI, 9, 2). A másik Rimay-

giai szőrszálhasogatástól mentes hit hangsúlyozása) inkább egy másik Lipsius-*locus* felé mutat, méghozzá nem szó szerinti citátum, hanem tartalmi összegzés formájában. A *De Constantia* harmadik kiadásától a mű élén megjelenő apologetikus iratról, az *Ad lectorem pro Constantia mea praescriptió*ról van szó: a „kegyesség" (istenfélelem, lásd Rimay „pii" kifejezését) hangsúlyozása,[114] valamint a „keresztény értelem" *(Christianus sensus)* és a „hitből" íródó filozófia („ex fide") mind felbukkannak itt, de még a Rimay levelében másutt említett kis sajka – Lipsius keresett szavával: *cymba* – is innen bukdácsol elő a parti hullámok hátán.[115]

Összegezve tehát: a fentiekből az következik, hogy Rimay teljességgel elfogadta és jóhiszeműnek tartotta Lipsius végzetről és gondviselésről előadott fejtegetéseit. A választás tudatos volta nehezen vonható kétségbe. Korántsem mondható, hogy egy átlagműveltségű magyarországi lutheránus szellemi horizontjáról ne lehetett volna belátni, miben tértek el Lipsius tézisei az ortodox állásponttól. Maga Melanchthon, magyar hallgatók által is látogatott előadásain többször visszatért a kérdés tárgyalására,[116] s a széles körben ismert, prédikációk forrásául szolgáló morálfilozófiai kompendiuma ugyancsak hosszan foglalkozott a sztoikusok végzetfelfogásának bírálatával, főként a Lipsius által is adottnak vett *connexio causarum* (az egymással összekötött okok) tételét cáfolva és az esetlegesség *(contingentia)* mellett érvelve.[117] Az újsztoikus elképzelés mellett annak egyszerűsége és látszólagos racionalizmusa szólt. A *Ratio* volt az, ami a kortársakat, s a magyar híveket is elbűvölte Lipsius rendszerében: az alapvető erkölcsi igazságok egyszerű rendje felvillantott egy komoly lehetőséget, amit nem interkonfesszionalizmusnak, hanem inkább felekezetközi morálnak neveznék. Azt ígérte, hogy a dogmatikai háttér eltérése ellenére a morálfilozófia nyelve egységesülhet, és az erkölcsi normák, a magatartás szabályai közössé tehetőek. Lipsius eredeti elképzelésében a közös minimum, a

utalás („qui satis te Christiano sensu ea collocasse intelligunt") a *Politicorum libri*re vonatkozhatna, amelynek egy margójegyzetében ezt olvassuk: „Fati vocem hic et alibi vetrum more pono, sed non mente. Nil nisi providentiam divinam, idque pio et Christiano sensu intelligere me, semel testor". Ez az önkommentár (Justus LIPSIUS, *Politica: Six Books of Politics or Political Instruction*, ed. Jan WASZINK, Assen, 2004, 270) el is dönthetné a forrás kérdését, ám az 1592 előtti kiadásokban nem található meg!

[114] „…negant satis pie hoc argumentum a me tractatum […] parum pie ideo […] quod apertam pietatem ante omnia requirunt […] sum enim ex iis quibus pietas in corde magis quam in ore…" stb. *Ad lectorem pro Constantia mea praescriptio* = Iustus LIPSIUS, *De Constantia libri duo qui alloquium praecipue continent in publicis malis, tertia editio melior et notis auctior*, Antverpiae, 1586, id. kiad., sztlan.

[115] „Theologis, id est magnis alitque viris (et eximios multos haec aetas tulit) magna ista et alta relinquo: mea cymba legat litus. Philosophum ego agam: sed Christianum. Nam de verbis, quid turbant? Non quo stilo ea scripta sint, sed quo sensu videant: nec an usitate, sed an vere. Si enim recti sensus: quid refert in re tam ardua, quo velo aut veste (modo non indecora) eos texerim? Si vani: convincant. Nempe hoc ipsum volumus, aiunt, et quaedam a te scripta non ex fide." Uo.

[116] Philippus MELANTHON, *Opera*, ed. C. G. BRETSCHNEIDER, X, Halle, 1842 (Corpus Reformatorum, 10), cc. 703–705, 786–790.

[117] UŐ, *Philosophiae moralis epitome* = UŐ, *Opera*, XVI, ed. Henricus E. BINDSEIL, Halle, 1850 (Corpus Reformatorum, 16), cc. 31–37, 51–55.

sztoikus erkölcsi alapelvek a vallási dogmák iránti cinikus közönyből,[118] a politikai szempont primátusának elismeréséből fakadtak – a műveit kreatívan félreértő (félreérteni akaró) közép-európai hívek viszont a kölcsönös tolerancia, egy új patrióta éthosz megteremtésének lehetőségét látták a racionális morálban, miközben egy pillanatra sem gondolták, hogy ehhez fel kellene adniuk vallásos meggyőződésük *komolyságát*. A félreértéshez persze bőven kaptak támogatást a bölcsesség közvetlen forrásától. Hogy is működött ez a mechanizmus? Nézzük a Rimay-levél egyik rejtélyes mondatát: „Azokra gondolok, akik szemedre vetik, hogy *Politikád*ban helytelenül nyilatkoztál a végzet hatalmáról, valamint a vallási különbségek tiszteletben tartásáról, mintha csak ezzel tágra nyitottad volna az ajtót mindenféle eretnekség védelmére és elfogadására." Körmönfont, szemtelenül álnaiv megfogalmazás: hiszen Lipsius *Politicá*ja éppen azért került támadások kereszttüzébe, mert nem nyitott tágra semmiféle ajtót, s a vallási különbségek tolerálását legföljebb az egyéni hitélet szintjén tudta elképzelni. Csakhogy a ravaszságot tévesen tulajdonítanánk a magyar levelezőaspiránsnak. Az idézett sorok forrása ismét csak egy Martinus Lydiushoz írott Lipsius-episztola, amelyben a szerző ügyesen kap fel egy könnyen cáfolható vádat a *Politicá*t ért kritikák közül: „Ugyan Lydiusom, miért mosdatsz engem azok előtt, akik eldöntötték, hogy szégyenbélyeget sütnek rám? Hitvány és alantas vádakat hoznak fel (szabad szájjal szólok), és sem téged nem ismernélek, sem magamra rá nem ismernék, ha kimerítőbben védekezni kezdenék ellenük. Hitetlenül írtam – mint mondják –, hogy minden vallást megtűrök az államban, csak régi legyen."[119]

Az ügyes retorikával berendezett terep fölöttébb ingoványos: Lipsius szinte túl megengedőnek tűnik vallási kérdésekben, a túlzott tolerancia „vádja" ellen védekezik, miközben magában a kritizált műben az értők, a beavatottak számára pontosan ennek ellenkezőjét sugallja. Rimay azonban, ha lépre is ment, következetesen tette. S itt érkezünk el a legfontosabb kérdéshez, annak a Tacitus-hivatkozásnak a vizsgálatához, amely valószínűleg a válasz elmaradásának elsődleges oka lehetett. A Lydius által közvetített kifogás csupán egy retorikus mellékszála volt a tekintélyes holland humanista, a gondolat- és vallásszabadság elkötelezett híve, Dirk Volkertsz. Coornhert 1590-es röpiratának *(Tárgyalás az eretnekek megöléséről és a lelkiismeret kényszerítéséről)*.[120] Coornhert és Lipsius vitája nem egyszerűen a toleranciáról szólt, hanem a szempontok elsőbbségéről. Lipsius az állam rendjét és nyugalmát tartotta szem előtt, ezért egyetlen államvallást *(una religio)* tartott elfogadhatónak (hogy ez melyik legyen, azt a politikai *status quo* döntötte el), és a többi hitbeli meggyőződést kizárólag a magánszférában tolerálta volna. Amint azonban kollektíve, a köznyugalmat megzavarólag lépnek fel valamely szekta

[118] Az erős minősítés forrása: Martin VAN GELDEREN, *Turning Swiss? Discord in the Dutch Debates = The Republican Alternative: The Netherlands and Switzerland Compared*, eds. André HOLENSTEIN, Thomas MAISSEN, Maarten PRAK, Amsterdam, 2008, 161.

[119] LIPSIUS, *Epistolarum selectarum centuria secunda*, id. kiad., 102 (94. sz., 1590. március 16.) = ILE, 3, 226–227 (hibás dátummal, május 16-ra keltezve). Megjegyzendő, hogy Lydius ez esetben már Coornhert elhíresült bírálatának érveit közvetíthette; éppen ezekben a hetekben kezdődik – indulatos levélváltásokkal – kettejük harca, lásd ILE, 3, 228–240.

[120] *Proces vant Ketterdoden ende Dwang der Conscienten*, Gouda, 1590.

követői (pl. vallási vitát szítanak), minden eszköz megengedett az elpusztításukra: „Nincsen itt a' Kegyelmességnek helye. Égessed, vágiad, hogy inkáb valamely veszen-el a' tagok közzül, hogy-nem-mint az egész test."[121] Ez a felfogás megfelelt a korabeli abszolutizmus gyakorlatának, de még az olyan protestáns többségű konföderatív köztársaságok is átvették, mint Svájc.[122] Hollandia azonban új, kísérleti terep volt, s jó ideig az is maradt, amelynek alapító mítoszai között Coornhert logikusan épített az erasmusi türelem hagyományára, de jóval tovább is ment annál. Érvelése szerint az egyéni lelkiismeret és a vallásválasztás szabad; a világi hatalom nem döntheti el, melyik a helyes vagy igaz vallás; az egyház fizikai kényszerítő eszközöket nem vehet igénybe, a világi hatalom segítségéhez nem folyamodhat a lelkek megnyeréséhez. A vallásüldözések, az eretnekégetések politikailag is mindig katasztrofális következményekkel jártak – meggyőződése szerint nem a lelki terror, hanem a lelkiismereti szabadság biztosítása vezet az állam rendjét és nyugalmát garantáló *concordiá*hoz. Coornhert tehát a vallásszabadság prioritását védelmezte a politikai stabilitás elsőbbségével szemben. Számos példája között, amelyek a különböző vallások békés együttélését szemléltették, Japán, Egyiptom és a Török Birodalom mellett Erdély is előkerült. Természetesen saját vallási meggyőződését eközben nem adta fel; vitapartnere argumentációja mögött pedig jól ragadta meg a lényeget: amit Lipsius mond, gyakorlatilag „annyit jelentene, hogy az egyik vallás annyit ér, mint a másik, s hogy az ember bármelyikben üdvözülhet, nem számít, mennyire hamis vagy bálványimádó is az – vagyis: teljes libertinizmushoz jutnánk, olyan cipőt kapnánk, amely minden lábra illik".[123]

Lipsius nem volt könnyű helyzetben, amikor végső soron saját tézisei ellen kellett érvelnie, hiszen a *De Constantiá*ban a lélek végső sérthetetlensége, a gondolat- és lelkiismereti szabadság mellett szólalt fel, a támadásokra válaszoló új előszóban a filozófia autonómiáját hirdette a teológia mellett, a gondolatszabadság elnyomóit a könyvégető Domitianus császárhoz hasonlította. Nem is sikerült maradéktalan győzelmet aratnia: szarkasztikusnak szánt elleniratban *(Adversus dialogistam liber de una religione)* igyekezett cáfolni Coornhert érveit, de válasza nem volt – nem is lehetett – meggyőző. A szabadságát a spanyol elnyomás ellen nemrégiben kivívó, Coornhert vízióit megtestesítő Németalföldön a hatóságok rossz lelkiismerettel (főként a drágán megvásárolt sztárprofesszor Lipsius elvesztése miatti félelmükben)[124] tiltották meg az idős hazai humanista röpiratának terjesztését; s Lipsius számára végül olyan mértékű presztízsveszteséget hozott az összeütközés, hogy lényegében ez lett a közvetlen oka a kálvinista Leidenből való távozásának és nagy visszhangot kiváltó konvertálásának.[125] Lipsiust ugyanis végső

[121] LASKAI, *i. m.,* 238; LIPSIUS, *Politicorum…*, id. kiad., 109.

[122] Lásd VAN GELDEREN, *i. m.,* 151–170.

[123] Idézi: Gerrit VOOGT, *Primacy of Individual Conscience or Primacy of the State? The Clash between Dirck Volckertsz. Coornhert and Justus Lipsius*, The Sixteenth Century Journal, 28(1997), 1241–1242. Ez volt az a retorikus érv, amelyre Lipsius a Lydiushoz írott, imént idézett levelében célzott.

[124] A vita egészéről is lásd Pierre Bayle nagyszótárának *Lipsius* címszavát; az általam használt kiadás: Peter BAYLE, *The Dictionary Historical and Critical*, III, *F–L*, London, 1736, 843.

[125] Meggyőzően érvel emellett MORFORD, *i. m.,* 111–117.

soron nem érdekelte a vallás, úgy érezte, az antikvitás egy új szeletének felfedezésével és propagálásával Európa megújulásának fontosabb aspektusát ragadta meg, mint a konfesszionális harcok résztvevői.[126] Felekezeti meggyőződéseit mindig aszerint váltogatta, hogy hol számíthatott nagyobb egzisztenciális biztonságra tudományos munkája folytatásához. Sokat emlegetett állítólagos csatlakozása a Szeretet Családja (Familia Charitatis) nevű, a felekezeti-dogmatikai nézeteltéréseken felülemelkedő szektához, amely tagjainak megengedte az adott területen uralkodó vallás nikodémita követését,[127] korántsem spiritualista hevületét, sokkal inkább ezt a végső soron vallási közönyből adódó praktikizmusát igazolja. A Familiában ugyanis egyebek mellett a vallás iránti teljes közömbösséget is kitűnően lehetett disszimulálni – ennek titkolására pedig Lipsius nem csupán a leideni protestáns környezet, hanem bigott katolikus felesége miatt, a családi béke érdekében is rákényszerült.[128]

Rimay – úgy tűnik – levele írása idején nem olvasta Lipsius Coornhert elleni röpiratát. Nem tudott bizonyosat a bálványozott Mester konvertálásáról sem; ha személyesen találkozik ezzel a korabeli agykontrollos („familista") mentalitással, valószínűleg ugyanúgy megborzadt volna, mint szegény Conrad Schlüsselburg doktor, az egykori jénai kolléga, leideni látogatásakor. (Lipsius kifejtette neki, hogy az ő szemében a lutheránus és a kálvinista felekezet ugyanannyit ér, és még az is „egyre megy" neki, ha katolikussá kellene lennie.)[129] Rimay abban bízott, hogy Lipsius protestáns álláspontot van, még ha különlegesen megengedő, toleráns álláspont is, amely a zsarnokság minden formáját, s mindenekelőtt a lelkeken erőszakot tevő elnyomást mélyen elítéli. Ebből a szemszögből értékelendő levelének minden bizonnyal legfontosabb tételmondata, amely a magyar hősök halálának emblematikus megörökítése után von mérleget a nyugat-európai és a magyar helyzet, a vallásháborúk sújtotta Belgium és Magyarország (pontosabban a királyság és a hódoltság határvidékének) szenvedései között. A gesztus maga a *De Constantiá*t követi, amelynek utolsó fejezeteiben Langius a saját szülőföldje szomorú sorsán való kesergést úgy oldja beszélgetőpartnerében, hogy a jelen szenvedéseit összehasonlítja a múltbeli mészárlásokkal, elnyomással, illetve más vidékek megpróbáltatásaival. A Rimay által itt hivatkozott fejezet (II, 25) a korábbiakban felsorolt természeti katasztrófák, öldöklések, a fizikai nyomorgattatás után a lélek fölötti zsarnokság példáit adja. A szöveg, bár folyamatos prózaként van szedve, valójában párbeszéd.[130]

„– Mert soha semmi külső erő nem érheti el, hogy akard, amit nem akarsz, hogy azt hidd, amit nem hiszel. Bírhat valaki hatalommal a lélek kapcsain, azaz kötelékein, de

[126] Ez Mark MORFORD (*i. m.,* 133–134) álláspontja.

[127] Részletes elemzés: Santo BURGIO, *Divus Plato, Diva virgo: Miti di ricomposizione in Giusto Lipsio = Filosofia e storiografia: Studi in onore di Girolamo Cotroneo*, a cura di Francesca RIZZO, Soveria Mannelli, 2005, 25–51.

[128] A „kétfrontos harcnak" erre az utóbbi, személyes elemére többen felhívták már a figyelmet, a magyar szakirodalomban legutóbb ÁCS, *A hallgatás művészete*, id. kiad., 23.

[129] BAYLE idézi fel az 1582-es jelenetet, *i. m.,* 841. Ugyanerről MORFORD, *i. m.,* 130. (Schlüsselburgot tévesen Schlusselbergerként szerepelteti.)

[130] LIPSIUS, *De Constantia*, id. kiad. (1584), 157–158. Vö. LASKAI, *i. m.,* 153. (A részletet fontossága miatt ezúttal saját fordításban adom.)

magán a lelken senki nem uralkodhat. Elszakíthatja a zsarnok a testtől, de lényegét nem semmisítheti meg, amely tiszta, örökkévaló, tűz-jellegű, és külső erőszak meg sem érintheti.

– A lélek érzéseit mégsem lehet kinyilvánítani.

– Ám legyen. De így is csak a nyelvedre kerülhet fék, nem a lelkedre; a cselekedeteidre, s nem az ítéleteidre.

– Új és példátlan dolog ez.

– Ó, jó lélek, mekkorát tévedsz! Hány embert tudnék mondani, akik a zsarnokok alatt meggondolatlanul kimondott véleményükért bűnhődtek? Hányat, akik véleményét erőszakkal próbálták a zsarnokok befolyásolni? Méghozzá éppen a vallás dolgaiban."

A felsorolt példák sorában, Augustus, Caligula, Nero után következik Domitianus zsarnoksága, aki istenként tiszteltette önmagát, a szabad szellem képviselőit meghurcolta, kivégeztette, műveiket nyilvánosan tűzre vettette. Langius a beszélgetőtárs, Lipsius Tacitus-kiadását idézi, meglehetős terjedelemben: „Olvashattuk, hogy Arulenus Rusticusnak Thrasea Paetus, Herennius Seneciónak Helvidius Priscus magasztalása az életébe került,[131] és ez az őrjöngés nemcsak a szerzőkre, hanem könyveikre is kiterjedt: háromtagú bizottságnak tették kötelességévé, hogy e kiváló szellemek műveit a comitiumon és a forumon égessék el. Nyilván azt hitték, hogy a tűz a római nép szavát, a senatus szabadságát, sőt még az emberi nem lelkiismeretét is elnémítja; kikergették ráadásul a filozófia tanítóit is, és egyáltalán minden szép művészetet száműztek, hogy becsületes törekvés egyáltalán ne állja útjukat. Valóban nagy bizonyságát adtuk türelmünknek, és amiképpen a régi kor láthatta, meddig terjedhet a szabadság, mi is láthattuk, meddig a szolgaság: a figyelők miatt még beszélni, egymást meghallgatni sem lehetett. *Hangunkkal együtt még az emlékezést is elvesztettük volna, ha a feledés ugyanúgy rajtunk múlnék, mint a hallgatás*."[132]

Rimay csak az utolsó (itt kurzívval kiemelt) másfél mondatot citálja, de természetesen az egész kontextusra utal.[133] Jó tanítvány módjára, ő is „ad comparationem venit", s ugyanúgy, mint Lipsius a belga helyzetet a sokkal szörnyűbb római zsarnoksággal, ő is összeveti a magyar helyzetet – a sokkal szörnyűbb belgiumival és franciával: „Ha már most a mi nemzetünk helyzetét a te galljaiddal, azaz belgáiddal összevetjük, akiknek sorsát édes mézzel írott lapjaidon sóhajtva idézed fel, hogy vajon közülük melyiket kell inkább szánnunk, igencsak habozóba esem; hacsak azt nem tekintem, hogy mi csupán a testi javainkra, azaz vagyonunkra áhító természetes ellenségünket tartjuk fel, miközben megmaradt a szabadságunk, hogy Isten tiszta igéjét hallgassuk. Amazoknak viszont sem lelkük, sem testük nincs biztonságban, a beszédtől és egymás meghallgatásának lehető-

[131] A Domitianus által lefolytatott koncepciós perekről lásd Robert Samuel ROGERS, *A Group of Domitianic Treason-trials*, Classical Philology, 55(1960), 19–23.

[132] TACITUS, *De vita et moribus Iulii Agricolae – Iulius Agricola életrajza*, kiad., ford. BORZSÁK István, Bp., 1979, 7–9.

[133] A *Politicá*ban is feltűnik ugyanez a Tacitus-hivatkozás (VI, 5), ugyanúgy a zsarnokságot elítélő szövegkörnyezetben (LIPSIUS, *Politicorum…*, id. kiad. [1589], 361–362; vö. LASKAI, *i. m.,* 403–404), de az idézet többfelé van tördelve; az egybefüggően idéző Rimay tehát bizonyosan a *De Constantia* verzióját követte.

ségétől is megfosztva némán sóhajtoznak, és még magát az emlékezőtehetségüket is elveszítenék, ha éppúgy szabadságukban állna felejteni, mint nem beszélni (ahogy nálad is olvasható)."

A periódus szerkesztéséből egyértelműnek tűnik: Rimay, bár megindító szavakkal írja le a török elleni harcokban elvérző magyarok áldozatait és szenvedését, mégis elviselhetetlenebbnek érzi a nyugat-európai vallási elnyomás (Tacitus szavaival jellemezhető) realitását, mint a magyarországi harcokat. Amazok, ott, hallgatni kényszerülnek, és még az emlékezés képességét is szívesen elveszítenék, míg mi, itt, legalább szabadon gyakorolhatjuk – egyelőre – a vallásunkat. Sőt, lelkiismereti szabadságunkban még a török is meghagy bennünket, Isten tiszta igéjének hallgatását (konkrétan: a lutheránus vallás gyakorlását) még a pogány ellenség sem lehetetleníti el.[134] A *comparatio* ezúttal is vigasz. Mennyivel jobb a sorsunk, mint azt az összehasonlítás nélkül hinnénk!

Az adott időpontban, 1592 nyarán, nehéz lett volna a szerzőt saját művéből ennél kínosabb részre emlékeztetni, aki ekkor bánhatta igazán, hogy jezsuita barátjának és pártfogójának, Laevinus Torrentiusnak annak idején oly öntudatos, a filozófia és a gondolatszabadság jogait védő választ adott a *De Constantia* újabb – még protestáns szellemű – kiadásaihoz írott újabb előszavában![135] Ráadásul úgy, hogy ott, Domitianus könyvégetésének és egyéb zsarnoki rémtetteinek felidézésével egyértelműen erre, a műve végén szereplő Tacitus-hivatkozásra utalt, amely pedig – újabb egyértelmű referenciával – tovább vezette a figyelmes olvasót egészen Lipsius saját Tacitus-kiadásáig, annak is a Zsámboky János számára ajánlott *Agricola*-kommentárjáig.[136] Ha valaki, akkor egy magyar olvasó – mint Rimay – biztosan észrevette ezt, mint ahogy azt is tudnia kellett, hogy Tacitusszal mintegy hazaérkezett Lipsius Magyarországra: a Mester következő Tacitus-edíciójának *Historiae*-kommentárját már Dudith Andrásnak ajánlotta.[137] Éppen azokról a magyarországi humanistákról van tehát szó, akiknek Rimay – barátaival együtt – nyomdokába szeretett volna lépni Lipsius baráti körében.

[134] A megfogalmazás szándékosan kétértelmű: az „interea audiendi puri verbi dei apud nos relicta potestate" lehet általános alanyú (ez esetben a királyi Magyarországon egyelőre megmaradt vallásszabadságról van szó), így értelmeztem magam is fordításomban, de egy erősebb értelmezés szerint lehet alanya a „naturalis hostis", vagyis a török, aki, bár anyagi javainkat elrabolja, fizikai szabadságunkat korlátozza, „közben meghagy bennünket szabadságunkban, hogy Isten tiszta igéjét hallgassuk". (Ez utóbbi lehetőség ugyancsak egy jól ismert – Coornhert és Lipsius röpiratváltása tanúsítja, még Hollandiában is jól ismert – közhelyet idézne fel, igencsak logikusan az adott kontextusban.)

[135] „Habes, mi Lector, brevem praescriptionem nostram: quae tamen aequo tibi nimia, satis vel iniquo. Te cum cura moneo hortorque, ne avocent et avertant animum a germano Philosophiae studio novi Domitiani isti: qui non eam solum (facultas modo et vires sint), sed in exsilium pellant omnes bonas artes." *Ad lectorem pro Constantia mea praescriptio* = LIPSIUS, *De Constantia*, id. kiad. (1586), sztlan.

[136] C. Cornelius TACITUS, *Historiarum et Annalium libri qui exstant*, Antverpiae, 1574, 753–755.

[137] C. Cornelius TACITUS, *Opera quae exstant, ex Iusti Lipsi editione ultima: et cum eiusdem ad ea omnia Commentariis aut Notis*, Antverpiae, 1585; a Dudithnak ajánlott kommentár *(Iusti Lipsi Ad libros Historiarum notae)* külön lapszámozással a mű végére illesztve jelent meg. Vö. Lipsius levelét Dudithnak, 1584. augusztus 4.: *Régi magyar levelestár*, id. kiad., 212–213. Vö. még CORON, *i. m.,* 490–492.

Végső elemzésben: ha Rimay tudott volna Lipsius konverziójáról, akkor levelét gyilkosan ironikus iromány nak kellene minősítenünk. Mivel azonban legfeljebb sejthetett valamit, biztosat nem tudott róla, csakis egyet gondolhatunk: Rimay erőteljesen képviselte a lutheránus álláspontot, amely szerint bármennyire is keserves a sorsunk, a politikai stabilitásnál mégis fontosabb, kitüntetett szempont a lelkiismeret és a nyilvános vallásgyakorlás szabadsága. A magyar humanista nem is sejtette, hogy szeretett Mestere kifejezését visszhangozva – a piszkolódó és piszkos népségről, amelynek érintésével sem kellene bepiszkítania magát a törékeny egészségű filozófusnak –, azt a Dirk Coornhertet ítéli el, akivel pedig a lényeget tekintve nagyon is egyetértett.

Ám amit ő nem sejtett, azt levelének címzettje pontosan tudta. Az olvasó jobban érti az írót, mint az író önmagát – klasszikus eset, és nem ez a levél egyetlen pontja, ahol beigazolódik. Ideje tehát feltennünk a kérdést: mit akart (egyáltalán, akkor és ott, kezében a frissen bontott levéllel, mit akarhatott, és mit nem) az olvasó, Justus Lipsius?

Az olvasói intenció

Lipsius át-, illetve visszatérése a katolikus hitre ismert, súlyos indulatokat kiváltó történet, amelynek megítélése körül a későbbi századok során sem jutottak nyugvópontra a viták. Ezúttal csupán az ismert tényeket rögzíteném, az olvasói horizont rekonstrukciójának minimalista igényével. Lipsius, mint korábban szó esett róla, 1591. március 15-én hagyta el Leident, kiválasztott hallgatói társaságában, majd nagy kerülővel, Amszterdam – Hamburg – Braunschweig – Frankfurt – Mainz – Koblenz – Köln útvonalon érkezik Spa német gyógyfürdőjébe május 19-én;[138] innen írja meg június elején a leideni egyetem kurátorainak végleges lemondó nyilatkozatát,[139] majd a fürdőkúra végeztével, június 28-án Liège-be indul tovább. Ezután egy éven keresztül megosztja idejét Spa és Liège között,[140] majd 1592 augusztusában, éppen azokban a napokban, amikor Rimay Trencsénben a levelét fogalmazza, végleg átköltözik Leuvenbe, ahol elfoglalja időközben elnyert professzori székét. Magára a konverzióra 1591 húsvétján kerít sort, a mainzi jezsuita kollégium kápolnájában, és április 14-én számol be róla Martinus Delriónak, legközelebbi katolikus barátai egyikének.[141]

A következő hónapokban, lényegében Leuvenbe való végleges áttelepüléséig, Lipsius katolizálásának híre csak igen lassan terjed. Azt sokan tudják Európa-szerte, hogy Leidentől távol időzik, azt jóval kevesebben, hogy a szakítás végleges, azt pedig, hogy vallást is változtatott, csak a beavatottak szűk köre. A többiek legföljebb gyanakodnak.

A helyzetet – sőt, nagy valószínűséggel Rimay aktuális ismereteit – viszonylag jól tudjuk rekonstruálni Valens Acidalius Forgách Mihálynak írott leveléből. A fiatal orvos

[138] A pontos itinerá riumot új forrás alapján rekonstruálja: DE LANDTSHEER, *From North to South…*, id. kiad., 305–310.

[139] BURMAN, *Sylloges*, I, id. kiad., 555–556.

[140] Jason L. SAUNDERS, *Justus Lipsius: The Philosophy of Renaissance Stoicism*, New York, 1955, 42.

[141] Vö. *uo.*, 36; BURMAN, *Sylloges*, id. kiad., 501–503 (Delrio válasza).

és filológus részletesen beszámol a Lipsiusról terjengő hírekről, amelyek közvetítője meglehetősen jól értesült személy: Girolamo Mercuriale (Hieronymus Mercurialis), az európai hírű orvos, Lipsius levelezőpartnere, ezekben az években Acidalius bolognai professzora: „Meg tudod mondani, miféle népeknél időzik most Lipsius? Egyesek azt mondják, német területen van, s magam is láttam Mercurialishoz Germánia közepéből küldött leveleit, amelyekben teljességgel kizárja, hogy visszatérjen Hollandiába."[142] A firenzei nagyherceg mesés ajánlatot tett neki, ha elvállalja a tanítást a pisai egyetemen – sőt, még diszpenzációt is kijárt a pápánál, arra nézve, hogy megtarthatja szabadon a vallását. Vagyis: még magas körökben is kálvinistának hiszik Lipsiust.[143] Azonban a levélírónak más információi is vannak: „Bár éppen a minap annak is híre jött, hogy átállt a másik oldalra – vajon önként? vagy a mainziak unszolására? Ha megtudsz erről valamit, kérlek, oszd meg velem is a hírt."[144]

Forgách tehát ezekkel a hírekkel érkezett haza Magyarországra, s ha mást nem is, ennyit biztosan elmesélt Rimaynak is. Vagyis az imént mondottak némi megszorítással igazak: Rimay úgy tűnik, nem tudott *bizonyosat* Lipsius vallásváltoztatásáról. De valamit sejtett. Következésképpen levelének a vallással, a gondolatszabadsággal kapcsolatos célzásai nem teljesen ártatlanok. Távol áll ugyan tőlük a provokáció szándéka, s még ironikusnak sem tekinthetők – de az nem zárható ki, hogy valamiféle „teszt-jellegük" volt: a válasz eldönthette volna, joggal tartanak-e a magyar hívek a Mester konvertálásától, amiről bizonyos körökben pletykák terjednek. Nem mintha a konvertálás tragédia lett volna (az igazi tragédia – az „aposztázia" – már megtörtént, amikor lutheránusból kálvinistának tért ki a filozófus,[145] ehhez képest a katolizálás már bocsánatos bűnnek számított). Rimay azt is jól viselte, mikor másik csillaga, Balassi tért vissza a római egyház kebelébe. Csak szeretett volna bizonyosat tudni. De válasz nem jött: Lipsius úgy felelt, hogy nem felelt.

Az emlegetett Valens Acidalius esete egyébként sokat elmond arról, hogyan lehetett még a „nehéz időkben", 1591–92-ben is bekerülni a Lipsius-körbe. A fiatal orvos kizárólag tudományról, azaz filológiai kérdésekről kommunikált Lipsiusszal. Ez lehetett az a lélektani motívum, amire a simulékony természetű Acidalius ráérzett, Rimay meg nem: az átmeneti (illetve átállási) időszakban jobb volt nem bolygatni éppen a vallás problémáját. De többről is szó volt itt, mint lelki érzékenységről: súlyos anyagi és politikai érdekek is kockán forogtak, legalábbis Lipsius szempontjából.

Föntebb már említettem a kásaevőkre vonatkozó Plautus-reminiszcencia kétélű voltát. Rimay szánhatta ugyan finom megjegyzésnek, s a Leident, Németalföldet évek óta dicsőítő Lipsius szellemében utalhatott arra, hogy ideje volna oda, a kultúra és a civilizáció meleg fészkébe hazatérni, a „barbár" Germánia után. Ám az 1592-ben már láthatóan terjedő pletykák (no meg az igazság) ismeretében Lipsius a célzást értékelhette éppen-

[142] 1592. január 19.; Valens ACIDALIUS, *Epistolarum centuria I*, cura Christiani ACIDALI, Hanoviae, 1606, 9.

[143] VÖ. SAUNDERS, *i. m.,* 41 (26. j.) is.

[144] ACIDALIUS, *i. m.,* 10.

[145] Az aposztata jelzőt ilyen értelemben a már említett jó lutheránus, Schlüsselburg használta Lipsiusra, vö. BAYLE, *i. m.,* 843.

séggel szatirikusnak is. Ha a kásaevők valójában a rómaiak, akkor az „Úr ne hagyjon sokáig a kásaevők földjén" kitételt úgy is lehet érteni, hogy a barbár római (ti. római *katolikus*) vidékről ideje visszatérned a művelt és civilizált kálvinista (azaz mégiscsak *protestáns*) Leidenbe! A plautusi poénnak a kontextus új, aktualizáló jelentést adott, amire a levél írója talán nem is gondolt. Amennyiben meg gondolt rá, akkor éppenséggel így kívánta kiugratni a nyulat a bokorból, tesztelni a címzettet. Úgy tűnik, sikerült. Bármelyik eset legyen is igaz, Rimay itt komoly hibát követett el.

Acidalius ugyancsak a már idézett, 1592. januári levelében kérdez rá Forgáchnál: látta-e egy bizonyos Domannus nevű szerző Vesztfália védelmében Lipsius ellen írott apológiáját?[146] Már ekkor közszájon forog tehát az a botrány, amelyet Lipsius már említett, idézett 1586-os oldenburgi levele kiváltott (a pontosság kedvéért: összesen négy levélben élcelődött a német nehézkességen, a „Barbáriából" keltezett, Dousához szóló csak az egyik, talán a legélesebb volt ezek közül). Az osnabrücki Johann Domann (1564–1618) helyi jelentőségű politikus volt, aki azonban 1591 nyarán Helmstedtből keltezett vitairatával *(Pro Westphalia ad cl. v. Iustum Lipsium apologeticus)*[147] főtémává lépett elő az adott év humanista elitjének levelezésében. Domann módszeres cáfolatot írt a négy levél állításairól, s Lipsius sok olyan vonását kipécézte – a hiúságot és hírnévhajhászást, a pontatlanságot, a nagyzolásra való hajlamot –, amelyek aztán a konverzió után a „Lipsius – Próteusz" párhuzam polemikus tárgyalása során ismét előkerültek. Lipsius sürgősen apológiát írt az apológia ellen, méghozzá a befolyásos boroszlói humanistának, Jacobus Monaviusnak címzett levél formájában *(Ad Iacobum Monavium epistola, qua ad praecipua apologetici Domanni cuiusdam carptim respondetur)*,[148] majd a levélcenturiák újabb kiadásaiban a négy vitatott levelet ezzel cserélte fel, sőt, beiktatott egy másik, Abraham Orteliusnak írott levelet is a témáról.[149]

Miért volt szükség ilyen sürgős és látványos reakcióra és korrekcióra? Azért, mert pontosan ezekben a zaklatott hónapokban, „menekülése" során indít Lipsius valóságos copyright-háborút műveinek a német könyvpiacot elárasztó kalózkiadásai ellen. Ismét csak befolyásos boroszlói barátja, Monavius segítségével, hosszú előkészítés után, a birodalmi kancellár Jacobus Kurz közreműködésével, kieszközöl egy császári privilégiumot Rudolftól a Plantin kiadóház számára, a teljes Birodalom területére.[150] A németek

[146] ACIDALIUS, *i. m.,* 9.

[147] A röpiratot a Vesztfália és Alsó-Szászország történetét feldolgozó műhöz kapcsolt kiadásban használtam: Hermann HAMELMANN, *Opera genealogico-historica de Westphalia et Saxonia Inferiori* […] congesta ab Ernsto Casimiro WASSERBACH, Lemgoviae, 1711, 1432–1460.

[148] Lásd *uo.*, 1461–1464.

[149] A történetet összefoglalja és kontextusát ismerteti Jan PAPY, *Justus Lipsius and the German Republic of Letters: Latin Philology as a Means of Intellectual Exchange and Influence = Germania latina – Latinitas teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, Hrsgg. Eckhard KESSLER, Heinrich C. KUHN, München, 2003 (Humanistische Bibliothek: Texte und Abhandlungen, 54), 523–538.

[150] A kiadás- illetve nyomdászattörténetileg mérföldkőnek számító dokumentum születéséről lásd Jeanine DE LANDTSHEER, *An Author and His Printer: Justus Lipsius and the Officina Plantiniana*, Quaerendo, 37(2007), 10–29.

barbárokként való feltüntetése finoman szólva sem kedvez a tervek sikeres végbevitelének, érthető tehát Lipsius buzgalma, amellyel a kásaevő-ügy elsimításán, a kompromittáló levelek eltüntetésén dolgozik. S amikor már minden sikerül, előkerül a tegnapi újsággal a kezében szellemeskedő, elkésett magyar, hogy belezavarjon a felhőtlen (és anyagi haszonnal is kecsegtető) örömbe… Ha elfogadjuk az ILE kiadóinak feltételezését, mely szerint Rimay levele jókora késéssel, csak 1592 októberében jutott el Lipsiushoz Leuvenbe, akkor könnyen rekonstruálhatjuk annak a csomagnak a tartalmát, amelyet Jean d'Aubry küldött Frankfurtból Kölnön keresztül Lipsius után: benne volt a császári privilégium, Monavius kísérőlevele – és a mi Rimay Jánosunk episztolája. Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt feltételezem: nem ez lett a csomag legkedveltebb darabja.

Úgy képzelem a dolgot, hogy Lipsius bosszankodva sétál fel-alá kis kertjében, kezében a frissen feltört pecsétű levéllel. A Tacitus-idézet olvastakor megfordul benne egy pillanatra, hogy lerúgja az ösvényre belógó fehér tulipán fejét. Hegyes orrú cipőjével – kis számot hordott – már meg is billenti a szirmokat, céloz, de a mozdulat félbemarad. Ennyit mégsem ér a dolog… Eljut az utolsó sorokig, ráesik a tekintete a kásaevő-poénra – bosszúsan felciccen, és leteszi az iromány a lépcső melletti kőpárkányra. Még néhány ideges lépés, még egy pillantás a szemtelen tulipánfejre – aztán egy sóhaj és egy legyintés. A Mester fájó szívvel, legalább öt perc töprengés után, lemondott róla, hogy válaszoljon – no nem a kellemetlenkedő közvetítőnek („Johannes Rimainus ex primariae nobilitatis Hungaris unus" – micsoda álszerényen nagyzoló aláírás!), hanem az ígéretes jövőjű Révay Péter főispán úrnak. Mint ahogy a korábbi levélcenturiában már megdicsőített ifjabb Forgách további szolgálatait is nélkülöznie kellett, ha jót akart annak, akit féltő szeretettel óvott egy életen át a megpróbáltatások viharaitól: saját magának.

Következtetés

A tanulságok levonása ezek után látszólag egyszerű feladat, bár nem akarom azt a látszatot kelteni, mintha önmaguktól „adódnának", s teljességgel függetlenek volnának a saját értelmezői szándékaimtól. Úgy gondolom, a fentebb elmondottak nem jelentik azt, hogy a Klaniczay Tibor által alapvető tanulmányokban megfogalmazott állítások, amelyek a levéllel kapcsolatban annak eruditus, „akadémikus" jellegére vetik a hangsúlyt, ne volnának továbbra is védhetőek. Azt viszont igen, hogy érvényességi körük szűkebb, mint eddig sokan gondolták. Úgy vélem, hogy a levél elsődleges kontextusa, akárcsak a „késő-reneszánsz" korszak sok egyéb irodalmi jelenségéé, a vallási kontextus, lényegi kijelentései a konfesszionalizáció problémakörében mozognak, legfontosabb pontján a vallásszabadság elsőbbségét posztulálja a politikai stabilitással szemben. A kutatás tanulságai alapján erős revideálásra szorul a Rimay-kör viszonylagos vallási közömbösségéről, s magának Rimay Jánosnak szelíd inter- vagy szuprakonfesszionalista voltáról for-

galomban lévő közhely.[151] A Lipsius-kultusz ebben a körben mindössze egyfajta racionalitás iránti nyitottságot jelentett, bizalmat és reményt abban, hogy a hitbeli meggyőződés nem a lélek indulati részében székel, hogy a vallási viták értelmesen is lefolytathatók – de semmiképpen sem lemondást a saját meggyőződés végső igazáról, még kevésbé a hitbeli meggyőződések egymással való relativizálását. Ez utóbbi magára a mesterre, Lipsiusra és szűk körére volt jellemző, s a hazai kutatás olykor szívesen olvasta bele a „tanítvány" írásaiba (például a nevezetes levélbe) is. Ám Rimay csoportjának tagjai ekkor, a kilencvenes évek elején, szinte kizárólag a saját álláspontjukat félreérthetetlen egyértelműséggel képviselő protestánsok voltak (lutheránus túlsúllyal), az interkonfesszionalizmus az ő körükben legföljebb a protestáns felekezetek közötti átjárás lehetőségét jelentette. A kései Rimay teljes egyértelműséggel tér majd vissza az Isten helyes ismeretét és tiszteletét előíró „sima és igyenes", „illetlen toldalékokkal nem illetett" *regula*[152] hirdetéséhez („Hitemben adj igaz vallást, / Ne tiszteljek helyetted mást")[153] – de vajon visszatérés ez? Hiszen már fiatal korában, s éppen ebben a levélben sem tesz mást, mint szelíd célzással rákérdez: ugye érthető úgy is a *Politica* államvallással kapcsolatos ambiguus megfogalmazása („unam religionem in uno regno servari"), ahogyan azt egy türelmes, de szilárd meggyőződésű lutheránus érteni szeretné. A válasz (a nemválasz) egyértelmű: nem.

Függelék
1. Rimay János levele Justus Lipsiusnak[*]

[332a] Eruditissime Vir, domine Amice mihi singulari observantia colende, salutem et propensam obsequendi voluntatem.[**]

Vitae meae statum, exordium, cursum si coram te, eruditorum politissime, spatio mihi temporum metiri liceat, minuti laboris onus (dixerim facile) in me recipiam, ut pote qui Sexagesimo et nono supra sesqui millesimum Christi anno ortus, in Secundum hunc atque Nonagesimum devenerim. At tantuli temporis aerumnas, cum maximo periculorum terrore crebroque salutis discrimine si animo recolligo, vixisse nimium diu me satis agnosco, et si non consenuisse. Cuius satietatis desiderium mihi saepe non obscure instillabat tristissima rerum haec facies, quod manu Turcarum ter sedibus pulsum, propinquis

[151] Erre teljes joggal hívja fel a figyelmet ÁCS, *A hallgatás művészete*, id. kiad., 26. is.

[152] Az idézetek a kései versciklus nyitódarabjának prózai argumentumából valók: RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 93–97; RIMAY *Írásai*, id. kiad., 75–78. A hangsúly természetesen a többször elismételt *regulá*n van.

[153] RIMAY *Összes művei*, id. kiad., 98; RIMAY *Írásai*, id. kiad., 80.

[*] A levél lelőhelye: Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ms. Lips. 4, 332a–333a. A latin szöveg átiratában az eredeti kis- és nagybetűs alakokat, informatív voltuk miatt (pl. címeket jelölnek) megőriztem (külön figyelmet érdemel a DEUS többszöri nagybetűs írásmódja); az egyéb, következetesen ismétlődő jellegzetességeket (v/u alakok váltakozása, j/i alkalmazás, kötőszavak – utpote, etiamsi, quare stb. – különírása) szintén megtartottam, az interpunkciót viszont jelöletlenül közelítettem a standardhoz.

[**] Külső címzés: „Eruditissimo et Celebris famae viro, Domino Iusto Lipsio, etc. Domino Amico suo singulari observantia colendo".

orbatum, opibus et diviciis spoliatum, universa item et nobilitatis ornamenta et corporis fortunaeque bona relinquere jussum, sicque ad instar Leonis rictu dissectum et dissipatum genus meum pro pristino affluentioris fortunae nitore minus gloriose vivere sentirem, sed vero doloris huius duriciem doctorum virorum praecepta aurea et ferreae manus ad quas ego (ut pristinae nobilitatis jacturam videlicet mundanae et corporeae, altera hac quae ex animi bonis constare perhibetur, resarcirem) saepissime recurrebam, non diminuerunt tantum, sed euellerunt etiam. Inter quos tu, clarissime Lipsi, praecipuus huius officii auctor extitisti, quum prima Epistolarum tuarum selectarum Centuria mihi obuiando, sapientioribus me inde liquoribus imbuisses, riteque edocuisses, non DEUM duntaxat esse, qui sic de nobis statuat, sed simul et Patrem; salutare igitur, bonum, prosperum, quicquid sensibus oculisque nostris aliter videretur, nec culpare posse aliquid malum et acerbum in eo, qui bonitas et benignitas totus etc. Ubi te quidem cum tuis et in tuis non nisi laudare, admirari, amare potui, sensibus, affectu, corde. Accendebat praeterea Constantiae tuae constantis desiderium in me tua Centuria, ubi frequens est eius mentio, tua, amicorum. Quae me tantisper latuit, dum a foelicis memoriae viro Generoso ac Magnifico Domino Stephano Melith de Briber, Caes[areae] Maiestatis intimo Consiliario, et Scepusiensis Camaerae in Superiori Hungaria Praefecto, summo litteratorum fautore, haud ita pridem defuncto etc. in conuiuium accitus (prout mihi non amicissimus solum erat, sed summe quoque fidelis), oborto de te sermone et tuis laudibus, eam manibus suis oblatam in amoris sui pignus una cum Politicis tuis accepissem, accepi, exosculaui, libaui, obstupui, servo ultro, lego, amo, laudo. Stilum si reputo? Merum mel, summa suavitas ibi, lux, sol, cuius corusco radio antiquorum Eloquij lunam nimis obscurasti. Si adfectum? Viva humanitas nitet. Sobrio calamo sobrie sobrius haec scribo: ab ipsis enim incunabulis (ne clam te sit) eo me natura beneficio muniuit, ut omnibus inebriantibus succis interdictis solius aquae mihi in potu usum concesserit, nec iudicare permisit de re quavis, nisi prius inspectis medullis. Prodeant nunc Lipsicidae, fremant, carpant, dicant quicquid velint, tumultuentur, numquam efficient, ut tuos a te auellant. Intelligo quosdam obiecisse tibi te in Politicis tuis Fati recensionem, et religionum tolerandam disparitatem minus dextre posuisse, quasi ad omnes haereses fouendas atque amplectendas liberiores valuas patefeceris, sed nimium coecutiunt, nec est, quod ibi quid mutes tuorum respectu, (doctos intelligo et tenerioris iudicij viros) qui satis te Christiano sensu ea collocasse intelligunt, quibusve hic fructus ibi proponitur, ut Pii sint, et Fata sequantur, id est DEUM. In religione autem, ne supersticiose timeant DEUM, sed recta cum Fiducia atque Fide eum reuereantur, etc. Pro aduersariis ne labora, nam ab inuidia tutus non recedes, etiamsi cuncta absolute et perfecte administraveris. Lasciuiant illi (ut solent) effrene, qui (sicuti in literis ad Collinum ipse sentis) nec uinci quidem ac repelli possunt, sine macula tam maculosi. Divinasti apud Hadrianum Saraviam quoque, sperare te Politica tua firmioris attentique iudicij Lectoribus probaturum, nunquam uero iis, qui peruolant, et instar apum scripta saltem delibant. Equidem solida contra iudicium vulgi (ut assueui) firmiter amabo, atque Politicorum tuo opere nil operosius aut augustius, nec sanius quidem in hoc censu me unquam legisse, non solum fateor ingenue, sed et totam meam uitam tuae me debere sponte percipio; a te enim aura cuius afflatu diu arescens

illa refloruit, ob hocque nimium grata esse mihi coepit, quod cum tua uiuat, utinam etiam tibi possit. Praecipuum mihi uotum in hac vita innotescere viris, qui claritatis aliquid habent ab ingenio et scriptis, quorum in numero cum tu maxime sis eminentissimus, iure amorem tuum ambio, et magni aestimo. Extra admirationem ergo apud te sit, dulcissime Lipsi, quod ex remoto et afflicto hoc orbis angulo, illo Martiali tractu, hanc amoris mei ad te erumpere gestientis cymbam velo gratitudinis instructam direxerim, quin potius eo apud me quoque splendore fac liberalitatis tuae **[332b]** lux renideat, ut me amantem mutuo (quod facere soles) vicissim redames, cuius evidens specimen sic coram me edideris, si quicquid uel tuis aut tibi ipsi ex hisce oris gratissimum fore censueris, eorum compotem per me te iri iubebis, non labori, crede, non opibus parcam, si tenues meae extiterint aut exiguae tibi magno. Sunt Magnates, sunt Barones, qui amore mihi omnes impense deuincti, sancte omnia se tibi debere agnoscent. Quid de Michaele Forgachio tecum ante fide amore coniuncto, iuuene candido erudito, et sua ipsius stirpe digno sentis? Ille nunc ex Italia rediens, ab insidijs latronum (licet humero saucius) ope dei uendicatus, Epistola tua sibi pollicitum de Formando Imperante librum tuum manibus officiose terit, mente colit. Huius Patruelis Illustris ac Magnificus dominus Emericus Forgatsius, Trinciniensis Comitatus Comes, Eques auratus, et Maiestatis Imperatoriae Consiliarius, Ducibus praeterea Saxonum affinitate iunctus, Musarum summus moecenas, uir erudicione et uita praestans, etc. vix credas quantum te amet, et quanti faciat. Idipsum Gen[erosus] ac Magnificus Dominus Petrus de Reua, Comes Turocensis, Argentoratensibus studijs paulo ante valedicens, singularis tui observator et insignis cultor, cum omnibus illis agit, qui ex nostra turba, nostro censu, apud quos omnia tua religiosissima. Experiare itaque amorem nostrum, officium, nutu, si non iussu, nosque ad gratiam referendam praestabimus (ut tu adnotasti) non modio, sed horreo toto. Sicque voluntas scribendi nunquam in nobis deerit, modo opportunitas mittendi adsit.

Nova, quae apud nos, et inter nos, haec habeas.

Vix sedato Patriae uulnere, creber Turcarum in vicinios illatus impetus, renovata[***] velut cicatrice, tristissimi facinoris famam in dies ad nos relegat. Cum enim praecio conductae spe pacis et robur militum sensim decessisset, abrogato militaris stipendij fulcro, omnique virtutum sublato praemio, et fortalicia Regni non ea municione et moderatione, qua tempore pacis ad Bella tempestiuius erant conformanda, curarentur, Turca (qui fidifragis atque periurijs decorum tenuit genti suae victorias semper acquirere opumque augmenta) opportunum ratus, per se ex incuria ruinam minitancia moenia tum omni quoque opis spe destitutum, ideoque praedae sponte patentem militem invadere, Bassa Illiridis ualida armatorum manu reliquias Sclauoniae atque Dalmatiae nostracium contra spem adortus, municiores quatuor arces cum octo castellis, trucidatis nostris, Maio atque Iunio mensibus praeteritis, Imperio Turcico adscivit.

Erat inter commemorata haec loca Bihegi nomine Arx cum oppidulo, tute aduersus uim paulo remissiorem munita. Huius loci Praeses natione Alemannus, tum saluti suae, militum, et oppidanorum etiam multum conducere existimans, si oppidum fide Turcica

[***] A kéziratban hibásan: *renouato*.

tentatum, non expectato expugnationis euentu decidisset, commilitonum assensu pactis inter se condicionibus se et suos fidei illorum offert, dum porro educti se ad repetendum iter in Patriam accomodant. Aga quidam Turmae Turcicae Praefectus adamata Praesidis coniuge, ius ab eo sibi ea potiundi petit, atqui isto renuente, quod iniquissime rem minus concessibilem uel fidei Christianae aequissimam postularet, uiolentas rei peragendae manus accomodat, qua re uehementissime punctus Praeses, arrepta sclopeta ictu Agam interficit, facto tum tumultu, Turcae in nostrates irruentes, plusquam ter millenos necant, reliquos captiuant.

Interea Thomas Erdödius Illustri ex familia natus, Sclavoniae atque Croatiae Banus, vicina hac clade perterritus, quo comode[****] adversus hoc incendium, dicioni suae iam iam iminentem, posset prospicere, collecto quali potuit exercitu, castra ad fluminis Kupae ripam locat. Mittuntur e Carinthia quoque auxiliares copiae, quos in supplementum suorum Banus ipsis assentientibus agglutinat. Caeterum cum praesidii amnis fiducia indiligentius vigilias agunt, constructo nauali ponte Turca, superatoque intempesta nocte amne, somno hos torpentes incaute corona cingit, nimiumque lethali strage affectos ita mactat, ut uix Banus cum paucis quibusdam salutem reportaret.

Hac opportunitate commotus Budensis etiam nouicius Basse, qui ex Arabia paulo ante euocatus functionem dicti officij obtinuit, spiritu superbo, nimioque crudelitatis feruore tumens, dum Christianorum animum cum stupore, nisumque omnem conuersum ad res in Sclauonia patratas videt, ut ad signa milites conuocent, celeriter Praefectis edicit. Illi mandato obtemperantes, Turmas in ordinem cogunt, qui cum duodecim millium armatorum numerum supplessent, ex mandato (quo primitias fortunae militaris nouicij Bassae cum fructu reportent) Tibiscum superant, moxque Kallouinae Arcis in Superiori Hungaria, vicinia inuadentes gladio et igne uastant. Cuius grassantis vi, contermini et paulo longius distributi milites obuiam ire cupientes, uiribus impares, diu dubio cladis eventu **[333a]** inter se concertant. Tandem in aeditiorem colliculum impetu Ianizerorum acti, cum vehementiores tormentariorum globulorum ictus ultro sustinere nequiuissent, terga obuertentes qui euadere poterant, non <…> inulte, fuga saluti consulunt 7. Iulii.

Non sine gemitu et angore possum, clarissime Lipsi, tam praestantissimorum militum, nobiliumque uirorum charissimorum meorum amicorum memoriam repetere, quos hic uel durior captiuitas, uel ipsius dulcissimae uitae amissio a consuetudine mea separauit, ita quidem, ut uix nostra memoria intra hoc afflictum regnum fuit commissum praelium, in quo tam fortes milites, strenui nobiles, pugnae piloque assueti concidissent. Inter quos Stephanus Balasdiak (licet enim unum exempli causa proferre) Agriensis procapitaneus, Agriae totius Hungariae imo et Europae celeberrimo in confinio a multis iam annis partis uictorijs praestanti fama celeber, magno militum omnium cum commodo degens, dum audacius pugnam capessit, intentiori id cura cauens, ne uiuus in praedam hostibus ueniat, postquam equus etiam, quo uehebatur, transfixus fuisset, acceptis pluribus uulneribus, semiuiuus in terram corruit. Cui Gener Nicolaus Segniejus nobilis, Simonis Forgachii, Parentis nimirum Michaelis tui illi Forgatsii ex sorore Nepos, bellica uirtutis fama apud

[****] *comode:* a kéziratban javítva *comodde*-ről.

nullos nostratium non celeber, opitulare cupiens, aedita memorabili strage uulnerando atque interficiendo hostes, dum praestantissimum quoque equum, cui insidebat, amisisset, lassus vulneribus, hastis duabus transfossus, exanimis a Turcis capitur, dein capite privatur. Cujus in auxilium Iobus Segnieius fratruelis, ipse etiam impiger miles, dum impensiorem curam nauat, capite mulctatur. Ita hos miseros ne nouercans quidem fortunae impetus a virtute et amore quiuit auellere, quos serenior fortunae uultus mente coadunaverat. De coeteris ne lachrymans, impedito uisu, officio meo desim, in praesenti nihil agam.

Jam si status gentis nostrae cum Gallis et Belgis tuis conferatur, quorum sortem suspiriose melleis tuis scriptis prosequeris, uter ex duobus sub maiorem miserationem redigi debeat, nimium ambigo, nisi quod nos naturalem hostem, et qui corporibus tantum atque opibus nostris inhiat, sustinemus, interea audiendi puri verbi dei apud nos relicta potestate. Illi nec anima nec corpore tuti, sublato etiam loquendi audiendique commertio, taciti suspirant, qui et memoriam quoque ipsam perdidissent, si tam ipsorum in potestate esset obliuisci quam tacere (ut tu habes). Sed alias de his plura, praesertim si ex te has tibi redditas fuisse intellexero.

Illud unum memineris uelim, quod si quid literis meis rescripseris, Joanni Aubrio mitte Francofordiam reddendas, tuas uero a me quo atque cui destinem, tu quaeso author mihi sis, scripturo nempe tunc et crebrius et largius, ut sic tecum animo coeam, cum corpus dissita interualla, a copula tam sancta utili et honesta interpellent. O utinam imaginem tuam Golczius et nobis impertiat, ut eius faciem uidere liceret, cuius Ambriferi ingenij spiramenta auide hausimus, mentem stupuimus. Sed ne Lipsiani Horti legem praeuaricasse uidear, retraham calamum, illud a te rogans, ut amantissimos tuos, Douzam praecipue et Raphelengium, meo nomine plurima salute impertias, atque tenuem hanc meam scriptionem, sine sanguine, colore, carne datam, boni consulere uelis. Malui quippe balbutiendo tibi gratus, quam silentio fraudulens esse.

Salve, lux nostra, nec id solum, sed saeculi, Dominus turbones tuos turbet, pellat, aboliat, uacillantem valetudinem tuam sustentet, te protegat, seruet, ad Annos foelices, dies letos, nec sinat te diu apud pultiphagos.

Vale, Trenchinij Hungar[orum] XX. Aug[usti] 1592.

Servitor et Amicus

Joannes Rimainus
ex primariae nobilitatis Hungaris unus

2. A levél fordítása

Művelt férfiú, igen tisztelt uram és barátom, üdvözletemet és készséges szolgálatomat ajánlom![*]

[*] Külső címzés: „A művelt és kiváló hírű férfiúnak, uramnak és különlegesen tisztelt barátomnak, Iustus Lipsius úrnak". Burman elhagyja a címzést, a megszólító formulát, s helyettük Rimay aláírását emeli címmé: „Johannes Rimainus ex primariae nobilitatis Hungaris unus".

Ha életemről, annak kezdetéről és eddigi útjáról csupán az eltelt időt mérve számolnék be neked, művelt férfiak legjelesebbje, kicsiny feladatot, mondhatni könnyű terhet vennék magamra: Krisztus ezerötszázhatvankilencedik esztendejében születvén érkeztem ehhez a mostani kilencvenkettedikhez. Ám ha elmémbe veszem e csekélyke idő oly sok veszedelemmel fenyegető s gyakran az üdvösséget is veszélybe sodró viharait, arra kell jutnom, hogy meg nem öregedtem ugyan, mégis elég sokat éltem. A korral járó nyugalom iránti vágyat szüntelenül és félreérthetetlenül plántálta belém a világ szomorú sora: miután nemzetségemet a török háromszor vetette ki fészkéből, megfosztotta rokonságától, kiforgatta vagyonából és gazdagságából, s mintha csak oroszlán marcangolta volna össze és szórta volna szét, nemességének minden ékességéről és a világi szerencse adta javairól lemondani kényszerült – magam már alacsonyabb sorral vagyok kénytelen beérni a valahai fényes jómód helyett. Ám ezt a mardosó fájdalmat a tudós férfiak aranyat érő tanai és vaskemény kezei (melyek segítségéhez gyakran folyamodtam, hogy az ősi – mármint a világi és külső – nemesség elvesztét ama másikkal pótoljam, amely az elme javaiból fakad) nem csupán enyhítették, de ki is irtották belőlem. Közülük is te végezted el, dicső Lipsius, e munka derekas részét, midőn – kezembe akadván válogatott leveleidnek első *Centuriá*ja – bölcsebb nedvekkel tápláltál s helyesen tanítottál, hogy aki sorsunkat így szabja, nem csupán Isten, hanem egyszersmind Atyánk is, és még amit másként érzünk vagy látunk, az is üdvös, jó és boldogító, s hogy nem róhatunk fel semmi rosszat és kegyetlenséget annak, aki maga a teljes jóság és jóságosság. Leveleid alapján bizony csak dicsérni, csodálni és szeretni tudhattalak téged s tieidet, értelemmel, érzéssel, szívből. *Centuriá*d azután állhatatos vágyat gyújtott bennem *Állhatatosság*od iránt, amelyet te és barátaid is gyakran említetek leveleitekben. Ez azonban mindaddig rejtőzött előlem, mígnem a boldog emlékezetű nemes és nagyságos Bribiri Melith István úr, Ő Császári Felségének belső tanácsosa és a felső-magyarországi Szepesi Kamara elnöke, a művelt férfiak nemrégiben elhunyt legfőbb jótevője, tudós eszmecserére invitált meg (lévén hogy nemcsak legközelebbi barátságába, de legbensőbb bizalmába is fogadott), s ott rólad és a te dicséretedről forogván a szó, szeretete jeléül saját kezűleg ajándékozott meg vele, *Politiká*ddal egyetemben. Amint megkaptam, megcsókoltam, megkóstoltam, s elámultam rajta; féltve őrzöm, olvasom, szeretem és csodálom. Ha stílusát ízlelgetem, színmézet és tiszta édességet találok benne, világosságot, napot, amelynek tündöklő fényével homályba borítottad a régiek ékesszólásának holdját. Indulatát tekintsem? Eleven humanitás sugárzik belőle. Józan tollal, józanul és józan létemre írom mindezt, ugyanis születésemtől fogva (tudnod kell ezt is) a természet azzal a jótéteménnyel áldott meg, hogy minden mámort hozó nedűt eltiltva tőlem, egyedül a víz ivását engedélyezi, és egyetlen dologról sem hagy ítélkezni, amit előbb alaposan meg ne vizsgáltam volna. Álljanak hát elő most a Lipsius-ölők, lármázzanak, ócsároljanak, mondjanak, amit akarnak, háborogjanak, mégsem tudják soha tieidet tőled elszakítani. Azokra gondolok, akik szemedre vetik, hogy *Politiká*dban helytelenül nyilatkoztál a végzet hatalmáról, valamint a vallási különbségek tiszteletben tartásáról, mintha csak ezzel tágra nyitottad volna az ajtót mindenféle eretnekség védelmére és elfogadására. Ámde az ilyenek sötétben tapogatóznak, és semmi okod sincs rá, hogy tanult és fino-

mabb gondolkodású híveidre tekintettel bármit is változtass nézeteiden, hiszen ők jól értik, hogy mindezeket keresztény szellemben állítottad, s mindőjük számára világos a tanulság: éljenek kegyes életet és kövessék a sors akaratát, amely nem más, mint Isten rendelése, ami pedig a vallást illeti, ne babonásan rettegjék az Istent, hanem egyenes bizalommal és hittel tiszteljék őt. Ellenségeiddel ne törődj, hiszen úgysem szabadulhatsz irigységüktől, akkor sem, ha mindenben kifogástalan tökéllyel jársz is el. Szemtelenkedjenek csak gátlástalanul tovább, mint szokásuk, hiszen – mint magad is vélekedsz Collinushoz szóló leveledben – az efféle piszkos népséget senki sem győzheti le és űzheti el anélkül, hogy maga is be ne piszkolná magát. Hadrianus Saraviához írott leveledben is azt jósoltad: *Politiká*ddal reményeid szerint a figyelmes és biztos ítéletű ítéletű olvasók körében aratsz majd sikert, nem pedig azoknál, akik méhek módjára röppennek át az írások fölött, éppen csak megízlelve azokat. Én bizony, szokásom szerint a közvéleménnyel szemben is, rendíthetetlen szeretettel ragaszkodom a szilárdan megalapozott igazsághoz, s így nem csak azt vallom meg őszintén, hogy politikai munkádnál sohasem olvastam átgondoltabb, tömörebb és e műfajban kiegyensúlyozottabb művet, de egyenesen úgy vélem, egész életemmel neked tartozom; felőled fúj ugyanis a szellő, amelynek lehelete újra virágba borította kiszáradásnak indult életemet, mely élet így újra kedves lett a számomra, s lévén hogy a tied élteti, bárcsak neked is kedves lenne. Ebben az életben legfőbb célom az, hogy oly férfiakkal kössek ismeretséget, akik szellemükkel és írásaikkal valamely téren kitűnnek; mivel ezek sorában is te vagy a legkiemelkedőbb, joggal áhítom nagyra becsült szeretetedet. Ne csodálkozz tehát, drága Lipsius, hogy a világnak e távoli és szomorú szögletéből, e a harcok sújtotta vidékről indítom útra rajongva feléd törekvő szeretetemnek a hála vitorlájával fölszerelt kicsiny hajóját, s add, hogy nagylelkűséged fénye rám is tündöklőbben ragyogjon vissza, hogy szokásod szerint engem, aki téged annyira szeretlek, viszontszeress; amiről azzal tennél kézzelfogható bizonyságot, ha bármiről, ami akár barátaidnak, akár neked magadnak hasznosnak tetszik, általam kívánnál értesülni: hidd el, sem fáradságot, sem költséget nem kímélnék, hogy mégoly kicsiny és jelentéktelen híreimet is hozzád, a nagyhoz, eljuttassam. Vannak itt előkelők, vannak bárók, akik áradó szeretetemtől lekötelezve szentül vallják, hogy mindent neked köszönhetnek. Mi a véleményed a hű szeretettel már korábban hozzád köttetett Forgách Mihályról, a tiszta lelkű, művelt és nemzetségéhez is méltó ifjúról? Aki Itáliából hazatérőben Isten segítségével megmenekült a rablók orvtámadásából (bár vállán megsebesült), s most szorgalmasan forgatja és tanulmányozza az uralkodó neveléséről szóló könyvedet, melyet még leveledben ígértél neki. Ennek nagybátyja, a nemes és nagyságos Forgách Imre úr, Trencsén vármegye főispánja, aranysarkantyús lovag és a Császári Felség tanácsosa, akit rokonság fűz a szász választófejedelmi családhoz, a széptudományok legfőbb pártfogója, kiváló életű és műveltségű férfi – alig hinnéd, mennyire szeret és milyen nagyra becsül téged. Hasonlóképpen a nemzetes és nagyságos Révay Péter, Turóc vármegye főispánja, aki nemrégiben fejezte be strassburgi tanulmányait, s különlegesen nagy híved és kiváló tisztelőd – összhangban mindazokkal, akik a mi gyülekezetünkből, a mi sorainkból valók, s akik áhítattal csüggnek minden szavadon. Tedd hát próbára köteles szeretetünket, ha nem paranccsal, csak egy intéssel, s mi hálánkat

(mint megjegyezted) nem vékával, hanem egész csűrrel hordjuk majd elődbe. Sosem fogyunk ki a szándékból, hogy írjunk, csak legyen módunk el is juttatni hozzád.

Íme, a hozzánk most érkezett és körünkben forgó új hírek.

Éppen csak gyógyulni kezdett hazánk sebe, midőn a törökök gyakori betörései a szomszédos tartományokba mintegy újra feltépik azt, s nap mint nap szörnyű gaztettekről értesülünk. Midőn ugyanis a megvásárolt béke reményében egyfelől a katonák harci kedve megfogyott (lévén hogy elvették tőlük zsoldjukat s minden vitézségük jutalom nélkül maradt), másfelől az ország erődítményeit békeidőben nem azzal a hadianyaggal látták el és nem olyan vezetés alá rendelték, amely háborúra készülve szükséges lett volna, a törökök (akik dicsőségnek tartják, ha győzelmeiket és anyagi gyarapodásukat folytonos békebontással és hitszegéssel érik el) alkalmasnak vélték az időt, hogy megtámadják a gondatlanságból összedőléssel fenyegető várakat s a minden segítség reménye nélkül magára hagyott, ezért zsákmányul szinte önként kínálkozó katonaságot. Az illír tartományok basája erős sereggel váratlanul rátört Szlavónia és Dalmácia még birtokunkban lévő részeire, a mieinket lemészárolta, és négy megerősített végvárat nyolc palánkvárral együtt a most elmúlt május és június folyamán a Török Birodalomhoz csatolt.

Volt az említettek között egy Bihács nevű, valamivel kisebb haderő ellen megfelelően megerősített vár, a hozzá tartozó városkával. A helység német parancsnoka úgy gondolta, azzal használ mind a maga, mind katonái és a lakosság üdvének, ha a várost a török adott szavában bízva az ostrom bevárása előtt feladja, s tiszttársai egyetértésével megegyezve a feltételekről, magát és övéit kiszolgáltatta az ellenségnek. Mikor végül kivonultak, s a hazatérésre készültek, a török lovasság egyik agájának megtetszett a parancsnok felesége, s követelte, hogy adja át neki az asszonyt, amit amaz, mint jogtalan és a keresztény hittel összeegyeztethetetlen dolgot megtagadott; az aga erőszakkal próbálta elérni célját, mire a parancsnok éktelen haragra gerjedt, s puskát ragadva lelőtte a támadót. Erre kavarodás támadt, a törökök rárohantak a mieinkre, több mint háromezer embert lekaszaboltak, a többit pedig fogságba vetették.

Időközben az előkelő családból származó Erdődi Tamás, Szlavónia és Horvátország bánja, ettől a szerencsétlenségtől felriasztva, hogy idejekorán felkészüljön a lassan az ő területét is fenyegető veszedelem elhárítására, akkora sereget gyűjtött, amekkorát tudott, és tábort ütött a Kulpa folyó partján. Karintiából is érkeztek segélycsapatok, amelyeket a bán azok egyetértésével a saját seregébe osztott. Azonban a folyó védelmében bízva a katonák hanyagul őrködtek, a török pedig hajóhidat építve éjnek idején átkelt a folyón, körülzárta a vigyázatlanul álomba merült sereget, majd rettenetes mészárlással szinte egy szálig levágta őket, a bán maga is alig menekült meg, néhány emberével együtt.

Kapott ezen az alkalmon az új budai basa, akit kevéssel korábban Arábiából helyeztek át, s így nyerte el az említett tisztséget; e kevély lelkű és a kegyetlenség szenvedélyétől fűtött ember, midőn látta, hogy a keresztények rémületükben minden figyelmüket és erőfeszítésüket a szlavóniai eseményekre összpontosítják, sietve üzen a parancsnokoknak, hogy szólítsák fegyverbe katonáikat. Azok engedelmeskednek, csapataikból sereget szerveznek, s mikor annak létszáma eléri a tizenkét ezret, a parancs szerint (hogy az új basa elérhesse első hadi sikerét), átkelnek a Tiszán, majd a Felső-Magyarországon talál-

ható Kálló várának környékére támadnak, s tűzzel-vassal dúlják a vidéket. Az ott állomásozó és a kissé távolabb elhelyezett katonaság szembe akar szállni a pusztító erőszakkal, ám mivel erejük nem elegendő, hosszan vitáznak egymás közt az ütközet kétes kimeneteléről. Végül a janicsárok támadása egy kisebb magaslatra űzi őket, s ott a heves ágyútűznek kitéve nem tudják tartani magukat, hátat fordítanak, s aki csak ki tud törni, nem harc nélkül, de futással menti az életét, július 7-én.

Nem tudok fájdalmas sóhaj nélkül gondolni, kiváló Lipsiusom, azokra a ragyogó vitézekre s a nemes és nekem oly kedves barátokra, akiket ez alkalommal vagy a kemény rabság, vagy magának az édességes életnek az elvesztése választ el tőlem; úgyhogy mondhatom, emberemlékezet óta nem volt ebben a meggyötört országban olyan ütközet, amelyben annyi rettenthetetlen katona, elszánt és fegyverforgatáshoz szokott nemesember esett volna el, közöttük (hogy csak egy példát mondjak) Balásdiák István egri vicekapitány, aki Egerben, egész Magyarország, sőt Európa egyik leghíresebb végvárában szerzett magának kiváló hírnevet sok éven keresztül aratott győzelmeivel, s katonái javára folytatott életével. Vakmerően vetette magát a harcba, azzal a szilárd elhatározással, hogy ne jusson élve az ellenség kezére; miután a lovat, amelyen ült, dárdával keresztülszúrták, s maga is több sebet kapott, félholtan hanyatlott a földre. Veje, a nemes Sennyei Miklós, Forgách Simonnak (a te Forgách Mihályod apjának) nővére révén unokaöccse, akinek vitézségét nincs, aki ne ismerte volna köztünk, ennek megsegítésére indulván, emlékezetes vérontást rendezett, vágta és gyilkolta az ellenséget, mígnem a nagyszerű lovat, amelyen ült, elveszítve, sebeitől elgyengülve s két lándzsától is keresztüldöfve, eszméletlenül került a törökök kezére, akik azután a fejét vették. Az ő unokaöccse pedig, Sennyei Jób, maga is igen derék vitéz, miközben az ő segítségére igyekszik, súlyos fejsebet kap. Így hát e szomorú véget értekből, akiket a szerencse derűsebb képe egykor lélekben egyesített, most még a szerencse mostoha indulata sem tudta a virtust és az egymás iránti szeretetet kiirtani. A többiekről, nehogy könnyeimtől elhomályosult tekintettel feladatomnak eleget tenni ne tudjak, most inkább semmit sem mondok.

Ha már most a mi nemzetünk helyzetét a te galljaiddal, azaz belgáiddal összevetjük, akiknek sorsát édes mézzel írott lapjaidon sóhajtva idézed fel, hogy vajon közülük melyiket kell inkább szánnunk, igencsak habozóba esem; hacsak azt nem tekintem, hogy mi csupán a testi javainkra, azaz vagyonunkra áhító természetes ellenségünket tartjuk fel, miközben megmaradt a szabadságunk, hogy Isten tiszta igéjét hallgassuk. Amazoknak viszont sem lelkük, sem testük nincs biztonságban, a beszédtől és egymás meghallgatásának lehetőségétől is megfosztva némán sóhajtoznak, és még magát az emlékezőtehetségüket is elveszítenék, ha éppúgy szabadságukban állna felejteni, mint nem beszélni (ahogy nálad is olvasható). De minderről máskor többet írok, főként ha értesülök tőled, hogy e levelem eljutott hozzád.

Csupán arra szeretnélek emlékeztetni, hogy ha válaszolni kívánsz leveleimre, Joannes Aubriusnak küldjed őket Frankfurtba; azt pedig, hogy én a magaméit hova és kinek címezzem, kérlek, te magad adjad tudtomra, szeretnék ugyanis gyakrabban és bővebben is írni neked, hogy ily módon egyesüljek veled lélekben, ha már testünket ekkora távolság választja el ettől az olyannyira üdvös, hasznos és tisztes együttléttől. Ó, bár Golczius

hozzánk is eljuttatná képmásodat, hogy arcát is láthassuk annak, akinek elméjét ámulattal csodáljuk, s halhatatlan szellemének leheletét türelmetlen vágyakozással szívjuk magunkba. Ám nehogy olybá tűnjék, áthágom a lipsiusi kert törvényeit, megállítom tollamat, s csupán annyit kérek tőled, hogy szeretett barátaidat, főként Dousát és Raphelengiust sokszor üdvözöld a nevemben, s hogy ezt a vér, szín és test nélkül fogant, gyenge kis írásocskámat jóindulattal olvasd. Inkább szeretnék ugyanis, bár dadogva, de kedves lenni számodra, mint hallgatásommal megrövidíteni téged.

Üdvöz légy, aki nemcsak a mi fényünk, de korunk világossága is vagy. Az Úr háborítsa meg háborítóidat, űzze és pusztítsa el őket, ápolja ingatag egészségedet, védelmezzen és őrizzen meg téged boldog évekre, örömteli napokra, s ne hagyjon sokáig a kásaevők földjén!

Élj boldogul! A magyarországi Trencsénben, 1592. augusztus 20-án.

Szolgád és barátod,

Rimay János
a magyar nemesek legjobbjainak képviseletében

1. Hendrick GOLTZIUS, *Justus Lipsius* (1587), rézmetszet,
British Museum, Prints and Drawings, regisztr. szám: 1927, 1008.19.

Amicitia etiam poſt mortem durans.

Arentem ſenio, nudam quoq; frondibus ulmum,
Complexa eſt uiridi uitis opaca coma.
Agnoſcitq; uices naturæ, & grata parenti
Officij reddit mutua iura ſuo.
Exemploq; monet, tales nos quærere amicos,
Quos neque diſiungat fœdere ſumma dies,

2. *Amicitia etiam post mortem durans* (fametszet) =
Andreas ALCIATUS, *Emblematum libellus*, Parisiis, 1536.

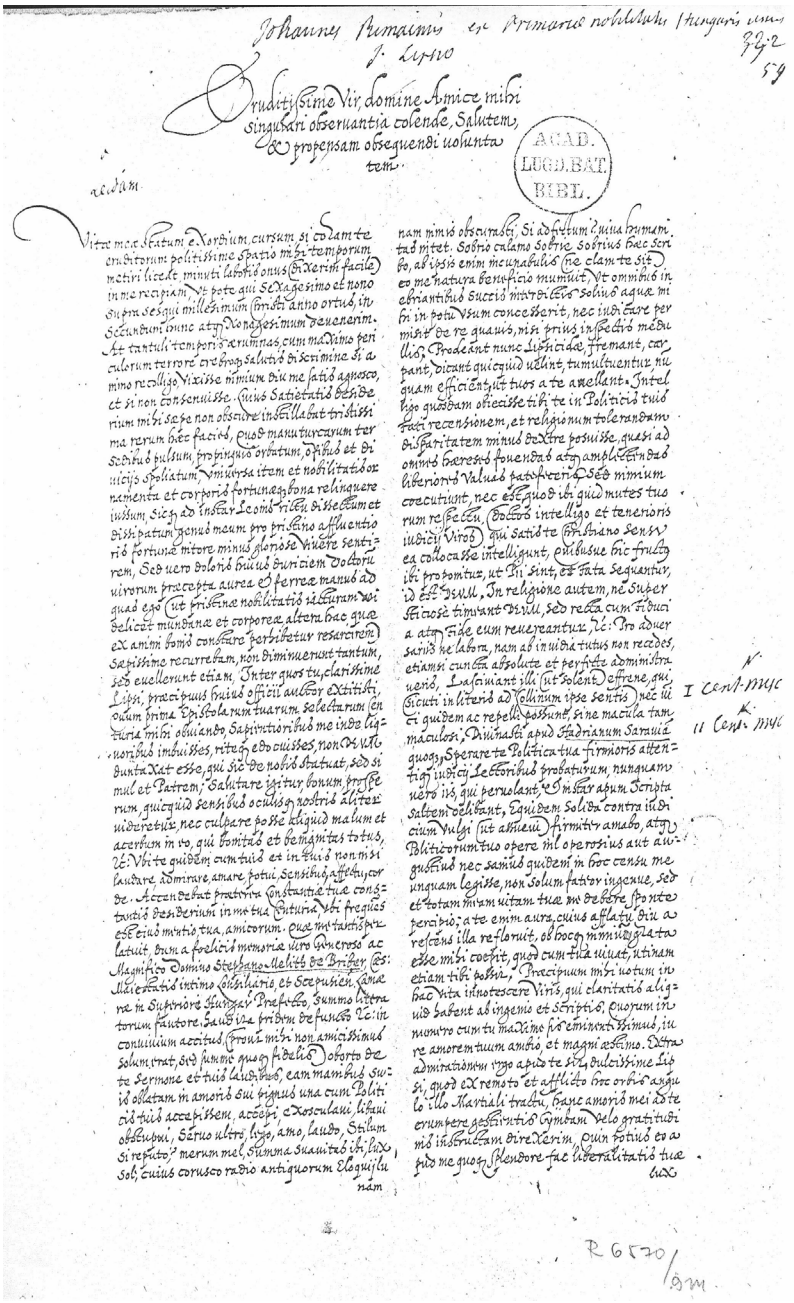

3. Rimay János levele Justus Lipsiusnak (1592. augusztus 20.), Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ms. Lips. 4, 332a–333a.

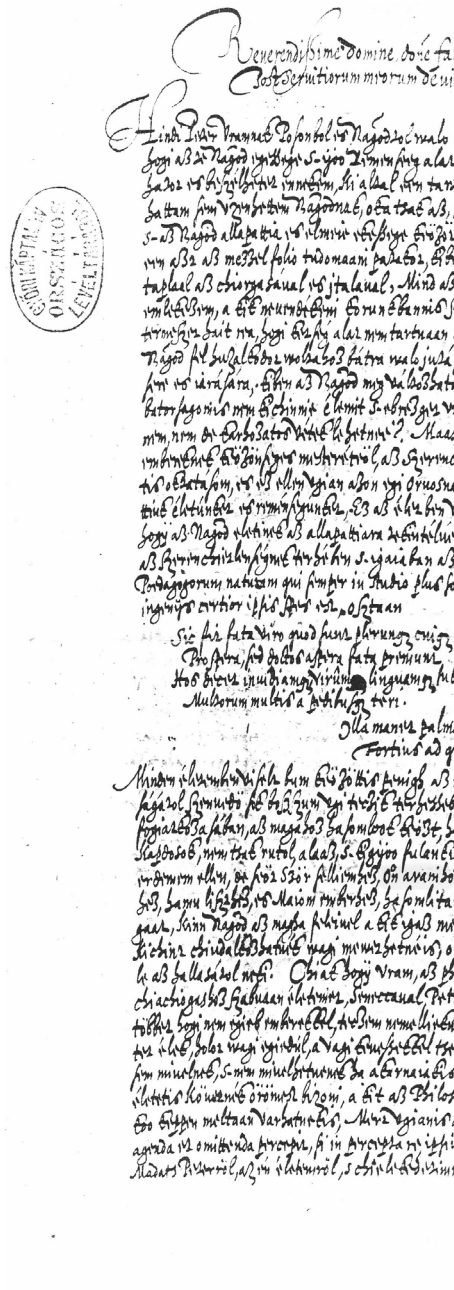

Cth. XII. A. 838.

4. Rimay János levele Naprágyi Demeterhez (1603. június 24.),
Győri Káptalan Levéltára, Cth. XII. 838.

FAZEKAS SÁNDOR

A GYÖNGY ÉS AZ ÁRPASZEM
(Prágai András: *Fejedelmeknek serkentő órája*)[*]

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Bevezető

Ezen előadásban a Prágai András által fordított *Fejedelmeknek serkentő órája* című királytükör poétikai vonatkozásaiból szeretnék felvillantani néhányat. Az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában készülő digitális kiadás előmunkálatainak néhány eredményéről szeretnék beszámolni, itt és most csak azt a kérdést vizsgálva, hogy milyen tanulságokkal gazdagítható Rimay János (1570–1631) nevezetes, Rákóczi Györgyhöz írott leveléről, illetve magáról Rimayról alkotott képünk Prágai András fordításának ismeretében. A kérdést Kecskeméti Gábor tette fel a levél antik utalásait vizsgáló dolgozatában.[1] A következőkben idézeteket fogok egymás után bemutatni, amelyek beható elemzése messze túlmutat egy húszperces előadás keretein. Az itt felsorolt idézetek koherenciáját az értelmezett *locus*ok, a bennük foglalt poétikai problémák és irodalomelméleti toposzok, illetve a stílusbeli követés és tudatos szembenállás dinamikája adja.

Miguel de Cervantes és Antonio Guevara

Amikor a tizenhetedik század elején Miguel de Cervantes (1547–1616) megírta a *Don Quijote* első kötetének bevezetőjét,[2] nem csupán a sekélyes lovagregények divatjának üzent hadat. Művének előszavában éppen Mondoñedo püspökét, azaz a *Fejedelmeknek serkentő órája* eredetijének szerzőjét, Antonio Guevarát kárhoztatja a legvehemensebben. Az előszóban Cervantes azokról a közönség által igen kedvelt szerzőkről beszél – s ezek közül csak Antonio Guevarát említi név, azaz titulus szerint –, akik művüket Arisztotelésztől Zénónig különböző bölcselők, történetírók, költők és teológusok műveivel töltik fel, oly módon, hogy szinte meg se szólalnak egy-egy nagy tekintély idézése nélkül, írásaikat pedig hatalmas apparátussal, előszavak, ajánlóversek és mutatók tömegével teszik tekintélyes külsejűvé. Az ilyen szerzők vezéralakja Mondoñedo püspöke: „Ha rablókról szólasz: elmondhatom neked Cacus történetét, melyet könyv nélkül tudok; ha

[*] A szerző kutatásait az MTA Bolyai János Ösztöndíja támogatja.
[1] KECSKEMÉTI Gábor, *Rimay retorikai nézeteinek forrásai és összetevői,* ItK, 109(2005), 222–242.
[2] Megjelent 1604 végén, 1605-ös impresszummal.

csapodár asszonyokról: itt van Mondoñedo püspöke, aki Lamiát, Laiszt és Flórát említi, s ha őt idézed, bizonyára sokat nyersz hitelesség dolgában…"[3]

A rövidke utalásban két fricska is található. Az egyik az, hogy Cervantes a püspök épületesnek szánt művéből éppen a csapodár asszonyokról szóló részt emeli ki, hiszen Guevara szándéka vélhetőleg nem a szórakoztatás vagy az erkölcstelenség propagálása, hanem éppen ellenkezőleg: az épületes nevelés volt. Másrészt Guevara előszava is elismeri, hogy műve sok kritikában részesült: a kortársak nemigen tudtak mit kezdeni történelem és fikció keverésének ezzel az újszerű módjával, amellyel Guevara hősét, Marcus Aureliust, a sztoikus római filozófus-császárt ábrázolja. Rimay híres levele az előbbi kifogással szintén élt Guevara művével kapcsolatban. Ez onnan van, hogy Guevara mindkét kritikusa, a spanyol és a magyar is olvasta a ferences szerzetes előszavát – sőt, Cervantes esetleg a Guevarát támadó iratokhoz is hozzáférhetett, amelyekre következő kiadásának előszavában maga a szerzetes is reagált –, amelyben kénytelen mentegetőzni az említett kifogások miatt. Rimay forrásaihoz azonban fontos adalék, hogy ellenérveinek egy része magából Antonio barát előszavából származik.

Ma Cervantes a modern regényirodalom atyja, Guevara pedig szinte elfeledett szerzővé vált, pedig a szerzetes korabeli népszerűségben messze megelőzte a *Don Quijote* szerzőjét, nem csupán Spanyolországban, hanem szerte a világon.

Cervantes műve e kritikus bevezető ellenére rengeteget merített az elől munkájából, olyannyira, hogy a szakirodalomban felbukkan a vélekedés, amely szerint valójában Guevara sok szempontból Cervantes regényműfajt érintő fordulatának megalapozója volt.[4] Ivonne del Valle tanulmánya szerint a spanyol szerzetes olyan narratív technikákkal kísérletezett, amelyek az első modern regény írójánál is megtalálhatóak: az elbeszélés új típusú heterogeneitása, illetve a valószerűség újfajta illúziójának kimunkálási kísérlete.

Ezen túl Guevara *Relox*a az egyik kezdeményezője volt egy stílustörténeti forradalomnak több európai országban, így Angliában és Franciaországban is (és nálunk sem maradt hatástalan). A tizenhetedik–tizennyolcadik században ugyanis nem Cervantes, hanem Guevara művei voltak azok, amelyek általánosan ismertek és elismertek voltak Magyarországon; a mű gazdag recepciótörténete részben máig is feltáratlan.

Wanckel és Guevara

Rimay és Prágai viszonyának további árnyalásához, illetve a mű lehetséges poétikai-retorikai kontextusainak megállapításához először azt kell figyelembe vennünk, hogy a spanyol eredeti szerzője, V. Károly gyóntatója, a katolikus humanista műveltségű Anto-

[3] Miguel de CERVANTES SAAVEDRA, *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha,* GYŐRY Vilmos fordítását átdolgozta BENYHE János, Bp., Európa, 1966, I, 13.

[4] Ez a nézet több tanulmányban is felbukkan: Ivonne DEL VALLE, *La prosa novelizada del Relox de príncipes de fray Antonio de Guevara,* Nueva revista de filología hispánica, 50(2002), 181–190; Angelo J. DISALVO, *The Ascetical Meditative Literature of Renaissance Spain: An Alternative to Amadís, Elisa and Diana,* Hispania, 69(1986), 466–475; az utalás a 469. lapon található.

nio Guevara (1480–1545),[5] illetve a latin változat fordítója, a wittenbergi latin- és történelemprofesszor, majd rektor, Johann Wanckel (1554–1616)[6] milyen stílusban szólalt meg, s ezután érdemes felvetni, hogy a magyar változat írója, a heidelbergi peregrinus, majd szerencsi református prédikátor, Prágai András (1590 k.–1636) milyen nézeteket vallott a fordításban, s ezek a nézetek mennyire különíthetőek el egymástól.

A spanyol és a latin változat különbségét jól megvilágítja az alábbi Wanckel-idézet: „Írásának folyását az ő életének neméhez mérvén, ottan Szentírás-magyarázó doktorokhoz tartozó szókat, és értelmes mondásokat ejtsen. Melyeknek magyarázását, az mint szinte az Spanyol nyelvnek *tekervényes* és maga tulajdon szavának ékességében őtőle kényszeríttettem *szorosabban* és *világosabban* formálni; Mivel illetlen és megérthetetlen magyarázó nem akartam lenni; Megbocsáss énnékem, hogy *hívebb akartam lenni inkább, mintsem ékesen szóló…* ”[7]

Wanckel erre az egyértelmű stílusbeli változtatásra tehát nyelvi okokból kényszerül: a spanyol nyelv tekervényes körmondatait célratörőbb, világosabb mondatokkal igyekszik ha formailag nem is, de tartalmilag legalább híven visszaadni. Ezen túl pedig idézetekkel tölti fel a margókat, mondván, hogy dísztelen az a lapszél, amelyet nem jegyeztek tele a szöveg értelmét megvilágító szentenciákkal.

Egy Cicero-idézet kétféle fordításban

Ezek után rátérve a Rimay-levélre, több olyan idézet is van, amely közvetlenül kapcsolódik Prágai fordításának idézetanyagához. Rimay János nevezetes Cicero-idézete például ilyen: „Az a javallandó s magasztalandó, ép és egész írásfolyás, akiben semmi hiálló, hézagos üresség, semmi ízetlen dísztelenség, semmi farka vágott kurtaság, semmi sugorodott lábú sántaság, semmi szükségtelen partjai kívöl folyamodott csacsogó csalcsapság nincsen, úgymond.”[8]

A *De oratore* nevezetes Cicero-*locus*a felbukkan Antonio Guevara előszavában is: „Végezetre abban is nagy szorgalmatossággal munkálkodtam, hogy írásomban fölöttébb rövid beszédű ne legyek, hogy írásom is fölöttébb homályos ne legyen avagy fölöttébb szapora beszédű se legyek, hogy valamiképpen csacsogónak ne mondattassam. Mert

[5] Antonio de GUEVARA, *Obras completas,* ed. y pról. de Emilio BLANCO, Madrid, Turner, 1994 (Biblioteca Castro). Az első kötet életrajzot, illetve mindkettő bibliográfiát is tartalmaz. A kötet feldolgozásához Hausz Frigyes nyújtott segítséget, amit ezúton is köszönök.

[6] Heinrich PRÖHLE, *Wanckel, Johannes = Allgemeine deutsche Biographie*, XLI, Leipzig, Duncker & Humblot, 1896, 133 sk.

[7] *Feiedelmeknec serkentö oraia, az az Marcvs Avrelivs csaszarnac eleteröl az hires GVEVARAI Antaltol… irattatot három könyvec, mellyeket… deac nyelvre forditot es… meg vilagositot WANCKELIVS Ianos, most penig ez Serkentö oranac elsö és harmadic könyveit… Rakoczi Györgynec parancsolattyara magyar nyelven tolmacslotta PRAGAY Andras szerencsi prédicator,* Bártfa, 1628 (RMNy 1400 – a továbbiakban: DRASKOVICH–PRÁGAI), B3r.

[8] RIMAY János *Összes művei,* s. a. r. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 437.

minden írásnak méltósága ez egy dologban áll, hogy kevés szókkal, de sok nehéz és értelmes mondásokkal terhes legyen."[9]

Jól látható, hogy a nevezetes *locus*t teljesen más szellemben értelmezték: Guevara közelebb maradt a betű szerinti értelemhez, ugyanakkor a szentenciák fontosságát hangsúlyozza az értelmezésben, míg Rimay attól eltávolodva részletező, túldíszített olvasatát adta a szövegnek. Nagy tudatosságra vall Rimay részéről, hogy éppen ezt az idézetet fordította le, avagy írta át saját képére. Még valami feltűnő az idézetből. Cicero értelmezése igen tág keretek között mozog: gyakorlatilag ellentétes olvasatokat látunk. Wanckel egy mérsékeltebb irányvonalat látszik követni, amelyben a retorizált stílus jól megszerkesztett, impozáns építményeket eredményez, amelyek azonban mentesek a Rimayra olyannyira jellemző túlburjánzástól.

Még izgalmasabb lenne, ha Rimay meglehetősen radikális poétikai és retorikai nézeteihez nem pusztán ellenvéleményt, hanem forrásokat is fellelhetnénk a *Fejedelmeknek serkentő órája* szövegében.

Sidonius és Statius: egy alternatív stíluseszmény

Wanckel Prágai által lefordított előszavában találjuk az alábbi, fontos idézetet: „Mivel pedig tulajdona ennek a könyvírónak, hogy sok és bársony színű (az Sidonius mondása szerént) poztojival az értelmes mondásoknak egyszer el-kezdett dolgait, diszessen bévitse, úgy hogy nem sok czikkelt magyarázzon ki, valamely értelmes mondásnak, az mint Cicero szól, ahhoz való szabása nélkül; ugyanazon sententiákat tetszék nem csak egy-két szóval öreg szegletes bötűkkel való kiírással tetteteseké tenni, de még jeles tudós embereknek hasonló mondásival is, kik magyarázás és világosítás helyett lennének, megerősíteni."[10]

Sidonius a császárkori költőt, Publius Papinius Statiust[11] említi a Wanckel által idézett *locus* eredeti kontextusában, XXII. carmenjének prózai zárlatában.[12] Ezen a helyen Statius *Erdők* című alkalmi versgyűjteménye lép elő mintává, amelynek egyes darabjait Sidonius tartalmuk szerint felidézi. A versek alkalmi költemények; a szerző egyszerűbb, kicsiny témájukat (amely néha mindössze egyetlen hajfürt) „bíborrongyok" gyanánt mitológiai ékítményekkel, történeti adalékokkal dúsítja terjedelmessé.

Azt eddig is sejthettük, hogy Rimay János meglehetősen szélsőséges stilisztikai elveinek egy része legalábbis bizonyosan az antikvitásból származik. Statius és Sidonius

[9] Antonio GUEVARA első előszava V. Károly császárhoz: DRASKOVICH–PRÁGAI, *i. m.,* D3v.

[10] Johannes WANCKEL előszava Friedrich Wilhelm szász választófejedelemhez: DRASKOVICH–PRÁGAI, *i. m.,* B3v.

[11] Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története*, Bp., Balassi, 2004, II, 736–749. Az *Erdők (Sylvae)* kétnyelvű kiadása: Publius Papinius STATIUS, *Erdők: Latinul és magyarul,* ford. MURAKÖZY Gyula, bev. HEGYI György, Bp., Akadémiai, 1979.

[12] Gai Sollii Apollinaris SIDONII *Epistulae et carmina,* recensuit et emendavit Christianus LUETJOHANN, Berolini, apud Weidmannos, 1887; editio nova lucis ope expressa, 1961 (Monumenta Germaniae Historica: Auctorum Antiquissimorum Tomus VIII), 166.

jellemzői a szakirodalom szerint[13] a civilizáció és az irodalom párhuzamba állítása, az udvari kultúra tisztelete, az antitetikus, illetve párhuzamos mondatszerkesztés kedvelése, sok kitérő és gazdag stílusékítmények, erős mitológiai apparátus és gazdag utalásrendszer alkalmazása; a képi látvány részletes irodalmi megjelenítése, ábrázolása. Szójátékok, túlzások, körmönfontság és a meghökkentés vágya jellemzi a költészetüket, amelynek mintapéldája Statius, örököse és továbbfejlesztő teoretikusa pedig Sidonius volt. Ernst Robert Curtius nevezetes munkájában Sidoniust, legalábbis a 12. század időszakában, Horatius tekintélye mellé helyezi.[14] Illessük bármilyen jelzővel ezt a fajta antik verselési hagyományt – Norden[15] ennek a Sidonius leveleiben kimunkált prózaváltozatát, amely egy szélesebb stílustörténeti vonulatba illeszthető, antitetikus stílus névvel illeti –, indokolható elveinek alapos összevetése Rimay stíluseszményével, illetve költészetével. A *Fejedelmeknek serkentő órája* versbetétjei közül már az RMKT kritikai kiadása három darabot Statius művéből származó idézetként azonosít,[16] úgyhogy e kevésbé ismert költő vélhetőleg első fordítóját is Prágaiban tisztelhetjük, amellett, hogy minden bizonnyal Sidoniusét is. Az RMKT-tételek száma egyébként több rövid verssel gazdagítható, s mivel az egyik épp egy Sidonius-idézet, így már elmondhatjuk, hogy Sidoniusnak is több versidézete szerepel a kötetben, a prózában pedig csak a Wanckel-féle előszó négyszer idézi írásait.

Horatius a szentenciák szerepéről

A bíbor-toldalék toposza segítségével pedig áttérhetünk a másik igen fontos problémára, az idézetek, szállóigék, szentenciák alkalmazásának kérdéséhez, amelynek kapcsán Rimay levelének értelmezéséhez újabb fontos adalékot kapunk.

Horatius *Ars poetica*ja indításában tartalmazza a toposz egyik változatát, a bíborrongy-metaforát, elmarasztaló értelemben:

> Sok kezdethez, amely nagyot ígér, s ünnepi, itt-ott
> vett bíborrongyot varrnak, hogy messze virítson,
> festve Dianának ligetét és benne az oltárt
> vagy kedves tájon kanyarogva futó patakot, s a

[13] ALBRECHT, *i. m.,* II, 1052: „mélységek nélküli formaművész"-nek nevezi Sidoniust; kicsit részletesebben, árnyaltabban elemzi az 1055. lapon. ADAMIK Tamás műve utolsó fejezetét szenteli a szerzőnek: *Római irodalom a késői császárkorban*, Bp., Seneca, 1996.

[14] Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter,* Tübingen–Basel, Francke Verlag, 1993, 523.

[15] Eduard NORDEN, *Die antike Kunstprosa: Vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Leipzig–Berlin, Teubner, 1915, I–II.

[16] A versrészletekre vonatkozó jegyzetek: *Bethlen Gábor korának költészete*, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976 (RMKT XVII/8), 501–504.

Rajna folyót vagy az ég ragyogó ívét, a szivárványt,
jóllehet egy sincs a helyén.[17]

A túlságosan heterogén elemekből álló alkotás tehát költői értelemben alacsonyabb színvonalúként értékelendő, mint a homogén, egységes művek. Az előbbi Sidonius-idézet ezen a fontos helyen átértelmezi Horatiust, ahhoz hasonlóan, ahogy Rimay jár el a Cicero-idézet esetében. Sidonius költészeteszménye jól érzékelhetően különbözik a római költészet egyik irányadó mesterétől, Horatiusétól.

Horatiusi szatíra-fordítások

Rimay levelében szerepel egy idézet Horatius szatírái második könyvének harmadik verséből. Az eddig elkerülte a szakirodalom figyelmét, hogy Prágai fordítása is idéz ugyanebből a versből. Ezen idézetnek kettős haszna van: egyfelől bemutatja Prágai fordítói technikáját, másfelől Rimay idézetének értelmezése is tovább árnyalhatóvá válik.

Mit bízol, te ember, múló tisztességhez,
Ha minden dicsősség hasonló üveghez,
Inkább bízzál bátor jégen írt bötűkhöz.
Az ki hírért névért követ vitézséget,
Semmire böcsülli az jó békességet,
Mindenkor nyelvével csak vérontást penget.[18]

Az első strófa esetében láthatjuk, hogy Prágai igen érdekesen illeszt új elemeket Horatiushoz: a *Tintinnabulum tripudiantium*ból[19] is ismeretes jégbe metszett betű-toposszal írja le a tisztesség múlékonyságát, s a toposzokat erre a világi becsület-tisztesség-hírnév tematikára alkalmazza. E motívumokkal krisztianizálja az antik *locus*t, és egyszersmind közel is hozza a magyar olvasóhoz, ráadásul éppen a Cicero által javasolt szellemben: a fordítás lényege az értelem közvetítése, akár több szóval, vagy a szó szerinti értelemtől valamelyest eltávolodva is. Prágai az idegen természetű anyagot itt is a műegész tartalmához igazítja, a főszövegben ugyanis ezen a ponton a jó keresztény életére és halálára vonatkozó részletet találunk.[20]

[17] Quintus HORATIUS Flaccus, *Epist.* II, 3. *(Ars poetica)*, 14–19. sor: HORATIUS *Összes versei*, szerk., szöveggond., bev., jegyz. BORZSÁK István, Bp., Corvina, 1961, 575.

[18] DRASKOVICH–PRÁGAI, *i. m.,* 751. margó; megjelent: KOMLOVSZKI–STOLL, *i. m.,* 35 (kiemelés tőlem – F. S.).

[19] „S mint a jégre metszett bötűt Nap-hévsége / Eltörli: szintén úgy vész-el reménysége". PÉCSELI KIRÁLY Imre, NYÉKI VÖRÖS Mátyás és MISKOLCZI CSULYAK István *Versei*, s. a. r. JENEI Ferenc stb., szerk. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1966 (RMKT XVII/2), 181 (*Tintinnabulum*, 45. vsz.); a strófát idézi: VADAI István, *Tükörben tükröződő tükör,* Szeged, Tiszatáj, 2002, 64.

[20] „[M]egszámlálhatatlanszor nagyobbra kell az keresztyén embernek lelkét böcsülleni, hogy nem mint egy Római pogánnak életét. Mert az jó Római vitéznek törvénye ez vala, hogy az hadban ne irtózzék meghalni: De

Ily módon tehát vitatkoznunk kell Kecskeméti Gábor állításával: Prágai megelőzte Rimayt Horatius szatíra-részlet fordításával.[21] No persze abban már egyet kell értenünk házigazdánkkal, hogy valóban igen szoros volt a verseny, s nem méltányos dolog győztest hirdetni: Rimay csak néhány hónappal maradt el Prágai mögött, Szenci Molnár Albert pedig ugyanennyivel szorult hármuk közül a harmadik helyre Horatius szatíráinak tolmácsolásában.

Rimay éppen egy fontos helyen, az első olyan megjegyzésében idézi a szatírát, amely Prágaira vonatkozik: „*Esztelennek, szemtelennek itilhessék méltán,* aki az ő Kegyelme neve dicséretivel kereste érdemes munkájából fejéhez ragadott illyen nagy áru, s illyen ékes Koronáját le merészlené fejérül rántani és ragadni."[22]

Kecskeméti szerint a szöveg eredeti környezete nem kapcsolódik az irodalmi mű bírálatának kérdéséhez. Szerintem azonban talán mégsem haszontalan felidéznünk azt a pár tagmondatot, amelyhez a részlet értelmileg kapcsolódik. Az idézett hely eredeti kontextusa az őrültség típusait, fajtáit osztályozza, egy kereskedő, Damasippus mondja el véleményét Horatiusnak a különféle őrületekről, többek között a költészetről is, igen-igen ironikus hangvétellel:

> Bárki, ha sok citerát vásárlana össze halomra,
> sem muzsikának, sem más múzsának nem adózván;
> sok dikicset, sámfát, nem lévén varga; vitorla-
> vásznakat üzlettől idegen: *méltán eszelősnek*
> *s őrültnek szidná mindenki.*[23]

Rimay Rákóczi Györgyre való tekintettel nyilvánvalóan nem akarta nyíltan bírálni Prágai fordítását: nyíltan tulajdonképpen csak annyit mond ki a levélben, hogy ha segíthette volna a fordítót javaslataival, a szöveg talán még jobban sikerült volna. Ezzel szemben e *locus* éle bizony éppen azok ellen a szerzők ellen irányul, akik összehordanak mindenféle értéket, eszközt, de azokkal élni már nem tudnak. Nem érthető-e ez arra a Prágaira, aki a bölcsességeknek eme tárházát bátorkodott lefordítani ugyan, mégis, ha szándékát illetően nem is, stílusát tekintve a levélíró szerint mindenképpen elmarasztalható? Rimay persze nagyon kifinomult anyagot választ bírálatának eszközéül, hiszen Horatius szatírájának végén maga a költőfejedelem is felkerül az őrültek listájára, ami igencsak sokértelművé teszi magát a szatírát is.

A latin idézet másik fele, mint ismeretes, szintén Horatiustól való: az első könyv tizedik szatírájából, amely szintén irodalmi kérdéseket tárgyal. A szöveg[24] a szatíraíró elődökkel, főleg Luciliusszal foglalkozik, akitől Horatius nem merné elragadni az elsőség

a jó keresztyén embernek Istentől adattatott parancsolattya ez, hogy békességben éljen." (DRASKOVICH–PRÁGAI, *i. m.,* 751.)

[21] KECSKEMÉTI, *i. m*., 226.

[22] RIMAY, *i. m.,* 435.

[23] HORATIUS *Összes versei, i. m.,* 444 (latin), ill. 445 (az idézett magyar fordítás).

[24] KECSKEMÉTI, *i. m.,* 225.

koronáját. Horatius ezen kijelentés ellenére is magát tartja a legkiválóbb szatíraszerzőnek, s ránk maradt megjegyzései, s ezen levél alapján is úgy gondolhatjuk, hogy alighanem Rimay is hasonlóan gondolkodott saját írásművészetéről, Prágaiéval szemben.

Ha ezen túl az utalást irodalomtörténeti dimenzióban vizsgáljuk, megállapítható, hogy Rimay stílusbeli változtatása éppen ellentétes irányú, mint Horatiusé: a görög szatíraműfaj népies nyersességét már Lucilius is humanizálni igyekezett, s Horatius ebben az irányban haladt, Bión pásztorköltészetének báját is bevonva az eredetileg meglehetősen nyers, támadó hangvételű műfaj finomításába.[25] Horatius korában, az Augustus uralma alatt álló Rómában lehetett a műfajt lírai hagyományokkal nemesíteni, de talán Rimay számára a kora újkori Magyarország világa túl romlottnak látszhatott ahhoz, hogy ezt a kifinomultságot követhesse. E gondolatmenet szerint a hazai körülmények inkább hasonlítottak az Arkhilokhosz-korabeli Görögország némiképpen bárdolatlanabb viszonyaihoz. Rimay ugyanezt úgy is megfogalmazza, hogy mindenki értse: „Nem gyöngy, hanem árpaszem köll a kakasnak, bikk- és töllymakk – hogy dögösbet ne mondjak – a disznónak."[26]

[25] A jellemzés a *Világirodalmi lexikon Horatius*-szócikkében található (IV, Bp., Akadémiai, 1975, 599). A szócikk szerzője BORZSÁK István.

[26] RIMAY, *i. m.,* 439.

A hermeneutikától a polémiáig: filológia felekezeti keretekben

„…a középkori magyar hagyományt összekapcsolják,
szintézisbe hozzák az európai bibliai tudományosság eredményeivel”

HELTAI JÁNOS

A PERIKÓPÁK 16. SZÁZADI SZÖVEGHAGYOMÁNYA*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Tarnai Andor *„A magyar nyelvet írni kezdik”* című monográfiájában a következő alapvető megállapítást tette: „…a magyar nyelvű vallási ismeretek (a középkorban) túlnyomórészt szóbeliségben éltek: a litteratus réteg őrizte a maga körén belül hagyományként, s adta tovább hivatalának megfelelően a következő nemzedékeknek és az írástudatlanok tömegének”.[1] A középkorvégi kódexeinkben található különböző bibliai részletek genezisét vizsgálva, elsősorban a Müncheni és Jordánszky-kódexre utalva pedig így ír: „szövegrokonságuk oka ilyen körülmények között egyedül az lehet, hogy az írók előbb tudták kívülről és a litteratusi gyakorlatból a bibliai passzust, mint hogy leírták, s lényegében […] koruk egyik szájhagyományban élő változatát rögzítették.”[2]

Magam Melius Juhász Péter *Az két Sámuel könyveinek... fordítása magyar nyelvre* című munkájának[3] szövegében figyeltem fel arra, hogy Melius héberből készített fordítása némely ponton szoros egyezést mutat a Vizsolyi Bibliával, más pontokon azonban teljesen függetlenek egymástól. A jelenségen való tűnődés vezetett el ahhoz a kérdéshez, hogy vajon 16. századi nyomtatott bibliai szövegeink hogyan viszonyulnak a középkori előzményekhez, feltételezhető-e a középkori hagyomány továbbélése, hiszen az említett egyezések másként nem magyarázhatóak, mint egy közös hagyomány egymástól független megnyilvánulásainak.

A középkori egyház által a vasárnapokra és ünnepnapokra rendelt evangéliumi és apostoli levél szakaszok, az úgynevezett perikópák István király rendelete nyomán már a 11. századtól gyakran hangzottak el magyarul a templomokban a prédikációk elején. Kézenfekvőnek mutatkozott tehát, hogy ezeken keresztül közelítsem meg a hagyomány 16. századi létezésének kérdéskörét. Az említett bibliai passzusok három nyomtatványtípusban is megtalálhatóak a 16. század folyamán. 1636-ig – később kitűnik, miért tekinthető ez az évszám a vizsgálandó folyamat végpontjának – húsz perikópáskönyvben, tíz

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 244.

[2] Uo.

[3] HELTAI János, *Melius Juhász Péter bibliafordítói tevékenységének helye a magyar bibliafordítás folyamatában* = MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az Sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre*, Debrecen, Hoffhalter, 1565; hasonmás kiadás: szerk. ÖTVÖS László, Debrecen, 2010 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 75), 490–504.

postilláskötetben olvashatóak, s természetesen bekerültek a hat részleges vagy teljes bibliafordításba is.

Ezzel az irdatlan mennyiségű anyaggal kapcsolatban számtalan kérdés tehető fel. Nem sorolom őket, hiszen jelen tanulmányban csupán két kérdés áttekintését lehet megkísérelni, azokat is vázlatosan. Az első kérdés: van-e kapcsolat a középkori kéziratos és a 16–17. századi nyomtatott szövegek között? A második: a 16–17. századi anyag önmagán belül milyen összefüggéseket mutat, hogyan alakul a szöveghagyomány sorsa, hogyan működik?

Mindennek megválaszolása érdekében számos szöveg-összehasonlítást végeztem a teljes anyagban. Elsősorban a vízkereszt után harmad vasárnapi evangéliummal, Máté 8, 1–13-mal dolgoztam, szükség esetén azonban figyelembe vettem más szövegrészleteket is.

Az első, a szakirodalom és az előzmények ismeretében nem meglepő, mégis megdöbbentő megfigyelés az lehet, hogy valamennyi 16. századi szöveg, a kolozsvári, debreceni, szebeni, monyorókeréki, detrekői, vizsolyi, bártfai, a Marosvásárhelyi Gergely- és Kopcsányi Márton-féle perikópáskönyvek, a Telegdi Miklós, Kulcsár György, Bornemisza Péter, Beythe István postilláskötetében olvasható evangéliumi szakaszok, a Pesti Gábor, Sylvester János, Heltai Gáspár, Félegyházi Tamás által készített Újszövetségfordítások, a Vizsolyi és a Káldi Biblia megfelelő passzusai szoros egyezést mutatnak egymás között, és közel állnak a középkorból ránk maradt szövegekhez is.

Teljes argumentálásra e helyen nincs lehetőség. Az egyezéseket egy táblázat illusztrálja, amelyben a Müncheni kódexből,[4] Heltai Gáspár 1561. évi Újtestamentumából,[5] Kulcsár György 1574-es postillájából[6] és az 1590-es Vizsolyi Bibliából[7] Máté evangéliuma 8. részének első hat verse, vagyis négy igen eltérő szellemi környezetben keletkezett szöveg olvasható párhuzamosan egymás mellett.

Müncheni kódex (1466)	*Heltai (1561)*	*Kulcsár (1574)*	*Vizsolyi (1590)*
Mikor kedig leszállott volna Jézus a hegyről, követék őtet sok gyölekezetek.	Mikor hedig Iesus a hegyről alá jött volna, sok nép követé őtet.	Mikoron kedig Jesus a hegyről leszállott volna, sok sereg nép követé őtet.	Mikoron le szállott vólna (Jesus) az hegyrül, követé őtet nagy sokaság.
És ím egy poklos jövén imádá őtet mondván, Uram, ha akarsz megtisztíthatsz engemet.	És ímé egy poklos eljövén, imádá őtet, s monda: Uram, ha akarod, megtisztíthatsz engemet.	És ímé egy poklos hozzá járulván, imádá őtet, mondván, Uram, ha akarod megtisztíthatsz engömet.	És ímé egy bélpoklos, eljövén térdre esék őelőtte, és monda Uram, ha akarod megtisztíthatsz engemet.

[4] *A Müncheni kódex 1466-ból: Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*, szerk. NYIRI Antal, Bp., Akadémiai, 1971 (Codices Hungarici, 7).

[5] *A Jesus Christusnac Wy Testamentoma magyar nyelwre forditatot a régi igaz és szent könyuekből*, Kolozsvár, 1561 (RMNy 172).

[6] KULCSÁR György, *Postilla, az az evangeliomoknac, melliket esztendö által a keresztyénec gyöleközetibe szoktac oluasni es hirdetni, prédicatio szerint valo magyarázattia*, Alsólendva, Rodolphus Hoffhalter, 1574 (RMNy 334). Hasonmás kiadás: Lendava–Bp., Galerija Muzej–OSZK, 2001.

[7] *Szent Biblia, az az Istennec O es Wy testamentvmanac prophetac es apostoloc által meg iratott szent könyuei*, ford. KÁROLYI Gáspár és mások, Vizsoly, Mantskovit, 1590 (RMNy 652).

Müncheni kódex (1466)	*Heltai (1561)*	*Kulcsár (1574)*	*Vizsolyi (1590)*
És kinyújtván Jézus ő kezét, illeté őtet mondván, Akarlak megtisztítanom, és legottan megtisztultaték ő poklossága.	És Jézus kinyújtá kezét, és illetvén Őtet monda: Akarom, tisztulj meg. És legottan megtisztúla az ő poklossága.	És Jézus kezét kinyújtván, illeté őtet, ezt mondván: akarom tiszta légy. És legottan megtisztula az ő poklossága.	És az ő kezét Jézus kinyújtván, illeté őtet, és monda, akarom tisztulj meg. Azon órában azért eltisztúla az ő poklossága.
És monda néki Jézus: Lássad, hogy senkinek se mondjad, De menj el, mutassad magadat a papoknak, és ajándékozjad az ajándékot, mellyet parancsolt Mózes azoknak tanoságokra.	És monda néki Jézus: Meglásd, hogy senkinek ne mondjad, hanem menj el és mutasd meg magadat a papnak, és vidd fel azt az ajándékot, mellyet parancsolt Mózes bizonságul őnekik.	És monda néki Jésus: Meglásd, hogy senkinek ne mondjad, de menj el, mutasd meg magadat az papnak, és vidd fel az ajándékot, melyet parancsolt Mózes őnéki bizonságokra.	Akkor monda néki Jézus: meglásd hogy senkinek ne mondjad, hanem menj el mutasd meg magadat az papnak, és vidd fel az ajándokot, melyet parancsolt Mózes, hogy az légyen nékik bizonságul.
Mikor kedig bement volna Capharnaumba, vépék ő hozjá a centurio kérvén őtet,	Mikor kedig Jézus bement vólna Capernaumba, hozzá méne egy százados, könyörge ő neki,	Mikoron kedig bément volna Jézus Capernaumba, hozzá járula egy százados, és kéri vala őtet	Bemenvén pedig Jézus Capernaumba, hozzája méne az Centurio kérvén őtet
és mondván, Uram én gyermekem köszvényes fekszen házamban és gonoszul gyetretik.	és monda: Uram, az én gyermekem házamnál bénaságba fekszik, és igen kénzódik.	mondván: Uram egy gyermekem házamnál inaszakadozott betegségbe fekszik, és igen kínzódik.	és ezt mondván, Uram az én szolgám otthon, mint egy levetett fekszik gutta ütésben, és felötte igen gyötrettetik

A szövegek egységes szókincse, a mondatok nyelvtani szerkezeteinek azonossága, a sztereotip fordulatok sokasága első látásra meggyőz arról, hogy ezek a szövegek nem függetlenek egymástól. Ugyanakkor az egyes pontokon jellegzetesen váltakozó szinonimák, a számtalan apró szórendi és grammatikai eltérés, s különösen a nehezebben fordítható helyek szembeötlő különbségei alapján könnyű belátni azt is, hogy genetikai kapcsolat, vagyis hogy egyik szöveg a másik közvetlen vagy közvetett másolata, javítása lenne, nem áll fenn a bemutatott példák között.

Érvényesnek tekinthetjük tehát a 16. századra nézve is, amit Tarnai Andor a középkorra nézve mondott: „A szövegrokonság oka ilyen körülmények között egyedül az lehet, hogy az írók előbb tudták kívülről és a literátori gyakorlatból a bibliai passzust, mint ahogy leírták."[8] Sőt megállapítható az is, hogy a 16. században a középkori hagyomány él és működik tovább. Működési módjában azonban a megváltozott viszonyok miatt számos változást kell feltételezni. Ezek taglalása előtt azonban annak összefoglalása szükséges, milyen belső összefüggéseket lehet felfedezni a 16. századból ránk maradt nyomtatott perikópaszövegek között. Elöljáróban ki kell emelni, hogy az alábbi összefoglalásban még sok az erősen hipotetikus elem, hiszen az egyes szövegek közötti összefüggésekről csak nagyobb mennyiségű anyag összehasonlítása után lehet majd szilárd állításokat megfogalmazni, továbbá tekintetbe kell majd venni a perikóparendszerek

[8] TARNAI, *i. m.,* 244.

eltérő szerkezeti sajátosságait is, aminek elkerülhetetlen voltára elsősorban Madas Edit tanulmánya figyelmeztet.[9] Remélhetőleg azonban a fő tendenciákat a már eddig áttekintett anyag alapján is elég megbízhatóan lehet vázolni.

Először is vegyük sorra, milyen szövegekkel kell számolnunk, ha a kérdést vizsgálni akarjuk. A kéziratosság korából hat olyan forrást ismerünk, amely magában foglalja az általam most vizsgált evangéliumi szakaszt, a Máté 8,1–13-at. Ezek a Müncheni kódex,[10] a Döbrentei-kódex,[11] a Jordánszky-kódex,[12] az Érdy-kódex,[13] a Székelyudvarhelyi kódex[14] és az Érsekújvári kódex.[15] A Székelyudvarhelyi kódexben olvasható evangéliumi szöveg gyaníthatóan a Döbrentei-kódexre vezethető vissza.[16]

A 16. században az első nyomtatott perikópáskönyv 1550-ben jelent meg Kolozsvárott.[17] Ez az úgynevezett kolozsvári őskiadás. Ennek szövegét követi betű szerint az 1574. évi debreceni perikópakiadás,[18] továbbá Ján Čaplovič szerint Huszár Gál 1573-ban nyomtatott perikópáskönyve.[19] A szakirodalom szerint a kolozsvári őskiadás szövege található meg Bornemisza Péter 1584-es *Foliopostilla*jában[20] és a Bornemisza-nyomdát vezető Mantskovit Bálint 1581-es detrekői[21] és 1592 körüli vizsolyi perikópáskönyveiben.[22] Ezek az állítások lényegileg helyesek, némileg mégis árnyalandók. Az 1561-es kolozsvári Újtestamentumban Heltai kis mértékben ugyan, de módosította az 1551 körüli ősszöveget. Az Újtestamentum megfelelő passzusai találhatóak meg lényegében változ-

[9] MADAS Edit, *Az Érdy-kódex perikóparendszere és Guillermus Parisiensis posztillás könyve*, MKsz, 1984, 99–105.

[10] *A Müncheni kódex…*, *i. m.* (Lásd a 4. jegyzetben.)

[11] *Döbrentei-kódex 1508. Halábori Bertalan keze írásával: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*, kiad. ABAFFY Csilla, T. SZABÓ Csilla, közr. MADAS Edit, Bp., Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995.

[12] *A Jordánszky-codex bibliafordítása*, s. a. r. TOLDY Ferenc, kieg. VOLF György, Bp., Hornyánszky, 1888 (Régi Magyar Nyelvemlékek, 5).

[13] *Érdy codex*, közzéteszi VOLF György, Bp., MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1876 (Nyelvemléktár, 4–5).

[14] *Székelyudvarhelyi kódex 1526–1528: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*, kiad. N. ABAFFY Csilla, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993 (Régi Magyar Kódexek, 15).

[15] *Érsekújvári codex*, kiad. VOLF György, Bp., 1888 (Nyelvemléktár, 9–10).

[16] A helyesírási különbségeken kívül csupán két jelentéktelen eltérés található Mt 8,1–13. szövegében.

[17] *Az evangelivmoc es az epistolac…*, Kolozsvár, 1550 (RMNy 91 és RMNy S 84A). Az RMNy csak címlap nélküli példányt ismert a kiadványból. Teljesen ép példányát Borsa Gedeon írta le a Bodeni-tó melletti Lindau levéltárából. Jelzete: G. III. 56. Lásd BORSA Gedeon, *Bibliográfiai adalékok a korai magyar nyelvű perikópáskönyvekhez*, MKsz, 1983, 404.

[18] [*Evangeliumok és epistolák*], [Debrecen], 1574 k. (RMNy 337A). A töredékes unikum példányban nincs meg a vízkereszt utáni harmad vasárnap, ezért a Szent András napi evangéliummal dolgoztam: Mt 4.

[19] HUSZÁR Gál, *Vasárnapi és ünnepnapi evangéliumok és epistolák…*, Komjáti, 1573? (RMNy S 327A). Lásd Ján ČAPLOVIČ, *Huszár Gál három ismeretlen műve*, MKsz, 1972, 188–190.

[20] BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egesz esztendö altal minden vasarnapra rendeltetet euangeliombol. Iratot Bornemisza Peter altal*, Detrekő, 1584 (RMNy 541); OLÁH Szabolcs, *Bornemisza Péter: Predikatioc egesz esztendö altal minden vasarnapra rendeltetet euangeliombol*, kísérő tanulmány a hasonmás kiadáshoz, Bp., Balassi Kiadó–OSZK, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 33).

[21] [*Evangéliumok és epistolák*], [Detrekő], Farinola [Mantskovit Bálint], [1581–1582] (RMNy 486). A fennmaradt példányoknak nincs címlapjuk, de az RMNy datálása kétségtelen.

[22] [*Az Evangeliumok és az epistolák…*, Vizsoly, Mantskovit, 1590–1593] (RMNy 676).

tatás nélkül a későbbi két kolozsvári (1574 körül és 1593)[23] és az 1597-es szebeni perikópáskönyvekben,[24] továbbá Bornemisza postillájának valamennyi kiadásában, így a *Foliopostillá*ban is.

Mantskovit 1581 körüli, saját üzleti vállalkozásaként közreadott detrekői perikópájának előszavában valóban azt állította, hogy a régi kolozsvári kiadást követi.[25] A közölt szöveg azonban a valóságban az 1550-es őskiadás[26] és az 1561. évi Újtestamentum[27] között áll. A detrekői kiadásnak pedig betűhű utánszedése az 1593 körüli vizsolyi edíció.[28] Nem valószínű, hogy a lengyel származású nyomdász birtokában lett volna az élőszóbeli magyar hagyománynak, inkább arra lehet gondolni, hogy 1551 és 1561 között volt a kolozsvári perikópáskönyvnek egy javított kiadása, s ezt a változatot követte Mantskovit. Az 1573-ban a bécsi Stainhofer nyomdában kiadott perikópáskönyv Borsa Gedeon megállapítása szerint ezzel az 1593 körüli vizsolyi edícióval azonos perikópaszövegeket tartalmaz.[29] Ez csak úgy lehetséges, ha Stainhofer is a kolozsvári őskiadás ma ismeretlen javított változatát követte. Sajnos a Müncheni Egyetemi Könyvtárban őrzött unikumot nem volt lehetőség tanulmányozni. Stainhofer kiadványa előszavának tanúsága szerint már 1568-ban is napvilágot látott.[30] Ebből a kiadásból azonban példány nem maradt fenn.

A két ismert kolozsvári szöveg közötti átmeneti, de sohasem teljesen azonos szöveg található az 1589-es monyorókeréki,[31] az 1596-os németújvári,[32] az 1593 körüli vizso-

[23] [*Evangéliumok és epistolák*, Kolozsvár, Heltai, 1559–1574] (RMNy 218). Az RMNy e kiadást 1559 és 1574 között készült nyomtatványként írja le, s ennek megfelelően a kolozsvári nyomda 1566-os kiadványai közé sorolja be, ám a tétel végén megjegyzi, hogy „a nyomtatvány papírja a benne található vízjel tanúsága szerint 1574–1575 tájt készült (Gebhardt Blücher szíves közlése Brassóból).” Blücher közlését valószínűleg az RMNy első kötetének korrektúrája közben kaphatták kezükhöz a szerkesztők, s így az 1566-os besorolást már nem tudták megváltoztatni, de a nyomtatás idejét pontosító adatot a tétel végére még be tudták írni. E kiadvány tehát 1574 előtt nem készülhetett, s vagy 1574-ben, vagy nem sokkal később látott napvilágot. A töredékes unikum példányban nincs meg a vízkereszt utáni harmad vasárnap. Ezért a vízkereszt után tizedik vasárnapi episztolát vetettem össze az Újtestamentummal (1Kor 12). Ennek első mondata eltér az Újtestamentumtól, azaz ezt a szöveget valaki átigazította. Talán még az öreg Heltai?

Evangeliomoc es epistolac, kiket esztendönkent minden vasárnapra és szentek napyara az anya szent egyházba rendeltec, Kolozsvár, [Heltai], 1593 (RMNy 721). Az RMNy ezt a kiadást csak Szabó Károly leírása alapján ismerte. Munkámhoz a Galaţi Biblioteca V. G. Urechia azóta felfedezett példányáról készült másolatot használtam az Országos Széchényi Könyvtárban. Jelzete: RMK I, 270. Ez a szöveg a feljebb említett kritikus ponton is az Újszövetséggel egyezik.

[24] [*Evangéliumok és epistolák, amellyeket esztendőnként minden vasárnapon és ünnepeken szoktak olvasni*, Szeben, Fabricius, 1597] (RMNy 813 = RMK I, 296 = OSZK I, 361a). A fennmaradt töredék datálása rendkívül bizonytalan, de a ma ismert adatok alapján elfogadható.

[25] RMNy 486, lásd 21. jegyzet.

[26] RMNy 91, lásd 17. jegyzet.

[27] RMNy 172.

[28] RMNy 676.

[29] *Az Evangeliom. [!] és epistolák…*, Bécs, Stainhofer, 1573 (RMNy S 321A). Lásd BORSA, *i. m.,* 407–408.

[30] [*Az Evangeliumok és epistolák*, Bécs, Stainhofer?, 1568] (RMNy S 240B). Lásd BORSA, *i. m.,* 408.

[31] *Az Evangeliomok es az epistolak, mellyeket eszte(n)dö által szokták az keresztyéneknek gyüleközetibe oluasni es hirdetni*, Monyorókerék, Manlius, 1589 (RMNy 630 = RMK I, 228). Mikrofilmjelzete az OSZK-ban: FM/2 4732.

lyi,[33] a Mihálykó János által gondozott 1608-as bártfai[34] és az 1614-es keresztúri perikópáskönyvekben is.[35] A 16. századi perikópáskönyvek egyik igen jelentős csoportjának forrását tehát a Heltai-nyomda kiadványaiban lehet felismerni.

A további 16. századi szövegek között azonban nincs ilyen genetikus kapcsolat. Igen közel állnak egymáshoz, és egyébként a kolozsvári változatoktól sem esnek messze a Kulcsár György alsólindvai prédikátor 1574. évi[36] és a Telegdi Miklós esztergomi kanonok 1577–1580 között kiadott postilláiban[37] található evangéliumi szakaszok, valamint a Kopcsányi Márton ferences és Marosvásárhelyi Gergely jezsuita szerzetes 1616-os és 1618-as perikópáskönyveiben olvasható szövegek.[38] A szakirodalom eddigi megállapításai azonban ezekkel kapcsolatban is módosítandók némileg. Telegdi esetében elfogadható Fényi András megállapítása, hogy Telegdi a *Vulgata* alapján önállóan fordított.[39] Ez azonban nem eredményezett merőben új szöveget, hanem azt jelenti, hogy Telegdi a korábbi hagyománynak a számára memoriter vagy esetleg írásban rendelkezésre álló formáját egyéni műveltsége és ízlése szerint modernizálta és közelítette a *Vulgatá*hoz. Kopcsányi és Marosvásárhelyi kiadványai pedig nem az ő szövegét vették át apróbb

[32] [*Az Evangeliomoc es az epistolak*, Németújvár, Manlius, 1596] (RMNy S 783A). Lásd ZSIGMONDY Árpádné, *Egy korai magyar perikopáskönyv datálása*, MKsz, 1982, 355. A budapesti Egyetemi Könyvtár unikum példánya nem volt a kezemben, a kötet szövege azonban Zsigmondy Árpádné megállapítása szerint az 1589. évi kiadással (lásd 25. jegyzet) szorosan egyezik.

[33] RMNy 676.

[34] [MIHÁLYKÓ János], *Magyarazattia az evangeliomoknak, mellyek az apostoloknak és egyéb szenteknek napiaira rendeltettek… Simon Pál deák postilláiból…*, Bártfa, 1608 (RMNy 967). Mivel ez a postilla csak a szentek ünnepeire rendelt evangéliumokat közli, nincs meg benne a vízkereszt utáni harmad vasárnapi evangélium. A Szent András napi evangéliumot (Mt 4) vizsgáltam. Ennek szövege két egészen apró eltéréstől eltekintve szorosan egyezik a kolozsvári Újtestamentum szövegével. Az 1574–1575 körüli kolozsvári perikópa szövegében találhatóak hasonló apró igazítások (RMNy 218). Ennek egyetlen töredékes példányában viszont nincs meg a Szent András napi evangélium. Így egyértelműen bizonyítani nem tudom, de valószínűnek tartom, hogy ez a kiadás lehetett a bártfai nyomdász kezében.

[35] [*Az Evangeliumok es az epistolak, mellyeket esztendö altal szoktak az keresztyeneknek gyüleközetibe oluasni es hirdetni*, Keresztúr, Farkas, 1614] (RMNy 1070). Az unikum példány címlapja ma már nincs meg, de Szabó Károly leírása alapján a kinyomtatás éve bizonyos.

[36] RMNy 334. Lásd 6. jegyzet.

[37] TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon és egyeb innepeken esztendeö altal az anyaszentegyházba oluasni es predicalni szoktanac magyarazattyanac elseö resze…*, Bécs, Apffl, 1577 (RMNy 374); TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendö által az anyaszentegyhazban oluasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyanac masodik resze*, Nagyszombat, 1578 (RMNy 418); TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendö által az anyaszentegyházban oluasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyánac harmadic resze…*, Nagyszombat, 1580 (RMNy 474).

[38] KOPCSÁNYI Márton, *Az evangelivmok es epistolak, mellyeket esztendeó által olvastat az anyaszentegyhaz*, Bécs, Formica Máté, 1616 (RMNy 1102). E kiadás törzsrészéhez a következő évben Pozsonyban új címlapot nyomtattak, lásd RMNy 1145. A két kiadásban tehát a perikópaszövegeket tartalmazó részek teljesen azonosak. VÁSÁRHELYI Gergely, *Esztendö altal az anyaszentegyháztól rendeltetet vasárnapokra és innepekre evangeliumok és epistolák…*, Bécs, Gelbhar, 1618 (RMNy 1151); VÁSÁRHELYI Gergely, *Eztendeo altal az aniazentegihaztol rendeltetet vasarnapokra, es innep napokra epistolak…*, Bécs, 1618 (RMNy 1152).

[39] FÉNYI András, *Telegdi Miklós (1535–1586)*, Bp., [Buschmann Nyomda], 1939, 17–18.

módosításokkal, amint az RMNy-ben olvasható, hanem úgy tűnik, hogy az élő hagyománynak egy Telegdiéhez közeli, de attól genetikailag független két változata olvasható műveikben.

Mindhárom előbb említett katolikus változathoz közeliek, ám tőlük mégis karakteresen különböznek a lutheránus Kulcsár György 1574. évi postilláinak evangéliumi szakaszai.[40] Határozottan felismerhető ugyanis, hogy Kulcsár a korábbi hagyományba beillesztette Sylvester János Újtestamentumának (1541)[41] némely konkrét megoldását, s az egész szöveget Sylvester nyelvszemléletének szellemében modernizálta.

A kolozsvári csoporttól és a Telegdi–Kopcsányi–Vásárhelyi-féle változatoktól egyaránt távolabb állnak Beythe István 1582-es és Alvinczi Péter 1633-as postilláskötetei-nek evangéliumi szakaszai.[42] Genetikai kapcsolat nincs közöttük, de némely egybeeső fordulatukból arra lehet gondolni, hogy a korábbi hagyománynak egy másik ágát képviselik, de ez a megfigyelés további megerősítésre szorul.

A perikópáskönyveken és postilláskötetek kívül a 16. század folyamán négy részleges bibliafordításban is megtalálható a vasárnapi evangéliumok szövege. Időben az első Pesti Gábor 1536-ban Bécsben nyomtatott Újtestamentuma.[43] A munka Erasmus latin Újszövetségének és fordítói elveinek hatása alatt készült. Az általunk vizsgált evangéliumi szakaszon látszik, hogy Pesti csiszolta szöveget, fordítása mégis teljesen belesimul a korábbi hagyományba, radikálisan új megoldások nincsenek benne.

Sylvester 1541-es sárvár-újszigeti Újszövetsége[44] sokkal határozottabban újít. Elsősorban a grammatikai pontosságra való törekvés következtében a szöveg némileg terjengősebb a szokottnál, s némely nehezebben fordítható ponton új egyéni megoldással próbálkozik. De alapvetően a Sylvesternél olvasható szöveg is a hagyomány erősen egyénített változataként vehető számba.

Heltai 1561-es Újszövetségéről már szóltunk.[45] Ebben a perikópaszövegek a kolozsvári ősperikópa kis mértékű átdolgozásának tekinthetők.

Félegyházi Tamás 1586-ban Debrecenben közzétett Újszövetségével[46] még alig foglalkozott a kutatás. A vizsgált evangéliumi szakasz ebben a fordításban is a hagyományos szövegnek egy újabb változatát jelenti.

[40] RMNy 334. Lásd 6. jegyzet.

[41] *Vy testamentum mag(y)ar n(y)elwen(n) az görög és diak n(y)elvböl vyonnan fordijtank, az mag(y)ar nipnek kereszt(y)en hütben valo ippülisire*, [ford. SYLVESTER János], Újsziget, [Strutius és Abadi], 1541 (RMNy 49).

[42] BEYTHE István, *Az evangeliomok magyarázatii, kiket az köröztyeni gyöleközetben eztendö altal zoktak praedikállani…*, Németújvár, Manlius, 1584 (RMNy 552); BEYTHE István, *Eztendö altal valo vasarnapi epistolák, magyarázattyokkal özve…*, Németújvár, Manlius, 1584 (RMNy 553); ALVINCZI Péter, *Postilla, azaz egymas vtan következö praedikativk az vrnapi szent evangeliumok szerént…*, Kassa, Schulz Dánielné, 1633 (RMNy 1566); ALVINCZI Péter, *Következik az postillanak masodik resze, melyben foglaltatnak az nyari praedicatiuk Szentháromság vasárnaptúl fogva advent első vasárnapig*, Kassa, Schulz Dánielné, 1634 (RMNy 1583).

[43] [PESTI Gábor], *Wij Testamentum magijar nijeluen*, [Bécs], 1536 (RMNy 17).

[44] RMNy 49. Lásd 41. jegyzet.

[45] RMNy 172. Lásd 5. jegyzet.

[46] *A mi Vronc Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma […] magiar nielure fordittatot… FELEGIHAZI Thamas atal*, Debrecen, 1586 (RMNy 584).

Az 1590-es, református, vizsolyi és az 1626-os katolikus Káldi Biblia megjelenése lassú, de gyökeres változást hozott a perikópák szövegtörténetében.[47] A Vizsolyi Biblia követte a reformáció *ad fontes*, vissza a forrásokhoz fordítási elvét. Készítői szemük előtt tartották az eredeti görög szövegeket, sokat és gyakran változtattak a szókincsen, nyelvi szerkezeteken, de sok mindent meg is őriztek belőlük. A megszületett szöveg merőben új fordításnak tekinthető, de határozottan érzékelhető rajta, hogy készítőiben elevenen élt a korábbi hagyomány. A Káldi Bibliának ugyanúgy a *Vulgata* volt a latin előképe, mint a középkori magyar szövegeké, ezért Káldi fordítása nem távolodik el olyan mértékben az előzményektől, mint a Vizsolyi Biblia, de ez is kétségtelenül új fordítás.

A két teljes bibliafordítás kinyomtatása után fokozatosan elenyészett a korábbi hagyomány közvetlen hatása. Teljesen természetes, hogy Káldi György 1631-es postilláiban[48] és 1629-es perikópáskönyvében,[49] valamint minden későbbi katolikus perikópáskönyvben az 1626-os Káldi-féle szöveg található. Rendkívül meglepő viszont, hogy Pázmány Péter 1636-ban kinyomtatott postilláiban eltér az evangéliumi szöveg a Káldi-fordítástól.[50] Annál is inkább, mivel a kiadványban jól érzékelhetően külön gondot fordítottak a perikópaszöveg gondozására, amelyet teljesen szokatlan módon itt-ott magyarázó glosszák kísérnek.[51] Pázmány az általunk vizsgált evangéliumi szakaszt az „Az üdöben" fordulattal kezdi, ami a Bibliában nincs meg, hanem jellegzetesen a középkori hagyomány sajátossága, ugyanakkor megjegyzi, hogy az általa közölt szöveg „bötüszerént-való Magyarsága e' képpen vagyon." Ez viszont arra utal, hogy a fordítást egyeztette a latin textussal is. A végeredmény azonban nem tűnik új fordításnak, hanem a hagyományos perikópaszöveg egy újabb változatának tekinthető.

Ugyancsak meglepő, hogy 1635-ben Madarász Márton eperjesi evangélikus lelkipásztor szintén Káldi szövegét jelentette meg.[52] Az 1635. évi eperjesi graduál zsoltárszövegei, mint Ferenczi Ilona megállapította, ugyancsak a Káldi Bibliából kerültek a kéziratba, mivel liturgikus használatra alkalmasabbak lehettek, mint például a vizsolyi szöveg. Madarász valószínűleg az eperjesi magyar gyülekezet liturgikus gyakorlatának egységesítése céljából használhatta a vasárnapi evangéliumok magyarázatában is Káldi fordítását.[53]

[47] RMNy 652 (lásd 7. jegyzet); *Szent Biblia. Az egesz keresztyénségben bé-vött régi deák bötüböl magyarra forditotta a Jésus-alatt vitézkedö társaság-béli nagy-szombati KÁLDI György pap*, Bécs, Formika Máté, 1626 (RMNy 1352).

[48] KÁLDI György, *Az vasarnapokra-valo praedikatzioknak elsö resze, advent elsö vasarnapiatol-fogva Sz. Haromság vasárnapjáig…*, Pozsony, Rikesz, 1631 (RMNy 1509); KÁLDI György, *Az innepekre-valo predikatzioknak elsö resze, Sz. András napiatol-fogva Keresztelő Szent János napjaig…*, Pozsony, Rikesz, 1631 (RMNy 1510).

[49] *Az evangeliomok es epistolak, mellyeket esztendö-által olvastat az anyaszentegyház vasárnapokon és az innepeken…*, [kiad. KÁLDI György], Bécs, 1629 (RMNy 1421).

[50] PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokásából minden vasarnapokra es egynehany innepekre rendelt evangeliomokrúl predikacziok…*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1636 (RMNy 1659).

[51] Például „az én gyermekem" szó mellett a margón: *Luc. 7. v. 2. 3. Szolgának neveztetik*. Az „inaszakadva" szó mellett a margón: *Gutta-ütöttül*.

[52] MADARÁSZ Márton, *A b. e. d. Boldisar MEISNER sz. elmelkedesinek a vasarnapi evangeliomokba magyar nyelvvel való megajándékozása MADARAZS [!] Martontol…*, Lőcse, Brewer, 1635 (RMNy 1629).

[53] *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, edited and introduced by Ilona FERENCZI, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (Musicalia Danubiana, 9), 27. Magam Madarász gesztusa mögött egyházpolitikai

Egyébként a protestáns perikópakiadások sorában is hasonló folyamat figyelhető meg, mint a katolikusoknál, vagyis a lassan mintegy kanonikus tekintélyre szert tevő Károlyi-szöveg nyomul be a perikópáskönyvekbe és postilláskötetekbe egyaránt. 1614-ben Keresztúrott Farkas Imre nyomdász még a kolozsvári szöveget nyomtatta ki.[54] 1616-ban Bártfán Jakob Klöss az ottani nyomda hagyományaiból következően a Kulcsár György postilláiban található változatot adta ismét közre.[55] Mindkét nyomtatvány a nyomdász üzleti vállalkozásának tekinthető. 1617-ben azonban Abraham Scultetus heidelbergi udvari prédikátor magyarra fordított postilláiban Szenci Molnár Albert már a korábban saját maga által korrigált vizsolyi szövegből közli a prédikációk élén álló evangéliumi szakaszokat.[56]

A korábbi hagyomány lassú háttérbe szorulását jelzik Zvonarics Mihály 1627-es evangélikus postillái, amelyeknek előszavában Lethenyei István megjegyzi, hogy a bibliai szövegeket a vizsolyi edícióból „inserálták" a prédikációk elé.[57]

Érdekes viszont, hogy ugyanez a Lethenyei István az 1631-es csepregi perikópáskönyvben megint a hagyományhoz nyúlt vissza.[58] Így ír erről az előszóban Farkas Imre nyomdász: „Mivel sok ideje immár, hogy az mi ecclesiánkban közinkbe bévött, és ezelőtt egynéhány esztendőkkel kinyomtattatott Magyar Evangeliomos és Epistolaris Könyvek elfogytanak, kiknek újabb kinyomtatását éntülem prohibeálta kegyelmetek mind addig, még azokban szükséges correctio avagy igazítás nem lenne. Ezt pedig kegyelmetek, mivelhogy Lethenyei István uram által végreviseltette. Mert ökegyelme az elöbbeni Evangeliomos könyvekben való fogyatkozásokat megjobbította, az nyomtatásban tudatlanságbúl esett hibákat kitisztította, az szóban való akcentusokat consignálta. Azmely Evangéliomok és Epistolák ez előtt némely ünnepekre nyomásban nem voltanak, azokat az imádságokkal egyetemben inserálta, melyeket kegyelmetek olvasván experiál. Azért én is ezt az igen hasznos, szükséges és idvösséges munkát az én magam költségén, az én Istenem szentséges nevének tisztességére, és az egész hozzánk tartozó szent gyülekezetnek éppületére kinyomtattam és világosságra bocsátottam."

Farkas sorai némileg megvilágítják az ilyen perikópáskönyvek keletkezésének mechanizmusát. A nyomdász szeretné kiadni a könyvet, mivel ez a kiadvány biztos hasznot

okokat véltem felfedezni, vagyis az evangélikusoknak a reformátusoktól való elkülönülésére való törekvést. A meggyőzőbb liturgikus szempont fontosságára Hubert Gabriella hívta fel a figyelmem a miskolci textológiai konferencián az előadásomról folytatott vita során.

[54] RMNy 1070. Lásd 35. jegyzet.

[55] *Evangeliomok es epistolak, mellyeket az Úr napokon és föfö innepeken esztendö által az keresztiéni gyülekezetben szóktanak olvasni és meg magyarazni […] Georgius* TILENVS *német irásából magyar nyelvre mostan forditatot*, Bártfa, Klöss, 1616 (RMNy 1096). Csak az evangéliumok magyarázatát fordította németből az előszó szerint a nyomdász, Jakob Klöss.

[56] SZENCI MOLNÁR Albert, *Postilla Scultetica. Az egesz esztendö altal valo vasarnapokra es fö innepekre rendeltetet euangeliomi textusoknac magyarazattya…*, Oppenheim, Galler, 1617 (RMNy 1144).

[57] ZVONARICS Mihály, *Magyar postilla, az az az vasarnapokra es egynehany nevezetes innepekre rendeltetet evangeliomoknac elsö reszben foglaltatot világos és értelmes magyarázattya…*, Csepreg, Farkas, 1627 (RMNy 1380).

[58] *Az egesz esztendö által való vasárnapokra és innepekre rendeltetet evangeliomoc es epistolac, az evangeliomokból szeresztetet imadsagockal egyetemben*, [kiad. LETHENYEI István], [Csepreg], [1631] (RMNy 1491).

hoz. Egy tudós prédikátor, ez esetben Lethenyei István átigazítja a korábban használatban lévő szöveget. Farkas előző ismert, 1614-es keresztúri perikópáskönyvében, mint írtuk, feltehetően a kolozsvári szöveg egyik változata szerepelt. Lethenyei munkájaként végül a hagyományos szövegnek egy új variánsa született meg.

A Lethenyei–Farkas-féle kiadvány után, 1633–1634-ben a reformátusnak tekinthető Alvinczi Péter kassai magyar pap kétkötetes postilláiban[59] ismét a korábbi perikópaszöveghagyománynak egy újabb változatával találkozunk. Alvinczi nagy küzdelmet folytatott annak érdekében, hogy a város evangélikus német prédikátorai ne bélyegezhessék meg kálvinistaként. Ez ugyanis kétségessé tette volna a városban a lényegében helvét jellegű vallásgyakorlatot folytató magyar gyülekezet jogi helyzetét. Kassa ugyanis a melanchthoniánus Ötvárosi Hitvallás alapján nyert vallásgyakorlási jogot még I. Ferdinándtól. A kálvinisták nyílt színvallása ezért egyházügyi bonyodalmakhoz vezetett volna a városban.[60] Alvinczi feltehetőleg ezért tartózkodott a reformátusokhoz köthető vizsolyi szöveg használatától.

Alvinczi 1633-as és Pázmány 1636-os postillái után aztán mind a perikópáskönyvekben, mind a postilláskötetekben, mind az újabb, javított bibliakiadásokban kizárólagosan a vizsolyi és a Káldi-féle szöveg él tovább.

A fentiek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a középkori élőszóbeli, kézírásos formában ránk maradt magyar nyelvű bibliafordítási hagyomány egészen a 17. század első harmadának végéig használatban volt és hatott. Bizonyos mértékig elkülöníthetőnek látszik a hagyomány kezelésének és működésének katolikus és protestáns módja. A fennmaradt ötféle, katolikus környezetben keletkezett szöveg szoros rokonságot mutat, mégis egymástól függetlennek látszik. A katolikus egyházban töretlen maradt a perikópákra épülő prédikációs gyakorlat, s ezért az esztergomi kanonok Telegdi Miklós, a ferences és a jezsuita szerzetes Kopcsányi Márton és Vásárhelyi Gergely perikópaszövegeit főként a memóriájukban rögzült hagyomány és annak esetleg számukra írásban is rendelkezésre álló, ma nem azonosítható változata alakíthatta ki. Telegdi, a teljes Bibliát lefordító Káldi, valamint Pázmány, aki minden tekintetben kiemelkedő személyiség, bizonyára fokozott mértékben vette figyelembe a *Vulgata* latin nyelvű szövegét is.

A protestánsoknál némileg eltérő a helyzet. A Vizsolyi Biblia kinyomtatásáig közreadott kiadványok túlnyomó része az úgynevezett kolozsvári ősperikópa-szöveget vagy annak csak kis mértékben módosított változatát tartalmazza. A kolozsvári szöveg nagyarányú elterjedése egyelőre három okkal magyarázható. 1. A legtöbb protestáns kiadás a nyomdászok, Johann Manlius, Mantskovit Bálint, Jakob Klöss és Farkas Imre üzleti vállalkozásaként látott napvilágot. Azaz a szöveg ezekben az esetekben kikerült a literátus papi réteg kezeléséből, s nem az élő hagyomány működik bennük tovább, hanem az új közvetítő eszköz, a könyvnyomtatás által teremtett lehetőségeknek köszönhető létrejöttük. Viszont ha a literátus réteghez tartozó protestánsok gondoztak perikópaszövegeket, mint Kulcsár György alsólindvai evangélikus prédikátor, Beythe István dunántúli

[59] RMNy 1566; RMNy 1583.

[60] Minderről lásd HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994, 107–115.

protestáns püspök, Lethenyei István csepregi evangélikus lelkész és Alvinczi Péter kassai magyar pap, akkor munkájukban minden esetben a korábbi hagyomány egy-egy újabb változata ismerhető fel. 2. A protestáns nyomdászok üzleti vállalkozásai azt is jelzik, hogy az újító egyházakban a perikópák némileg függetlenedtek a liturgikus használattól, olvasmánnyá és a magánáhítat részévé váltak. Bizonyára ezért volt lehetséges némely esetben közvetlen egyházi ellenőrzés nélküli kinyomtatásuk. 3. Kérdéses, hogy a kolozsvári szöveg népszerűsége mögött nem ismerhető-e fel Heltai Gáspár Újtestamentumának valamiféle lassan végbemenő kanonizációs folyamata. Ezt a feltevést azonban gyengíti, hogy az üzleti vállalkozásként létrejött kiadások többségének nem közvetlenül Heltai Újtestamentuma a forrása, hanem egy-egy ahhoz nagyon közeli vagy azzal azonos szövegű perikópáskönyv.

Az önálló bibliafordítások és a középkori hagyomány kapcsolata többrétű. Egyrészt Sylvester János Újtestamentuma Kulcsár postilláin keresztül mintegy beleíródott a hagyományba, meglátásunk szerint emelve annak színvonalát. Kulcsár postilláit ugyanis, mint Hubert Ildikó megállapította, még a 18. században is prédikációs segédkönyvként használták katolikusok és protestánsok egyaránt.[61] Másrészt, bár a teljes bibliafordítások megjelenése mögött fokozottan számolni kell idegen nyelvű forrásokkal, szövegük mégis nagymértékben őrzi a hagyomány nyelvi anyagát. Azt lehet mondani, hogy a teljes fordítások a középkori magyar hagyományt összekapcsolják, szintézisbe hozzák az európai bibliai tudományosság eredményeivel, s így jönnek létre valóban új minőségű szövegek.

Mikor tehát a perikópák 16. századi szöveghagyományáról beszélünk, akkor a vasárnapokra és ünnepekre rendelt evangéliumi és apostoli levél részletek életének arra a szakaszára gondolunk, mikor a középkori kéziratos és a másodlagos szóbeliségben élő, a prédikációk alapjául használt magyar nyelvű szövegek kinyomtatásra kerülnek, felekezetileg tagolódnak, funkciójuk részben átalakul, beépülnek az újabb magyar nyelvű fordításokba, s a teljes bibliafordítások által kanonizálódott végső formájuk lezárja, befejezi önálló életüket, vagyis a teljes fordításokban megjelenő két szöveg, a vizsolyi és a Káldiféle kiszorítja a perikópáskönyvekből és a postilláskötetekből is a korábbi hagyományra támaszkodó különböző szövegváltozatokat, azaz a tolmácsolást felváltják a professzionális fordítás kanonikusnak tekinthető, stabilan rögzült szövegei.

Ezt a bonyolult folyamatot a maga teljességében csak egy monográfiában lehet majd feltárni és leírni. Befejezésül most annyi mondható el, hogy a jövőben a középkori magyar bibliafordítás folyamatának kutatásában feltétlenül figyelembe kell venni a hazai rendszeres könyvnyomtatás első évszázadából fennmaradt perikópaszövegeket is, mert az élőszóbeli folyamat nemcsak időben visszafelé követhető az írásos emlékekből, hanem az eddig vizsgáltnál még jó száz évvel tovább működik a perikópaszövegek középkori kezelésének módja, s a hagyomány ezen szakaszának tüzetesebb vizsgálata számos tanulsággal szolgálhat középkori bibliafordításunk történetére nézve is.

[61] HUBERT Ildikó, *„Az mit Istennek mívelhetek, örömest kész vagyok hozzája": Kulcsár György és művei*, Bp., Luther, 2011, 84–103.

Függelék

Rövid áttekintésünk ahhoz a megállapításhoz vezetett, hogy ma összesen 42 olyan forrást ismerünk a 15. század közepétől 1636-ig, amely magában foglalja az egyházi év perikópáinak evangéliumi szakaszait. Előzetes vizsgálódásaink alapján kijelenthetjük azt is, hogy ebből 21 szöveg, annak ellenére, hogy kivétel nélkül nagyfokú rokonságot mutat, önállónak tekinthető, vagyis nem követi szorosan valamelyik korábbit. Csupán az 1561. évi kolozsvári Újszövetség áll közvetlen kapcsolatban az ugyanott 1550-ben nyomtatott perikópával, de olyan mértékben át van dolgozva, hogy mégsem tekinthető egymás másolatának a két szöveg.[62] Nevezzük a továbbiakban az önállónak tekinthető változatokat alapszövegeknek, a további 21-et pedig másodlagos szövegeknek. Ritkán fordul elő, hogy a másodlagos szövegek betűhűen egyeznek mintájukkal, többnyire helyesírásukat, nyelvjárásukat tekintve különböznek tőlük, sőt néha apró stilisztikai vagy grammatikai variálódás is megfigyelhető bennük, de minden esetben kétségtelen, hogy az alap- és a másodlagos szöveg között genetikus kapcsolat áll fenn.

Az elmondottak illusztrálására az általunk elsősorban vizsgált bibliai szakaszból, a vízkereszt utáni harmad vasárnap evangéliumából, vagyis Máté 8,1–13-ból részletes összehasonlító táblázatokat szerkesztettünk. Ezek részletes elemzésére most nem vállalkozunk, csupán néhány előzetes megjegyzést fűzünk hozzájuk. Végül betűhű formában közreadjuk az említett evangéliumi szakasz mind a 21 alapszövegnek tekinthető változatát.

Az összesen 13 bibliai verset 52 kisebb grammatikai vagy értelmi egységet alkotó tagra bontottuk, s 28 táblázatba rendeztük el. Közülük 24 egy-egy tagpárt, azaz 48 tagot, további négy pedig egy-egy tagot foglal magában. A táblázatokban keletkezésük sorrendjében 21 sorban egymás alá írva találhatóak meg az egyes tagoknak az alapszövegekben előforduló változatai.[63]

Úgy véljük, az így összeállított anyag alkalmas arra, hogy a perikópaszövegek kezelési, viselkedési módjára vonatkozó összefüggéseket, tendenciákat tételezzünk fel megjegyzéseinkben. Megállapításokról egyelőre nem beszélhetünk. Ahhoz lényegesen több, legalább öt-hat evangéliumi és levélrészletet[64] kellene hasonló módszerrel összevetni az egyházi év különböző pontjairól, az ünnepkörökből és a szentek ünnepeiből, valamint tekintetbe kellene venni a perikópáskönyvek szerkezeti sajátosságait és a bennük fellelhető kísérő szövegeket is. Távlatokban az összes szóba jöhető forrást hasonló módszerrel számítógépes adatbázisba lehetne rendezni, ami páratlan nyelvi, helyesírási, szövegtör-

[62] Kérdéses, hogy a perikópakiadás időpontjában, tehát 1550-ben rendelkezésére állt-e Heltai Gáspárnak egy teljesebb kéziratos Biblia, amely közös ősként állt a két szöveg között, vagy a perikópa szövegét felhasználták az Újtestamentum készítésekor, vagy egy önállónak tekinthető kolozsvári szóbeli hagyományból merít mindkét változat.

[63] A táblázatok megszerkesztéséhez a következő tanulmány nyújtott módszertani mintát: LAUF Judit, *Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg*, Codices Manuscripti: Zeitschrift für Handschriftenkunde, 31(2010)/73–74, 15–30.

[64] Előzetes megfigyelésünk szerint a perikópákhoz tartozó apostoli levél részletek is erős rokonságot mutatnak egymás között, de ez a rokonság sokkal lazábbnak tűnik, mint az evangéliumi szakaszok esetében.

téneti forrásbázist képezhetne a legkülönfélébb nyelvtudományi, irodalom-, teológia- és művelődéstörténeti vizsgálódásokhoz.

A táblázatokban használt rövidítések feloldása

MK 1466 = Müncheni kódex
DK 1508 = Döbrentei-kódex
JK 1516 = Jordánszky-kódex
ÉK 1527 = Érdy-kódex
SzuK 1526 = Székelyudvarhelyi kódex
Érseku 1529 = Érsekújvári kódex
Pesti 1536 = PESTI Gábor, *Novum Testamentum*, Bécs, 1536 (RMNy 17)
Sylv 1541 = SYLVESTER János, *Vy Testamentum*, Sárvár, 1541 (RMNy 49)
Kvár 1550 = *Az evangelivmoc es az epistolac…*, Colosuarba, 1550 (RMNy 91 és RMNy S 84A)
Kvár 1562 = *A Jesus Christusnac Wy Testamentoma*, Colosvarot, MDLXII (RMNy 186)
Kulcsár 1574 = KULCSÁR György, *Postilla…*, Also Lyndvan, 1574 (RMNy 334)
Telegdi 1577 = TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac… magyarázattyanak elseö resze…*, Bechbe, MDLXXVII (RMNy 374)
Beythe 1584 = BEYTHE István, *Az evangeliomok magyarázatii…*, Nymöt Vij Varat, 1584 (RMNy 552)
Félegyh 1586 = *A mi Vronc Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma… magiar nielure fordittatot… FELEGIHAZI Thamas atal*, Debrecembe, 1586 (RMNy 584)
Vizsoly 1590 = *Szent Biblia… fordittatot* [KÁROLYI Gáspár és mások által], Visolban, MDXC (RMNy 652)
Kopcs 1616 = *Az evangelivmok es epistolak…*, [composuit] (KOPCSÁNYI Márton), Becsben, MDCXVI (RMNy 1102)
Vásárh 1618 = VÁSÁRHELYI Gergely, *Esztendö altal… evangeliumok és epistolák*, Beczben, 1618 (RMNy 1151)
Káldi 1626 = *Szent Biblia…, magyarra forditotta…* KÁLDI György, Béchben, MDCXXVI (RMNy 1352)
Csepreg 1631 = *Az egesz esztendö által… evangeliomoc es epistolac*, [kiadta LETHENYEI István], [Csepreg, 1631] (RMNy 1491)
Alvinci 1633 = ALVINCZI Péter, *Postilla…*, Cassan, MDCXXXIII (RMNy 1566)
Pázmán 1636 = PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokásából minden vasarnapokra es egynehany innepekre rendelt evangeliomokrúl predikacziok…*, Posonban, MDCXXXVI (RMNy 1659)

Perikópatáblázat 1 (1–2. tag)

MK 1466	Mikor kedig leszállott volna Jesus a hegyről	követék ötet sok gyölekezetek
DK 1508	Mikoron alá jött volna Jesus a hegyről	követék ötet nagy sokaságok
JK 1516	Mikoron kedeglen leve szállott volna Jesus az hegyről	követék ötet sok seregek
ÉK 1527	Az időben mikoron leszállott vona Jesus a hegyről	követék ötet sok seregek
SzuK 1526	Az ideben mikoron alá jött volna Jesus a hegyrül	kevetek ütet nagy sokságok
Érseku 1529	–	–
Pesti 1536	De mikoron alá jött volna az hegyrül	kevetik vala ütet sok seregek
Sylv 1541	Mikoron kediglen leszállott volna az hegyrül	sok sereg níp keveté ütet
Kvár 1550	Mikor kedig Iesus a hegyről alá jőne	sok nép követi vala ötet
Kvár 1562	Mikor hedig Iesus a hegyröl alá jött vólna	sok nép követé ötet
Kulcsár 1574	Mikoron kedig Jesus az hegyrül leszállott volna	sok sereg nép követé ötet
Telegdi 1577	Az időben, mikoron leszállott volna Iesus az hegyrül	követék ötet az sok seregek
Beythe 1584	Az időben: mikor Jesus leszállott volna az hegyről	követék ötet nagy sok seregök
Félegyh 1586	Mikor pedig lejött volna az hegyröl	követék ütet sok seregek
Vizsoly 1590	Mikoron leszállott vólna (Iesus) az hegyrül,	követé ötet nagy sokaság
Kopcs 1616	Az üdöben: Mikor Iesus lejött volna a hegyről	sok seregek követék ötet
Vásárh 1618	Mikor Jesus alászállott volna az hegyről	követé ötet nagy sereg
Káldi 1626	Mikor pedig lejött vólna a hegyről,	követé ötet sok sereg
Csepreg 1631	Mikor pedig Jesus lejött vólna az hegyrül,	követé ötet sok sereg
Alvinci 1633	Mikoron penig alájött vólna az hegyrül,	követék ötet sok seregek
Pázmán 1636	Az idöben: Mikor alájött vólna Iesus a hegyrül	sok népek követék ötet

Perikópatáblázat 2 (3–4. tag)

MK 1466	És ím egy poklos jövén,	imádá ötet mondván
DK 1508	És ime poklos jövén,	imadja vala ütet mondván
JK 1516	És ime egy poklos eleiben jövén,	imádja vala ütet mondván
ÉK 1527	És ime egy poklos eleibe jövén,	imádja vala ütet mondván
SzuK 1526	És ime poklos jövén,	imádja vala ütet mondván
Érseku 1529	–	–
Pesti 1536	Es ime egy poklos járulván	imádá ötet mondván
Sylv 1541	És imé egy poklos járula őhozzá	Es az földre orcával leborula, és isteni tiszteletet tün önéki ezt mondván
Kvár 1550	És ime egy poklos eljöve,	imádá ötet és monda
Kvár 1562	És ime egy poklos eljövén,	imádá ötet s monda
Kulcsár 1574	És imé egy poklos hozzá járolván,	imádá ötet, mondván
Telegdi 1577	És eme egy poklos eljüvén,	imádja vala ütet, mondván
Beythe 1584	És ime egy poklos elő járulván,	imádá ütet mondván
Félegyh 1586	És imé bélpoklos jövén,	imádá ütet mondván
Vizsoly 1590	És imé egy bélpoklos eljövén	térdre esék ő előtte, és monda
Kopcs 1616	És imé egy poklos jüvén	imádá ötet mondván
Vásárh 1618	És ime egy bélpoklos jüvén	imádá ötet mondván
Káldi 1626	És ímé egy poklos jövén	imádá ötet mondván
Csepreg 1631	És ime egy poklos jövén	imádá ötet mondván
Alvinci 1633	És imé egy bélpoklos járulván,	imádá ötet mondván
Pázmán 1636	És imé egy poklos jövén	imádá ötet mondván

Perikópatáblázat 3 (5–6. tag)

MK 1466	Uram, ha akarsz,	megtisztíthatsz engemet
DK 1508	Uram, ha akarod,	engem megtisztíthatsz
JK 1516	Uram, ha akarsz,	megtisztojthatsz engemet
ÉK 1527	Uram, ha akarsz,	megtísztíthatsz engemet
SzuK 1526	Uram, ha akarod,	engem megtisztíthatsz
Érseku 1529	–	–
Pesti 1536	Uram, ha akarod,	megtisztijthatsz engemet
Sylv 1541	Uram, ha akarod	megtisztijthatsz emgemet
Kvár 1550	Uram, ha akarod,	megtisztíthatsz engemet
Kvár 1562	Uram, ha akarod,	megtisztíthatsz engemet
Kulcsár 1574	Uram, ha akarod,	megtisztíthatsz engömet
Telegdi 1577	Uram, ha akarod	megtisztéthatsz engemet
Beythe 1584	Uram, ha akarod	megtisztijthatsz engömet
Félegyh 1586	Uram, ha akarod	megtisztíthatsz engemet
Vizsoly 1590	Uram, ha akarod	megtisztíthatsz engemet
Kopcs 1616	Uram, ha akarod	megtisztéthatsz engemet
Vásárh 1618	Uram, ha akarsz	megtisztíthatsz engemet
Káldi 1626	Uram, ha akarod	megtisztíthatsz engem
Csepreg 1631	Uram, ha akarod	megtisztíthatsz engemet
Alvinci 1633	Uram, ha akarod	megtisztíthatsz engemet
Pázmán 1636	Uram, ha akarod	megtisztíthatsz engem

Perikópatáblázat 4 (7–8. tag)

MK 1466	és kinyojtván iesus ö kezét,	illeté ötet mondván,
DK 1508	és iesus kiterjesztvén ü kezét,	monda
JK 1516	és kive terjesztvén iesus ü kezét,	illeté ütet mondván
ÉK 1527	És felemelvén Jesus ü kezét,	illeté ütet mondván
SzuK 1526	és Iesus kiterjesztvén ü kezét,	monda
Érseku 1529	–	–
Pesti 1536	és kezét kinyujtván Iesus,	illeté ütet s monda
Sylv 1541	és Jesus kezit kinyujtván,	illeté ütet ezt mondván
Kvár 1550	és Iesus kinyújtá kezét,	és illeté ötet ezt mondván
Kvár 1562	és Jesus kinyújtá kezét,	és illetvén ötet monda
Kulcsár 1574	és Jesus kezét künyujtván,	illeté ötet, ezt mondván
Telegdi 1577	és kinyújtván kezét,	illeté ütet mondván
Beythe 1584	és kinyujtván kezét,	illeté ötet Iesus mondván
Félegyh 1586	és kinyújtván ü kezét,	illeté ötet az Iesus
Vizsoly 1590	és az ő kezét Iesus kinyújtván,	illeté ötet és monda
Kopcs 1616	és kinyújtván Iesus kezét,	illeté ütet mondván
Vásárh 1618	és kinyujtván kezét Jesus,	illeté ötet, mondván
Káldi 1626	és kinyújtván Jesus kezét,	illeté ötet mondván
Csepreg 1631	és kinyújtván Jesus kezét,	megilleté ötet mondván
Alvinci 1633	és kinyújtván kezét,	illeté ötet Jesus mondván
Pázmán 1636	és kinyujtván kezét Iesus,	illeté ötet mondván

Perikópatáblázat 5 (9–10. tag)

MK 1466	Akarlak, megtisztejtanom,	és legottan megtisztoltaték ö poklossága.
DK 1508	Akarom, tisztolj meg,	és legottan megtisztola ü poklossága.
JK 1516	Akarom, tisztulj meg,	és legottan megtisztultaték ü poklossága.
ÉK 1527	Akarom, tisztuljál meg,	és legottan megtisztultaték ü poklossága.
SzuK 1526	Akarom, tisztulj meg,	és legottan megtisztula ü poklossága.
Érseku 1529	–	–
Pesti 1536	Akarom, légy tiszta,	és legottan megtisztula neki poklossága.
Sylv 1541	Akarom, tiszta légy,	és legottan megtisztula az ü poklossága.
Kvár 1550	Akarom, tisztulj meg,	és legottan az ő poklosságából megtisztula.
Kvár 1562	Akarom, tisztulj meg,	és legottan megtisztula az ő poklossága.
Kulcsár 1574	Akarom, tiszta légy,	és legottan megtisztula az ő poklossága.
Telegdi 1577	Akarlak, tisztulj meg,	és legottan megtisztula az ü poklossága.
Beythe 1584	Akarom, tisztulj meg,	és azonnal eltisztula az ü poklossága.
Félegyh 1586	Akarom, tisztulj meg,	és mindjárást megtisztula az ü bélpoklossága.
Vizsoly 1590	Akarom, tisztulj meg,	azon órában azért eltisztula az ő poklossága.
Kopcs 1616	Akarom, tisztulj meg,	és legottan megtisztula az ü poklossága.
Vásárh 1618	Akarom, tisztulj meg,	és mindjárt megtisztula az ő bélpoklossága.
Káldi 1626	Akarom, tisztulj meg,	és mindjárt megtisztula az ő poklossága.
Csepreg 1631	Akarom, tisztulj meg,	és mindjárt megtisztula az ő poklossága.
Alvinci 1633	Akarom, tisztulj meg,	és mindjárást megtisztula annak poklossága.
Pázmán 1636	Akarom, tisztulj meg,	és mindjárt megtisztíttaték az ő poklossága.

Perikópatáblázat 6 (11–12. tag)

MK 1466	És monda néki Iesus,	lássad, hogy senkinek se mondjad,
DK 1508	És monda neki Iesus,	lássad, senkinek nem mondod,
JK 1516	És monda, őneki,	lássad, hogy senkinek ne mondjad,
ÉK 1527	És monda üneki Iesus,	lássad, hogy senkinek ne mondjad,
SzuK 1526	És monda neki Iesus,	lassad, senkinek ne mondjad,
Érseku 1529	–	–
Pesti 1536	És monda neki Iesus,	lássad, hogy ezt senkinek ne mondjad,
Sylv 1541	És monda üneki Jesus,	meglássad, hogy valakinek ne mondjad,
Kvár 1550	És monda neki Iesus,	meglásd, senkinek ne mondjad,
Kvár 1562	És monda néki Iesus,	meglásd, hogy senkinek se mondjad,
Kulcsár 1574	És monda néki Jesus,	meglásd, hogy senkinek ne mondjad,
Telegdi 1577	És monda neki Iesus,	meglásd, hogy senkinek ne mondjad,
Beythe 1584	És monda néki Iesus,	meglásd, hogy senkinek ne mondjad,
Félegyh 1586	És mond neki az Iesus,	meglásd, senkinek ne mondjad,
Vizsoly 1590	Akkor monda néki Iesus,	meglásd, hogy senkinek ne mondjad,
Kopcs 1616	És monda néki Iesus,	meglásd, senkinek ne mondjad,
Vásárh 1618	És monda neki Iesus,	meglásd, hogy senkinek ne mond,
Káldi 1626	És monda néki Jézus,	meglásd, senkinek ne mond,
Csepreg 1631	És monda neki Jesus,	meglásd, senkinec ne mond,
Alvinci 1633	És monda neki Iesus,	meglásd, valakinek ne mondjad,
Pázmán 1636	És monda néki Iesus,	meglásd, senkinek ne mond,

Perikópatáblázat 7 (13–14. tag)

MK 1466	de menj el,	mutassad magadat a papoknak,
DK 1508	de menj el,	mutasd magodat papoknak,
JK 1516	de menj el,	mutassad te magadat papnak,
ÉK 1527	de menj el,	mutassad tennen magadat papoknak,
SzuK 1526	de menj el,	mutasd magadat papoknak,
Érseku 1529	–	–
Pesti 1536	de menj el,	mutasd meg magadat papnak,
Sylv 1541	de menj el,	mutasd meg te magadot az egyházi embernek,
Kvár 1550	de menj el,	és mutasd meg magadat a papnak,
Kvár 1562	hanem menj el,	és mutasd meg magadat a papnak,
Kulcsár 1574	de menj el,	mutasd meg magadat a papnak,
Telegdi 1577	hanem menj el,	és mutasd meg magadat a papnak,
Beythe 1584	de menj el,	mutasd meg te magadat az papnak,
Félegyh 1586	de elmenvén,	mutasd meg magadat az papnak,
Vizsoly 1590	hanem menj el,	mutasd meg magadat a papnak,
Kopcs 1616	de menj el,	és mutasd meg magadat a papnak,
Vásárh 1618	hanem menj el,	és mutasd meg magadat a papnak,
Káldi 1626	hanem eredj,	mutasd meg magadat a papnak,
Csepreg 1631	hanem menj el,	és mutasd meg magadat a papnak,
Alvinci 1633	hanem menj el,	mutasd meg magadat az papnak,
Pázmán 1636	hanem menj el,	mutasd meg magadat a papnak,

Perikópatáblázat 8 (15–16. tag)

MK 1466	és ajándékozjad az ajándokot,	melyet parancsolt Mojses
DK 1508	és ajánljad te ajandekodat,	kit Moises parancsolt
JK 1516	és vidd fel te ajándekodat,	kit parancsolt Moyses
ÉK 1527	és vigyed fel te ajádekodat,	kit megparancsolt Mojses
SzuK 1526	és ajánljad te ajádekodat,	kit Mojses parancsolt
Érseku 1529	–	–
Pesti 1536	és vidd fel az ajándékot,	nekik bizonságul, kit Mojses hagyott
Sylv 1541	és vígy ajándikot,	melyet Mojses parancsolt vinni
Kvár 1550	és vidd meg azt az ajándékot,	melyet hagyott Moses bizonságul őnekik.
Kvár 1562	és vidd fel azt az ajándékot,	melyet parancsolt Moses
Kulcsár 1574	és vidd fel az ajándékot,	melyet parancsolt Mojses
Telegdi 1577	Vidd fel az te ajándékodat,	melyet parancsolt Mojses
Beythe 1584	és vidd föl az ajándékot,	amellyet hagyott fölmutatni Moyses
Félegyh 1586	és vidd fel az ajándékot,	amint elrendelte Moses
Vizsoly 1590	és vidd fel az ajándokot,	melyet parancsolt Moses
Kopcs 1616	és vidd fel az ajándékot,	mellyet parancsolt Moyses
Vásárh 1618	és vidd fel az ajándékot,	melyet parancsolt Moises
Káldi 1626	és ad bé az ajándékot,	melyet parancsolt Moyses
Csepreg 1631	és vidd fel a te ajándékodat,	melyet parancsolt Moyses
Alvinci 1633	és vigy ajándékot fel,	melyet Moyses parancsolt felvinni
Pázmán1636	és mutasd meg nékik bizonyságul az ajándékot,	melyet Mojses parancsolt

Perikópatáblázat 9 (17. tag)

MK 1466	azoknak tanosagokra.
DK 1508	tanoságra ü nekik.
JK 1516	ez elyeneknek bizonságára.
ÉK 1527	az olyanoknak bizonságokra.
SzuK 1526	tanoságra ünekik
Érseku 1529	–
Pesti 1536	nekik bizonságul.
Sylv 1541	ezirt, hogy azok tegyenek tanubizonságot az megtisztult poklosságrul.
Kvár 1550	bizonságul őnekik.
Kvár 1562	bizonságul önekik
Kulcsár 1574	önéki bizonságokra.
Telegdi 1577	bizonságul őnekiek.
Beythe 1584	nékik bizonságul.
Félegyh 1586	bizonságul nekiek.
Vizsoly 1590	hogy az légyen nékik bizonságúl.
Kopcs 1616	bizonyságul nekiek.
Vásárh 1618	azoknak bizonyságul.
Káldi 1626	bizonságúl nékik.
Csepreg 1631	bizonságúl őnékik
Alvinci 1633	azoknak bizonyságúl.
Pázmán 1636	mutasd bé nékik bizonyságul az ajándékot

Perikópatáblázat 10 (18–19. tag)

MK 1466	Mikor kedig	bément volna Capharnaumba,
DK 1508	Mikoron kedeg	bement volna Iesus kafarnaomba,
JK 1516	Mikoron kedeg	bement volna kaffarnaomba,
ÉK 1527	Mikoron kedeg	bement volna kaffarnaomba,
SzuK 1526	Mikoron kedeg	belment volna Iesus Capharnaumba,
Érseku 1529	Az idüben mikoron Iesus	bement volna Capharnaumban
Pesti 1536	De mikoron	bement volna Iesus Kafarneumba,
Sylv 1541	Mikoron kediglen	bement volna Jesus Capernaumba,
Kvár 1550	Mikor pedig Iesus	bement volna Capernaumba,
Kvár 1562	Mikor kedig Iesus	bement vóna Capernaumba,
Kulcsár 1574	Mikoron kedig	bément volna Iesus Capernaumba,
Telegdi 1577	Mikor peniglen	bement volna Iesus Capharnaumba,
Beythe 1584	Továbbá mikor	bément volna Iesus Capernaumban,
Félegyh 1586	–	bémenvén pedig az Iesus Capernaumban,
Vizsoly 1590	–	beménvén pedig Iesus Capernaumba,
Kopcs 1616	Mikor pedig	bement volna Capharnaumba,
Vásárh 1618	Mikor	bement volna kediglen Caphernaumba,
Káldi 1626	Mikor pedig	bément volna Kafarneumba,
Csepreg 1631	Mikor pedig	bément vólna (Jésus) Capernaumba,
Alvinci 1633	Továbbá mikoron	bément volna Iesus Capernaumba,
Pázmán1636	Mikor pedig	bément vólna Cafarnaumba,

Perikópatáblázat 11 (20–21. tag)

MK 1466	vépék öhozjá a Centurio	kérvén ötet és mondván:
DK 1508	mene hozja Centurio	kérvén ötet és mondván:
JK 1516	járula ühozja centurio fejedelem	kérvén ütet és mondván:
ÉK 1527	jarula hozja centurio	kérvén ütet és mondván:
SzuK 1526	mene hozja centurio	kérvén ütet és mondván:
Érseku 1529	méne ühozja centurio	kérvén ütet, és monda:
Pesti 1536	jeve eleibe centurio	kérvén ütet és mondván:
Sylv 1541	ühozzá mene egy százados	igen kiri vala ötet, ezt mondván:
Kvár 1550	hozza mene egy százados	könyörge öneki és ezt mondá:
Kvár 1562	hozzá méne egy százados	könyörge őnéki és monda:
Kulcsár 1574	hozzá járola egy százados,	és kéri vala őtet mondván:
Telegdi 1577	járula öhozzá az centurio	kérvén ütet és mondván:
Beythe 1584	hozzá méne az száznagy	kérvén ütet és mondván:
Félegyh 1586	mene ühozzá az százados	kérvén ütet és mondván:
Vizsoly 1590	hozzaja méne az centurio	kérvén őtet, és ezt mondván:
Kopcs 1616	méne öhozzá egy százados	kérvén ütet és mondván:
Vásárh 1618	jöve hozzá egy százados	kérvén ötet és mondván:
Káldi 1626	egy százados méne hozzája,	kérvén ötet és mondván:
Csepreg 1631	méne őhozzá egy százados	kérvén ötet és mondván:
Alvinci 1633	mene őhozzá egy százados	kérvén ötet és mondván:
Pázmán 1636	hozzá járula egy százados	kérvén ötet és mondván:

Perikópatáblázat 12 (22–23. tag)

MK 1466	Uram én gyermekem	köszvenyes fekszen házamban,
DK 1508	Uram én gyermekem	házban fekszen köszvényes,
JK 1516	Uram az én gyermekem	keszvenyben fekszik én házamnál,
ÉK 1527	Uram az én gyermeköm	én házamnál keszvenben fekszik,
SzuK 1526	Uram én gyermekem	az házban fekszen köszvenyes,
Érseku 1529	Uram én gyermekem	fekszik házamban keszvenben,
Pesti 1536	Uram az én gyermekem	otthon köszvenybe fekszik,
Sylv 1541	Uram egy gyermekem	házamnál fekszik kinek inai belülről elindultanak,
Kvár 1550	Uram az én szolgám	házamnál guttaütésbe fekszik,
Kvár 1562	Uram az én gyermekem	házamnál bénaságba fekszik,
Kulcsár 1574	Uram egy gyermekem	házamnál inaiszakadozott betegségbe fekszik,
Telegdi 1577	Uram az én szolgám	betegen fekszik az én házamba,
Beythe 1584	Uram az én szolgám	fekszik otthon guttabeli betegségben,
Félegyh 1586	Uram az én szolgám	az én házamban fekszik guttaütött lévén
Vizsoly 1590	Uram az én szólgám	otthon, mint egy elvetett fekszik guttaütésben,
Kopcs 1616	Uram az én szolgám	fekszik házamnál guttaütésben,
Vásárh 1618	Uram az én szolgám	házamnál fekszik guttaütésbe,
Káldi 1626	Uram az szolgám	házamban fekszik inaszakadva,
Csepreg 1631	Uram az én szolgám	házamban guttaütésbe fekszik,
Alvinci 1633	Uram az én szolgám	házamnál fekszik guttaütötten,
Pázmán 1636	Uram az én gyermekem	házamban fekszik inaszakadva,

Perikópatáblázat 13 (24–25. tag)

MK 1466	és gonoszol gyetretik.	És monda neki Iesus:
DK 1508	és gonoszol gyetretik.	És monda neki Iesus:
JK 1516	és gonoszul gyetretik.	És monda üneki Jesus:
ÉK 1527	és gonoszul gyetretik	És monda üneki Iesus:
SzuK 1526	és gonoszul gyötretik.	És monda neki Iesus:
Érseku 1529	és gonoszul gyetretik.	És monda neki Iesus:
Pesti 1536	nagy gyetrelmet vall.	Monda neki Iesus:
Sylv 1541	és igen nehezen kínlódik.	És monda üneki Jesus:
Kvár 1550	és igen kénzódik.	És monda őneki Iesus:
Kvár 1562	és igen kénzódik.	És monda őnéki Jesus:
Kulcsár 1574	és igen kinzódik.	És monda néki Jesus:
Telegdi 1577	és gonoszul gyötretik.	És monda neki Iesus:
Beythe 1584	és igön gyötretik.	És monda neki Iesus:
Félegyh 1586	nehezen gyötrődik.	És monda neki az Iesus:
Vizsoly 1590	és felötte igen gyötretik.	Akkor monda nékie Iesus:
Kopcs 1616	és gonoszul gyötretik.	És monda neki Iesus:
Vásárh 1618	és gonoszul gyötretik.	És monda neki Jeus:
Káldi 1626	és gonoszúl gyötrődik.	És monda néki Jésus:
Csepreg 1631	és gonoszul gyötrődik.	És monda őnéki Jesus:
Alvinci 1633	és nehezen kínlódik.	És monda neki Iesus:
Pázmán 1636	és gonoszul kínoztatik.	És monda neki Iesus:

Perikópatáblázat 14 (26–27. tag)

MK 1466	Én elmegyek,	és megvigasztom őtet.
DK 1508	Én jövök,	és megvigasztom ütet.
JK 1516	Én ím odajevek,	és meggyógyótom ütet.
ÉK 1527	Én odajevök,	és meggyógyojtom ütet.
SzuK 1526	Én eljövek,	és megvigasztom ütet.
Érseku 1529	Én elmegyek	és megvigasztom ütet.
Pesti 1536	Én mikoron odamegyek,	meggyógyítom ütet.
Sylv 1541	Meggyógyítom én ütet,	mikoron házadhoz menendek.
Kvár 1550	Elmegyek,	és meggyógyítom ötet.
Kvár 1562	Én mikor odamegyek,	meggyógyítom ötet.
Kulcsár 1574	Én odamegyek,	és meggyógyétom őtet.
Telegdi 1577	Elmegyek én,	és meggyógyétom ütet.
Beythe 1584	Én mikor elmenendök,	meggyógyíjtom ütet.
Félegyh 1586	Én elmenvén,	meggyógyítom ütet.
Vizsoly 1590	Elmégyek,	és meggyógyítom ötet.
Kopcs 1616	Elmégyek,	és meggyógyítom őtet.
Vásárh 1618	Én élmégyek,	és meggyógyítom őtet.
Káldi 1626	Én elmegyek,	és meggyógyítom őtet.
Csepreg 1631	Én elmegyek,	és meggyógyítom őtet.
Alvinci 1633	Én mikor elmenendek,	meggyógyítom őtet.
Pázmán 1636	Én elmégyek,	és meggyógyítom őtet.

Perikópatáblázat 15 (28–29. tag)

MK 1466	És felelvén a centurio monda néki:	Uram nem vagyok méltó,
DK 1508	És felelvén centurio monda:	Uram nem vagyok méltó,
JK 1516	És felelvén centurio monda:	Uram nem vagyok méltó,
ÉK 1527	És felelvén centurio monda:	Uram nem vagyok méltó,
SzuK 1526	És felelvén centurio monda:	Uram nem vagyok méltó,
Érseku 1529	És felelvén centurio monda:	Uram nem vagyok méltó,
Pesti 1536	Felele centurio monda:	Nem vagyok méltó Uram,
Sylv 1541	És felelvin az százados monda:	Uram nem vagyok elég erre,
Kvár 1550	Felele a százados és monda:	Uram nem vagyok méltó,
Kvár 1562	Felele a százados és monda:	Uram nem vagyok méltó,
Kulcsár 1574	És felelvén az százados monda:	Uram nem vagyok méltó arra.
Telegdi 1577	És felelvén az centurio monda:	Uram nem vagyok méltó,
Beythe 1584	És felelvén az száznagy monda:	Uram nem vagyok méltó,
Félegyh 1586	És felelvén az százados monda:	Uram nem vagyok méltó,
Vizsoly 1590	És felelvén az centurio monda:	Uram nem vagyok én arra méltó,
Kopcs 1616	És felelvén az százados monda:	Uram nem vagyok méltó,
Vásárh 1618	Felele az százados és monda:	Uram nem vagyok méltó,
Káldi 1626	És felelvén a százados monda:	Uram nem vagyok méltó,
Csepreg 1631	És felelvén a százados monda:	Uram nem vagyok méltó,
Alvinci 1633	És felelvén az százados monda:	Uram nem vagyok méltó,
Pázmán 1636	És felelvén a százados monda:	Uram nem vagyok méltó,

Perikópatáblázat 16 (30–31. tag)

MK 1466	hogy jöjj én hajazatom alá,	de mondj csak igéddel,
DK 1508	hogy te bejöjj én hajazatom alá,	de mondjad csak igivel,
JK 1516	hogy bejöjj én hajlakom alá,	de csak mondjad igéddel,
ÉK 1527	hogy bejöjj én hajlokom alá,	de csak mondjad igéddel,
SzuK 1526	hogy beljüjj én hajlakomba,	de mondjad csak igével,
Érseku 1529	hogy én házamba jej,	de csak parancsolj te szent igéddel,
Pesti 1536	hogy én hajlakomba jüjj,	de csak mondjad egy igével,
Sylv 1541	hogy bejüjj az én hajlikomba,	sőt csak egy szóval parancsolj,
Kvár 1550	hogy az én hajlékom alá jöjj,	de csak szólj egy szót,
Kvár 1562	hogy hajlékom alá jöjj,	de csak mondj egy szót,
Kulcsár 1574	hogy hajlékomba jöjj,	de csak mondjad beszédöddel *(avagy mondj egy szót),*
Telegdi 1577	hogy bejüjj az én házamba,	de csak mondjad egy szóval,
Beythe 1584	hogy az én hajlokomban jöjj,	sőt csak mondj igét,
Félegyh 1586	hogy az én házamban bejüjj,	de csak mondjad beszédeddel,
Vizsoly 1590	hogy az én házamba jöjj,	hanem csak szóval parancsolj,
Kopcs 1616	hogy az én hajlékom alá jöjj,	de csak mondjad egy szóval,
Vásárh 1618	hogy házamba jüjj,	hanem csak egy szóddal mondjad,
Káldi 1626	hogy hajlékomba jöjj,	hanem csak egy szóval mondjad,
Csepreg 1631	hogy az én hajlékom alá jöjj,	hanem csak szóval mondjad,
Alvinci 1633	hogy az én hajlékom alá jöjj,	sőt csak egy szót mondj,
Pázmán 1636	hogy béjöjj az én hajlékomba,	hanem csak szóval mondjad,

Perikópatáblázat 17 (32. tag)

MK 1466	és megvigaszik én gyermekem.
DK 1508	és megvigaszik én gyermekem.
JK 1516	és megvigaszik az én gyermekem.
ÉK 1527	és meggyógyul az én gyermekem.
SzuK 1526	és megvigaszik én gyermekem.
Érseku 1529	és megvigaszik az én gyermekem.
Pesti 1536	s meggyógyul az én gyermekem.
Sylv 1541	meggyógyul az én gyermekem.
Kvár 1550	és megvigaszik az én szolgám.
Kvár 1562	és megvigaszik az én gyermekem.
Kulcsár 1574	és meggyógyul az én gyermekem.
Telegdi 1577	ottan meggyógyul az én szolgám.
Beythe 1584	és meggyógyul az én szolgám.
Félegyh 1586	és meggyógyul az én szolgám.
Vizsoly 1590	és meggyógyul az én szolgám.
Kopcs 1616	és meggyógyul az én szolgám.
Vásárh 1618	és meggyógyul az én szolgám.
Káldi 1626	és meggyógyúl az én szolgám.
Csepreg 1631	és meggyógyúl az én szolgám.
Alvinci 1633	és meggyógyúl az én szolgám.
Pázmán 1636	és meggyógyíttatik az én gyermekem.

Perikópatáblázat 18 (33–34. tag)

MK 1466	Mert es én hatalm alatt szerzetett ember vagyok,	valván vitézeket énalattam.
DK 1508	Mert én es ember vagyok hatalm alatt szerzett,	vitézeket tartván énalattam.
JK 1516	Mert én es ember vagyok hatalmasság alatt vettetvén,	birván énalattam vitézeket.
ÉK 1527	Mert én es ember vagyok hatalmasb alatt vettetvén,	–
SzuK 1526	Mert én es ember vagyok hatalm alatt szerzett,	vitézeket tartván énalattam.
Érseku 1529	Mert én es vagyok fejedelem,	és vallok vitézeket én hatalmam alatt.
Pesti 1536	Mert én is más ember hatalma alatt vagyok,	és vannak énutánam is vitézlő szolgák.
Sylv 1541	Mert én es más ember hatalmassága alatt való ember vagyok,	és vitézek vadnak az én birtokom alatt.
Kvár 1550	Mert én is fejedelemség alatt való ember vagyok,	és vitézekkel bírok.
Kvár 1562	Mert én is fejedelemség alatt való ember vagyok,	és hadakozó népek vadnak birtokom alatt.
Kulcsár 1574	Mert én is más ember hatalmassága alatt aló ember vagyok,	és vitézek vadnak birtokom alatt.
Telegdi 1577	Mert én is más birtoka alatt való ember vagyok,	és alattam is vitézek vannak.
Beythe 1584	Mert én is más birtoka alá vettetött embör vagyok,	és vannak énalattam szolgáló népek.
Félegyh 1586	Mert én is birodalom alatt lévő ember vagyok,	birván vitézeket énalattam.
Vizsoly 1590	Mert én is fejedelemség alá vettetett ember vagyok,	és vadnak az én hadnagyságom alatt vitézek.
Kopcs 1616	Mert én is birodalom alatt lévő ember vagyok,	vitézek lévén énalattam.
Vásárh 1618	Mert én is ember vagyok más ember hatalma alá vettetett,	vitézek lévén énalattam.
Káldi 1626	Mert én is birodalom alatt való ember vagyok,	vitézek lévén alattam.
Csepreg 1631	Mert én is fejedelemség alá rendeltetett ember vagyok,	vitézek lévén énalattam.
Alvinci 1633	Mert én is más birodalma alá vettetett ember vagyok,	én alattam is vadnak vitézek
Pázmán 1636	Mert én is birodalomban helyheztetett ember vagyok,	vitézek lévén énalattam.

Perikópatáblázat 19 (35–36. tag)

MK 1466	És ennek mondok,	menj és elmegyen,
DK 1508	És mondom ennek,	menj el és megyen,
JK 1516	És mondom egyiknek,	menj el és elmégyen,
ÉK 1527	És mondom egyiknek,	menj el és elmegyen,
SzuK 1526	Mondom eznek,	menj és megyen,
Érseku 1529	És mikoron mondom egyiknek,	eredj el és elmegyen,
Pesti 1536	És mikoron egyiknek mondom,	menj el, elmegyen,
Sylv 1541	És ezt mondom imez vitéznek,	menj el és elmegyen,
Kvár 1550	És ha mondom egyiknek,	menj el, elmegyen,
Kvár 1562	És mondom im ennek,	menj el és elmégyen,
Kulcsár 1574	És ha mondom egyik vitéznek,	menj el elmegyen,
Telegdi 1577	És mikor mondom egyiknek,	menj el elmegyen,
Beythe 1584	És ha mondom imennek,	ménj el és elmegyön,
Félegyh 1586	És mondom imennek,	menj el és elmegyen,
Vizsoly 1590	És ha azt mondom egyiknek,	eredj, el elmégyen,
Kopcs 1616	És ha mondom egyiknek,	menj el és elmégyen,
Vásárh 1618	És ennek mondom,	menj el és elmegyen,
Káldi 1626	És mondom ennek,	menj el és elmégyen,
Csepreg 1631	És mondom ennek,	menj el és elmegyen,
Alvinci 1633	És mondom ennek,	menj el és elmegyen,
Pázmán 1636	És azt mondom emennek,	eredj és elmégyen,

Perikópatáblázat 20 (37–38. tag)

MK 1466	és másiknak, jöjj és jö,	és én szolgámnak, tedd ezt és teszi.
DK 1508	és másnak, jöjj és jő,	és én szolgámnak, tedd ezt és tiszi.
JK 1516	az másiknak, jöjj ede és eljő,	és az én szolgámnak, tedd ezt és azt teszi.
ÉK 1527	a másiknak, jöjj el és eljő,	és én szolgámnak, tedd azt és megteszi.
Érseku 1529	az másiknak jej el és eljő,	és az én szolgámnak tedd ezt és azt teszi.
SzuK 1526	és másnak, jüjj és jű,	és én szolgámnak, tedd ezt, teszi.
Pesti 1536	az másiknak, ha mondom, jöjj ide eljő,	avagy ha mondom, tedd imezt, megteszi.
Sylv 1541	és az más vitéznek, jüjj ide és eljű,	és az én szolgámnak, tedd ezt és megtiszi.
Kvár 1550	és a másiknak, jöszte, eljő,	és az én szolgámnak, tedd ezt és azt teszi.
Kvár 1562	és a másiknak, jöjj el és eljő,	és az én szolgámnak, tödd ezt és azt tészi.
Kulcsár 1574	és a másiknak, jöjj el és eljő,	és az én szolgámnak, tedd ezt és azt tészi.
Telegdi 1577	és ha az másiknak imigyen szólok, jüjj ide, eljű,	és az én szolgámnak, ha azt parancsolom, hogy valamit míveljen, megmíveli.
Beythe 1584	és az másiknak, jöjj el és eljő,	és az én szolgámnak, cseleködd ezt és megcseleködi.
Félegyh 1586	és az másiknak, jövel és eljű,	és az én szolgámnak, cselekedd ezt és megcselekedi.
Vizsoly 1590	az másiknak (ha mondom), jöszte, eljő,	és (ha mondom) szolgámnak, ezt míveld, azt míveli.
Kopcs 1616	és a másiknak, jövel és eljő,	és az én szolgámnak, ezt cselekedjed és megcselekeszi.
Vásárh 1618	és a másiknak, jövel és eljű,	és az én szolgámnak, cselekedd azt és azt cselekedi.
Káldi 1626	és a másiknak, jöszte és eljő,	és a szolgámnak, míveld ezt és megmíveli.
Csepreg 1631	és a másiknak, jöjj el és eljő,	és az én szolgámnak, cselekedd ezt és megcselekeszi.
Alvinci 1633	és másnak, jöjj ide és eljő,	és az én szolgámnak, cselekedd ezt és megcselekedi.
Pázmán 1636	és a másiknak, jöszte és eljő,	és az én szolgámnak, míveld ezt és megmíveli.

Perikópatáblázat 21 (39–40. tag)

MK 1466	Hallván kedig ezt Iesus csodálkodék,	és őtet követőknek monda:
DK 1508	Jézus kedeg hallván ezt csudálkodék,	és ütet követőknek monda:
JK 1516	Hallván kedeg Jésus ezt csodálkozék rajta,	és ütet követőknek monda:
ÉK 1527	Hallván azért Iesus csodálkodék rajta,	és ütet követőknek monda:
SzuK 1526	Iesus kedek hallván ezt csodálkodék,	és ütet kevetenek monda:
Érseku 1529	De maga hallván Iesus csodálkozék,	és ütet keveteknek monda:
Pesti 1536	Ezt mikoron hallotta volna Iesus, csodálkozék rajta,	és monda azoknak, kik kevetik vala őtet:
Sylv 1541	Mikoron ezeket hallotta volna Jésus, elcsudálkozék,	és monda azoknak, kik űtet követik vala:
Kvár 1550	Ezt hallván Jésus elcsodálkozék,	és monda azoknak, kik utána valának:
Kvár 1562	Ezt hallván Jésus elcsodálkozék,	és monda azoknak, kik követik vala őtet:
Kulcsár 1574	És hallván Jésus ezeket elcsodálkozék,	és monda az utána valóknak:
Telegdi 1577	Hallván ezeket Jésus csodálkozék rajta,	és azoknak, akik követik vala, monda:
Beythe 1584	Ezöket kedig mikor hallotta volna Iesus, elcsodálkozék,	és monda az ütet követőknek:
Félegyh 1586	Hallván pedig az Iesus elcsudálkozék,	és monda azoknak, kik követik vala:
Vizsoly 1590	Ezeket pedig mikor hallotta vólna Iesus, elcsudálkozék,	és monda az ötet követőknek:
Kopcs 1616	Hallván pedig Iesus elcsodálkozék,	és monda azoknak, kik űtet követik vala:
Vásárh 1618	Hallván kediglen Jésus elcsudálkozék,	és monda az őtet követőknek:
Káldi 1626	Hallván pedig Jésus csodálkozék,	és követőinek monda:
Csepreg 1631	Hallván pedig ezeket Jesus, elcsodálkozék,	és az őtet követőknek monda:
Alvinci 1633	Ezeket penig mikor hallotta vólna Iesus, elcsudálkozék,	és monda azoknak, kik követik vala őtet:
Pázmán 1636	Hallván pedig Iesus csudálkozék,	és monda követőinek:

Perikópatáblázat 22 (41–42. tag)

MK 1466	Bizony mondom tünéktek,	nem leltem enne hütöt Israelben.
DK 1508	Bizony mondom nektek,	Israelben enne hitet nem leltem.
JK 1516	Bizony mondom tünektek,	nem leltem ejen *(hitet)* Izráelben.
ÉK 1527	–	–
SzuK 1526	Bizon mondom nektek,	Israelben enne hütet nem leltem.
Érseku 1529	Bizony bizony mondom tinektek,	nem leltem ilyen hitet mind Izrael fiai kezett.
Pesti 1536	Bizon mondom nektek,	még Izráel kezütt sem találtam ilyen hitet.
Sylv 1541	Bizony mondom tünektek,	hogy még sidó országban sem találtam. ilyen nagy hütöt.
Kvár 1550	Bizon mondom tünektek,	hogy még Izráelbe sem találtam ennyi hitet.
Kvár 1562	Bizony mondom tünéktek,	hogy még Izráelbe sem találtam oly nagy hitet.
Kulcsár 1574	Bizony mondom tinéktek,	hogy még Isráelben sem találtam ennyi hütöt.
Telegdi 1577	Bizony mondom,	nem találtam ennyi hitet Israelbe.
Beythe 1584	Bizony mondom tinektök,	még Israelben sem találtam ejen nagy hitöt.
Félegyh 1586	Bizony mondom nektek,	hogy Israelben is ennyi hitet nem találtam.
Vizsoly 1590	Bizony mondom néktek,	még Izráel népe közt is nem találtam ilyen nagy hitet.
Kopcs 1616	Bizony mondom tinéktek,	nem találtam ennyi hitet Israelbe.
Vásárh 1618	Bizony mondom tünektek,	Izraelbe ennyi hütöt nem találtam.
Káldi 1626	Bizony mondom néktek,	nem találtam ennyi hitet Israelben.
Csepreg 1631	Bizony mondom néktek,	nem találtam ennyi hitet Izráelben.
Alvinci 1633	Bizony mondom nektek,	még Izráelben sem találtam ennyi hitet.
Pázmán 1636	Bizony mondom néktek,	nem találtam ennyi hitet Israelben.

Perikópatáblázat 23 (43–44. tag)

MK 1466	Mondom kedig tünektek,	mert sokak jön napkelettől és napnyugattól,
DK 1508	Mondom kedeg nektek,	hogy sokan napkeletről és napnyugatról jőnek,
JK 1516	Vallom kedeglen tünektek,	mert sokak jőnek napkeletről és napnyugatról,
ÉK 1527	Bizony mondom kedeg tinektek,	hogy sokak jűnek napkeletről és napnyugatról,
SzuK 1526	Mondom kedeg nektek,	hogy sokan napkeletrűl és napnyugatrúl jűnek,
Érseku 1529	De maga mondom tinektek,	hogy sokak napkelet felől és napnyugat felől eljőnek,
Pesti 1536	Mondom kegyiglen nektek,	hogy sokan jűnek napkelet és napnyugat felül,
Sylv 1541	Mondom tünektek,	hogy napkelet felől és napnyugat felől sokan fognak jünni jövendőre,
Kvár 1550	De mondom tünektek,	sokan jőnek napkelet felől és napnyugat felől,
Kvár 1562	De mondom tünektek,	sokan jőnek napkelet felől és napnyugat felől,
Kulcsár 1574	De mondom tinektek,	hogy sokan jőnek napkeletről és napnyugotról,
Telegdi 1577	De maga mondom tinektek,	hogy sokan napkelet és napenyészet felől jűnek,
Beythe 1584	Mondom kedig tinektök,	hogy sokan jönnek napkeletről és napnyugatról,
Félegyh 1586	Mondom pedig tinektek,	hogy sokan napkeletről és napnyugatról eljűnek,
Vizsoly 1590	De mondom néktek,	hogy sokan eljőnek napkeletről és napnyugatról,
Kopcs 1616	Mondom pedig tinéktek,	hogy sokan jűnek napkeletről és napnyugotról,
Vásárh 1618	Mondom kediglen tünektek,	hogy sokan jűnek napkelettől és napnyugatról,
Káldi 1626	Mondom pedig néktek,	hogy sokan jőnek napkeletről és napnyúgatról,
Csepreg 1631	Mondom pedig néktek,	sokan jőnek napkeletről és napnyugotról,
Alvinci 1633	Mondom penig nektek,	hogy sokan eljövendők napkeletről és napnyúgatról,
Pázmán 1636	Mondom pedig néktek,	hogy sokan jőnek napkeletről és napnyúgatrúl,

Perikópatáblázat 24 (45–46. tag)

MK 1466	és megnyugosznak Ábrahámmal és Isakkal és Iacobbal	mennyeknek országában.
DK 1508	és leülnek Ábrahámmal és Isakkal és Iakobbal	mennyeknek országában.
JK 1516	és megnyúgosznak Ábrahámmal és Isakkal és Jacobbal	mennyeknek országában.
ÉK 1527	és letelepednek Ábrahannal és Isakkal és Iacobbal	mennyeknek országában.
SzuK 1526	és leülnek Ábrahámmal és Isakkal és Iacobbal	mennyeknek országába.
Érseku 1529	és letelepednek Ábrahámmal Isákkal és Jákóbbal	–
Pesti 1536	kik letelepednek Ábrahámmal, Isakkal és Iakobbal	mennyeknek országába.
Sylv 1541	és egyetembe letelepednek az Ábrahámval és az Isakval és az Jakobval	az mennyeknek országában.
Kvár 1550	és Ábrahámmal és Isakkal s Iacobbal	ülnek menyországba.
Kvár 1562	és Ábrahámmal és Isakkal és Iácobbal	asztalhoz ülnek menyországba.
Kulcsár 1574	és letelepednek Ábrahámmal, Isakkal és Jacobbal	mennyeknek országában.
Telegdi 1577	kik letelepednek Ábrahámmal, Isakkal, Iacobbal	mennyeknek országában.
Beythe 1584	és letelepöznek Ábrahámmal, Isakkal és Jacobbal	mennyeknek országában.
Félegyh 1586	és letelepednek Ábrahámmal és Isakkal és Iacobbal	az mennyeknek országában.
Vizsoly 1590	és letelepednek Ábrahámmal, Isakkal és Iacobbal	az menyországban.
Kopcs 1616	és letelepednek Ábrahámmal, Isakkal, Jacobbal	mennyeknek országában.
Vásárh 1618	és letelepednek Ábrahámmal, Isakkal és Jacobbal	Menyországba.
Káldi 1626	és letelepednek Ábrahámmal és Isákkal és Jákóbbal	mennyeknek országában.
Csepreg 1631	és letelepednek Ábrahámmal és Isákkal és Jácóbbal	mennyeknek országában.
Alvinci 1633	és letelepednek Ábrahámmal és Isákkal és Iákóbbal	az mennyeknek országában.
Pázmán 1636	és Ábrahámmal és Isákkal és Jákóbbal	letelepednek a mennyek országába

Perikópatáblázat 25 (47–48. tag)

MK 1466	Ez országnak kedig fiai	kivettetnek a külső setetsegekbe,
DK 1508	Országnak kedeg fiai	kiűzetnek külső setetbe,
JK 1516	Az országnak kedeg ű fiai	vettetnek az külse setetsegekre,
ÉK 1527	Az országnak kedeg fiai	kive vettetnek az kilső setetsegekre,
SzuK 1526	Országnak kedeg fiai	kiűzetnek belső sötétbe,
Érseku 1529	De maga az országnak fiai	vettetnek az külső setetsegre,
Pesti 1536	De ez ország fiai	vettetnek az kilső setetsegekre,
Sylv 1541	Az országnak fiai kediglen	az külsőbb sötitsigbe vettetnek,
Kvár 1550	De az országnak fiai	kivettetnek a külső setétségre,
Kvár 1562	De az országnak fiai	kivettetnek a külső sötétségre,
Kulcsár 1574	Az országnak fiai pedig	az külső sötétségekre vettetnek,
Telegdi 1577	Az országnak peniglen fiai	kivettetnek az kilső sötétségekre,
Beythe 1584	Ez ország fiai kedig	kivettetnek az kilső sitetségökre,
Félegyh 1586	Az országnak pedig fiai	kivettetnek az külső sötétségre,
Vizsoly 1590	Ez országnak fiai	kivettetnek az kívül való setétségre,
Kopcs 1616	Az országnak fiai pedig	kivettetnek az külső setétségre,
Vásárh 1618	Ez országnak fiai kediglen	kivettetnek az külsü sötétségekre,
Káldi 1626	Az ország fiai pedig	kivettetnek az külső setétségre,
Csepreg 1631	Az országnak fiai pedig	kivettetnek a külső sötétségre,
Alvinci 1633	Ez országnak fiai penig	kivettetnek az külső sötétségekre,
Pázmán 1636	Az ország fiai pedig	külső setétségre kivettetnek,

Perikópatáblázat 26 (49. tag)

MK 1466	ott leszen siralm és fogaknak csikorgatása.
DK 1508	ott leszen siralm és fognak csikorgása.
JK 1516	ott leszen siralom és fogaknak csikorgatása.
ÉK 1527	ott leszen siralom és fogaknak csikorgatási.
SzuK 1526	ott leszen siralm és fogaknak csikorgása.
Érseku 1529	ott leszen siralom és fogcsikorgatás.
Pesti 1536	hol siralom és fogaknak csikorgatása leszen.
Sylv 1541	ott liszen az siralom és az fogaknak csikorgatása.
Kvár 1550	ott leszen révás és fogcsikorgatás.
Kvár 1562	ott leszen a siralom és fogoknak csikorgatása.
Kulcsár 1574	ott lészen az siralom és az fogaknak csikorgatása.
Telegdi 1577	ott leszen sírás és fogaknak csikorgatása.
Beythe 1584	ott lészön az siralom és az fogak csikorgatása.
Félegyh 1586	ott leszen siralom és fogoknak csikorgatása.
Vizsoly 1590	holott lészen sírás és fogaknak csikorgatása.
Kopcs 1616	ott lészen sírás és fogaknak csikorgatása.
Vásárh 1618	ott leszen sírás és fogoknak csikorgatása.
Káldi 1626	ott lészen sírás és fogak csikorgatása.
Csepreg 1631	ott lészen az siralom és az fogaknak csikorgatása.
Alvinci 1633	ott lészen sírás és fogaknak csikorgatása.
Pázmán 1636	ott lészen sírás és fogak csikorgatása.

Perikópatáblázat 27 (50–51. tag)

MK 1466	És monda Iesus a centurionak:	Menj el és miként hittél legyen tenéked.
DK 1508	És monda Iesus centurionak:	Menj el és miként hitted legyen neked.
JK 1516	És monda Jesus centurionak:	Menj el és miképpen hitted legyen teneked.
ÉK 1527	És monda Iesus centurionak:	Menj el és miképpen hitted legyen teneked.
SzuK 1526	És monda Iesus centurionak:	Menj el és miként hitted legyen neked.
Érseku 1529	És monda Iesus a centuriónak:	Eredj el és miképpen hittél legyen teneked.
Pesti 1536	És monda Iesus centurionak:	Menj el és miképpen hivéd úgy legyen neked.
Sylv 1541	És monda Jesus az századosnak:	Menj el és azmikippen hiszed azonkippen legyen teneked.
Kvár 1550	És Iesus monda a századosnak:	Menj el és miképpen hittél úgy legyen teneked.
Kvár 1562	És Iesus monda a századosnak:	Menj el és miképpen hittél legyen tenéked.
Kulcsár 1574	És monda Jesus az századosnak:	Menj el és amint hittél úgy légyen tenéked.
Telegdi 1577	És monda Iesus az centurionak:	Menj el és amint hitted úgy legyen teneked.
Beythe 1584	És monda Jesus az száznagynak:	Eredj és amiként hittél úgy légyön tenéköd.
Félegyh 1586	És monda az Iesus az századosnak:	Menj el és amint hittél legyen teneked.
Vizsoly 1590	És monda Iesus az centurionak:	Eredj el és az te hitöd szerint légyen néked.
Kopcs 1616	És monda Iesus a századosnak:	Menj el és amiképpen hittél legyen tenéked.
Vásárh 1618	És monda Jesus az századosnak:	Menj el és amint hittél úgy legyen neked.
Káldi 1626	És monda Jésus az századosnak:	Menj el és amint hittél úgy légyen néked.
Csepreg 1631	És monda Jesus az századosnak:	Menj el és amint hittél úgy légyen tenéked.
Alvinci 1633	És monda Iesus az századosnak:	Menj el és azmint hittél úgy legyen teneked.
Pázmán 1636	És monda Jézus az századosnak:	Menj el és azmint hittél úgy légyen néked.

Perikópatáblázat 28 (52. tag)

MK 1466	És megvigaszék a gyermek azon időben.
DK 1508	És idvözöle a gyermek azon időben.
JK 1516	És megvigaszék az gyermek az hórában.
ÉK 1527	És meggyógyula az gyermek azon hórában.
SzuK 1526	És idvözüle az gyermek azon időben.
Érseku 1529	És megvigaszék az ü gyermeke azon hórában.
Pesti 1536	És az órába megvigaszék az ű gyermeke.
Sylv 1541	És meggyógyula az ű szolgája azon órában.
Kvár 1550	És az ő szolgája azon órába megvigaszék.
Kvár 1562	És az ő gyermeke azon hórába megvigaszék.
Kulcsár 1574	És meggyógyula az ő gyermeke azon órában.
Telegdi 1577	És az órába meggyógyula az ű szolgája.
Beythe 1584	És meggyógyula az ű szolgája azon hórában.
Félegyh 1586	És meggyógyula az ű szolgája abban az órában.
Vizsoly 1590	És meggyógyula az ő szolgája azon órában.
Kopcs 1616	És meggyógyula az szolga azon órába.
Vásárh 1618	És az órába meggyógyula az gyermek.
Káldi 1626	És meggyógyúla az szolga azon órában.
Csepreg 1631	És meggyógyúla az szólga azon órában.
Alvinci 1633	És meggyógyula az ő szolgája azon órában.
Pázmán 1636	És meggyógyúla a gyermek azon órában.

Az alábbiakban röviden azt tekintjük át, mi bizonyítja fő állításunkat, azaz hogy ezek a szövegek egy valóban egységes hagyományt testesítenek meg. Legfőképpen az, hogy az 52 tag mindegyike azonos nyelvi elemekből épül fel. Szókincs tekintetében akadnak teljesen azonos tagok. Például a 4. tag, *imádá őtet mondván.* Az 5–6. tag, *Uram, ha akarod, megtisztíthatsz engemet.* A 8. tag, *illeté őtet mondván.* A 9. tag, *akarom tisztulj meg.* A 11. tag, *és monda neki Jézus.* A 12. tag, *és lássad, hogy senkinek se mondjad.* A 14. tag, *mutassad magadat a papoknak.* (Ebben az esetben Sylvester Jánosnál egyedi megoldás található.) A 16. tag, *melyet parancsolt Mózes.* A 19. tag, *bément volna (Jézus) Capharnaumba.* A 25. tag, *És monda neki Jézus.* A 29. tag, *Uram nem vagyok méltó.* A 35. tag, *És ennek mondom.* A 36. tag, *menj el és elmégyen.* A 37. tag, *és a másiknak, jöjj el, és eljő.* A 39. tag, *Hallván kedig ezt Jézus, csudálkozék.* A 40. tag, *és monda az őtet követőknek.* A 41. tag, *Bizony mondom tünektek.* A 43. tag, *Mondom kedig tünektek.* (A nyolcféle variálódás ellenére is teljesen azonosnak tekinthető.) A 44. tag, *mert sokan jőnek napkeletről és napnyugatról.* A 46. tag, *mennyeknek országába.* A 47. tag, *Ez országnak kedig fiai.* A 48. tag, *kivettetnek a külső sötétségre.* A 49. tag, *Ott leszen siralom és fogaknak csikorgatása.*

Megállapítható, hogy az 52 tagból 24 szókincs tekintetében gyakorlatilag azonos egymással. Teljes azonosságról ezekben az esetekben sincs szó. A grammatikai formákat, igealakokat, vonzatokat, toldalékokat, névelőhasználatot, a szavak alakváltozatait tekintve szinte mindig akadnak apró különbségek, néha kibővül a formula egy-egy többlet szóval. Különösen jellemző a 43. és 47. tag, *Mondom pedig tünektek*, illetve *Ez országnak kedig fiai.* Az előbbi lényegében azonos formula 8-, az utóbbi 13-féleképpen variálódik a 21 szövegben. Ezen kívül némelyik esetben akad egy-egy teljesen egyéni megoldás, amely az összes többitől eltér. A legjellegzetesebb e vonatkozásban a 4. tag, *Imádá őtet mondván.* Ez Sylvesternél így hangzik: *és az földre orcával leborula, és isteni tiszteletet tőn őnéki mondván.* A Vizsolyi Bibliában pedig, *térdre esék őelőtte s monda.* A további 19 szöveg azonban teljesen egységes. Ilyen „kilógó" megoldással többnyire nem a perikópáskönyvekben, illetve postilláskötetekben lehet találkozni, hanem az önálló részleges vagy teljes bibliafordításokban, azaz Pesti, Sylvester, Heltai Gáspár, Félegyházi, Vizsoly, Káldi és kivételképpen Telegdi esetében. Ezek a kilógó mondatok bizonyítják, hogy a bibliafordítók valóban új szövegeket készítettek. Ilyen eltérő megoldások azonban ezekben a forrásokban is, amint a táblázatok bizonyítják, csak elvétve fordulnak elő, többnyire ezekben is a standard szókinccsel és formulakészlettel találkozunk. Kétségtelen ezért, hogy az önálló fordítások is alapvetően korábbi hagyományból építkeznek.

Az állandó elemek két csoportra bonthatók. Vannak olyan formulák, amelyek gyakran fordulnak elő a Bibliában másutt is. Például, *és monda néki Jézus* (11. és 25. tag), *bizony mondom tünektek* (41. és 43. tag). S vannak olyanok, amelyek jó fordítási megoldásként valószínűleg már igen korán állandósultak. Például: *ott leszen siralom és fogaknak csikorgatása* (49. tag).

A nem teljesen azonos szókincsből fölépülő tagok sem merőben különbözőek.

Jellemző eset, hogy a szöveg egy-egy pontján a kéziratos hagyományban különböző szinonimák találhatók. Ilyen az 1. tagban a *leszállott, alászállott – alájött, lejött* szavak váltakozása 9, illetőleg 10 előfordulással. Ebben az esetben a kéziratos változatok párhuzamosan élnek tovább a későbbi szövegekben.

A 2. tagban a (*nagy* vagy *sok*) *gyülekezet* (1 előfordulás), *sokaság* (3), *sereg* (13), *nép* (3) szinonimák szóródását érdemes kiemelni. Közülük a Jordánszky-kódexben olvasható *sereg* vált általánossá a Döbrentei-kódex *sokaság* szavával szemben. A *nép* az 1550-es kolozsvári ősperikópában jelenik meg először, de nem szorítja ki a *sereg*et. A Müncheni kódex *gyülekezet* változata már a kéziratosság korában sem ismétlődik.

A 7. tagban éppen fordított jelenség figyelhető meg. A kéziratos forrásokban három szinonima variálódik: *kiterjesztvén* (3), *felemelvén* (1), *kinyújtván* (1). Itt a Müncheni kódex *kinyújtván* alakja él tovább kizárólagosan a nyomtatott forrásokban (+ 14 előfordulás).

Nagyon tanulságos a 17. tag alakulása. A bizonyságul *azoknak* (MK), *az olyanoknak, elyeneknek* (JK, ÉK), *nekik ünekik* (DK, SzuK) formula három kéziratos változatban maradt fenn. Itt a Döbrentei-kódexben található *ünekik* rögzült, a JK és ÉK folytatás nélküli, a MK *azoknak* kifejezése Vásárhelyinél és Alvinczinál bukkan fel később. Ugyanebben a tagban a *tanuságokra* szó található a MK-ban és DK-ban, a *bizonyságokra, bizonyságul* a JK-ban és ÉK-ban és minden későbbi nyomtatott szövegben. Ez a tag példa arra, hogy nem lehet a kéziratosság korából két hagyománycsoportot kiemelni, hiszen egy mondaton belül is a korábbi kéziratos változatok közül más-más szöveggel egyeznek a későbbi nyomtatott alakok.

A 3. tagban a *jövén, eleibe jövén, eljöve, eljövén* (14-szer) – illetőleg *járulván, járula hozzá, járulván hozzá, előjárulván* szinonimacsoportok érdemelnek figyelmet. A kéziratos hagyományban a *jő* használatos egységesen, s a későbbi szövegek többségében is ez áll. A *járulván* Pestinél fordul elő először és Sylvesternél, Kulcsárnál, Beythénél ismétlődik csupán. Nem tudható azonban, hogy ez Pesti egyéni megoldása-e, vagy korábban is benne volt a hagyományban, csak nem maradt fenn róla kéziratos adat.

Hasonló a helyzet a 16. tagban. A kéziratos hagyományban egységes *parancsolt* szó helyén megint csak Pestinél található eltérő megoldás, *hagyott,* ezzel később csak Kvár 1 és Beythe egyezik meg. Különben mindenütt a *parancsol* olvasható, csupán Félegyházi *elrendelte* alakja jelent egyéni kísérletet.

Megint eltér az eddigi példáktól a 20. tagban a *centurio – százados* szinonimapár variálódása. A kéziratos hagyomány és Pesti Gábor teljesen egységesen a *centurió*t használja, Sylvester Jánosnál olvasható először a *százados* szó, s ettől kezdve csupán a Vizsolyi Bibliában találjuk újra a *centurió*t, amit aztán Szenci Molnár Albert már a hanaui 1608-as kiadásban kijavít *százados*ra. Lehet, hogy itt Sylvester újítása állandósult?

Nem érdemes most itt a példákat szaporítani. A tendenciákat ilyen szövegmennyiség alapján még sejteni is alig lehet. Nagyobb példatár használata esetén valószínűleg nem ahhoz az eredményhez jutnánk, hogy kiemelhető lenne egy-két alapszöveg-változat, sokkal inkább azt lehet remélni, hogy a szövegalakítás-alakulás törvényszerűségei válnának megragadhatóvá, azaz az, hogyan és milyen tényezők hatására formálódik ki egy alapjában egységes szöveghagyománynak számtalan változata.

Befejezésül, hogy az egyes szövegek egészükben is áttekinthetőek legyenek és az apró helyesírási, nyelvjárási különbségek is érzékelhetővé váljanak, közöljük a 21 alapszöveg lényegében betűhű átiratát. A betűhűségtől akkor tértünk el, ha nem állt megfelelő karakter rendelkezésre.

Müncheni kódex 1466

A NYÍRI Antal által szerkesztett 1971-es kritikai kiadást használtam. Lásd 4. jegyzet, 112.

VIII. 8

Mikor ke(dig) leszallot volna i(esus) a hegröl köuetec ötet soc gölekezetec es ym eg poclos iöuen imada ötet monduan Vram ha akarsz megtizteithac engemet Es ki nyoituan i(esus) ö kezet illete ötet monduan Akarlac megtiszteitanom es legottan megtisztoltatec ö poklossaga es monda néki i(esus) Lassad, hog senkin(ek) se mongad de meny el mutassad magadat a papoknac es aiandokoziad az aiandokot mellyet parancsolt Moyses azocnac tanosagocra. Mikor ke(dig) bémentuolna Capharnaumba vepec ö hozia a Centurio keruén ötet es monduan Vram en germekem köszvenyes fekszen hazamban es gonoszol getretic Es monda néki i(esus) En elmegec es megvigasztom otet Es feleuen a Centurio monda néki Vram nem vagoc mélto hog iöy en haiazatom ala de mong csak igeddel es megvigazik en germekem Mert es en hatalm alat szerzetet ember vagoc valuan vitezeket én alattam es enn(ec) mondoc meny es elmegyen es masicnac iöy es iö es en szolgamnac ted ezt es teszi Haluan ke(dig) ezt i(esus) csudalkodec es otet köuetökn(ec) monda Bizony mondom tünéktec nem leltem enne hütöt Isr(ae)lben Mondom ke(dig) tünektec mert sokac iön(nec) nap kelettöl es nap nyugattol es m(e)gnyugoznak Abrahammal es Isaackal es Iacobbal mennyecn(ec) orszagaban Ez orzagnac ke(dig) fiai ki vettetn(ec) a kulsö setetsegecbe ot lezen siralm es fogaknac csikorgatasa Es monda i(esus) a Centurionac Meny el es mikent hittél legen tenéked Es megvigazec a germec azon idöben.

Döbrentei-kódex 1508

A hasonmás kiadást használtam. Lásd 11. jegyzet, 286–287.

Evangm zent Mathe apostol Capitulom ńolcad:

Mikoron ala iöt volna iesus a heg'röl követek ütet nag' sokasagok. Es ime poklos iöven imag'a vala ütet mondvan. Vram ha akarod engem meg tiztythac: es iesus ki terieztven ü kezet monda akarom tiztol' meg Es legottan meg tiztola ü poklossaga. es monda neki iesus. lassad senkinek nem mondod. de meńńel mvtasd magadot papoknak es aianl'ad te aiandekodot. Kit moises parancsolt tanosagra ü nekik: Mikoron kedeg be ment volna Iesus kafarnaomba: mene hozia Centvrio kerven ütet. Es mondvan Vram en g'ermekem hazban fekzen közveńes: es gonozol g'etretik Es monda neki iesus En iövök es meg vigaztom ütet. Es felelven Centvriomonda [!] Vram nem vag'ok melto hog' te be iöi en hayazatom ala. De mong'ad csak igivel es meg vigazik en g'ermekem. Mert en es ember vag'ok hatalm alat zerzet: vitézeket tartvan en alatam es mondom ennek: meń es meg'en. es masnak iöi es iö. es en zolgamnak ted ezt. es tizi Iesus kedeg halvan ezt csvdalkodek. es ütet követöknek monda Bizoń mondom nektek. Israelben enne hitet nem leltem Mondom kedeg nektek. hog' sokan nap keletröl es n[a]pńvgatrol iönek: es le ülnek abraammal es isaakkal es iakobbal meńńeknek orzagaban Orzagnak kedeg fiai ki üzetnek külsö setetbe. ot lezen siralm es fognak csikorgasa. es monda iesus centvrionak. meńel es mikent hitted leg'en neked. es idvözöle ag'ermek [!] azon idöben

Jordánszky-kódex 1516–1519

A *Nyelvemléktár* V. kötetét használtam. Lásd 12. jegyzet, 374–376. h.

Mikoron kedeglen lewe zallot vona Jesus az hegyröl köweteek hewtet sok seregek, es yme egy poklos eleyben ywen, ymagya vala hwtet mondwan: Vram, ha akarz, meg tyztoythacz enghemet. Es kywe teryeztween iesus hew kezeet, illete hwtet mondwan: Akarom tyzthwl meg. Es legotten meg tyzttwltateek hw poklossaga. Es monda hwneky: Lassad hog' senkynek ne mongyad; de meny el, mwtassad te magadat papnak, es vyd ffel te ayandekodat kyt paranczolt Moyses ez eellyennek byzonsagara. Mykoron kedeg be ment vona kaffarnaomba, yarwla hw hozya centurio feyedelem, kerwen hwtet es mondwan: Vram, az en gyermekem kezwenben ffekzyk en hazamnal, es gonozwl gyettretik. S monda hwneky Jesus: En ym oda yewek, es meg gyogyottom hwtet. Es felelwen centurio monda: Vram, nem vag'ok melto, hog' be yew en haylakom ala, de czak mongyad ygheeddel, es meg vygazyk az en gyermekem. Mert en es ember vagyok hatalmassag alat vettetween, byrwan en alattam vytezeket; es mondom egyknek: Menyel, es el meegyen; az masyknak: yew ede, es el yew; es az en zolgamnak: Ted ezt, es azt teezy. Halwan kedeg Jesus ezt, czodalkozek raytta, es hwtet köwetöknek monda: Byzon mondom ty nektek, nem leltem eellyen *(hitet)* Izraelben. Vallom kedeglen tynektek, mert sokak yewnek nap kelettröl es nap nywgatrol, es meg nywgoznak Abrahamal, es Isaakkal, es Jacobal menyeknek orzagaban; az orzaghnak kedeg hw ffyay vettethnek az kylse setetseghekre; ot lezen syralom, es fogaknak czykorgatasa. Es monda Jesus centurionak: Meny el, es mykeppen hytted, legyen te neked. Es meg vygazeek az gyermek az horaban.

Érdy-kódex 1527

A *Nyelvemléktár* IV. kötetét használtam. Lásd 13. jegyzet, 189–190.

Masod vasarnap [meenyekzew utan]

Ewangeliom

Az ydöben mykoron lezallot vona Iesus a' heeġröl keweteek ewtet sok sereghek. Es yme egy poklos eleybe yeween ymaggya vala ewteth mondwan Wram ha akarz megh tyztwythatz enghemet. Es fell emelween Jesus ew kezeet ylletee ewtet mondwan, akarom tyztwllyaal megh, es leghottan meg tyztwltateek ew poklossaga. Es monda ewneky Iesus, lassad hogy senkynek ne mongyad. De meny el mwtassad tennen magadat papoknak, es vygyed fel te ayandekodat kyt meg paranczolt moyses az ollanoknak byzonsagokra Mykoron kedeeg be meent vona kaffarnaomba… yarwla hozyaa Centurio Kerween ewtet, es mondwan, Wram az en gyermeköm en hazamnal kezweenben fekzyk es gonozwl gyettretyk, es monda ewneky Iesus en oda yewök es megh gyogyoytom ewtet. Es feleween Centurio monda Vram nem vagyok melto hogy be yew en haylokom alaa, de czak mondgyad ygheeddel, es megh gyogywl az en gyermekem. Mert en ees ember vagyok hatalmasb alath vetteth-veen [itt hiányzik egy mondat. Vajon az eredetiből is?] es mondom eeggyknek meeny el es el meegyen, a' masyknak yew el es el yew, es en zolgamnak teed azth es megh teezy. Halwan azerth Iesus czodalkodeek raytta, es ewtet köwetöknek monda Byzon Mondom kedeegh tynektek hogy sokak yewnek nap kelettröl es nap nywgattrol es le telepednek Abrahannal es ysaakkal es Iacobbal mennyeknek orzagaban az orzagnak kedeegh fyay kyve vettethnek az kysew setethseegekre ott leezen syralom, es fogaknak czykorgatasy Es monda Iesus Centurionak meeny el es mykeppen hytted legyen teeneked. Es megh gyogywla a' gyermek azon horaban.

Székelyudvarhelyi kódex 1526–1528

Az 1993. évi hasonmás kiadást használtam. Lásd 14. jegyzet.

[A]z Ideben michoron Ala Iwt volna Iesus az hegýrwl kevetek wteth nagh soghsagok es yme poklos Iwen ymagýawala wteth Mondvan vram ha Akarod engem megh tisteýthadcz es Iesus kw teryestven w kezeth monda Akarom tistwlý megh es legottan megh tistula w poklossaga es monda neký Iesus Lassad senkýnek nee mondad dhe menýel mutasd magadad papoknak es Aýanlýad te Ayandekodath kýth Moýses parancholth tanosagra wnekýk Michoron kedegh bel menth volna Iesus Capharnaumba mene hozzýa Centurio kerwen wteth es mondvan vram En gýermekem az hazban (feg) feksen kwzvenýes es gonozwl gyw″(….)tretik ees monda neký

Iesus En el Iwek es megh vigastom wteth es felelven Centurio monda vram nem vagok melto hogh bel Iwý En haýlakomba dhe mongýad czak Igewel es megh vigazyk En germekem Merth En Es Ember vagýok hatalml alath szerzeth vitezeketh tartvan En alattam mondon eznek mený es megýen es masnak Iwý es Iw es En solgamnak ted ezth tesý Iesus kedegh halvan est czodalkodek es wtet kewetenek monda Bizon mondom netek Israelben Enne hwýteth nem leltem mondom kedegh nektek hogh sokan napkeletrvl es napnýwgatrvl Ivnek es le wlnek abrahammal es isaakal es Iacobbal mýeneknek orsagaba orsagnak kedegh fýaý kw wztetnek belsew sevtetbe oth lesen siralm es fogaknak czýkorgasa es monda Iesus Centurionak Menýel es mikent hitted legen neked es idwzulew Az gyermek Azon ydewben

Érsekújvári kódex 1529
A *Nyelvemléktár* IX. kötetét használtam. Lásd 15. jegyzet, 2–3.

Zent Mathe yria kenywenek nyolchad reezeben

(5–13) AZ Idewben Mykoron Iesws bee ment volna Capharnawmban Meene ew hozya centwryo keerven ewteth Es monda Wram en gyermekem fekzyk hazamban kezwenben Es gonozwl gyetretyk Es monda neky Iesws En el megyek es megwygaztom ewteth Es feleuen Centwryio monda Vram nem wagyok melto Hogy een hazamba yey De czak paranczoly the zent ygheeddel ees megh vyghazyk Az en gyermekem Merth een es wagyok feyedelem Es wallok wytheezeketh en hatalmam alat Es mykoron mondom eggyknek Eregyel ees el megyen Az masyknak yeyel Es el jew Es az een zolgamnak ted ezt Es azt teezy De maga Halwan Iesws czodalkozek Es ewteth keweteknek monda *(Merth ez centwryo poghan wala Es romayaktwl wetteteth wala galyleanak öryzetyre Es hallotta wala Idwezyttenknek czodateetelyth Es tellyes zywel hyzy wala hogy az ew gyermekeeth bezedenek myatta megh Wygazthatnaya)* Byzony Byzony mondom thy nektek nem leltem ylyen hytet mynd Izrael fyay kezet De magha mondom thy nektek hogy Sokak nap kelet felöl Es napnywgot felewl el yönek Es letelepednek abrahammal Isaakkal Es Iacobbal De magha az orzaghnak fyay *(Az Az sydok kyknek attya Myndenhato isten Igeerte wala Menyeknek orzagat De Maga Az ew Hytethlensegwknek myatta el wezteek Es pogan nepek felweewek)* Wettetnek az kewlsew setehsegre *(Az pokolra)* Oth leezen syralom Es fogh czykorgatas *(Syralo leezen az nagy keennak myattha Es fogh czykorgatas az nagy hydegsegnek myatta kyt zenuednek)* Es monda Iesws az centwryonak Ereg'gel ees mykeppen hyttel legyen teneked Es meg wygazeek az ew gyermeke azon horaban.

RMNy 17. PESTI, *Nouum Testamentum*, Bécs, 1536
A 2002. évi hasonmás kiadást használtam.

De mijkoron ala ijewth wolna az hegijrewl, kewetik wala ewrtet [!] sok seregek. Ees ime egij poklos iarwlwan imada ewtet mondwan. Vram ha akarod meg tijztijthacz engemet. Ees kezeet kij nijwtwan Iesus illete ewtet s monda. Akarom, legij tijzta. Ees legottan meg tijztwla nekij poklossaga. Ees monda nekij Iesus. Lassad hogij ezt senkijnek ne mongijad, de mennijel mutasd meg magadat papnak, ees wijdfel az aijandekot nekijk bijzonsagwl, kijt Moijses hagijot.

De mikoron be ment wolna Iesus Kafarneumba, iewe eleijbe Centurio, kerwen ewtet ees mondwan, Vram az een gijermekem othon kewzwenijbe fekzijk nagij gijetrelmet wal, Monda nekij Iesus. Een mijkoron oda megijek meg gijogijton [!] ewtet. Felele Centurio monda, nem wagijok melto wram hogij een haijlakomba ijeweij de chak mongijad egij igeuel, s meg gijogijwl az een germekem, mert enijs maas ember hatalma alat wagijok, ees wannak een wtannamijs wijtezlew zolgak. Ees mijkoron egijknek nondom [!], mennijel, el megijen, az masijknak ha mondom, ijewde [!], el ijew, awagij ha mondom, ted imezt, megtezij. Ezt mijkoron hallotta wolna Iesus chodalkozek raijta ees monda azoknak kijk kewetijk wala ewtet, bijzon mondom nektek meeg Israel kezewt sem talaltam illijen hijtet. Mondom kegijglen nektek, hogij sokan ijewnek napkelet ees nap nijwgat felewl kijk le telepednek Abrahammal, Isakkal, ees Iakobbal, mennijeknek orzagaba, de ez orzag fijaij wettetnek az kijlsew setetsegekre, hol sijralom ees fogaknak chijkorgatasa lezen. Ees monda Iesus Centurionak, mennijel ees mijkeppen hijwed wgij legijen neked. Ees az oraba meg wijgazek az ew gijermeke.

RMNy 49. SYLVESTER, *Uy Testamentum*, Sárvár, 1541
A hasonmás kiadást használtam.

Mikoron kediglen le szállott volna az hegrül sok sereg nip követe ütet. És imé egg poklos iarula ü hozza, es az földre orczaval le burula, és isteni tiszteletet tün üneki ezt monduán, Uram ha akarodmeg tisztijthacz enghemet. És Jesus kezit kińuytván illeté ütet ezt monduán. Akarom, tizta lig, és legottan meg tiztula az ü poklossága. És monda üneki Jesus. Meg lassad hoġ valakinek ne monġad, de menńel, mutasd meg te magadot az eggházi embernek, és viġ aiandikot, melłet Moises paraczolt vinni, ezirt hoġ azok tegenek tanubizonsagot az meg tisztult poklossāgrul. Mikoron kediglen be ment volna Jesus Capernaumba ü hozza mene egġ százados, ighen kiri vala ütet, ezt monduán. Uram egġ germekem házamnal fekszik kinek inai belülrül el indultanak, és meg szalattanak, és ighen nehezen kinlodik. És monda üneki Jesus. Meg ġogytom en ütet mikoron hazadhoz menendek. Es feleuin az százados monda. Uram nem vaġok elég erre, hog be iüy az en haylikomba. Sög [!] czak egġ szoval paranczolł, meg ġogul az en germekem. Mert en és más ember hatalmassaga alatt valo ember vagok, és vitezek vadnak az en birtokom alatt és, és [!] ezt mondom imez viteznek menńel, és el megen, és az más viteznek iüy ide, és el iü, és az en szolgamnak, tedd ezt, és meg tiszi. Mikoron ezeket hallotta volna Jesus el czudálkozék, és monda azoknak, kik ütet köuetik vala. Bizoń mondom tünektek hoġ még Sidoországban sem találtam ilłen naġ hütöt. Mondom tünektek hoġ napkelet felöl, és napńugat felöl sokan fognak iünni iöuendöre, és egetembe letelepednek az Abrahamual, és az Isaakual, és az Jakobual az menńeknek orszagaban, az orszagnak fiai kediglen az külsöbb sötitsigbe vettetnek, ott liszen az siralom, és az fogaknak czikorgatása. És monda Jesus az századosnak. Menńel, és az mikippen hiszed azonkippen legen teneked. És meg ġogula az ü szolgáia azon oraban.

RMNy 91. Kolozsvár, 1550
Ez az úgynevezett kolozsvári őskiadás. Az OSZK RMK I, 345. FM/2 1925. jelzetű mikrofilmjét használtam a kolozsvári akadémiai könyvtár példányáról.

EVANG: MATT: VIII.

Mikor kedig Iesus a hegyröl ala iöne, soc nép köueti vala ötett: es ime egy poklos eliöue, imada ötett es monda. Vram, ha akarod, meg tisztithatz engemet. Es Iesus kinyuyta kezet, es illete ötet eszt monduan Akarom, tisztully meg. Es leg-ottan az ö poklossagabol meg tisztula: Es monda neki Iesus: Meg lasd, senkinec ne mongyad, de mennyel, és mutast [!] meg magadat a Papnac es vidmeg aszt az aiandekot, mellyet hagyot Moses bizonsagul ö nekic.

Mikor pedig Iesus be ment volna Capernaumba, Hozza mene egy szazados, könyörge öneki es eszt monda: Wram az én szolgam hazamnal gutta ütesbe fekszic, es igen kenzodik. Es monda ö neki Iesus, elmegyec es meg gyogyitom ötett. Felele a szazados es monda: Wram nem vagyoc mélto, hogy az en hailekom ala iöy: De chac szoly egy szot, es meg vigaszik az én szolgam. Mert én is feiedelemseg alat valo ember vagyoc. Es vitezeckel biroc, es ha mondom egyiknec: Menyel, el megyen: es a masiknac iöszte, el iö: Es az én szolgamnac: ted eszt: es aszt teszi.

Eszt haluan Iesus elchodalkozec es monda azoknac kic vtana valanac: Bizon mondom tünektec, hogy még Izraelbe sem talaltam ennyi hitet: De mondom tünektec, sokan iönec napkelet felöl es napnyugat felöl, es Abrahammal es Isaackal s Iacobbal ülnec mennyorszagba, de az orszagnac fiai kiuettetnec a külsö setetsegre, ott leszen reuas, es fog chikorgatas. Es Iesus monda a szazadosnac: Mennyel, es mikepen hittel vgy legyen teneked, Es az ö szolgaia azon orába megvigaszec.

RMNy 186. *Újszövetség*, Kolozsvár, 1562
Az OSZK első példányát használtam: RMK I, 51. A címlap és az első ív kivételével azonos az 1561. évi kiadással (RMNy 172).

Mikor hedig [!] Iesus a hegyröl ala iöt vólna, soc nép köueté ötet. Es imé egy poklos eliövén imáda ötet s monda: Wram, Ha akarod, meg tisztithatz engemet. Es Iesus kinyuyta kezét, es illetuén ötet monda: Akarom:

Tisztúly meg. Es legottan meg tisztúla az ö poklossága. Es monda néki Iesus. Meg lásd, hogy senkinec ne mondgyad, hanem mennyel es mutasd meg magadat a papnac, es vid fel aszt az aiándékot, mellyet paranczolt Moses bizonsagul önekic.

Mikor kedig Iesus bement vóna Capernaumba, hozzá méne egy százados, könyörge ö néki, es monda: Wram, Az én gyermekem házamnál bénaságba fekszig [!] es igen kénzódic. Es monda önéki Jesus: En mikor oda megyec meg gyogyitom ötet. Felele a százados es monda: Wram, Nem vagyoc melto, hogy haylékom alá iöy: de czac mondgy egy szót, es meg vigaszik az én gyermekem. Mert én is feiedelemség alat valo ember vagyoc, es hadakozo népec vadnac birtokom alat, es mondom im ennec: Mennyel es elmégyen: Es a másiknac, Iöy el, Es eliö. Es az én szolgamnac: Töd eszt, Es aszt tészi.

Eszt haluan Iesus el czodálkozéc, es monda azoknac, kic köuetic vala ötet: Bizony mondom tünéktec, hogy még Izráelbe sem találtam olly nagy hitet. De mondom tünéktec, Sockan iönec napkeletfelöl, es napnyugatfelöl, es Abrahamal, es Isaakal, es Iácobbal asztalhoz velnec mennyországba: de az országnac fiaj kiuettetnec a külsö söttétségre: ott leszen a siralom es fogoknac czikorgatássa.

Es Iesus monda a századosnac: Mennyel, Es miképpen hittél, legyen tenéked. Es az ö gyermeke azzon horába meg vigaszéc.

RMNy 334. KULCSÁR, *Postilla*, Alsólindva, 1574
A hasonmás kiadást használtam.

Víz Körözt nap utan Harmad Vasárnapi Euange: Szent Matthé VIII. részében.

Az poklosnac, es az Százados gyermeknec meg gyogyulásokrol, es hütökröl.

Mikoron kedig Jesus à hegyröl leszállot volna, soc sereg nép köueté ötet. Es imé egy Poklos hozzá iároluán, imádá ötet, monduán: Uram, ha akarod, meg tiztithatz engömet. Es Jesus kezét kü nyuytuán, illeté ötet, ezt monduán: akarom tizta leġ: Es legottan meg tiztula az ö poklossága. Es monda néki Jesus: Meg lásd, hoġ senkinec ne mondġad, de menyel mutásd meg magadat az Papnac, es vidd fel az aiándékot, mellyet parantsolt Moyses ö néki bizonságokra. Mikoron kedig bé ment volna Iesus Capernaumba, hozzá iárola eġ Százados, es kéri vala ötet, monduán: Uram eġ gyermekem házamnál Inaiszakadozott betegségbe fekzic, es igen kinzodic. Es monda néki Jesus: En oda megyec, es meggyogyétom ötet. Es feleuén az Százados, monda: Uram, nem vagyoc mélto arra, hogy hailékomba iöi, de tsak mondgyad beszédöddel, *(avaġ mondġ eġ szót)* es meg gyogyul az en gyermekem. Mert en-is más ember hatalmassaga alat valo ember vagyoc, es vitézec vadnac birtokom alat: Es ha mondom eġgyik vitéznec, meny-el, el megyen: es â másiknac iöiel, es eliö: es az en szolgámnac, tedd ezt, es azt tészi. Es haluán Jesus ezeket, el tsodálkozéc, es monda az utánna valoknac: Bizony mondom ti néktec, hogy meég Israelben sem találtam ennii hütött. [!] De mondom tinéktec, hogy sokan iönec nap keletröl es nap nyugotrol, es le-telepednec Abrahammal, Isaakal es Jacobbal menyeknec országában: Az országnac fiai kedig az külsö sötétségekre vettetnec: Ott lészen az siralom, es az fogaknac tsikorgatása. Es monda Jesus az Századosnac. Menyel, es à mint hittél ugy légyen te néked. Es meg gyogyula az ö gyermeke azon orában.

RMNy 374. TELEGDI, *Postilla*, Bécs, 1577
Az OSZK második példányát használtam: RMK I, 122.

Víz kereszt nap utan, harmadic Vasarnap.

Az mai Euangeliumot szent Mate irta meg VIII. reszeben.

Az idöben, mikoron le szallott uolna Iesus a' hegyrül, köuetec ötet az soc seregec. Es eme egy poklos eliüüen imadgya vala ütet monduan. Vram, ha akarod megtisztethatcz engemet. Es ki nyuituan kezét, illete ütet monduan, akarlac, tisztuly meg. Es leg ottan megtisztula az ü poklossaga. Es monda neki Iesus. Meg lasd hogy senkinec ne mondgyad hanem menyel, es mutasd meg magadat a' papnac, uidfel az te aiandekodat, mellyet parancholt Moyses bizonsagul ü nekiec. Mikor peniglen be ment uolna Iesus Capharnaumban, Iarula ü hozza a' Centurio keruen ütet es monduan. Vram az en szolgam betegen fekszic az en hazamba es gonoszul gyötrettik. Es monda neki Iesus. El megyec een, es meg gyogyetom ütet. Es feleluen az Centurio monda. Vram, nem uagyoc melto, hogy be iüi az en hazamba de chac mongyad egy szoual, ottan meg gyogyul az en

szolgam. Mert enis maas birtoka alat ualo ember uagyoc, es alatamis uitezec uannac, es mikor mondom egyknec [!], menyel, el megyen, es ha az masiknac imigyen szollok, iüi ide, el iü: es az en szolgamnac ha azt parancholom hogy ualamit miuellyen, meg miueli. Haluan ezeket Iesus, chodalkozec raita, es azoknac a kik köueteic uala monda. Bizony mondom nem talaltam ennyi hitet Israelbe. De maga mondom tinektec, hogy sokan nap kelet es nap enyeszet felöl iünec, kic le tepednec Abrahamal, Isaakcal, Iacobbal, menyeknec orszagaban az orszagnac peniglen fiai ki uettetnec az kilsö sötetsegekre, ott leszen siras es fogaknac chikorgatasa. Es monda Iesus az Centurionac. Menyel es a' mint hitted, ugy legyen te neked. Es az oraba meggyogyula az ü szolgaia.

RMNy 552. BEYTHE, Németújvár, 1584
Az OSZK első példányát használtam: RMK I, 211.

Azz idöben: mikor Jesus le zállot volna az hegyröl, köueték eutet, nagy sok seregök: es ime egy poklos elö iaruluán, imada eutet, monduán: Vram, ha akarod, meg tiztijthacz engömet: es ki nyuytuan kezét, illeté eutet Iesus, monduán: akarom tiztuly meg: es azonnal eltiztula az eu poklossága. Es monda néki Iesus: meg lásd, hogy senkinek ne mondgyad: de meny el, mutasd meg the magadat az Papnak, es vid föl az ayandékot, a' mellyet hagyot föl mutatni Moyses, nékik bizonságul. Továbba, mikor bé ment volna Iesus Capernaumban, Hozzá méne az Zaznagy, keruén eutet, es monduán: Vram az én zolgám fekzik ot hon guttabeli beegségben [!], es igön gyötretik. Es monda neki Iesus: en mikor el menendök, meg gyogijtom eutet. Es feleuén az zaznagy monda: Uram, nem vagyok meltó, hogy az en haylokomban iöy, söt chak mondgy igét, es meg gyogyul az en zolgam. Mert énis más birtoka alá vettetöt embör vagyok, es vannak en alattam zolgálo népek. Es ha mondom imennek, mény el: es el megijön. Es az masiknak iöy el, es el iö: es az en zolgamnak, cheleköd ezt, es meg cheleködi.

Ezöket kedig mikor hallotta volna Iesus el chodálkozék: es monda az eutet köuetöknek. Bizony mondom thi nektök, meeg Israelben sem talaltam ellijen nagy hitöt, mondom kedig thi nektök, hogy sokan iönnek nap keletröl es nap nyugotrol, es le telepöznek Abrahammal, Isaaccal, es Jacobbal mennyeknek orzagaban, ez orzág fiaij kedig ki Settetnek [!] az kilsö sitetsegökré, oth lézön az vyralom [!] [Nyilván a „vettetnek" és „syralom" szavak kezdőbetűit fölcserélte a nyomdász. Mind a kettő sorkezdő helyzetben van], es az fogak chykorgatasa. Es monda Jesus az Zaznagynak: Eregy, es á miként hittél, vgy légyön the néköd. Es meg gyogyula az eu zolgáya, azon horaban.

RMNy 584. FÉLEGYHÁZI, 1586
Az OSZK első példányát használtam: RMK I, 218.

Mikor pedig le iöt volna az hegiröl, köuetek ütet sok seregek

2 Es ime, bel-poklos iöuen elö imada ütet, monduan, Vram, ha akarod, meg tisztithacz engemet.

3 Es ki niuituan az ü kezet, illete ötet az Iesus, monduan, akarom tisztul' meg. Es mingiarast megtisztula az ü bel-poklossaga

4 Es mond neki az Iesus, Meg lasd senkinek ne mondiad: de el menuen mutasd meg magadat az papnak, es vid fe az aiandekot à mint el rendelte Moses, bizonsagul nekiek.

5 Be menuen pedig az Iesus Capernaumban, mene ü hozza az Szazados, keruen ütet,

6 Es monduan, Vram, az en szolgam az en hazamban fekszik gutta ütöt leuen, nehezen giötrödik,

7 Es monda neki az Iesus, En el menuen meg giogitom ütet.

8 Es feleluen az Szazados monda, Vram nem vaġok melto hoġ az en hazamban be iüy: de czak mondgiad beszededdel, es meg ġogiul az en szolgam,

9 Mert enis birodalom alat leuö ember vaġok, biruan vitezeket en alattam: es mondom imennek, Menniel, es elmegien: es az masiknak, Iöuel, es el iü: es az en szolgamnak, Czeleked eszt, es meg czelekedi.

10 Haluan pedig az Iesus, el czudalkozek: es monda azoknak kik köuetik vala, Bizoni mondom nektek, hogy Israelbenis enni hitet nem találtam.

11 Mondom pedig tinektek, hoġ sokan nap Keletröl es Nap Niugatrol eliünek, es le telepednek Abrahammal es Isaakal es Iacobal az mennieknek orszagaban:

12 Az orszagnak pedig fiai ki vettetnek az külsö sötetsegre: ot leszen siralom es fogoknak czikorgatasa.

13 Es monda az Iesus az Szazadosnak, Menniel, es à mint hittel legien teneked. Es meg giogiola az ü szolgaia abban az oraban.

RMNy 652. *Biblia*, Vizsoly, 1590
A hasonmás kiadást használtam.

1 Mikoron le szállott vólna (Iesus) az hegyrül, köueté ötet nagy sokaság.

2 Es imé egy bél poklos el iöuén térdre eséc ö elötte, és monda Wram ha akarod meg tiztithatsz engemet.

3 Es az ö kezét Iesus ki nijtuán [!], illeté ötet, és monda, akarom tiztully meg. Azon órában azért el tiztúla az ö poklossága.

4 Ackor monda néki Iesus: meg lásd hogy senkinec ne mondgyad hanem meny el mutasd meg magadat az Papnac, és vidd fel áz aiándokat, mellyet parantsolt Moses, hogy az légyen nékic bizońságúl

5 Be ménuén pedig Iesus Capernaumba, hozzáia méne az Centurio kéruén ötet.

6 Es ezt monduán, Wram az én szólgám othon mint egy el vetet fekszic, gutta ütésben, és felötte igen gyötrettetic.

7 Ackor monda nékie Iesus: El mégyec, és meg gyogyitom ötet.

8 Es feleluén az Centurio monda: Wram nem vagyoc én arra méltó, hogy az én házámba iöy, hanem czak szóval parantsoly, és meg gyogyúl az én szolgám.

9 Mert énis fejedelemség alá vettetet ember vagyoc, és vadnac az én hadnagyságom alatt vitézec, és ha azt mondom eggyiknec eregy el, el mégyen, az másiknac (ha mondom) iözte, el iö, és (ha mondom) szolgámnac, ezt miueld, azt miueli.

10 Ezeket pedig mikor hallotta vólna Iesus el tsudalkozéc, és monda az ötet köuetöknec: Bizony mondom néktec még Izrael népe kösztis nem találtam illyen nagy hitet.

11 De mondom néktec, hogy sokan el jönec nap keleteröl, és nap nyugatrol, és le telepednec Arahammal [!], Isackkal; és Iacóbal, az menyországban.

12 Ez országnac fiai ki vettetnec az kiuöl való setétségre, holot lészen sirás, és fogaknac tsikorgatása.

13 Es monda Iesus az Centurionac, eregy el, és az te hitöd szerint légyen néked, és meg gyógyúla az ö szolgáia azon órában.

RMNy 1102. KOPCSÁNYI, *Perikópák*, Bécs, 1616
Az OSZK első példányát használtam: RMK I, 461.

EZ MAI EVANGELIVMOT Sz. Mathe irta megh nyólczadik részében.

Az üdőben: Mikor Iesus leiött volna a' hegyröl, sok seregek köueték ötet: Es imé egy Poklos iüuén imáda ötet, monduan: Vram, ha akarod, megh tisztéthatsz enegemet. Es kinyuituán Iesvs kezét, illeté ütet, monduán: Akarom tisztully megh. Es legh ottan megh tisztúla az ü poklossagha. Es monda néki Iesvs: Megh lásd senkinek ne mondgyad: de meny el, és mutasd megh magadat a' Papnak, es viddfel az aiandekot, mellyet parancsolt Moyses Bizonyságúl nekiek. Mikor pedigh be ment volna Capharnaumba, méne ö hozzá egij Százados, keruén ütet, és monduan:Vram az én szolgám fekszik házamnál gutta ütésben, es gonoszúl gyötretik. Es monda neki Iesus: El mégyek és meghgyógittom ötet. Es feleluén az Százados monda: Vram nem vagyok méltó, hogy az én haylekom alaâ iöy: de csak mondgyad egy szoual, és megh gyogyúl az én szolgam, mert énis birodalom alat lévö ember vagyok, vitézek léuén én alattam, és ha mondom eggynek: Meny el, és el mégyen, és a' másiknak iöuel, és elieó, és az én szolgámnak, eszt cselekedgyed, és megh cselekeszi. Haluánn pedigh Iesvs, el csodálkozék, és monda azoknak, kik ütet köuetik vala. Bizony mondom tinéktek, nem találtam ennyi hitet Israelbe. Mondom pedigh tinéktek, hogy sokan iünek Nap keleteröl és Nap nyúgotrol, és le telepednek Abrahammal, Isakkal, Iacobbal menyeknek országában: az országnak fiai pedigh, ki vettetnek a' külsö setétségre: ott lészen sirás és fogaknak csikorgatása. Es monda Iesvs a' Századosnak: Meny el, és a' miképpen hittél, legyen teneked. Es megh gyogyúla a' szolga azon órába.

RMNy 1151. VÁSÁRHELYI, *Perikópák*, Bécs, 1618
Az OSZK második példányát használtam: RMK I, 477.

KARACZON VTAN Negiedik vasarnap.

SZ. MATHE EVANgelistanak 8. rezeböl.

Mikor Jesus ala zallot volna a' hegyröl, követe ötet nagy sereg. Es ime egy belpoklos juven, imada ötet mondvan. Vram, ha azarz [!], még tiztithacz engemet. Es ki nyvitvan kézet Jesus illete ötet, mondvan. Akarom, tiztuly még; Es mindgyart még tiztula az ö belpoklossaga. Es monda neki Iesvs, még lásd hogy senkinek ne mond, hanem menyel, es mutasd meg magadat a' papnak, es vid fél az ayandekot, melyet paranczólt Moises azoknak bizonysagul.

Mikor be ment volna kediglen Caphernaumba jöve hozza egy zazados kerven ötet, es monduan: Vram az en zolgam hazamnal fekzik gutta ütesbe, es gonozul gyjöröttetik. Es monda neki Jesvs, én él megyek es még gyogitom ötet.

Felele az zazados es monda. Vram nem vagyok melto hogy hazamba jüi, hanem, czyak egy zodal mondgyad es meg gyögúl [!] az en zolgam. Mert énis ember vagyok, mas ember hatalma ala vettetet, vitezek leven en alattam. Es ennek mondom menyel, es él megyen, es a' masiknak jövel, es eljü, es az en zolgamnak czeleked azt, es azt czelekedi.

Halvan kediglen Jesvs él czudalkozek, es monda az ötet követöknek,

Bizoni mondom tü nektek Izraelbe enyi hütöt nem talaltam. Mondom kediglen tünektek, hogy sokan jünek, nap kelettöl, es nap nyugatrol, es letelepednek Abrahammal, Isaakkal, es Jacobbal menyorszagba; ez orszagnak fiai kediglen, ki vetetnek a' külsü sötetsegekre, ot lezen siras, es fogoknak, czikorgatasa. Es monda Jesus a' zazadosnak, menyel, es a' mint hittél ugy legyen neked, es az oraba még gyógúla a' gyermek.

RMNy 1352. KÁLDI, *Biblia*, Bécs, 1626
Az OSZK negyedik példányát használtam: RMK I, 551.

VIII RÉSZ

Mikor pedig le-jött vólna a' hegyröl, követé ötet sok sereg: és ímé egy poklos jövén, imádá ötet mondván: Uram, ha akarod, meg-tisztíthatsz engem. És ki-nyújtván Jézus kezét, illeté ötet mondván: Akarom, tisztúlly meg. És mingyárt megtisztúla az ö poklossága. És monda néki Jézus: Meg lásd, senkinek ne mond: hanem eredgy, mutasd-meg magadat a papnak, és ad-bé az ajándékot, mellyet parancholt Moyses, bizonságúl nékik. Mikor pedig bé-ment vólna Kafarnaumba, egy százados méne hozzája, kérvén ötet, és mondván: Uram, a' szolgám házamban fekszik ina-szakadva, és gonoszúl gyötrődik. És monda néki Jésus: Én el-megyek és meggyógyítom ötet. És felelvén a Százados, monda: Uram nem vagyok mélto, hogy hajlékomba jöj: hanem chak egy szóval mongyad, és meg-gyógyúl az én szolgám: Mert én-is birodalam-alatt-válo ember vagyok, vitézek lévén alattam, és mondom ennek: Menny-el, és el-mégyen, és a másiknak, Jöszte, és el-jö; és a szolgámnak, Miveld ezt, és meg-miveli. Halván pedig Jésus, chodálkozék, és a követöinek monda: Bizony mondom néktek, nem találtam ennyi hitet Israelben. Mondom pedig néktek, hogy sokan jőnek Nap-keletről, és Nap-nyúgatról, és le-telepednek Ábrahámmal, és Isaákkal, és Jákóbbal mennyeknek országában: az ország fiai pedig ki-vettetnek a' külsö setétségre: ott lészen sírás és fogak chikorgatása. És monda Jésus a' Századosnak: Menny-el, és amint hittél, úgy légyen néked. És meg-gyógyúla a' szolga azon órában.

RMNy 1491. *Perikópák* LETHENYEI István gondozásában, Csepreg, 1631
Az OSZK példányát használtam: RMK I, 597.

VIZKERESZT után harmad Vasárnapra való… Evangel. Matt. 8. v. 1.

Mikor pedig Jesus lejött vólna á hegyrül, követé ötet soc sereg. Es imé egy poklos jövén, imádá ötet, mondván: Uram há akarod, meg tisztithacz engemet. Es kinyutván [!] Jesus kezét, meg illeté ötet, mondván: Akarom tisztúly meg. Es mindgyárt meg tisztúla az ö poklossága. Es monda néki Jesus: Meglásd, senkinec ne

mond; ha nem menyel, és mutásd meg magadat á papnak, és viddfel a' te ajándékodat, mellyet parancsolt Moyses, bizonságúl ö nékic.

Mikor pedig bément vólna (Jesus) Capernaumba, méne ö hozzá egy Százados, kérvén ötet, és mondván: Uram az én szólgám házamban gutta ütésbe fekszic és gonoszúl gyötrödic. Es monda ö néki Jesus, én elmegyek, és meg gyogitom ötet. Es felelven a' Százados monda, Uram nem vagyóc méltó hogy az én haylékom alá jöy; hanem csac szóval mondgyad, és meg gyógyúl az én szolgám. Mert én is fejedelemség alá rendeltetet ember vag'oc, vitézec lévén álattam, és mondom ennec: Menny el, és el meg'en, és á másiknac: jöyel, és eljö: Es az én szólgámnac, Cseleked ezt, és meg cselekeszi.

Halván pedig ezeket Jesus, el csodálkozéc, és az ötet követöknec monda: Bizony mondom néktec, nem találtam ennyi hitet Jzraelben. Mondom pedig néktec, sokan jönec Napkeletröl, és Nap nyugotról, és le telepednec Abrahámmal, és Jsáackal és Jácóbbal mennyeknec országában: az országnak fiai pedig kivettetnec a külsö sötétségre: ott lészen a' siralom és a' fogaknac csikorgatása. Es monda Jesus a' Századosnac: Mennyel, és a' mint hittél ugy légyen tenéked. Es meg gyógyúla á szólga azon órában.

RMNy 1566. ALVINCZI, *Postilla*, Kassa, 1633
Az OSZK első példányát használtam: RMK I, 628.

VIZKERESZT VTAN HARMADIK VASARNAP-
Ra tartozó Praedikátiu, Ex Matth. 8. a v 1. ad 14.

1. Mikoron penig alájöt vólna az hegyről, követék ötet sok seregek. 2. Es imé egy bél poklos járúlván, imádá ötet, mondván: Vram, ha akarod meg tisztithatz engemet. 3. Es ki nyúytván kezét, illeté ötet Iesus, mondván: Akarom, tisztuly meg. Es mindgyárást megh tisztúla annak poklossága. 4. Es monda neki Iesus, megh lásd valakinek meg ne mondgyad, hanem meny el, mútasd meg magadat az papnak, és vigy ajándékot fel, mellyet Moyses parancsolt fel vinni azoknak bizonyságúl. 5. Továbá, mikoron bé ment volna Iesus Capernaumba, mene ö hozzá egy Százados kérvén ötet. 6. Es mondván: Vram az én szolgám házamnál fekszik gutta ütötten, és nehezen kinlódik. 7. Es monda neki Iesus, én mikor el menendek, megh gyógyitom ötet. 8. Es felevén az Százados, monda: Vram nem vagyok méltó, hogy az én haylékom alá jöy, söt csak egy szót mondgy, és megh gyógyúl az én szolgám. 9. Mert én-is más birodalma alá vettetetet ember vagyok, én alattam is vadnak vitézek, és mondom ennek, meny el, és el megyen, és másnak, jöy ide, és el jö, és az én szolgamnak cseleked ezt, és meg cselekedi. 10. Ezeket penigh, mikor hallotta vólna Iesus, el csudálkozék, és monda azoknak kik követik vala ötet: Bizony mondom nektek, még Izraelben sem találtam ennyi hitet. 11. Mondom penig nektek, hogy sokan el jövendök nap keletröl és nap nyúgatról, és le telepednek Abrahamal, és Isáákal, és Iákobal az menyeknek országában. 12. Ez országnak fiai penigh ki vettetnek az külsö sötétségekre, ott lészen siras, és fogaknak csikorgatása. 13. Es monda Iesus az Századosnak: Meny el, és az mint hittél, ugy legyen te neked. És meg gyógyula az ö szolgája azon orában.

RMNy 1659. PÁZMÁNY, *Postilla*, Pozsony, 1636
Az OSZK harmadik példányát használtam: RMK I, 663.

VÍZ KERESZT UTAN III: VASARNAP.
ATYANAK, ÉS FIÚNAK, ÉS SZENT LÉLEK ISTENNEK NEVÉBEN. AMEN.

Christus Jesusnak drága SzEnt Vérével meg-váltott Keresztyének, a' mái Szent Evangeliomot írta-meg Szent Máte Evangelista, a Könyvének Nyólczadik részében. Melynek bötü-szerént-való Magyarsága e' képpen vagyon: halgassátok Isteni felelemmel.

Az üdöben: Mikor alá-jöt vólna Iesus a' hegyrül, sok népek követék ötet. Es imé egy Poklos jövén, imádá ötet, mondván: Uram, ha akarod, megtisztithatsz engem. Es ki-nyújtván kezét Iesus, illeté ötet, mondván: Akarom; Tisztúly-meg. Es mingyárt megtisztittaték az ö poklossága. Es monda néki Iesus: Meg-lásd, senkinek ne mond: hanem menny-el, mutasd-meg magadat a' Papnak, és mutasd-bé nékik bizonyságúl az ajándékot, mellyet Mojses parancsolt.

Mikor pedig bé-ment vólna Cafarnaumba, hozzájárula egy Százados, kérvén ötet, és mondván: Uram, az én gyermekem, *(A margón: Luc. 7. v. 2. 3. Szolgának neveztetik.)* házamban fekszik ina-szakadva *(A margón: Gutta-ütöttül.)*, és gonoszúl kinoztatik. Es monda néki Iesus: En el-mégyek, és meg-gyógyitom ötet. Es felelvén a' Százados, monda: Vram nem vagyok mélto hogy béjöj az én hajlékomba: hanem csak szóval mondgyad, és meg-gyógyittatik az én gyermekem. Mert én-is birodalomban helyheztetet ember vagyok, vitézek lévén alattam: és azt mondom emennek, Eredgy; és el-mégyen: és a' másiknak, Iöszte; és eljö: és az én szolgámnak, Miveld ezt; és meg-miveli. Halván pedig Iesus, csudálkozék; és monda követöinek: Bizony mondom néktek, nem találtam ennyi Hitet Israëlben. Mondom pedig néktek, hogy sokan jönek Nap-keletrül, és Nap-nyúgatrúl, és Abrahámmal, és Isaákkal, és Iákóbbal le-telepednek a' Mennyek országában: az Ország fiai pedig, külsö setétségré ki-vettetnek: ot lészen sirás, és fogak csikorgatása. Es monda Iesus a' Századosnak: Menny-el; és a' mint hittél, úgy légyen néked. Es meg-gyógyúla a gyermek azon orában.

Ez a' mái Szent Evangeliomnak bötü-szerént-való Magyarsága.

SIMON JÓZSEF

ELÉG A MÍTOSZOKBÓL!
(A klasszikus görög irodalom premodern filológiája Enyedi György *Explicationes*ében, 1598)*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Tanulmányom három részből épül fel:

1. Néhány görög irodalmi utalás Enyedi *Explicationes* című művében;

2. A technikai jellegű szövegkezelés problémája Enyedinél és kortárs filológiai vitáink;

3. Egy nem technikai jellegű Plutarkhosz-hivatkozás és annak tanulságai.

Az 1598-ban, egy évvel Enyedi halála után posztumusz megjelent mű[1] közismerten az antitrinitárius exegetika nem csak erdélyi, hanem összeurópai mércével mérve is kiemelkedő alkotása.[2] Előrebocsátom, hogy – amennyiben ez lehetséges – a mű teológiai és esetleges filozófiai kontextusainak ismertetésétől eltekintek, és kizárólag a filológia módszertani problémáira koncentrálok. Minden a továbbiakban említésre kerülő példa természetesen az antitrinitárius teológia alátámasztását célozza meg Enyedinél a trinitárius tézist képviselő felekezetek felfogásával szemben.

1. Néhány görög irodalmi utalás az Explicationesben
a) Közvetlen utalás: Gal 4,4 – ἐξαποστέλλειν – Aiszkhükosz

A Galatákhoz írt levél 4. fejezetének 4. verse így kezdődik a Károlyi-fordítás szerint: „Mikor pedig eljött az időnek teljessége, *kibocsátotta* Isten az ő Fiát, a ki asszonytól lett, a ki törvény alatt lett…” Enyedi így rögzíti a latin alakot: „At ubi venit plenitudo temporis, *misit* Deus filium suum, factum ex muliere, factum sub lege…”[3] A hely kulcsmomentuma a „kibocsátotta Isten az ő Fiát” fordulatban szereplő *misit* kifejezés, a görögben: ἐξαπέστειλεν. Enyedi teológiai kritikájának célja, hogy tisztázza az ἀποστέλλειν ige jelentését, mégpedig profán antik irodalmi példákra támaszkodva. Ezt az általában vett jelentést Enyedi úgy adja meg, mint „bizonyos meghatalmazásokkal történő elküldé-

* A tanulmány egy készülő Enyedi-monográfia klasszika-filológiával kapcsolatos eredményeit összegzi rövid terjedelemben.

[1] ENYEDI György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti*, Kolozsvár, 1598; Gröningen, 1670[2].

[2] Az *Explicationes* legfontosabb szakirodalmi méltatásai: BALÁZS Mihály, *Bevezetés* = ENYEDI György *Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, 1997, 16–22; UŐ, *György Enyedi zwischen Palaeologus und Faustus Socinus: Anmerkungen zum unbekannten György Enyedi = György Enyedi and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries*, eds. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., 2000, 15–22; Mihály BALÁZS, János KÁLDOS, *György Enyedi = Ungarländische Antitrinitarier*, II, Baden-Baden, Bouxviller, 1993 (Bibliotheca Dissidentium, 15), 105–111.

[3] *Explicationes*, 296.

tés”-t *(ablegatio cum certis mandatis)*. A profán jelentés első tanúi az antik tragikusok, különösképp Aiszkhülosz *Prométheusz*ának felütése: „Ugyanis bizonyos, hogy az ἀποστέλλειν és az ἐξαποστέλλειν tulajdonképpeni értelemben azt jelenti, hogy valakit megbízatásokkal elküldeni. Ennek alapján belátható, hogy még a régi tragédiaszerzőknél, ahogy másoknál és máshol, úgy Aiszkhülosz *Prométheusz*ának[4] elején is, az ἐπιστόλη meghatalmazást, jogosultságot, parancsot jelent.”[5] Plutarkhosz idézése is megerősíti e jelentést: „És Plutarkhosz is így szól a *De audiendis poëtis* című könyvében: καὶ μετὰ τὸ δεῖπνον ἐξαποστέλλει τοὺς πρέσβεις,[6] azaz: És ebéd után elbocsátotta a követeket.”

E Plutarkhosz-hivatkozás pontosan olyan terminológiai jellegű, mint az Aiszkhülosz-részlet idézése. Enyedi itt egyáltalán nem tartja szem előtt az idézett mű tartalmi és műfaji jellemzőit, hanem kizárólagosan az antik görög szerzők nyelvhasználatára koncentrál. A Plutarkhosz-idézet nyelvi struktúrájával párhuzamos helyekre hívja fel az olvasó figyelmét: ApCsel 7,12 („Mikor pedig meghallotta Jákób, hogy Égyiptomban van gabona, *elküldé először* a mi atyáinkat”); ApCsel 9,30 („Megtudván azonban az atyafiak, levivék őt Czézáreába, és *elküldék* őt Tárzusba”); ApCsel 11,11 („És ímé, azonnal három férfiú érkezék a házhoz, melyben valék, kik Czézáreából *küldettek* én hozzám”).

b) Hellénisztikus metanyelvi reflexiók: Jn 1,14 – μονογενής[7]

A technikai jellegű idézés másik formája az, amikor az idézett kifejezés vagy sor mellett Enyedi az *értelmezői tradíciót* is használja és kifejezetten hivatkozza. János evangéliumának tárgyalásakor az apostolnál olvasható μονογενής kifejezés használata a következőképpen kerül a pogány irodalom kontextusába: „Ez először is abból világos, hogy a legkiemelkedőbb grammatikusok a μονογενῆ-ről és az ἀγάπητον-ról azt állítják, hogy ezek felcserélhetőek. Ugyanis Iulius Pollux az *Onomasticon* 3. könyvének 2. fejezetében

[4] Forrás: *Prom.* 3: „Ἥφαιστε, σοὶ δὲ χρὴ μέλειν ἐπιστολὰς”, vö. AESCHYLI *Tragoediae*, edidit Udalricus de WILLAMOWITZ-MÖLLENDORF, Berolini, 1932, 3. Magyarul: *Leláncolt Prométheusz*, ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre = AISZKHÜLOSZ *Drámái*, Bp., 1985, 143: „Héphaisztosz, az rád tartozik, hogy teljesítsd, / amit reád bízott atyád.” (3–4. sorok.) – Stephanus az ἐπιστόλη esetében említi az Enyedinél is szereplő Aiszkhülosz-helyet, méghozzá Hészükhiosz alapján („teste Hesych.”). Enyedi Plutarkhosz *De audiendis poëtis*éből vett idézete nem szerepel a *Thesaurus* ἐξαποστέλλειν tétele alatt. Hészükhiosszal kapcsolatban lásd tanulmányunk Jn 1,14. fejezetét.

[5] *Explicationes,* 297: „Nam certum est ἀποστέλλειν, ἐξαποστέλλειν proprie significare, cum mandatis aliquem ablegare. Vnde etiam apud Tragicos veteres, ut cum alibi, & apud alios, tum apud Aeschylum, in principio Promethei videre licet, ἐπιστόλη significat mandatum, iussum, praeceptum.”

[6] Forrás: *Quomodo adolescens poetas audire debeat* = PLVTARCHI *Moralia*, recensvervnt et emandavervnt W. R. PATON, I. WEGEHAUPT, Leipzig, 1974, I, 28–75, ott 29D (p. 154) – szó szerinti idézet. A műnek a Stephanus-kiadás (Genf, 1572) következtében bevett címe itt is eltér az Enyedi által megadottól *(De audiendis poëtis)*.

[7] Károlyi: „És az Ige testté lett és lakozék mi közöttünk *és láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét*, aki teljes vala kegyelemmel és igazsággal.” Görögül: „Καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ *ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ πατρός*, πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας.” (Kiemelések tőlem – S. J.)

ezeket írja: καλοῖτο δ'ἄν υἱὸς ἀγάπητος, ὁ μόνος ὢν πατρι[8] ἢ μήτρι,[9] ὥσπερ καὶ ἀγαπήτη[10] θηγάτηρ,[11] καὶ μονογενὴς καθ'Ἡσιοδον,[12] azaz »Azt nevezik szeretett gyermeknek, aki az apa vagy az anya számára egyetlen, ahogy a szeretett gyermekeket nevezik egyszülötteknek Hésziodosznál«."[13] Iulius Pollux, görög nevén Πολυδεύκης, a 2. századi Athénban működő grammatikus *Onomasticon* című görög nyelvű műve tíz könyvben tárgyalja a különböző kifejezések jelentését antik auktorok alapján.[14] Enyedi számos kiadásban használhatta az először Velencében 1502-ben kinyomtatott művet; kiadják Firenzében 1520-ban, de Grynaeus is sajtó alá rendezi 1536-ban Bázelban. Enyedi olyan részletet választ az *Onomasticon*ból, ahol a 2. századi grammatikus mintegy nyolc évszázad távlatából idézi fel Hésziodoszt.

Enyedi lakonikus tömörséggel folytatja a μονογενής kifejezés pogány auktoroknál történő használatának bemutatását: „Hesychius: ἀγάπητον, μονογενῆ, κεχαρισμένον,[15] szeretett, azaz egyszülött, kedves."[16] Az 5. században élt alexandriai Hészükhiosz[17] lexikona az egyik legfontosabb forrásunk a görög irodalommal kapcsolatban. Enyedi akár az 1572-ben Antwerpenben megjelent Zsámboky-féle kiadást is használhatta. A Hészükhiosz-féle lexikon az Enyedi által hivatkozott helyen Homérosz *Iliász* Z (6) 401-re utal mint értelmezése mellett szóló klasszikus autoritásra. Enyedi nem hozza a Homérosz-hivatkozást, viszont rögtön ezután Homérosszal folytatja gondolatmenetét: „Vajon Plutarkhosz is nem azt állítja-e περὶ πολυφίλιας című művében, hogy Homérosz azt hívta υἱὸς ἀγάπητος-nak,[18] aki egyedüli/a legfontosabb szülei számára? A *De defectu oraculorum* című művében pedig ἐκ παραλλήλου állította ἀγάπητον καὶ μονογενῆ."[19] A hellé-

[8] Dindorf: πατρὶ. (Emendációk DINDORF kiadása alapján, vö. 12. jegyzet.)

[9] Dindorf: μητρὶ.

[10] Dindorf: ἀγαπητὴ.

[11] Dindorf: θυγάτηρ.

[12] Szó szerinti idézet, vö. POLLUCIS *Onomasticon*, III, 18 = *Lexicographi Graeci*, ed. DINDORF, Lipsiae, 1824, I, 140.

[13] *Explicationes,* 178–179: „Atque hoc primum patet eo, quod celeberrimi Grammatici μονογενῆ & ἀγάπητον, aequipollare affirmant. Nam Iulius Pollux, in sui Onomasticon lib. 3. cap. 2. haec scribit: καλοιτο δ'ἄν υἱὸς ἀγάπητος, ὁ μόνος ὢν πατρι ἢ μήτρι ὥσπερ καὶ ἀγαπήτη θηγάτηρ, καὶ μονογενὴς καθ'Ἡσιοδον, id est, Vocetur autem filius dilectus ille, qui unicus est patri vel matri, sicut & dilecta filia & unigenita secundum Hesiodum."

[14] Vö. E. DICKEY, *Ancient Greek Scholarship*, London–New York, 2007, 96; E. J. SANDYS, *History of Classical Scholarship*, Cambridge, 1903, I, 327.

[15] Szó szerinti idézet, vö. HESYCHII Alexandrini *Lexicon, I, A–Δ*, recensuit et emendavit Kurt LATTE, Hannoviae, 1953, 14.

[16] *Explicationes,* 179: „Hesychius: ἀγάπητον, μονογενῆ, κεχαρισμένον, Dilectum, hoc est, unigenitum, charum."

[17] DICKEY, *Ancient Greek Scholarship*, 88–90.

[18] Forrás: *Περὶ πολυφίλιας* 94 = PLUTARCH's *Moralia*, II, London etc., 1971 (Loeb), 50: „…καὶ Ὅμηρος ἀγάπητον υἱὸν ὀνομάζει *μοῦνον τηλύγετον*, τουτέστι τὸν τοῖς μήτ'ἔχουσιν ἕτερον γονεῦσι μήθ'ἕξουςι γεγενημένον." Plutarkhosz Homérosz következő helyeire utal: *Iliász* IX, 482; *Odüsszeia* XVI, 19.

[19] *Explicationes,* 179: „Quin & Plutharcus, in libello περὶ πολυφίλιας: ait Homerum υἱὸν ἀγάπητον vocasse illum, qui unicus sit parentibus suis. Et in libro de defectu oraculorum ἐκ παραλλήλου posuit, ἀγάπητον καὶ

nisztikus értelmező ezúttal Plutarkhosz. A fenti Hészükhiosz-hely nem hivatkozik az ἀγάπητον-nal kapcsolatban Plutarkhoszra, Enyedi Plutarkhosz Homérosz-hivatkozását – ahol is a υἱὸς ἀγάπητος pontosan megfelel a Iulius Pollux-részletben olvasható nyelvhasználatnak – egyedi módon társítja Iulius Polluxhoz, Hészükhioszhoz és a Szuidaszhoz.

Zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy a János-evangélium e helyén szereplő μονογενής kifejezés értelmezése integráns részét képezte a korábbi antitrinitárius exegetikai törekvéseknek is. Lelio Sozzini *Explicatio primi capitis Johannis* című műve és annak a *De falsa et verá*ban olvasható változata is bőven tárgyalja a szó jelentését. Balázs Mihály arra a következtetésre jut,[20] hogy *míg* az olasz eretnek sokáig csak kéziratban hozzáférhető szövegének a *De falsa et verá*ban olvasható változata megelégszik azzal, hogy az ember Krisztus megvettetése utáni státuszára történő utalásként értelmezze a μονογενής kifejezést, *addig* az 1591-ben polemikus szándékkal megjelentetett Du Jon-féle szöveg szentírási párhuzamokkal szemlélteti a μονογενής 'unice dilectus' értelmét, mely – és ezt már a jelen tanulmány szerzője fűzi hozzá – teljesen megegyezik a Stephanusnál olvasható 'vnigenitum, gratum. quod videlicet filius qui *vnicus* est, magis *diligatur*'[21] értelemmel. További aprólékos filológiai belátások ismertetése nélkül azt szeretném hangsúlyozni, hogy Enyedi értelmezésének rekonstrukciójához nem elegendő a Stephanus-szótár figyelembevétele: klasszika-filológiai kompetenciája messze túlnő a *Thesaurus* használatán.

c) Bizánci scholia-irodalom: Gen 1,2 – a ἴππος kifejezés amplifikatív használata

Enyedi nem csak a hellénizmus-korabeli grammatikai és szótár-irodalomra, valamint metanyelvi utalásokra támaszkodik, hanem a klasszika-filológia premodern történetének másik nagy korszakában, a bizánci *scholia*-irodalom fázisában létrejött fordítás- és kommentárirodalmat is használja. Eusztathiosz és Maximosz Planudész mellett mindenekelőtt Démétriosz Triklinioszt nevét kell megemlítenünk, annak ellenére, hogy Enyedi általában elhallgatja forrását (rendszerint a *scholiastes* lakonikus utalásával találkozunk csak). A 13. század második felében élt bizánci tudóst a klasszika-filológia története különösen a klasszikus tragikus triász műveinek metrikai elemzése miatt tartja számon. Hogy nevét miért kell mindenképp említenünk, Enyedi Szophoklész-utalásai egyértelműsítik. Az *Explicationes* 9. lapján Enyedi Szophoklész *Aiasz*áról értekezik: „Jóllehet a ἵππος lovat jelent, mégis olykor pusztán csak intenzitást szignifikál, ahogyan azt a *scholiastes* is megjegyzi Szophoklész *Aiasz*ával kapcsolatban, amikor ezt állítja: ἵππος γάρ τὸ μέγα παρ' Ἀττικοῖς, ὥσπερ καὶ τὸ βοῦς. καὶ τοῦ μὲν ἑνὸς παράδειγμα τὸ βούπαις, τοῦ δὲ

μονογενῆ." Az utóbbi Plutarkhosz-hely forrása: *Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων (De defectu oraculorum)* 423A–B (Loeb V, 420): „…τῇδὲ φῆσι δοκεῖν ἕνα τοῦτον εἶναι μονογενῆ τῷ θεῷ καὶ ἀγάπητον…"

[20] BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988, 75–87; UŐ, *Bevezető* = *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, ford. PÉTER Lajos, Kolozsvár, 2002, 25–26.

[21] Kiemelés tőlem – S. J.

ἑτέρου τὸ ἱππόβινος, καὶ ἱπποβούκολος."[22] Feltűnő, hogy itt Szophoklész szövegét nem is idézi Enyedi, hanem egyből a *scholiastes* értelmezését hivatkozza görögül. A szóban forgó Szophoklész-hely az *Aiasz* 232, közelebbről a βοτῆρας ἱππονώμας kifejezés.[23] A fordulat szó szerint 'lovas (lovakat hajtó) pásztorok' jelentéssel bír, ahol is a ἱππονώμας szó értelmezésekor támaszkodik Enyedi a *scholiastes*re, aki szerint a ἱππονώμας-ban rejlő ἵππος itt az amplifikáció, a nagyítás retorikai eszköze. Maga a szómagyarázat betűhíven követi Trikliniosz *scholion*ját az *Aiasz* 232-höz,[24] melyet Enyedi talán a Párizsban 1553-ban megjelent nyomtatott kiadásból vehetett át. A gondolat itt az, hogy a Gen 1,2. hely „Istennek lelke" kifejezésében a lélek (Ruach, pneuma) egyszerűen szelet, légmozgást jelent, a genitivusban álló „Isten" pedig csak a szél amplifikációja és nem magát Istent jelöli meg.

2. A technikai jellegű szövegkezelés problémája Enyedinél és kortárs filológiai vitáink[25]

Példáinkat tehát három csoportra osztottuk: 1. antik auktor közvetlen idézése (Aiszkhülosz: *Prométheusz* – ἐπιστόλη); 2. hellénisztikus metanyelvi reflexiók (Iulius Pollux – Hésziodosz, Hészükhiosz – Homérosz, Plutarkhosz – Homérosz); 3. bizánci *scholion*-tradícó (Trikliniosz – Szophoklész: *Aiasz*). Azt javaslom, hogy Enyedi szövegkezelésének megértését kezdjük a felsorolás végéről. A Trikliniosz-*scholia* 16. századi kiadásai tartalmazzák ugyan Szophoklész drámáinak szövegét, ám e kiadást kézbe véve aligha beszélhetünk a dráma olyan olvasatáról, melyet recepcióesztétikai szempontok vagy a történeti kommunikáció módszertani téziseinek alapján képesek volnánk értelmezni – már csak a kiadás materiális feltételei miatt sem: a mű elemi egységeit képező szavak elvesznek a *scholion*ok tengerében. Amikor Enyedi az antik irodalomból vett példákat vezet elő az Újszövetség bizonyos *locus*ai jelentésének megvilágítására, akkor messzemenően figyelmen kívül hagyja az esztétikai élményt alapvetően befolyásoló tényezőket, mint pl. maga a mű tartalma, műfaja, keletkezési környezete, nem is beszélve a mű szerzőjének esetleges szándékáról. E *scholia*-kiadások a 16. századi klasszika-filológia

[22] *Explicationes*, 9: „Quin etiam cum ἵππος equum denotet, tamen aliquando intensionem tantum significat, ut annotat etiam σχολιας: Sophoclis, in Aiace, cum ait: ἵππος γάρ τὸ μέγα παρ' Ἀττικοῖς, ὥσπερ καὶ τὸ βοῦς. καὶ τοῦ μὲν ἑνὸς παράδειγμα τὸ βούπαις, τοῦ δὲ ἑτέρου τὸ ἱππόβινος, καὶ ἱπποβούκολος." Saját nyersfordításomban: „A ló az attikaiaknál 'nagy'-ot jelent, mint ahogy az ökör is. Az egyikre példa a »megtermett kamasz« [= marhakölyök], a másikra a »lezüllött alak« [ló + szeretkezik valakivel] és a »lovas marhapásztor«".

[23] Vö. SOPHOCLIS *Tragoediae*, edidit R. D. DAWE, Lipsiae, 1975, I, 11. KERÉNYI Grácia fordításában (*Aiasz* 229–231 = SZOPHOKLÉSZ *Drámái*, Bp., 2004, 14): „…Meg fog halni a hős / Mindenki előtt, őrült kezéért, mely levágta együtt / Véres karddal a barmokat és a *pásztorokat* [szó szerint: jószágokat és a lovas marhapásztorokat: βοτὰ καὶ βοτῆρας ἱππονώμας]."

[24] Vö. TRICLENIUS, *Scholia*, Lutetiae, 1553, 9.

[25] Ezen alfejezetben kortárs módszertani vitáinkat is érintem, részletes hivatkozások helyett a *Mi, filológusok* konferencia anyagához utalom az olvasót, vö. ItK, 2003/6; valamint a vita két extrém pozíciójának jól ismert téziseihez: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönbözése: Hermeneutika és filológia*, Lit, 2002, 379–394; HORVÁTH Iván, *A herméneutikai ajánlat*, Lit, 2004, 106–122.

csúcsteljesítményei, melyek befogadó célközönsége a professzionális tudós, aki teljességgel technikai jelleggel forgatja e nyomtatványokat, méghozzá azon célból, hogy segítségükkel tudományt műveljen, azaz igazságértékkel rendelkező kijelentések halmazát hozza létre. A bizánci *scholion*ok humanista kiadásai úgy funkcionálnak, mint az antik irodalom mai *search*-funkcióval rendelkező, sokoldalúan kommentált CD- vagy online-kiadásai. A Minerva által rászedett szegény Aiasz ott áll sátora előtt, lassan, de elkerülhetetlenül fejlődik az istenek által rámért tragikum, miután lekaszabolta a lovassá amplifikált pásztorokat: ám Enyedi nem ezt a szöveget olvassa, hanem Trikliniosz *scholion*ját. Jóllehet az amplifikáció mind az antik, mind a bibliai kifejezés „nem tulaydon iegyzisben" vett értelmi variánsa, ám e jelentésátvitel az „Istennek lelke" fordulat esetében sem a szöveghely allegorikus-spirituális exegézise által megkövetelt norma következménye.

Az Enyedi által hivatkozott hellénizmus-kori szerzők esetében is hasonló következtetésre juthatunk. A bizánci *scholia*-irodalomhoz hasonlóan Iulius Pollux, Hészükhiosz vagy Plutarkhosz metanyelvi megjegyzései sem azért érdeklik Enyedit, mert azok a klasszikus görög irodalom – Hésziodosz vagy Homérosz – valamely hatástörténeti fázisának interpretatív termékei. Az általuk feltáruló értelmezési horizont nem nyílt: a klaszszikus szövegben előforduló fogalmak jelentése pontosan tisztázható e szerzők alapján. A Szentírás és a profán szövegek kérdéses fogalmai véges tartalommal bírnak: a profán szövegek elősegítik e véges tartalom felszínre hozását.

A jelentések e nem nyílt, hanem zárt, az esztétikai befogadás és a kommunikatív célkitűzések retorikai nyíltságával szemben fellépő eszményét tartja Enyedi szem előtt akkor is, amikor közvetlenül hivatkozik valamely antik szerző irodalmi művére. Jellemző módon jóval kisebb a közvetlen hivatkozások száma. Aiszkhülosz esetében valószínűleg közvetlen olvasmányélményről van szó – ha az *élmény* kifejezést itt egyáltalában használni lehet –, ám az istenhez való hasonlóság sokféle homéroszi kifejezésére való utalásokat már minden valószínűség szerint valamely metanyelvi értelmező közvetíti Enyedi számára. (Persze a Stephanus itt sem elég!)

Mi lehet vajon Enyedi célja a nyelvi kifejezések ezen egzakt jelentéséről alkotott meggyőződésével? Nyilvánvaló, hogy ha elfogadjuk a fent előadottakat, akkor Enyedi felszámolja mindazon kora újkori módszertani fogódzókat, melyeket oly gyümölcsözőnek tartunk mai történeti megértésünk számára – feltéve, hogy a *történeti megértés* fogalmát a modern *hermeneutika* értelmében fogjuk fel, mely a szerteágazó megközelítések ellenére is rendelkezik valamiféle közös tartalommal. Igen: Enyedi teljes mértékben kiküszöbölendőnek tartja a lutheri exegetikai elképzeléseket, az exegetika nem függhet semmiféle belső szótól, mely által az értelmező *spirituális* tapasztalata *(tentatio)* az értelmezés részévé válik, hogy ezáltal képessé váljon a literális értelem horizontján a spirituális értelem felmutatására. Az exegetika célja ugyanígy nem állhat abban sem, hogy sikeres legyen egy történeti kommunikáció szituációjában. A történeti kommunikáció sikerességi feltételei a legkisebb szerepet sem játszhatják a Szentírás-exegézis igazságérvénnyel rendelkező kijelentéseinek megformálásában. A Szentírás fogalmainak analízisét nem áldozhatjuk fel egy jó értelemben vett machiavellista retorikai stratégia nevében: az Enyedinél is oly fontos ideológiakritikai mozzanat nem feleltethető meg a fo-

galmak szemantikai aspektusa látszattá történő lefokozásának. Az exegetika feladata sem nem abban áll, hogy 1) feltárja a kosellecki eszmetörténet vagy a jaussi recepcióesztétika olvasatokban megkonstruálódó *significance*-át; sem nem abban, hogy 2) elősegítse a skinneri perlokutív aktus teljesültségét.[26]

Akkor hát hogyan értelmezzük az értelmezői célt? Nos, a Szentírás fogalmainak Enyedi által kivitelezett szemantikai elemzése egy világot tár fel. Ennek a világnak, melyet a Szentírás fogalmai jelölnek meg, nagyon precíz *filozófiai elmélete* van, melyet Enyedi az arisztotelészi *Kategóriák* ontológiai olvasata és a *Metafizika* értelmezése mentén fejt ki, a kauzalitásról szóló padovai reneszánsz arisztoteliánus teóriák,[27] illetve bizonyos nominalista tézisek homlokterében. E világban egyetlen metafizikai entitás létezik: ez Isten, mely önmagából minden különbséget (értsd: a trinitárius differenciák bármely módját) kizárva áll fenn. A világ nem-metafizikai, azaz – arisztoteliánus terminológiával – kategoriális szintjén különféle létezők léteznek, bizonyos sajátosságokat birtokolva és egymás között bizonyos kauzális relációkat megvalósítva. Isten és a világ dolgai között a *reprezentáció* viszonya áll fenn, mely oly gyenge viszony, hogy még Krisztus esetében sem beszélhetünk arról, hogy bármiféle esszenciális azonosság állna fenn közte mint a kategoriális világ része és Isten mint metafizikai entitás között. A Szentírás fogalmai ezt a világot jelölik meg, mégpedig olyan jelentések szerint, mely jelentések akár a profán antik irodalom fiktív szövegei alapján is tisztázhatóak. Ezen jelentések feltárása az exegetika célja, mégpedig mindvégig messzemenően kitartva az ezt lehetővé tevő egyetlen helyes értelem mellett, mely nem más, mint a *sensus literalis*. Abban az esetben, ha a világot megjelölő egzakt jelentésekkel bíró fogalmakat valamiféle spirituális értelmezés tárgyaivá tennénk, elvétenénk a Szentírás által leírt világot.

Ha megengedünk magunk számára egy fiktív gondolatkísérletet, és Enyeditől megkérdeznénk, hogy hogyan helyezné el magát a mai filozófiai öndefiníciók spektrumán, minden bizonnyal azt felelné, hogy ő analitikus filozófus volna, és hogy távol tartaná magát a filozófiai hermeneutikától. Vajon hogyan foglalna állást Enyedi, ha – a gondolatkísérletet folytatva – elinvitálnánk őt egy régi magyar irodalommal foglalkozó konferenciára vagy felhívnánk figyelmét a *Mi, filológusok* diszkussziót kiváltó Kulcsár Szabó-féle megjegyzésre a magyar irodalomtörténeti kutatások elméleti reflektálatlanságára vonatkozóan? Meggyőződésem szerint azt válaszolná, hogy Kulcsár Szabó megjegyzése alaptalan, hisz Kecskeméti Gábortól Bene Sándoron keresztül egészen Szilasi Lászlóig azt konstatálhatjuk, hogy pontosan a hermeneutika módszertanából kinövő nemzetközi reflexiók kerültek már a megjegyzés elhangzása előtt is individuális applikációkra a mindenkori történeti anyagon. Sőt talán még a kétségkívül erős pozíciókkal bíró Horváth Iván-féle formalizmus sem tagadhatja a strukturalizmus hermeneutikai kapcsolódási

[26] Lásd erről bővebben BENE Sándor, *Szövegaktus,* ItK, 2003, 628–702; KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók),* ItK, 2003, 703–728.

[27] Vö. SIMON József, *Enyedi György és a szillogizmus középfogalma,* Világosság, 2009. ősz, 41–48.

pontjait.[28] Ám kora újkori beszélgetőpartnerünk e kísérletek egyikét sem fogadná el sajátjának. Pozitív válaszát egy Plutarkhosz-hivatkozás elemzésével tehetjük világosabbá.

3. μύθων γὰρ ἅλις – egy nem technikai jellegű Plutarkhosz-hivatkozás és annak tanulságai

Plutarkhosz *De defectu oraculorum* című dialógusában arról számol be, hogy a világ ellentétes sarkaiból érkező két utazó véletlenül találkozik Delphoiban i. sz. 83–84-ben. Egyikük, a *grammatikus* Démétriosz Britanniából tartott hazafelé Tarszoszba, másikuk, a spártai Kleombrotosz pusztán a tudás vágyától hajtva kereste fel a barlanglakók[29] földjét Egyiptomban és hajózta be a Perzsa-öblöt, hogy kedvtelésből tett utazása alapján írt *történetével* olyan *filozófiát* alkothasson, melynek végső célja a *teológia*.

A dialógus – melybe többen bekapcsolódnak, és melynek helyszíne is változik végig Delphoi-on belül maradva – két téma köré szerveződik: a démonokkal és eredetükkel kapcsolatban hangzanak el különféle vélemények, illetve a világok számát vitatják meg a párbeszédben részt vevő felek. A néhol igen heves vita során Kleombrotosz beszámol arról, hogy az Erüthreai tenger (ma: Perzsa-öböl) mellett nagy nehézségek és információkra költött jelentős összegek árán rátalált egy jósra, aki nimfák és démonok felhajtásával töltötte élete nagy részét, azonban évente egyszer emberi lényekkel is hajlandó volt szóba elegyedni. Ez az ember, bár nem volt görög, mégis szinte zenének tűnő dór dialektusban adta elő jóslatait. A jelenlévők csodálattal fogadták Kleombrotosz beszámolóját, de Hérakleón mégis megkérdezte, hogy mi köze mindennek Platónhoz, hisz azt megelőzően ő képezte a beszélgetés tárgyát. Kleombrotosz azt válaszolja a tudálékos közbevetésre, hogy Platón limitálta a világok számát ötre, és bizony az ő távoli barátja is véleményt nyilvánított a világok számának izgalmas kérdéséről, amennyiben azt állította, hogy nem több és nem kevesebb, mint 138 világ létezik.

Talán nem csoda, hogy Démétriosznak elege lett Kleombrotosz elbeszéléséből, és azt a kérdést fogalmazta meg, hogy miféle plauzibilis bizonyítás létezhetne itt, ahol Platón is pusztán csak előadta tanítását bizonyítás nélkül.[30] Erre Hérakleón válaszol a grammatikus Démétriosznak, mégpedig azt, hogy „mi" úgy hallottuk, hogy a grammatikusok Platón véleményét Homérosznak tulajdonítják azon az alapon, hogy ő az univerzumot öt világra osztotta: az ég, a víz, a levegő, a föld és Olümposz világára.

[28] Vö. Horváth Ivánnak a 70-es évek végére visszatekintő vallomásával: „A strukturalizmus késői, befogadáscentrikus szakasza és a herméneutikai megközelítésmód között nem láttunk szakadékot. […] minden textológiai esemény (minden másolás vagy kiadás) olvasási esemény, és minden olvasási esemény szöveg és olvasó kölcsönhatása, ha úgy tetszik, »horizontösszeolvadás«". HORVÁTH, *A herméneutikai ajánlat, i. m.*, 110–111.

[29] A troglodíták elterjedt nézet szerint nem mások, mint a pigmeusok, és számtalan disszertáció témáját képezik a 16–18. században.

[30] *Locus classicus* a *Timaiosz* metaforikus, nem filozófiai nyelvére: PLATÓN, *Timaiosz*, 29C–D; magyarul KÖVENDI Dénes fordításában: PLATÓN *Összes művei*, Bp., 1984, III, 326–327.

Démétriosznál betelik a pohár: Miért hivatkozunk Homéroszra a jelen dolgokkal kapcsolatban? Elég a mítoszokból (μύθων γάρ ἅλις)![31] Platón távol állt attól, hogy a világ öt különböző felosztását öt különböző világnak nevezze. És azon passzusokban, amelyekben azok ellen foglal állást, akik a világok végtelen számát posztulálják, azt mondja, hogy véleménye szerint ez a világ Isten *egyszülötte és egyetlen szeretettje*, amely a testi jellegűből keletkezett egésszé, teljessé, befejezetté és önmaga számára elégségessé.

Ekkor lép a színre Enyedi, és ragadja ki 1500 év távlatából azt a kifejezést, hogy ezen egy világnak „Isten egyszülöttének és szeretettjének kell lennie" (δοκεῖν [ἕνα τοῦτον] εἶναι μονογενῆ τῷ θεῷ καὶ ἀγαπητὸν). És valóban: Plutarkhosz szövegében a μονογενῆ és az ἀγαπητόν kifejezések egymással felcserélhetőnek tűnnek.[32] A szöveghely bonyolult, hisz itt Plutarkhosz (maga is a delphoi jósda hivatásos alkalmazottja!) a *grammatikus* Démétriosz szájába adja a *filozófus* Platón véleményét, ráadásul a *De defectu oraculorum* dramaturgiailag eléggé hangsúlyos helyén, amennyiben épp a hivatkozott szövegrész után merül fel az a figyelmeztetés, hogy a párbeszéd már tűrhetetlenül messze kanyarodott az eredeti témától.

Enyedi ezen a ponton Plutarkhosz szövegét nem az antik nyelvhasználat metaszintű reflexiójaként olvassa, hivatkozása nem technikai, hanem tartalmi jellegű. E megkülönböztetés felhatalmazza az értelmezőt – engem, minket – arra, hogy a második Plutarkhosz-utalás esetében a *De defectu oraculorum* szövegkörnyezetét is bevonjuk analízisünkbe – másképp fogalmazva: *hermeneutikai* vizsgálat tárgyává tegyük azt. Gondoljunk bele: egy grammatikus, aki miután rajta kérik számon, hogy épp a *grammatikusok* vezetik vissza a világok pluralitásának állítólagos platóni *filozófiai* elméletét Homéroszra, a *költőre*, csattan fel és utasítja vissza Homérosz autoritását az „elég a mítoszokból!" (μύθων γάρ ἅλις) radikális jelszavával, majd adja elő Platón-értelmezését, mely szerint a *Timaiosz* nem értelmezhető úgy, hogy adott volna a világok pluralitása.

Nagy a kísértés annak feltételezésére, hogy Démétriosz alakjában, aki mégiscsak Plutarkhosz főhőse a *De defectu oraculorum*ban, a grammatikus és a filozófus alakjának olyan összefonódását örökítette meg az antik író, melyet akár az exegéta Enyedi is önnön előképéül választhatott. Enyedi klasszikus filológus grammatikusként Plutarkhosz Démétrioszával együtt szállhat síkra a mítoszok ellen, az ellen, hogy a Szentírás szövegét a spirituális értelem mítoszaival ruházzuk fel, ami számára azt jelentené, hogy fiktív szövegnek tekintjük a Szentírást. Csak úgy lehetséges filológia, ha rendelkezünk a világ és megismerő-képességünk filozófiájával. Minthogy e filozófia képes a tapasztalat egészét rejtett entitások (démonok) belső működése nélkül értelmezni, így szövegtapasztalatunkban sem bírhat funkcióval a spirituális értelem. Enyedi meggyőződése szerint csakis egy ilyen filozófia képes a tapasztalat olyan értelmezésére, mely mellett a szövegtapasztalaton dolgozó filológia egyáltalán lehetséges. Enyedi természetesen nem tagadja, hogy lehetséges a spirituális értelem kibontása (Sylvestertől tudjuk, hogy „[e]z illen beszíduel

[31] PLUTARKHOSZ, *De defectu oraculorum,* 423A.
[32] Vö. a 13. és 19. lábjegyzetekkel.

tele az szent irás”[33]). Ám történjék ez akár politikai célok alá rendelt történeti kommunikáció sikerességének figyelembevételével, akár a *belső ember* – Enyedi szerint – reflektálatlan hermeneutikai diszpozíciójából, mítoszokhoz jutunk, és nem filológiát művelünk. A Plutarkhosz-hely nem technikai jellegű olvasata a filológia technikai jellege mellett szól. Ám egy ilyen – mondjuk ki végre: *pozitivista* – filológiának csak akkor van esélye, ha képviselője megengedi a jelentések szemantikai mezejében körvonalazódó világ metafizikai értelmezését. Enyedi szerint ez persze nem engedmény, hanem az egyetlen helyes filozófia – számunkra azonban mindez akár egybecsenghet az analitikus filozófia utóbbi évtizedekben bekövetkezett metafizikai fordulatával. Ha valamit megtanulhatunk Enyeditől, akkor az nem más, mint hogy a filológiai pozitivizmus nem csak a 20. század elejei bécsi kör metafizika-ellenes filozófiájával kompatibilis, hanem nagyon is eredményesen működtethető egy óvatos és reduktív metafizika kölcsönhatásában. Elég a mítoszokból!

[33] SYLVESTER János, *Uy Testamentum Magyar nyelwen, mellyet az Görög es Diak nyelwből uyonnan fordijtank az Magyar nipnek Keresztyen hütben valo ippülisire*, Újsziget, 1541; hasonmásban kiad. VARJAS Béla, Bp., 1960, [164r].

HARGITTAY EMIL

A PÁZMÁNY KRITIKAI KIADÁS*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Egy új, és kritikai kiadásként első Pázmány-kiadás indokolt a megelőző kiadások szövegállapotát és kiadási módját ismerve. A korábbiak közül legfontosabb kiadás, a száz esztendővel ezelőtt megjelentett *Összes munkák* magyar sorozata az akkori kor színvonalán álló és elvárható jó kiadások közé tartozik.[1] Többen készítették és a szövegek átírására nem készült minden részletre kiterjedő szabályzat, így az átírásokban keveredik a Pázmány-kori és a 19. század végének helyesírása. A kiadások jegyzetelése esetleges és szórványos, általában el is maradnak a tárgyi jegyzetek. Mindazonáltal saját kora elvárásainak megfelel és a korabeli legjobb szövegkiadások közé tartozik. E könyvsorozat megjelenése óta Pázmány több művéből is készült kiadás, ezek igen változatos színvonalúak, pl. az 1980-as években az eredeti margináliák és a szövegbeli latin idézetek elhagyásával jelent meg jó néhány Pázmány-mű.[2] Ma ott tartunk, hogy az életműnek nincs megbízható szövegeket közlő, megfelelő magyarázatokat is adó és könnyen hozzáférhető kiadása.

A *Pázmány Péter Művei* elnevezésű kritikaikiadás-sorozat 2000–2001-ben indult el a *Felelet* (1603), a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* (1605), valamint az *Imádságos könyv* (1631) betűhív szövegének emendált kiadásával.[3] A sorozat az eredeti művek kronológiai sorrendjében halad, tehát először az elsőként megjelent művek szövegét adtuk ki. Az *Imádságos könyv* itt különleges helyet foglal el, ugyanis az *ultima manus* okán a Pázmány

* A kritikai kiadás munkálatait az OTKA 42.564 és 67.975 sz. pályázata támogatta. A kutatás teljes publikációs jegyzéke az OTKA elektronikus rendszerében van.

[1] PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, I–VII, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp., 1894–1904. E kiadás textológiai kérdéseiről: CSIZMADIA Patrícia, *A száz évvel ezelőtti Pázmány-összkiadás mint textológiai teljesítmény – a Prédikációk alapján = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 171–183.

[2] PÁZMÁNY Péter *Művei*, vál., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., 1983 (Magyar Remekírók); PÁZMÁNY Péter *Prédikációi*, vál., szöveggond. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1987. A Szent István Társulat által megjelentett háromkötetes válogatás az *Összes munkák* szövegét követi, mintegy százlapos bevezetése pedig a Pázmány-kutatás figyelemre méltó eredményeit tartalmazza: PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, I–III, Bp., Szent István Társulat, 1983.

[3] PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairúl írt könyvére (1603)*, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000 (Pázmány Péter Művei, 1); PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonysága és rövid intés a Török Birodalomrúl és vallásrúl (1605)*, kiad. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 2); PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, kiad. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).

életében megjelent négy kiadás (1606, 1610, 1625 és 1631) közül az utolsó és a korábbiakhoz képest javított és bővített kiadást jelentettük meg. A kritikaikiadás-sorozat három kötete csak a szövegek betűhív közlésére szorítkozhatott, 2006-ban azonban már a szövegkritikai és tárgyi jegyzeteket, sőt az eredeti forrást fakszimilében is közlő *Rövid tanúság* jelenhetett meg Bretz Annamária munkájaként a sorozat negyedik darabjaként, pontosan négyszáz esztendővel az 1606-ban az *Imádságos könyv* első kiadásával kolligátumban kiadott mű megjelenése után.[4] A szövegátírási munkák folytatódtak, mára már elkészült az alábbi művek betűhív és lektorált átirata: *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül* (Graz, 1607, RMNy 961), *Öt szép levél* (Graz, 1609, RMNy 980), *Alvinci feleletinek megrostálása* (Pozsony, 1609, RMNy 986), *A Nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene* (Nagyszombat, 1609, RMNy 984), *Posonban lött praedicatio* (Pozsony, 1610, RMNy 1004), *Öt levél* (Pozsony, 1613, RMNy 1059),[5] *Pünkösd után X. vasárnapi prédikáció* (Pozsony, 1636, RMNy 1659). E prédikáció a *Posonban lött praedicatio* jelentősen átalakított második kiadása. Mivel a két munka a szövegeket és a jegyzetelést tekintve együtt kezelendő, ezért a feldolgozásban a kronológiai eltérést ez esetben figyelmen kívül kell hagyni. A magyar nyelvű művek feldolgozása sorában immár a *Kalauz* első kiadása következik (1613). A már kiadott első három mű jegyzeteinek kiadása is megjelenés előtt áll, beleértve a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* appendixeként kiadott *Mahomet vallása hamisságárul* jegyzeteit is.

A kritikai kiadás készítésekor a szövegkiadási és jegyzetkészítési munka egyes problémái többször is visszatértek, ezeket általános tanulságaik miatt érdemes röviden összefoglalni. A jegyzetek elkészítésekor számos gyakorlati és elvi problémába ütköztek a kötetek készítői. A szövegkritika kérdésében számot kellett vetni a „dinamikus szöveg" elvével és gyakorlatával, amely szerint Pázmány minden korábbi művét valamely későbbi kiadás számára erőteljesen átdolgozta, s ennek három esetben kéziratos forrása is fennmaradt a megjelent első kiadásokban, a szövegek Pázmány által saját kezűleg bejegyzett és pótlapokra írt jelentős bővítésével: a *Felelet*, a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* és a Balduinus ellen írt *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* (1627) esetében. Más esetekben, ahogy említettük (pl. az *Imádságos könyv* vagy a *Kalauz* esetében), a Pázmány életében megjelent kiadások összevetése mutatja a folyamatos átdolgozást. Az átdolgozást mutatja az *Öt szép levél* újabb kiadása a *Kalauz* első (1613), majd második kiadásában (1623), továbbá az 1636-os prédikációskötet előtt megjelent egyetlen nyomtatásban is kiadott prédikációja, a Torday János felekezetváltásait bíráló *Posonban lött praedicatio* című beszéd. 1613 előtt írt műveinek jelentős terjedelmű szövegegységeit Pázmány az 1613-ban megjelent *Kalauz*ba kompilálta bele, ismét jelentős módosításokat

[4] PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság (1606),* s. a. r., jegyz. BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Pázmány Péter Művei, 4).

[5] E mű az *Öt szép levél* teljesen átdolgozott 2. kiadása, amely a *Kalauz* appendixeként jelent meg. Az újabb szakirodalom (BALÁZS Mihály, *Az Öt szép levél 1609-ben* = B. M., *Felekezetiség és fikció*, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 193–216) figyelembevételével is nyilvánvaló, hogy nem elegendő a 2. kiadás szövegkritikai jegyzetként való közlése, hanem a Pázmány által végrehajtott változtatások mennyisége és minősége miatt külön műként kezelendő.

hajtva végre saját szövegein, a helyesírástól kezdve a forráshasználat kibővítésén keresztül a fejezetek átrendezéséig, hogy azután ez az első *Kalauz*-kiadás újabb változtatásokon keresztülmenve jelenjen meg 1623-ban és 1637-ben.

A jegyzetek elkészítésekor fontosnak tartottuk és tartjuk a Pázmány által idézett művek és idézetek azonosítását. E tekintetben a legnagyobb nehézséget és módszertani problémát az okozta, hogy nem áll rendelkezésünkre a Pázmány által is használt könyvtár, még töredékes mivoltában sem. Korai műveit még grazi időszakában írta,[6] s a grazi egyetemi könyvtárban ma már csak egy része található meg a 16–17. század fordulóján létezett könyvtárnak, aminek legfőbb oka a jezsuita rend 18. század végi feloszlatása, s ezt követően a könyvállomány egy részének szétszóródása volt. Más gyűjtemények Pázmány egykori saját könyvtárának szétszóródását mutatják: elég, ha arra gondolunk, hogy a saját maga által létrehozott munkapéldányok egyike ma az MTA Könyvtárának Kézirattárában *(Tíz nyilvánvaló bizonyság)*, a másik a Budapesti Egyetemi Könyvtárban *(Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője)*, a harmadik *(Felelet)* magántulajdonban van. Ugyanakkor a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban is van a Pázmány által használt könyvekből, legalábbis Mészáros Klára nyilatkozataiból erre lehet következtetni.[7] Ilyen módon gyakorlatilag kizárt annak a lehetősége, hogy a Pázmány által használt és hivatkozott kiadások mindegyikét egyértelműen rekonstruálhassuk. A forrásvizsgálat alapján mégis szembetűnő, hogy a forrásukkal feltárt idézetek vagy szó szerint pontosak, vagy szándékosan összevontan szerepelnek, azaz több különböző idézet egybekompilálva, egybeszerkesztve szolgálja a gondolatmenetet.[8] Mindeddig nem sikerült azonosítani olyan florilégiumokat, melyekből nagy mennyiségű idézetet emelt volna át Pázmány. Minden jel arra mutat, hogy a bibliai citátumokat saját maga fordította le latinból, s ha ugyanaz az idézet ugyanabban a műben többször is vagy más művében is előfordul, fordítása formailag már nem mindig azonos. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a bibliai citátumok fordításait emlékezetből írta le.

Kiadásunkban a szövegátírás alapelve az volt, hogy a mai magyar helyesírásban már nem használatos néhány betűalakot helyettesítjük ma használatos betűalakkal.[9] Az egyes

[6] Ide tartozik a két grazi tartózkodás között, 1602–1603-ban Felső-Magyarországon elkészített *Felelet* is, amelynek igen gazdag hivatkozásrendszere elképzelhetetlen egy korabeli szakkönyvtár használata nélkül. Lehetséges, hogy Pázmány Grazból magával hozta jegyzetanyagát, hiszen ekkor már dolgozott a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* és az ugyancsak 1605-ben megjelent *Diatriba theologica* szövegén is. Ennek hasonmás kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható Egyházáról – Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája* (Graz, 1605), bev., kiad. ŐRY Miklós, Eisenstadt, Prugg, 1975.

[7] *Előkerült Pozsonyban Pázmány könyvtára*, Magyar Nemzet, 2004. január 27., 17. Sajnos részletes információkat nem tudtunk meg a cikk szerzőjétől. Újabb eredmények Knapp Éva kutatásaitól várhatók.

[8] Ezt VARSÁNYI Orsolya tanulmánya meggyőzően igazolta: *Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságárul*, ItK, 2008, 645–678.

[9] „1832 előtti szövegek esetében a betűhűség javasolt, a szükséges módosítás, emendálás következetes és részleteiben nyomon követhető legyen.” *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához* (Az MTA I. Osztálya Textológiai Munkabizottságának szabályzata), http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf. Minthogy a kiadott szövegek olvasása sok esetben még a régi betűalakok kiváltásával sem mindig egyszerű, jogos az a szakmai körökben is fölvetett igény, hogy a művek ún. népszerű kiadásban, mai helyesírás szerint is megjelenjenek. Egy szakmailag megbízható „népszerű” kiadás előfeltétele, alapja a kritikai kiadás kell legyen.

szövegkiadásokban ezekről a betűalakokról lista is készült. Erre az átalakításra azért van szükség, hogy a szöveg olvashatóbb legyen. Azonban – lássuk be – ha egy *ſ*-et *s*-sé írunk át, akkor a kiadott szövegben eredetileg is létező *s*-től kiadásunk alapján már nem különíthető el az eredeti karakter. Vonatkozik ez a többi, olvasást elősegítő átírt karakterre is. Szövegkiadásunk így pl. a helyesírás-kutatás számára nem lesz megbízható forrás, az ilyen kutató számára kiadványunk nem váltja ki az eredeti forrásszöveg tanulmányozását, s a kritikai kiadásnak erre megoldást kell nyújtania. Szakmai körökben amúgy általános nézet, hogy a régi nyomtatványok átírt kiadása azért nélkülözhető, mert aki régi nyomtatvánnyal foglalkozik, az azt könnyűszerrel el is tudja olvasni. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy egy elektronikusan rögzített, sorszámozott, jegyzetelhető formába hozott, emendált, eredetileg kéziratos vagy akár nyomtatott régi szöveg sokkal jobban kezelhető, használható, kereshető, mint maga az eredeti, vagy annak a fakszimiléje. Ami még bonyolultabbá teszi a textológiai helyzetet, az, hogy Pázmány több műve is a „vegyes szöveg" kategóriájába tartozik, ugyanis – mint említettük – három műve nagy mennyiségű autográf javítással és kiegészítéssel maradt fenn; ezek az ún. munkapéldányok. A kiadástípusok keveredésének és ellentmondásosságának feloldására az alábbiakban egy ideális kritikai kiadási mód a következő összetevőkből áll.

Egy igényes kritikai kiadás igazi alapkutatás: egy szerző műveinek, egy műfaj vagy műfajcsoport alkotásainak hosszú évtizedekre vagy akár még sokkal több időre meghatározó alapját jelenti minden további, a tudományos problémára vonatkozó kutatásnak. Az elmúlt évtized kutatásainak fontos tapasztalata az, hogy az ideálisnak elképzelt kritikai kiadást egy úgynevezett „totális kritikai kiadás" meghatározásaként rögzítsük. Ennek alapelmei a következők: **1.** a mű betűhív átirata, annak közlése papíralapon és egyidejűleg kereshető elektronikus módon, a könyvbe helyezett lemezmelléklet segítségével, **2.** a szövegkritikai és tárgyi jegyzetek elkészítése és papíralapú publikálása, **3.** a mű hasonmásának közlése egyidejűleg, papíralapon vagy elektronikus formában (a lehetőségektől függően). A „totális kritikai kiadás" lényege, hogy a hagyományos papíralapú közlés mellett (digitalizált formában is) rendelkezésre áll a forrásszöveg, azaz a kritikailag jegyzetelt szövegkiadás egyúttal hasonmás forráskiadás is. Nem a kiadástípusok keveréséről van itt szó, hanem egy olyan komplex kiadásról, amely a kiadás alapjául szolgáló eredeti szöveget is magában foglalja.

Azt gondolom, hogy a „totális kritikai kiadás" fenti három alapvető alkotó eleméről, variánsáról nem mondhatunk le, s a három megjelenési forma, változat mindegyikét nyomtatott könyv formában, az elektronikusan publikált részeket pedig a könyvhöz illesztett lemezmellékletként szükséges közreadnunk. Miután mindez elkészült, kívánatos, hogy az egész anyag a világhálón is hozzáférhető legyen. A publikálást illetően a következő problémák merülnek fel, amelyeket a közreadónak egyenként meg kell oldania.

A betűhív szövegátírásnak az említett korlátait feloldja az eredeti szöveg párhuzamos fakszimile közlése. Ez lehetséges papíron és digitális formában. Ez utóbbi ellen szól, hogy kiadásunk csak addig használható, amíg a majdani időszakok hardverjei és szoftverjei megengedik és lehetővé teszik a ma előállított elektronikus forma olvasását. Az talán nem is prognosztizálható, mekkora munkát jelent majdan az avulás miatt szüksé-

gessé váló elektronikus konvertálás. A szakma több szempontból is érthető módon konzervatív a közlés módját illetően. A könyvet szerető és előnyben részesítő konzervatív szemlélet hívei ebből a szempontból nézve már nem konzervatívok, hanem „futuristák": aki ma könyvet állít elő (beleértve a fakszimile kiadást), sokkal inkább a távoli jövőnek dolgozik, mint az, aki a technikailag néhány évre vagy maximálisan néhány évtizedre szóló elektronikus kiadást (adott esetben a lemezmellékletet vagy a hálózatos kiadást) preferálja. Egy ilyen, valamilyen formában hasonmást is közlő kiadás esetében, ha az átírási elvek változnának, esetleg következetlennek minősülnének, a problémás helyek tisztázására ott a párhuzamosan közölt elektronikus hasonmás kiadás. Ebben az esetben a későbbi kutatónak már nem kell bemennie könyvtárba, ha pl. egy adott szöveg hangjelölési vagy helyesírási kérdéseit kívánja tanulmányozni, esetleg egy kéziratos szöveg átírását kívánja ellenőrizni. A „totális kritikai kiadás" létrehozásában alapvetően két problémát lesz szükséges leküzdeni. Az egyik a jogi probléma, hiszen ahhoz, hogy hasonmás kiadásokat sokszorosítsunk és kiadjunk, meg kell szerezni a hazai vagy külföldi őrző intézmény engedélyét. Ezzel is összefügg a másik probléma, a finanszírozás kérdése. Ha az ideálisnak gondolt, papíralapú hasonmás közlést kívánjuk kivitelezni, kiadványunk terjedelme akár többszörösére is növekedhet.[10] A digitalizált fakszimile közlése olcsóbb, de ez magában hordja a fent említett „avulás" problémáját.

A jelenleg futó kritikai kiadások többnyire még nem követik a fent leírt elveket, noha ezek csaknem minden kötete kiválóan sikerült munka. Ilyen „hagyományos" kritikai kiadások pl. a *Régi Magyar Költők Tára* 16., 17. és 18. századi kiadása, a Berzsenyi-, a Kölcsey- és az Arany János-kiadás. Ha itt vázolt elképzelésünket szembesítjük a Textológiai Munkabizottság *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához* című állásfoglalásával, akkor azt látjuk, hogy az abban lefektetett elvekkel semmiben nincs ellentmondásban, csupán az ott körvonalazott négy kiadástípus (kritikai kiadás, forráskiadás, genetikus kiadás, elektronikus kiadás) együttesét prezentáltuk a „totális kritikai kiadás" fogalma alatt.

Mindezt figyelembe véve és számolva a realitásokkal, 2006-tól kezdve a Pázmány kritikai kiadás kötetei is megpróbálják megvalósítani a „totális kritikai kiadás" által felvetett igényeket. Az első ilyen kötet a 2006-ban megjelent kötet volt, mely Pázmány 1606-os *Rövid tanúság* című művét tartalmazta, egyelőre még papíralapon. Ennek a publikációnak az volt a technikai könnyebbsége, hogy a címének megfelelően csakugyan rövid terjedelmű: a szöveg betűhív átírása mindössze 50 lap, ezt követi a hozzá fűzött kritikai jegyzetanyag (45 lap), majd az 1606-os mű hasonmása (96 lap). A *Felelet*et, a *Tíz nyilvánvaló bizonyság*ot és az *Imádságos könyv*et már a fentiekben vázolt elvek szerint kívánjuk megjelentetni, ami a munka következő lépése lesz a három jegyzetkötet publikálásakor.

[10] Pl. a Pázmány *Imádságos könyv* négy vagy a *Kalauz* három kiadása hagyományos fakszimile kiadásban aligha kivitelezhető.

AJKAY ALINKA

PÁZMÁNY PÉTER *TÍZ BIZONYSÁG*ÁNAK JEGYZETKÖTETÉRŐL

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Pázmány Péter *Tíz bizonyság* című műve[1] a második nyomtatásban megjelent magyar nyelvű munkája, amely tartalmilag hasonlóságot mutat az 1603-ban napvilágot látott *Felelet*tel, ám annál tudatosabban megszerkesztett, ugyancsak hatalmas mennyiségű hivatkozással alátámasztott munka. A kötet tulajdonképpen két különböző vitairatot tartalmaz: a *Tíz bizonyság* szövegéhez folyamatos lapszámozással appendixként csatlakozik Pázmány egyik rövidebb írása, *A Mahomet vallasa hamissagarvl* című. Később mindkét munka megjelent a *Kalauz* mindhárom kiadásában, 1613-ban, 1623-ban és 1637-ben. A *Tíz bizonyság* a *Kalauz* III. könyvébe, a *Mahomet* az V. könyv függelékébe került.

A *Tíz bizonyság* megjelenésének ideje Pázmány egy másik vitairatának, a *Diatriba theologicá*nak kinyomtatása, vagyis 1605 márciusa[2] és 1605 októbere közé tehető. Ez a két műve egy időben készülhetett, ám időrendben mégiscsak a *Diatriba* a korábbi, mivel erre a munkára hivatkozik egyszer a *Tíz bizonyság*ban (33:16). Az október előtti dátum pedig azért valószínűsíthető, mivel az ajánlás Hethesi Pethe Márton kalocsai érsekhez szól, aki 1605 októberének első napjaiban halt meg.

A *Tíz bizonyság* című mű elkészült és immár lektorált jegyzetkötetéről szeretnék részletesebben szólni. Kötetünk hat fő részből áll. Az első rész az általános bevezetőt tartalmazza, az ismert példányok leírásával. A második részben először a *Tíz bizonyság* szövegéhez kapcsolódó tárgyi jegyzeteket találhatjuk meg. Ezek a jegyzetek különböző jellegűek: ide kerültek a szómagyarázatok, a különböző fogalmak magyarázatai, a Pázmány által eretneknek tartott személyek és csoportosulások (majdnem negyven különböző irányzat!) magyarázata, a főszövegben előforduló latin idézetek fordításai, a névmutatóban szerepelő személyek rövid életrajza stb. Szintén ide, a második részbe került a Pázmány által használt művek mutatója. Ez a rész illusztrálja a legjobban, hogy miben is áll kötetünk sajátossága. Ez az a mű ugyanis, amelyben Pázmány – a *Felelet* mellett – elsőként támasztotta alá a mondanivalóját olyan hatalmas mennyiségű hivatkozással, ami a vita során bizonyára sokak számára lehetett meggyőző erejű. Ezek az eredetiben margináliák voltak, mi lapalji jegyzetekben közöltük. A *Tíz bizonyság*ban 1847 jegyzet található, a *Mahomet*ben ehhez kapcsolódva folyamatos számozással haladnak a jegyze-

[1] A szöveg kritikai kiadása külön kötetben korábban már megjelent: PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonysága és rövid intés a török birodalomrul és vallásrul (1605)*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (a továbbiakban: PÁZMÁNY 1605/2001).

[2] PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható Egyházáról – Diatriba theologica: Pázmány első latin munkája* (Graz, 1605), bev., kiad. ŐRY Miklós, Eisenstadt, Prugg, 1975, 26.

tek, az utolsó a 2001-es. Közülük számos bokoridézet, amelyben egy jelzeten belül több műre található hivatkozás. A *Tíz bizonyság* című munkában összesen 421 különböző műre hivatkozik, a *Mahomet*ben további 22-re, ez együtt 443 könyv. (Például csak Luthernak 48 különböző munkáját említi. Ebben a fölsorolásban nem szerepelnek a bibliai könyvek, ez további 59 tétellel növeli a fönti listát.) Pázmány feltehetően a grazi könyvtár gazdag anyagát használta műve megírása során, az idézett műveket innen ismerhette. A hivatkozott könyveket tematikusan két nagy csoportra bonthatjuk, egyrészt a saját álláspontjának alátámasztására idézett elődök-kortársak műveire, másrészt a cáfolni kívánt protestáns szerzők munkáira. Ezeket gyakran egymás ellenében is idézi, egyik protestáns felekezet nézeteit a másikkal cáfolva. Hallatlanul gazdag anyag jön így létre, amelyben az idézett művek nagy száma teszi indokolttá a külön műmutató létrehozását. A kutatást megkönnyítendő, ezt kétféleképpen is közöljük: először a főszövegben való előfordulásuk szerint, vagyis úgy, ahogyan Pázmány idézi vagy rövidíti, az összes lehetséges előfordulási variációt megadva, másodszor pedig a szerzők alfabetikus sorrendjében.

A harmadik részbe Pázmány kéziratos bejegyzései kerültek. A *Tíz bizonyság* kritikai kiadásának alapjául szolgáló ún. munkapéldányban (MTAK Kézirattár, RM. I. 4° 239) számos, magától Pázmánytól származó, főleg latin nyelvű kézírásos bejegyzést olvashatunk.[3] Ezeknek a főszöveghez tartozó kiegészítéseknek, javításoknak a nagy része a nyomtatott szöveg elé és utána kötött, számozatlan leveleken található. Ezen kívül Pázmány számos megjegyzést írt még a nyomtatott szöveg mellé, a margóra is.

A nyomtatvány előtt álló 18 levélen pár sornyi törölt citátum után a 16. századi francia humanista, Pantaléon Thévenin Luthert gúnyoló költeményét olvashatjuk, amelyet egy Istvánffy Miklóshoz címzett ajánlás követ. A bejegyzések között találunk még egy értekezést a Bibliáról (*De scriptura sacra*), majd több citátumot Alberico Gentili *De Latinitate veteris Bibliorum versionis male accusata* című művéből. Pázmány ezt követően rövid áttekintést ad az ószövetségi kánonváltozatokról *(Veterum Patrum, qui Canonem scripturae texunt harmonia)*, majd *De Francisci Davidis condemnatione* címmel Dávid Ferenc 1579-ben Gyulafehérvárott lefolytatott perének egyes momentumait veszi számba.

A *Tíz bizonyság* nyomtatott szövege után további 120 levelet kötöttek a könyvbe. Pázmány ide másolta be Beythe István németújvári református prédikátorhoz 1606-ban írt levelét.[4] Ezt követi azon hosszabb-rövidebb citátumok sora, melyekre Pázmány a nyomtatott főszöveg lapszélein 1-től 215-ig terjedő arab sorszámozással hivatkozik. (Ezek a számok a szövegkiadás jegyzeteiben félkövér szedéssel vannak jelölve.) Az ezt követő idézeteket Pázmány Théodore de Bèze leveleiből másolta be egy 1575-ben megjelent és Telegdi Miklósnak ajánlott kiadás alapján *(Ex Epistolis Theologicis Bezae, Genevae anno 1575. in quarto editis apud Eustathium Vignon, et dedicatis Illustri Baroni Nicolao Thelegdi)*. A kézírásos bejegyzések sorát a Johannes Cochlaeus Luther-életraj-

[3] A munkapéldány részletes bemutatását lásd PÁZMÁNY 1605/2001, 8–12.

[4] A levelet nyomtatásban közreadók felsorolását lásd PÁZMÁNY 1605/2001, 9–10.

zából származó szemelvények zárják *(Ex Cochlaeo de Vita Lutheri Editione Coloniensi apud Theodorum Baumium. Anno 1568)*.

A vitairat nyomtatott szövegében lévő bejegyzések kétféle típusba sorolhatók: egyrészt szövegközti, helyesírási természetű javítások, illetve kiegészítő széljegyzetek és helyenként azok javításai. Ezek többsége latin nyelvű idézet, adalék illetve szövegmagyarázat. Emellett három magyar nyelvű bejegyzést (a 40:12–15, 64:24, 70:1. sorokhoz írt kiegészítések) is olvashatunk a széljegyzetek között.

A kiegészítések tanulmányozásakor Pázmány két más-más időből származó kézírását különböztethetjük meg teljes bizonyossággal. Az egyik egyenletes, jól olvasható írás, a másik viszont sietős, hevenyészett, elnagyolt, és emiatt jóval nehezebben kibetűzhető.[5] A kétféle írás eltérő időben keletkezett, és az íráskép megváltozása vélhetőleg Pázmány öregedésével és annak fizikai velejáróival (látásgyöngülés, ízületi bántalmak, kézremegés stb.) magyarázható.[6] A nehezebben olvasható bejegyzések száma ugyan viszonylag kevés, viszont nem egy közülük hosszas fejtörést okozott az átírónak.[7]

A *Tíz bizonyság* szövegváltoztatásainak egy része már a *Kalauz* első kiadásába bekerült, ezért állíthatjuk, hogy a legkorábbi bejegyzések 1605 és 1613 közé tehetők. Ezt támasztja alá a Pázmány által a kézírásos bejegyzésekben citált művek kiadási évének vizsgálata is. A legkésőbbi mű, amire Pázmány hivatkozik, Jakob Gretser 1607–1609-ben megjelent írása, melyet Bellarmino nagy dogmatikai *opus*ának védelmében írt.[8] Pázmány azonban a *Kalauz* első megjelenése után is tett bejegyzéseket a munkapéldányba, ezt bizonyítja egyebek mellett az a marginália, melyben magára a *Kalauz*ra hivatkozik.[9]

A jegyzetkötet negyedik részébe az 1605-ös kiadás appendixeként megjelent rövidebb írás, a *Mahomet* jegyzetei kerültek. Először a mű létrejöttének körülményeiről szóló bevezetés olvasható, majd ezt követik az erre a szövegre vonatkozó tárgyi jegyzetek. Ehhez a különálló rövid munkához szintén csatolunk egy műmutatót a Pázmány által használt művekről, éppúgy, mint a *Tíz bizonyság* esetében. Ezt is kétféleképpen közöljük: először a szövegben való előfordulásuk szerint, fölsorolva a Pázmány által használt összes rövidítést, másodszor pedig a szerzők alfabetikus sorrendjében.

Az ötödik részbe kerültek a különféle mutatók. Elsőként két rövidítésjegyzék található itt, nevezetesen Pázmány általános, latin nyelvű rövidítéseinek a föloldása, valamint ezt követi a bevezetőkben és a tárgyi jegyzetekben hivatkozott művek és szakirodalom rövidített változatainak teljes könyvészeti leírása. A rövidítésjegyzékek után a bibliai köny-

[5] Behatóbb vizsgálattal valószínűleg kettőnél több kézírást is meg lehetne különböztetni, hiszen Pázmány feltételezhetően élete során több alkalommal is tett kiegészítéseket a munkapéldányba. Vö. PÁZMÁNY 1605/2001, 10.

[6] A kézírásról bővebben lásd PÁZMÁNY 1605/2001, 9, 11.

[7] Effajta „sietős" írással találkozunk például a következő szövegrészekhez tartozó bejegyzések esetében: 30:10–13, 40:110. jegyzet, 45:122. jegyzet, 63:17–18, 183:28–184:4, 252:19–253:3. stb.

[8] Jakob GRETSER, *Controversiarum Roberti Bellarmini S. R. E. cardinalis amplissimi defensio*, Ingolstadii, 1607–1609.

[9] A munkapéldány 94r lapján, illetve a modern kritikai kiadásban a 250:15–18. sorok mellé írt megjegyzés: „In Kalauz fol. 156." A szövegrészlet, amely mellett a széljegyzet áll, nem annyira az 1613-as, mint inkább az 1623-as *Kalauz* nevezett leveléhez kapcsolódik tartalmilag, viszont az azonosítást nem tekinthetjük biztosnak.

vek mutatója következik. Először az ószövetségi, majd az újszövetségi könyveket soroljuk föl. Mivel Pázmány igen nagyszámú bibliai könyvre hivatkozik (a *Tíz bizonyság* esetében például a 46 ószövetségi könyvből 35-re, a 27 újszövetségiből pedig 24-re!), ezért úgy gondoltuk, annak is információértéke van, ha szemléltetjük, melyeket nem említi. Ezért a mai katolikus Biblia beosztását követve fölsoroltuk az összes ó- és újszövetségi könyvet, és a könyvek neve előtt szereplő csillaggal (*) jelöltük meg azokat, amelyeket Pázmány nem idéz.

Ezt követi a helynévmutató, amelyben az RMNy gyakorlatát követtük, majd a személynévmutató zárja az ötödik részt. A személynévmutatóban mind a *Tíz bizonyság*, mind a *Mahomet* nevei szerepelnek, valamint a jelen jegyzetkötetben előforduló személyek, tehát a jegyzetekben és a kéziratos részben szereplő nevek is megtalálhatók.

Az elmondottak alapján föltételezhető, hogy Pázmány a grazi jezsuita könyvtár anyagát használta műve megírása során. Az ott megtalálható művekből jegyzeteket készíthetett magának, amelyeket később is tanulmányozhatott és fölhasználhatott. Az idézett, hivatkozott könyvek nagy száma miatt arra is gyanakodhatunk, hogy forrásai javarészt florilégiumok voltak. Ő maga is hivatkozik ilyen florilégiumokra vagy *loci communes*ekre,[10] főként olyanokra, amelyek a protestánsok tételeinek összegyűjtésére készültek. Ám még ezekkel a florilégiumokkal kapcsolatban sem állíthatjuk, hogy bármelyikükre is kizárólagos forrásként támaszkodott volna: nem található egyetlen tökéletes, kizárólagos egyezés sem. Emiatt inkább az tűnik valószínűnek, hogy Pázmány még a florilégiumok anyagát is összedolgozta, kiegészítette, más forrásokból bővítette, hiszen hivatkozásai terjedelmesebbek vagy pontosabbak, ami azt is jelenti, hogy nem elégedett meg a florilégiumokban található szöveghelyek puszta átvételével. Természetesen előfordulhat, hogy egyszer majd előbukkan egy olyan, ez idáig nem ismert/lappangó florilégium, amelynek egyik-másik helyével tökéletes egyezést fog mutatni Pázmány valamelyik hivatkozása. Ám még egy efféle felfedezés alapján sem lehetne kétségbe vonni azt a képet, amely Pázmány munkamódszeréről a kritikai kiadás munkálatai során kirajzolódni látszik: hogy az érsek nemcsak félelmetes tollú és szavú mestere volt a magyar nyelvnek, hanem imponáló fölkészültségű tudós is, aki kiválóan, minden bizonnyal nagyrészt első kézből ismerte a klasszikus egyházi szerzők mellett kora hitvitázó irodalmát, s a *Tíz bizonyság* megírására igazi tudósi alapossággal készült.

[10] François FEUARDENT, *Theomachia Calvinistica sedecim libris profligate, quibus mille et quadraginta hujus sectae novissimae errores […] diligenter excutiuntur et refelluntur,* Paris, 1604; Jodocus COCCIUS, *Thesaurus Catholicus in quo controversiae fidei, iam olim nostraque memoria excitate S. S. Scripturarum […] explicantur*, Coloniae, 1600; Philipp MELANCHTON, *Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae,* Wittembergae, 1521; Wolfgang MEUSLIN, *Loci Communes: in usus sacrae Theologiae candidatorum parati; Adiectus est etiam rerum et verborum memorabilium Index per Wolfgangum Musculum Dusanum,* Basileae, 1560; William REYNOLDS, *Calvino-turcismus, id est Calvinisticae perfidiae cum Mahumetana collatio et dilucida utriusque sectae confutatio*, Antverpiae, 1597; Konrad SCHLÜSSELBURG, *Theologiae calvinistarum libri tres,* Francofurti ad Moenum, 1592.

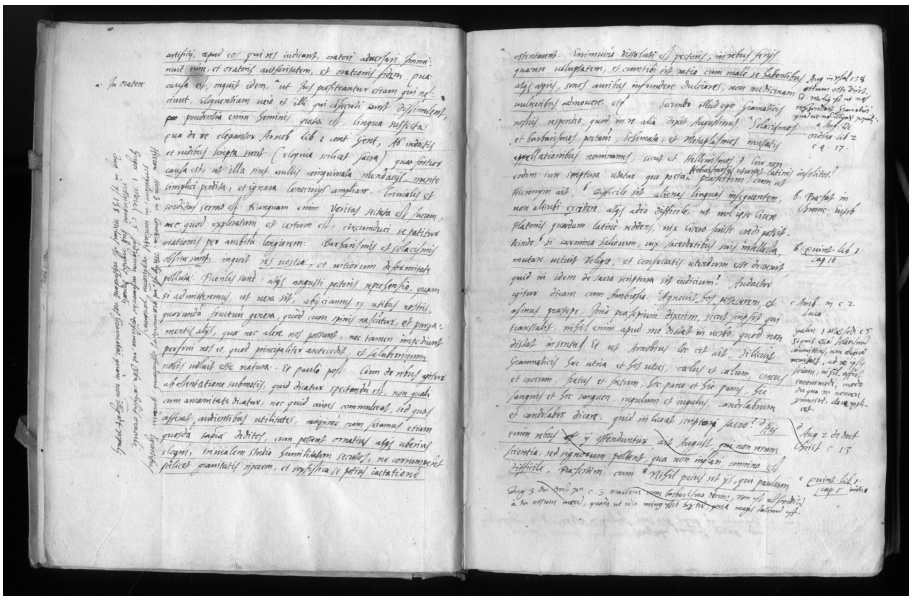

Pázmány saját kezű jegyzete a *Tíz bizonyság* ún. munkapéldányában (MTAK Kt, RM. I. 4º 239). A mutatvány a nyomtatott mű elé kötött számozatlan levelek közül való, ahol Pázmány a Bibliáról értekezik

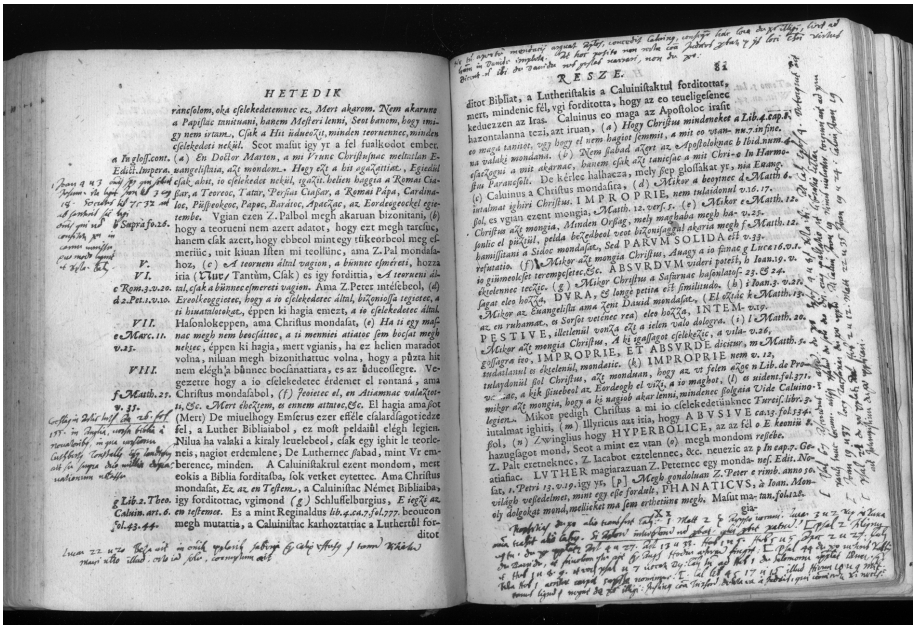

Pázmány marginális jegyzetei a *Tíz bizonyság* munkapéldányának 80v és 81r lapján

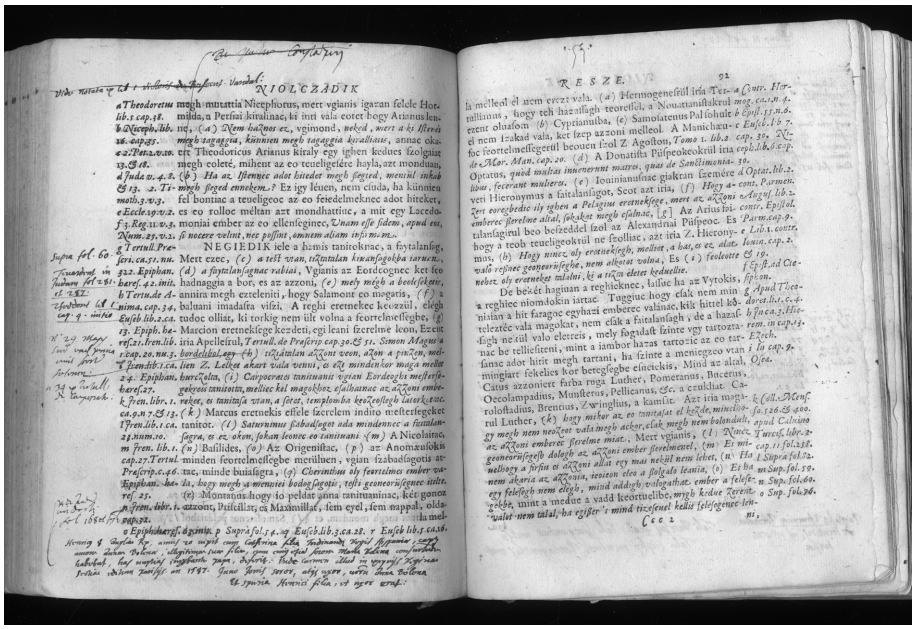

Pázmány marginális jegyzetei a *Tíz bizonyság* munkapéldányának 90v és 91r lapján

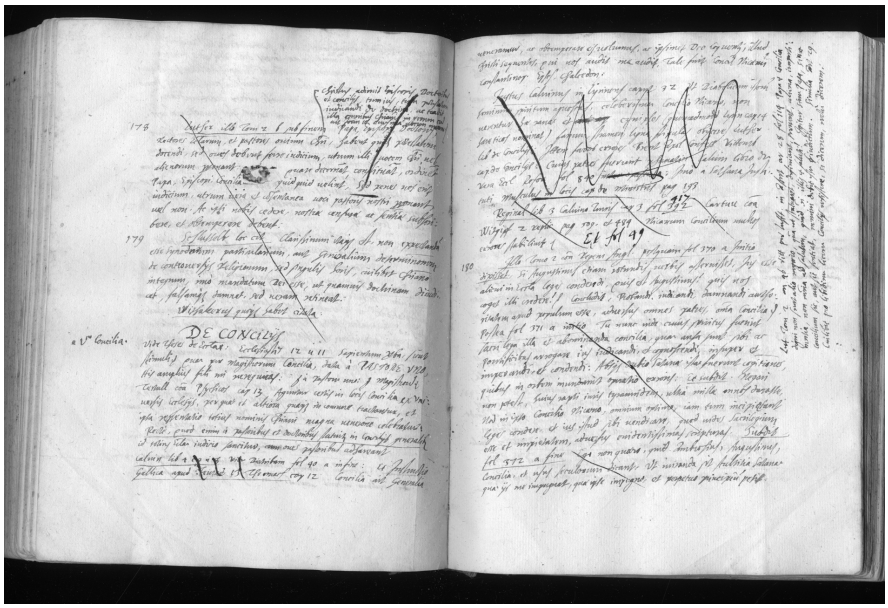

Mutatvány Pázmánynak a *Tíz bizonyság*hoz írt jegyzeteiből és kiegészítéseiből, amelyek a munkapéldányban a nyomtatott szöveg után kötött leveleken találhatóak

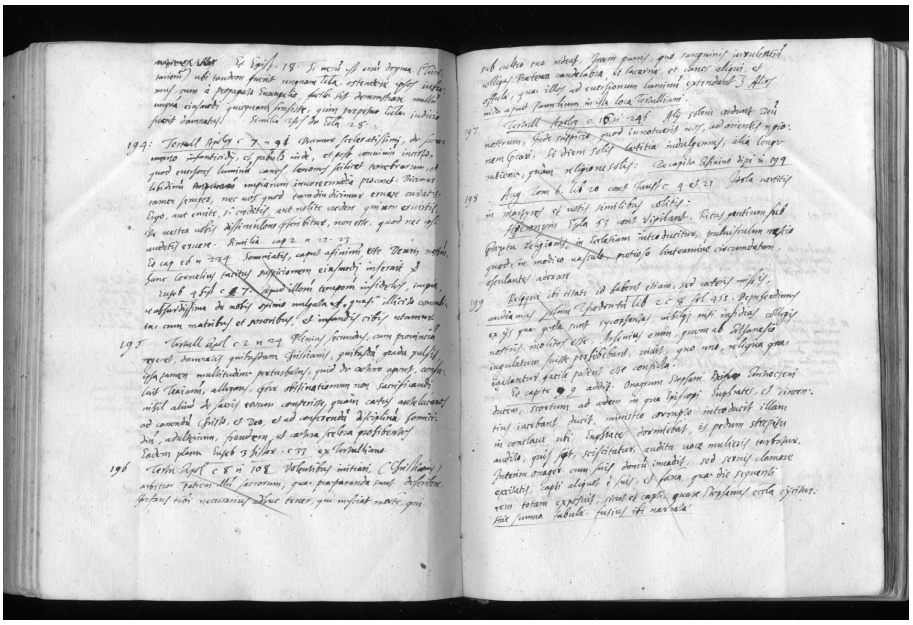

Mutatvány Pázmánynak a *Tíz bizonyság*hoz írt jegyzeteiből és kiegészítéseiből, amelyek a munkapéldányban a nyomtatott szöveg után kötött leveleken találhatóak

BAJÁKI RITA

PÁZMÁNY *IMÁDSÁGOS KÖNYV*ÉNEK KRITIKAI KIADÁSA: A SZÖVEGKRITIKA*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Az *Imádságos könyv* filológiáját taglaló tanulmányok jó része jellemzően két olyan állítással kezdődik, amelyek megemlítésétől ezúttal sem tekinthetünk el: az *Imádságos könyv* Pázmány életében négyszer, 1606-ban, 1610-ben, 1625-ben és 1631-ben jelent meg, illetve az *Imádságos könyv* szövege a *Pázmány Péter Művei* sorozat harmadik köteteként, 2001-ben látott napvilágot.[1] Ez utóbbi máris némi megokolást kíván: az 1606-os, első kiadás indokolja, hogy a sorozatban harmadikként adjuk ki, hiszen ez az életmű harmadik, nyomtatásban megjelent, magyar nyelvű darabja, ugyanakkor az *ultima manus* elve pedig arra kötelez, hogy a kritikai szövegkiadás az 1631-es imakönyv szövegén alapuljon.

2001-ben tehát megjelent az *Imádságos könyv* szövege, ezt követően nekiláttunk a jegyzetkötet elkészítésének. Ez a gyakorlatban alapkutatást jelentett, egészen elölről kezdtük a munkát, amit ketten vállaltunk Bogár Judittal. Az ő feladata a tárgyi jegyzetek elkészítése volt, nekem pedig a szövegkritika, s az ehhez kapcsolódó vizsgálatok elvégzése jutott. Jelen dolgozatban a szövegkritikai apparátus elkészítését mutatom be, illetve a munka során felmerülő nehézségeket, az esetlegesen felmerülő problémákat vázolom.

Feladatom a következő volt: a négy kiadás szövegszerű eltéréseit szövegkritikai jegyzetek formájában rögzítsem az érvényben lévő szabályzatoknak, ajánlásoknak megfelelően. Minthogy a négy kiadás között számos, mind mennyiségi, mind típusbeli eltérés található, első lépésben azt kellett meghatározni, hogy az apparátusban hol állapítsuk meg azt a határt, ami a *még nem*, illetve a *már nem jelölöm* között húzódik meg, mert az nyilvánvaló volt, hogy a Péter László-féle *Szabályzat*ban megfogalmazottaknak nem tudunk megfelelni. Ez így hangzik: „Ezután közölje a szerkesztő a szerzőtől […] származó változatoknak a főszövegtől való eltérését. Minden különbséget számon kell tartania, amely a szerzőtől, a szerző életében tudtával és ellenvetése nélkül készült kiadásból eredhet."[2]

A dolgozat végén található képek hivatottak illusztrálni, hogy valójában milyen nehézséggel álltunk szemben. Az ötödik fejezet első soraiban az *Olvasórúl* van szó, amely

* A tanulmány az OTKA 67.975 sz. pályázatának támogatásával készült.

[1] PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).

[2] *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, szerk. PÉTER László, Bp., 1988, 28–29 (7.31). Későbbi megjelenése: *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 2003, 114–131.

a rózsafüzérrel kapcsolatos ismeretekre tanítja a nyájas és – mondhatjuk – tájékozatlan olvasót.

Az eltérések talán már első pillantásra is szembetűnnek, de egy kicsit alaposabb összevetést követően már egyértelműen látható, hogy a kiadások között mennyi és milyen típusú különbség van. Ráadásul e találomra kiragadott részlet nagyon jól illusztrálja a négy kiadás egészét is, ugyanis az e pár sorral kapcsolatban elmondhatók – kevés kiegészítéssel – a négy kiadás összességét illetően is helytálló megállapítások.

Az apparátus készítésekor az 1631-es kiadáshoz viszonyítottam valamennyi korábbi kiadást. Általánosságban elmondható, Pázmány az *Imádságos könyv* szerkezeti vázát megőrizte. Az egyes kiadásokban tetten érhető átdolgozások időnként az anyagbővítést/szűkítést szolgálják, ez a második kiadásban fordul elő elsősorban, a harmadik kiadásra pedig a kifejezésmód csiszolása, a megfogalmazás finomítása a jellemző, ez esetben a változtatások mértéke nem több, mint pl. szórend felcserélése, bizonyos szavak felváltása szinonimával, egyes nyelvtani szerkezetek átalakítása. A negyedik kiadásban érdemi változás nincs, a harmadik kiadással őrszóra, lapszámra megegyeznek, egyszerűen csak az újraszedésből fakadó eltérések jelentkeznek.

Az egybevetés során tehát a negyedik kiadás egyetlen helyéhez hasonlítottam a korábbi három kiadás vonatkozó helyeit. Így alkalmam nyílt folyamatában látni a szöveg változását, óhatatlanul is fölsejlett előttem Pázmány alkotói módszere, s mivel négy állomása volt a szöveg módosulásának, viszonylag érthető volt, hogy honnan hová haladt, a megváltoztatott szöveg magyarázta a korábbi kiadás esetleges fogyatékosságát. Egyetlen példát kiragadva, az itt látható képeken, az 1606-os kiadásban hosszabb részletet találunk a törökök olvasójáról, amely a későbbi kiadásokból már hiányzik. Nyilvánvaló a korrekció oka, az *Olvasó* (rózsafüzér) magyarázatakor teljesen érdektelen, hogy a törökök minek nevezték a maguk golyóbisát, ez felesleges, ki is maradt a későbbi kiadásokból. Ha csak egy kiadás készült volna vagy maradt volna az utókor számára, nem derült volna ki Pázmány ítélete, szándéka, véleménye. Ezt megismerni, látni és megérteni a szövegkritikai munka egyik nagy ajándéka.

Az apparátus célja tehát a négy kiadás közötti eltérések rögzítése. Az eltérések, amint láttuk, igen különbözőek, ezért volt szükség saját koncepció kidolgozására.

A munka során két, pontosabban három dokumentum szolgált iránytűként, az egyik a már említett Péter László-féle szabályzat, a másik az MTA Textológiai Munkabizottságának közleménye, amelynek címe: *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*. Ez utóbbihoz szorosan kapcsolódik Kecskeméti Gábor *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor* című írása.

Szerencsére megengedő mind a *Szabályzat:* „Gondos megfontolást kíván, hogy amit a szabályzat legcélszerűbbként ajánl, vagy ami a gyakorlatban leginkább szokásos, attól milyen megokolás alapján szabad vagy kell az adott esetben eltérni. A szokatlanabb vagy vitatható választást mindenképpen meg kell okolni”,[3] mind a Textológiai Munkabi-

[3] *Uo.*, 38 (9.32).

zottság: „egyfajta viszonyítási pont kíván lenni, amelyhez képest minden kiadás a maga egyedi problémái szerint határozhatja meg magát”.[4]

Így alapos megfontolások után az *Imádságos könyv* szövegkritikai jegyzeteinek technikáját a következőkben határoztuk meg:

– a jegyzeteket a 2001-ben kiadott kritikai szöveg sorai szerint tagoltuk;

– az eltéréseket dőlt betűvel jelöltük;

– az eltéréseket közvetlenül megelőző/követő változatlan szövegrészletet álló betűvel feltüntettük (eltérés lehet: betű, szó, több szó, sor, több sor);

– ha egy jegyzetben a dőlt betűs részt nem előzi meg, illetve nem követi álló betű, az azt jelenti, hogy a kritikai kiadás azon sorában az eltérés előtt/mögött nincs egyező rész;

– a jegyzetekben szereplő szavak mindig a hivatkozott kiadás helyesírásának megfelelően szerepelnek.

Amint említettem, számtalan különböző apró eltérés található a kiadások között, amelyek közül azokat, amelyek a nyomtatványok helyesírásából fakadnak, nem jelöltük.

Nem jelöltük a következő eseteket:

– a központozás következetlenségeit;

– ha ugyanazt a fonémát eltérő betű(csoport) jelöli;

– a következő szópárokat: *o–oh; a’–az;* a „szent” szó különböző alakjait;

– ha a korábbi kiadás nyilvánvaló sajtóhibája miatt van eltérés;

– a különböző tipográfiai megoldásokból fakadó eltéréseket (álló, dőlt, kis- és nagybetű stb.);

– ugyanazon tulajdonnév különböző alakjait;

– ha a margón újra megismétli a szerző nevét a forrás megadásakor;

– a *locus*jelölésnél alkalmazott rövidítéseket (pl. *cap., C.; vers., v.*);

– ha ugyanaz a (sor)szám betűvel vagy számmal szerepel.

Mindezek alapján az *Olvasóról* szóló rész az apparátusban így néz ki:

133:2 I Oluaso*t mint kellien mondany.* II Oluasó*t mint kellyen mondany.*

133:3 I CSufolliac a *mostani Vy kereztién atiafiac* a *kereztienec* Oluaso*ia*t, es *e*zt, ki scorpio *toita goliobisnac,* ki II CSufollyák az *mostani Vy keresztién Atyafiak* az *keresztyének* Oluaso*iá*t, és azt, ki scorpio *toita golyobisnak,* ki

133:5 I Teoreok*eok*nekis oluasoi*oc* vagion, *melinec (a mint ertettem) Tespe neue, es ebbe, egy hean szaz goliobis vagion eoszue füzue: Vgy imadkoznac pedigh raita, hogy a harmicz három elseo goliobison, harmicz haromszor mongiac, Sulthan allah, A masodic harmicz harmon, vgian anniszor mongiac, El hemdun’ illah, Es vtolszor, ismet harmicz haromszor mongiac Allah hecuer.* II Török*ök*nekis oluasói*ok* vagyon

[4] [DEBRECZENI Attila, KECSKEMÉTI Gábor], *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához,* It, 2004, 328–330.

Az *Imádságos könyv* példányleírása során többek között azt is ellenőriztem, hogy a második illetve a negyedik kötet végén lévő hibajegyzék javításait vajon visszajavították-e. Most csak a negyedik, 1631-es kiadással kapcsolatos tapasztalataimat osztom meg.

A negyedik kiadás példányai a következő könyvtárakban találhatók meg:

1. Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: RMK I 604 /1.
2. Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: RMK I 604/ 2.
3. MTA Könyvtára, jelzet: RMI 8° 36.
4. Zágráb, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, jelzet: 24284.
5. Amberg, Staatliche Provinzialbibliothek, jelzet: L. ext. 126.

E kiadás valamennyi általam látott (1–4.) példányában található apró, sokszor alig észrevehető, korrektúra-szerű kézírásos javítás. Két részre oszthatjuk a szövegben előforduló sajtóhibák kéziratos javításait. Az egyik csoportba tehát a kiadás végén található hibajegyzék visszajavításai, a másik csoportba pedig a nyomtatott hibajegyzékben nem felsorolt hibák korrektúra-jellegű javításai tartoznak.

Az 1631-ben megjelent és általam látott kiadások közül az MTA Könyvtárában lévő példány az egyetlen, amelyben van a kiadás végén lévő hibajegyzékben felsorolt sajtóhibát korrigáló javítás, mindössze három. Ezek a következők:

243. l. 15. Alaimisnalkodást *lege* Alamisnalkodást (itt kivakarták a felesleges i-t);

388. l. 2. botaánkoztató *lege* botránkoztató (javítva tintával);

397. l. 3. dicsítted-e lege dicsírted-e (javítva tintával).

A második csoportba tartozó, vagyis a nyomtatott hibajegyzékben nem szereplő javítás összesen huszonegyszer fordul elő. Ebből tizenkét esetben valamennyi általam vizsgált kiadásban ugyanazt a sajtóhibát javították.

	javítás	OSZK 1	OSZK 2	MTA	Zágráb
1.	150: al. 9. vigcsztalod *javítva:* vigasztalod zágrábi példány: vigosztolod	–	–	+	+
2.	175:8. kiváságomnak *javítva:* kivánságomnak	+	+	+	+
3.	177:15. noka *javítva* tintával: noha	+	+	+	+
4.	186:6. kogy *javítva:* hogy	+	+	+	+
5.	234: al. 8. haloruságot *javítva:* haboruságot	+	+	+	+
6.	245:14. gyünyörüséget *javítva:* gyönyörüséget	–	–	+	–
7.	246:16. ismérnem hogy *javítva* tintával: ismérnem, hogy	–	–	+	–
8.	246:19. dúhösségét tintával *javítva:* dühösségét	–	–	+	–
9.	256:12. vártàk tintával *javítva:* várták	–	hiányzik a levél	+	–
10.	259: al. 6. él és *javítva:* él, és	+	+	+	+
11.	262:13. vegyen *javítva:* vegyem	+	+	+	+
12.	295: al. 5. kogy *javítva* tintával: hogy	+	+	+	+
13.	321:8. segétségi a' *javítva:* segétségi, a	+	+	+	+
14.	323: al. 3. Szezt *javítva:* Szent	–	–	+	–
15.	346: al. 2. iréletbe *javítva:* itéletbe	+	–	+	+
16.	369:7. csudáltosb *javítva* tintával: csudálatosb	–	–	+	–

	javítás	OSZK 1	OSZK 2	MTA	Zágráb
17.	371:9–10. böldogságodban *javítva:* boldogságodban Zágráb: bóldogságodban	+	+	+	+
18.	380: al. 1. lelkét, mert *javítva:* lelkét. mert (áthúzva a vessző)	+	+	+	+
19.	383:11. noka *javítva:* noha	+	+	+	+
20.	388: al. 4. Társalkodtál-e, *javítva:* Társalkodtál-e-	+	–	–	–
21.	424:17. gyümülcsöt tintával *javítva:* gyümölcsöt	+	+	+	+
	összes javítás:	14	12	20	14

A táblázatból jól látható, hogy az MTA Könyvtárában lévő példány tartalmazza a legtöbb ilyen jellegű bejegyzést, az OSZK 2. példánya a legkevesebbet, tizenkettőt, és az ebben található javítások mindegyikét elvégezték a többi példányban is. Ennek kivitelezése csak úgy történhetett, hogy a nyomdában, amikor a példányok még együtt voltak, szervezetten, akár Pázmány utasítására, akár Némethi Jakab irányításával egyszerre javították ki a hibákat.[5] Nem ez az egyetlen eset, amikor Pázmány már kinyomtatott művében módszeresen, kézzel korrektúrázták a sajtóhibákat.[6]

A konferencián elhangzott előadás óta sikerült az 1631-es kiadás ötödik, ambergi példányát is megvizsgálni. A várakozással ellentétben ebben a példányban semmilyen kéziratos javítást nem találtam.

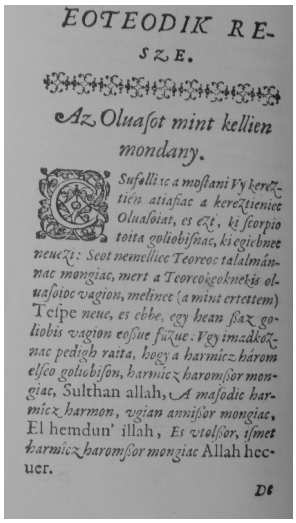

EOTEODIK RE-
SZE.

Az Oluaſot mint kellien mondany.

Graz, 1606

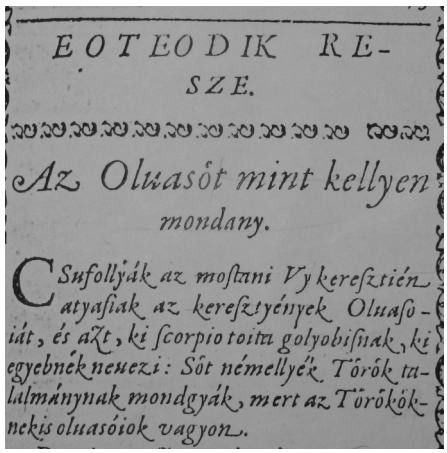

EOTEODIK RE-
SZE.

Az Oluasôt mint kellyen mondany.

Pozsony, 1610

[5] Köszönet V. Ecsedy Juditnak a témáról való beszélgetésért, értékes megjegyzéseiért.

[6] A *Felelet* valamennyi ma ismert példányában van kéziratos javítás. Bővebben: HARGITTAY Emil, *Pázmány Feleletének fennmaradt példányai* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében,* Bp., Universitas, 2009, 19–30.

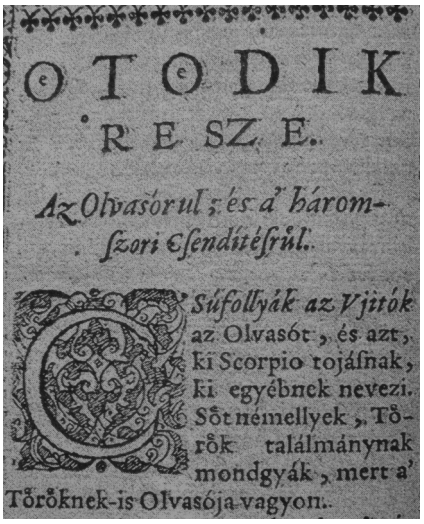

OTODIK
RESZE.

Az Olvasórul; és a' háromszori Csendítésrůl.

Súfollyák az Vjitók az Olvasót, és azt, ki Scorpio tojásnak, ki egyébnek nevezi. Sőt némellyek, Tőrők találmánynak mondgyák, mert a' Tőrőknek-is Olvasója vagyon.

Pozsony, 1625

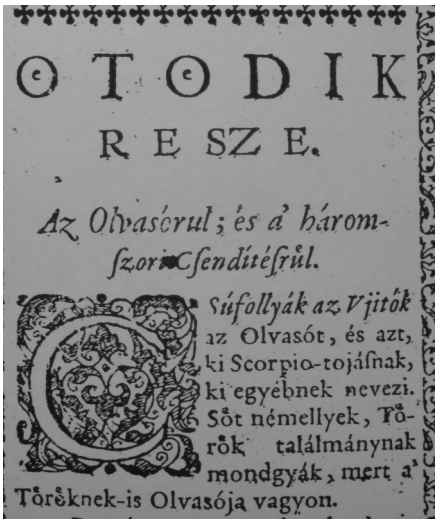

OTODIK
RESZE.

Az Olvasórul; és a' háromszori Csendítésrůl.

Súfollyák az Vjitók az Olvasót, és azt, ki Scorpio-tojásnak, ki egyébnek nevezi. Sőt némellyek, Tőrők találmánynak mondgyák, mert a' Tőrőknek-is Olvasója vagyon.

Pozsony, 1631

BOGÁR JUDIT

PÁZMÁNY *IMÁDSÁGOS KÖNYV*ÉNEK KRITIKAI KIADÁSA: A TÁRGYI JEGYZETELÉS VISZONTAGSÁGAI*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Pázmány Péter műveinek kritikai kiadássorozatában – főként terjedelmi okokból – a szövegek és a jegyzetek többnyire külön kötetben jelennek meg. Az *Imádságos könyv* szövegét Bajáki Rita és Hargittay Emil rendezte sajtó alá,[1] a hozzá kapcsolódó szövegkritikai jegyzeteket Bajáki Rita, a tárgyi jegyzeteket Bogár Judit (azaz jómagam) készítette. A Pázmány kritikai kiadás és ennek részeként az *Imádságos könyv* jegyzetapparátusának tartalmát, felépítését, módszertani kérdéseit többször tárgyalta a kritikai kiadást készítő OTKA munkacsoport, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Munkabizottsága. Az ott leszögezett alapelveknek megfelelően elkészült, már lektorált jegyzetanyag e tanulmány leadásakor (2011 nyarán) megjelenés előtt áll. Beszámolómban először a tárgyi jegyzetelés technikai kérdéseiről szólok röviden, majd következnek a „viszontagságok".

A jegyzetkötetben a kritikai szövegkiadás lap- és sorszámai szerint hivatkozunk a Pázmány-szöveg megfelelő helyére (a királyi többes arra utal, hogy a kritikai kiadást készítő munkacsoport által kidolgozott alapelvekről van szó, az *Imádságos könyv* jegyzetanyaga pedig sokak segítségével, tanácsainak felhasználásával készült és nyerte el formáját). A tárgyi jegyzetekben elsősorban név- és szómagyarázatok, Pázmány hivatkozott és nem hivatkozott idézeteinek, utalásainak azonosítása, egyes imádságok latin eredetije, a műben található latin szövegrészek fordítása szerepelnek.

Az *Imádságos könyv*ben említett személyek főbb életrajzi adatait a jegyzetekben csak a főszövegben történő első előforduláskor adjuk meg, a későbbiekben a névmutató alapján visszakereshetők. Nehézséget leginkább az *Imádságos könyv* kalendáriumában felsorolt szentek azonosítása jelentett: egyrészt nem egy ókeresztény vértanú neve alatt több személy legendájának elemei is keverednek, pontos adatokat róluk pedig a legritkább esetben találni, a különböző lexikonok, kézikönyvek mind eltérő évszámokat, helyeket, eseményeket tartalmaznak velük kapcsolatban (ez egyébként gyakorlatilag a műben előforduló valamennyi személyről elmondható); másrészt számos szent ünnepét más napra helyezték át Pázmány kora óta, vagy – éppen az említett bizonytalanságok miatt – többet közülük töröltek is a római egyház naptárából.

Az idegen, illetve régi szavak jelentését, amennyiben egy(-két) szóval megadható, a laponkénti első előforduláskor újra és újra feltüntetjük; hosszabb kifejtést igénylő esetekben csak utalunk az első előfordulás helyére, ahol a magyarázat olvasható. A Páz-

* A tanulmány az OTKA 67.975 sz. pályázat támogatásával készült.

[1] PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).

mány által gyakran használt rövidítések feloldása nem a jegyzetekben, hanem egy külön rövidítésjegyzékben található. Szerepel a jegyzetekben a műben olvasható valamennyi latin szövegrész magyar fordítása; ezek részben e kötet számára – nagyrészt Báthory Orsolya által – készített, részben máshol már megjelent fordítások.

A Pázmány-szöveg és a jegyzetkötet használatát különféle mutatók segítik. A szokásos hely- és személynévmutatón kívül külön listát készítettünk Pázmány bibliai és egyéb hivatkozásairól; utóbbiak kétféle elrendezésben, az *Imádságos könyv*ben szereplő nevek és címek szerint, valamint szerzői betűrendben is szerepelnek. E listák Pázmány hivatkozási szokásairól, az általa citált szerzők, művek, illetve bibliai helyek idézésének gyakoriságáról is tájékoztatnak. Külön rövidítésjegyzékekben találhatók a jegyzetekben használt rövidítések, Pázmány rövidítései, illetve a jegyzetekben rövidítve idézett művek – természetesen feloldásukkal együtt. Összegyűjtöttük az *Imádságos könyv*re vonatkozó szakirodalmat, e művek felsorolása szintén a mutatók közt kapott helyet.

Nagyobb nehézségek a tárgyi jegyzetek készítése során Pázmány hivatkozásainak ellenőrzésekor, illetve forrásainak felkutatásakor jelentkeztek, a továbbiakban ezek közül említek néhány példát. Maga Pázmány a forrásairól ennyit árul el: „egynehány ajtatos könyörgéseket és hálaadásokat szedék öszve, nem csak a régi szent Atyák irásiból, de legfőképpen a Szent Irásból”.[2] Az *Imádságos könyv*nek a kritikai kiadás alapjául szolgáló 1631-es, negyedik kiadásában száznál több bibliai és több mint háromszáz egyéb hivatkozás szerepel, az első, 1606-os kiadásban jóval több, bibliaiból pl. ötször ennyi. Közülük viszonylag kevés hiányzik amiatt a következő kiadásokból, hogy megváltozott a szöveg, és kimaradt a bibliai idézet vagy parafrázis, a többi hivatkozás elhagyására a magyarázat inkább az lehet, hogy míg az első kiadás esetében ezek a margón szerepeltek, addig a második kiadástól keretdísz található a lapokon, s emiatt nincs hely a *locus*oknak, a szövegbe pedig csak egy részük került át.

Az *Imádságos könyv*ben szereplő bibliai hivatkozásokat először mai katolikus kiadások alapján kezdtem ellenőrizni. Meglehetősen sok volt a pontatlan helymegjelölés, egy-két versnyi csúszás, s Pázmány egyes bibliai könyveknek olyan fejezeteire, verseire, illetve tartalmi elemeire is hivatkozott, amelyek a mai katolikus Bibliákban egyáltalán nem szerepelnek. Ráadásul a Szent Jeromos Bibliatársulat által kiadott Káldi-féle Neovulgata és a Szent István Társulat Bibliájának szövegbeosztása sem egyezik egymással, sőt az utóbbinak egyes kiadásai közt is vannak különbségek. Egy példa: „Az Oo Törvény-béli penitencia-tartók Könyörgési” közt szerepel Manassze imája a Krónikák 2. könyvének végéről.[3] Ez a szöveg a mai katolikus Bibliából teljes egészében hiányzik, megtaláltam viszont *Oratio Manassae Regis* címmel egy 1583-ban Velencében kiadott Biblia 404–405. lapjain a Krónikák második könyvének végén, illetve az 1626-os Káldi-Bibliában is, de ott a Jelenések könyve után. A szöveget ugyanis a trienti zsinat függe-

[2] PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r. BREZNAY Béla, Bp., 1895 (Pázmány Péter Összes Munkái, 2), 4.

[3] Az 1606-os kiadásban „Manasses in fine 2. Paralipom.”, az 1631-esben „2. Paral. extremo” megjegyzéssel. PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv, Grác, 1606*, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), 146r–147r; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, *i. m.,* 215–216.

lékbe száműzte (a zsinati kánon szerinti Biblia 1592-ben jelent meg), később pedig teljesen kimaradt a Szentírásból. Ezek után Pázmány többi, addig hibásnak vélt hivatkozását is visszakerestem az említett 1583-as változatban és a Káldi-Bibliában, és kiderült, hogy jó néhány esetben egyeznek a fejezet- és versszámok, de nem mindig… (A bibliai hivatkozások egyébként csak akkor szerepelnek a kritikai kiadás jegyzeteiben, ha nem pontosak.) Ezen rejtélyes helyek felderítésén túl az a kérdés is megválaszolásra vár, hogy miért használta Pázmány a trienti zsinat előtti Bibliát. Mert az volt meg neki? Azt ismerte gyermek- vagy fiatalkorából? Vagy talán korábbi florilégiumból, konkordanciából vagy más műből vette át az idézeteket hivatkozásokkal együtt? Található egyébként még más „furcsaság" is az *Imádságos könyv*ben a Bibliával kapcsolatban: Izajás például többször is protestáns nevén, Ézsaiásként szerepel.

Pázmány egyéb hivatkozásai főleg egyházatyák műveire utalnak: jó néhányszor megadja a szerző és a cím mellett a fejezetszámot is, gyakran rövidíti a nevet és a címet, de előfordul, hogy csak a szerző nevét említi. Az internet segítségével többnyire ez utóbbi helyeket is sikerült azonosítani. Mivel az *Imádságos könyv*ben szereplő adatok alapján nem dönthető el, hogy Pázmány milyen kiadásokat használt, a hivatkozásokat először a *Patrologia Latina*, illetve *Graeca* sorozat köteteiben kerestem vissza; amennyiben ott nem találtam őket, vagy a fejezetszámok nem egyeztek a Pázmány által megadottakkal, 16., illetve 20. századi kiadásokat is megnéztem. A későbbi szerzőktől, Pázmány kortársaitól vett idézeteket, rájuk való hivatkozásokat igyekeztem korabeli kiadványokban ellenőrizni.

Sokat gondolkodtunk munkatársaimmal, hogy az eredeti vagy latin szövegrészek – úgy tűnik, Pázmány leginkább latin forrásokból dolgozott –, amelyekre az *Imádságos könyv*ben utal, szerepeljenek-e a jegyzetekben. Mivel azonban nemegyszer több oldalnyi történetet foglal össze egy-két szóval, máskor a hivatkozott hely csak távoli párhuzam mondanivalójához, latin forrásszöveget végül is csak akkor közlünk, méghozzá lehetőleg kritikai vagy tudományosan elfogadott, esetleg korabeli kiadásból, ha szó szerinti idézetről van szó, egyébként csak azt adjuk meg, hogy az eredeti szövegnek hol lehet utánanézni, melyik PL-, PG-kötet vagy más kiadás hányadik lapján olvasható. Liber-, caput- stb.-számot akkor adunk meg, ha Pázmánynál hiányzik, téves, vagy az általunk hivatkozott kiadásban az övétől eltér.

Az idézeteknek, utalásoknak legalább egy részét Pázmány – úgy tűnik – nem egyenként szedegette össze az eredeti művekből vagy florilégiumokból: a tanító részeknek körülbelül a fele – de *A' Szent Kereszt Ielérül* szóló fejezet pl. szinte teljes egészében – idézetekkel és hivatkozásokkal együtt megtalálható Jakob Gretser *De cruce Christi* és Johannes Stephanus Duranti *De ritibus ecclesiae catholicae* című műveiben. Párhuzamok figyelhetők meg Antonius Marsilius Colonna *Hydragiologia*, Gretser *De benedictionibus*, valamint Franciscus Feuardent *Theomachia calvinistica* című munkájával is.[4]

[4] Az alábbi kiadásokat használtam: Jacobus GRETSER, *De cruce Christi*, I–III, Ingolstadii, 1600–1605 (Bécs, ÖNB 21.E.10 Alt Prunk); UŐ, *De sancta cruce*, Ingolstadii, 1616 (Wolfenbüttel, HAB Xb 4° 372); Johannes Stephanus DURANTI, *De ritibus ecclesiae catholicae*, Coloniae Agrippinae, 1592 (Wolfenbüttel, HAB A: 515 Theol.); Antonius Marsilius COLONNA, *Hydragiologia sive De Aqua Benedicta…*, Romae, 1586

Érdekes, hogy Pázmány e műveket (Durantié kivételével) az 1606-os kiadásban nem is említi, az 1631-esben is csak futólag: „De a' ki bövebben akar e' féle régen történt Csudákrul értekezni, olvassa Antonium Marsilium Archiepiscopum Salernit. lib. Hydragiologia, sect. 3. cap. 5. 6. Feuardent. 13. Theomachiae Calvini, cap. 34. Iac. Gretserum, de S. Cruce…", illetve „A' LITANIAkról pedig, mint szokot dologrúl, emlekezik […] Ioannes Durand. libr. 2. de Ritibus, cap. 10."[5] Az említett művek hibás hivatkozásai nem egy esetben javítva szerepelnek az *Imádságos könyv*ben, így feltételezhető, hogy Pázmány – ha valóban e köteteket használta – ellenőrizte forrásainak adatait. Lehetséges azonban, hogy nem az általam fellelt kiadásokból dolgozott, hanem olyan változatokból, amelyekben azok helyesen szerepeltek, vagy nem is e művekből kompilálta össze saját munkáját, hanem egy olyan forrásból dolgozott, amelyet ezek is használtak (ez magyarázat lehetne a köztük lévő sok egyezésre), vagy éppen fordítva: amely összedolgozta Gretser, Duranti, Feuardent és Colonna (és mások?) írásait.

Pázmány imádságaihoz sok esetben sikerült latin párhuzamokat találni: közülük jó néhány megtalálható például a *Hortulus animae*[6] című népszerű középkori gyűjteményben, Petrus Canisius imakönyveiben[7] vagy a szintén jezsuita Petrus Michaelis Brillmacher *Serta honoris et exultationis*[8] című gyűjteményében. Ezeknek az imádságoknak a latin szövegét e kötetekből közöljük, ám ez nem jelenti azt, hogy Pázmány is innen vette, bár valószínű, hogy e művek valamelyik kiadását használta. A *Hortulus animae* kedvelt forrása középkori kódexeinknek is, a Pázmánynál szereplő szövegek általában ezekben is megtalálhatók, egyezés azonban nem mutatható ki köztük.

Érdekes, hogy egy-egy ima többször is előfordul, olykor különböző változatokban. A „Krisztus lelke, szentelj meg engem…" kezdetű, Loyolai Szent Ignácnak tulajdonított, valójában korábbi szöveg kétszer szerepel az *Imádságos könyv*ben (a 2001-es kritikai kiadás lap- és sorszámozása szerint: 251:5–11, 290:11–19), a két változat között csak helyesírási különbségek vannak. Nem úgy, mint például Szent Bernát „Oh áldott Jézus…" kezdetű imája (a kritikai kiadásban: 121:4–29, 286:4–287:2) esetében. Érzékeltetésül a két szöveg eleje:

(Bécs, ÖNB 43.S.42 Alt Prunk); Jacob GRETSER, *Libri duo de benedictionibus, et tertius de maledictionibus*, Ingolstadii, 1615 (Wolfenbüttel, HAB A: 308.3 Theol. (1)); Franciscus FEUARDENT, *Theomachia calvinistica*, Parisiis, 1604 (Wolfenbüttel, HAB A: 149.1 Theol. 2°).

[5] PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631)*, *i. m.,* 75, 267.

[6] A következő kiadást használtam: *Hortulus animae*, Argentinae, 1505 (OSZK Ant. 8447).

[7] Az alábbi kiadásokat használtam: Petrus CANISIUS, *Lectiones et precationes ecclesiasticae*, Ingolstadii, 1556 (Wolfenbüttel, HAB Ti 563); UŐ, *Meditationes quotidianae* = UŐ, *Institutiones Christianae Pietatis, seu Parvus Catechismus Catholicorum…*, Coloniae, 1575 (Wolfenbüttel, HAB A:1244 Theol.); UŐ, *Manuale Catholicorum in usum pie precandi*, Rothomagi, 1614 (Wolfenbüttel, HAB Ti 564). – Canisius maga is hivatkozik a *Hortulus animae*-ra: „Alias precationes diversis personis, temporibus, et necessitatibus accomodatas, petere licebit ex Enchiridio piarum precationum, Hortulo animae, aliisque similibus piis libellis." (*Meditationes…*, *i. m.,* 124.)

[8] Az 1567-es kölni kiadást használtam (Wolfenbüttel, HAB A: 1338: 11 Theol.).

121:4–9 Oh áldot IESUS, óh kegyes IESUS, oh édes IESUS, Mariának szent Fia, ki irgalmassággal, és kegyességgel tellyes vagy. Oh én édes IESUSom, a' te nagy irgalmasságod-szerént, irgalmazz nekem. Oh kegyelmes IESUS, kérlek, ama' te drága szent Véredért, mellyet a' bünösökért ki-ontál, hogy mosd-el minden rútságimat: tekíncs reám, méltatlan szolgádra, ki tölled bocsánatot kérvén, szent nevedet kiáltom.

286:5–12 OH áldot IESUS, oh kegyes IESUS, oh gyönyörüséges IESUS, oh IESUS, bóldog Aszonynak szent Fia, ki tellyes vagy irgalmassággal, és kegyességgel. Oh én édes IESUSom, a' te nagy Irgalmasságod-szerént, irgalmazz nékem.

Oh kegyelmes IESUS, kérlek téged, ama' te drága szent véredért, mellyet a' bünösökért ki-ontál: mosd-el minden büneimet: légy irgalmas nékem, szegény méltatlan bünösnek, ki a' te szent nevedet segétségül hívom.

Az 1606-os kiadásban ráadásul a második előfordulás mellett ez olvasható a margón, utalva az első változatra: „Más szep, imadsagot lás fol. 63."[9] Vajon Pázmány nem vette észre, hogy ugyanarról a szövegről van szó?

Többször szerepel egy-egy misekönyörgés is, néha eltérő fordításban. Az alábbi oratiót például háromszor találjuk meg a műben, az első változat nagyban különbözik a másik kettőtől, amelyek viszont megegyeznek egymással:

117:21–23 FElséges Isten, ki a' csudálatos Szentségben, halálodnak emlekezetit hadtad: engedd, ugy böcsüllyük Szent Testednek Vérednek szentségét, hogy váltságodnak gyümölcsét szünetlen érezzük magunkban.

255:26–29 Ur Isten, ki nékünk a' csudálatos Oltári szentségben, kín-szenvedésednek emlekezetit hadtad: adgyad, hogy a' te Testednek vérednek szentséges titkát ugy tisztellyük, hogy meg-váltásodnak gyümölcsét, szüntelen érezzük magunkban.

289:30–290:2 VR Isten, ki nékünk a' csudálatos Oltári szentségben, kín-szenvedésednek emlekezetit hadtad: adgyad, hogy a' te Testednek vérednek szentséges titkát ugy tisztellyük, hogy meg-váltásodnak gyümöltsét, szüntelen érezzük magunkban: […]

A misekönyvvel kapcsolatban további nehézségek is adódtak: előfordult például, hogy az *Imádságos könyv* egy-egy könyörgését korabeli *Missale Romanum*okban (Antverpiae, 1594; Venetiis, 1596), az esztergomi misekönyvben[10] vagy a trienti zsinat misszáléjának, breviáriumának, illetve rituáléjának kritikai kiadásában[11] nem találtam

[9] PÁZMÁNY, *Keresztyéni imádságos könyv… , i. m.,* 204v.

[10] *Missale Strigoniensis 1484*, ed. Blasius DÉRI, Bp., Argumentum, 2009 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, 16 – Monumenta Ritualia Hungarica, 1).

[11] *Missale Romanum: Editio princeps (1570)*, edizione anastatica, introduzione e appendice a cura di Manlio SODI, Achille Maria TRIACCA, presentazione di Carlo M. MARTINI, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1998 (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 2); *Breviarium Romanum: Editio princeps (1568)*, edizione anastatica, introduzione e appendice a cura di Manlio SODI, Achille Maria TRIACCA, con la collaborazione di Maria Gabriella FOTI, presentazione di Virgilio NOÈ, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1999 (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 3); *Rituale Romanum: Editio princeps (1614)*, edizione anastatica, introduzione e appendice a cura di Manlio SODI, Juan Javier Flores ARCAS, presentazione di

meg, szerepel viszont az 1625-ben Pázmány által kiadott *Rituale Strigoniensé*ben[12] vagy jóval későbbi, 20. századi liturgikus könyvekben.[13] Vajon milyen hagyományból vette ezeket, milyen misekönyvet, breviáriumot, rituálét használhatott Pázmány? E kérdés megválaszolásához még jó néhány korabeli liturgikus könyv átnézése szükséges.

Összességében az *Imádságos könyv*ben található szövegeknek körülbelül a feléhez sikerült – főként latin – forrást vagy párhuzamot találni. Kérdés, hogy a többit maga Pázmány írta-e, vagy csak nem kerestük még eleget az eredetiket. Felmerült az az elképzelés is, nem lehetséges-e, hogy az egész kötetet egyetlen mű alapján alkotta meg Pázmány. Ez a mű mindenesetre eddig még nem került elő, így tovább kereshetjük akár ezt, akár az egyes szövegek forrásait.

Achille M. TRIACCA, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2004 (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 5).

[12] *Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus*, Posonii, Aula Archiepiscopalis, 1625 (RMK II, 439).

[13] Például: *Magyar–latin misszálé az év minden napjára*, ford., bev. SZUNYOGH Xav. Ferenc, Bp., Szent István Társulat, [é. n.]^2; *Zsolozsmáskönyv: A Római Breviárium főbb ünnepi zsolozsmái latin–magyar nyelven*, Bp., Szent István Társulat, 1938.

MACZÁK IBOLYA

ARANYBÁNYA A HELYES OLVASÁSHOZ
(Jeremias Drexel: *Aurifodina*)

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Jeremias Drexel 1638-ban megjelent *Aurifodinája* – *Aurifodina artium et scientiarum omnium; excerpendi sollertia, omnibus litterarum amantibus monstrata*, azaz *Minden művészet és tudomány aranybányája*[1] – a kompiláció[2] kutatói számára elsősorban azért jelentős, mert a szöveg-összeszerkesztés alapjául szolgáló excerpálás,[3] azaz a kivonatolás egyik legismertebb összegzése. Az első, kifejezetten ennek elsajátítását célzó művet Francesco Sacchini írta, mely 1614-ben jelent meg, *De ratione libros cum profectu legendi*[4] címmel. Ebben a kivonatolás művészetének első lépcsőfokaként a „helyes" olvasás elsajátítását, azaz a megfelelő könyvek kiválasztását, majd kijegyzetelésük módját jelölte meg a szerző. Az eljárás általánossá tétele, elterjesztése azonban Drexel művéhez kapcsolódik.

A kiadvány műfaját tekintve traktátus – a helyes olvasással, ennek meghatározó elemeként a kivonatolás szükségességével, módjával és használatával *(Excerptorum Methodus, seu, Quomodo Excerpendum sit)* foglalkozott, Justus Lipsius, Martin Del Rio és Jacobus Pontanus kivonatolással kapcsolatos nézeteit is ismertetve. Ez voltaképpen azt jelenti, hogy a nevezettek kapcsolódó tevékenységének Drexel külön-külön fejezetet szentel a műben. Ez annál is inkább érthető, mert Jacobus Pontanus (1542–1626) az Ovidius-kommentárok legfőbb tekintélye volt a 17. század elejétől kezdve: gyakorlatilag az összes korábbi Ovidius-kommentárt beépítette saját jegyzeteibe – és ezzel fel is váltotta azokat.[5] Éppúgy, mint a mágiáról írt könyve által elhíresült Martín Antonio Del Rio (1551–1608), akit maga Lipsius nevezett a század csodájának.

Drexel az *Aurifodinája*nak egyes fejezeteiben bemutatja a három „auktoritást" – ismerteti életrajzukat és méltatja jelentőségüket. Kiemeli, hogy sokrétű írói tevékenységet

[1] Részletes ismertetése: Karl PÖRNBACHER, *Jeremias Drexel: Leben und Werk eines Barockpredigers*, München, Seitz, 1965 (Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte, 24/2), 104–106. Munkám során a mű 1659-es, boroszlói kiadását használtam.

[2] A kompiláció fogalmát a régi irodalom kutatásának terminológiájával összhangban *összeszerkesztés*ként értelmezem, azaz szövegalakítási technikák révén létrejött új szöveg megnevezésére használom.

[3] Az excerpálásra pedig úgy tekintek, mint a szövegből létrehozott (újabb) szöveget alakító folyamat egyik részére, állomására.

[4] Francesco SACCHINI, *De ratione libros cum profectu legendi*, Ingolstadtii, 1614. (Vö. Florian NEUMANN, *Jeremias Drexels Aurifodina und die Ars excerpendi bei den Jesuiten = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Hrsgg. Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 56.)

[5] Erről bővebben: Barbara BAUER, *Jacob Pontanus SJ, ein oberdeutscher Lipsius: Ein Augsburger Schulmann zwischen italienischer Renaissancegelehrsamkeit und jesuitischer Dichtungstradition,* Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 1984, 77–120.

folytattak – s ez nyilvánvalóan nem sikerülhetett volna számos forrásmunka elolvasása, majd pedig szorgalmas kijegyzetelése, kivonatolása nélkül. Ily módon tehát nem sok újat tud meg a kötet olvasója a hivatkozottak excerpálással kapcsolatos nézeteiről. Még akkor sem, ha a fejezetcímek ezt sejtetik.

A kiadvány egészének jegyzetapparátusából és hivatkozásaiból világosan kitűnik azonban, hogy hármuk közül mégiscsak felhasználta egyikük kapcsolódó nézeteit: jelesül Lipsiuséit.[6] Ennek elsődleges oka a sajátságos forráshelyzet lehetett. Lipsius életművének egyik legjelentősebb darabjában ugyanis sajátságos, provokatív módon bukkan fel az excerpálás kérdése. Ez pedig nem más, mint az 1605-ös Seneca-kiadás.[7]

A filozófiai irányultságú vizsgálatok szerint, ha abból indulunk ki, hogy Lipsius kései traktátusaiban – jelesül a *Manuductio ad Stoicam philosophiam*ban és a *Physiologia Stoicorum*ban, amelyek „Seneca értelmezésének" jegyében születtek – a szerző megalkotta a sztoicizmus keresztény interpretációját, és ezzel kerek egésszé formálta a *De Constantia* morálfilozófiai elméleteit, akkor Lipsius nagy Seneca-kiadása, amelyet V. Pál pápának ajánlott, egy élethosszig tartó törekvés méltó lezárásaként jelenik meg. Ennek célja egy olyan új (szekuláris) etika megteremtése, amelyet a biblikus-keresztény erkölcstan kiegészítőjének tekinthetünk. Lipsius „kommentárral ellátott Tacitus- és Seneca-kiadása (1574, illetve 1605), különösen pedig e két szerző elméleteinek interpretációja és alkalmazása során megnyilvánuló kreativitása Lipsiust nemzetközi hírű filológussá, politikai gondolkodóvá és neosztoikus filozófussá avatta."[8] Lipsius törekvései, akárcsak Tacitusnál, Senecánál is filológiától filozófiáig vezetnek, s „Seneca munkáit saját kora számára releváns szövegekké tette, sokkal inkább, mint pusztán magukat e szövegeket feldolgozó tanulmányok tárgyává."[9]

Lipsius – a szakirodalmi megállapítás szerint – egyfajta gyakorlati célokat követő filológia híve volt.[10] Nézetei szerint ugyanis a klasszikus szerzők mélyreható tanulmányozása szorosan összefüggött a filológiai munkával. Ennek során ugyanis össze lehet gyűjteni az antik bölcselet kincseit, és a filozófia tudományának alkalmazása révén a gyakorlatban alkalmazni ezeket. Éppen ezért Lipsius Seneca- és Tacitus-értelmezései elsősorban nem a grammatikára vagy a filológiára voltak kiélezve, hanem egy lépéssel tovább jutottak az antik szerzők kreatív, produktív és filozofikus olvasása során: „saját koruk gondolkodásának új irányokba fordítását" célozták.[11] Megjegyzendő, hogy hasonló gon-

[6] Lipsius munkásságának magyarországi hatásáról összefoglalóan: KECSKEMÉTI Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás": A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika).

[7] Vélhetően Drexel is ezt a kiadást használta, mivel hivatkozásainak lapszámai erre engednek következtetni. (Az 1659-es, pozsonyi *Aurifodina*-kiadás 23. lapján olvasható hivatkozás szerint: „a Seneca epist. 33. mihi pag. 444.")

[8] Jan PAPY, *Neosztoicizmus és humanizmus: Új Seneca-olvasatok Lipsius Manuductio ad Stoicam Philosophiam című művében,* Világosság, 2006/11–12, 25.

[9] Uo.

[10] *Uo.,* 32.

[11] Uo.

dolatmenet nyomán a kora újkori filozófiaoktatás segédletei között említi a szakirodalom Drexel *Aurifodináj*át is.[12]

Justus Lipsius munkásságának említésével – bizonyos mértékű bemutatásával – Drexelnek olyan fontos elméleti problémák felvetésére volt lehetősége, mint az excerpálás és a kompiláció kapcsán felmerülő eredetiség kérdése. Egészen egyszerűen azért, mert Seneca erkölcsi levelei közül a 33. foglalkozik ezzel – ily módon Lipsius jegyzetei is.[13] Mégpedig a fentiekben említett kreatív módon. Seneca ugyanis így fogalmazott: „Azt kívánod, hogy ezeknek a leveleknek is, mint az előbbieknek, írjak a végére valamilyen bölcs mondást mestereinktől. Nem szóvirágocskákkal foglalatoskodtak ők: szövegük egésze férfiúhoz illő. Tudod, hogy egyenetlenség van ott, ahol észrevehetővé válnak a kiemelkedő részek. Egy fa magában nem ébreszt csodálatot, ahol az egész erdő ugyanolyan magasra nő."[14]

Seneca meglátásai azért is fontosak a kompilációval foglalkozó kutatók számára, mert az antik szerző nem egyszerűen egy szentencia prezentálását tagadta meg. Gondolatmenetének folytatása a következő: „…akik sohasem alkotnak, s mindig a más árnyékában hűsölve tolmácsolnak, nem jófajtájúak, mert egyszer sem merészelték megvalósítani, amit hosszú ideig tanultak. Emlékezetüket idegen gondolatokon gyakorolták. Pedig más emlékezni és más tudni. Emlékezni annyi, mint megőrizni a ránk bízott dolgot. Ellenben tudni annyi, mint mindent sajátunkká tenni, nem függeni a példától, és nem sandítani vissza a mesterre."[15]

Vagyis a Seneca-adatokkal konkrétabban árnyalható az a gondolatmenet (amit a kompilációkutatók egyébként sohasem tagadtak), amely szerint a romantika előtti irodalom a szerzői önállóság kérdését *egységesen* és egyértelműen nem tartotta kívánatosnak, s az excerpálás és az ennek nyomán létrejövő kompilált szöveg részint ennek köszönheti létjogosultságát.

A nevezett Seneca-levél és Lipsius jegyzetei azért is jelentősek, mert vélhetőleg az excerpálás szempontjából Drexel számára ez lehetett az egyik achillesi sarka a szerzői önállóság kérdésének – különösen a következő részben: „Nincs hát okod rá, hogy kiragadott gondolatokat és idézeteket követelj: a mi tanításunkban minden összefüggő, ami másoknál kívánatos. Mi nem tartunk ilyen szemet majd kibökő árucikkeket, s nem csapjuk be a vevőt, aki ha belépett, semmit sem talál azon kívül, ami a kirakatban lógott."[16] Az eredeti szövegben a kiragadott gondolatoknál az *excerpta* (kivonat) kifejezéssel él Seneca – vagyis pontosan azt a szót használja, amit a vonatkozó szövegalkotási eljárásra használunk. És éppen erre reflektál jegyzeteiben Lipsius is: kiemelve, hogy az *ex-*

[12] Paul Richard BLUM, *Philosophenphilosophie und Schulphilosophie: Typen des Philosophierens in der Neuzeit,* Stuttgart, Steiner, 1998 (Studia Leibnitiana: Sonderhefte, 27), 144.

[13] Ennek jelentőségére a szakirodalom is felfigyelt: Ilaria MARCHESI, *The Art of Pliny's Letters: A Poetics of Allusion in the Private Correspondence,* Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2008, 15.

[14] A fordítás forrása: Lucius Annaeus SENECA, *Vigasztalások, Erkölcsi levelek,* ford. KURCZ Ágnes, Bp., Európa, 1980, 262.

[15] *Uo.*, 264–265.

[16] *Uo.*, 262.

*cerptum*ok igenis fontosak, sőt nélkülözhetetlenek az olvasás során. Ez a kommentár (és nem az eredeti Seneca-idézet!) az egyik – pontosan idézett – sarokköve Drexel traktátusának is. „Ergo Seneca in epistolis; Non est inquit, quod exigas *Excerpta et Repetita:* continuum est apud nostros quidquid apud alios excerpitur. Ad quae Lipsius: Intellegitne, ait *Repetitia,* laudabila et quae solent lectione iterari? An quia etiam inter legendum dici solet, *Repete*? Hoc puto: etsi Repetita, quasi divisa et in locos suos partita, possis legere."[17] Vagyis az excerpálás Seneca tagadó ám Lipsius támogató kommentárja révén került az Európa-szerte népszerű Drexel-műbe, amelynek révén szélesebb körben elterjedt.

Ezen kérdéskör tárgyalása, mai, irodalomelméleti felvértezettségű, intertextualitással is foglalkozó kutatóink számára vélhetően már nem jelent kihívást. Ne feledjük azonban, hogy az *Aurifodina* 17. századi segédlet, amely középfokú oktatásban tanuló hallgatók számára készült.

A későbbiekben hasonló gondolatmenetet fedezhetünk fel Verseghy Ferenc munkássága kapcsán is, aki a következőképpen excerpált: „Elő vettem én ezeket [ti. a könyveket] eggyenkint és olvasgattam olly rendtartással, hogy mihelyt afféle okoskodást, tanitást, periodust, vagy csak mondást találtam is, melly eszemet magára valamivel különösebben figyelmetessé tette, vagy szívemet megérdeklette, meglepte, megillette, ezt azonnal többször és mindaddig olvastam, még eszemet és szívemet egészen el nem foglalta."[18] Mindebben saját írói fejlődésének lehetőségét is látta: „Mihelyt tudni illik az olvasás köztt eszemet valami különösebben megérdeklette, vagy szívemet érzékenyebben megillette, eggy csöppet sem kételkedhettem arrúl, hogy az illyen ítélet vagy érzemény azok közé tartozik, mellyek eszem járásával és szívem' hajlandóságival megegyeznek, és így lassankint characteremet is zsengéjébül szerencsésen kifejtik, dajkállyák és önnkint szülő erőre segítik."[19] Ezt követően Verseghy részletesen ismerteti a jegyzetkészítés menetét.

Seneca idézett levelének még egy olyan vonatkozása van, ami – a fenti, Lipsius által feloldott „ellentéttel" szemben – érdekes és fontos párhuzamot mutat Drexel traktátusával. Ez a viszonylag sokat idézett rész a következőképpen hangzik: „Ezért hagyj fel azzal a reménnyel, hogy nagy vonalakban ízlelgetheted a legkiválóbb férfiak szellemét: az egészet át kell tekintened, az egészet fel kell dolgoznod. Folyamatosan, alapszálakon szövődik a tehetség műve olyan egységgé, amelyből semmit sem lehet elvenni anélkül, hogy össze ne omlana. Nincs kifogásom az ellen, hogy egyenként vedd figyelembe a testrészeket, míg magában az emberben szemléled: nem az a szép nő, akinek a lábát vagy karját dicsérik, hanem az, akinek egész megjelenése magára vonta a részletszépségekről a csodálatot."[20]

[17] Jeremias DREXEL, *Aurifodina,* Vratislaviae, 1659, 23.

[18] [VERSEGHY Ferenc], *Barátságos tanácskozások az egyházi magyar ékesenszóllásrúl,* Egyházi Értekezések és Tudósítások, 1820/2, 174–175.

[19] *Uo.,* 175.

[20] SENECA, *i. m.*, 263–264.

Vélhetően ezt a gondolatmenetet teszi magáévá Drexel, amikor a szakirodalom által is kiemelt módon nagy hangsúlyt fektet a szövegösszefüggések alkalmazásának, az *excerptum*ok szövegbe illesztésének bemutatására. (Ebből a szempontból Florian Neumann egyenesen a loci *communes*ekkel, illetőleg az idézetekkel szemben hozza fel az ő traktátusát példának.) Okunk van feltételezni, hogy itt keresendő néhány sajátosan kompilált 18. századi prédikáció elvi alapvetése.[21]

Összefoglalóan tehát megállapítható Jeremias Drexel *Aurifodiná*ja nemcsak azért fontos számunkra, mert esetében az excerpálás gyakorlatának egyik legismertebb, legelterjedtebb dokumentumáról beszélhetünk, hanem azért is, mert fontos elméleti jellegű állásfoglalást is tartalmaz, amely kapcsolatba hozható az intertextualitás számos ismérvével.

Jóllehet e fogalom az irodalomtudományban az 1960-as évek második felében terjedt el, kétségtelenül megállapítható, hogy „mindig is az irodalom speciális jellemzője volt, amely koronként, kultúránként […] történetileg változó funkciót vehet fel."[22] Ezért az intertextualitás vonatkozhat a posztmodern előtti szövegekre, s értelmezhető a szövegek létmódjaként is. Ebből adódóan „utal azok kapcsolódásának mikéntjével a hagyományhoz való viszonyukra is."[23] A szövegek létmódjának vizsgálata, így a filológia eszköztárának alkalmazása olykor az újrafelfedezés örömével is megajándékozza a kutatót: a filozófusok számára legalább olyan nagy felfedezést jelentett a Lipsius-féle Seneca-kiadás 2006-ban, mint Drexel számára 1638-ban.

Tegyük hozzá, hogy az eredeti Seneca-levélben sem kerülnek eleve kárhoztatásra az auktoritások: „Hogyan? Ne haladjak az elődök nyomán? Persze, a régi úton járok, de ha kényelmesebbet és simábbat lelek, azt fogom kiépíteni. Akik ezzel foglalkoztak, nem uraink, hanem vezetőink. Mindenki előtt nyitva áll az igazság, s még nem foglalták el egészen: sok maradt belőle még az utókorra is."[24]

[21] Kelemen Didák és Csúzy Zsigmond hasonló indíttatású „kreatív kompilációjának" vizsgálata korábbi kutatásaimban fontos szerepet kapott. Összefoglalóan: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak,* Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2010 (Források Tükrében), 107–115, 118–137.

[22] *Irodalmi fogalmak kisszótára,* szerk. BÁRDOS László, SZABÓ B. István, VASY Géza, Bp., Korona, 1999, 218.

[23] Uo.

[24] SENECA, *i. m.*, 265.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

A FILOLÓGIA DIADALA: SZENCI MOLNÁR ALBERT SZÖVEGKIADÁSAI

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

1604-es szótárában Szenci Molnár Albert a *philologia* terminust mint „Ekes szolas szeretes", a *philologus*t pedig mint „Ekessen szolas szeretö, Ekessen szollas tanolo" határozta meg. Görög értelmezésekkel továbbfejlesztett *Lexicon*aiban is lényegében ugyanezeket a megfeleltetéseket találjuk.[1]

Ezek szerint nem a „Beszéd, Ige, Szamlalas, Elme"-ként értelmezett *Logos* és a „Szeretö, Jobarat" jelentésű *philos* szavak egyszerű összetétele volt e terminus magyar megfelelője, hanem az „ékes/ékesen" jelző/határozó beiktatásával annál minőségileg magasabb rendű fogalomként nevezték meg magyarul e tudományágat és annak művelőjét.

A jó filológusnak ennek megfelelően az „Ekessen szolasrol valo tudomanyt", azaz a „Rhetoricá"-t és az „Oratoriá"-t kellett elsajátítania.

Visszafelé, magyar–latin szótárainak egyik kiadásában sem találjuk az *ékes* és származékai latin megfeleltetései között a „philologiá"-t, „philologus"-t, ami nem meglepő, hiszen a szótár két része között nincsen ilyen tekintetben összhang.

Az *ékes* származékai közül az *Ekesseg* latin megfelelői között ugyanakkor vannak olyan latin terminusok, amelyek nemcsak a szövegek retorikai szempontú megítélésével, hanem filológiai gondozásukkal kapcsolatban is használatosak. Így az „Elegantia, Ornamentum, Ornatus, Venustas, Decor, Festivitas" között az „elegantia" és az „ornamentum" filológiai értelemben is szerepel Molnár szóhasználatában.

Érdemes újra felidézni tehát Szenci Molnár Albert bizonyos, saját és kortársai műveire vonatkozó kritikai megjegyzéseit és önjellemzéseit, mert azokat a fentiek értelmében talán másként vagy legalábbis többértelműen kell értékelnünk, mint eddig tettük. Példáimat mind a Hanaui Biblia[2] kétnyelvű, latin–magyar ajánlóleveléből veszem.

Ebben többek között Molnár megemlékezik arról, milyen nagy segítségére volt a bibliakiadói munkában barátja, Isaacus Genius, „ki soc külömbkülömb nyelveken valo bibliakat, kiket ö mind megért, adott kezemhez, kik hasznos ekessegekkel [= cum orna-

[1] SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum – Dictionarium Ungaricolatinum,* Nürnberg, Hutter, 1604 (RMNy 919). Hasonmás kiadása IMRE Mihály kísérőtanulmányával: Bp., Balassi Kiadó, 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 25). SZENCI MOLNÁR Albert, *Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum, jam recens tertia cura recognitum… Item Dictionarium Ungarico–Latinum. … Adjecti sunt … indices … Item Syllecta scholastica clarorum virorum*, Heidelberg, Geyder, 1621 (RMNy 1239): *Philologia = Ekes szollasnac szeretése*.

[2] *Szent Biblia, az az Istennec Ó es Uy Testamentomanac prophetac es apastaloc által megiratott szent könyvei. Magyar nyelvre forditatott egészszen, az Istennec Magyarorszagban valo anya szent egyházának epülésére, CAROLI Caspar elöljarobeszédével. Ez masodic kinyomtatast igazgatta, néhol megis jobbitotta SZENCI MOLNAR Albert,* Hanau, Halbey, 1608 (RMNy 971). Hasonmás formában megjelent ÖTVÖS László gondozásában: Debrecen, 1998 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 35).

mentis utilibus] vadnac kinyomtatvan". S hogy mik ezek az ékességek, az is kiderül a folytatásból: „mellyekböl [vagyis az ékességekből] az mi Biblianc historias könyveinec eleikbe irtam az idö rendiröl valo táblákat, es e baratomnac inteseböl, az margon valo magyarazatokat ékessebben [= elegantius] rendeltem."[3]

Vagyis – a latin szöveg megfogalmazása szerint – egy kiadást az olyan *ornamenta utilia* tesznek teljessé, mint az időrendi táblák, amelyek egy-egy adott ótestamentumi könyv elején a kronológiai tájékozódást voltak hivatva segíteni, vagy a konkordancia, azaz a párhuzamos bibliai helyeket felsoroló marginális jegyzetek kiegészítése és korrekt megjelölése. Az ajánlólevél több hasonlóról is szól. Ezek érintették és megváltoztatták a Biblia korábbi szerkezetét, hiszen a kanonikus és apokrif könyvek a Hanaui Bibliában már elkülönítve szerepelnek Johann Piscator német Bibliájának hatására. De Molnár pótolta az előző kiadásban kimaradt argumentumokat és summákat a bibliai könyvek illetve fejezetek előtt, és belefordította a szövegbe a véletlenül kihagyott verseket, mondatokat is, hogy szöveggondozói munkájából csak a legfontosabbakat emeljem ki.[4] Mai fogalmainkkal élve ezek a szövegkiadás filológiai apparátusának részei, Molnár szóhasználata szerint ezek annak *ékességei.* Bibliakiadásáról ugyanitt a továbbiakban mint „ez mi munkankkal így ekesitetett [= nostro labore sic adornatum] könyv"-ről beszél.

Zárójelben jegyezzük meg, hogy ugyanebben az ajánlólevélben az 1555-ben Bécsben megjelent szír Újtestamentumról mint „ekes bötückel [= elegantissimis typis]" kibocsátott, Johannes Immanuel Tremellius és Franciscus Junius latin Bibliájának angliai kiadásáról mint „szep ékes forman [= forma elegantissima]" kinyomtatott könyvről beszél, tehát az *ékes* jelzőt ezek szerint a nyomtatvány küllemének jellemzésére is használta.

Szerette, hogy saját kiadványainak külleme is „ékes" legyen úgy, hogy harmonizáljon a tartalommal – gondoljunk csak pl. az *Institutio* ékes címlapjára, ahol minden részelemnek megvan a maga funkciója, ugyanakkor egyetlen, szép egységbe olvadva utal a könyv legfontosabb tanításaira.[5]

A *philologus* terminust Molnár Albert önmagára Johann Heidfelddel folytatott levelezése során alkalmazta, amikor arról beszélt, hogy miként kapcsolódott bele Heidfeld munkájába. Tudvalévő, hogy az ebersbachi lelkész 1601-től állandóan bővített formában jelentette meg *Sphinx theologico-philosophica* című tematikus idézetgyűjteményét. Először 1608-ban, az ötödik kiadásban illesztette könyve végére önálló függelékként Mol-

[3] „…qui varia mihi suppeditavit exemplaria biblica, a diversis nationibus *cum ornamentis utilibus* edita. E quibus desumtas tabulas Chronologicas praefixi libris Historicis bibliorum nostrorum, et notas marginales, ipsius admonitu, disposui *elegantius*." SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, sajtó alá rend. STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971 (RMKT XVII/6), 469.

[4] P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai,* Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Historia Litteraria, 21), 35–84.

[5] *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakúl irt CALVINUS Janos, es … magyar nyelvre forditott MOLNAR Albert,* Hanau, Daniel Aubry, David Aubry, Klemens Schleich, 1624 (RMNy 1308). Hasonmás kiadása P. VÁSÁRHELYI Judit és SZABÓ András kísérőtanulmányával: Bp., Balassi Kiadó, 2009 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 43), 13–24.

nár Albert *Analecta aenigmatica* című talánygyűjteményét.[6] Heidfeld olyannyira társszerzőnek tekintette a magyar humanistát, hogy e kiadása elé Molnárnak a hozzá írott leveleiből állított össze ajánlólevelet. Ebben írta le Molnár többek között azt, hogy Heidfelddel sokat beszélgetett „filológusok szokása szerint" a *Sphinx*hez kapcsolódó dolgokról: „Multus nobis, cum apud te de isthoc argumento varie et iucunde, ut fieri inter *philologos* consuevit, commentaremur, sermo fuit de rebus." S e találkozások hatására készítette el az *Analectá*t. Ahogyan ő rekonstruálta: beszélgetésüket követően hazament, és papirosaiból és az emlékezetnek legmélyebb kincseskamrájából vagy tárházából összekereste mindazt, amit közölni akart. Nem esett ez nehezére, hiszen 16 évi németországi tartózkodás során sok mindent látott, olvasott és vésett eszébe. *Analectá*i közé is azokból a feljegyzéseiből válogatott, amelyeket baráti albumokból szedett össze, az iskolák, házak, templomok faláról leírt, illetve amiket tudós férfiak beszélgetéseiből érdemesnek tartott a fel- és megjegyzésre. Imre Mihály legújabb kutatásaiból tudjuk, hogy a strassburgi akadémián alkalmazott tantervnek fontos része volt, hogy a diákok rászokjanak az ilyen gyűjtőmunkára.[7] „Vidi, legi, observavi" – írta le a Heidfeld-ajánlólevélben a filológusi munka kulcsszavait, és természetesen gyűjtését publikációiban is felhasználta. Volt, hogy erre évekkel később került csak sor, miként az említett *Sphinx* kiegészítésekor, vagy az 1596. év őszi itáliai utazásakor lemásolt loretói feliratok[8] esetében, amelyeket csak 1618-ban épített bele *Appendix de idolo Lauretano* című gyűjteményébe.[9] De az is előfordult, hogy a bekecsi templom feliratait rögtön megjelentette a templomszentelés alkalmából kiadott *Consecratió*jában.[10] Mindenesetre élete végéig megmaradt ez a filo-

[6] *Quintum renata, renovata ac aliquanto ornatius etiam, quam nuper, exculta Sphinx theologico-philosophica. Adornavit et in theatrum iterum produxit Johannes HEIDFELDIUS*, Herborn, Corvinus, 1608, 713–731 (RMK III, 5770). Az ajánlólevelet közölte DÉZSI Lajos: SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai,* Bp., MTA, 1898, 244–246; lefordította KURCZ Ágnes: SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Magvető, 1976, 212–214. További kiadásai: *Sextum renata … Sphinx*, Herborn, Corvinus, 1612, 103–118 (RMK III, 1111); *Septimum renata … Sphinx*, Herborn, Corvinus, 1616, 1005–1028 (RMK III, 5967); *Octavum renata … Sphinx*, Herborn, Corvinus, 1621, 1207–1339 (RMK III, 6118); *Nonum renata … Sphinx*, Herborn, Corvinus, 1631, 1343–1382 (RMK III, 1466).

[7] IMRE Mihály, *Sturm-hatások Szenci Molnár Albert műveiben = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc…" Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., OSZK–Balassi Kiadó, 2010, 31–39.

[8] SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója,* közzéteszi SZABÓ András, Bp., Universitas Kiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13), 60–62.

[9] *Appendix de idolo Lauretano* = SZENCI MOLNÁR Albert, *Secularis concio Evangelica, azaz jubileus esztendei predicatio*, Oppenheim, Galler, 1618 (RMNy 1166). Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985 (Humanizmus és Reformáció, 12), 54–58.

[10] *Consecratio templi novi, az az az vyonnan feleppitetett bekeczi templumnac dedicalása es megszentelésekor … ez 1625. esztendőnec első napján tétetött praedicatiók*, sajtó alá rend. SZENCI MOLNÁR Albert, Kassa, Schultz, 1625 (RMNy 1334). Vö. P. VÁSÁRHELYI, *Eszmei áramlatok és politika…*, 88–108; SZABÓ András, *A bekecsi református templom Szenci Molnár Albert „Consecratio templi novi" című műve alapján = Pius efficit ardor: A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában*, szerk. BÉKÉSI Sándor, Bp., Kálvin János Kiadó, 2009, 141–154.

szokra-filológusokra oly jellemző szokása, amire vaskos *Loci communes*[11] kötete a bizonyíték.

Tisztában volt azzal, hogy kora a klasszikus latin nyelvű irodalom reneszánsza. 1604-ben pályája indulásakor fogalmazta meg, hogy „az elmúlt és ebben a mi századunkban […] annyira felragyogott a hajdani latinság dísze és ékessége, hogy szinte Plautus és Terentius, Lucretius, Cicero és Caesar irodalmának kora virágzott fel újra."[12] Ezek megértése érdekében csatlakozott ő is a latin nyelv művelőinek népes táborához, és fogott kétnyelvű szótára megszerkesztésébe. Azt is tudta, hogy a magyarországi szövegkiadók közül Joannes Sambucus a legjelentősebb, „aki szinte egész vagyonát irodalmi kedvtelésére fordította, és egész életét a klasszikus görög és latin szerzők kéziratainak javítására és kiadására áldozta."[13] A klasszika-filológia művelése csak rövidebb prózai és versrészletek, idézetek továbbörökítésével gazdagította Molnár Albert pályáját. 1611-es *Lexicon*ában[14] a poétikát tanulók kedvéért a szavak versmértékét antik költőktől vett példák segítségével világította meg, Henricus Smetius *Prosodiá*ja segítségével.[15] A felhasznált auktorok listáját Smetiustól átvette és közölte mindkét *Lexicon*a elején.

Egyedül *Lusus poetici* című antológiájában[16] adott ki teljes ókori művet. A *Facetiae de priscorum studiosorum dictis et factis ridiculis* című viccgyűjteményről van szó, amelynek a szerzőségét tévesen Hierocles 5. századi pythagoreus filozófus nevéhez fűzte a hagyomány, aki 431–432-ben halt meg. A gyűjtemény valójában korábban: a 3. és 5. század között keletkezett, s szerzője ismeretlen. Hőse az esetlen, kétbalkezes, értetlen – mondhatnánk: balga – „scholasticus", aki leginkább a commedia dell'arte *dottore* alakjához hasonlítható.

Molnár e gyűjtemény 1605-ös, a Heidelberg közelében lévő Ladenburgban megjelent *editio princeps*ét[17] közölte újra görögül és latinul a korábbi sajtó alá rendező, Marquard Freher pfalzi udvari tanácsos és történész jegyzeteivel. Freher már a *Psalterium* megjelenése idején közbenjárt Molnár érdekében a pfalzi udvarban.[18] Munkásságuknak nem ez az egyetlen érintkezési pontja. Molnár Frehernek a *Germanicarum rerum scriptores aliquot insignes, hactenus incogniti* című háromkötetes gyűjteményében[19] talált rá olyan

[11] Szenci Molnár Albert naplója és autográf feljegyzései, Marosvásárhely, Teleki Téka To-3619; másolatban: OSZK, Kézirattár, V, 87/30/2003. sz.

[12] RMKT XVII/6, 456; SZENCI MOLNÁR *Válogatott művei*, *i. m.,* 167, BORZSÁK István fordítása.

[13] RMKT XVII/6, 453–454; SZENCI MOLNÁR *Válogatott művei*, *i. m.,* 160–161.

[14] SZENCI MOLNÁR Albert, *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum,* Hanau, Villiers, 1611 (RMNy 1012).

[15] „…subjeci vocibus positione et diphthongo carentibus auctoritates veterum poetarum, indicantes quantitates syllabarum, quas magnam partem ex Prosodia […] Henr. Smetii desumpsi…" RMKT XVII/6, 479–480.

[16] *Lusus poetici*, összeáll. SZENCI MOLNÁR Albert, Hanau, Villiers, Le Clercq, 1614 (RMK III, 1132). Vö. GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, *Szenci Molnár Albert: Lusus poetici c. gyűjteményéről*, ItK, 1978, 590–596; UŐ, *Újabb megjegyzések Szenci Molnár Albert „Lusus poetici"-jához*, StudLitt, 1979, 35–49; SZENTPÉTERI Márton, *A költői játék ismeretelméleti szerepe a korai újkorban: Adalékok a Lusus poetici értelmezéséhez = Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert Szótára – Dictionarium 1604. Das Wörterbuch von Albert Molnár,* szerk. SZABÓ András, Bp., OSZK–Osiris, 2007 (Libri de Libris), 234–258.

[17] OSZK, az L. eleg. m. 630m. jelzeten.

[18] SZENCI MOLNÁR *Válogatott művei*, *i. m.,* 576.

[19] Frankfurt am Main, Claude de Marne, Johann Aubry, 1600 (VD16 F 2527).

érdekes, a magyar történelemre is vonatkozó forrásokra, amelyek közül néhányat 1616-ban Thury Farkas Pál *Idea Christianorum* című levelével[20] együtt újra kiadott, illetve amelynek egy részletét beépítette 1604. évi *Dictionarium*a ajánlólevelébe is.[21] Aeneas Sylvius Piccolomini és Mátyás király leveleiről van szó.[22] (Freher egyébként 1614-ben halt meg, ugyanabban az esztendőben, amikor a *Lusus* megjelent.) Mindenesetre a klaszszika-filológia mindkettejük Hierocles-kiadását számon tartja, s legújabban a Marquard Freher munkásságát felölelő *Europa Humanistica* kötet is foglalkozott vele.[23] Magyarországon 1974-ben Sárospatakon Szörényi László értékelte a művet – nem nagyon pozitívan.[24]

Más, antikvitásból származó teljes mű kiadása nem fűződik a nevéhez, de későbbi és a saját korából való annál több. Hosszú a névsora azoknak a szerzőknek, akiknek latin nyelvű művét vagy annak egy részletét közreadta. E tekintetben igyekeztünk figyelembe venni

– a három szótárkiadás műveltséget és tanulást szolgáló függelékeit,[25]

– a *Lusus poetici* című, csodálatos és különös *(mirifice)* jelenségeket magában egyesítő antológiát,

– a Thury Farkas Pál *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica* című levelének újrakiadását követő írásokat,

– az *Appendix de idolo Lauretano* című jezsuita- és Róma-ellenes chrestomátiát,

– a *Syllecta scholastica* című iskolai gyűjteményt, amelyet sok németországi könyvtárban az 1621. évi *Lexicon*tól leválasztva, önállóan őriznek.[26]

S természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk a magyar nyelvű kiadványaiban közzétett latin nyelvű szövegkiadásokat sem.

Nem vettük bele a névsorba viszont azokat az auktorokat, akiktől Szenci Molnár ajánlóleveleiben fordul elő hosszabb idézet, pedig Galeotto Marziótól Konrad Gesnerig az a lista is hosszú lenne. Majd Molnár ajánlóleveleinek és előszavainak a retorikai elemzése során kellene számbavételükre sort keríteni. Hasonlóképpen kimaradtak az *Analecta aenigmatica* mindig bővülő öt kiadásába felvett latin nyelvű idézetek is.[27]

Táblázatunk végén következnek a szerző nélküli, anonim írások a fent említett forrásokból.

[20] THURY FARKAS Pál, *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica … nunc opera Alberti MOLNAR … edita*, Oppenheim, Galler, 1616 (RMK III, 1174). Vö. IMRE Mihály, *„Úton járásnak megírása": Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi Kiadó, 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31), 261–298.

[21] RMKT XVII/6, 460.

[22] IMRE, *„Úton járásnak megírása",* 286–290.

[23] *Die deutschen Humanisten: Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der Frühen Neuzeit, Abteilung I, Die Kurpfalz, Band I/1, Marquard Freher*, Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN, Susann EL KHOLI, Turnhout, Brepols Publishers, 2005 (Europa Humanistica), 353–357.

[24] *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. KESERŰ Bálint, CSANDA Sándor, Szeged, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 250.

[25] P. VÁSÁRHELYI Judit, *Adalék Molnár Albert Lexiconának (1621) Függelékéhez = Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert Szótára…,* 94–108.

[26] IMRE, *„Úton járásnak megírása",* 164–179.

[27] Lásd a 6. jegyzetet.

Szerző	Cím – téma – műfaj	Szenci Molnár szövegkiadása(i)
Adamus de St. Victore (?–1146)	*Sequentia de sancta cruce*	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.
Aeneas Sylvius Piccolomini (1405–1464) = II. Pius pápa	*Epistola ad Dionysium archi-episcopum Strigoniensem de statu Ungariae*	*Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*, 1616.
Aeneas Sylvius Piccolomini (1405–1464) = II. Pius pápa	*Epistola ad Casparum Schlick …, cancellarium*, 1448	*Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*, 1616.
Agricola, Rudolphus (1444–1485)	*De formando studio*	*Syllecta scholastica*, 1621.
Alvinczi Péter (1570 k.–1634)	*Apologia,* Bártfa, 1606	*Apologia*, Hanau, 1608.[28]
Battista Mantovano (1447–1516)	*In Romam pontificiam*	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.
Benefield, Sebastian (1559–1630)	*Concio XII. … Henrico Jacksono interprete*	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.
Bèze, Théodore de (1519–1605)	*Epigramma*	*Lusus poetici*, 1614.
Bilstenius, Joannes (?–?)	*Methodus novam aperiendi scholam*	*Syllecta scholastica*, 1621.
Camerarius, Joachimus (1500–1574)	*Epistola … Francisco Posgai vayvodae Ungaro,* 1568	*Secularis concio evangelica*, 1618.
Chemnitz, Paul (1566–1614)	*Omnia ex S. Literis*	*Lusus poetici*, 1614.
Chrytraeus, David, sen. (1531–1600)	*Epistola … Georgio Cieglero*	*Discursus de summo bono*, 1630.[29]
Colerus, Christophorus (1570–1604)	*Aliquid*	*Lusus poetici*, 1614.
Frangepán Ferenc (1490–1543)	*Oratio de statu Ungariae,* Regensburg, 1541	*Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*, 1616.
Frenzel, Salomon (?–1605)	*Assertio jucunda de exilio honesto*	*Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*, 1616.
Frischlin, Nicodemus (1547–1590)	*De ratione instituendi puerum*, 1584	*Syllecta scholastica*, 1621.
Goropius, Johannes (1519–1572)	*De certo et difinito linguarum numero,* részlet a *Liber hermathenae*-ből	*Grammatica*, 1610.[30]
Grob, Johann Huldreich (?–?)	*Carmen de nemine*	*Lusus poetici*, 1614.
Guillimannus, Franciscus (1565–1612)	*Aliquid*	*Lusus poetici*, 1614.
Hegendorf, Christoph (1500–1540)	*In laudem ebrietatis*	*Lusus poetici*, 1614.
Hegendorf, Christoph (1500–1540)	*Encomium Muscae e Luciano*	*Lusus poetici*, 1614.
Hieronymus, Sophronius Eusebius (345–420)	*De institutione puellarum … epistola ad Laetam*	*Syllecta scholastica*, 1621.

[28] *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum adversus … criminationes, quibus … Hungariae et Transylvaniae principem Arianismi insimulare non sunt veriti*, Bartphae, 1608 [recte: Hanau, 1608] (RMK III, 5767, 5768, 5769).

[29] SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono, az legföb iorol*, Lőcse, Breuer, 1630 (RMNy 1483). Kritikai kiadását sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1975 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4).

[30] SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae … libri duo,* Hanau, Villiers, 1610 (RMNy 995). Hasonmás kiadása VLADÁR Zsuzsa magyar fordításával: Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004.

Szerző	Cím – téma – műfaj	Szenci Molnár szövegkiadása(i)
Hilken, David (1560 k.–1610)	*Epigramma*	*Discursus de summo bono*, 1630.
Honterus, Joannes (1498–1549)	*Poema de variorum rerum nomenclaturis per classes distinctum*	*Lexicon*, 1611.
Hutten, Ulrich von (1488–1523)	*Nemo*	*Lusus poetici*, 1614.
Iovius, Paulus (1483–1552)	*Dialogus de bello Germanico festivus*	*Lusus poetici*, 1614.
Kiel, Cornelis (1528 k.–1607)	*Lusus in Europae nationes*	*Lusus poetici*, 1614.
Kistállyai István (?–?)	*Epigramma votivum*	*Consecratio templi novi*, 1625.
Kistállyai István (?–?)	*Aliud*	*Consecratio templi novi*, 1625.
Lipsius, Justus (1547–1606)	*Monitio super ecclesiae Christianae concordia*	*Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*, 1616.
Lullus, Antonius (?–?)	*Ridicula narratio ex … libro de oratione*	*Lusus poetici*, 1614.
Marcilius, Theodorus (1548–1617)	*Lusus de nemine*	*Lusus poetici*, 1614.
Mátyás király (1458–1490)	*Epistola ad Henricum episcopum Ratisbonensem*, 1482	*Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*, 1616.
Mosellanus, Petrus (1493–1524)	*De tempore studiis impendendo*	*Syllecta scholastica*, 1621.
Passerat, Jean (1534–1602)	*Nihil*	*Lusus poetici*, 1614.
Patrum dicta (Chrysostomus, Augustinus, Origenes, Isidorus, Gregorius)	*Dicta*	*Imádságoskönyvecske*, 1621.[31]
Patrum dicta (Augustinus, Bonifatius, Cassianus, Cyprianus, Chrysostomus, Fulgentius, Haymo, Hieronymus, Lyra, Ambrosius)	*Dicta*	*Consecratio templi novi*, 1625.
Petrarca, Francesco (1304–1374)	*Epigramma adversus Romam*	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.
Piccart, Michael (1574–1620)	*Oratio de lusibus … naturae*	*Lusus poetici*, 1614.
Prágai András (1590 k.–1636)	*Carmen votivum*	*Consecratio templi novi*, 1625.
Prágai András (1590 k.–1636)	*Aliud*	*Consecratio templi novi*, 1625.
Remus, Georg (1561–1625)	*Omnia*	*Lusus poetici*, 1614.
Sambucus, Joannes (1531–1584)	*Difficiles aliquot insolentiores voces, … in … decretis et in jure Ungarico Stephani Verböcii*	*Dictionarium*, 1604, *Lexicon*, 1611, *Lexicon*, 1621 – Szenci Molnár fordításával az elején, A–C-ig.
Schweitzer, Johann Heinrich (1533–?)	*Chronologia Helvetica,* Hanau, typis Wechelianis, 1607	*Lexicon*, 1621.
Loci illustres *scriptorum* … de natura et usu epithetorum (Cicero, Quintilianus, Carisius, Donatus)	*Loci illustres … de natura et usu epithetorum*	*Dictionarium*, 1604.
Siber, Adam (1516–1584)	*De officiis puerorum παραίνεσις jambica*	*Lexicon*, 1611.

[31] SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyveczke, mellyben szép hálá adásoc és áhitatos könyörgésec vadnak*, Heidelberg, Daniel Aubry, David Aubry, Klemens Schleich, 1621 (RMNy 1238). Hasonmás kiadása P. VÁSÁRHELYI Judit kísérőtanulmányával: Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 35).

Szerző	Cím – téma – műfaj	Szenci Molnár szövegkiadása(i)
Smetius, Henricus (1537–1614)	*Catalogus veterum poetarum et auctorum ex Prosodia … Henr. Smetii desumptus*	*Lexicon*, 1611, *Lexicon*, 1621.
Stigel, Johann (1515–1562)	*Regula vitae*	*Imádságoskönyvecske,* 1621 – Szenci Molnár fordításával.
Sturm, Johann (1507–1589)	*De educatione principis* – részlet	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.
Sturm, Johann (1507–1589)	*Epistola ad Theodosium Rihelium*	*Dictionarium*, 1604.
Tamás, Celanói (1190–1250)	*Dies irae, dies illa*	Szenci Molnár *Az utolsó Ítéletnek idvösséges meggondolatja* című fordításával, 1617.[32]
Tasnádi Mihály (?–?)	*Oratio de aedificatione templi Bekecziensis*	*Consecratio templi novi*, 1625.
Tertullianus, Quintus Septimius Florens (160 k.–240 k.)	*Liber ad martyres*	*Consecratio templi novi*, 1625.
Thury Farkas Pál (?–1571/1574)	*Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*, Kassa, 1613	*Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*, 1616.
Thury Farkas Pál (?–1571/1574)	*Disztichon Kálvin Institutiójáról*	*Institutio*, 1624 – Szenci Molnár fordításával.
Toscanella, Oratio (1510–1580)	*Ciceroniana epitheta, antitheta et adiuncta*	*Dictionarium*, 1604.
Szent Ulrich (890 k.–973)	*Rescriptio … de continentia clericorum*	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.
Vergerio, Pier Paolo (1498–1565)	*Monitiuncula,* 1552	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.
Vives, Ludovicus (1493–1540)	*De tradendis disciplinis*	*Dictionarium*, 1604, *Lexicon*, 1611, *Lexicon*, 1621.
Wacker, Johann Matthäus von (1550–1619)	*Epistola Alberto Molnaro*	*Lusus poetici*, 1614.
Weiss, Pantaleon (Candidus, Pantaleon) (1540–1608)	*Carmen de corona Caroli Magni*	*Lusus poetici*, 1614.
Wolf, Hieronymus (1516–1580)	*Commentarium in Orationes Isocratis*	*Dictionarium*, 1604, *Lexicon*, 1611, *Lexicon*, 1621.
Zepper, Wilhelm (1550–1607)	*De scholis vernaculis*	*Syllecta scholastica*, 1621.
	De miraculis mundi	*Lexicon*, 1611.
	Institutio juventutis in paedagogiis illustribus Inferioris Palatinatus, Heidelbergae, Voegelinus, 1615	*Lexicon*, 1621.
	Juste Judex Jesu Christe – hymnus	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.
	Lauretana aedes, Venetiis, 1499 – részlet	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.

[32] GÖMÖRI György, *Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről"),* MKsz, 1987, 119–122.

Szerző	Cím – téma – műfaj	Szenci Molnár szövegkiadása(i)
	A loretói templom latin nyelvű feliratai	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.
	Narratio historia obsidionis Canisiae anno 1601 factae, Zweibrücken, 1604 – részlet	*Appendix de idolo Lauretano*, 1618.

A hatvankilenc tételből álló listán szereplő szerzőkről és Molnár által kiadott műveikről itt nem szólok, hiszen a gyűjteményekről, amelyekben a szövegek megjelentek, bőséges szakirodalom áll rendelkezésre. Időrendben a legkorábbi keresztény szerzők: Tertullianus és Hieronymus, utánuk Ulrich augsburgi püspök, Adamus de St. Victore és Celanói Tamás képviselik a középkort. Időben őket Petrarca követi *Epigrammá*jával. A 15–16. században működött, illetve a kortárs (16–17. századi) szerzők szinte azonos számban képviseltetik magukat. A hatvankilences szám bizonyos tekintetben csalóka, mert a valódi szövegkiadások száma bizonyosan több ennél, hiszen némelyik szöveget Molnár többször is kiadta. Példa erre a Bocskai István személyét és vallási meggyőződését ért támadások tisztázására 1606-ban Bártfán kibocsátott *Apologia*, amely Molnár gondozásában három kiadásváltozatban jelent meg 1608-ban Hanauban.[33] S a három szótárkiadásnak állandóan bővülő paratextusai között is van állandó elem.

A szövegek közlése általában lényegében a forrásszöveghez híven történik. Kisebb-nagyobb változtatások azért megfigyelhetők. Példaképpen újra felhívjuk a figyelmet a *Secularis concio evangelica* függelékének a végén közölt *Juste judex Jesu Christe* himnuszra, amelyben Molnár a reformáció százéves évfordulóját ünnepelve saját meggyőződésének megfelelően változtatott az eredeti himnusz szövegén: az eredeti egyes szám első személyt többes számra cserélte, majd a testet sanyargató álnok tőr *(fraudulens laqueus)* elleni fohászt az egyházat elnyomó Antikrisztus okozta háborúskodásra *(Antichristi factio)* változtatta, és az ellen könyörgött. Így az

> Assit *mihi* tua virtus semper et defensio,
> *mentem meam* ne perturbet hostium incursio,
> *Ne damnetur corpus meum fraudulenti laqueo*

versszak szövege a következőképpen változott meg:

> Assit *nobis* tua virtus semper et defensio,
> *Mentes nostras* ne perturbet hostium incursio,
> *Nec comprimat Ecclesiam Antichristi factio.*

Ráadásul Molnár közlésében a himnusz egy versszakkal hosszabb, mint az eredeti szöveg. Nem lehet tudni, hogy létezett-e ennek a reformáció korában elterjedt éneknek

[33] Lásd a 28. jegyzetet. Vö. P. VÁSÁRHELYI, *Eszmei áramlatok és politika…*, 19–20.

ilyen, a pápa- és törökellenességet kifejezésre juttató változata, vagy az alábbi versszak az ő kiegészítése:

> Ne des vires Papae, Turcae sed da populo tuo,
> Cum lacrymis te quaerenti pro suo refugio,
> Quem servasti tibi fisum in crucis patibulo.[34]

Szólnunk kell természetesen Molnár Albert szerepéről a magyar nyelvű szöveghagyomány továbbörökítésében. E tekintetben különösen fontosak azok a *psalmusok és lelki énekek*, amelyeket az Oppenheimi Biblia végére illesztett kis gyülekezeti énekeskönyv tartalmaz korábbi magyarországi énekeskönyvek[35] szövegközléseinek átvételével. Azokat az énekeket, ahol maga Molnár utalt a szerzőre, illetve ahol azt a kutatás megállapította, egyenként vettük fel listánkba. A szerzőhöz nem kötött énekeket táblázatunk nem sorolja fel, és nem utal Molnár saját fordításainak itteni újraközlésére sem. Hubert Gabriella és Fekete Csaba remek, táblázatos összeállítást közölt e gyűjteményről.[36]

A táblázat közli viszont a bekecsi templom felszentelésének alkalmából megjelent *Consecratio templi novi*ban közreadott prózai és énekszövegeket is, és felsorolja a Molnár-művekben elszórtan megjelentetett szövegek szerzőit is. Az elöljáró beszédekben, ajánlólevelekben idézett magyar verses és prózai szövegeket áttekintésünk itt sem tartalmazza.

Szerző	Cím – téma – műfaj	Szenci Molnár szövegkiadása(i)
Alvinczi Péter (1570 k.–1634)	*Dedicatio regii sacelli Cassoviensis*	*Consecratio*, 1625.[37]
Balassi Bálint (1554–1594)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Bornemisza Péter (1535–1584/1585)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
A debreceni ecclesia imádsága	*Imádság, az az hálaadás az elvött jókért és könyörgés az elvejendőkért*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
A debreceni ecclesia imádsága	*Prédikáció után való imádság*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Dézsi András (?–?)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Hegyi Pál? (?–?)	*Magyarország panasza – ének*	*Imádságoskönyvecske*, 1621.
Huszár Dávid (?–?)	*Az Anyaszentegyháznak közönséges imádsága,* Pápa, 1577[38]	*Secularis concio evangelica*, 1618.

[34] *Uo.,* 57.

[35] Az oppenheimi énekeskönyv forrásairól lásd RMKT XVII/6, 437–439.

[36] H. HUBERT Gabriella, *Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás*, MKsz, 2003, 349–356; FEKETE Csaba, *Szenci Molnár Albert zsoltárkiadásának mintája*, MKsz, 2003, 330–349.

[37] ALVINCZI Péter, *Dedicatio regii sacelli Cassoviensis per … Petrum Alvinci, … azaz Cassan az királyi házban valo capolnánac az abususokból isteni tiszteletre szenteltetésekor tött praedicatio, melly mostan az bekeczi templum dedicalasakor tétetött praedicatioc mellé adatott az autorának javallásából*, Kassa, Schütz, 1625 (RMNy 1334(2)).

[38] HUSZÁR Dávid, *A kerestyen hitröl valo tudomannac rövid kerdesekben foglaltatott summaia … vgyan ezzennec az végen mingyarton imadkozo könyuet is nyomtattunc*, Pápa, Huszár Gál, 1577 (RMNy 395).

Szerző	Cím – téma – műfaj	Szenci Molnár szövegkiadása(i)
Huszár Gál (1512?–1575)	*Énekek*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
István deák (?–?)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Károlyi András (?–1583 u.)	*Prédikáció*	*Consecratio*, 1625.
Károlyi Gáspár (1529/1530 k.–1591)	*Elöljáró beszéd a Vizsolyi Bibliához*	*Hanaui Biblia*, 1608, *Oppenheimi Biblia*, 1612.
Kertvélyesi János (?–?)	*Köszöntő vers*	*Consecratio*, 1625.
Kertvélyesi János (?–?)	*Intés – vers*	*Consecratio*, 1625.
Pécseli Király Imre (1590 k.–1641 k.)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Prágai András (1590 k.–1636)	*CVII. zsoltár*	*Consecratio*, 1625.
Prágai András (1590 k.–1636)	*Prédikáció*	*Consecratio*, 1625.
Rimay János (1569/1573–1631)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Skaricza Máté (1544–1591)	*Énekek*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Skaricza Máté (1544–1591)	*A mennyei Paradicsomnak dicsőségéről – ének*	*Imádságoskönyvecske*, 1621.
Szárászi Ferenc (?–1610) [transl.]	*Heidelbergi Katekizmus*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Szegedi Gergely (1536/1537–1566)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Szegedi Kis István (1502/1505–1572)	*Énekek*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Szepsi Láni Mihály (?–1634)	*Prédikáció*	*Consecratio*, 1625.
Sziráki Balázs (?–1580 u.)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Szkhárosi Horvát András (?–1549 u.)	*Hat éneke*	*Secularis concio evangelica*, 1618.
Sztárai Mihály (?–1575)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Thuri István (?–?)	*Köszöntő vers*	*Consecratio*, 1625.
Tseh (?–?)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Újfalvi Katona Imre (1572–1610)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Uz Bálint (?–?)	*Ének*	*Oppenheimi Biblia*, 1612.
Ványai Illés (?–?)	*Vers*	*Consecratio*, 1625.
	A bekecsi templom feliratai	*Consecratio*, 1625.
	Könyörgés az ellenségtől való megszabadulásért – ének	*Imádságoskönyvecske*, 1621.
	Siralmas könyörgés – ének	*Imádságoskönyvecske*, 1621.
	Szent Biblia, Vizsoly, 1590	*Hanaui Biblia*, 1608, *Oppenheimi Biblia*, 1612.

Harminchat magyar nyelvű szöveg kiadása fűződik Molnár Albert nevéhez. Terjedelem tekintetében igen széles a skála, hiszen a bekecsi templom falára felírt bibliai idézetektől a Vizsolyi Bibliáig terjed! Molnár szövegközlései – kisebb változtatásoktól eltekintve – e területen is pontosnak mondhatók.[39] A legjelentősebb eltérés Szkhárosi And-

[39] Az Oppenheimi Biblia gyülekezeti énekeskönyvében megfigyelhető változtatásokra STOLL Béla utalt: RMKT XVII/6, 440–441.

rás verseiben (*Panasza Krisztusnak* és *Pál érsek levelére való felelet*) figyelhető meg.[40] Az utóbbi elején élesebb Molnár szövege:

Jézus Krisztus, örök Isten oltamazz gonosztól,	Jézus Christus, örök Isten oltamazz gonosztól,
Ez világi nagy vakságtól és tudatlanságtól,	Ez világi nagy vakságtól és tudatlanságtól,
Ótalmazzad hiveidet *nagy nyomoruságtól.*	Otalmazzad híveidet *az Pápistaságtól.*

Kétségtelen, hogy tartalmilag, szerkezetileg, a filológiai apparátust illetően, de a szöveg tisztaságának és egységességének megőrzése illetve kialakítása tekintetében is legnagyobb hatású filológiai teljesítménye a Vizsolyi Biblia újrakiadása volt. Elérte, hogy Károlyinak és munkaközösségének munkája ún. zárt szöveggé váljon, sőt, hogy a korabeli európai bibliakiadások szerkezetét és függelékeit követve saját zsoltárfordítása is ennek a zárt szövegkomplexumnak a részévé váljon, és évszázadokon keresztül megőrződjön. Hiszen 1608 és 1805 között kiadott teljes bibliáink nagy részében – akad azért kivétel: mint a Váradi Biblia[41] stb. – a *Psalterium Ungaricum* a Biblia szövege után következik. Sőt a 18. századi utrechti kiadásokban a 150 zsoltárt kiegészítették Molnár további zsoltárparafrázisaival, mintegy kis költői antológiával. (Ezek a parafrázisok máig élnek és használatban vannak a protestáns magyar egyházak énekes emlékezetében, de a 150 zsoltártól elkülönítve, a dicséretek között találhatók!) Az Oppenheimi Bibliával kezdődően vált zárt szöveggé Szárászi Ferenc Heidelbergi Katekizmus fordítása is.[42] Ezt és a Pfalzi Agendát 1645-ben Amszterdamban a Bibliával együtt, majd 1650-ben a belga katekizmus fordításával együtt kiadták.[43] Itthon Szenci Kertész Ábrahám rendszeresen megjelentette a Heidelbergi Kátét.[44] Hasonlóképpen meghatározóvá vált a Biblia függelékeként lefordított Pfalzi Agenda is a 17. század folyamán a hazai protestáns gyakorlatban, amit ugyancsak további kiadásai bizonyítanak.[45] Nem ismétlődött meg viszont a kis gyülekezeti énekeskönyv kiadása a maga teljességében, de az egyes énekeké, verseké igen.

[40] P. VÁSÁRHELYI, *Eszmei áramlatok és politika…*, 52–53.

[41] *Szent Biblia, az az: Istennek O es Uj testamentomaban foglaltatott egész Szent Irasa. Varadon kezdettetett nyomtatása a' veszedelem előtt és el-végeztetett Colosvarat,* Szenci Kertész Ábrahám, 1661 (RMNy 2982). Hasonmás kiadása PETRŐCZI Éva és SZABÓ András kísérőtanulmányával: Bp., Balassi Kiadó, 2003 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 36).

[42] SZÁRÁSZI Ferenc, *Catechesis, azaz kerdesök es feleletök az keresztyeni tudomannak agairol. Az iambor istenfelö harmadik Friderik herczek birtokaban, Palatinatusban levö tudos bölcs doctorok altal irattatot, deakbol penig magyar nyelvre fordittatot, hogy mind az kisdedöknek az scholakban, mind penig az együgyüeknek az ecclesiaban lelki éppületökre lenne SZARASZI Ferencz altal, debreczeni anyaszent-egyhaznak lelki pasztora altal,* Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1604 (RMNy 909).

[43] RMNy 2091 és 2304.

[44] Várad, 1644 (RMNy 1863) és Várad, 1652 (RMNy 2457).

[45] MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyhazbeli szolgálat szerént valo tselekedet, mellyben az Uj Testamentomnak ket sacramentomának: az Szent Keresztségnek es az Ur vatsorájának ki-szolgáltatásának es az házasulandoknak egjben adattatásoknak modgya meg-irattatik azokhoz illendö hasznos tanúságokkal egyetemben … Es most ezen anyaszentegyházbéli ceremoniáknak ki-szolgáltatásának más rövidebb modgyával meg-bövittetvén és az elébbit-is sok helyeken meg-jobbitván ki-botsátott,* Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1653, 227–278 (RMNy 2505).

A filológus Molnár Albertről szólva nem szabad elfeledkeznünk fordításairól sem, de ez egy elkövetkezendő, magyarországi fordításokkal foglalkozó konferencia témája lehetne. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy fordított verses és prózai szövegeket egyaránt, magyarított latinból is, de többnyire németből különböző műfajokban az énekektől az erkölcsfilozófiai értekezésig. Nem ritka nála a bilingvis szövegközlés sem. Így

– *Psalterium*a és Hanaui Bibliája elé is kétnyelvű ajánlólevelet szerkesztett;

– a *Grammatica* végén a Miatyánk, az Apostoli hitvallás és a Tízparancsolat szövegét magyarul és latinul is közreadta;

– a *Jubileus esztendei prédikáció* utolsó lapján a 101. zsoltár latin szövegét és saját Lobwasserből készített fordítását egymás mellett közölte;

– ehhez hasonlóan a *Discursus de summo bono* verses betéteit latinul és magyar fordításban egyaránt közölte, bár a citátumok magyar megfelelőit Josquinus Betuleius német versszövegei alapján készítette;[46]

– a kálvini *Institutió*ról szóló kritikát: Thury Farkas Pál latin disztichonját és annak fordítását Kálvin-fordítása címlapján helyezte el.

Ez utóbbit és az *Imádságoskönyvecské*ben közölt Stigel-verset, amelynek magyar fordítása ugyancsak benne van a *könyvecské*ben, feltüntettük táblázatunkban is, miként Celanói Tamás *Dies irae* című versét is, amelyet *Meditatio vetusta de novissimo [iu]dicio – Az utolso itiletnec idvöséges meggondolattya* című egyleveles nyomtatványként adott közre saját magyar fordításával együtt 1617-ben Oppenheimben.[47]

Szöveghűség tekintetében néha ugyan megengedett magának némi szabadságot, ugyanakkor a filológiai munkához való hozzáállása példamutató. Vállalta az „ékesen szólás tanulás"-t. Azért képezte tovább magát a herborni akadémián a Biblia kiadására készülve, mert – ahogyan ő mondta – nem kezdett e lelkesítő, de ugyanakkor nehéz munkába „mosdatlan kézzel." Korrektori munkát is vállalt, megtanulta a könyvkészítés csínját-bínját, hogy évtizedekkel később az oppenheimi nyomda vezetőjeként már ő támogassa honfitársai szövegeinek a kiadását. Erre itt most csak egyetlen példát említek: Szenci Csene Péter Helvét Hitvallás-fordítását, amely 1616-ban előbb Oppenheimben jelent meg, s csak azt követően, de még ugyanabban az esztendőben Debrecenben.[48]

Mindent egybevéve pályája a filológia diadala! Már Tarnai Andor is őt tartotta Sylvester János mellett a 18. század végéig a legnagyobb magyarországi filológusnak.[49] Sokat idézzük elhíresült önjellemzését a Hanaui Biblia ajánlóleveléből, amely szerint „ez nyelvnec nem utolso ekesgetöje vagyoc."[50] Nyelvészeti és fordítói tevékenysége mellett e jellemzés filológiai-textológiai teljesítményére is nyugodt lélekkel alkalmazható.

[46] RMKT XVII/6, 368–380. – Lásd a 29. jegyzetet.

[47] GÖMÖRI, *i. m.*

[48] Oppenheim, Galler, 1616 (RMNy 1115); Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1616 (RMNy 1109).

[49] TARNAI Andor, CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai, I, Rendszerek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 51.

[50] „Me ejusdem [= Ungaricae] linguae non postremum […] excultorem […] prosequi digneris." RMKT XVII/6, 472.

BARICZ ÁGNES

SURI ORVOS MIHÁLY *CATHOLICUS REFORMATUS*-FORDÍTÁSA ÉS ELŐZMÉNYEI

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A 20. század második felében megélénkült és azóta is folyamatosnak mondható a korai angol puritanizmus egyik legnagyobb hatású teológusára, William Perkinsre és munkásságára irányuló figyelem. A róla szóló tanulmányok és monográfiák mellett művei is újra megjelennek: a legfrissebb hasonmás kiadások közé tartozik az *A reformed Catholike* című hitvédelmi irata, valamint ennek korabeli spanyol fordítása, a *Catholico reformado* is.[1]

Ami a magyar Perkins-kutatást és -recepciót illeti, újdonságnak számít egy eddig lappangó kézirat felbukkanása: a 17. század első felében működő kálvinista prédikátor, Suri Orvos Mihály autográf írása a szóban forgó Perkins-mű 1602-es magyar fordítása, egyben az első magyar Perkins-fordítás.[2]

Jelen tanulmányban ezt az eddig nem ismert magyar *Catholicus reformatus*t vizsgálom meg, valamint bemutatom az eredeti szövegnek a magyar fordítóig megtett útját, azaz a közvetítő spanyol és latin fordításokat, fordítókat.

1. William Perkins, A reformed Catholike

William Perkinst (1558–1602) az I. Erzsébet-kori angol egyház egyik legkiemelkedőbb teológusaként tartja számon a szakirodalom.[3] A protestantizmus kálvini irányát követte; munkái nagy népszerűségnek örvendtek nem csak a korabeli Angliában, hanem Európa-szerte is.[4]

A cambridge-i Christ College hallgatójaként a mérsékelt puritán Laurence Chaderton tanítványa volt, később pedig ugyanott tanárként, valamint a Great St. Andrews templom

[1] William PERKINS, *A reformed Catholike […]*, London, by Iohn Legatte, 1611, EEBO Editions, ProQuest, 2010; William PERKINS, *Catholico reformado […]*, London, [Richard Field], 1599, EEBO Editions, ProQuest, 2010.

[2] E kéziratról részletesen: BARICZ Ágnes, *Suri Orvos Mihály Catholicus reformatus-fordítása*, Erdélyi Múzeum, 2011/2, 23–42.

[3] *Puritans and Puritanism in Europe and America: A Comprehensive Encyclopedia*, eds. Francis J. BREMER, Tom WEBSTER, New York, ABC–Clio, 2006 (a továbbiakban: *Puritans and Puritanism*), 492.

[4] Perkins művei kiadásának gyakoriságáról, valamint azok különböző nemzeti nyelvekre való fordításáról lásd: *The Work of William PERKINS*, ed. Ian BREWARD, Abingdon, Sutton Courtenay Press, 1970, 613–632; hivatkozik rá W. B. PATTERSON, *William Perkins as Apologist for the Church of England*, The Journal of Ecclesiastical History, 2006, 253–254. Továbbá: Ian BREWARD, *The Significance of William Perkins*, Journal of Religious History, 1966, 113.

prédikátoraként működött. Ugyan kapcsolatban állt, cambridge-i kollégái révén, a szélsőségesnek tekintett presbiteriánus mozgalommal, és a királyi törvényszék az ebben részt vevő puritánok elleni eljárás során a vád tanújaként be is idézte őt 1591-ben (Perkins nem vallott kollégái ellen),[5] figyelmét nem annyira az egyházszervezési, mint inkább a teológiai, etikai kérdések kötötték le.[6]

Műveinek korabeli sikere „annak tulajdonítható, hogy a szélesebb, laikusabb körben is kibontakozó vallási érdeklődést ki tudta elégíteni egyszerű stílusú prédikációkban, közérthető traktátusokban kifejtett következetes s egyszersmind gyakorlatias kálvinista teológiájával."[7]

A szakirodalom többnyire Perkins írásainak puritán, kegyességi jellegét emeli ki,[8] kevésbé hangsúlyosan tárgyalva hitvédelmi munkásságát. Ennek kapcsán figyelmeztet néhány kutató arra, hogy e hangsúlyeltolódás elfedi azt a tényt, hogy William Perkins tulajdonképpen az Erzsébet-kori angol államegyház (a Church of England) meghatározó jelentőségű apologétája is volt, aki azonban nem az államegyház szempontjából szélsőséges puritán nézetek, hanem a római katolikus egyház tanai ellen kívánta megoltalmazni egyházát, írásaival pedig ennek tanításait igyekezett terjeszteni.[9] Hitvédelmi tevékenységének korabeli megítélése azonban nem volt ennyire egyértelmű.

A reformed Catholike[10] című vitairata 1597-ben, Cambridge-ben jelent meg, és a 17. század első felében nemzetközi sikerkönyvnek számított. Angliai népszerűségét és hatását bizonyítja egyrészt az, hogy 1621-ig hazájában még négy önálló kiadást ért meg, miközben megjelent Perkins összegyűjtött műveinek köteteiben is,[11] másrészt pedig az, hogy megjelenése után nem sokkal angol nyelvű cáfolata, majd arra írt ellencáfolatok láttak napvilágot.[12]

[5] Az eset részleteit lásd: Rosemary A. SISSON, *William Perkins, Apologist for the Elizabethan Church of England*, The Modern Language Review, 1952, 500–502. A magyar szakirodalomban ugyanerről: KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága*, KvKt, 1991, 40.

[6] Mindazonáltal egy 1586-os prédikációjában felszólalt az angol egyház liturgiájának egyes elemei (például az úrvacsora vétele közbeni térdeplés) ellen. *Uo.*, 39; PATTERSON, *i. m.,* 256–257; *Puritans and Puritanism*, 197.

[7] KOLTAY, *i. m.,* 40. Törekvése a teológiai tanok gyakorlatba ültetési, a mindennapi életben való alkalmazási lehetőségeinek bemutatására szorosan köthető a cambridge-i Christ College-ban is elterjedt rámista elvekhez. Donald K. MCKIM, *The Functions of Ramism in William Perkins' Theology*, The Sixteenth Century Journal, 1985, 503–517.

[8] A Perkins munkásságát tárgyaló angolszász szakirodalom számbavétele: PATTERSON, *i. m.,* 252–256.

[9] SISSON, *i. m.,* 495–502; PATTERSON, *i. m.,* 252–269.

[10] STC 19735.8.

[11] PATTERSON, *i. m.,* 267.

[12] A katolikus egyház részéről William BISHOP, a későbbi angliai katolikus püspök készítette el és jelentette meg a cáfolatot 1604-ben (*A reformation of a Catholike deformed […]*, England, by the English secret press, STC 3096), erre pedig 1606-ban két válasz is érkezett: az angol államegyház hivatalos válaszadója Robert ABBOT lelkész, később Salisbury püspöke volt (*A defence of the Reformed Catholicke […]*, London, impensis Georgii Bishop, Part 1, 1606, STC 48; Part 2, 1607, STC 49), a másik ellencáfolat szerzője pedig a puritán szellemiségű, egykori cambridge-i tanár, a londoni Gresham College teológiaprofesszora, majd egy északlondoni plébánia lelkésze, Anthony WOTTON (*A defence of M. Perkins booke, called A reformed Catholike*

Az angol protestánsok osztatlan tetszését és megbecsülését azonban nem nyerte el.

Rosemary A. Sisson a Perkins írására válaszoló katolikus William Bishop munkája, valamint a Bishopot a canterburyi érsek megbízásából cáfoló Robert Abbot műve előszavának vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy a korabeli angol államegyház nem tekintette a könyvet megfelelő minőségű hitvédelmi iratnak, és nem fogadta el Perkinst egyházuk hivatalos apologétájának.[13] Ennek oka az, a kutató érvelése szerint, hogy Perkinst kapcsolatba hozták a presbiteriánusokkal, éppen a fentebb említett 1591-es királyi törvényszéki ügy következményeként.[14]

Nem várva meg a Church of England vitairatot illető, pár évvel később kinyilatkoztatott véleményét, 1598-ban megjelent az *A reformed Catholike* némileg bővített változata,[15] amely alapját képezte a már 1599-ben elkezdődő, az európai kálvinista hívők katolicizmussal szembeni védelmének biztosítása céljával készülő fordítások sorának.

A vitairatot körülbelül féltucatnyi nyelvre fordították le a korban: elsőként spanyolra, majd azt rövidesen latinra; a nemzeti nyelvű fordítások nagy része a latin kiadásból készült.[16]

[…], London, Felix Kyngston, 1606, STC 26004). Ez mindössze a vita első körét jelentette, egészen az 1620-as évek közepéig adtak ki újabb és újabb ellencáfolatokat az érintett felek.

[13] Előszavában William Bishop elismerő megjegyzést tesz Perkins munkájának tudós voltára, valamint arra a korrektségre, amelyet az többnyire érvényesített a felek érveinek bemutatásakor. E Perkins-cáfolatra készített ellencáfolatának előszavában Robert Abbot viszont azzal vádolja Bishopot, hogy az felnagyítja Perkins érdemeit csak azért, hogy saját érveinek győzelme fényesebbnek tűnhessen. És itt adja Bishop tudtára azt is, hogy Perkins nem a megfelelő személy az angol államegyház tanainak megvédelmezésére: „But we wold haue you to vnderstand, that the Church of England neuer tooke M. Perkins book to be a warrior in complete harnesse, or a chalenger for the field, but onely as a captaine training his souldiers at home, where he wanted much of that munition and defence wherewith he should endure the brunt of battell." („Akarjuk, hogy megértsed, hogy az angol egyház sosem tekintette Perkins mester könyvét teljes fegyverzetben álló harcosnak, vagy harcra kihívó félnek, hanem csak olyannak, mint a katonáival otthon gyakorló kapitány, aki sokat nélkülöz mindabból a munícióból és védelemből, amely kellene ahhoz, hogy kiállhassa a csata fergetegét." Fordítás: B. Á.) Idézi, valamint részletesen tárgyalja: SISSON, *i. m.,* 499–500. Ellenben Anthony Wotton válasza Bishop írására nagy elismeréssel értékeli Perkinst és annak hitvédelmi tevékenységét. Bishop ajánlását és az olvasókhoz írt előszavát is közli munkájában, a megfelelő helyeken bővítve azt saját kommentárjaival. Az olvasókhoz szóló előszóban Bishop, Perkins írói módszereinek értékelése után megjegyzi azt is, hogy épp a könyv e részének nyomtatása előtt hallotta Perkins halálhírét, amit igen sajnál, különösen amiatt, hogy így munkája már nem érkezik időben ahhoz, hogy Perkins lelki javát szolgálhassa. Wotton megjegyzése erre mindössze annyi, hogy Bishopnak igen kevés hasznára válna, ha Perkins még életben lenne, mivel nem volna könnyű dolga egy olyan ellenféllel. WOTTON, *i. m.,* 26.

[14] SISSON, *i. m.,* 500.

[15] *A Reformed Catholike: or, A declaration shewing how neere we may come to the present Church of Rome in sundrie points of Religion: and vvherein we must for euer depart from them: with an Advertisment to all fauourers of the Romane religion, shewing that the said religion is against the Catholike principles and grounds of the Catechisme,* printed by John Legat, printer to the Vniuersitie of Cambridge, 1598 (STC 19736). A továbbiakban: *A reformed Catholike.*

[16] A nemzeti nyelvű fordításokról és azok kiadásairól: BREWARD, *The Work…, i. m.,* 624–631; hivatkozik rá: PATTERSON, *i. m.,* 267; BREWARD, *The Significance…*, *i. m.,* 113. A latin kiadást alapul véve készült többek között az 1602-ben megjelent német fordítás (*Der Catholische reformierte Christ […]*, Herborn, Christoph Corvinus – Johann HEIDFELD munkája), az 1604-ben kiadott egyik holland fordítás (*De Ghereformeerde*

E latin *Catholicus reformatus*t tolmácsolta a magyar anyanyelvű hívek számára 1602-ben Suri Orvos Mihály, majd 18 évvel később Kecskeméti C./Sánta János is. Ez utóbbi fordítása 1620-ban jelent meg Kassán (RMNy 1214A), ez az, amit a szakirodalom ismer, és amit az első magyar Perkins-fordításként tart számon.[17]

Suri Mihály fordítása kéziratban maradt, és bár az évszázadok során többen tudtak róla és értékelték is, a modern szakirodalom számára mindeddig ismeretlen volt.[18]

2. A spanyol fordítás

Az *A reformed Catholike* 1598-as, második kiadásából készült spanyol *Catholico reformado*[19] 1599-ben jelent meg Londonban. A címlap, valamint az olvasókhoz szóló, C. D. V. monogrammal aláírt második ajánlás állítása szerint a fordítás elkészítője és egyben a kiadás anyagi támogatója Guillermo Massan nemesember volt.[20] A fordító személyéről ezen kívül mindössze annyi tudható még, hogy a latin *Catholicus reformatus* címlapja *angol* nemesként nevezi meg őt.[21]

Catholyck […], Middelburgh – Everard BOOTH utrechti lelkész munkája; míg Vincent Meusevoet schageni lelkész az angol kiadást használta az általa elkészített és ugyanabban az évben kibocsátott változathoz), valamint az 1607-es francia nyelvű kiadás (*Le Catholique réformé […]*, Lyon, François Le Febvre – Osée ANDRÉ fordítása).

[17] Perkins munkáinak magyar nyelvű kiadásairól, valamint azok hazai fogadtatásáról: BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., OSZK, 1946 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, 21), 87–91; KOLTAY Klára, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*, StudLitt, 28(1991), 99–114; KOLTAY, *Mester és tanítványa…, i. m.,* 39–44.

[18] Szathmári Pap Mihály kolozsvári teológiaprofesszor Bod Péter *Magyar Athenas*ához készített pótláskötetébe feljegyezte Suri nevét és munkája címét (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms. 404, 261). Szilády Áron irodalomtörténész is látta e fordítást (vélhetően 1871 nyarán, amikor Marosnémetibe tett látogatása alkalmával Kuun Gézával rendezték ez utóbbinak a Gyulay Lajos hagyatékából származó 15–18. századi „kincseket" tartalmazó magyar nyelvű kéziratgyűjteményét; lásd Kuun Géza Szilády Áronnak írt levelei, MTAK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 4438/190, 198); egyik datálatlan jegyzetkönyvébe rövid feljegyzést készített arról (MTAK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms. 62, 1a–2b). A kézirat közgyűjteménybe (az Erdélyi Múzeum Egyesület kézirattárába) kerülésének idején Erdélyi Pál, a kolozsvári egyetemi könyvtár akkori igazgatója a Magyar Könyvszemle 1907/4. számában megjelent éves jelentésében a könyvtár kézirattárának 1906-os gyarapodását illetően külön kiemelte gr. Kuun Géza hagyatékát, és azon belül is, egyebek mellett, Suri Orvos Mihály *Catholicus reformatus*át (359). Mindazonáltal az 1602-es magyar Perkins-fordítás léte nem került be az irodalomtörténeti köztudatba.

[19] *Catholico reformado. O una declaracion que muestra quanto nos podamos conformar con la Iglesia Romana, tal, qual es el dia de hoy, en diversos puntos de la Religion […]. Compuesto por Guillermo PERQUINO Licenciado en sancta Theologia, y trasladado en Romance Castellano por Guillermo Massan Gentilhombre, y à su costa imprimido*, London, Ricardo del Campo [Richard Field], 1599 (STC 19741). A továbbiakban: *Catholico reformado*.

[20] *Catholico reformado*, 3a–4b, különösen: 4a. Az első ajánlás a keresztény olvasókat megszólító szerzői levél.

[21] Massan nevét egyes kutatók Cipriano de Valerát rejtő álnévnek tartják (például Daniel EISENBERG, *Correspondence of John Bowle*, Cervantes: Bulletin of the Cervantes Society of America, 2003, 123–124), ez a feltevés azonban semmivel nem igazolt.

A C. D. V. monogram Cipriano de Valera (1532 k.–1602?), Londonban élő spanyol protestáns emigránst jelöli.[22] E Sevillából elmenekült volt szerzetes irodalmi tevékenysége jelentős: a katolikus egyház ellen írt traktátusok fordítása és kisebb részben szerzése mellett ő készítette el az 1569-ben, Bázelban megjelent első teljes spanyol Biblia javításait (az emendált, bővített változatot Amszterdamban, 1602-ben adták ki), a protestantizmus kálvini ágának híveként pedig spanyolra fordította Kálvin *Institúció*t is (Londonban jelent meg, 1597-ben).[23]

E Perkins-fordítást a spanyol nyelvű keresztények evangelizációja, valamint az Antikrisztus elleni harc eszközeként ajánlja.[24]

A *Catholico reformado* tartalmilag és formailag híven követi az angol eredetit, a fordító mindössze egyetlen feltűnőbb, de nem jelentős, javításnak is tekinthető szerkezeti változtatást hajt végre a szövegen (leválasztja a 22. fejezetet – *De los pecados de la Iglesia Romana* – a 21. fejezetből).[25]

3. A latin fordítás

A *Catholico reformado* latin fordítása *(Catholicus reformatus)* Hanauban jelent meg, 1601-ben.[26]

E fordítás elkészítőjéről hasonlóképpen keveset lehet tudni, nevét nem árulja el. Az ajánlás Theophil Richius (Theophil/Gottlieb Reich) ambergi tanácsost és számvevőt szólítja meg, és Majna-Frankfurtban keltezett, 1601. április 9-én.[27]

[22] A katolikusok által csak *a spanyol eretnek*ként emlegetett Valera életéről kevés forrás maradt fenn; életéről és tevékenységéről: *Bibliotheca Wiffeniana: Spanish Reformers of Two Centuries: from 1520: Their Lives and Writings According to the Late Benjamin B. Wiffen's Plan and with the Use of His Materials*, III, described by Edward BOEHMER, Strassburg, Karl J. Trübner, 1904, 147–175; Paul J. HAUBEN, *Three Spanish Heretics and the Reformation: Antonio del Corro – Cassiodoro de Reina – Cypriano de Valera*, Genève, Librairie Droz, 1967 (Études de Philologie et d'Histoire, 3), 108–121; A. Gordon KINDER, *Religious Literature as an Offensive Weapon: Cipriano de Valera's Part in England's War with Spain*, The Sixteenth Century Journal, 1988, 223–235.

[23] Valera irodalmi munkásságáról bővebben: KINDER, *i. m.*, 225–235; BOEHMER, *i. m.*, 152–156.

[24] *Catholico reformado*, 4a–b.

[25] *Catholico reformado*, 288. Az angolban itt csupán új bekezdésben folytatódik az érvelés, bár a tartalomjegyzék jelzi, hogy a 331. lapon kezdődik a 22. fejezet, és attól kezdve a fejlécben futó szöveg is megváltozik, vö. *A reformed Catholike*, 330.

[26] *Catholicvs Reformatvs: Hoc est, expositio et declaratio; quae ostendit quatenus Ecclesiae ex Dei verbo reformatae in multis ac diuersis religionis capitibus cum Ecclesia Rom. qualis ea hodie est, consentiunt, ac in quibus ac quatenus ab ea dissentiunt […]. Omnia primo conscripta et edita lingua Anglica à V. Cl. D. Guilielmo Perkinso, Cantabrigiensi Anglo, S. S. Theologiae Licentiato: deinde verò in Hispanicam linguam translata à D. Guilielmo Massano Nobili Anglo: nunc verò demum à quodam linguarum & veritatis studioso in Latinum sermonem conuersa,* Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1601. A továbbiakban: *Catholicus reformatus.* Antonius adta ki az 1603-as és 1608-as javított latin kiadásokat is.

[27] *Catholicus reformatus*, (2a)–(6b). Az ajánlás elején ez áll: „Viro amplissimo ac consultissimo D. Theophilo Richio […] D[omi]n[o] ac patrono obseruando S. P. P. F." A kontextus alapján legvalószínűbb, hogy az S. P. P. F. egy közhasználatú köszöntőformulát rövidít, mint például: *salutem, pacem, perpetuam felicitatem.*

A spanyol nyelvtudás és a majna-frankfurti keltezés, valamint az, hogy egy barátjánál talált példányból dolgozott,[28] valószínűsíti, hogy a fordító kapcsolatban állt a frankfurti spanyol protestáns közösséggel, amelynek egyik legizgalmasabb tagja a 16. század utolsó évtizedeiben Cassiodoro de Reina (1520 k.–1594) lutheránus teológus, bibliafordító volt.[29]

Az azonban biztosan állítható, hogy a fordító maga nem vallott lutheránus nézeteket, mivel Perkins írásának teológiai értelmét nem módosította a fordítás során,[30] munkája pedig Wilhelm/Gvilielmus Antonius hanaui, egyértelműen kálvinista nyomdájában jelent meg.[31]

Mindemellett azonban a latin fordításban több módosítás is található a (spanyolul hűségesen tolmácsolt) perkinsi szöveghez képest.

Munkamódszereit illetően az ajánlás szövegében jelzi a fordító, hogy sietve kellett dolgoznia, és nem annyira a szavak, mint az értelem hűséges visszaadására törekedett.

Felhívja a figyelmet arra is, hogy igyekezett javítani a spanyol szövegben talált hibákat: a szentírási helyeket pontosította, kiegészítette a hiányos hivatkozásokat – különösen a patrisztikai hivatkozásokra vonatkozik ez, valamint helyenként további patrisztikai idézettel támasztott alá egy-egy érvet.[32]

Betoldásai rendszerint pontosító, értelmező, illusztráló szerepűek, a teológiai értelmet nem módosítják.[33] Humanista műveltségről is tanúságot tett, amikor egy párszavas Pet-

A szóba jöhető variánsokra lásd *Abkürzungen aus Personalschriften des XVI. bis XVIII. Jahrhunderts*, Hrsgg. Rudolf LENZ, Uwe BREDEHORN, Marek WINIARCZYK, Stuttgart, Steiner, 2002[3] (Marburger Personalschriften-Forschungen, 35), 201. Elképzelhető esetleg, hogy a köszöntés után saját nevének kezdőbetűit is jelöli a fordító (például: *salutem plurimam* P. F.), nem támogatható viszont az a feltevés, hogy az S. P. P. F. a fordító monogramja, vö. Udo STRÄTER, *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1987 (Beiträge zur historischen Theologie, 71), 7.

[28] *Catholicus reformatus*, (4b).

[29] Az első teljes spanyol nyelvű protestáns bibliafordítás (Bázel, 1569) elkészítőjeként ismert Reina élete során a kálvinizmus és a lutheranizmus közt ingadozott (de Szervét Mihály tanainak követésével is megvádolták); az 1570-es évek végén hivatalosan is a lutheranizmust választotta, majna-frankfurti lutheránus prédikátorként (és sikeres selyemkereskedőként) halt meg. *Allgemeine deutsche Biographie*, XXVII, Leipzig, 1888, 720–722.

[30] A kijelentés a teljes szövegre érvényes, de különös figyelemmel vetettem össze az úrvacsoráról és a szabad akaratról szóló fejezeteket. *Catholicus reformatus*, 225–250, 15–35; *A reformed Catholike*, 185–204, 11–28.

[31] A nyomda szigorúan kálvinista profiljáról: Christoph STROHM, *Calvinismus und Recht: Weltanschaulich-konfessionelle Aspekte im Werk reformierter Juristen in der Frühen Neuzeit*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2008 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 42), 422–423; angol kapcsolatairól: Ian MACLEAN, *Learning and the Market Place: Essays in the History of the Early Modern Book*, Leiden, Brill, 2009 (Library of the Written Word, 9 – Handpress World, 6), 310–311.

[32] Fordítói módszereiről: *Catholicus reformatus*, (4b)–(5a). A pontosításokra, betoldásokra példa: *Catholicus reformatus*, 416 (egy hanyagul odavetett műcímet pontosít, vö. *Catholico reformado*, 298), 244 (a margón további érveket kínál Tertullianus egyik munkájára utalva), 311–313 (a spanyol csak megemlíti az egyházatya nevét, a latin fordító viszont beépíti a főszövegbe az idézett helyet, a margóra pedig több hosszú görög idézetet helyez, vö. *Catholico reformado*, 224–225) stb.

[33] Például: „Agnus paschalis dicitur transitus Angeli, qui Israelitarum domos, **dum Aegypti vniuersa primogenita interficeret,** transibat: cuius tamen transitus agnus ille tantummodo signum erat." *Catholicus reformatus*, 245. Kiemelés – B. Á. A kiemelt rész a fordító betoldása. Vö. *Catholico reformado*, 178.

rarca-idézet esetében munkájában 5–6 sornyit idézett olaszul, majd latinul is a megfelelő énekből.[34]

A fordítandó szövegből igen ritkán hagyott ki, és ezt többnyire jelezte is a margón.[35]

Egyes tartalmi és formai változtatásokkal a fordító polemikusabbá is tette a szöveget. Egyrészt az angolban és spanyolban a könyv részeinek címében használt *point*, illetve *punto* megnevezést a *controversia* szóval fordította (például: *The Second Point: Of Original Sinne*, *El segundo punto: Del pecado original*, *Controversia secunda: De peccato originali*). Másrészt közölte a margón az egyes fejezetek részeinek rövid tartalmi kivonatát, és jelölte az érveket meg ellenérveket, így könnyebben áttekinthetővé téve a tárgyalt teológiai kérdéseket, valamint elősegítve a szöveg mindennapi (akár hitviták során való) használatát is, hiszen a lapszélen közölt témák gyorsan elvezethették az olvasót az éppen szükséges részekhez.[36]

A fordító célja munkájával a protestáns igazság és a katolikus hamisság szélesebb körben való megismertetése, valamint a protestáns hitben való megerősítés volt.

Ilyenként rögtön alkalmazta is a vitairatot egy éppen aktuális helyzetben: az ajánlásban megszólított Theophil Reich még az év elején Caspar Schoppius (1576–1649), az 1598-ban katolizált német filológus nyílt levelének[37] címzettje is volt, amely levélben ez utóbbi katolizálásra próbálta rábeszélni Reichot. E levél érvei ellen kívánta cáfolatokkal felvértezni a tanácsost az ismeretlen fordító.

Megjegyezte ajánlásában azt is, hogy Schoppius levelének nagy részét tulajdonképpen Edmund Campion, angol jezsuita *Tíz okok*[38] című írásának bőséges átvétele teszi ki, amelyet azonban a protestáns tudósok már régen megcáfoltak, de ugyane célra a Perkins-fordításban olvasható érvek is tökéletesek.[39]

Talán részben ennek is betudható, hogy pár évvel Perkins-fordítása elkészítése után Suri Mihály is fontolgatta a „magyar Campianus" cáfolatát – azt mindenképpen tudhatta, érveket hol találhat ellene.[40]

[34] Perkins angolul (*A reformed Catholike*, 9), a spanyol fordító pedig spanyolul közli a Petrarca-sort (*Catholico reformado*, 8). Az olasz és latin nyelvű strófát Róma romlásáról lásd: *Catholicus reformatus*, 10.

[35] Kihagyásai nem értelemmódosítók, lásd például: *Catholicus reformatus*, 384 (itt egy bizonyítást alátámasztó példák sorából hagyja el az utolsót, vö. *Catholico reformado*, 273), 418 (itt a kihagyás mellett egyben betoldást is találunk: a fordító felindultságát jelezve betold egy „Deus bone!" felkiáltást a szörnyűség kapcsán, amelyet a katolikusok a házasságtörés/prostitúció tolerálásával megengednek. Ugyanakkor míg a spanyol szöveg tárgyilagos hangvétellel részletezi a problémát, a latin rövidre zárja a szemérmetlen illusztrációt – vö. *Catholico reformado*, 300) stb.

[36] Az angol eredetiben, és így a spanyol fordításban is, igen kevés lapszéli jegyzet van, és azok szinte kivétel nélkül irodalmi hivatkozások.

[37] E tízlapnyi levelet Schoppius az 1600-as szentév során kibocsátott egyik pápai bullát kommentáló írásához csatolta, vö. Gasperis SCHOPPI *Erga, Anni Iubilaei siue De Indulgentiis Commentarius: Cui accessit Bulla Indictionis Jubilaei, & Annotationes in eandem*, Monachii, Henricus, 1601, 11a–15b.

[38] *Rationes decem […]*, Henley-on-Thames, S. Brinkley, 1581 (STC 4536.5).

[39] *Catholicus reformatus*, (3b)–(4a).

[40] Veresmarti Mihálynak tudomása volt arról, hogy Suri készült megválaszolni az 1606-ban és 1607-ben is megjelent magyar Campianus-kiadást (RMNy 943, 952), arról azonban nem, hogy végül elkészült-e az ellen-

4. Suri Orvos Mihály 1602-es Catholicus reformatus-fordítása

Suri Orvos Mihály (†1633?) kálvinista lelkész neve a szakirodalomban általában ismertebb kortársaival (Szenci Molnár Albert, Miskolci Csulyak István, Veresmarti Mihály) való kapcsolata, valamint a korabeli egyházi életben vállalt szerepe révén jelenik meg.

Debreceni tanulmányai után 1600–1602 között Heidelbergben és Herbornban peregrinált. Rövidebb Nagyszombat környéki lelkészi, esperesi szolgálatot követően pedig, 1614-től haláláig sárospataki városi lelkészként működött.[41]

Ismert irodalmi munkássága csekély: három egyetemi disputációja,[42] egy Johann Philipp Pareust és Paul Melissus Schedét dicsérő epigrammája,[43] valamint néhány levele maradt fenn.[44]

E sokáig lappangó *Catholicus reformatus*-fordítást[45] Suri peregrinációs ajándékként készítette patrónusának, a nagyszombati Asztalos Andrásnak. 1601 őszén, Herbornban találkozhatott a Hanauban frissen megjelent latin Perkins-vitairattal,[46] fordítása ajánlását pedig 1602. március 1-jén keltezte, Heidelbergből való hazaindulása előtt nem sokkal.[47]

irat. VÖRÖSMARTI Mihály kálvinista prédikátor *Megtérése históriája*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Argumentum, 1992, 38–42.

[41] HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 320. Suri Mihály életéről részletesen: BARICZ, *i. m.,* 24–27. Itt kell helyesbítenem azt a kijelentést, miszerint Suri a városi lelkészség mellett rövid ideig, 1620 körül, tanított is a sárospataki iskolában. Egy levél téves értelmezése vezetett erre a következtetésre, azonban azt a levelet Suri nemcsak saját, hanem többek nevében írta, mások mellett a pataki iskola tanítómesterei nevében is, így a zárásában olvasható „scholában tanitó-mesteri" megjelölés ez utóbbiakra vonatkozik, nem pedig Suri Mihályra. *Uo.*, 25.

[42] David PAREUS, *Collegiorum theologicorum […] decuria una […],* Heidelbergae, Rhodius, 1611, 179–188, 238–243, 326–336.

[43] Kiadta GÖMÖRI György, *Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai*, MKsz, 2006, 478–483, különösen: 482.

[44] Szenci Molnár Albertnek küldött levelei kiadva: SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, jegyz., kiad. DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1898, 124–125, 129–130, 314; az ifj. Rákóczi Zsigmondnak írt 1620-as levelét közölte SZILÁGYI Sándor, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1880, 361–363.

[45] *CATHOLICVS REFORMATVS az az MEG MAGYARAZASA ES MVTAtasa az Istennek igejeböl az meg' tiztetatot Annya-szent egyhazak menyere sok es külömb külömb reszeiben az hütnek az Romaj Ecclesiaval (a' minemö az most) eggyet ertnek, es attol mellyekben s medig' külömboznek, ugy annyera hogy a' mellyekben soha aval egyet ne köllessek ertennyök. […] Mind ezek elöször iratattanak, es kijs boczatattanak Angliai nyelven, az Tudos es tekentetes firfiutol, Cantabrigiai Gwilielmus Perkinsustol. SS. Theologiae Licentiato: annak utanna Hispaniai nyelvre fordetatot az Angliai Nemes Gvilieilmus* [!] *Massanustol: Harmaczor az nyelveknek es igazsagnak egy valami szeretöjetöl Deaka tetetöt: most penig' immar Magyarrais fordetatot SVRJ ORVOS MIHALY ALTAL.* HAIDELBERGABAN. M. D. CII. Lelőhelye: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, jelzete: Ms. 1430. A továbbiakban: KvEKvt, Ms. 1430.

[46] A herborni akadémiára 1601. szeptember 24-én iratkozott be: *Die Matrikel der hohen Schule und des Pädagogiums zu Herborn*, Hrsgg. Gottfried ZEDLER, Hans SOMMER, Wiesbaden, Bergmann, 1908, 859. tétel. Elképzelhető, hogy tudomása volt a Szenci Molnár Alberttel kapcsolatban álló Johann Heidfeld ebersbachi lelkész éppen 1601 utolsó hónapjaiban készülő német Perkins-fordításáról *(Der Catholische reformierte Christ)* is.

[47] KvEKvt, Ms. 1430, (6b).

Asztaloshoz írt ajánlása alapján Suri számára a Perkins-munka legfontosabb erénye annak a protestáns és katolikus felekezetek közti vitákban való gyakorlati hasznosítási lehetősége volt.[48]

Kéziratának szerkezete híven tükrözi a latin kiadvány szerkezetét, fordításának szövege pedig rendszerint hasonló szigorúsággal követi a latin változatot.

A továbbiakban, Kecskeméti C. János 18 évvel később elkészült *Catholicus reformatus*-fordításával is összevetve,[49] Suri szövegének terminológiai, stilisztikai megoldásait vizsgálom.

Ami a két magyar fordítás kapcsolatát illeti, nem találtam bizonyítékot arra, hogy Kecskeméti ismerte és használta volna Suri munkáját a sajátja elkészítésekor.

A latin szöveg teológiai értelmét egyik magyar fordító sem látta szükségesnek módosítani, sőt, mindketten igyekeztek a leghívebben tolmácsolni azt. Más jellegű változtatások azonban előfordulnak.

Úgy tűnik, Suri nem tartotta annyira fontosnak a témamegjelölő marginális jegyzetek szerepét, mint a latin fordító, mivel gyakran elhagyta azokat; a szerzőkre, művekre vonatkozó lapszéli hivatkozások azonban nem hiányoznak.[50] Kecskeméti fordításában szinte maradéktalanul megjelenik mindkét típusú lapszéli jegyzet.

A kihagyások mellett a fordítás során itt-ott meg is toldotta a szöveget Suri.

Filológiai pontosság-igénye mutatkozik meg abban, hogy javította a szentírási helyek téves versszámait, valamint abban, hogy egy zsoltárvers vitatott értelmezését tárgyaló rész fordításakor margón közölte a szóban forgó passzust héber nyelven is.[51] Ez a héber részlet nem szerepel sem az eredetiben, sem az itt tárgyalt többi fordításban.

További betoldásai rendszerint értelmező, magyarázó szerepűek, általában egy-egy latin kifejezés világosabb tolmácsolását szolgálják.[52]

[48] Perkins írását annak világossága és a hitbeli kérdések tárgyalásának módszere miatt tartotta különösen hasznosnak a hazai olvasók számára. Az ugyanis bemutatja a két felekezet egymással megegyező tanításait, de utána a hitrendszerek közti összebékíthetetlen különbségeket is, cáfolva a katolikus álláspontot, valamint megerősítve a sajátját. KvEKvt, Ms. 1430, (5a).

[49] *Catholicvs reformatvs, az az egynehany vetelködes ala vettetet hitnek agazatinak magyarázattya […]. Mostan immár magyarra fordittatot* KETSKEMETI *C. Ianos vngvari praedikátor által*, [Kassa, Festus], 1620.

[50] Meg kell jegyezni azonban, hogy egy alkalommal éppen ő emelt ki a szövegből egy bizonyára fontosnak ítélt részt („Objectum fidei justificat"), és helyezte azt a lapszélre. KvEKvt, Ms. 1430, 79. Időnként, a szöveg befogadását megkönnyítendő, a szerzőkre, művekre való szövegközi hivatkozásokat, a szövegbe ékelt szentírási helyjelöléseket is margóra tette: KvEKvt, Ms. 1430, 6, 11, 93. stb. A magyar változatból értelemszerűen kihagyta azokat a lapszéli jegyzeteket is, amelyekben a latinra fordító reflektált a spanyol szövegre, például: „Hic plura habet Hispanicum exemplar" és „Rursum aliter exemplar Hisp." *Catholicus reformatus*, 384. Vö. KvEKvt, Ms. 1430, 246.

[51] A héber szavak betoldásával, használatával vélhetően az akadémiákon megszerzett tudását is illusztrálni kívánta. KvEKvt, Ms. 1430, 139 és (2b).

[52] A továbbiakban a különböző fordításokból származó részletek idézésekor a fordító nevével jelzem a forrást (a latin fordítás esetén azzal, hogy *latin*), majd ezt követi a lapszám. Kiemelések: B. Á. – SURI, 13, a szabad akaratról: „ö magatol nem volt munkas, hanem cziak szenvedö **mint egy töke**". Latin, 21: „ex seipsa actiua non fuerit, sed solummodo passiua". KECSKEMÉTI, 21: „magától nem volt czeleködö, hanem czak szenvedö". – A latinnal kapcsolatos megjegyzést tesz: SURI, 51, a megigazulás okáról: „Elsö és fö különbseg' vagyon annak okarol **(ezt az Deakok materianak mondgiak)**". Latin, 80: „Prima & praecipua dissensio est de

A szentírási idézeteket a latin alapján maga fordította, Kecskeméti szövegében viszont az újszövetségi idézetek gyakran nagyon közel állnak Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordításának (RMNy 584) megfelelő verseihez, többször egyeznek is azokkal.[53]

A teológiai terminológia fordításával csak egészen specifikus esetek tárgyalásakor adódtak nehézségei Surinak, ilyenkor a latin megfelelőt is feltüntette a magyar mellett, vagy rövid magyarázatot szúrt be a kérdéses kifejezés után.[54]

Úgy tűnik, a két magyar szöveg a teológiai terminusok terén nem hoz újításokat. E szókincset illető fordítási megoldásaik nagyrészt hasonlók vagy egyezők, azonban következetes eltérések is megfigyelhetők. Az összevetéshez az úrvacsorát tárgyaló, 10. fejezetet vettem alapul, és a néhány fontosabb eltérés kimutatása mellett azok lehetséges eredetét is megpróbáltam körvonalazni.

Előfordul, hogy egy-egy dogmatikai kérdés, egy-egy fogalom fordítása érthetőbb és szabatosabb megfogalmazásban olvasható Kecskemétinél, aki bevallottan inkább az értelmet kívánta visszaadni munkája során. A forrásszöveghez való erős ragaszkodás Surinál helyenként nehezebben érthető magyarázatokat eredményezett.[55]

Suri fordításában a latin terminus olvasható az olyan fogalmak esetében, mint *sacramentom*, *transsubstantiatio*,[56] míg Kecskeméti inkább ezek magyar megfelelőit alkalmazta (*szentség*/*szentséges jegyek*/*Úr vaczoráia*, valamint *allat szerent valo valtoztatas*).[57] Egyikük eljárása sem volt egyedülálló a korban: a magyar nyelvű teológiai munkák általában használták e fogalmak latin nevét, vagy azt is,[58] de például Félegyházi Tamás, a szentségekről és az úrvacsoráról írt tanításában következetesen a magyar szóhasználatot érvényesítette.[59]

materia, siue causa eius". KECSKEMÉTI, 97: „külömbözés vagyon az megh igazulásnak materiajáról, avagy okárol".

[53] KECSKEMÉTI, *Catholicus reformatus*, 1 (Jel 18,4); 25 (1Kor 2,14); 167 (2Tim 3,16–17); 193 (1Kor 7,7) stb. Az ószövetségi idézeteket ő maga fordította, nem használta a Vizsolyi Biblia megoldásait.

[54] SURI, 154: „Masodik cziuda, hogy ot legyenek **az neminemöségek az az az kenier fejersege, nagysaga & az bornak szinie & minden segetsegneköl es absque subiecto**." KECSKEMÉTI, 242: „2. Csuda, hogy az szentségben **czak valami forma és abrázat vagyon, valosagh vagy állat nélkül**." Latin, 247: „Secundum, quod sint ibi **accidentia absque subiecto**."

[55] Például a *transsubstantiatio* tanának fordításakor: SURI, 145: „az Romai ecclesia tanet es oltalmaz Allat szerent valo el valtozast, mellyet hely szerent valonak akarnak lenni, testinek, es az Christus testenek allatia szerent valo jelen letet az Sacramentombeli jeleknel, mely leszen az keniernek es bornak allatianak Christus testeve es vereve valo valtozasa es fordulasa altal." KECSKEMÉTI, 226–227: „az Romai Anyaszentegyhaz tanittya és oltalmazza az alat [!] szerént valo valtoztatast, ugy hogy az kenyer es az bor az ige mondas utan, Christusnak valoságos testévé es véreve változzek, és immár azok az iegyek többe, nem kényer sem bor, hanem valoságos és állat szerént valo teste, és vére."

[56] Bár ez utóbbit fordította is: *állat szerent valo elvaltozas*. KvEKvt, Ms. 1430, 147.

[57] KECSKEMÉTI, *Catholicus reformatus*, 221–237.

[58] Valamivel később Szenci Molnár is a latin változatot preferálta *Institutio*-fordításában: P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása*, kísérő tanulmány SZENCI MOLNÁR Albert *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás […]*, Hanoviae, 1624 hasonmás kiadásához: Bp., Balassi, 2009 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 43), 26.

[59] FÉLEGYHÁZI Tamás, *Az kereztieni igaz hitnek reszeirol valo tanitas […]*, Debrecen, Rodolphus Hoffhalter, 1583, 405–431.

Az úrvacsora szentségéről, a Krisztusnak az úrvacsorában való jelenlétét jelző kenyérről és borról Suri mint *jel*ről, *Sacramentombeli jelek*ről (latinban: *signis sacramentalibus*) beszél.[60] Kecskemétinél erre a *jegyek*, *szent jegyek*, *szent jegyekkel valo jelen lét* kifejezéseket találjuk.[61] A 16. század második felének helvét irányú, magyar nyelvű teológiai munkáiban (káték, tanítások) rendszerint a *jegy*, *szent jegy* kifejezés olvasható a tárgyalt esetben – különösen következetesen Melius Péter és Félegyházi Tamás írásaiban.[62] A *jel* megfelelő hasonlóan következetes használata viszont Szikszai Hellopoeus Bálint artikulusaiban regisztrálható.[63] Ennek alapján ugyan nem állítható, hogy Suri fordítása során Szikszai Hellopoeus gyakorlatát követte (terminológia-használatukban vannak további szószerinti egyezések, de eltérések is), az viszont feltételezhető, hogy ismerte azt.

Kevesebb precizitással járt el a *communio*, *communicatio* igék és ezek származékai esetében, rendszerint nem tett különbséget köztük, hanem a *közösülés*/*közösölés* szóval fordította azokat. Így például az úrvacsorát vevők *közösülök/közösölök*, valamint *Krisztussal való közösülés*ről, az Isten igéjének *közösölhetetlen* voltáról beszél. Kecskemétinél a *vevök*, *vétel*, *közlés*, *közölhetetlen* megfelelőket találjuk, és kizárólag a *communió*t fordította (ritkán) a *közösülés* szóval.[64]

Bár nem az úrvacsoratannal kapcsolatos, de talán Suri magyar nyelvű teológiai olvasmányairól, szövegismeretéről árulkodik, hogy az emberi akarat jellemzőiről szóló részt fordítva szükségét érezte egy magyarázó betoldásnak: „ö magatol nem volt munkas, hanem cziak szenvedö **mint egy töke**" (a fordított latin szó: *passiua*, vö. 52. jegyzet). Azonos kontextusban hangsúlyos szerepet Melius katekizmusában kap a tőke szó: „Hát **tőke** az ember? A megtérítés előtt hasonló az óember a holttesthez és a **tőkéhez**."[65]

Az úrvacsoráról szóló fejezet vizsgálata alapján elmondható, hogy Suri rendszerint precízen fordítja és következetesen használja a teológiai terminusokat, szóhasználata megfelel a kor magyar nyelvű, helvét irányú teológiai irodalmában olvashatónak.

Az egyezéseket és eltéréseket figyelve az tűnik körvonalazódni, hogy Suri magyar teológiai szókincsét erőteljesebben Melius Juhász Péter és talán Szikszai Hellopoeus Bálint, míg a Kecskemétiét (jóval határozottabban kijelenthető módon) Melius és különösen Félegyházi Tamás munkái befolyásolták.

[60] KvEKvt, Ms. 1430, 141–152.

[61] KECSKEMÉTI, *Catholicus reformatus*, 221–237.

[62] *MÉLIUSZ katekizmusa*, kiad. BUCSAY Mihály = *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., 1973 (Studia et Acta Ecclesiastica, 3), 250–255, a továbbiakban: *Méliusz katekizmusa*; FÉLEGYHÁZI, *i. m.*, 387–404.

[63] SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint, *Az my kereztieni hitönknek es vallasonknak harom fü articvlvssarol […]*, Debrecen, Komlos, 1574, 64b–75a.

[64] KvEKvt, Ms. 1430, 141–145 (bár a 144. lapon a *vevök* megfelelőt is használja); KECSKEMÉTI, *Catholicus reformatus*, 221–227. (Félegyházinál ebben a kontextusban a *vétel*, *közlés*, Szikszai Hellopoeusnál a *üeuök*, *egyesülés*, *közles*, Meliusnál a *veuö*, *részesülés* kifejezések olvashatók.)

[65] *Méliusz katekizmusa*, 55.

Suri szövegében időnként nehézkesebb a teológiához nem kapcsolódó, például közigazgatási, jogi terminusok[66] vagy a stilisztikai szakkifejezések fordítása,[67] de a már bevettnek számító terminológia ismerete e téren is regisztrálható.[68]

Latinos szerkezetek szép számban találhatók e fordításban (ahogyan a Kecskemétiében is), ugyanakkor egyértelmű az is, hogy Suri tudatosan – és sok esetben sikerrel – törekedett a magyaros fogalmazásra. Gyakran használta a beszélt nyelv szófordulatait, magyaros kifejezéseket, mint például: *azon szem pillantasban*, *ezt mondgia az a jambor*, *azt mondgia magyaran az Zent Lelek*, *hogy elegsegessen füllerröl füllerre eleget tegyünk* stb.[69]

Fordításának nagy erénye még a szemléletesség és stilisztikai változatosság, akkor is, ha sokszor mindössze a latin szavak precíz fordításának köszönhető. Például: „Szive minden hivönek ollian mint egy hoszu es szoros szajo edeny: azt ha valaki az tengerben meretti, nem telik meg' mindgiarast viszel, de miert hogy az **menes** melyen az visz be **cziurog**, szoros, az visz czak cziöpönkent **cziöpög'** be."[70]

[66] Például a konverzió két típusának tárgyalásakor: Latin, 386: „Conuersio porro duplex est, **Actiua & Passiua**." SURI, 248: „Az meg' teres penig avagy fordulas ket fele, **Eröködö munkas es türö szenvedö**." KECSKEMÉTI, 375: „Az meg térés penig kettö, az egyik **Csélekedö, az masik szenvedö**." – Az elégtételről szóló fejezet bevezető részében pedig, a törvény által szabályozott büntetéseket tárgyalva: Latin, 144: „**Satisfactio ciuilis**". „**Politicae** quoque **satisfactiones** sunt mulctae pecuniariae, aliaeque animaduersiones in eos; qui leges violant: item supplicia capitalia facinorosorum." Suri, 91: „**Varosi elegtetel**". „Vadnak **piaczi** [lapszélen magyarázza: „**tervenbeli**"] **eleg tetelekis**, penz birsag', es egyeb büntetesök azoknak, kik az törvent meg' szegik: ismet az gonoszaknak fejekben jaro büntetesök." KECSKEMÉTI, 139–140: „**Külsökepen valo elég tétel**". „**Polgari rend szerent valo elég tételis** vagyon, mely nem egyéb, hanem pénzel és egyéb modon valo büntetéssel leszen, az törvénnek megh szegeseiért, avagy az gonosságért valo fö vétel."

[67] A stilisztikai, poétikai szaknyelv nehézségei: Latin, 125: „Quare, loquendi **formula figurata** est dicere; Iustificamur fide." SURI, 79: „Annakokaert igy szolanni: hüttel igazetatunk meg'; **az köszönseges szolasnak formaja felet vagyon**." KECSKEMÉTI, 120: „Ez azert az szollásnak formaia, meg igazittatunk hittel, **hasonlatossag szerént valo**."

[68] Használja a bevett terminológiát: Latin, 39: „peccatum hic dicatur **impropriè**". SURI, 25: „az bün it **nem az ö tulaidon jedzeseben vetessek**". KECSKEMÉTI, 38: „az bün **nem kivalképpen való jedzésben vetetik**".

[69] KvEKvt, Ms. 1430, 15, 152, 4, 92.

[70] KvEKvt, Ms. 1430, 36. KECSKEMÉTI ebben az esetben nem túlságosan figyelmes a stilisztikai részletekre (56): „Akar mely hivö embernekis szive ollyan mint amaz hoszszu és szoros nyaku edeni, mellyet ha valaki az tengherben merit bé, nem mindgyárast telik bé vizzel, söt mint hogy az **menése**, mellyen az viz **bé megyen**, igen szoros, czak czeppenként **megyen be** az nedvesség." Latin, 56: „Cor cuiusque credentis est instar vasis longo & angusto collo praediti: id si quis demergat in mare, non impletur illico aqua; sed cum meatus, per quem aqua se **infundit**, sit angustus, **guttatim** solummodo humor sese **instillat**."

PETRŐCZI ÉVA

MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS, EGY TEOLÓGUS-FORDÍTÓ-GRAMMATIKUS A 17. SZÁZADBÓL

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Nem ez az első eset, hogy 17. századi, elsősorban puritán szellemiségű szövegátültetőkkel foglalkozom, főként természetesen a leginkább írói-műfordítói vénájú Medgyesi Pállal.[1]

Ezúttal azonban egy korábban csak érintőlegesen megemlített részletkérdéshez, a fordító mint nyelvész témakörhöz igyekszem közelíteni, annak a Mikolai Hegedűs Jánosnak a szellemi hagyatékára összpontosítva, aki epizodistaként számos korábbi írásomban felbukkant ugyan, de szövegátültetői munkássága, s a fordításaihoz kapcsolt, mai szemmel is helytálló fordításelméleti-módszertani írásai révén feltétlenül e mostani konferencia holdudvarába tartozik. Mielőtt azonban Mikolai Hegedűs legalább vázlatos teológusi-nyelvészi portréját megrajzolnánk, mindenképpen – ha jelentőségéhez képest méltatlan rövidséggel is – meg kell emlékeznünk egy korai, azaz Erzsébet-kori angol puritán szellemi rokonáról, Laurence Humphrey-ról (1527–1590) is. Humphrey-nak az anglikán eszméktől való eltávolodását jócskán elmélyíthették a kontinensen, kálvinista környezetben, Bázelban, Zürichben, Frankfurtban és Genfben töltött hosszabb időszakok, 1554–1558 között. 1558-ban Humphrey azért lépett be a genfi angol gyülekezetbe, mert Véres Mária – gyanús tengerentúli kapcsolatai miatt – megfosztotta őt a Magdalen College-ban betöltött pozíciójától. 1560-ban, I. Erzsébetnek köszönhetően, azonban nem csupán a „fellowship"-et, azaz kollégiumi oktatói rangját nyerte vissza, hanem 1560-ban regius professori címet, majd 1561-ben a Magdalen College elnöki székét is elnyerte Oxfordban. Humphrey-ról közismert, hogy nem csupán jeles teológus, s a Cambridge-hez képest alapjában véve nem-puritán Oxford lelkes „puritanizálója" volt, de tehetséges nyelvész és módszertani szakember is. Aki egyébként – heves katolicizmus-ellenességéért – a Papistomastix (pápistafaló) ragadványnevet is megkapta. Jelen témánk szempontjából – hatalmas, a fordítás problematikájához köthető publikációkészletéből – egy műve igazán sorsdöntő fontosságú, a Sir Thomas Wrothnak (mellesleg a Sidney-atyafiság egyik tagjának!) dedikált *De ratione interpretandi authores,* amely 1559-ben, Bázelban

[1] PETRŐCZI Éva, *Egy fordítás háttértörténete. Lewis Bayly: The Practice of Piety – Medgyesi Pál: Praxis pietatis* = P. É., *Fél-szentek és fél-poéták: Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából,* Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 5), 11–33; UŐ, *Régi bort új tömlőbe: Néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához* = UŐ, *„Nagyságodnak alázatos lelki szolgája": Tanulmányok Medgyesi Pálról,* Bp.–Debrecen, Barankovics István Alapítvány–Hernád Kiadó, 2007 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 4), 63–71.

jelent meg.[2] Humphrey fordításelméleti alapelvei olyan időtállónak bizonyultak, hogy még halála után négyszáz évvel is őt idézik a fordításelmélet tudományának egyik korai, de mindmáig autentikus megalkotójaként. Így Frederick M. Rener is őt citálja megkerülhetetlenül fontos könyve, az *Interpretatio: Language and Translation from Cicero to Tytler A fordító mint nyelvész* című fejezetében. Többek között ezt írja: „A fordításról szóló értekezésében Humphrey hangsúlyozza mindazokat az előnyöket, amelyekhez a trivium három szabad művészete, közelebbről a nyelvtan, a dialektika és a retorika juttatta a fordítót. Kijelenti [ti. Humphrey], hogy akadhatnak olyanok, akiknek véleménye szerint e három stúdiumnak semmi jelentősége [ti. a fordítók szempontjából!], mindazonáltal a valóság az, hogy e tudományok közül mindhárom fontos funkciót tölt be, mégpedig két szempontból: ezek segítik a fordítót az eredeti szöveg megértésében, s – ami még lényegesebb – magát a fordítás munkáját is gördülékenyebbé teszik… Humphrey azt a tényt akarta hangsúlyozni, hogy a nyelvtan jelentősége nem csupán általában alapvető fontosságú a tanulás szempontjából… hanem a fordításban különösen is az."[3]

Bár az idő szűkössége miatt a hosszabb citátumoktól tartózkodnunk kell, érdemes idéznünk a Rener-könyv Humphrey-ra vonatkozó konklúzióját, mert e sorok világíthatják meg igazán, illetve helyezhetik nemzetközi kontextusba Mikolai Hegedűs szenvedélyes „grammaticusi" utószavának jelentőségét. Illetve, ami talán még fontosabb: megerősítik azt a sejtésünket, hogy az Anthony Wotton és más korai angol puritánok szellemiségét továbbvivő, valószínűleg a londoni Gresham College-ban is megfordult, latinul jól tudó, hiszen Grosse művét a latin változatból, az angolba legfeljebb beletekintve fordító magyar peregrinus ismerhette, s a magyar viszonyokra igazította az ugyancsak harcos puritán és még harcosabb nyelvész-fordító Humphrey legfontosabb művét.[4] „Humphrey feltételezése abba a végkövetkeztetésbe torkollik, hogy a nyelvtan az egyik legfontosabb lépcsőfok a fordításban. Konkrétabban fogalmazva, amikor fordítani kezd, az átültetőnek vállalnia kell a nyelvész szerepét, azaz, saját munkájában kell alkalmaznia a nyelvészi munka három műveletét. Más szóval, 1. a hazahozott szavakat a *proprietas*, a *puritas* és a *perspicuitas* hármas kritériuma szerint kell megválasztania…" stb.[5]

Az angol–magyar kapcsolattörténet bármely kutatója számára igen komoly nehézséget jelent, hogy míg Mikolai Hegedűs hollandiai tartózkodásáról számos adatunk, „fogódzónk" van, addig – valószínűleg – sokkal rövidebb időtartamú, egy intézményhez nem is köthető angliai „röp-peregrinációjáról" igen kevés adat áll rendelkezésünkre. Így nem csoda, ha a közelmúlt egyik rá vonatkozó közleménye, Molnár Szabolcs *Mikolai Hegedűs János utrechti elvei* című dolgozata is hősünk hollandiai, s nem angliai időszakára összpontosít. Mestereire, az elveit esetlegesen formáló angolokra a Gresham College

[2] Humphrey részletes életrajza megtalálható: Charles Henry COOPER, Thompson COOPER, *Athenae Cantabrigienses,* II, Cambridge–London, Deighton, Bell, and Co.–Bella and Daldy, Feet street, 1861, 80, 85.

[3] Frederick M. RENER, *Interpretatio: Language and Translation from Cicero to Tytler,* Amsterdam–Atlanta, Edition Rodopi, 1989, 88.

[4] GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789,* Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 14), 88.

[5] RENER, *i. m.,* 89.

1645–1646 körüli történetébe belepillantva (ezek Gömöri György által megadott, feltételezett ott-tartózkodásának dátumai!) próbálhatunk következtetni.[6] Ahogyan azt jóformán minden Mikolai Hegedűssel foglalkozó kutató jelzi, az ő angliai tartózkodásáról, sőt, még a Gresham College-dzsal való kapcsolatáról sem maradtak fenn konkrét adatok. Gömöri György feltételezése szerint e jeles londoni intézmény tagjaival Bánfihunyadi János hozhatta össze hősünket, aki azonban itt nem matrikulált, nem lett „szabályos" hallgató, legfeljebb népszerű „public lecture"-sorozataik alkalomszerű látogatójaként fordult meg ott. Egy bizonyos, e kollégium egyik meghatározó, puritán eszméket valló teológiaprofesszora Anthony Wotton (1561–1626) volt. Wotton, aki William Perkins *A Reformed Catholicke*-jét, ezt a Magyarországon első puritán szövegként (igaz, ugyancsak latinból fordítva!) megjelenő könyvet a védelmébe vette.[7]

Közvetett Gresham-hatás lehet az is, hogy e kollégium a teológia igényes kutatása mellett a természettudományok s a rendszerező jellegű stúdiumok (amelyek körébe a nyelvészet is beleillik!) egyik angliai fellegvára volt. Márpedig a *Tüzes oszlop* fordításautószava alig egy évvel későbbre esik, mint Mikolai Hegedűs londoni tartózkodása![8]

Gömöri reálisnak tekinthető Gresham-hipotéziséhez még csak egy kiegészítő adat: John Ward oktatástörténeti könyvében[9] ezt olvashatjuk a Mikolai Hegedűs János londoni látogatásának valószínűsíthető idején ebben a híres tanintézményben teológiaprofesszori tisztet betöltő Thomas Hortonról: „Dr. Wallis, aki Cambridge-ben volt a tanítványa [ti. Hortoné], s aki halála után kiadta igehirdetései gyűjteményét, egy rövid életrajzzal, így jellemezte őt: »Kegyes és nagytudományú ember volt, ernyedetlen szorgalmú… jó textológus, igen képzett a keleti nyelvekben.«" Számunkra ebből a laudációból Horton textológiai és orientalista erényei lehetnek informatív értékűek; Mikolai Hegedűst, alig egy évvel a vele valószínűsíthető találkozás után a magyar nyelv „vékony állapotán" kívül akár még Horton példája is sarkallhatta legalább annyira grammatikusi, mint teológusi utószava megfogalmazása során. A fentiek figyelembevételével is tény és való, hogy Mikolai Hegedűsre elsősorban nem Anglia, s nem angol szellemi vezetők voltak döntő hatással, hanem a holland Gisbertus Voetius, akiről a *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* ezt írja: „Professzorként is nagy figyelmet fordított a papi szolgálat és a tudomány összekapcsolására."[10]

Bartók István igen alapos fordítástörténeti áttekintésében van egy mondat, amely – közvetve bár – ugyancsak abba az irányba mutat, hogy a nagynevű holland professzor Mikolai Hegedűs munkásságának egyik vezércsillaga lehetett. Bartóknál ugyanis ezt olvassuk: „Voetius Gisbert nem engedte, hogy munkáját *in vernaculas linguas* fordít-

[6] GÖMÖRI, *i. m.,* 88.

[7] Anthony WOTTON, *A Defence of Perkins' Booke called „A Reformed Catholicke" against the Cauils of a Popis(h) Writer, one B. p. or W. B. (i.e. William Bishop, bishop of Chalcedon), in his „Deformed Reformation",* London, 1606.

[8] Mikolai Hegedűsről lásd még: GÖMÖRI György, *Tselekedő, kiszéledő és magán-való: Egy elfeledett magyar nyelvújító,* Élet és Tudomány, 2005/3, 74–75.

[9] John WARD, *The Lives of the Professors of Gresham College,* London, printed by John Moore in Bartholomew lane, 1740, 70.

[10] Erich WENNEKER, *Voetius, Gisbert (1589–1676)*, http://www.bautz.de/bbkl/v/voetius_g.shtml (2012.02.27).

sák".[11] E megjegyzés arra utal, hogy Voetius ugyanolyan, vagy még szenvedélyesebben „deákos" elme volt, mint a magyarok. Még az is elképzelhető, hogy Alexander Grosse plymouthi prédikátor először 1641-ben megjelent, majd hamarosan latinra is lefordított munkáját, az *A Fiery Pillar of Heavenly Truth*t latinul ő adta Mikolai Hegedűs kezébe. Az angol eredeti helyett a latin fordítói nyersanyag kiválasztását mindenképpen – legalábbis részben – Voetius hatásának tulajdoníthatjuk, hiszen – mint Molnár Szabolcs is hangsúlyozza – Mikolai Hegedűs a nyilván Angliából hozott eredeti szöveget mutatta meg utrechti mesterének.[12]

Arra nézvést, hogy Mikolai Hegedűs miért is választotta a szövegromláshoz, félreértésekhez is vezethető fordításból-fordítást, még egy további, az ő tollából származó választ is kapunk, a Grosse-átültetés nevezetes, a tizenkilencedik század óta oly sokszor idézett utószavából, amelyet Toldy Ferenc is közöl, *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig* című, a magyar nyelvészet fejlődéstörténetének felvázolására vállalkozó kiadványában.[13]

Igaz, Toldy e fontos könyvében csak a „némely nyelvészeti érintések" sorába rendeli a Mikolai Hegedűs János-szöveget, mégis ez a megjelenés sarkallta későbbi kutatásokra Szily Kálmánt, aki – okkal-joggal – a „Debretei Márton Uramnak" címzett, ugyancsak nyelvészeti fejtegetésekben gazdag parainesis szerzőjében is Mikolai Hegedűst üdvözli szerzőként, amelyet korábban – tévesen – az ugyancsak Hollandiában peregrináló, s ugyancsak puritanizmus-közeli Csepregi Turkovics Mihálynak tulajdonítottak.[14] Mikolai Hegedűs János szerzőségét itt Szily éppen a *Tüzes oszlop* egyik passzusa alapján ismeri fel: „Ugyancsak 1648-ban, ugyancsak Hollandiában jelent meg külön czimlapokkal, de egybekötve, 4 magyar munka, ugyanegy szerzőtől, Mikolai Hegedűs Jánostól (RMKT I. 812, 813, 814, 815. sz.). Az első nyomtattatott Ultrajectomban, a Tavaszi második howban, a következő Trajectomban, Böjt-elö Howban, a harmadik (Ultrajectomban, a Nyári első howban). Ismerős hang: how üti meg a fülünket és a jó nyomon járás biztos reménysége száll lelkünkre. Az első munka (a *Tüzes oszlop!*) végén (134–138) egy utószót találunk, a mely teljesen igazolja reménységünket: »írjunk w betűt az ilyen szók után mint ovv, hivv, szivv, pl. ow Testamentum, hiw szolga stb.«"[15] Ilyen elkötelezett nyelvészeti-nyelvművelői érdeklődést minden időben a latin nyelv erőteljes vonzásában élő tudósok-fordítók mutattak.

Belepillantva ezek után az utószóba, emeljük ki e sokat elemzett szöveg számos tanulsággal szolgáló, ezúttal nem hangtani-helyesírási, hanem a magyar szaknyelv-alkotást érintő részletét: „Keresztyén Olvasó, ezen fordításbéli munkám közben, egy nagy akadályra találtam, mellyet által sem hághattam, elkerengeni sem akartam. Akadálynak

[11] BARTÓK István, *„Szükséges azért a jó fordítás, és hasznos…" Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi irodalom kritikatörténetéhez,* ItK, 97(1993), 468.

[12] MOLNÁR Szabolcs, *Mikolai Hegedűs János utrechti elvei,* Erdélyi Múzeum, 67(2005), 95–105.

[13] TOLDY Ferencz, *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig,* Pest, Eggenberger Ferdinánd magyar akadémiai könyvárusnál, 1866, XVI.

[14] SZILY Kálmán, *Egy régi magyar nyelvész,* MNy, 14(1918), 172–178.

[15] SZILY, *i. m.,* 176.

mondhatom ez aránt a' Logicus terminusokat, és t. avagy az okasság Mesterségének [ti. a filozófiának] szavait, nem ő magokért: Mert ugy azok, a' jo dolgoknak megértésére valo gyertyák, kala(h)uzok és segédek; hanem ezért: Mert ugy tudom, hogy a' mely nyelven azoknak tudása vagy jo kifejezése nintsen; ott azok mind a külső mind a belső jo dolgokban, valoba nagy akadályok: Nagy segédség ellenben azoknak tudása."[16]

Mikolai Hegedűs itt nyilvánvalóan nyelvünk korabeli „finomhangolásra", mélyebb és elméletibb gondolatok kifejezésére alkalmatlan voltát fájlalja. Szikárabb megfogalmazásban: a terminus technicusok hiányát. Meglehet, ezért is választotta Grosse szövegének latin változatát fordítása alapjául: mert ebből a szempontból egyedül a latin nyelvet tartotta autentikusnak és megbízhatónak.

Egy hosszú ideig Angliában peregrinuskodó, régi kultúránkat magyarul is, angolul is rendkívül igényesen közvetítő fiatal kolozsvári kutató, Vincze Hanna Orsolya éppen Mikolai Hegedűs és fordítótársai hiányérzeteit fogalmazta meg, s új, reális vizsgálati szempontokat kínál, az „eredetiség" szivárványának mindenáron való kergetése helyett: „Az eredetiség kérdése nem tartozott a korszak alkotói vagy befogadói normáit meghatározó szempontok közé. Ellenkezőleg, a vallási küzdelmek korában, az eredetiség vagy innováció súlyos következményekkel járó vád lehetett [még ha nálunk nem is voltak salemi boszorkányperek!], amelyet szerzőink tudós, nagytekintélyű elődökre való sűrű hivatkozással igyekeztek kivédeni. A korabeli magyar nyelvű szövegek szerzői gyakran hangoztatták [Mikolai Hegedűs János is!], hogy a magyar nemzet művelődéséhez, felemelkedéséhez kívánnak hozzájárulni magyar nyelvű szövegekkel. Azonban éppen fordítás mivoltuk teheti érdekessé az eszmetörténész számára, ha feladjuk a nagy, eredeti gondolatok és gondolkodók keresését és ehelyett a különböző eszmék és nyelvhasználati módok elterjedésére figyelünk, arra, hogyan adaptálódnak ezek az új nyelvi és kulturális kontextusokba. Ezáltal az új kontextusok artikulációs feltételeire és lehetőségeire kérdezhetünk rá, lévén a fordítások nem pusztán önazonos eszmék vagy tényállások más szavakkal történő újrafogalmazásai, hanem artikulációs és konceptualizációs kísérletek is, amelyeknek nyelvhez kötöttségét és az ebből adódó nehézségeket a korabeli fordítások erőteljesen érzékelték."[17]

Abban, hogy Mikolai Hegedűs János személyisége az eddiginél jobban beépüljön a köztudatba, az említetteken kívül szerepe van a Jánosházy György-szerkesztette *Erdélyi panteon*ban megjelent Lászlóffy Aladár mini-esszének is: „Mellékfeladatok is elsőrendűvé válhatnak bármikor. Ebben a korban mindenki hitvitázó filozófus [teológus!], de a technikai kérdéseket kutató fordító és filológus is. Hegedűs János a filozófiai és teológiai kifejezések magyarra fordításának egyik gazdája. Elöl (Az) mennyei igazságnak tüzes oszlopa; a hátsó traktusban, a raktárban (toldalékban) a gondok és megoldások. A művet

[16] MIKOLAI HEGEDŰS János, *Az mennyei Igasságnak tüzes oszlopa…,* Utrecht, Vasberg, 1648 (RMNy 2249), 134–138.

[17] VINCZE Hanna Orsolya, *A kora újkori magyar fordítások tétje,* Korall, 23(2006), 32; UŐ, *The Stakes of Translation and Vernacularisation in Early Modern Hungary,* Review of History – Revue européenne d'histoire, 16(2009)/1, 63–78.

fordítja, s a műhelyproblémákkal körítve tálalja tudós vagy csak tudományszomjas olvasóiknak-lelkésztársaiknak."[18]

Lászlóffy rövidke textusa ugyan nem szakszöveg, de a magyar régiségben jártas tollforgató-költő szemével interpretálja Mikolai Hegedűs János (és oly sok tizenhetedik századi írónk!) műveinek egy tudott, de eléggé nem hangsúlyozható sajátosságát: azt, hogy ezeknek a műveknek az értékelése során sem a szerzői, sem a más kézből származó kísérőszövegekre nem tekinthetünk úgy, mint puszta toldalékokra, hanem egyfelől mint alkotói hitvallásokra, másfelől az „akkoriban már írni kezdett" honi *historia litteraria* és *historia grammatica* el nem hanyagolható dokumentumaira.

Ezek után – ha ezúttal csupán egyetlen mintavétel nyomán is – vizsgáljuk meg, menynyire volt hű az átültetés során Mikolai Hegedűs János a saját fordítói-grammatikusi alapelveihez. Elöljáróban azonban egyet le kell szögeznünk: a derék plymouthi lelkipásztor, Alexander Grosse sokkal szárazabb, szikárabb egyéniség lehetett, mint a poétai tehetséggel is megáldott bangori püspök, Lewis Bayly, *The Practice of Piety* című, világszerte elhíresült könyvével.

Grosse, aki Cambridge-ben, a Gonville és Caius College-ban szívta magába a puritán szellemiséget, összesen nyolc kegyességi művet alkotott, ezek közül a tíz kiadást megélt, angolul is, latinul is elterjedt *Tüzes oszlop* a legnagyobb hírű.[19] A Grosse-opusz sikerének titka – valamelyest ellentmondásos módon – éppen annak köszönthető, hogy szerzője nem az ékes szavak, ahogy Mikolaink mondta: a „tarafarázás" embere, hanem a pontos, hatékony és fölöttébb didaktikus, szépírói kilengésekkel jóformán sehol nem cifrázott kérdés–felelet formáé. Ezzel azután alkalmas-hasznos hitoktatói kézikönyv lett belőle, s rendkívül meg is felelt az inkább a grammatikának és a logikának, mintsem a poézisnek és a poétikának elkötelezett magyar átültető szellemi és lelki alkatának. Egy nyelvi intuíciókra áhítozó fordítót ez a többnyire kopár szöveg minden bizonnyal jócskán elriasztott volna. Nem így Mikolai Hegedűst! Ő valósággal lubickol a minuciózus megoldásokban. Sőt, még „überolja" is Grosse-ot, amikor – elégtelen kapaszkodónak érezve az általa megadott fejezetszámokat – minden új témához összefoglaló címet is toldott, mintegy az alábbiakban következők előzetes összefoglalásaként. Mikolai Hegedűs egyébként több helyütt éppen a literátori alkatú Medgyesi egykori szövegbővítéseinek szöges ellentétével, a szövegzsugorítással él. Erre a legfeltűnőbb példa az, amikor az angol változatban (s nyilván a latin verzióban is, de e szövegváltozat elérése híján ezt nem tudtam ellenőrizni!) jó féllapnyi szöveget mindössze három kurta mondatra redukált, nyilvánvalóvá téve azt, hogy számára a szöveg nem lehet több, mint a szent tartalmak, tanítások hordozója, következésképpen csakis azt közvetíti belőle, amennyi az eredményes katekizáláshoz feltétlenül szükséges: „We must distinguish between a thing brought to passe as an effect, flowing from something, as the cause thereof (as the freezing of the Water followeth the coldnesse of the Aire, as an effect of it) and betweene that

[18] LÁSZLÓFFY Aladár, *Mikolai Hegedűs János = Erdélyi panteon,* szerk. JÁNOSHÁZY György, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998, 114.

[19] Gordon GOODWIN, *Alexander Grosse = Dictionary of National Biography,* XXIII, London, 1890, 274–275.

which is a consequent, comming [!] after some thing, as it is an antecedent; as the freezing of the Water is a consequent, but not an effect of the abscence of the Sun. So sin is a consequent of Reprobation, not an effect; because God by not Electing man, doth not infuse any evill into man, nor take away any good thing from man, which he had, but doth hereby decree not to confirme in him that good which should make him stand."[20]

Ez a hosszas fejtegetés – mint korábban már jeleztem is – a magyar szövegben mindössze e bonyolult okfejtés velős összezsugorításaként jelenik meg. Éppen fordított jelenségeként annak, amit tizennégy évvel ezelőtt Medgyesi Pál – Mikolai Hegedűs sokat emlegetett „pályatársi mintaképe" – fordítói technikájáról, körbeprédikálási kényszeréről írtam.[21]

Ha akkor az állandó szövegbővítésekre, most egy éppen ellenkező tendenciára kell felhívnom a figyelmet, amely Medgyesi poétaibb, Mikolai Hegedűs grammatikusibb alkatára (amely olykor szinte egy „verbális matematikust" mutat!) utal. Többek között a fenti idézet magyar változatának esetében a Grosse-mű latin változatát (kontrollként nyilván az angolt is kézben tartva!) egészen a „csontvázáig", logikai lényegéig lecsupaszítja, megkurtítja, amikor a jó féloldalnyi angol szöveget mindössze három rövidke mondatra redukálja: „Mert a' Megvettetés megelőzte a bűnt nem ugy, mint causa; szerző ok; Hanem mint Antecedens: Elöljáró dolog. Mint p. o. A' nap távoly létele Antecedense, de nem Causája a' víz béfagyásának!"

Bár – mint jeleztem is – e szövegkurtítás látszólag teljesen az ellentéte a Medgyesire oly jellemző szövegbővítésnek, mindkét fordítói „lazaság" hátterében az áll, hogy a tizenhetedik században a szöveghűség egyáltalán nem tartozott a fordítókkal szemben támasztott elvárások közé. Bízvást mondhatjuk: az angol nyelvű (és egyéb) vallásos irodalom átültetői sokkal inkább arra összpontosítottak, hogy magyar szövegváltozataik alkalmasak legyenek a más nyelven írott spirituális tartalmak közvetítésére, mintsem a honi szövegváltozat pontosságára, esztétikai szépségére. Teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy közülük még az átlagosnál nagyobb literátusi-grammatikusi tudatosságú teológusok is – mint éppen Medgyesi és Mikolai Hegedűs – meglepődnének az utóbbi időkben olykor rájuk ruházott „műfordító" nevezeten. Itt azonban meg kell jegyeznünk: bármennyire idegennek érezték is mindketten a „tarafarázást", a szavak cifra fűzését, díszítgetését, személyiségük megmutatását, mindkettejük fordítói munkájából kitetszik nagyon eltérő egyéniségük. Medgyesi jóval emocionálisabb, színesebb, szépirodalmibb szöveget választ, mint a logikáért, pedagógiáért és grammatikáért, s a nálunk olyannyira hiányzó népoktatásért nyilvánvalóan hevülő Mikolai Hegedűs. Az ő fordítói hitvallása egyébként nem csupán a *Tüzes oszlop* erősen nyelvészkedő utószavában nyilvánul meg, hanem az ugyancsak Utrechtben napvilágot látott *Biblia tanúi* Kaposfalvi Pálhoz és Szentpéteri Jánoshoz, egy sárospataki iskolamesterhez, illetve egy erdőbényei lelkipásztorhoz intézett ajánlásában.[22]

[20] Alexander GROSSE, *A Fiery Pillar of Heavenly Truth…,* London, John Bartlett, 1641, B2v.
[21] PETRŐCZI, *Egy fordítás…, i. m.*, 12–13.
[22] MIKOLAI HEGEDŰS János, *Biblia tanúi…,* Utrecht, Vasberg, 1648 (RMNy 2247).

E szövegből ugyancsak idézünk: „…hanem a Sion falai rakattatására, ha tsak egy követskétis, vigyen örömmel gyengeségem… Es noha ez nem valami oly tarafarás munka, nem e' világi bölcs methodusra cirkalmaztatott, nem pompás szókkal mázoltatott; Mindazonáltal vagyon bizony mégis neki, mivel kerkedgyek, hogy tudniilik ö a cifra festett szokat az Órátoroknak és Rhytmystáknak hagyván, a' himes szokat a' fülök viszkettetök olvasására és hallgatására botsátván szol ö a' bölts Istennek azon szavaival, kinél böltsebb szollás soha nem adatik. Hasznosis ez, szükséges valóba; avagy tsak ezértis most elsőben, hogy ez által vonattassanak el a' gyengék ama' sok mese mondásttul, motskos szófia beszédektül, király fia kis miklós költött szerentséitül."[23]

A fenti idézet abszolút markáns, határozott magyarázatot ad arra, miért gazdálkodott Mikolai Hegedűs (is) olyan szabadon egy-egy idegen szöveggel, amikor azt magyarra ültette át. Fenti előszava ugyanis valóságos „anti-belletrisztikai credo", amely rigorózusan hárítja el a szépírói, netán poétai hivatást, mint Isten dolgainak képviseletétől távoli, gyanús és erkölcstelen üzelmet, világi hívságot.

Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy akár Mikolai Hegedűs János, akár a többi 17. századi teológus-fordítónk szöveg-újraépítő helyett szövegromboló kontárnak tekintendő. Peter Burke *Lost and Found in Translation* című, nevezetes előadásában a mi „muszáj-műfordítóinkat" is pontosan jellemzi, amikor így ír: „A kulturális fordítás elméletével irodalomtudósok (Thomas Beidelman, Gisli Pálsson, W. Kissel, Douglas Howland, Paula G. Rubel, Abraham Rosman) egy csoportja foglalkozott. Elméletük a történetírásban és a mindennapokban is jól használható. Ismételten hangsúlyozták, hogy maga a megértés aktusa is egyféle fordítás, az idegen háziasítása, más emberek elméleteinek és gyakorlati tevékenységének lefordítása a mi saját szókészletünk (e fogalom szó szerinti és metaforikus értelmében egyaránt!) megfelelő elemeire."[24]

Mindezen dolgok summájaként: meglehet, sem Medgyesi Pál, sem Mikolai Hegedűs János nem állnák ki – ha manapság még létezne ilyen – egy szigorú kontrollszerkesztés tűzpróbáját. A magyar nyelvnek és a magyar irodalomnak azonban szüksége volt rájuk és pályatársaikra ahhoz, hogy nyelvünk és irodalmunk eljuthasson mai állapotába.

[23] MIKOLAI HEGEDŰS, *i. m.,* *2r–v.

[24] Peter BURKE, *Lost and Found in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe,* Wassenaar, NIAS, 2005, 4.

GARADNAI ERIKA

METATEXTUALITÁS A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI HITVITÁBAN*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A felső-magyarországi hitvita 1663 és 1672 között zajlott Sámbár Mátyás jezsuita szerzetes, Pósaházi János sárospataki tanár és Matkó István felsőbányai prédikátor között.[1] A vitát Sámbár Mátyás kezdeményezte, aki 1663-ban Báthory Zsófia támogatásával kezdte meg missziós tevékenységét a régióban. A vita témája szorosan kapcsolódott a korszak kiemelt jelentőségű teológiai problémáihoz. A 17. század közepére ugyanis a vallási polémiák többsége két fontos kérdést: az ekkléziológia és az exegézis témakörét tárgyalta részletesen.[2] Pázmány „ikerkérdéseknek" is nevezte az igaz egyház és az igemagyarázat ügyét, hiszen az ezekre adott válaszok határozták meg az összes további teológiai kérdésben elfoglalható álláspontot.[3] Tekintettel arra, hogy a felső-magyarországi jezsuita térítésnek egy döntően kálvinista többségű vidéken kellett teret nyernie, nem meglepő, hogy a missziót vezető Sámbár Mátyás az ekkléziológia kérdését tárgyaló vitairattal lépett be a helyi felekezeti és szellemi diskurzustérbe. A vitát kiváltó művét, *Három üdvösséges kérdés* címmel, 1663-ban kezdte terjeszteni Felső-Magyarországon.[4]

A katolikus szöveghagyománynak megfelelően a jezsuita szerző iratában megjelenik egy allegorikus, szimbolikus szövegvilág, amely az egyház egyik hagyományos attribútumát (*catholica*, azaz egyetemes) használja föl az egyházról szóló katolikus tanítás kifejtésére. A *Három üdvösséges kérdés*re válaszként létrejött református irat természetesen vitatkozik a katolikus tanítással, és a jezsuita mű cáfolása, értelmezése, idézése során metatextuális, kritikai szövegkapcsolatot hoz létre a szövegek között. A válasziratban Pósaházi kialakít egy sajátos metanyelvet, amelyben vitamódszerének, kritikai gyakorlatának jól elkülöníthető típusai figyelhetők meg.

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] A vita részletes filológiai leírását lásd: *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne…": Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 275–299; ZOVÁNYI Jenő, *Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, TheolSz, 1925, 264–271; UŐ, *Szóbeli hitviták Sárospatakon és Kassán*, TheolSz, 1933–1934, 139–148.

[2] BITSKEY István, *Ekkléziológia és retorika Pázmány Péter műveiben*, ItK, 2000, 294–310; HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter a Szentírásról és az Anyaszentegyházról = „Tenger az igaz hitrül…"*, *i. m.*, 79–84.

[3] Pázmány az ekkléziológia és az ezzel szorosan összefüggő Szentírás-értelmezés fontosságáról: „minden visszavonás csak e kis könyvben foglalt iker kérdésen fordúl, mint valami sarkon, és azokban megegyeződvén, a többi dolgok is eligazodnak." PÖM V, 349.

[4] SÁMBÁR Mátyás, *Három üdvösséges kérdés. Első: A Lutheránusok és Kálvinisták igaz hitben vannak-é? Második: Csak az egy pápista hit-é igaz? Harmadik: A pápisták ellenkeznek-é a Sz. Írással, avagy inkább a Lutherek és Kálvinisták?*, Nagyszombat, 1661 (RMK I, 979).

Sámbár vitairata, a *Három üdvösséges kérdés* három nagy szerkezeti egységre tagolható. Első kérdése: *A Lutheránusok és a Kálvinisták igaz hitben vannak-é?* Második kérdése: *Csak a pápista hit-é igaz?* Harmadik kérdése: *A pápisták ellenkeznek-é a Szentírással, avagy inkább a Lutherek és Kálvinisták?*

Az első kérdés négy paragrafusból áll. Az 1.§-ban a búzáról és a konkolyról szóló bibliai példázat (Mt 13,25) olvasható. Sámbár értelmezése szerint az első magvetésnek az apostoli időkben kialakult katolikus tanítás tekinthető, és minden időben utána következő magvetés konkoly, azaz eretnekség. A példázattal a szerző a katolikus egyház régiségét bizonyítja. Érvelésében kitér arra, hogy a magyarok is az eredeti katolikus vallást vették fel a pogányságból megtérve. A 2.§ érvelése szerint mivel a kálvinisták és lutheránusok nem tartják be Isten parancsait, így nincs igazságuk és hitük. A 3.§ témája ismét az egyházak történetisége, időbelisége. Sámbár szerint a lutheránusok és a kálvinisták elszakadtak az igaz egyháztól. Ebben a gondolatmenetben az egyház szimbolikus, allegorikus képekben jelenik meg. Az eklézsia úgy látható, mint „igazságnak oszlopa és erőssége", emellett kibontakozik a Krisztus az eklézsia feje, illetve az egyház Krisztus teste allegória és az asszony/férj–eklézsia/Krisztus metafora is. A 4.§ a látható és láthatatlan egyház kérdéskörét tárgyalja, és cáfolja a protestánsok „rejtett" egyházra vonatkozó tanítását.

A látható és láthatatlan egyház ügye átvezet a második üdvösséges kérdésre: *Csak a pápista hit-é igaz?* Ebben a részben először két paragrafus, majd hat alpont található. A két paragrafus tekinthető az egész vitairat leglényegesebb szövegrészének. Az 1.§-ban Sámbár kifejti, hogy az egyház igaz voltának sajátos ismertetőjele van.[5] A 2.§ szerint az említett jel a Szentírásból, Izajás könyvéből való. Itt olvasható a vitairat központi allegóriája, mely szerint a katolikus egyház az Úr házának hegye, amely mindenek felett áll és örökkévaló.[6] A második kérdés további hat alpontja azt bizonyítja, hogy csak a katolikus egyház tekinthető az Úr háza hegyének. Az ekkléziológiai polémiákból ismert attribútum, az egyház *catholica*, azaz közönséges illetve egyetemes volta jelenik meg. Ezt a képet kapcsolja össze a *hegy* metaforával, amely az egyház látható voltát hangsúlyozza. A jezsuita szöveg szerint a hegy megmarad a támadásokban, lerombolhatatlan, sőt megerősödik a viszálykodásban.[7] A további részekben az egyház régiségét,[8] térbeli kiterjedé-

[5] „…a pápistákén kívül, egy vallás sem támadott ekkoráig, amely oly ismertető *Jelét* adhatta volna igaz ügyének." *Uo.*, 24.

[6] „De az pápisták Eklézsiája oly Jelét adja a Szent Írásbúl az ő igazságának, amely Jelhez és Bizonysághoz semminemű más vallás nem nyúlhat, melyről Szent Írás így ír: Az utolsó napokban elkészíttetik az Úr Háza Hegye, az hegyek tetején, és felemeltetik az halmok fölibe, és ahhoz folyamnak minden nemzetségek. Mely Igék summáját a Crédóban az Szent Apostolok csak egy szóval jelentették mondván, hogy CATHOLICA, az az: KÖZÖNSÉGES a Krisztus igaz Eklézsiája. Hogy pediglen az az Úr Háza, az hegyek tetején való és Catholica Eklézsia, nem más a Római Pápista Eklézsián kívül…" *Uo.*, 26–27.

[7] „…mert csak a pápisták eklézsiája catholica és közönséges eklézsia, világos és látható voltáért." *Uo.*, 27.

[8] „Mert csak az pápisták eklézsiája catholica és közönséges minden időre nézve, az az magasabb és föllyeb való régiségével minden vallásoknál." *Uo.*, 31–32.

sét,[9] a keresztény hit egységét,[10] a pápaság intézményét[11] és a katolicizmus nemzetek közötti elterjedését tárgyalja a szöveg ugyancsak az egyetemesség attribútumának és a hegy allegóriájának segítségével.[12] Az eklézsia–hegy metafora átszövi a vitaszöveg teljes argumentációját, és Sámbár érvelése ezen az allegorikus tételen alapszik.

A könyv harmadik kérdése *(A pápisták ellenkeznek-é a Szentírással avagy inkább a Lutherek és Kálvinisták?)* a Szentírás értelmezését tárgyalja.[13] Ez a szövegrész két sarkalatos kérdésre tagolódik. Az elsőben azt fejtegeti a szerző, hogy a pápisták semmiben nem különböznek a Szentírástól, szemben az eretnekekkel és a protestánsokkal. Az írásmagyarázat tehát a katolikus egyház feladata.[14] A második sarkalatos kérdésben Sámbár kifejti, hogy a Szentírásnak kétféle értelme van.[15] Érvelése szerint a világos értelmű Szentírásból kitetszik a katolikus vallás tanítása, melyet harminchárom, szentírási passzussal alátámasztott alpontban részletez.

A *Három üdvösséges kérdés* tehát egy jól szerkesztett, az ekkléziológia és az exegézis kérdéskörét is tárgyaló vitairat volt. A szerző az egyház közismert attribútumának *(catholica)* és szimbólumának (eklézsia = az Úr házának hegye) segítségével alapozta meg érvelését. Sámbár szövegében a *catholica*, azaz egyetemes, minden időben, minden helyen, jól látható, hegyként kiemelkedő katolikus egyház képe jelent meg.

A Sámbár könyvére válaszként létrejövő református vitairatok kapcsán merülhet fel a metatextualitás, azaz a kritikai szövegkapcsolat kérdése. Elméletileg minden olyan szöveg, amely egy másik szövegről kritikai szándékkal beszél és célzásszerűen vagy szövegszerűen idézi azt, metatextuális kapcsolatot hoz létre az idézett szöveggel.[16] Ez a szövegkapcsolat az egymásra felelő hitvitákban természetesnek tűnik, hiszen jelölten az

[9] „Mert csak az pápisták eklézsiája catholica és közönséges minden helyekre nézve, és legmagasabb Hegyen építtetett Város, mivel ez világnak minden részeire és minden országira ellátszik." *Uo*., 34.

[10] „Mert csak az pápisták eklézsiája catholica és közönséges egyező tanításira nézve, azért mondja a Szentírás, hogy az Úr Háza Hegye az hegyek tetején vagyon, csak egy legmagasabb Hegyet említvén." *Uo*., 37.

[11] „Mert csak az pápista eklézsia catholica és közönséges Krisztus után való egy Közönséges Fejére nézve: azért mondatik Egy hegy az Hegyek tetején: egy Főpásztor a több Lelki Pásztorok fölött." Természetesen Krisztus a legfőbbik fej, de ő, mint Sámbár írja, láthatóképpen a mennyekbe ment, ezért hagyta a hívek külső igazgatására a pápát. Krisztus Szent Pétert nevezte kőszálnak, és ehhez a képhez jól illeszkedik az egyház mint hegy metafora. *Uo*., 42.

[12] „Mert csak a pápista eklézsia catholica és közönséges minden nemzetségekre nézve, melyek a pogányságból kitérvén nem másra, hanem csak az egy pápista hitre tértek. Ez hát a Krisztus városa, kihez folyamnak minden Nemzetségek." *Uo*., 48–49.

[13] „Két fogáson, mint valami két sarkon fordúl meg az egész Lutherek és Kálvinisták vallása. Első, hogy az pápisták elhagyták, egyem, a Szentírást és csak az pápa végezésit követik. Másik, hogy a Lutherek és Kálvinisták csak azt tartyák úgymond, ami a Szentírásban vagyon." *Uo*., 53.

[14] Mint Sámbár írja: „Mert a Szentírásnak csak a betűje nem Szentírás, hanem veszedelem, halál és minden tévelygésre kapu nyitás. De a betű együtt az igaz magyarázattal az igazán való Szentírás: amely igaz magyarázat nem származik csak kinek-kinek maga tetszése és vélekedése szerént való fejtegetésből." *Uo*., 60.

[15] „Tudni kell pedig, hogy kétféle a Szentírás, egyik kit nehéz megérteni, és akit a magok veszedelmére eltekernek a tudatlanok és az eretnekek […]. Másik, aki világos és igyenes értelmű Szentírás." *Uo*., 67.

[16] Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon, 1996, 82–90, 85; KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?* = K.-SZ. Z., *Hagyomány és kontextus*, Bp., Universitas, 1998, 5–58.

ellenfél szövegeire reflektálnak a szerzők, vitatják, cáfolják egymás írását. Nyilván itt nem maga az intertextualitás, hanem az a szövegalkotási mód lehet a lényeges, ahogy a szövegidézéssel már értelmezik is, illetve új értelmezői közegbe helyezik az eredeti szöveget (amely egyébként is egy értelmezői hagyományt közvetít); kritikai viszonyt hoznak létre és szándékosan kialakítanak egy olyan metanyelvet, kritikai nyelvet, amely által a megcáfolt szöveg teljesen elveszti relevanciáját. Jelen esetben kérdés lehet, hogy az ekkléziológia és az exegézis témája, amely a jezsuita szövegben megjelent, a létrejövő metatextuális kapcsolat során hogyan nyer választ, kialakul-e egy olyan metanyelv, amely saját nyelviségével értelmezi és egyben cáfolja, elutasítja a vitaindító iratot.

Pósaházi János a *Summás választétel amaz csalóka könyvecskére* címmel megjelent iratával felelt a jezsuita traktátusra.[17] Az iratban kirajzolódik egy jól látható, az ellenfél textusát bíráló szövegkritikai, metatextuális viszonyt létrehozó szerzői gyakorlat. Vitamódszerének egyik alapja, hogy a katolikus szöveget hazugnak, csalárdnak állítja be: „Mert font, melly igazat nyomna, annyi sincs benne mint egy pont, hanem csak szín és festék, mellyel a vallásban nem igen gyakorlottaknak szemeket akarta békenni a könyvecskének írója."[18] Pósaházi bírálja a katolikus irat címét is: „De vallyon megfelel-é a dolog a nevének? Szintén úgy mint a fejér a feketének".[19] Üdvösséges kérdések helyett csak szitkokat és átkokat tud kiolvasni az iratból. Érvelésének és kritikájának fontos része, hogy hitelteleníti, hazugságnak titulálja a jezsuita szöveget.

Legfontosabb szövegszervező elve a „summázás", azaz az ellenfél szövegének, argumentációjának és egész szövegépítményének átrendezése, összevonása, átírása. Pósaházi ugyanis nem csak nem ért egyet a katolikus dogmatikai tételekkel, de azt is kifogásolja, ahogyan ezeket a tételeket Sámbár megfogalmazta. Véleménye szerint Sámbár szillogizmusai és konzekvenciái alkalmatlanok a bizonyításra, éppen ezért csak a legfontosabb kérdésekre tér ki tételesen, és Sámbár szövegét, érveit summázza.[20] Mint később írja: „Sámbár Mátyás a Válasz-tételnek titulusát piszkállya: *Summás válasz-tétel* úgymond. Bezzeg. Helyesen is: mert amit te írásodban tővel hegyel öszve raktál, sok csapodár, kajtor beszédekkel emitt amott elsziláltál, azokat a Válasz-tevő [Pósaházi] vévén a Logi-

[17] PÓSAHÁZI János, *Summás választétel amaz csalóka könyvecskére kinek cégére hogy már: Három üdvösséges kérdés. Irattatott egy Xeno-cosmus szerzetén lévő fráter által*, Kassa, 1666 (RMK I, 1047). A Xeno-cosmus álnév jelentése: világban bujdosott ideig való vendég. Az álnév szintén a rejtett, láthatatlan egyházra és lelkiségre utalhat.

[18] *Uo*., A2b.

[19] *Uo*., A3a.

[20] Az ellenfél vitamódszerének, érvelésének kritikai bírálata már komoly hagyományokkal bírt a magyarországi hitvita-irodalomban. OLÁH Szabolcs, *A hitvita retorikája: nyilvánosság és önszemlélet – 1577: Megjelenik Telegdi Mikós Postilláinak első része és Bornemisza Péter Négy könyvetskéje = A magyar irodalom története, I, A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 323–336; UŐ, *A tanúságra hívás retorikája és a vita dialektikai elvű elutasítása = „Tenger az igaz hitrül…"*, *i. m.*, 13–31; TASI Réka, *„Ezekbe azért a bizonyságokba illyen vétek vagyon…" Hitvita és vitamódszer: Monoszlóy, Gyarmathi, Pázmány = Bibliotheca et universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 11–21.

cusok gereblyéjét, három vagy négy syllogizmusoknak boglyájában raká, szorítá. Bezzeg ez volna a keskeny palló, mellyen az okos emberek szoktanak járni. Miért hogy nem lépél fel reá?"[21]

Pósaházi rövid szillogizmusokba rendezi, summázza a katolikus érvelést, miközben állandóan kommentálja, bírálja és kigúnyolja az eredeti szöveg hibás szerkezetét.[22] Summázásai előtt a következő megjegyzésekkel vezeti be Sámbár szövegét: „kiterjed a hetedik levéltül fogva a tizenegyedikig. Melynek hogy füle farka ki tessék, nosza vonjuk a szillogizmusnak rámájára."[23] Máshol: „Sántikál azért a Kérdőnek szillogizmusa, mert nem egyenes a konzekvenciájának a szára".[24] Vagy mint írja: „itt is hogy rövidítsük porázzát a kérdezkedőnek nosza tekerjük a szillogizmusnak kerekére".[25]

A summázás szövegszervező elvének következménye, hogy habár elméletileg az egész református vitairat szövegrendszerét a vitatott jezsuita irat textusa alapozná meg, Pósaházi nem ragaszkodik a vitapontok részletes cáfolásához. Sőt, kritikáját éppen az közvetíti, hogy saját írásában még azokon a helyeken sem idézi pontosan, szó szerint Sámbár szövegét, ahol egy-egy kérdés cáfolását tételesen kifejti. Az állandó szövegutalások mellett mintegy tizenkét olyan tipográfiailag kiemelt szövegrész van, amely Sámbár szövegeként tűnik fel, de mindenhol változtat, összekapcsol, elhagy vagy összevon szövegrészeket a jezsuita textushoz képest. Így tesz a vitairat első fontos vitapontját tárgyaló szövegrészben is:

„Valami az első mag vetés után az Isten földébe vettetik, az csak merő konkoly, és hamissag: Christus mondgya. De a Lutterisra és Cálvinista Vallás az első mag-vetes után vettetett az Isten földébe; a mint ezentül meg-mutattyuk. Tehát a Lutterista és Cálvinista Vallás, merő konkoly és hamisság. […] Es így nyilván való, hogy a Magyarok, pogányságbúl pápistaságra tértek, és hogy a **pápista hit** vólt az első magva Istennek, mellyet az ő földébe vetett, az az, első Keresztyén magyarok lelkébe." (SÁMBÁR, 1–3.)

„Valamelly **vallás** az első magvetés után vettetett az Isten földében, és az elsővel ellenkezik, az tsak merő konkolly és hamisság. De a Lutheristа és Cálvinista vallás az első magvetés után vettetett az Isten földében: ezért tsak konkolly és hamisság. […] Es így nyilván való hogy a magyarok Pogányságtol Pápistaságra tértek, és hogy a **Pápista vallás** volt az első magva Istennek, mellyet az ő földében vetett." (PÓSAHÁZI, A3b–A4a.)

Az apró szövegeltéréseknek lényeges szerepük van a vitában. Sámbár érvelése egy bibliai passzusra épül (Mt 13,25), és a katolikus szövegértelmezési hagyománynak megfelelően a példázatot a római egyházra vonatkoztatja, a pápista hitet azonosítja az első maggal illetve magával a keresztény hittel. Pósaházi „rövideden" summázza Sámbár érvelését és némileg változtat is a szövegen. Ahol Sámbár még csak a magvetés példáza-

[21] PÓSAHÁZI János, *A három kérdésre való summás válasz tételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyobb megerősödése és azon feleletnek megrázogatása*, Sárospatak, 1666 (RMK I, 1050), 27–28.

[22] A szillogizmusok műstrukturáló szerepéről lásd: HARGITTAY Emil, *Szillogizmusok Pázmány Kalauzában* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas Kiadó, 2009 (Historia Litteraria, 25), 215–220.

[23] PÓSAHÁZI, *Summás választétel…, i. m.,* A5a.

[24] *Uo*., A7a.

[25] *Uo*., B2b.

tát vezeti fel, ott Pósaházi már kiemeli, hogy „valamelly vallás" vettetik az Isten földébe, továbbá elhagyja a Krisztusra vonatkozó hivatkozást, ami enyhít a szövegtekintélyen. Szóhasználata is eltérő: „pápista hit" helyett „pápista vallás"-t ír. Ez a látszólag jelentéktelen eltérés az „idézethez" illetve summázáshoz fűzött kommentárjában értelmezhető. Tagadja, hogy a pápistaság volna a jó mag, és hogy a magyarok pápistaságra tértek volna. Szerinte a magyarok keresztény hitre tértek, amely azonban már akkor is meg volt elegyítve a pápistaság konkolyával. Élesen elválik tehát a keresztény hit és a pápista vallás fogalma, értelme. Így már az első vitapont summázása rávilágít arra, hogy a református szerző eltérő szövegértelmezési, fogalmi rendszerben mozog, szinte más nyelvet beszél, mint katolikus ellenfele. Ebben a vitakontextusban csak keresztény hit létezik és a pápizmus csupán formális vallás. Summázása nem csak lerövidíti, kiigazítja a szerinte túlontúl hosszú és rosszul felépített katolikus szöveget, de közvetíti saját olvasatát, szövegértelmezését, hermeneutikai felfogását is. Illetve úgy alakítja az ellenfél szövegéből vett részeket, hogy az saját érvrendszerébe illeszkedjen.

Summázásának következő példája a parancsolatok megtartásának kérdésére vonatkozik:

„Hogy bővebben az első kérdésre megfelellyünk, tarts eszedben, hogy a Lutterek és Cálvinisták lehetetlennek mondgyák az Isten parancsolatit megtartani. **Ehhez így szól a Sz. Írás, *1. Joan. 2. 4. A ki az Isten parancsolatit meg nem tartya, abban igasság nincsen.*** De a Lutterek és Cálvinisták, magok vallása szerént, az Isten Parancsolatit meg nem tartyák: Tehát a Lutterekben és Cálvinistákban igasság nincsen." (SÁMBÁR, 11.)

„Lépjünk immár a Harmadik *Ostromlásra*, s ezt is vessük a syllogismus cirkalmára, ottan kitettzik erőtlen görbesége*: A kik* (úgymond) *lehetetlennek mondgyák az Isten parancsolatinak megtartását, azokban nincsen igasság*, az az igaz vallás: *De a Lutherek és Cálvinisták lehetetlennek mondják az isten parancsolatinak megtartását. Tehát a Lutherekben és Cálvinistákban nincsen igasság*, az az igaz vallás." (PÓSAHÁZI, A6b.)

Miközben Pósaházi a szillogizmus cirkalmára veti a szerinte erőtlen, görbe szöveget, átfogalmazza Sámbár mondatait. Emellett jól látható, hogy az eredeti jezsuita érvelésből pont a leglényegesebb szövegrészt, a bibliai citátumot hagyja el. Holott Sámbár három premisszára épülő érvelésében éppen ez közvetíti a szentírási szövegtekintélyt, amivel megcáfolja a protestáns teológiai tanítást. Kommentárjában Pósaházi ki is fejti, hogy Sámbár tévesen azonosítja a törvény megtartásából származó igazságot a vallás igazságával, mert attól, hogy valaki nem tartja be a törvényt, a vallása és tudománya még igaz lehet, így szerinte a jezsuita szöveg érvelése hamis. A katolikus érvelésben a bibliai szöveghely viszont éppen arra irányul, hogy a vallás és tudomány hamisságát bizonyítsa. Pósaházi summázása tehát átrendezi az eredeti szillogizmust, és saját érvelésének, bizonyításának rendszerébe illeszti a tipográfiailag is kiemelt, látszólag tartalmilag pontos szövegrészt.

Metatextuális szövegkapcsolatának másik példája a következő lehet:

„Továbbá azt is magok vallyák az ő Catechismusokban mind Lutterek s mind Cálvinisták, hogy nincsen sohúl közöttök eggyetlen egy igaz is, ki jót, avagy igasságot cselekednék. **Ehhez is a Sz. Írás így**

„Ítéld meg azt is, ha nem hamis Consequentiák által kicsigázott és megveszett indulatból származott szitkok legyenek-é ím ezek, mellyekkel a Kérdezkedő kérelődik: *A Lutterek és Cálvinisták magok vallása*

szól: ***1. Joan. 3. 10.*** **a Cálvinista Biblia szerént:** ***Valaki igasságot nem cselekszik, nincsen Istentül:*** De a Lutterek és Cálvinisták magok vallása szerént igasságot nem cselekszenek: Tehát a Lutterek és Cálvinisták Istentül nincsenek." (SÁMBÁR, 12–13.)

szerént igazságot nem cselekszenek. Hijjában akarja ellenünk támasztani Cathecismusincat: mert fel merem véle fogadni, hogy ő azt igazán nem érti…" (PÓSAHÁZI, A8b.)

A summázás mellett gyakran csak kiragadja a katolikus szöveg érvelésének egyes részeit és azokat kommentálja, cáfolja. Mint az idézett részből is látható, vitamódszerének fontos része, hogy hazugságnak, indulatos szitkoknak titulálja az eredeti szövegben szintén a bibliai szövegtekintélyen alapuló érvelést. Amellett, hogy ismét mellőzi a bibliai szöveghely értelmezését, kritikájának fontos, személyes jellegű megjegyzése, hogy a jezsuita szerző nem érti a protestáns hittételeket. Ugyanakkor itt már ki sem javítja a szerinte hibás érvelést, azaz elhagyja a summázást.

Pósaházi vitairatának végén már annak sem érzi szükségét, hogy részletesebben cáfolja a teológiai pontokat. Mint írja: „valamelyeket a második kérdésnek hat részecskéjében szemetez a kérdezkedő, mindazok csak gazok, polyvák, szalmák, könnyen ki is seperhetnők mind azokat, de régen mielőttünk kiseprette a boldog emlékeztű Pécs Váradi Péter, amaz ő magyar írásában, melyben Pázmány Péternek az Anyaszentegyházról írattatott és Bihar Vármegyének dedikáltatott könyvét megrostálta, és a pad alá bújtatta. Azért nem akarván szót szaporítani, lépek a harmadik kérdésre."[26]

A Pázmány és Pécsváradi közt végbemenő ekkléziológiai vitára való visszautalás nemcsak a szövegkapcsolatra mutat rá, de arra is, hogy a Pázmány életében is rendkívül fontosnak tartott kérdéskör milyen meghatározó volt a hitviták késői szakaszában.[27] A felső-magyarországi régióban, ahol a protestáns felekezetek még többségben voltak, az 1660-as években elinduló jezsuita térítés sikerességének alapvető feltétele lehetett, hogy elismertessék a hívekkel a katolikus egyház intézményességét és igemagyarázatra való jogát. A szövegtekintély bevonása az ellenfél szövegére gyakorolt metatextuális gesztusnak tekinthető. Pósaházi ki is jelenti, hogy Sámbár szövege csak Pázmányt követi. Pécsváradi Péter mellett hivatkozik még Czeglédi István szövegeire is, amelyek már régen megcáfolták azokat a kérdéseket, amelyek a *Három üdvösséges kérdés*ben olvashatók. Ezáltal válasziratában a jezsuita szöveg jelentéktelenségére mutat rá.

Talán e kiragadott szövegpéldákból is látszik, hogy a hitvita során létrejövő metatextualitás, kritikai szövegkapcsolat a hitvitázók szövegfelfogására, szövegértelmezésére is rávilágít. A katolikus fél az exegézisben gyakorolt többféle értelmezés nyomán az ekkléziológia kérdéskörében is az allegorikus érvelést használja, amely elfogadhatatlan, értelmetlen a református vitázó számára. Pósaházi a *Summás választétel*ben számba veszi a leglényegesebb tételeket, szövegkritikáját azonban saját szövegalkotási módszerével: a summázással fejti ki. A *Summás választétel*ben a jezsuita szöveg a célpont: a

[26] *Uo*., B5b.

[27] Pázmány *Két rövid könyvecskék*jére 1629-ben Pécsváradi Péter adott egy több mint kilencszáz lap terjedelmű választ: *Felelet Pázmány Péter esztergomi érseknek két könyvecskéire,* Debrecen, 1629 (RMNy 1427).

katolikus érvelés és szillogizmus sántikál, négy lábon jár, a szárát is beveri a küszöbbe, megbotlik, így Pósaházi a szöveghibákra rámutatva cáfolja az egyház egyetemességének katolikus tételét is. S miközben bírálja ellenfele szillogizmusait, konzekvenciáit, saját kritikai beszédmódjának struktúrája bekebelezi, felülírja, átrendezi a *Három üdvösséges kérdés* szövegrendszerét, cáfolata nem követi a jezsuita irat pontos szerkezetét. A válaszból úgy tűnik, hogy a jezsuita szerző irata nemcsak a katolikus hittételek bizonyítására alkalmatlan, de arra is, hogy a cáfoló egyáltalán pontosan idézze a szöveget. Pósaházi „kénytelen" kijavítani az eredeti szöveget, annak sántikáló érvelését immáron értelmes szillogizmusokba rendezni, megmutatni a jezsuita szöveg hibáit és azokkal vitázni. Maga a református fél az, aki amellett, hogy cáfolja a katolikus tanítást, egyben bemutatja, hogy mit akart volna megmutatni a jezsuita szerző, ha meg tudta volna írni rendesen a szövegét.

A használati irodalom hagyományozódásának kérdései

„…a középkorból örökölt és a rekatolizáció során újra népszerűvé vált, latin eredettel rendelkező szövegváltozatok”

FERENCZI ILONA

CSÁT – SÁROSPATAK – BUDAPEST – NYIZSNYIJ NOVGOROD – SÁROSPATAK
(Egy hányatott sorsú graduál kiadása elé)

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

„Ezen régi Énekes könyv iratott 1602dik esztendőben […] Találtatott Tsáton ott lakó bizonyos embernél (Nemzetes Szabó István Urnál 1795-ben);[1] de a' ki haszonra nem tudván fordítani, az apró gyermekek kezében adta, a' kik nagyon meg-szaggatták. A Sáros Pataki Reformata Anya-Oskolának ajándékozta Tiszteletes Nagy Ferencz Úr 1799dik esztendőben …" – olvassuk a Csáti graduál előzéklapján.[2]

Csát, a mai Mezőcsát a tatárjárás során elszenvedett pusztulásból csak a 14. század folyamán tért magához, majd a 16. század közepére jelentős oppidummá, mezővárossá fejlődött. Itt, a dél-borsodi térségben a reformáció hatására és az egykori wittenbergi diákok működése nyomán sorra alakultak az új egyházközségek. A csáti református gyülekezet a feljegyzések szerint az 1570-es években jött létre és ekkor lett a 14. században épült templom protestánssá, melyhez kapcsolódva iskolát is működtettek. A 16. század végén, a mezőkeresztesi csatát követően a vidék török hódoltsági területté vált, lakossága nagy része elmenekült. A legnagyobb pusztítást azonban valószínűleg a császári csapatok vitték véghez az 1680-as években.[3]

A 17. század óta Csát sokat vesztett jelentőségéből, mint ahogyan a magyar nyelvű gregorián is, melyet a graduálokba jegyeztek le az 1600-as években. Ezt a liturgikus énekanyagot már az ellenreformáció korában, majd a 18. és 19. században is támadások érték, sőt még azok is értetlenül fogadták, akik a magyar nyelvű emlékek feltárásán és közkinccsé tételén buzgólkodtak.[4] Hogy a most tárgyalásra kerülő graduál Csáton keletkezett-e, csak feltételezhető, nem bizonyítható.[5] A fenti bejegyzés alapján kizárólag az állapítható meg, hogy a graduált Csáton találták, ahonnan a használaton kívüli megrongálódott kéziratot a Sárospataki Református Gimnázium könyvtárának ajándékozták.

[1] A zárójeles betoldás másik kéz által utólag a margóra írva.

[2] A Csáti graduál jelenlegi őrzési helye: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, jelzete: Kt. 12.

[3] A 17. század első felében Csát birtokosa volt Bethlen István, az erdélyi fejedelem öccse, a század második felében pedig a Bárczay, a Rédey, a Chernelházy-Chernel, a Kubinyi, a Pongrácz és a Toldi család. Mezőcsát és vidéke történetéhez lásd SZECSKÓ Károly, *Mezőcsát története a kezdetektől napjainkig,* kézirat, Mezőcsát, 1998; LEHOCZKY Alfréd, *Hétszáz év a Bükk és a Tisza táján: A honfoglalástól (895) a mezőkeresztesi csatáig (1596),* Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2000.

[4] Mi sem mutatja jobban, hogy a Batthyány graduál a *Nyelvemléktár* sorozatban kizárólag szöveggel, a zenei-liturgiai vonatkozásokat mellőzve jelent meg (1890). Volf György közreadásának címe: Batthyányi (!) codex.

[5] Az is elképzelhető, hogy a graduál Bethlen Gábor uralkodása alatt került az ismét benépesülő Csátra arról a településről, ahol a f. 89v-n látható bejegyzés készült 1602-ben.

A továbbiakban az a sors érte, mint sok értékes kéziratos és nyomtatott társát: a második világháború idején Budapestre menekített sárospataki gyűjtemény-részlegnek nyoma veszett,[6] és csak a 90-es években megjelent katalógus[7] hívta fel rájuk a figyelmet. Ebből megtudható, hogy a graduálokat a háború vége óta az oroszországi Nyizsnyij Novgorodban hadizsákmányként őrizték, ahonnan csak több évtized után, 2005-ben térhetett haza.[8] Azóta a graduált restaurálták, anyagát CD-felvételen is hozzáférhetővé tették.[9] Tartalmáról az MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött 19. századi másolat alapján tulajdonképpen már korábban tájékozódhattunk.[10] Az eredeti ismeretében most viszont biztosan állítható, hogy a graduálról annak idején hiteles másolatot készítettek, eltekintve attól, hogy a későbbi bejegyzéseket nem különítették el az alaprétegtől.

Bár a Csáti graduál a legkorábbi fennmaradt kéziratos graduálunk, a magyarországi protestáns liturgia dallamokkal ellátott első összefoglaló forrásának Huszár Gál 1574-ben Komjátiban megjelent énekeskönyvét tekintjük.[11] Huszár Gál az egyházi esztendő beosztását követve ünnepi és általános liturgiát állított össze, elsősorban a mellék-istentiszteletekre, a vesperára és a prímára. Amennyire az erősen megcsonkított kéziratból megállapítható, ezt a koncepciót követi a Csáti graduál lejegyzője is. A graduál fennmaradt 183 tételéből 166 a zsoltáros istentisztelet keretébe illeszkedik, vagyis himnusz, antifona, zsoltár, továbbá *versiculus, benedicamus* és *canticum*.[12] A zsoltáros istentisztelethez, elsősorban a vesperához tartozó tételeket szekvenciák, egyéb misetételek és nagyheti tételek, köztük a litánia, lamentációk, valamint az elöl, középen és hátul hiányos Máté-passió egészíti ki.

[6] BÖRZSÖNYI József, *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok,* Bp., OSZK 1986 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai – Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur, 4), Nr. 10. mint elveszett kéziratot tünteti fel.

[7] A Sárospatakról elhurcolt könyvek és kéziratok listáját tartalmazó katalógus: *Displaced Books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the Collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library: Catalogue – Trofejnüe knigi iz biblioteki Sarospatakszkogo reformatszkogo kolledzsa (Vengrija) v fondah Nizsegorodszkoj goszudarsztvennoj oblasztnoj universzalnoj naucsnoj biblioteku: Katalog,* compiled by E. ZHURAVLEVA, N. ZUBKOV, E. KORKMAZOVA, Moscow, Rudomino, 1997; ismertette MONOK István, *A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról: Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998),* MKsz, 115(1999), 129–130.

[8] STOLL Béla bibliográfiájának 2002-ben megjelent második, javított és bővített kiadásában – *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840),* Bp., 2002, Nr. 15 – már Nyizsnyij Novgorod szerepel lelőhelyként. – A fogságból kiszabadult könyvek és kéziratok hét ládában érkeztek: a Csáti graduál a VII. ládában (131. számmal).

[9] Ezúton mondunk köszönetet Dienes Dénesnek, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei igazgatójának, aki lehetővé tette a kézirat tanulmányozását és a róla készült CD felvételt rendelkezésünkre bocsátotta. Külön köszönöm, hogy a fakszimile oldalak közlését engedélyezte.

[10] A graduálmásolat jelzete: Ms 10.363.

[11] Hasonmás kiadását lásd HUSZÁR Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek és imádságok, Komjáti 1574*, HUBERT Gabriella tanulmányával, Bp., 1986 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 13).

[12] A graduálból feltűnő módon hiányzik– feltehetően a csonkítás miatt – egy fontos liturgikus műfaj, a *responsorium breve*, amely egyébként mindegyik jelentős graduálba bekerült.

A Csáti graduál kottás tételeit négyvonalas szisztémába jegyezték le igen szép, rendezett hangjegyírással, több olyan jellegzetes elemmel kialakítva, mely kifejezetten a magyarországi notáció ismertetőjegye.[13] Az egy szótagú szavakat, talán a tájékozódás megkönnyítése végett, kettőzött hanggal látták el, azonkívül sajátos, a graduálokra egyébként nem jellemző módon a tételeket duplafejű hanggal zárták, mely fölé kettőzött félköríves koronaszerű jelet illesztettek. Ugyanezen sajátosságokkal rendelkezik a Tornai graduál, mely időrendben a második fennmaradt kéziratos graduálunk, s melyről csak néhány éve van tudomásunk, amióta a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek ajándékozta a kiterjedt Patay család egyik tagja.[14]

Mivel a Csáti graduál anyagát a Kálmáncsai graduálhoz hasonlóan[15] két különböző kötetben terveztük bemutatni, vagyis egy hasonmás kötettel, továbbá az átírást és a kísérő tanulmányt, valamint a közreadói apparátust tartalmazó kötettel, ezért az átíráshoz többféle szempontot érvényesíthettünk. A közreadásban arra törekedtünk, hogy a fakszimile kötet birtokában némileg értelmezett olvasatot kapjon kézhez az olvasó, mely a tételek előadásához is segítséget nyújt.[16]

A graduálról szóló kísérő tanulmányban megtalálható a kéziratra, a zene és a szöveg lejegyzésére vonatkozó jellemzés. A zenei és szövegjavítás problematikájával, a kiadáshoz alkalmazott változtatási elvekkel és azok konkrét megvalósításával összefoglalóan az általános közreadói megjegyzésekben, tételekre lebontva pedig a jegyzetekben foglalkozunk.[17]

Közreadásunkban minden tételt vagy egységet külön sorszámmal láttunk el.[18] Ezt a közreadói sorszámot a tételek elején szögletes zárójelben adtuk meg, s ez a szám jelenik meg a kétféle indexben, az alfabetikus és a műfajok szerint összeállított indexben is. A Csáti graduált korábban paginaszámozással látták el, kiadványunkban viszont a modern fóliószámozást vettük figyelembe, mely az átírásban a margón követhető.

A graduálból hiányoznak a hangnemi meghatározást segítő, a tónust kijelölő kulcsok, így minden egyes kottával ellátott tételnél külön-külön kellett megállapítani a megfelelő gregorián tónust. A helyes értelmezéshez, a hangnemek megállapításához elsősorban a magyarországi középkori himnuszok és antifonák kiadványára támaszkodtunk,[19] továbbá

[13] Lásd a fakszimile lapokat. A graduálok hangjegyírásának a középkori magyar notációhoz való viszonyáról lásd SZENDREI Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon,* Bp., 1983 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez, 4), 80–88.

[14] Ismerteti FERENCZI Ilona, *A Tornai graduál (1611–1613): Egy nemrég előkerült kolligátum „ceremoniális" részének antifonái*, Zenetudományi Dolgozatok, 2008, 115–132.

[15] Lásd *Kálmáncsai graduál 1622–1626,* a graduált átírta, jegyzetekkel ellátta és tanulmányt írt FERENCZI Ilona, szerk. és tanulmányt írt PAP Gábor, Kecskemét, Nemzeti Kincseinkért Egyesület, 2005.

[16] A zene és a szöveg átírásából készített kottagrafika és annak szerkesztése a mezőcsáti gyülekezet támogatásával készült.

[17] A nyelvi problémák megoldásában Haader Lea volt segítségemre, a graduál szövegének átírását is ő lektorálta.

[18] Vö. az átírásokkal.

[19] Lásd RAJECZKY Benjamin, *Hymni et sequentiae,* Beschreibung der Quellen von Polikárp RADÓ, [1] zweite, revidierte Ausgabe, [2] Supplementband, Bp., 1976, [1982] (Melodiarium Hungariae Medii Aevi, 1);

a magyar nyelvű graduálok eddig megjelent modern kiadásait is hasznosítottuk.[20] A középkori eredetre utaló latin himnusz- és antifona-címeket nem adjuk meg a jegyzetekben, mivel ezek a műfajok szerinti indexben megtalálhatók.

Átírásunkban egységesen *g*-kulcsban értelmeztük a tételeket, s elkerültük az oktávval mélyített violinkulcs használatát. A tételek jegyzetelésénél a korábbi graduálkiadásokban már alkalmazott módszert vettük alapul. A zenei javításokban többféle szempontot érvényesítettünk. A hiányzó kulcsokat külön megjegyzés és zárójel nélkül pótoltuk, hiszen a fakszimile kötet alapján egyértelműen nyomon követhető a közreadó szándéka. A jegyzetben azt tüntetjük fel, ami az eredeti hangokhoz képest megváltozott. A megváltoztatott részek eredeti alakját vagy hangnevekkel adtuk meg, vagy számmal és nyíllal azt jelöltük, hogy az adott helyet mely hangközzel és milyen irányba eltolva jegyezték le a kéziratban.[21] A nyilakkal történő jelölésmód azért is alkalmazható következetesen, mert a hangmagasságot meghatározó kulcsok eredetileg is hiányoznak. Ha az eredeti alakot hangokkal jelöltük meg, akkor azt minden esetben az eredeti alapján értelmezett *közreadói* hangmagasságra vonatkoztattuk. A jegyzetekben a *zeneileg megváltoztatott szövegrészt* és a *javított hangokat* kurziváltuk. Ezt a fajta jegyzetelési módot elsősorban az antifonáknál és a himnuszoknál, vagyis a rövidebb tételeknél alkalmaztuk az elsőtől a 169. tételig. Ezeknél a tételeknél szükségesnek tartottuk, hogy felhívjuk a figyelmet a közreadói változtatási-javítási igényre. A hosszabb terjedelmű tételek (szekvencia, lamentáció, passió) Nr. 170–183-ig oly mértékben tartalmaznak elírásokat, hogy az egyegy tételhez tartozó nagy mennyiségű jegyzetanyag miatt azok közléséről le kellett mondanunk; viszont a fakszimile kötet birtokában egyértelműen követhető a változtatás. – A tételekhez előjegyzést is használtunk, ha az a pontos hangnemi meghatározáshoz szükségesnek mutatkozott.

A himnuszok további versszakainak szövege fölött a lejegyző igen gyakran neumákkal jelölte az egy szótagra eső hajlításokat, hangcsoportokat.[22] Olykor a zsoltárokhoz vagy a zsoltárdallamra énekelhető *canticum*okhoz is beírta a recitálás módját.[23] Ezeket a segítő jeleket a közreadásban technikailag nem tudtuk visszaadni.

A szöveg kiadásáról. A több lejegyzőtől származó, olykor időben is eltérő különböző írásfajták jellegzetességeinek számbavételével kellett a szövegközreadás elveit kialakítani. Átírásunkban a mai helyesírást követtük, ezért nem vettük figyelembe pl. a *zs–s* zön-

Antiphonen, Hrsg. László DOBSZAY, Janka SZENDREI, I–III, Kassel [etc.], Bärenreiter, 1999 (Monumenta Monodica Medii Aevi, V/1–3).

[20] Lásd *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635,* ed. and introduced by Ilona FERENCZI, Bp., 1988 (Musicalia Danubiana, 9); *Graduale Ráday saeculi XVII,* ed. and introduced by Ilona FERENCZI, Bp., 1998 (Musicalia Danubiana, 16); *Kálmáncsai graduál…*, lásd a 15. lábjegyzetet.

[21] Lásd a Nr. 1–6. tételekhez készített jegyzeteket: Nr. 2 *Higgye*tek 2↑; meg*ígért vala* 3↑; Nr. 3 pótolva a Ráday graduál Nr. 116 alapján; Nr. 4 so*kan üd*vözülnek 2↑; pótolva a Ráday graduál Nr. 115 alapján; Nr. 6 pótolva a Batthyány graduálból, lásd *Graduale Ráday…* Nr. 238; vö. a fakszimilékkel és az átírással.

[22] Pl. *Jézus Krisztus, mi megváltónk,* f. 7; *Ó, kegyelmes Jézus Krisztus,* f. 15v.

[23] Pl. *Miért dühösködnek az pogányok* (Ps. 2), f. 2; *Áldott legyen Izraelnek Ura, Istene* (Canticum Zachariae), f. 6.

gés–zöngétlen hangzócseréket (*siriaval = zsírjával* – f. 2v); ezeket jegyzetelés nélkül javítottuk. Ugyanakkor a különleges, régies szóalakokat, valamint a nyelvjárási jellegzetességeket mind megtartottuk. Pl.: *bódog, gyűlöség, ótalmaz, nékül, hertelen*. Gyakori a hangzócsere *e*-ről *ö*-re, valamint *ö*-ről *ü*-re; ezeken nem változtattunk. Ugyancsak meghagytuk az *is* értelmű *es* alakot. Hasonlóképpen nem változtattunk a lágyítás nélkül lejegyzett szóalakokon, pl.: *bárán, reménség.* A régies nyelvezethez alkalmazkodva az igéknél általában ékezetes alakot használtunk. Viszont a következő szavaknál: *íme, legyen, énvelem, énnekem* és ezek további ragozott alakjainál nem tettük ki az ékezetet, bár a tételek előadásakor a könnyebb énekelhetőség végett ezek alkalmazását javasoljuk. Gondot okozott a szókezdő *u* valamint *v* betűk értelmezése, mivel ezeket a szó belsejétől eltérően formálták, ezért a nagy és kicsi forma között általában nem lehet különbséget tenni; ezeknél többnyire kis kezdőbetűt írtunk. Az állat-, népneveknél stb. használt nagybetűket megtartottuk.

A hiányzó központozást pótoltuk, a szöveg értelmezésekor olykor vesszőket illesztettünk a szavak közé, olykor a meglévőket elhagytuk. Ez utóbbira abban az esetben került sor, ha a lejegyző a verseket (himnuszokat) nem a verssorok szerint tagolta, hanem folyamatos írásával a verssorok határát automatikusan vesszővel jelölte. – Mivel a Csáti graduál szövegének lejegyzői az alanyi ragozást a tárgyas ragozással felváltva használták, az eredeti alakokon ezekben az esetekben sem változtattunk; lásd pl. Nr. 65, 4. versszak: „Könyörgönk teneked mi nemes teremtő Istenönk, tekénts meg szolgáidot és oltalmazd őköt…"

Amint az a Csáti graduál első lapjából is látható, a kéziratot annak idején erősen megcsonkították, olyannyira hogy jelentős részek hiányoznak belőle. Nemcsak az első lap felét tépték ki a karácsonyi antifonák folytatásával, hanem az antifonákat feltehetően megelőző karácsonyi himnuszokat is; erre a többi ünnepi liturgia összeállításából lehet következtetni. Sőt, valószínűleg a graduál hajdani első részét, a teljes ádventi ünnepkört is eltávolították. Összesen húsz tételnél állapítottunk meg többnyire meghatározhatatlan mennyiségű, s csak néhány esetben egy-egy lapnyi hiányt.[24] A dallam nélküli hiányos tételeknél, a zsoltároknál és a himnuszoknál az átírásban az eredeti szöveget vonallal választottuk el a kiegészítéstől.

A Csáti graduál csonkulása miatt hiányosan maradt tételeket elsősorban a Kálmáncsai, továbbá az Óvári, a Batthyány, a Ráday, a Spáczay, az Eperjesi és az Öreg graduálból pótoltuk, a felhasznált forráshelyeket a jegyzetekben feltüntettük. A zsoltárok latin címét a *Vulgata* szerint egészítettük ki. A Csáti graduálban a zsoltárok számozása nem következetes, a lejegyző hol a protestáns, hol a *Vulgata* számozását követi. A kö-

[24] Ezek: f. 1r és 1v; f. 5v után; f. 6v után; f. 7v *(completorium versiculus)* után a címben: *Alius Hymnus quadragesimalis*, tehát az előző himnusz hiányzik; f. 18v után; f. 19v után; f. 29v alján pünkösdi antifonákat ígér, de más tétel következik; f. 30v alján pünkösdi (= 18/19.) zsoltárt ígér, de más tétel következik; f. 34v után a *Symbolum Athanasii* tétel közben; f. 35v után; f. 45v után; f. 50r (f. 50v üres lap) után következő tétel eleje hiányzik; f. 51; f. 60v után; f. 64; f. 67v után; f. 68v alján *Prosa Tempore*-t ígér, de más tétel következik; f. 78v után; f. 99v után az *Oratio Jeremiae* vége és a passió kezdete hiányzik; f. 107v után a passió első rész vége és a második rész eleje hiányzik; f. 114v után a passió vége hiányzik.

vetkezetlenség egyazon lejegyző zsoltár-számozásában is megfigyelhető. Közreadásunkban az eredeti számozást meghagytuk, a műfajok szerint összeállított tartalomjegyzékben pedig mindkét számot feltüntettük.

A szövegkiegészítést kurziváltuk; hasonlóképpen a hiányzó hangokat a normáltól elütő *kurzív jellegű* rombusz alakú hangokkal pótoltuk. A rövidített címeket kurziválva egészítettük ki, a szövegben előforduló néhány általános rövidítést viszont kurziválás nélkül. Ilyenek a szóvégi (vagy szóközi) *-m, -n, -nak, -nek* vagy *sz:* (= szent), *In* (= Isten) rövidítés, továbbá a himnuszokat záró *Úgy legyen*, a zsoltárok végén a doxológia versek (*Dicsőség…* és *Miképpen…*) különböző rövidített alakjai. A pótlásoknál nem a felhasznált forrás, hanem a Csáti graduál nyelvjárási és helyesírási jellegzetességeit alkalmaztuk, hogy viszonylag egységes legyen a szövegkép. A Csáti graduál utolsó tételében, a csonkán maradt passióban a Batthyány graduálból pótoltuk a hiányzó részeket és a szereplő személyeket.[25] A Batthyány és a Csáti graduál passiójának szövegezése olykor teljesen azonos, máskor eltér egymástól. Mivel azonban a Csáti passióval teljesen egyező forrásunk nem maradt fenn, arra kényszerültünk, hogy teljes egészében a Batthyány graduálra támaszkodjunk.

Az első lejegyzés után a sorok közé vagy a margóra feltehetően pótlólag beírt változtatásokat, kiegészítéseket a közreadásnál csak akkor vettük figyelembe, ha azok az alapszöveg közvetlen vagy egyidejű változtatására, javítására vonatkoznak. A margóra utólag írt szövegeket nem vettük figyelembe: ezek nagy része hiányos, mert az oldalak szélét levágták.[26]

A fentiek alapján nem állíthatjuk, hogy a Csáti graduál kiadása valamiféle tudományos közreadás kritériumainak megfelelne. Mivel szöveg és dallam együttes kiadásáról van szó, ezért már a kiindulásnál többféle szempontot kellett figyelembe venni, s azonfelül a gyakorlatban való alkalmazás iránti igény háttérbe szorította a forráskiadás vagy a kritikai kiadás feltételrendszerét. A fakszimile kötet viszont az irányban mérsékelheti a hiányérzetet, hogy az eredetihez mindig vissza lehet térni, a változtatásokat, elsősorban a zenei javításokat, a tételek többségében a jegyzetek segítségével nyomon lehet követni. Ily módon majd a Csáti graduál két kötete remélhetőleg nemcsak a liturgikus zene kedvelőinek s nem utolsósorban a mezőcsáti atyafiaknak, hanem az irodalom- és nyelvtudomány művelőinek is felkeltheti az érdeklődését.

[25] Lásd *Graduale Ráday…*, Nr. 277.

[26] Mégpedig nem a bekötés miatt, mivel a recto jobb, következésképpen a verso bal oldalának szélét távolították el.

Antiphonae in feriis Nativitatis

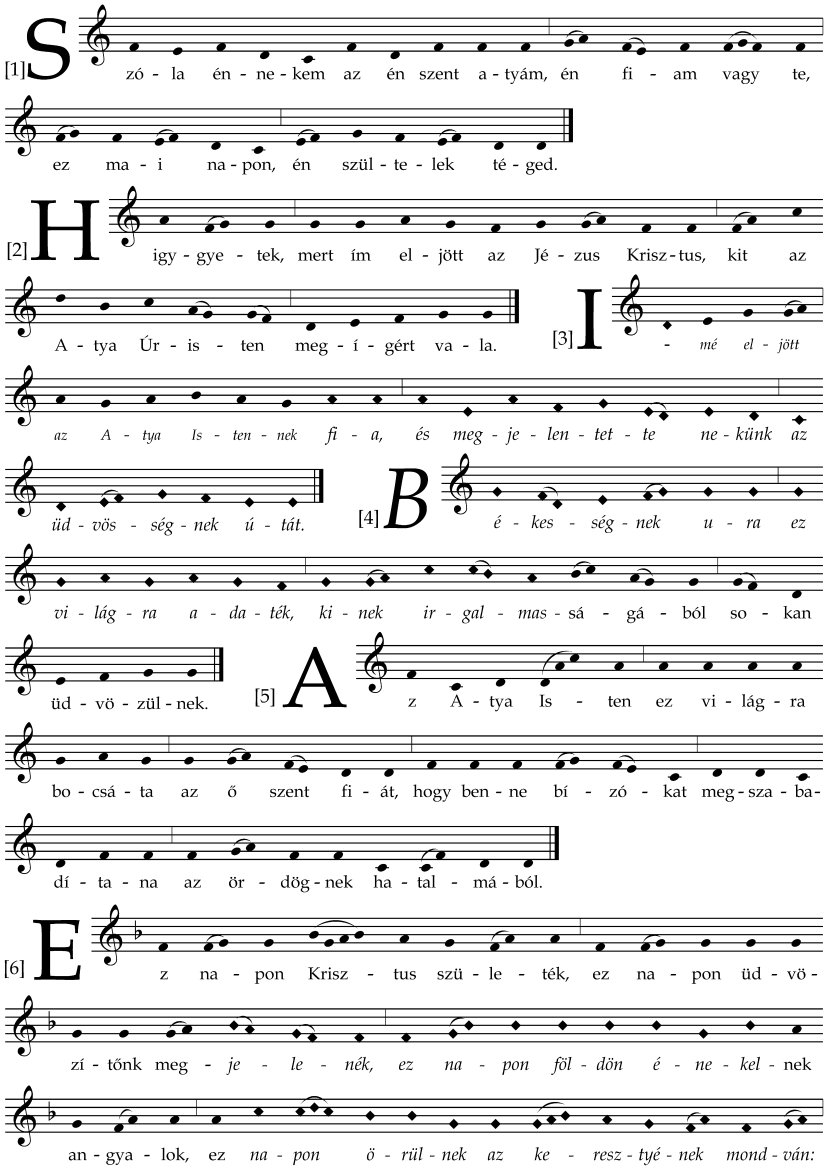

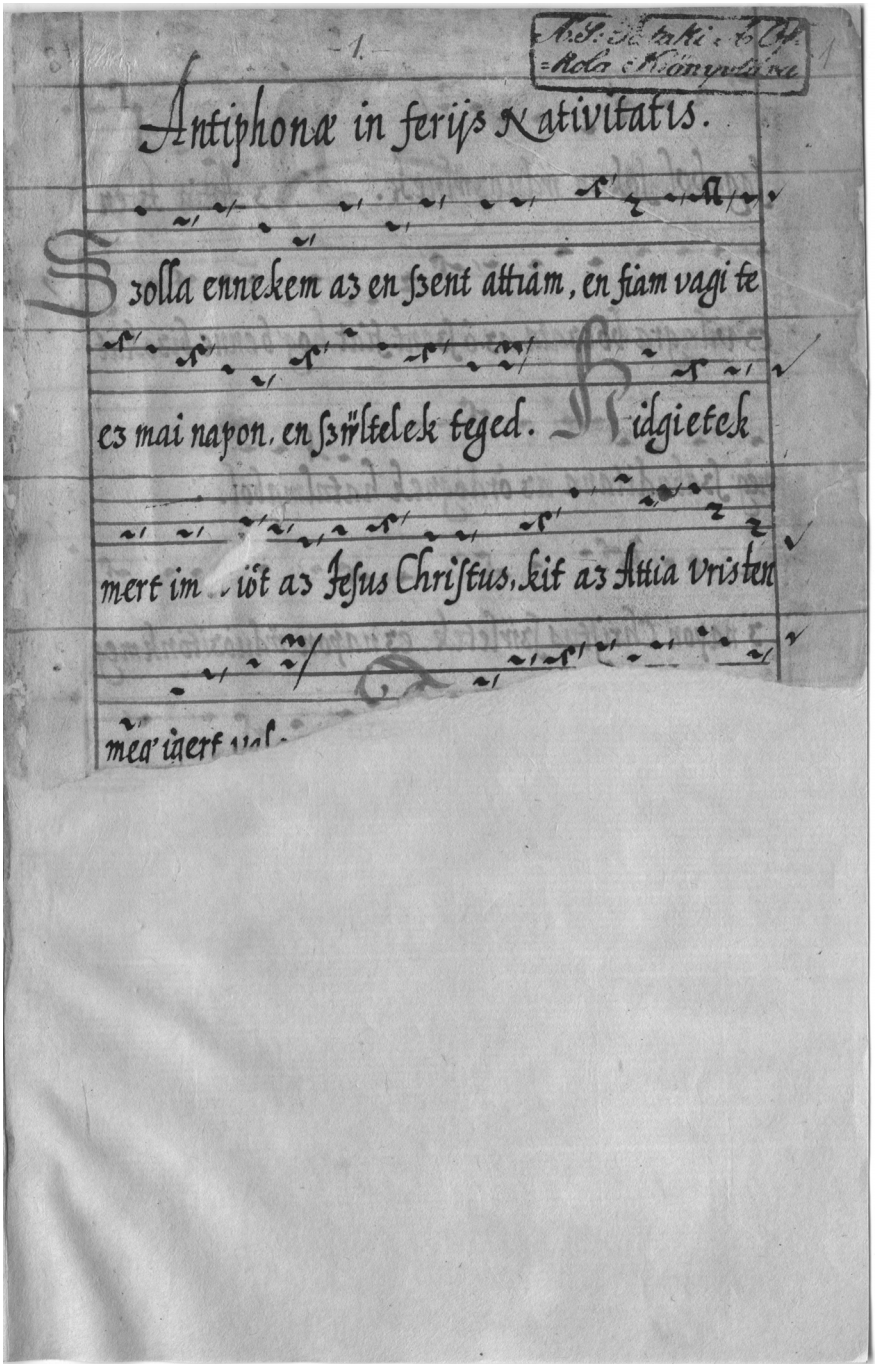
-1.-
Antiphonæ in ferijs Nativitatis.
Szolla ennekem az en szent attiám, en fiam vagi te
ez mai napon, en szültelek teged. Hidgietek
mert im ... iöt az Jesus Christus, kit az Attia vristen
meg igert val...

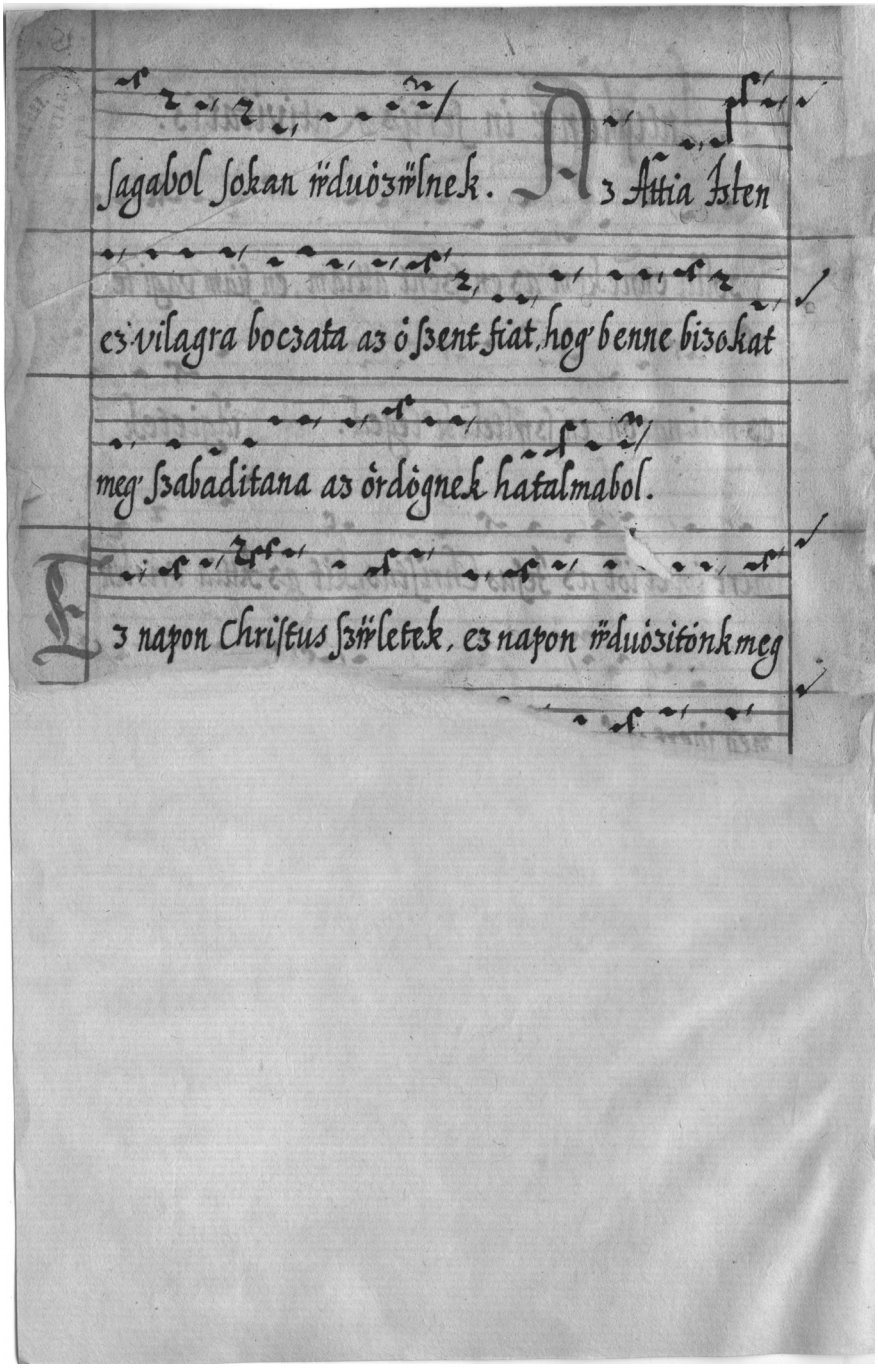
ſagabol ſokan ẅduözẅlnek. Az Attia Iſten
ez vilagra boczata az ö ſzent fiat, hog benne bizokat
meg ſzabaditana az ördögnek hatalmabol.
Ez napon Chriſtus ſzẅletek, ez napon ẅduözitönk meg

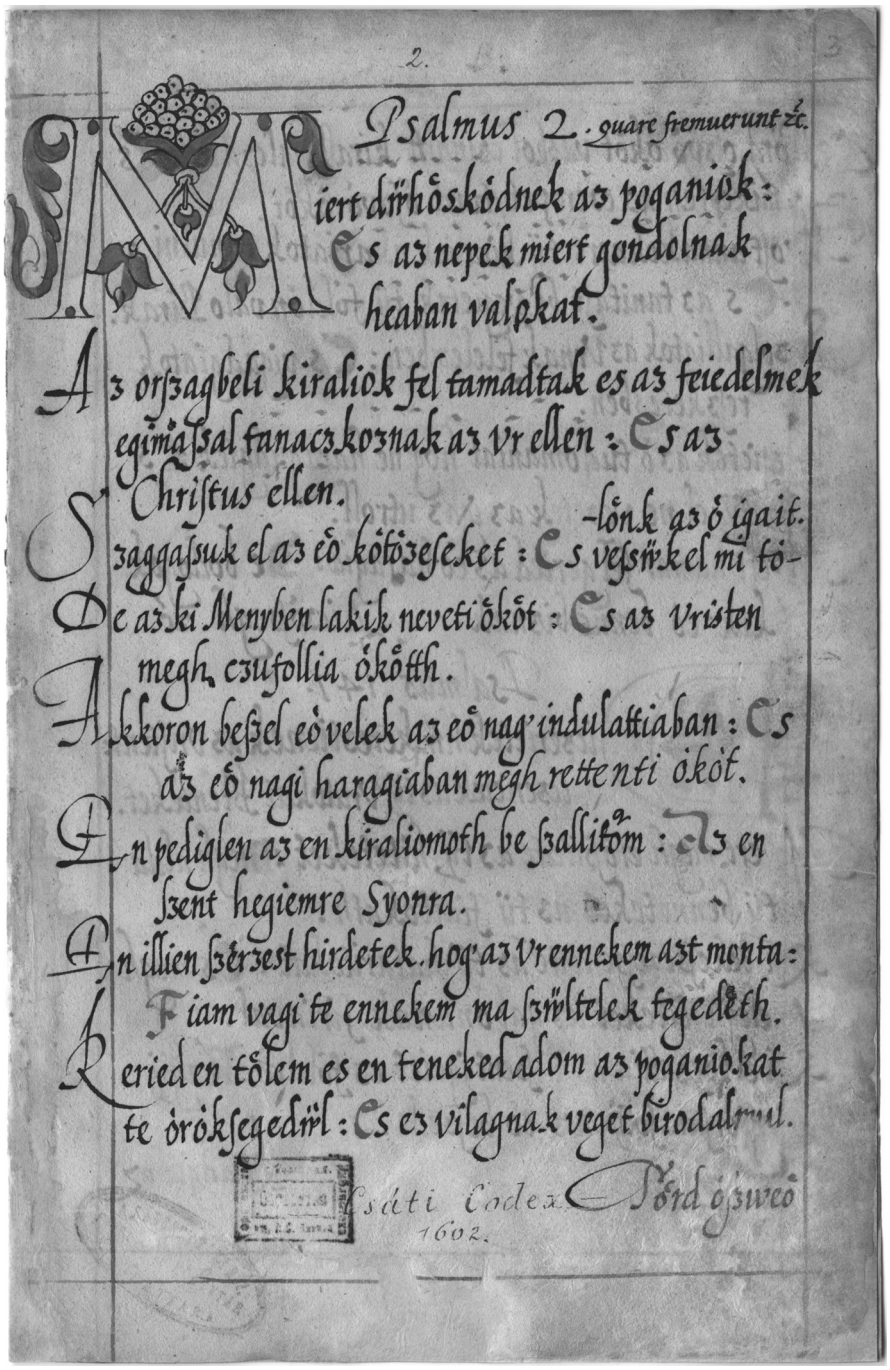

2.

Psalmus 2. quare fremuerunt &c.

Miert dühösködnek az poganiok: Es az nepek miert gondolnak heaban valokat.

Az orszagbeli kiraliok fel tamadtak es az feiedelmek egimassal tanaczkoznak az vr ellen: Es az Christus ellen.

Szaggassuk el az eö kötözeseket: Es vessükel mi tö-lönk az ö igait.

De az ki Menyben lakik neveti ököt: Es az vristen megh czufollia ökötth.

Akkoron beszel eö velek az eö nag' indulattiaban: Es az eö nagi haragiaban megh rettenti ököt.

En pediglen az en kiraliomoth be szallitom: Az en szent hegiemre Syonra.

En illien szérzest hirdetek. hog' az vr ennekem azt monta: Fiam vagi te ennekem ma szültelek tegedeth.

Keried en tölem es en teneked adom az poganiokat te öröksegedül: Es ez vilagnak veget birodalmul.

Csáti Codex. Pörd öszweö 1602.

H. HUBERT GABRIELLA

GYÜLEKEZETI ÉNEKFORDÍTÁSOK A 17. SZÁZADBAN (Kérdések és válaszok az RMKT XVII/17. munkálatai közben)*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A gyülekezeti énekek egyrészt gyülekezeti énekeskönyvekben jelennek meg, másrészt előfordul, hogy bár nem kerülnek bele gyülekezeti gyűjteményekbe, de kimutathatóan közös éneklésre szánják őket, és gyülekezeti-istentiszteleti alkalomhoz kapcsolhatóak (ilyenek pl. Miskolci Csulyak István egyes énekei). Míg a gyülekezeti énekek népénekek, tehát templomban és templomon kívül is használják őket, addig az istenes (vallásos) énekeket sok esetben nem éneklik gyülekezeti alkalmakkor, s ennek egyik oka éppen poétikai megformálásukban rejlik. A 17. századi gyülekezeti és istenes ének közötti hasonlóságok vagy különbségek értékelését bonyolíthatja, ha idegen nyelvű szöveg alapján készült a magyar énekvers.

A Szilasi László által ajánlott retorikai és tropológiai szoros olvasás, a metrikai és jelentéstani változások kigyűjtése és elemzése[1] nemcsak a fordítások minőségére adhat majd pontosabb választ, hanem a 17. századi gyülekezeti énekekben bekövetkezett poétikai változásokra is. Ugyanis a 17. században jelentősen megnőtt a gyülekezeti énekfordítások száma.[2] A készülő[3] és a már megjelent kritikai kiadások[4] adatokkal és szövegekkel egészítik ki és pontosítják ezt az irodalom-, zene- és egyháztörténetileg ismert tényt.

A fordított versek száma magas, ezért célszerű előzetesen egy-egy szempontot kiemelni. Ez a dolgozat olyan előmunkálatnak tekinthető, amely a 17. századi *németből*

* Készült az OTKA K 77.776 sz. pályázatának támogatásával.

[1] SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 13 skk.

[2] Elsősorban a német evangélikus énekfordításokat említi a szakirodalom, többek között THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, ItK, 32(1922), 91–92; PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története: A legrégibb időktől 1848-ig*, Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2002², 250–251; FRIEDRICH Károly, *A magyar evangélikus templomi ének történetének vázlata: XVI–XVIII. század*, Bp., 1944, 92–93; Tibor SCHULEK, *Kurzer Abriß der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuchs und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn*, Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, 13(1968), 177; PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2), 172–185. A református énekek német kapcsolatai főként Szenci Molnár Albert zsoltárfordításaihoz köthetőek. Ugyanakkor nem készült még olyan kiadás, amely a forrásokkal együtt közölte volna Szenci Molnár énekeit.

[3] Munkacím: *Evangélikus és református énekek* (a továbbiakban: RMKT XVII/17). A kötet szerkesztését, a jegyzeteket és a mutatókat H. Hubert Gabriella készíti, a kritikai szövegeket a lapalji jegyzetekkel és a versforma megállapítását Vadai István végzi, a dallam-közlés és a hozzá tartozó jegyzetek pedig Ecsedi Zsuzsanna munkája.

[4] Az RMKT XVII. századi sorozatában három gyülekezetiének-kötet jelent meg eddig: az unitárius és a szombatos költészeté (4–5. kötet) és Szenci Molnár zsoltárfordításaié (6. kötet). Emellett elszórtan, az egyes kötetekben is találhatóak gyülekezeti énekek.

készült, *evangélikus és református* gyülekezeti énekfordításokat tekinti át. Tovább szűkíti a vizsgált énekek körét, hogy Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai nem szerepelnek a bemutatásban. A 16. században, *ha a zsoltárfordításokat figyelmen kívül hagyjuk*, a mintegy 304 gyülekezeti éneknek kb. tizede német ének fordítása, de ezen belül is 19 ének forrása a legismertebb szerzőnek, Luthernak a szerzeménye.[5] A 17. században a mintegy 274 gyülekezeti éneknek már csaknem harmada német ének alapján készült.[6] A magyar fordítástörténetben tehát kitüntetett helyet érdemes szánni a gyülekezeti énekfordításoknak.

A 17. századi fordításokkal kapcsolatos kérdések közül a tanulmány három irodalomtörténeti megközelítést emel ki: a textológiait, az eszmetörténetit és a verstörténetit.

1. Textológiai kérdés

A munka textológiai alapkérdése: a kritikai kiadásban megadható-e az idegen nyelvű minta, illetve tisztázható-e, hogy az adott német gyülekezeti ének milyen úton jutott el a magyar fordítóhoz.

1.1. Német nyelvű minta. Egyelőre mintegy 80 esetben állapítható meg,[7] hogy német forrás alapján készült a magyar gyülekezeti ének:

	Magyar incipit (szerző)	*Német incipit (szerző)*	+[8]	*EG*[9]	*első magyar előfordulás (és ZMK*[10]*)*	*a fordítás keletkezési ideje*
1.	A próféták megmondották	Die Propheten habn prophezeit (Michael Weisse) – 16. sz.	+	–	S 82/1: 220; RMK I, 1155/B: 376	1673 előtt

[5] RPHA = Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZŐNYI, István VADAI, György GÁL, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, I–II, Paris, Nouvel Objet, 1992 (online verzió: http://rpha.elte.hu/rpha/search/rpha5), 58, 104, 214, 260, 392, 493, 654, 672, 777, 782, 796, 905, 906, 910, 1089, 1116, 1139, 1351, 2050. sz.

[6] A latin és a biblikus cseh nyelvből készült fordítások tovább növelik a fordítások arányát.

[7] A legtöbb versnél nem szerepel hivatkozás kritikai kiadásra, ugyanis a tanulmányban szereplő énekek nagy része a készülő RMKT XVII/17-ben jelenik meg. A fordítások száma még növekedhet, ugyanis több esetben még nem sikerült a német forrás azonosítása.

[8] Ha az ének megtalálható az 1700-as lőcsei német énekeskönyvben (RMK II, 2006), + jel jelzi. Sajnos a korábbi, 1686-os kiadás Nagyszebenben (Bibliothek des Bruckenthal-Museums) található egyetlen példányához még nem fértünk hozzá.

[9] EG = *Evangelisches Gesangbuch: Stammausgabe der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Stuttgart, Biblia-Druck, 1993. A német ének valamilyen formában szerepel a ma használatos németországi evangélikus énekeskönyvek egységes, 535 éneket tartalmazó részében.

[10] *Zöngedözö mennyei kar*, RMK I, 1589/A. A ZMK-ban a táblázatban jelzettnél több német fordítás található, ha a 16. századi és a katolikus átvételeket is hozzávesszük.

	Magyar incipit (szerző)	*Német incipit (szerző)*	+[8]	*EG*[9]	*első magyar előfordulás (és ZMK*[10]*)*	*a fordítás keletkezési ideje*
2.	Adjunk hálát az Úrnak, mint kegyelmes	Nun laßt uns Gott dem Herren (Ludwig Helmbold) – 16. sz.	–	+	RMK I, 1460: 549; RMK I, 1589/A: 14	1694 előtt
3.	Az én Istenemben	Auf meinen lieben Gott – 17. sz. eleje	+	+	S 1027: 120; RMK I, 1389: 511; RMK I, 1589/A: 66	1687 előtt
4.	Az Istennek jótetszése	Wies Gott gefällt (Ambrosius Blarer) – 16. sz.	+	–	RMK I, 1589/A: 90	1696 előtt
5.	Az Istennek szent Fia (Serédi János)	Jesus, das Wort des Vaters (Heinrich von Zütphen?: Hilf Gott, dass mirs gelinge, 3–13. versszak) – 16. sz.	+	–	S 57: 125a	1650 körül
6.	Békességnek fejedelme	Du Friedenfürst, Herr Jesu Christ (Jakob Ebert) – 17. sz. eleje	+	+	RMK I, 1389: 503; RMK I, 1589/A: 81	1690 előtt
7.	Bizony megleszen az idő	Es ist gewisslich an der Zeit (Bartholomäus Ringwaldt) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1460: 698; RMK I, 1589/A: 145	1694 előtt
8.	Bűnös ember, jól megfontold	Sündiger Mensch, schau wer du bist (Michael Weisse) – 16. sz.	+	+	S 82/1: 221; RMK I, 1155/B: 377	1673 előtt
9.	Dicsérd az Urat, mert igen kegyelmes	Lobet den Herren, denn er ist sehr freundlich – 16. sz.	+	+	S 57: 334b	1642 előtt
10.	Dicsérlek, Uram, téged (Pécseli Király Imre)	Ich dank dir, lieber Herre (Johann Kolroß) – 16. sz.	+	–	RMKT XVII/2, 3. sz.	1612 előtt
11.	Dicsérlek, Uram, tégedet	Ich dank dir schon durch deinen Sohn – 16. sz.	+	–	RMK I, 1589/A: 1	1696 előtt
12.	Dicsőség mennyben Istennek	Allein Gott in der Höh sei Ehr (Nikolaus Decius) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1460: 481; RMK I, 1589/A: 123	1694 előtt
13.	E vigasságos időben	In dulci jubilo, nun singet und seid froh – 14. sz.	+	–	RMNy 1438: 67	1629 előtt
14.	Ébredj föl, ó, te, én szívem	Werde munter, mein Gemüte (Johann Rist) – 17. sz.	+	+	RMK I, 1589/A: 17	1696 előtt
15.	Eljővén már az én órám (E. D. T.)	Wenn mein Stündlein vorhanden ist (Nikolaus Herman) – 16. sz.	+	+	RMNy 1552/2: 327	1632 előtt

	Magyar incipit (szerző)	*Német incipit (szerző)*	+[8]	*EG*[9]	*első magyar előfordulás (és ZMK*[10]*)*	*a fordítás keletkezési ideje*
16.	Elvégeztem életemet	Mein' Wallfahrt ist vollendet hab (Ludwig von Hörnigk) – 17. sz.	+	–	RMK I, 1589/A: 159	1696 előtt
17.	Én Istenem, benned bízom	Ich hab mein Sach Gott heimgestellt (Johann Leon) – 16. sz.	+	–	RMK I, 1244/B: 285; RMK I, 1589/A: 150	1680 előtt
18.	Én Istenem, nagy sok bűnöm	Ach Gott und Herr, wie groß und schwer (Martin Rutilius et al.) – 17. sz. eleje	+	+	RMK I, 1389: 485; RMK I, 1493/B: 557	1690 előtt
19.	Evangéliumot Isten adta	Gott hat das Evangelium (Erasmus Alberus) – 16. sz.	+	–	RMK I, 1589/A: 142	1696 előtt
20.	Ha Isten nem volna velünk	Wo Gott der Herr nicht bei uns hält (Justus Jonas) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1589/A: 82	1696 előtt
21.	Hálát adok néked, mennybéli Isten, … hogy engemet e napon (Szenci Molnár Albert)	Ich danke dir, Herr Gott, in deinem Throne (Johann Fabricius) – 17. sz. eleje	–	–	RMKT XVII/6, 160. sz.	1608 előtt
22.	Hálát adok néked, mennybéli Isten, … hogy engemet ez éjjel (Szenci Molnár Albert)	Ich danke dir, Herr Gott, in deinem Throne (Johann Fabricius) – 17. sz. eleje	+	+	RMKT XVII/6, 160. sz.	1608 előtt
23.	Hálát adok néked, Uram	Ich dank dir, lieber Herre (Johann Kolroß) – 16. sz.	+	–	RMNy 1552/2: 150	1632 előtt
24.	Hálát adok tenéked	O Gott, ich tu dir danken (Bartholomäus Ringwaldt) – 16. sz.	+	–	RMK I, 1589/A: 4	1696 előtt
25.	Hálát adunk kínjaidért (Serédi János)	Wir danken dir für deinen Tod (Nikolaus Selnecker) – 16. sz.	+	–	S 57: 124b	1650 körül
26.	Hozzád kiáltásunkat	Dich bitten wir deine Kinder (Georg Klee [Thymus]) – 16. sz.	–	–	RMKT XVII/6, 189. sz.	1612 előtt
27.	Ím, a magas mennyből jövök (Mihálykó János)	Vom Himmel hoch, da komm ich her (Martin Luther) – 16. sz.	+	+	RMKT XVII/8, 23. sz.	1629 előtt
28.	Ím, itt fekszem, mint férgecske	Hier lieg ich armes Würmelein, und schlaf – 17. sz. eleje	+	–	RMK I, 1288/A: 220	1682 előtt
29.	In dulci jubilo, mi éneklésünk jó	In dulci jubilo, nun singet und seid froh – 14. sz.	+		RMNy 1528: 143b	1632 előtt
30.	Jer, dicsérjük az Úr Krisztust	Gelobet seist du, Jesu Christ (Martin Luther) – 16. sz.	+	+	RMNy 1438: 19	1629 előtt

	Magyar incipit (szerző)	*Német incipit (szerző)*	+[8]	*EG*[9]	*első magyar előfordulás (és ZMK*[10]*)*	*a fordítás keletkezési ideje*
31.	Jertek hozzám, Krisztus mondja	Kommt her zu mir, spricht Gottes Sohn (Georg Grünwald) – 16. sz.	+	+	RMNy 1438: 496	1629 előtt
32.	Jézus, életemnek, öröme szívemnek	Jesu, meine Freude, meines Herzens Weide (Johann Franck) – 17. sz.	+	+	RMK I, 1460: 694; RMK I, 1589/A: 70	1694 előtt
33.	Jézus a keresztfán függvén, és teste	Da Jesus an dem Kreuze stund – 16. sz.	+	–	RMNy 1438: 105; RMK I, 1589/A: 45	1629 előtt
34.	Jézus a keresztfán függvén, teste (Serédi János)	Da Jesus an dem Kreuze stund – 16. sz.	+	–	S 57: 120a	1650 előtt
35.	Jézus Krisztus, én életem	O Jesu Christ, meins Lebens Licht (Martin Behm) – 17. sz. eleje	+	–	RMK I, 1589/A: 152	1696 előtt
36.	Jézus Krisztus, mi megváltónk, haláltól	Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod (Martin Luther) – 16. sz.	+	+	RMNy 1438: 136	1629 előtt
37.	Jézus, üdvözítőnknek (Serédi János)	Jesu Kreuz, Leiden und Pein (Petrus Herbert) – 16. sz.	+	+	S 57: 136b	1652
38.	Jézust el nem bocsátom	Meinen Jesum lass ich nicht (Christian Keimann) – 17. sz.	+	+	RMK I, 1460: 697; RMK I, 1589/A: 122	1694 előtt
39.	Jöjj hozzánk, Szentlélek, mennyből	Komm, heiliger Geist, Herre Gott (Martin Luther) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1244: 353	1675 előtt
40.	Jövel, Szentlélek Úristen	Komm, heiliger Geist, Herre Gott (Martin Luther) – 16. sz.	+	+	S 57: 252b	1635 előtt
41.	Krisztus, ártatlan bárány	O Lamm Gottes, unschuldig (Nikolaus Decius) – 16. sz.	+	+	RMNy 1438: 107	1629 előtt
42.	Krisztus az én életem	Christus, der ist mein Leben – 17. sz. eleje	+	+	RMK I, 1589/A: 158	1696 előtt
43.	Krisztus feltámada	Christ ist erstanden – 12. sz.-tól kezdve	+	+	RMNy 1438: 138	1629 előtt
44.	Krisztus halál fogságába (Serédi János)	Christ lag in Todesbanden (Martin Luther) – 16. sz.	+	+	S 57: 206b	1650 (előtt?)
45.	Ma Krisztus győzedelmes lett (Serédi János)	Heut triumphieret Gottes Sohn (Kaspar Stolzhagen) – 16. sz.	+	+	S 57: 203b	1635 előtt

	Magyar incipit (szerző)	*Német incipit (szerző)*	+[8]	*EG*[9]	*első magyar előfordulás (és ZMK*[10]*)*	*a fordítás keletkezési ideje*
46.	Magasztallak én téged, Isten, egeknek királyát (Miskolci Csulyak István)	Ich dank dir, lieber Herre (Johann Kolroß) – 16. sz.	+	–	RMKT XVII/2, 27. sz.	1610
47.	Már búcsút veszek tőled	Valet will ich dir geben (Valerius Herberger) – 17. sz. eleje	+	+	RMK I, 1589/A: 157	1696 előtt
48.	Maradj velünk, mi Krisztusunk	Ach bleib bei uns, Herr Jesu Christ (Philipp Melanchthon et al.) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1244/2: 359; RMK I, 1589/A: 24	1680 előtt
49.	Mennyből jövök most hozzátok	Vom Himmel hoch, da komm ich her (Martin Luther) – 16. sz.	+	+	Tornai graduál: 248a; RMNy 1628/1: 412	17. század eleje
50.	Midőn eljön az én órám	Wenn mein Stündlein vorhanden ist (Nikolaus Herman) – 16. sz.	+	+	RMNy 1628/4: 5	1635 előtt
51.	Midőn Jézus a keresztfán	Da Jesus an dem Kreuze stund – 16. sz.	+	–	RMK I, 1589/A: 47	1696 előtt
52.	Midőn mi végső ínségben	Wenn wir in höchsten Nöten sein (Paul Eber) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1589/A: 121	1696 előtt
53.	Mikor közelget végórám	Wenn mein Stündlein vorhanden ist (Nikolaus Herman) – 16. sz.	+	+	RMNy 1438: 549	1629 előtt
54.	Mikor Krisztus születék	Da Christus geboren war – 16. sz.	–	–	S 57: 55b	1635 előtt
55.	Most jön népnek megváltója	Nun komm, der Heiden Heiland (Martin Luther) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1410: 25; RMK I, 1589/A: 25	1691 előtt
56.	Most nyugosznak az erdők	Nun ruhen alle Wälder (Paul Gerhardt) – 17. sz.	+	+	RMK I, 1460: 541	1694 előtt
57.	No, lelkem, dicsérd az Urat	Nun lob mein Seel den Herren (Johann Gramann) – 16. sz.	+	+	RMKT XVII/6, 185. sz.	1612 előtt
58.	Nyugodni megyünk	Die Nacht ist kommen[11] (Petrus Herbert) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1460: 547; RMK I, 1589/A: 23	1694 előtt
59.	Ó, igaz ítélő Isten	Ach Herre, du gerechter Gott – 16. sz.	+	–	RMK I, 1589/A: 124	1696 előtt

[11] Az ének nótajelzése. A témájában azonos, barokk formájú, szapphikus német strófák (a5, b6, a5, b6, c5, c6, c5) ihletése nyomán készült a magyar ének.

	Magyar incipit (szerző)	*Német incipit (szerző)*	+[8]	*EG*[9]	*első magyar előfordulás (és ZMK*[10]*)*	*a fordítás keletkezési ideje*
60.	Ó, Istenem, mely sok vétkem	Ach Gott und Herr, wie groß und schwer (Martin Rutilius et al.) – 17. sz. eleje	+	+	RMK I, 1589/A: 67	1696 előtt
61.	Ó, Jézus, életemnek fénye	O Jesu Christ, meins Lebens Licht[12] (Martin Behm) – 17. sz. eleje	+	–	RMKT XVII/14, 6. sz.	17. század
62.	Ó, kegyelem szép forrása	Herr Jesu Christ, du höchstes Gut (Bartholomäus Ringwaldt) – 16. sz.	+	–	RMK I, 1589/A: 92	1696 előtt
63.	Ó, népeknek megváltója	Nun komm, der Heiden Heiland (Martin Luther) – 16. sz.	+	+	RMKT XVII/6, 186. sz.	1612 előtt
64.	Ó, siralom! Szívfájdalom!	O Traurigkeit! O Herzeleid! (Johann Rist) – 17. sz.	+	+	Tornai graduál: 237a	1700 előtt (?)
65.	Örül az én szívem az Úrban (Szenci Molnár Albert)	Mein Herz ist fröhlich in dem Herren – 16. sz.	–	–	RMKT XVII/6, 159. sz.	1608 előtt
66.	Serkenj föl, elmém, s mondj nótát	Werde munter, mein Gemüte (Johann Rist) – 17. sz.	+	+	RMK I, 1589/A: 20	1696 előtt
67.	Sion az Úr lakóhelye	Sion klagt mit Angst und Schmerzen (Johann Heermann) – 17. sz.	+	–	RMK I, 1460: 695; RMK I, 1589/A: 78	1694 előtt
68.	Sirasd meg, ember, bűnödet (Szenci Molnár Albert)	O, Mensch, bewein dein Sünde groß (Sebald Heyden) – 16. sz.	+	+	RMKT XVII/6, 165. sz.	1612 előtt
69.	Szegény bogárka [fércgecske], itt fekszem	Hier lieg ich armes Würmelein – 17. sz. eleje	+	–	RMNy 1438: 547	1629 előtt
70.	Szívből szeretlek, én Istenem	Herzlich lieb hab' ich dich, o Herr (Martin Schalling) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1460: 745; RMK I, 1589/A: 141	1694 előtt
71.	Szívem szerint kívánom	Herzlich tut mich/mir verlangen (Christoph Knoll) – 17. sz. eleje	+	–	RMK I, 1244/B: 280	1680 előtt
72.	Szívem szerint szeretlek, Uram	Herzlich lieb hab' ich dich, o Herr (Martin Schalling) – 16. sz.	+	+	RMNy 1438: 550	1629 előtt
73.	Szívem szerint, Úristen	Aus meines Herzens Grunde (Georg Niege) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1589/A: 2	1696 előtt

[12] A német szöveg harmadik fordítása – Petrőczi Kata Szidónia: *Jézus, életem világa*, lásd RMKT XVII/16, 144. sz. – nem gyülekezeti ének.

	Magyar incipit (szerző)	*Német incipit (szerző)*	+[8]	*EG*[9]	*első magyar előfordulás (és ZMK*[10]*)*	*a fordítás keletkezési ideje*
74.	Szólít minket Krisztus Urunk (Siderius János)	Kommt her zu mir, spricht Gottes Sohn (Georg Grünwald) – 16. sz.	+	+	RMNy 1628/4: 31	1635 előtt
75.	Tebenned bíztam, én Istenem (M. I. F. N.)	In dich hab' ich gehoffet, Herr (Adam Reißner) – 16. sz.	+	+	RMNy 1552/2: 236; RMK I, 1589/A: 68	1632 előtt
76.	Tündöklő hajnali csillag	Wie schön leuchtet der Morgenstern (Philipp Nicolai) – 16. sz.	+	+	RMK I, 1589/A: 8	1696 előtt
77.	Uram Jézus, én tudom jól	Herr Jesu Christ, ich weiss gar wohl (Bartholomäus Ringwaldt) – 16. sz.	+	–	RMK I, 1589/A: 154	1696 előtt
78.	Úristen, kérünk tégedet (Szenci Molnár Albert)	O, Gott und Vater gnadenvoll (Johann Zwick) – 16. sz.	–	–	RMKT XVII/6, 164. sz.	1612 előtt
79.	Úristen, téged dicsérünk	Herr Gott, dich loben alle wir (Paul Eber) – 16. sz.	+	–	RMNy 1459: 316; RMK I, 1589/A: 131	1630 előtt
80.	Üdvözítőnk, dicsértessél	Wir danken dir, Herr Jesu Christ (Christoph Fischer) – 16. sz.	+	+	S 82: 224; RMK I, 1155/B: 378	1673 előtt

A néhány református fordítást leszámítva, az énekek elsősorban az Eperjesi graduálban és a század első és utolsó harmadában megjelenő lőcsei nyomtatott gyűjteményekben jelentek meg.

A táblázat szerint a német énekek mintegy kétharmada a 16. században vagy korábban keletkezett, és mintegy 60%-ukat ma is éneklik a német evangélikusok. Németországban a 17. század végére már több ezer ének és számos énekeskönyv-kiadás jelent meg. Eközben letisztult és kialakult az az énekkincs, amely zenei (énekelhetőségi), teológiai és poétikai szempontból is kiemelkedő minőségű volt, ezért népszerűvé vált, és a különböző régiók alap-énekkészletében szerepelt. Magyar fordítóink, ill. szerkesztőink, jó minőségi érzékkel, éppen ezek közül az idők próbáját kiálló 16. századi és 17. század eleji énekek közül válogattak.

1.2. A fordítás tényének rögzítése. Előfordul, hogy az RMKT jegyzetében csak azt tudjuk lejegyezni, hogy az adott ének valószínűleg fordítás. Ha a kritikai kiadás megjelenése után előkerül az idegen nyelvű minta, abban az internet lehetne segítségünkre: folyamatosan gondozott adatbázisban vagy egy ún. „Villany-RMKT"-ban[13] tehetnénk közzé az új eredményeket.

[13] Vö. Villanyspenót: http://villanyspenot.hu.

Szilasi László például egyik kitűnő elemzésében[14] Kolroß német reggeli énekének három 17. századi magyar fordítását veti össze (a fenti táblázatban: 10, 23, 46. sz.). Az értelmezői körbe negyedikként beveszi Szenci Molnár Albert reggeli énekét is (22. sz.). Ez utóbbi forrása – mint a kritikai kiadás megjelenése óta kiderült – Johann Fabricius éneke.[15] Szilasi úgy látja: Szenci Molnár fordítása olvasható a Kolroß-vers egyik magyar verziójának, a *Hálát adok néked, Uram* kezdetűnek (23. sz.) a kivonataként, javított tömörítvényeként is. A Szilasi által jól megérzett rokonságnak a magyarázatát nem annyira a verseknél, hanem Luther reggeli imádságában kell keresnünk. Luther 1529-ben írt imádsága a mai napig az egyik leggyakrabban elmondott reggeli fohász. Szenci Molnár versének német forrása, Fabricius verse pedig nem más, mint Luther imádságának[16] a versbe szedése.

1.3. Német ének többféle korabeli változata. Bonyolítja a forrás megállapítását, ha a mintának, a német éneknek több variációja is előfordul.

Erre az igen elterjedt Nikolaus Herman-féle *(Wenn mein Stündlein vonhanden ist)* négy versszakos éneket hozhatjuk fel példaként. Latinra Johann Lauterbach *(Cum mortis hora me vocat)* és Wolfgang Ammon is lefordította *(Sub horulae tempus meae)*. Herman énekének kiemelkedően sok, négy magyar verzióját ismerjük:

– Magyari István: *Mikor halálnak órája* kezdetű versének[17] címe: *Második [ének] Herman Miklósé, mely az deákból magyarra ilyenképpen fordíttathatik.*[18] Csomasz Tóth Kálmán azonosítása szerint Magyari az Ammon-féle latin változatot fordította;[19]

– A *Midőn eljön az én órám* kezdetű gyülekezeti ének Herman eredeti, négy versszakos versének fordítása (50. sz.);

– Az *Eljővén már az én órám* (15. sz.) kezdetű éneknek már a címében szerepel, hogy németből készült fordítás: *Alia cantio funebris, ex Germanico in Hungaricum translata. E. D. T.* Herman énekének öt versszakos változatát fordította E. D. T. Az 5. versszak ismeretlen szerzőtől származó, 1574-es betoldás, és továbbfűzi, kiteljesíti a vers feltámadás gondolatát;

– A *Mikor közelget végórám* (53. sz.) kezdetű ének pedig egy olyan kilenc versszakos német verzióra megy vissza, amelyben a 6–9. versszak Nikolaus Herman Illésről szóló verséből származik *(Da nun Elias seinen Lauf und Wunder hat vollendet)*.[20] A két Herman-vers összefűzésének kimondottan didaktikus oka lehetett; a hívő, de az örök életben még bizonytalan embernek Illés próféta példájával akar bizonyosságot mutatni:

[14] SZILASI László, *Appendix II.: Egy Kolroß-vers XVII. század eleji magyar fordításai…* = UŐ, *i. m.,* 265–276.

[15] H. HUBERT Gabriella, *Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás*, MKsz, 119(2003), 354.

[16] Magyar fordítását lásd *Evangélikus énekeskönyv: A Magyarországi Evangélikus Egyház énekeskönyve*, Bp., Luther Kiadó, 2006[15], 729.

[17] RPHA 935.

[18] RMKT XVII/1, 27. sz.

[19] *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1967, 323.

[20] A. F. W. FISCHER, *Kirchenlieder-Lexikon*, II, Hildesheim, Olms, 1967, 352.

Illést Isten tüzesszekérrel, forgószélben az égbe ragadta (2Kir 2,1–12), halála után megjelent Tábor/a megdicsőülés hegyén Krisztus tanítványai előtt (Mt 17,3–4; Mk 9,4–5; Lk 9,30–33).

1.4. Német minta → ? → magyar fordítás. Előfordul, hogy a németből a magyar szöveg felé nem egyenes út vezet. Martin Schalling *Herzlich lieb hab' ich dich, o Herr* kezdetű énekének három magyar fordítása lehet a példánk. Ebből kettő az eredetire megy vissza (70, 72. sz.). A harmadik magyar fordítás – *Szeretlek én téged, Uram*[21] – viszont több helyen eltér a német eredetitől. Schalling versének négy versszakos változatát lefordította Jiřík Třanovský (Georgius Tranoscius, 1591–1637) cseh evangélikus lelkész is. A Tranoscius-énekeskönyv első kiadásában[22] lévő szöveg *(Velmi miluje tě, Pane)* pedig nagy hasonlóságot mutat a magyarral, tehát elképzelhető, hogy a biblikus cseh szöveg közvetítésével készült a harmadik magyar fordítás.

1.5. Az eredeti német ének szövege a kritikai kiadás jegyzetében. A 16–17. századi német gyülekezeti énekeknek, egy-két szerző műveinek kivételével, nincsen kritikai kiadása. A hatalmas mennyiségű 16–17. századi német énekeskönyv-kiadás miatt időnként nem állapítható meg pontosan, hogy egy-egy adott magyar gyülekezeti ének melyik német kiadást vette alapul. Legtöbbször vagy Philipp Wackernagel ötkötetes,[23] vagy Fischer–Tümpel hatkötetes[24] gyűjteménye nyomán adható meg a forrásszöveg, a szakirodalom alapján pedig csak feltevések fogalmazódhatnak meg arról, hogy honnan származhat a német verzió. Ilyen eset pl. a *Bűnös ember, jól megfontold* kezdetű éneké (8. sz.), amelynek forrása Michael Weisse *Sündiger Mensch, schau wer du bist* nagyheti dicsérete. Az eredetileg 13 versszakos éneket Johannes Keuchenthal 1573-as énekeskönyve (DKL 1573[11]) 14 versszakos változatban adja,[25] ahogy a magyar fordítás is. Arra azonban nem tudunk választ adni, hogy a magyar fordító melyik 1573 utáni német énekeskönyvből vette a szöveget.

Pontos forrás hiányában feltételezésekbe kell bocsátkoznunk Serédi János *Ma Krisztus győzedelmes lett* kezdetű fordításának (45. sz.) forrásáról is. A *Heut triumphieret Gottes Sohn* kezdetű ének először a Kaspar Stolzhagen által kiadott *Kinderspiegel oder Hauszucht- und Tischbüchlein…* című,[26] családi magánáhítatosságra szánt kis gyűjteményben jelent meg. Wackernagel Gesius 1607-es gyűjteményének[27] hat versszakos változatát közli.[28] Több 17. századi német énekeskönyvben, így a lőcsei 1694-esben és

[21] Első előfordulás: RMK I, 1244/B: 271.

[22] RMNy 1655.

[23] Philipp WACKERNAGEL, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, I–V, Leipzig, Teubner, 1864–1877.

[24] Albert FISCHER, Wilhelm TÜMPEL, *Das deutsche evangelische Kirchenlied des XVII. Jahrhunderts*, I–VI, Gütersloh, Bertelsmann, 1904–1916.

[25] A. F. W. FISCHER, *i. m.,* I, 277.

[26] [Eisleben, Gaubisch], (1591–)1592.

[27] DKL 1607[17]: 165.

[28] WACKERNAGEL, V, Nr. 629.

1700-asban[29] is, hét versszakos változat található. Serédinél a szöveg szintén hét versszakos, és a következőképpen viszonyul az általunk egyelőre ismert német szövegekhez:

Wackernagel	**Lőcse, 1694, 1700**	**Serédi**
1. versszak	= 1. versszak	= 1. versszak
2. versszak 1–3. sor	= 2. versszak 1–3. sor	= 2. versszak 4–6. sor
2. versszak 4–6. sor	= 2. versszak 4–6. sor	= 2. versszak 1–3. sor
3. versszak	= 4. versszak	= 3. versszak
4. versszak	= 3. versszak	= 4. versszak
–	= 5. versszak	= 5. versszak: parafrázis
5. versszak	= 6. versszak	= 6. versszak
6. versszak	= 7. versszak	= 7. versszak

Serédi vagy helyi változatot, vagy egy előttünk ismeretlen német énekeskönyv szövegét fordította, vagy pedig saját maga változtatott a fordítás közben.

Kötet szinten német–magyar párhuzam elsősorban az evangélikus, lőcsei kiadású német[30] és magyar énekeskönyvek között mutatható ki. Példányt az 1686-os (440 ének), az 1694-es és 1697-es (180 ének) és az 1700-as (555 ének) kiadásból ismerünk.[31] Az RMKT jegyzeteiben tehát forrásként közölni kell az 1686-os vagy az 1694-es lőcsei német énekeskönyvben előforduló német szövegeket is.

2. Eszmetörténeti megközelítés: mi a magyarázata a német énekfordítások ugrásszerű megnövekedésének a 17. században?

Jól ismert, hogy a 16. században külföldet járó magyarok peregrinációjuk során főleg latinul olvastak, ill. latinul érintkeztek tanáraikkal és külföldi társaikkal.[32] A 17. századra ez a helyzet több okból is megváltozott: a többnyelvű evangélikus gyülekezetekben természetes módon működött a többnyelvűség; egzisztenciálisan csak azok tudtak az 1671–1681 közötti gyászévtized után exulként külföldön megélni, akik tudták az adott ország nyelvét.

2.1. Fordítói körök. Tömeges fordítási munka egyelőre két evangélikus helyszín körül mutatható ki: az egyik a 17. század első felében Eperjes, ahol a háromnyelvű, magyar–német–szlovák evangélikus gyülekezet és iskola, valamint a hozzájuk kapcsolódó értel-

[29] RMK II, 1778b: 68–69; RMK II, 2006.

[30] A lőcsei német énekeskönyvek kitűnő összefoglalását lásd Ilona PAVERCSIK, *Das Leutschauer Gesangbuch als Ausprägung kultureller Wirkungen in der Zips = Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, Hrsg. Wynfried KRIEGLEDER et al., Bremen, Lumière, 2007, 63–104.

[31] PAVERCSIK, *i. m.*, 81–94.

[32] Legutóbb ennek a kérdésnek árnyalását lásd CSEPREGI Zoltán, *Négynyelvű reformáció a Kárpát-medencében*, Keresztyén Igazság: Új folyam, 2011, 92. sz., 12–13.

miségi kör szerepet játszott többek között az Eperjesi graduál létrehozásában.[33] A másik helyszín a 17. század utolsó harmadában Győr, a ZMK kiadásában szerepet játszó győri iskola és gyülekezet, valamint a hatósugarukban működő evangélikus lelkészi kör.[34] A győri gyülekezet kétnyelvű volt, méghozzá olyan módon, hogy ebben a korban egyazon istentiszteleten belül énekeltek, imádkoztak, prédikáltak magyarul és németül.[35] Szükség volt tehát németül és magyarul is szóló közös énekekre.

2.2. Evangélikus identitás erősítése. A 17. század utolsó harmadában megjelenő lőcsei énekeskönyvek, ill. a ZMK fordításainak létrejöttében szerepet játszhatott az evangélikus identitás megerősítésének a programja. A ZMK szerkesztői fontosnak tartották, hogy az 1635 óta használt közös protestáns énekeskönyvhöz 99 evangélikus éneket tartalmazó toldalékot is kiadjanak, amelynek már a címében is szerepel, hogy németből fordított énekeket is tartalmaz.[36] A ZMK egyik szerkesztője, Ács Mihály a tübingeni egyetemen kálvinistákkal polemizáló disszertációt írt,[37] tehát fontos volt számára az evangélikus azonosságtudat erősítése. Az énekfordítások mind a reformátusok, mind a katolikusok felé jelezték az evangélikus felekezethez való tartozást. A toldalék-énekeskönyvként értékelhető ZMK megtartó erőt jelenthetett a több helyen magánházakba szorult istentiszteletek számára is.

Csepregi Zoltán a 16. századi anyanyelvi identitásképzéstől a 18. századi felekezethez való kötődésig vezető út átmeneti korszakaként írja le a 17. századot. Kiemeli a protestáns gályarabok történetét, amely egyrészt hozzájárult a magyar református és evangélikus egyháztörténet-írás megszületéséhez, másrészt a református és evangélikus identitás megerősödéséhez.[38] A külföldi egyházak támogatása segítette a megmaradást: az evangélikusoknál ennek himnológiai következményeként is értékelhetjük a német fordítások számának megnövekedését.

2.3. Református fordítások. A református német fordítások létrejötte főként Szenci Molnár Alberthez, illetve a vele kapcsolatban álló értelmiségi körhöz kapcsolható. Az egyre inkább elterjedő protestáns énekeskönyv-kolligátumok, amelyek tartalmazták a Szenci Molnár-féle *Zsoltárkönyv*et is, úgy tűnik, elegendőnek bizonyultak a református befogadók számára. Ebbe a folyamatba belejátszott a *Zsoltárkönyv*et a középpontba állító puritanizmus fékező hatása is.

[33] *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, I–II, kiad., bev. FERENCZI Ilona, I, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (Musicalia Danubiana, 9), 6–9.

[34] CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36), 21 skk.

[35] KOVÁCS Géza, *A győri evangélikus egyházközség története 1520–1785*, Győr, Torkos András Művelődési Alapítvány, [1999], 199–200.

[36] H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17 – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok, 2), 236 skk. (A 101 énekből 99 a gyülekezeti ének.)

[37] RMK III, 2496.

[38] CSEPREGI, *Négynyelvű reformáció…, i. m.*, 17–18.

3. Verstörténeti megközelítés: létezett-e valamilyen fordítói elmélet a háttérben?

3.1. Elmélet – gyakorlat. Egyelőre csak a zsoltárfordításokkal kapcsolatban ismerünk három nyilatkozatot: az egyik Újfalvi Imréé 1602-ből, aki az idegen értelem nélküli, szép ritmusokba, azaz rímes verssorokba rendelt zsoltárfordításokat helyesli, a betűtől messzejárókat és a kifejezések megváltoztatását pedig helyteleníti. Athanasiust idézi, aki óva int attól, hogy ékesszóláshoz tartozó világias szavakkal díszítsék fel a fordítást.

A másik nyilatkozat a jól ismert Szenci Molnár-féle 1607-ből: fordításkor a cél a „fondamentombéli" igaz értelemre, a *sensus*tól való eltávolodás kerülésére és a metrumhűségre való törekvés.

A harmadik Geleji Katona Istváné: aki *literaliter*, tehát betűszerinti vagy *periphrastice*, azaz „bővebbedkén való körüljáró beszéddel" készült zsoltárfordításokról beszél, de gyülekezeti zsoltárfordítások esetében ez utóbbit nem ellenzi.[39]

A prózafordításoknál követett elvek is figyelembe vehetőek. Pontos átültetést vagy parafrázist készítsen-e a fordító? Ez utóbbira a Bartók István által idézett Debreceni Péter lehet a példa: „Az könyvnek fordításában pedig a magyar nyelvnek tulajdon folyásira vigyáztam, és hogy az szólásnak formái az könyörgőkben buzgóságot indítanának, egyedül azon voltam; sok helyen bővítettem, sok helyen viszont rövidítettem, sokat kihadtam, és ismét sokaknak helyekben másokat helyheztettem, efelett mindenik elmélkedést külön ahhoz szabott énekkel rekesztettem be."[40]

Nem hagyható figyelmen kívül a Kecskeméti Gábor,[41] ill. Szilasi László által megfigyelt jelenség sem: a szerzők nem elméletből, hanem gyakorlatból tanultak,[42] ezért a 17. századi fordított szövegek elemzésébe be kell majd vonni a korábbi, magyar nyelvű gyülekezeti énekszövegeket is.

Egy-egy német szövegnek, mint a fenti táblázat is mutatja, a 17. században már több fordítása is keletkezhetett. Ennek oka többféle lehet: a fordítók nem ismerték a korábbi verziót; nem gyülekezeti, hanem inkább magánáhítatra szánták, s így másként értelmezték a német eredetit; elégedetlenek voltak a korábbi költői/teológiai teljesítménnyel. Megtörtént, hogy az énekeskönyv-szerkesztő egymás mellett közölte mindkét fordítást, nem választott, hanem rábízta a használókra, hogy melyik verziót éneklik szívesebben.[43]

3.2. Példák. Az RMKT jegyzeteiben, ha nincs filológiai probléma, elegendő annak megállapítása, hogy jelentéstanilag és verstanilag mennyire pontos az adott magyar ver-

[39] H. HUBERT, *i. m.*, 393–394, 406, 440.

[40] BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 275–276.

[41] KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 186 skk.

[42] SZILASI, *i. m.*, 14 skk.

[43] Ilyen pl. Johann Rist *Werde munter mein Gemüte* kezdetű éneke, melynek két fordítása (14, 66. sz.) jelent meg a ZMK-ban (RMK I, 1589/A: 17–23). A második ének címében a szerkesztő jelezte: *Ugyan azon másképpen.*

zió. Néhány kiragadott példa megmutathatja az anyag gazdagságát, de nem pótolhatja a jövőbeni módszeres, több szempontú elemzéseket:

1. A legtöbb fordítás a jelentés pontos visszaadására, szöveg- és metrumhűségre törekszik.

2. Néhány fordítás nehézkes, a szerző láthatólag küszködik feladatával (pl. 20. sz.).

3. A fordító időnként egyszerűsíti a teológiai mondanivalót és a rímelést (6. sz.):

Du Friedefürst, Herr Jesu Christ	Békességnek Fejedelme,
wahr Mensch und wahrer Gott,	Istennek szent Fia,
ein starker Nothelfer du bist	Híveidnek segedelme
im Leben und im Tod.	S' erős bajvívója.
Drum wir allein	Szent Atyádhoz te nevedben
im Namen dein	Kiáltunk föl az égben.
zu deinem Vater schreien!	

4. A német verset időnként az „ékesgetés", az *elocutio* irányába mozdítják el a magyar szerzők:

Kommt her	*Szólít minket* (74. sz.)	*Jertek hozzám* (31. sz.)
Heut ist der Mensch schön, jung und lang,	Szép az ember most mint virág,	Ma az ember ifjú és víg,
sieh, morgen ist er schwach und krank,	Ha beteges, mint aszú ág,	Holnap lásd meg, mely rút, csig-bik,
bald muß er auch gar sterben:	Halál völgyéhez közel jár,	Kórbeteg, az halálnak vendég,
Gleichwie die Blumen auf dem Feld,	Mint mezőben az szép virág,	Mint az mezőn az szép virág,
also wird diese schöne Welt	Így múlik el mind ez világ,	Így múlik el ám ez világ,
in einem Hui verderben.	Óránként mert jártan eljár.	Hamar minden szomorúság.

5. Szöveghűség és adaptáció együttesen található meg Serédi János Luther-fordításában, amely egy korábbi magyar verzió felhasználásával készült:

Luther: *Christ lag in Todesbanden*	*Krisztus halálnak torkába* (RPHA 796)	Serédi: *Krisztus halál fogságába* (44. sz.)
5. Hie ist das recht Osterlamm,	Ez az igaz húsvéti Bárány,	Ez ám az húsvéti Bárány,
davon Gott hat geboten.	**kiről az Isten parancsolt.**	**kiről az Isten parancsolt.**
Das ist an des Kreuzes Stamm	Mely az nagy magas keresztfán	Ki keresztfának oltárán
in heißer Lieb gebroten.	**buzgó szeretetben megsült.**[44]	**buzgó szeretetben megsült.**
Des Blut zeichnet unsre Tür;	*Vére ajtónkat vérezi,*	*Vére jegyzi szívünket,*
das hält der Glaub dem Tod für.	*ezt az hit halálnak vermébe veti.*	*Halál ellen bíztat minket,*
Der Würger kann uns nicht rühren.	Az fojtó minket nem sérthet.	Hozzánk öldöklő nem térhet,
Alleluja.	Alleluja.	Alleluja.

Teológiailag mindkét fordítás visszaadja az eredeti Luther-éneket: az ószövetségi páska/pászkabárány (2Móz 12) újszövetségi értelmezését, a Bárány-Krisztus szimbólumának a magyarázatát (Jn 1,29). A mai fül számára meghökkentőnek ható metafora, a

[44] Apor-kódex, 132: „Kinek a keresztfa oltárán / Megsült szentségő testét / Ő rózsáló vérével / Kóstolván élönk Istennek."

„szeretetben megsült” egyrészt magába foglalja az ószövetségi áldozati sült bárány fogalmát és az újszövetségi Jézus-áldozatot.[45] A félkövérrel szedett két-két sor szó szerinti fordítás és teljesen megegyezik mindkét magyar verzióban. Serédi ugyanakkor, mint a kurzívval szedett 5–6. sorban látszik, elszakad az eredetitől, amelynek rejtett értelmét egyszerűsíti, megmagyarázza, és egyúttal ki is javítja a korábbi fordítás homályosságát és metrumát: a megváltott ember a húsvéti Bárány, Krisztus kereszthalála, vére által megmenekül az örök haláltól. A 3. sorban szereplő *keresztfának oltárán* kifejezés kibontja az eredetiben lévő „keresztfán” értelmét: Jézus az ószövetségi áldozati bárány helyébe lépve önmaga volt az áldozat, a keresztfa oltárán mutatta be az áldozatot. A trópus, mint az Apor-kódex himnusz-fordítása mutatja, költői nyelvünk legrégebbi rétegéhez tartozik.

6. Előfordul, hogy a németből készült magyar fordítás figyelembe veszi a német verzió latin forrását is. Ilyen pl. a *Most jön népek megváltója* kezdetű ének (55. sz.), amely Luther *Nun komm, der Heiden Heiland* (1523) kezdetű adventi énekének fordítása, de a magyar átültető, mint a vers metruma és egyes kifejezései mutatják, ismerte az eredeti Ambrosius-himnuszt is *(Veni, redemptor gentium, ostende)*.

7. Nem a fordítás kategóriájába tartozik, mégis érdemes megemlíteni a német és a magyar szöveg egyidejű keletkezésének példáját, Lövei Balázs (†1707) *Isten áldásának háza* kezdetű templomszentelési énekét.[46] Az egy istentiszteleten belül magyarul és németül is éneklő gyülekezet számára készült. A német változat egy 18. századi nyomtatványban maradt fenn: *Ein Lied bey Einweihung eines Bethauses zu gebrauchen, welches J. W. C. Blasius Lövey damaliger der Augspurgischen Confeßion zugethanen in Raab Prediger, verfertiget hat, Anno 1696. Im Thon: Komm H. Geist, Herre Gott etc. Ein schön göttliches Segens-Haus, Ist diß unser liebes Bethaus.*[47]

8. A hosszabb magyar szavak természetesen nem engedik meg minden esetben a szó szerinti fordítást. Erre a legegyszerűbb példa lehet az ismétlést, fokozást szolgáló német főnevek számának csökkentése, ill. szinonimával való fordítása (3. sz.):

Auf meinen lieben Gott	Az én Istenemben,
Trau’ ich *in Angst und Not*,	Bízom *ínségemben*,
Der kann mich allzeit retten,	Ő mindenkor engemet
Aus Trübsal, Angst und Nöten.	*Nyavalyámban* segíthet.

Az is előfordul, hogy a fordítást (62. sz.) sikerültebbnek tarthatjuk az eredetinél, lásd pl. a magyarban az 1–2. sor közölését és a *faggatja* (’kínozza, gyötri’) igét:

Herr Jesu Christ, du höchstes Gut,	Ó, kegyelem szép forrása,
du Brunnquell der Genaden,	Jézus, halld meg én szómat!

[45] A szeretet szó újszövetségi értelme sokrétű, az egyik legismertebb igehely: „Mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta, hogy aki hisz őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen” (Jn 3,16).

[46] RMKT XVII/14, 83. sz.

[47] Az RMKT nem adja meg ezt a forrást. A nyomtatvány megtalálható az Evangélikus Országos Levéltárban (Budapest). Jelzete: I. a 8/7.

Sieh doch, wie ich in meinem Mut mit Schmerzen bin beladen.	Ah, szívemnek zokogása, Faggatja tagjaimat.

9. Bár többféle versforma elterjesztésében szerepet játszottak fordításaink, és általában híven követik az eredeti verselését, a rímelés időnként bizonytalanná vagy izorímessé válik az eredetihez képest (pl. 15, 50. sz.). Verstanilag érthető, ha a magyar verzió nem adja vissza a barokk kor előtti német énekek egyik lehetséges jellegzetességét, a szótagszámláló és hangsúlyszámláló elv keveredését (ilyen pl. Luther *Nun komm, der Heiden Heiland* kezdetű verse – magyarul: 55. sz.).

10. A rímelést, a költői nyelv opitzi megújítását tükröző német versek is előfordulnak magyarul. Paul Gerhardt esti énekében *(Nun ruhen alle Wälder)* az érzelmek hangja, a kegyesség formai eleganciával párosul – a magyar változat (56. sz.) ezt csak részben tudja visszaadni.

11. A kritikai kiadásban a főszöveg előtt közöljük a dallamot. Egyrészt a dallamok segítenek megoldani az időnkénti szótagszám-ingadozást, másrészt a szövegek csak a dallammal együtt válnak értelmezhetővé. Így pl. a *Dicsérd az Urat* kezdetű énekünknél (9. sz.) mind a német, mind a magyar versszakok 11(5,6)–11(5,6)–11(5,6)–5 szótagos sorokból állnak. A dallam szótagszáma viszont 16–17–11–10, ezért az éneklés során a versszakok 1. sorának első felét, a 2. sornak pedig a második felét, valamint a 4. sort meg kell ismételni.

Legtöbbször a német eredeti valamelyik dallamára énekelték a magyar fordítást is. Pl. a *Sion az Úr lakóhelye* kezdetű énekünknél (67. sz.) Szenci Molnár *Mint a szép híves patakra* zsoltára a nótajelzés. Ha megnézzük a német éneket, láthatjuk, hogy ott is a genfi 42. zsoltár szerepel nótajelzésként *(Wie nach einer Wasserquelle)*, a fordító tehát alkotó módon a magyar fordítást adja meg nótajelzésként.

12. A német vers rejtett értelmét általában nem adják vissza fordításaink. Pl. a *Jézust el nem bocsátom* kezdetű énekünk (38. sz.) a *Meinen Jesum lass ich nicht* (1658) hű fordítása. Szerzője Christian Keimann (1607–1662) zittaui gimnáziumi igazgató. Az ének I. János György szász választófejedelem (1585–1656) utolsó szavaira épül, ahogy az ének korabeli címe is jelzi: *Ihr. Churfürst. Durchl. zu Sachsen Hertzog Johan Georgen des Ersten Denck- und Letzter Spruch: Meinen JESVM laß Ich nicht.* Az 1–5. strófa első szavai összeolvasva szintén ezt a mondást tartalmazzák: *Meinen Jesum laß ich nicht*. Az utolsó, 6. versszak kezdőbetűi pedig a választófejedelem nevét adják ki: J[ohann] G[eorg] Ch[urfürst] Zu S[achsen]. A magyarban nem volt szükség ennek a rejtett utalásnak a visszaadására.

A *Már búcsút veszek tőled* kezdetű énekünk (47. sz.) a *Valet will ich dir geben* (1613) fordítása. Szerzője Valerius Herberger (1562–1627), a szilézíai Fraustadt (ma Wschowa, Lengyelország) evangélikus lelkésze. A Fraustadt lakosait 17 évig sújtó pestis során 1613-ban Herberger a gyülekezet mintegy kétezer tagját temette el. Ennek hatására írta meg vigasztaló, halotti, örökélet-énekét. A magyar fordító nem adja vissza a német akrosztichonját, amely úgy fűzi össze a vers mondanivalóját a szerző keresztnevével, hogy

a vers első búcsúszavából (das Valet = istenhozzád) kiemeli a latinul értelmezhető *VALE* (Isten veled!) szót, s hozzáteszi a többi versszak kezdőbetűjét: *RIUS*.

*

Jacques Roubaud egyik, 2011-ben tartott budapesti előadásában kiemelte, hogy minden fordítást az eredeti vers részének kell tekintenünk. Arra a kérdésre, hogy a magyar gyülekezeti énekfordítások mennyivel járultak hozzá a német énekszövegek költői teljesítményéhez és a magyar költői nyelv fejlődéséhez, pontosabb választ adhatunk a források kiadása, az RMKT XVII. század 17. kötetének megjelenése és az erre épülő verstörténeti adatbázis elkészülte után.

L. SZÖGEDI GABRIELLA – TASI RÉKA

KÖNNYEK AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁGNAK
(Jeremias Drexel és Nyéki Vörös Mátyás egy lehetséges kapcsolatáról)[*]

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

1. Nyéki Vörös Mátyás életműve újabban ismét a kutatás figyelmének homlokterébe került: Vadai István és Papp Balázs izgalmas tanulmányokban kérdőjelezte meg a Nyéki Vörösnek tulajdonított szövegkorpusz egységét.[1] Mi az attribúciós kérdésekhez jelen tanulmányunkban nem kívánunk hozzászólni, s az egyszerűség kedvéért Nyéki Vörös Mátyásról beszélünk, amikor az *Aeternitas* szerzőjére hivatkozunk, jóllehet a szerzőség jelen esetben is kétséges lehet. Az *Aeternitas* ugyanis először a *Tintinnabulum* 1636-os kiadásában jelent meg, Jenei Ferenc szerint 1630 körül keletkezhetett.[2] A versről mindezidáig a legrészletesebb elemzést Bán Imre készítette *A régi magyar vers* című kötetben.[3] Azt bizonyítandó, hogy az *Aeternitas*ra is jellemző motívumok mennyire elterjedtek a kora újkorban, számos német és francia nyelvű verset idézett. Tanulmányának nem elsősorban a források felkutatása a tétje, ám a motívumok elterjedtsége joggal intheti óvatosságra a kutatót azok megtalálását – annak vélelmezését – illetően. Ennek ellenére most mégis azzal a céllal ismertetünk egy latin verset, hogy az *Aeternitas* kapcsán forrásként vegyük számításba.

2. A forrásként felmerülő vers Jeremias Drexel *Lacrimae aeternitati sacrae* című költeménye. A jezsuita Jeremias Drexel neve az örökkévalóság témája kapcsán többször előfordul a magyar szakirodalomban, elsősorban Szentgyörgyi Gergely *Elmélkedések az örökkévalóságról* című munkájával összefüggésben említve, ennek forrása ugyanis Drexel *De aeternitate considerationes* című műve.[4] Esetünkben azonban Drexel *Nicetas seu*

[*] A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. A tanulmány elkészültét nagyban segítette az az egy hónapos, a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban történő kutatásra fordított ösztöndíj is, amelyet a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája nagylelkű támogatásának köszönhetek (Tasi Réka).

[1] VADAI István, *Kolomp vagy csengettyű = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 181–187; PAP Balázs, *A Tintinnabulum tripudiantium szerzőségéhez*, ItK, 110(2006), 585–590. Újabban Réger Ádám foglalkozott a *Tintinnabulum* szerzőségi kérdésével.

[2] PÉCSELI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS Mátyás *Versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962 (RMKT XVII/2), 454, 500.

[3] BÁN Imre, *Nyéki Vörös Mátyás: Aeternitas. Örökké-valóság = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 235–255.

[4] SZENTGYÖRGYI Gergely, *Elmélkedések az örökkévalóságról*, Pozsony, 1643 (RMNy 2023). Drexel művének első kiadása: Jeremias DREXEL, *De aeternitate considerationes*, Monachii, 1620. Legutóbb FAZEKAS

Triumphata incontinentia című, először 1624-ben megjelent kegyességi munkájáról, illetve annak egy verses részletéről van szó.[5] A mű a gazdag jezsuita moralizáló irodalom egyik gyakran alkalmazott sémája szerint épül fel: Drexel Nicetas, egyiptomi ifjú példájából kiindulva két könyvben osztja tanácsait bajor, osztrák, svájci kongreganistáknak a tisztátalanság legyőzésének módjáról. Aedesimus ('tiszta') és Parthenius ('szűzies') dialógusában a tanító, Parthenius szájából hangzanak el a moralizáló tanítások. Nicetas eredetileg Szent Jeromos Remete Szent Pál életéről írt művében szerepel, és csodálatos módon harcol a csábítások és a tisztátalanság ellen, ugyanis leharapja saját nyelvét, és csábítójának arcába köpi.

A *Nicetas* először 1624-ben Pont-à-Moussonban látott napvilágot, majd megjobbított változata még ugyanebben az évben Münchenben. Ezeket számos további kiadás követte, Drexel életében és halála után egyaránt, külön vagy gyűjteményes kötetekben.[6] 1625-ben már megjelent Christophorus Agricola német fordítása – a szakirodalom szerint maga Drexel szorgalmazta elkészítését –, aminek újabb kiadására is sor került 1630-ban. 1633-ban angol fordítás készült, 1634-ben pedig ismeretlen szerző franciára is lefordította.[7]

A *Nicetas* 2. könyvének 11. fejezetében olvasható a *Lacrymae aeternitati sacrae* című vers; Parthenius saját munkájaként hivatkozik rá, és így ajánlja Aedesimus figyelmébe.

Sándor tett javaslatokat Nyéki Vörös másik örökkévalóság-versének forrására: *„Nyomában sem léptél illy sokat olvasván…": Három örökkévalóság-vers forrása*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 30(2011), 138–150.

[5] Jeremias DREXEL, *Nicetas seu Triumphata incontinentia*, Mussiponti, 1624. A mű viszonylag ritkán fordul elő a magyar szakirodalomban, akkor is csak említésszerűen, alaposabb vizsgálatra nem méltatva: TARNAI Andor, *Landelinus ifjú*, ItK, 70(1966), 166–171, itt: 167; TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Bp., Universitas, 1997 (Historia Litteraria, 3). A *Nicetas*szal a német szakirodalom sem foglalkozott túl sokat, jóllehet Drexel monográfusa, Karl von PÖRNBACHER szerint a jezsuita egyik legjobb művéről van szó: *Jeremias Drexel: Leben und Werk eines Barockpredigers*, München, Seitz, 1965, 71–74; John BRUCKNER, *„Threnen zu Ehren der Ewigkeit": Überlegungen zur Vorlage einer Übersetzung, 1628 = Deutsche Barockliteratur und europäische Kultur: Zweites Jahrestreffen des Internationalen Arbeitskreises für Deutsche Barockliteratur in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 28. bis 31. August 1976. Vorträge und Kurzreferate*, Hrsgg. Martin BIRCHER, Eberhard MANNACK, Hamburg, Hauswedell, 1977 (Dokumente des Internationalen Arbeitskreises für Deutsche Barockliteratur, 3), 227–229.

[6] A *Nicetas* kiadásai Drexel életében csak felsorolásszerűen: Mussiponti, 1624; Monachii, 1624 (editio altera, emendatior et auctior); Duaci, 1624; Coloniae Agrippinae, 1626 (editio altera, emendatior); Monachii, 1628 (editio tertia emendatior, auctior cum imaginibus in aes incises); Duaci, 1629; Duaci, 1630; Coloniae Agrippinae, 1631; Duaci, 1631; Duaci, 1633. Ezen kívül műveinek gyűjteményes köteteiben is napvilágot látott, életében: Monachii, 1628; Monachii, 1629; Duaci, 1635; Antverpiae, 1636; halála (1638) után: 1643, 1645, 1647, 1651, 1658, 1660, 1663, 1675, 1677, 1680, 1715, 1747, 1758. Gyűjteményes kötetek németül: 1645, 1657, 1662. Lásd ehhez: Gerhard DÜNNHAUPT, *Bibliographisches Handbuch der Barockliteratur, I. Teil: A–G*, Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1980, 568–573, 584–586.

[7] *Nicetas, das ist, Ritterlicher Kampf und Sig wider alle Unrainigkheit und fleischlichen Wollust von Hieremia DREXELIO […] lateinisch beschriben, durch […] Christophorum AGRICOLAM verteutscht*, München, 1625. Újabb kiadása megváltozott címmel: *Nicetas, das ist Unerhörte Geschicht vom Streit und Sig wider die Laster*, München, 1630. Angol fordítása, 1633: *Nicetas or the triumph ouer incontinencie, written in latin by F. Hier. DREXELIUS of the Society of Jesus. And translated into English by R. S.*, Rouen, 1633. Francia fordítása: *Nicetas, ou bien l'incontinence vaincue, par Hiérémie DREXELIUS*, Cologne, 1634. Pörnbacher említést tesz még spanyol (1701) és olasz (1645) fordításról is: PÖRNBACHER, *i. m.,* 174. Az angol fordításhoz lásd: J. M. BLOOM, *What Do Translations Transmit? Jeremias Drexelius in the Hands of His English Translators*, Lias, 16(1989), 1–11.

A vers a 17–18. században számos alkalommal a *Nicetas*ból kiemelve, önállóan is megjelent. 1644-ben latinul és németül közli a *Zähr der Ewigkeit* című kötet, nem a Christophorus Agricola-féle fordítással, hanem egy kevésbé sikerült, iskolás jellegű próbálkozással.[8] A latin vers szerepel Philipp Andreas Oldenburger 1672-es *Manuale principium christianorum*ában[9] és a francia kiadású, latin és francia nyelvű válogatott szövegeket tartalmazó 1698-as *Réflexions Chrétiennes et Maximes Morales*-ban – a Drexel neve alatt közölt latin vers itt három strófával rövidebb, mint az 1624-es kiadásban.[10] A Drexel-poémákat is tartalmazó, 1606-os *Certamen poeticum super lesso mortuali* című kötet 1713-as kiadásában a certamenek után folytatólagos lapszámozással, latinul és németül jelent meg, az 1644-es *Zähr der Ewigkeit* szövegével.[11]

Feltételezhető, hogy az általunk eddig összegyűjtött előfordulások csak a jéghegy csúcsát jelentik, és számos helyen, további kötetekben lehet majd rábukkannunk Drexel versére. Elterjedtségét bizonyítja az is, hogy Robert Burton híres, *The Anatomy of Melancholy* című munkájának 1632-es átdolgozott kiadásában 12 sornyi részletet idéz belőle: az isteni büntetésnek, illetve a pokol tüzének örökkévalóságán való meditáció hatásait és az ezáltal keltett mérhetetlen félelmet illusztrálja ezzel a részlettel.[12]

A szerzői hivatkozással ellátott idézések nagy száma mellett néhány olyan előfordulásról is tudomásunk van, amikor a vers vagy változata más szerző neve alá került be. 1631-ben, tehát hét évvel a *Nicetas* első kiadása után jelent meg ifj. Johann Conrad Rhumel *Clangor buccinae* című kötete, és ebben *Aeternitas* címmel Drexel versének egy olyan szövegváltozata olvasható, amelyen jól nyomon követhetőek Rhumel *poeta faber*ként, tudatosan alkalmazott poétikai fogásai a Drexel-vers metrikájának egyenletessé tételében.[13] Egy rövid szövegváltozat olvasható Jacques Pochet *Apollinis spiritualis ora-*

[8] *Zähr der Ewigkeit vergossen und auffgeopfert. Das ist Ein schönes geistliches Lied, von der unendtlichen und unbegreifflichen immwehrenden und nimmer auffhörenden Ewigkeit […] Genommen auß dem Niceta R. P. Hieremiae* DREXELIJ, h. n., 1644. A latin versszöveghez kotta is tartozik a kiadványban.

[9] Philipp Andreas OLDENBURGER, *Manuale principium christianorum*, Genevae, 1672, 60–69.

[10] *Réflexions Chrétiennes et Maximes Morales, tirées de l'ecriture-Ste; des saints peres, et des meilleurs auteurs anciens et modernes, Avec plusieurs belles Pensées de Poetes Latins & François, sur chaque sujet*, Rouen, 1698.

[11] A *Certamen poeticum super lesso mortuali* kötet (Augustae Vindelicorum [Augsburg], 1608) Petrus Frank (Franckius) SJ. *Der grimmig Todt mit seinem Pfeil* kezdetű német versének strófánkénti latin fordításait tartalmazza a szerző jezsuita rendtársainak (Matthäus Rader, Rudolph Mattmann, Jakob Bidermann, Jeremias Drexel) tollából. Az először 1608-ban megjelent kötetnek további kiadásai voltak: Monachii, 1615; Coloniae Agrippinae, 1636. De kizárólag az 1713-as, müncheni kiadásban találjuk meg Drexel *Lacrymae aeternitati sacrae* c. versét is, új címlappal, viszont folyamatos lapszámozással.

[12] Robert BURTON, *The Anatomy of Melancholy*, Oxford, 1621. (Számos további kiadás követi.)

[13] Conrad RHUMEL, *Clangor buccinae*, Noribergae, 1631. Ifj. Johann Conrad Rhumel (1597–1661) orvos, annak a Johann Conrad Rhumelnak a fia, aki többek közt arról ismert a magyar kutatás számára, hogy ismerte Szenci Molnár Albertet, 1604. október 23-án keltezett, hozzá írt levele maradt fenn (lásd KOVÁCS Sándor Iván, *„Egy magyar Faust": Molnár, Kepler, Tőzsér*, Tiszatáj, 1999/10, 71–77, itt: 74), illetve hogy a Konrad Rittershausen altdorfi jogtudós 47. születésnapjára készült köszöntő kiadványba (*Cunradi Rittershusii Brunswigii natalis XLVII. et Satira in famam*, 1606) Szenci Molnár Alberttel egyetemben verset írt, lásd P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár születésnapi köszöntőverse 1606-ból = „Nem sűlyed az emberiség"…: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde,

culum című, 1651-es versgyűjteményében: mindössze tíz versszak, ám a válogatás új, intenciójában egységes szöveget hoz létre, amelyet a verset követő szentencia értelmez.[14] Nemcsak versgyűjteményekben bukkanhatunk rá a szövegre: a jezsuita Kaspar Knittel Prágában, 1687-ben megjelent prédikációgyűjteményében a Vízkereszt utáni vasárnapra írt második beszéd a vers 12 sorát tartalmazza.[15]

A versnek ezek az előfordulásai is egyértelműen mutatják, hogy egy népszerű, sokat forgatott munka igen korán önálló életet élni kezdő verses részletével van dolgunk.

Drexel *Nicetas*a a könyvjegyzékek tanúsága szerint Magyarországon sem volt ismeretlen. Az 1632-es nagyszombati jezsuita könyvjegyzék például tartalmazza Drexel 1628-as *Operá*ját, melyben a szerző hat másik munkája mellett kapott helyet a *Nicetas*. A későbbi könyvjegyzékek tanúsága szerint a kassai (1660–1682) és a pozsonyi (1639–1663) jezsuita könyvtárakban is megtalálható volt a *Nicetas* különböző kiadásokban.[16]

3. A következőkben Drexel versének és Nyéki Vörös Mátyás *Aeternitas*ának összefüggését egy rövid összehasonlító elemzés keretében mutatjuk be. A mellékletben láthatóvá tettük az egymás mellett közölt két vers szerkezeti összefüggéseit.

Drexel verse 44 strófából áll, egy strófával hosszabb tehát, mint a 43 versszakos *Aeternitas*. A latin vers többségében rímtelen, négysoros strófáiban 8-as és 7-es jambikus sorok váltakoznak, az *Aeternitas* négysoros versszakai csonka Balassi-strófák. Szembetűnő a szerkezeti megfelelés mértéke: az első nagy egység az örökkévalóság hatása az emberiségre és a vers beszélőjére, a második a pokolba történő gondolati alászállás, a harmadik egység a bűnösök valóságos pokolra kerülése és a pokoli kocsma képe. A leginkább feltűnő eltérés a két vers között a befejezés.

A versek a következő felütéssel kezdődnek: „Eheu, quid hoc? cor aestuat, / Elinguat ora terror", illetve: „Jaj miképpen dobog szívem, s mint tűz lobog / Nyelvem félsz megnémítja". A latin vers ugyanazzal a gondolattal folytatja, mint Nyéki Vörös verse: a rettegés megnémítja az embert, a lélek megrendül, a végtagokban is megmutatkozik a félelem hatása. A Drexel-szöveg felütésében legfeltűnőbb – legalábbis a számunkra jól ismert Nyéki Vörös-szöveghez képest – az, hogy a vers beszélője az egyetlen szó által előidézett indulatot, ill. annak testi jeleit nem vonatkoztatja magára, hanem általánosságban beszél róla, sőt, a nyitó nyolc strófa az örökkévalóság szó univerzális hatását hang-

szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 321–322, itt: 321.

[14] Jacques POCHET (Jacobus POCHETIUS) *Apollinis spiritualis oraculum* c. munkája kétszer jelent meg: Bruxellae, 1651; Francofurti, 1658, 52–53. A versszöveg után közvetlenül olvasható: „Peccatori non poenitenti de eo quod aut poenitendum, aut ardendum."

[15] Kaspar KNITTEL, *Conciones dominicales academicae*, Pragae, 1687, 116.

[16] *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I (Jesuitenbibliotheken in Ungarn bis zum Jahre 1711, I): Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 29, 35, 116, 202–203, 208; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, II (Jesuitenbibliotheken in Ungarn bis zum Jahre 1711, II): Nagyszombat, 1632–1690*, s. a. r. FARKAS Gábor, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2), 22.

súlyozza. Az enigmatikus szerkesztés a két versben párhuzamosan történik: a „rettenetes kis szócska" mibenlétére az ötödik strófában derül fény. A latinban csak a 9. versszakban lép előtérbe a vers beszélője E/1-ben, ezzel szemben Nyéki Vörös versbeszélője kezdettől személyes dimenzióban tartja az örökkévalóság szó hatását. Ez a különbség azért is feltűnő, mert az 1625-ös német fordítás, amely állítólag Drexel megbízásából készült,[17] ugyancsak a versbeszélő indulatainak leírásával kezdődik. Ezzel szemben mi úgy véljük, a latinban a szándék egyértelmű: kiemelni általánosság és személyesség kettősségét, majd összekapcsolódását. A 10. versszak („O tempus absque tempore", illetve „Oh üdötlen üdő!") ezért nyomatékosan a versbeszélő indulati önreprezentációja, ez pedig azt az olvasatot is erősíti, hogy a lelki szenvedések egyik oka vagy magyarázata az az értelmi inadekvátság, amelynek a 10. versszak mintegy nyelvi performanciája.

Drexel versének 11. versszakában az alvilágba történő leszállás lehetősége („Descende sis…") a lélekben lángokra gondolás felszólításával kapcsolódik össze, hogy ezzel mintegy megváltsuk magunkat a túlvilágon ránk váró tényleges lángoktól. A 11. versszak szoros képi kapcsolatot teremt az első versszak „aestuat" igéjével: a szív heves dobogása az emberi szív fellángolása. Ez a motivikus kapcsolat Nyéki Vörösnél is fellelhető (1. vsz.: „s mint tűz lobog"), de nem ennyire szembetűnő, mivel a 11. versszakban a lángok nem kapcsolódnak össze a lélek állapotával. A latinban viszont a 10. versszaknak a lelki szenvedéseket performáló jellege után a 11. szakasz lelki pokolra szállásra történő felszólítása az elképzelt-valóságos pokoli lángok és a félelem indulatában a lélekben fellobbanó lángok közt teremti meg az azonosító-helyettesítő kapcsolatot.

A két szöveg gondolati és motivikus párhuzamossága eddig a pontig nagyon erőteljes. Az ezután következő szakaszban (12–21. vsz.) nagyobb számban jelennek meg különbségek, de a motivikus azonosságok ugyanabban a kontextusban, a fiktív pokoli kínok sorozatában szerepelnek: a beszélő inkább elviseli őket, mint hogy az örök kínokra jusson. Nyéki Vörös talán csak egy árnyalattal (vagy még annyival sem) mutat nagyobb önmérsékletet a kínzóeszközök számbavétele tekintetében, viszont a mitológiai utalásokat előnyben részesíti, míg Drexel inkább a történelmieket szerepelteti. A latinban a *coniunctivus hortativus* által meghatározott, önmagát a kínok vállalására és elviselésére biztató szakaszt grammatikailag is lezárja a 19. versszakban az *indicativus*hoz történő visszatérés. Ez a versszak annak konstatálása is, hogy az örökkévalóságnál nagyobb rémületet okozó dolog a képzelet barokk színpadán sem lehetséges. A tobzódó képzeletben a válogatott kínzásokkal történő vezeklés mindig elmarad az örökkévalóság rettenete mögött, hiszen a pokoli kínoknak az értelme éppen az, hogy örökké tartanak. (Lásd: „Haec inferos, haec Tartara / Facit…") A rettenet okozta kétségbeesés készteti a bűnöst arra, hogy egyre inkább elragadtassék a logikai (és teológiai) lehetetlenség felé, amikor a pokolbéli szenvedésekre vállalkozik (hiszen a pokolban nem lehet vezekelni – figyelmeztet Bán Imre[18]). Ám a meditatív pokoljárás eredeti szándékát – a vezeklést – ezen a ponton felváltja egy másfajta haszon: a képzelet tobzódásának előterében válik ugyanis

[17] Herbert JAUMANN, *Handbuch Gelehrtenkultur der Frühen Neuzeit*, I, Berlin, De Gruyter, 2004, 232.
[18] BÁN, *i. m.,* 248.

beláthatóvá, hogy nincs az emberi lehetőségeink szerint befogható dolgok között olyan és annyi, ami megközelíthetné az örökkévalóság rettenetét. A latinban a 19. versszak szerkezete emeli ezt ki, amikor az egy versszakba sűrített két állítás ellentétére irányítódik a figyelem. Nyéki Vörös versében nincs olyan grammatikai váltás, ami kiugrasztaná a gondolatmenet ezen pontját, nála a latin szöveg 19. strófájának ellentétes gondolatai két versszakban oszlanak el, és az imagináció hatása alatt álló versbeszélő a kínok rettenete *mellé* helyezi az örökkévalóság rettenetét.

Mielőtt a következő latin strófákban a nyugtalan lélek jajgatása és a tehetetlen, tehát az örökkévalóság kiterjedését felfogni nem képes elme retorikus megértési próbálkozása térne vissza, a 20. versszakban a lélek lángjaival párhuzamosan ismét megjelennek a pokol lángjai is: az evilági életben a lélek gyötrelmeit sokszorozza az aeternitas (szócska), a túlvilágon pedig a pokolban átélhető testi és lelki gyötrelmeket, melyeknek így mintegy előképei a földön átélhető – a félelem indulatában megtapasztalható – lelki gyötrelmek.

A Nyéki Vörös-vers 21. strófájától a 24. strófáig terjedő részét Bán Imre a pokol melléktéma variációjaként írja le, mert itt a pokoli kínok végtelenségéről van szó,[19] a Drexel-szövegben viszont *általában* az örökkévalóság végtelenségéről. A latin szöveg gondolatmenetében látható, hogy a 21.-től 24.-ig tartó versszakok funkciójukat tekintve a 10.-kel párhuzamosak: a felfoghatatlan örökkévalóság *valamiféle* magyarázatát adják. A párhuzamosságon túl az örökkévalóságról szóló beszéd két lehetséges módját látjuk: a 10.-ben elsősorban az oximoronok retorikája kapcsolódik össze az indulatokéval, a fenti versszakok azonban az idő végtelen kitágítását az idő mértékegységeinek sokszorozásával, tehát egy racionális megközelítéssel (valójában annak elvetésével) teszik.

A 25. versszak a valóságos pokolra szállás („sed inde non redibis") a 11. strófa meditációs pokolra szállásával szemben. Ennek az újabb pokoljárásnak a jelentőségét pontosan a vállalt pokoli kínok lehetetlensége felől lehet megértenünk: a vállalt kínok a képzelet játékának terepén maradnak, a pokol azonban nagyon is valóságos. A pokol valóságosságának az érvényes megjelenítési lehetősége viszont a képes beszéd lesz: a pokoli lakoma képe – szemben az elképzelt és vállalt kínok valós vonatkozásaival –, jóllehet ez ugyanúgy a képzelet játéka, látomásban előadott változata az elképzelt pokoli örökkévalóságnak. Drexel és Nyéki Vörös egyaránt a paráznát, a torkost és a nyerészkedőt küldi a pokolra. Itt a 25. strófában a beszélő hangja változik: a morális ítélkezés felsőbb pozíciójából szólal meg, a bűnösök pokolra küldése gúnyos felhanggal, esztelen viselkedésük következményeit előrevetítve történik.

A Nyéki Vörös-szövegre jellemző részletező, amplifikáló kifejtés miatt a következő strófák esetében kisebb eltolódást látunk a gondolatmenet párhuzamosságában. A mennybe kerülők és a pokolban sínylődők ellentéte, a két állapot váltakozó, ellentétező kifejtése mint szerkesztési megoldás azonos, a motívumok, jóllehet Nyéki Vörösnél jellemzően amplifikáltan, de többségükben ugyancsak megegyeznek.

[19] BÁN, *i. m.*, 250.

A latin vers 31., megtérésre sürgető strófájának („Ad astra, ad astra tendite…") azonban nincs megfelelője Nyéki Vörösnél, és a bezáruló égi kapuk illusztrációjaként olvasható 32–33. strófában a versbeszéd már az üdvözülteket és a kárhozottakat az utolsó ítéletkor egymástól elválasztó bíró hangját idézi, aki kiutasítja a bűnösöket a mennyei lakomáról („Foras Canes…", „Vultur foras Promethei") – a kárhozat lehetőségét az ítélet pillanatának megidézésével erősítve fel. Nyéki Vörösnél ez a motívum ugyancsak elmarad.

A 34. (Nyéki Vörösnél: 33.) versszak kérdése a fordulópont, ami bevezeti a könnyek motívumának visszatérését és a pokoli kocsma képét. A motívumok ismételten megegyeznek, ám Drexel egy árnyalattal naturalisztikusabb képet fest (39. vsz.): nála a tivornya elnöke, a Modimperator úgy tölti be a mérget a kárhozottak torkába, hogy azok közben már okádnak. A végkövetkeztetés ugyanaz: szívesebben szomjazna a pokolra ítélt bűnös. A latin 41. strófában megjelenő „tessera convivialis" olyan, a rómaiaknál használt táblácska, mellyel tulajdonosának az ünnepségen való részvétel lehetőségét jelezték. Ez – a Drexel-vers szerint – örökre szól, mert a gazda ez alapján sohasem utasítja vissza a megvendégelést. Nyéki Vörösnél viszont a tábla elsősorban felirat „a szállás kapuján", illetve a „vendégek táblája" kissé enigmatikus kifejezésben jelenik meg. Nyéki Vörös ezen a ponton zárja le a verset: a Drexelnél teljességében hiányzó feliratmotívum a magyar versben visszavezet a vers nyitányához, a félelmet keltő szócskához, körkörös szerkezetet teremtve így.

Drexel versének zárlata viszont Nyéki Vörös megoldásától teljességgel különböző. A folyamatos evés-ivásra kényszerített bűnös képe és a 43. versszak fájdalmas-indulatos felkiáltásai után a 44. versszak adhortációval zárja le a verset. A holló a penitenciát halogató ember jelképe, aki károgásával („cras") a holnapot emlegeti. Éneke haszontalan, mert az Örökkévalóságban nem lesz soha utolsó holnap – aminek tudatosítása a megtérés sürgetését szolgálja. Az éneklésre történő ironikus felszólítás a 25. strófa megszólításának hangnemét („I moeche…") kapcsolja össze a 31. versszak motívumának, az örökké nyitva nem álló ég képének szándékával. Nyéki Vörösnél sem a 31., sem a 44. versszaknak (illetve ezek gondolatainak) nincs megfelelője, összetartozásukat pedig az is igazolja, hogy az előadás elején említett, Jacques Pochet által tízstrófássá alakított változat tetőpontját és egyben lezárását éppen ez a két Drexel-versszak alkotja.[20]

A Drexel-szöveg és a magyar *Aeternitas*-vers eltérő jellegét pontosan ebből a két versszakból kiindulva lehet megfogalmaznunk. A latin verset természetesen szükséges a kontextus felől is olvasnunk, hiszen az egy moralizáló dialógus eleme: a tisztátalanság 9. gyógyírjaként tárgyalja a szerző az örökkévalóság kilenc büntetését, melyek közül az utolsó az örökkévalóság felfoghatatlansága. Parthenius szerint az örökkévalóságról történő gondolkodást nehezen lehet verssorok közé szorítani, de a vers mégis hasznos, szigorú kompozíciója ugyanis megtisztítja az érzékeinket.[21] Aedesimus figyelmébe

[20] Az 1625-ös német fordítás 44. versszakában sem jelenik meg a holló motívuma, helyette egy, a 31. versszakra reflektáló, rezignatív felszólítás található, ami az örökkévalóságra való törekvés hiábavalóságára hívja fel a figyelmet („Nun rait hinein ein lange zeit / Nach hundert tausent Jahren / Dannoch wirdst an der Ewigkeit / Kein Trumm noch End erfahren").

[21] Drexel itt Seneca *Ep.* 108,10-t idézi.

ajánlja ezért saját verses művét, és kéri, hogy ne a szavakra és a metrumra, hanem a szövegértelemre figyeljen.

A latin vers címében a *sacer* szót a könnyek jelzőjeként értelmezzük, ahogy ezt az egyik német nyelvű fordítás is teszi. Az 1625-ös szöveg ugyanis a szomorú könnyek (Trawrige Träher) kifejezést használja, s ez arra hívja fel a figyelmünket, hogy a *sacer* szónak az 'átkozott, nem kívánt, rémisztő' jelentésével is számolnunk lehet. Mivel az *aeternitas* itt elsősorban a pokolbéli örökkévalóság, csak abban az értelemben lehet a *sacer* jelzőt Istennek felajánlottnak, szentnek fordítani, ha az evilágon elsírt könnyek Istennek adóznak azáltal, hogy az ember az örökkévalóságról történő gondolkodás során, a versben javasolt meditatív pokolra szállással előre elsírja a pokolbéli fájdalmas jajongások könnyeit. A *sacer* jelző alkalmazása azonban a Drexel-versben teret ad a jelentések játékának: a megbánás szent könnyeire buzdít a vers, miközben a pokolban ontott, kárhozatos könnyekről szól. A latin vers két strófája, amely teljes egészében hiányzik a Nyéki Vörös-szövegből, ezt a közvetlen buzdítást végzi el, a megtérésre sarkallás a feladata: a 31.-ben a menny bezáródó kapujának képével siettetve, a 44.-ben pedig a bűnbánat igényét a vers végére sem belátó bűnös ember gúnyos-ironikus megszólításával. A megtérés legfőbb eszköze az örökkévalóságról való gondolkodás, ami képes kiváltani a hívőből azokat az indulatokat, amelyek a földi életünkben ontott könnyek által a pokoli kínok során elsírandó könnyektől válthatnak meg.

Drexel versének első pillantásra szinte már túlzott szikársága egy igen összetett szerkezetnek biztosít teret. A magyar szöveg, ami szabad átdolgozásnak tekinthető, a Drexel-vers felépítését felhasználva más súlypontokkal dolgozik és más kicsengést ad a versnek. Amplifikáló retorikája a beszélő indulatainak fokozottabb reprezentációját helyezi előtérbe, a zenei jellegű hatások mellett a szerkezet térbeli építkezése is szembetűnőbb. Nyéki Vörös verse nem elsősorban buzdít – legalábbis abban az értelemben nem, ahogy Drexelé – az örökkévalóságról való elmélkedésre, hanem a vers önmaga cselekszik, színre viszi az elmélkedést, és ekképpen cselekedtet.

A két vers kapcsolatát illetően pedig a következő lehetőségekkel számolhatunk:

1. Nyéki Vörös ismerte és felhasználta Jeremias Drexel *Lacrymae aeternitati sacrae* című versét.

2. Nyéki Vörös egy olyan verset ismert vagy egy olyan vers alapján dolgozott, ami közvetett vagy közvetlen módon Drexelnek is a forrása lehetett.

3. Nyéki Vörös olyan vers alapján dolgozott, aminek Drexel szövege volt a forrása.

4. Azzal a lehetőséggel, hogy az egyezések véletlenszerűek, és a motívumok kora újkorban megfigyelhető gyakori ismétlődése miatt nem kellene kapcsolatot feltételeznünk a szövegek közt, úgy véljük, immár nem kell foglalkoznunk.

Jóllehet az első három lehetőség mindegyikét elméletben fent lehet tartanunk, mégis úgy gondoljuk: sem a latin és a magyar szöveget egymással összekapcsoló, közvetítő funkcióban álló, elképzelhetően latin nyelvű versnek a meglétét, sem egy, a Drexel-verset megelőző, Nyéki Vörös által is használt forrást nem szükséges feltételeznünk, a két szöveg összehasonlítása nyomán ugyanis kirajzolódnak a felismerhető intenciónak megfelelő átalakítási lépések, a magyar vers szerzőjének nyelvi leleményessége, miköz-

ben az örökkévalóság hagyományos motívumainak alkalmazási mértéke és sorrendisége a két versben csaknem teljesen azonos.

A félelem fizikai jelei	Jeremias Drexel: *Lacrymae aeternitati sacrae*	Nyéki Vörös Mátyás: *Aeternitas*	A félelem fizikai jelei *a beszélőn*
	1. Eheu; quid hoc? cor aestuat, Elinguat ora terror, Concussa mens percellitur, Horrorque quassat artus.	1. Jaj, miképpen dobog szívem, s mint tűz lobog: Nyelvem félsz megnémítja! Elmémet serkenti, lelkemet rettenti, S tagaim vékonyítja!	
	2. Fons emicat per lumina, Genae natant in undis, Has lacrymas, haec flumina Vox una concitauit.	2. Mint tenger habzásban, sok könnyhullatásban Szemeim úgy úszkálnak; S mind ennyi fajdalmok, s lelki aggodalmok Rám csak egy szóból szállnak.	
A félelem oka: egy rettenetes szó	3. Tremenda vox, horrenda vox Ingens malum minatur, Quod nulla lux, quod nulla nox Quod astra nulla claudent.	3. Oh, engem emésztő s szívemet epesztő Rettenetes kis szócska; Mely végetlen gonoszt mireánk hoz és oszt, Ha terjed lelkünk mocska!	A félelem oka: egy rettenetes szó
	4. Vox una, sed vox ferrea, Immitiórque ferro, Grassatur hausta pectore Per ossa, per medullas.	4. Mellyemet faggatja, erőmet fogyatja, Rettegtet minden napon: Csontom hasogatja, velőmet szárasztja, Szünetlen állat talpon.	
Az aenigma feloldása	5. Aeternitas, est illa vox, Vox illa fulminatrix, Tonitruis minacior, Fragoribúsque caeli.	5. Örökkévalóság! Ez az iszonyúság, Ez a mennydörgő szózat. Szörnyű villámásnál s égi ropogásnál Szörnyebb ez a kis szózat.	Az aenigma feloldása
Az aeternitas szó hatása az emberiségre	6. Aeternitas, est illa vox, Metâ carens & ortu, Mortalium quae pectora Ad aeviterna ducit.	6. Örökkévalóság! Ez a kemény fogság Engem vég nélkül fáraszt: Belől viadalmat, kívül aggodalmat, Mint egy tengert rám áraszt.	Az örökkévalóság hatása *a beszélőre*
	7. Haec vox totondit caesares, Et induit cucullis; Haec antra caeca rupium Implevit inquilinis.	7. A császár fejeket, s királyi nemeket Ez szó borotválta fel: A szőr öltözetet s istráng övedzetet Ez ige találta fel.	Az örökkévalóság szó hatása az emberiségre
	8. Haec mille lauras condidit, Sepsítque mille mandras; Strinxítque setis corpora, Et vestiit camelis.	8. Rekesz klastromokat s szörnyű barlangokat Megtöltött szép ifjakkal: Sok gyenge szüzeket s nemes nemzeteket Béburított kapákkal.	
Az aeternitas szó hatása a beszélőre	9. Aeternitas, aeternitas Me lancinat, necátque. Aeternitas, aeternitas Me torquet atque mactat.	9. Örökkévalóság, örökkévalóság Engem fáraszt s öldököl! Örökkévalóság, örökkévalóság Engem kínoz s ösztököl!	Az örökkévalóság szó hatása a beszélőre
	10. O tempus absque tempore, finis absque fine!	10. Oh, üdőtlen üdő! Oh, iszonyú üdő! Oh, vég nélkül való vég!	

	Perennis heu aeternitas, Aeternitas perennis.	Oh, Fogyhatatlanság! Örökkévalóság! Tüzed vajon s meddig ég?	
Felszólítás: gondolati alászállás a pokolba	11. Descende sis ad Tartara Non ut coquare flammis, Sed mente flammas pensita, Ut exeas ab illis.	11. Szállj alá pokolba, ember, gondolatba, Nem hogy ott megsüttessél: Hanem hogy a bűztől és az örök tűztől Te megmenekedhessél.	Felszólítás: gondolati alászállás a pokolba
A vállalt kínok részletezése	12. Volvam rotas Ixionis, Aetnásque sustinebo, Pascámque fibrâ vultures, Omnes subibo poenas: 13. Araneos & viperas Pleno ore devorabo, Et scorpios & excetras, Et noxias rubetas. 14. Misce cicutam toxico, Picémque mî propina, Metalla da liquentia, Aurumque Crassianum: 15. Succos draconis hauriam Caldas bibam favillas, Venena nulla respuam, Pestem, stygémque nullam. 16. Quin tostus in sartagine, Frigar, verúque figar, Rogóque vivus concremer Vel torrear caminis: 17. Tauros, ahena, sulphura, Famem, sitim, gelúque, Tunicas molestas induam Uncósque culeósque;	12. Titius kányáját, Tantalus almáját, Sisyfus fáradságát, Fertelmes gyíkoknak és áspiskígyóknak Felvészem nyájasságát: 13. A varas békákat, mint édes répákat Skorpiókkal megeszem: Büröklévből csinált s kénkővel megtrágyált Italodat beveszem. 14. Sárkányból szíjt mérget s mindenféle férget Nagy jó kedvvel megrágok: Felforrott kénkőbe s ónos förödőbe Gyorsasággal béhágok. 15. Ám bátor verjenek, s kerékben törjenek Szünetlen világ végig; Tolvajnak mondjanak, s csigára vonjanak Mind a csillagos égig; 16. Bár megégessenek, s rostélyon süssenek, Lófarkon hordozzanak; Falaris ökrében s tüzes szekerében Fáradtig kínozzanak; 17. Éhséggel öljenek, s nyilakkal lőjenek, Ízről ízre vágjanak; Bár Aetna tüzébe s Luciper kezébe Világ végig adjanak;	A vállalt kínok részletezése
A vállalt kínok véget érésének a reménye	18. Et saeculis haec perferam Mille, alterísque mille, Dum spes sequatur termini, Finísque saeculorum.	18. Bár ezernyi ezer, sőt megannyi ezer Esztendeig ott legyek; Csak végét érhessem, és azt reménlhessem, Hogy az Életre megyek: 19. Nincsenek oly kínok, sem fene hóhérok, Akiktől megijedjek: Csak hogy legyen végek, s örökké ne égjek, Vég nélkül ne rettegjek.	A vállalt kínok véget érésének a reménye
Az aeternitas hatása	19. Tormenta nulla territant, Quae finiuntur annis, Aeternitas, aeternitas Versat, coquítque pectus:		Az örökké-valóság (szó) hatása *a beszélőre*

	20. Haec inferos, haec Tartara Facit, crucesque tendit, Augétque poenas in dies, Centuplicatque flammas.	20. Örökkévalóság, örökkévalóság! Víg szívem mit emészted? Te a pokol tüzét s mérges undok bűzét Végetlenül gerjeszted?	
Az aeternitas mibenléte az idő mérték-egységeivel	21. Eheu quid est aeternitas Aeternitas perennis? Non hora, mensis, saeculum, Centumve vel trecenta. 22. Nec mille sunt, aut millies Millena saecla Phoebi: Cúm claudit orbem temporum Orditur orbis orbem: 23. Sic itur in perennia, Cursu perennitatis, Aeternitatis saecula: Sic itur, haud reditur. 24. Nam finis est exordium, Exordiúmque finis: O vita morte tristior, mors, sed absque morte!	21. Jaj! micsoda ínség s honnét jött keménség Az örökkévalóság; Melynek széli s hossza s szörnyű sok gonossza Mind vég nélkül valóság? 22. Sem órák, sem üdők, sem a sok esztendők Ezt el nem fogyathatják. Már kínunk elfogyott, s hóhérunk elhagyott, Kárhoztak nem mondhatják: 23. Ez iszonyúságra, mint egy királyságra Mégis sokan sietnek. A pokol béissza őket, s onnét vissza Soha ők nem jöhetnek. 24. Mert mikor végződik, akkoron kezdődik Az örök végetlenség: Sőt, mind csak kezdődik, soha nem végződik Ez a nagy keserűség.	A *pokoli* örökkévalóság mibenléte az idő mértékegységeivel
A bűnösök valóságos pokolra kerülése	25. I moeche nunc ad inferos, Sed inde non redibis; I venter, I lavernio, Perennè sic peribis. 26. Descensus est pronissimus, Ascendus ille nullus, Quos rictus hausit Tartari In Tartaro manebunt.	25. Eredj, tisztátalan, parázna s fajtalan, Immár e vendégségbe: Te is, has hizlaló s szüntelen tormézló, Fuss e gyönyörűségbe. 26. Fösvény uzsorások, kockás hazsártosok, Éljetek vigasságban; Feslett buja szemek, s rágalmazó nyelvek, Ússzatok trágárságban.	A bűnösök valóságos pokolra kerülése
A pokolba és mennybe kerülők sorsának részletező bemutatása	27. Relatus inter caelites Hos inter usque plaudet; Rescriptus inter inferos, Hos inter eiulabit. 28. Nec finis ullus gaudia, Palmásque terminabit; Nec finis ullus lacrymas Absterget aut levabit. 29. Sed illud Orci pabulum Ardebit heu perennè, Perennè cum tortoribus Et flebit & dolebit. 30. Vivant beati caelites Vivant, canant, triumphent,	27. Pokolba szállani könnyű: kiállani De meg onnét nem lehet: Mert az örök tűzből s véghetetlen bűzből Senki ki nem emelhet. 28. Oh, szörnyű halálnál s minden nyavalyánál Nyomorúságosb élet! Halhatatlan halál! vaj s mikoron talál Reád a veszett élet? 29. Ábrahám keblébe s szentek seregébe Kik jutnak, örvendeznek: A szép vigasságban s kedves nyájasságban Vég nélkül zengedeznek. 30. Pokolnak torkába s Luciper markába Kik esnek, keseregnek:	A pokolba és mennybe kerülők sorsának részletező bemutatása

	Plorent stígis catharmata In aeviternitatem.	A sok jajgatásban s kemény zokogásban Örökké tekeregnek.	
	31. Ad astra, ad astra tendite, Non semper haec patebunt: Nunc sunt adhuc induciae In morte finiendae.	31. Prometheus varja azért, bár ne várja Égiek vacsoráját: Mert hamis nyelveknek, mint fene ebeknek, Bé nem eresztik száját.	
	32. Foràs canes cum Cerbero Coenate, vel latrate. Ad Castitatis regiam Soli vocantur agni.	32. Feír galamboknak s szelíd bárányoknak Nyájából választatnak, Kik a boldogságnak s örök vigasságnak Asztalához hívatnak,	
	33. Vultur foràs Promethei Prandebis in macello, Paratur istud candidis Convivium columbis.	33. Midőn vigasztalja jókat, és hizlalja Az örökkévalóság: Kirekesztett népet vaj s miképpen tépet Éhség s örök szomjúság!	
	34. Sed dum beatos hospites Aeternitas saginat, Exclusa turba prandio Quid rodet in canino.		
A valóságos pokoli szenvedés (kocsma)		34. Egy morzsát gyomroknak, csepp vizet torkoknak Kérnek a nyomorultak: De még azt sem hagyják, hogy nékiek adják, Akik megboldogultak.	A valóságos pokoli szenvedés (kocsma)
	35. Micam fami, guttam siti, Sed unicam rogabit; Caelum tamen gulonibus Hanc sportulam negabit.	35. Hanem az éktelen, szörnyű és végtelen Siralomnak kulcsára Kemény jajgatásnak és könnyhullatásnak Űzi undok kútjára.	
	36. Aeternitas perennium Pincerna lacrymarum Has praeter undas flentibus Nec guttulam propinat.	36. Amennyit sírhatnak, csak annyit ihatnak. Oh, ti száraz torkosok! De bár sírásokat s könnyhullatásokat Innák tűzben-lakosok.	
	37. Hoc, hoc bibent quod fleverint; O aridi bibones! Nam quot propinquum lacrymae Siccantur ad caminum?	37. Talám még tűrhető és megenyhíthető Dolognak ez láttatnék, Ha áspis mérgével s kígyók epéjével Torkok nem ferteztetnék.	
	38. Sed lacrymarum fontibus Succedet urna fellis, Heu urna nunquam ad ultimum Exhaurienda fundum!	38. Oh, te mérges serleg! vaj s micsoda felleg, Amelyből te származtál? Oh, ember! vaj s mit vélsz, aki ettől nem félsz? Talám kőhöz fajzottál?	
	39. Fellis bibent plus quàm volent Urget modimperator,	39. Mert kívánság felett mérget adnak, s felet Ott senki sem ihatik:	

	Et ingerit vomentibus; Ah suaviùs sitirent! 40. Haec sola Bacchanalia Sunt longiora voto; Bibes: abire non licet; Cur symbolam dedisti? 41. Convivialem tesseram Nunquam remittet hospes, Hîc nemo caupones stygis Foedifragos vocabit. 42. Nec prima mensa tollitur, Nec ponitur secunda: Pridem satur, nondum tamen Promulsidem ebibisti.	Egészen megtöltik mértéked, s nem féltik Hogy csaplár megcsalatik. 40. Ha pediglen mondod; nem zálagos torkod, Duskát most nem ihatnál: Betölti erővel gazda merítővel. Ah! kedvesben szomjóznál. 41. Csak ez a farsang az, melyet megunand az Legnagyobb húsrágó is; Ez a korcsoma az, melyben falt vakar az Legnagyobb borcsiszár is. 42. El nem szabad menned; innod kell és enned: Miért főzettél ily sokat? A szállás kapuján s vendégek tábláján Láttad-e, íme, szókat?	
Lezárás: a penitenciát halogató bűnös buzdítása	43. Aeterna Liberalia Dat liberalis Orcus; Malè malè Liberalibus! Malae Liberalitati! 44. Procrastinator improbam Cane corve cantilenam; Aeternitatis ultimum Cras corve non videbis.	43. Itt semmi vigasság nincsen: hanem rabság És örökkévalóság. Örökkévalóság! Örökkévalóság! Oh, örökkévalóság!	Lezárás: *felirat a pokol kapuján*

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

ÁHÍTATI IRODALMUNK SZÖVEGVÁLTOZATAINAK BAROKK KORI JELLEGZETESSÉGEIRŐL

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Tarnai Andor a középkori magyar nyelvű írásbeliség és szóbeliség viszonyában latin szövegek szóbeli, szabad tolmácsolásáról írva több megfontolandó megállapítást tett. „A szóbeli tanítás nyelvében kialakult fordulatok beszüremkedtek a fordításokba", de a szövegek létrejöttük után is variálódtak, változtathatóak voltak, azokba a szóbeliség elemei, továbbá állandósult jelzők, szóhalmozások kerültek be.[1]

Tarnai valószínűnek tartotta a funkcionális tolmácsolás továbbélését, megemlítve a vallásos irodalom művelőiről, „hogy két-három évszázaddal későbbi utódaik ugyancsak nem fogalmazták meg prédikációikat, hanem csak glosszázták a latin mintaképeket, s legfeljebb a beszéd divisióját vagy a nehezebb, fontosabb szavakat igyekeztek magyarul emlékezetükbe vésni." „Az élőszóbeli hagyomány befolyásolta a fordítást", amelynek feladata a nem bibliai szövegek esetében a tolmácsolandó szöveg alkalmassá tétele a kitűzött cél elérésére. „A pap kiválóságát elismerő anyanyelvi fordulatok elsősorban nem a latin kifejezések fordításai, hanem egészen más, illiterátus közegből származó megfelelői."[2]

Vajon magukon viselik-e a Tarnai Andor által feltárt jegyeket a középkorból örökölt és a rekatolizáció során újra népszerűvé vált, latin eredettel rendelkező szövegváltozatok?

Többnyire latin nyelvű szövegek élővé tételéről, azok életben tartásáról van szó, olyan gyakorlatról, amelyet Kecskeméti Gábor a *variatio* fogalmával magyaráz. A tan marad változatlan, szövegezését lehet variálni.[3] Ennek persze határt szab a dogmatikai tartalom és a hallgatóság felkészültsége. A mintaként vett tartalom, a fordított szöveg hitelességének és a „szólásnak módjá"-ról vallott 16–17. századi magyarországi nézeteket alaposan feltárta Bartók István.[4] Az ő gondolatmenetén haladva el kell gondolkodnunk azon a tényen, hogy vallásirodalmi műfajok esetében sajátos, fiktívnek nevezhető, azzal rokon világban mozgunk, s ha a nyelvi megformálás is költői, az igényes irodalom területein járunk. Kár volna ezeket a területeket korábbi, az irodalomtörténetiségből kitaszított állapotukban hagyni. Az új és új befogadókon kívül a szövegeket élővé tévő új és új alkotókkal (variálókkal) kell számolnunk. A máig ható folyamatban korábban értékcsök-

[1] TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon,* Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 234, 231–235.

[2] *Uo.,* 237.

[3] KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században,* Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 186–198, i. h. 193.

[4] BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között,* Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 260–264, 292–293; UŐ, *„Nem egyéb, hanem magyar poézis": Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben,* Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok), 204–245.

kentőnek tekintették a popularizálódást, a mai újra felfedezés inkább értéknövelő hatású lehet.

Néhány évtizede szakemberek és költők találtak elsőrangú értékeket az Erdélyi Zsuzsanna által feltárt archaikus népi imádságok között.[5] Bizonyára az írásos változatok között is akadnak hasonlók, megérdemlik, hogy felfigyeljünk rájuk. A prédikációirodalom kutatása megindult,[6] a vallásos énekek egy részének publikálása is megtörtént,[7] ám a legköltőibbnek tekinthető imádság- és elmélkedésirodalom barokk kori feltárása területén még nagyon sok a tennivaló.[8] A továbbiakban mozaikszerűen a középkorból továbbélő, vallásos irodalom körébe tartozó szövegek változatairól, a középkorihoz hasonló szövegviselkedési formákról beszélek.

A 16. század végén újra kiadtak középkor végi latin prédikációkat (pl. Temesvári Pelbártot, Laskai Osvátot),[9] azok felhasználási módja hasonló volt a középkorihoz. Köztudott, hogy Magyarországon sokáig használták a latin nyelvet az oktatásban, a tudományos életben, a liturgia nyelveként. Prédikálást segítő latin nyelvű kötetekhez könnyen hozzáférhettek a szentbeszédjükre készülő papok, akik vázlataikat gyakran összegyűjtötték. Ezek közül több máig fennmaradt, bejegyzések tanúsítják az utódok kezébe kerülést. Most essék néhány szó arról, hogy a tolmácsolási láncba magyar prédikációk (például Pázmány Péter) szövegei is bekerültek.

Már korábban is elgondolkodtam a ferencesek által összeállított 17. század közepi vaskos, latin nyelvű prédikációskötetek (prédikációvázlatok) funkcióján. Milyen céllal készülhettek ezek, hiszen latinul a fennmaradt kéziratokra ráírt elmondási helyeken nem hangozhattak el. A helynevek magyar, szlovák, horvát, néha tán német prédikálásra engednek következtetni. A latin beszédek egyikében Pázmány Péter *Mint kell az Isten igéjét gyümölcsösen hallgatni* című beszédére ismertem rá. A fordítás szó szerinti, kihagyásokkal (egyharmad nincs meg a latin változatban). A gondolatmenet végig Pázmányé, a vége felé akad néhány nem lényeges átalakítás. A „non avere conciones" kifejezése olasz nyelvismeretre enged következtetni.[10]

[5] ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok,* harmadik, bővített kiadás, Pozsony, Kalligram, 1999.

[6] Lásd Bitskey István, Lukácsy Sándor, Bárczi Ildikó, Kecskeméti Gábor, Szelestei N. László, Maczák Ibolya, Tasi Réka és mások ide vonatkozó műveit.

[7] SZELESTEI N. László, *Katolikus népénekek a 17. század végén = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 175–179; *Régi vallásos énekek és énekeskönyvek: A piliscsabai Lelkiségtörténeti Műhely második konferenciájának előadásai*, sajtó alatt (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok).

[8] *A piliscsabai Lelkiségtörténeti Műhely harmadik konferenciájának előadásai*, sajtó alatt (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok).

[9] SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár, III. kötet, Pótlások, kiegészítések, javítások, 2. füzet,* összeáll. DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, Bp., OSZK, 1991, 5498, 5499. sz.

[10] Részlet Pázmány Péter prédikációjából és annak az 1660-as években készített fordításából:

„Itt el nem hallgathatom némely emberek mentségét: kik azt mongyák, hogy azért nem kívánnyák a prédikáczió-hallást, mert ők mind tudgyák a mit a prédikátor tanít. Oh mely rossz, oh mely bolond mentség ez! Nem

Pázmány latinra fordított beszéde segítette, hogy az a Kárpát-medence nem magyar anyanyelvű közösségeiben, esetleg magyarul nem is tudó pap ajkáról is elhangozzék, a Tarnai által leírt tolmácsolás révén. A latin változat alapján jogosan feltételezhetjük, hogy Pázmány gondolatainak átvétele nemcsak közvetlenül Pázmány magyar szövegéből származhat.[11]

A latin változatban megfigyelhető, miként más Pázmányt használó magyar nyelvű kéziratos prédikációkban (több ilyen maradt ránk a 17. századból), hogy az ésszerű rövidítést (kivonatolást) a szövegváltoztatás tudatosságát bizonyító tartalmi vagy szépírói elgondolás kíséri. Érdemes keresni az új szövegváltozatok mögötti ilyen irányú szándékot. A változtatások/átvételek többségénél nem mechanikus excerpálásról van szó, hanem új beszédhelyzethez alkalmazásról, új „szerzői" elképzelésről, amely nem nélkülözi a művészi érzéket és/vagy alapos iskolázottságot. Például a győri helyőrség magyar katonáinak prédikáló pap Pázmány Szent Mártonról szóló gondolatait Szent György napján jól és hatásosan illesztette mondandójába 1670 körül.[12] Más alkalommal majd visszatérek a kéziratos prédikációvázlatok elemzésére.

Elődeink liturgikus gyakorlatát figyelve itt-ott (és nemcsak a szakirodalom által feltárt archaikus imádságokban) máig megőrzött formulákra akadunk. Példaként elég a Pázmány Péter prédikációit bevezető sorokat, vagy a hirdetési formulát megvizsgálnunk. A Nagyszombatban 1583-ban nyomtatott *Agendá*ban nemcsak a liturgikus események és archaikus imádságok szövege idézi fel bennünk a középkori gyakorlatot, hanem a közölt formulák is.[13] Az utóbbiak használata nem vált sokakévá és ezáltal szövegváltozatok létrehozásának forrásává.

abban áll haszna a prédikációnak, hogy új dolgokat tanúllyunk; hogy ollyat hallyúnk, a mit soha nem hallottunk: hanem hogy arra gerjedgyen akaratunk, a mit tudunk. Ugyanis, kevés vétek vagyon közöttünk a tudatlanságból: hanem az akaratnak restségéből áradnak a gonosságok. Az Isten pedig sokszor vigasztalást és szűnek buzgóságát a prédikáczió által indíttya: úgy hogy elevemb és foganatosb értelemmel lássuk, a mit azelőtt tudtunk."

„Hic quorundam caluas excusationes audire nequeo, qui ideo se dicunt non auere conciones, quod ipsi per se sint docti, et plura sciunt suo concionatore. O stulta excusatio! Non in hoc sita est utilitas concionis, ut noua audias, sed ut ad illa exequenda inflammetur animus, quae nouimus. Deus enim saepius per concionem, uti uiuam uocem ad bonum consequendum cor hominis mouet, quod non per tacitam moueretur scientiam."

[11] Magyar nyelvű szövegek vándorlásáról, alakulásáról/alakításáról: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban,* Bp., WZ-könyvek, 2010.

[12] A kéziratos prédikáció fogalmazványa a Győri Egyházmegyei Levéltárban őrzött, 1680-ban és 1685-ben készített kánoni látogatások kötéstábláiból került elő.

[13] Hirdetési formulák. *Krakkói kézirat (1500 körül):* „Istennech zenth vereuel valtoth fyai, alkozik ez heth beely innepeket hallanotoc. Ez hetbe leendev innepeketh anya zent egihaz ÿmatsaggal illi erettetek. Alazyatoch magatokath, mondÿatok velem egÿenbe Gÿonum ystennek…"

Nagyszombati agenda (1583): „Iesus Christusnac dragalatos szent veréuel meg valtot hiuu keresztyeni, halgassátoc meg ez hetbeli innepteket mellyeken tartoztoc egeb dolgotokat hatra vetuén a felseges mindenhato vr Istennec sziuetec szerent es aitatoson szolgalni. A töb innepeket kic e héten esnénec az Anyaszentegyhaz szolosma tartással es Misse mondással meg illi ti erettetec. […] Alazzátoc meg magatokat, a felseges mindenhato Istennec elötte, es mondgyatoc velem egyetembe a közġunatot. Gyunom Vram Istennec…"

Középkori anyanyelvi szövegemlékeinkről, azok összefüggéseiről, latin forrásaikról már sok ismerettel rendelkezünk. Ugyanezen szövegek későbbi kéziratos és nyomtatott előfordulásainak számbavételével még adósok vagyunk. Néhány példával illusztrálom ezt, figyelve a szövegváltozatok sajátosságaira.

A *De modo bene vivendi* című, Szent Bernát neve alá sorolt művet 1612-ben Ebeczky Sándor, a magukat Pozsonyban is óbudai klarisszáknak nevező apácák gyóntatója fordította le[14] könnyed, lendületes, latinizmusok nélküli, modern kiadást érdemlő stílusban. Azt feltételeztem, hogy az 1612-ben készített fordítás összefüggésbe hozható a mű több változatban ránk maradt középkori fordulataival, a klarisszák és az általuk befogadott domonkos apácák tulajdonában volt kódexek szövegeivel.[15] A terminológiai megegyezések a lap alatt idézett részletben jól tanulmányozhatóak, jellegét tekintve ugyanis szövegkövető fordításokról van szó.[16] Például a latin „virtus" szó mindegyikben „jószág". Akad azonban bőven eltérés – és nemcsak helyesírásban. A bemutatott részlet elején a „iustitia est" „igaz és méltó" fordulattal visszaadása a szóbeliségből származhat, esetleg a szentmise prefációjában szereplő „dignum et iustum est" tükörfordításának átvétele. Sajnos Ebeczky fordításának nyelvtörténeti elhelyezését segítő szakirodalmat nem találtam.

A Szent Brigitta nevéhez kapcsolt imádságfüzér nyolc középkori magyar nyelvű kódexünkben fordul elő. Később is gyakori imádságoskönyveinkben, ezek Pázmány *Imádságoskönyv*ét követik. A középkori változatok (sztemmájukat Lázs Sándor rajzolta fel nemrég[17]) közvetlen továbbélése nem bizonyítható. A későbbi imádságos könyvekben

[14] Vö. SZELESTEI N. László, *Szent Bernát – és régebbi irodalmunk* = Sz. N. L., *Rekatolizáció és barokk áhítat,* Bp., METEM, 2008 (METEM-könyvek, 64), 7–16. Ebeczky fordításáról: 13–16.

[15] SCHWARCZ Katalin, *„Mert ihon jönn Aszonyotok és kezében új szoknyánk": Források a klarissza rend magyarországi történetéből,* Bp., Budapesti Történeti Múzeum–METEM, 2002 (METEM-könyvek, 39). Ebeczky Sándorról: 218–219; az általa fordított kézirat leírása: 233.

[16] Magyar fordítások a *De modo bene vivendi* 12. *(De dilectione Dei)* fejezetéből. *Latin alapszöveg:* „Soror carissima, iustitia est Deum toto corde amare, illique tota adhaerere voluntate, qui est summum bonum. Summum bonum amare summa est beatitudo. Qui Deum amat, bonus est; si bonus, ergo et beatus. Quanto homo plus Deum diligit, tanto magis beatus erit. Dilectio est specialis et propria virtus sanctorum."

Ebeczky Sándor fordítása (1612): „Zerelmes Néném, igaz es mélto az Istent tellies ziuel zeretnj, es tellies akarattal hozzá ragazkodnj, ugimint ki tellies jo. Az tellies iót kedig zeretnj, tellies boldogság. Az ki az Istent zeretj, io az; hogi ha io, tahát boldogis egietembe(n). Mennél inkáb ember zeretj az Istent, annijual boldogab lézen. A zeretet magán ualó es tulaidon iozágok a zenteknek."

Winkler-kódex: „Een zerelmes hugom Igassag az vr ÿsten telÿes zÿuel zeretnÿ ees ew hozÿa telÿes akaratwal ragazkodnÿ kÿ felseges ÿo: Az felseges ÿoth zerethnÿ. felseges dÿcheseg. Valakÿ ÿstent zerethi ÿo az. ha ÿo azerth bodog ees Mÿneuelemberÿstenth ÿnchab zerethi anneval incab bodog leezen Aaz zerelm az zenthwchnek ÿeles ees twlaÿdon ÿozagoch."

Érsekújvári kódex: „En zerelmes attyamfyay byzonyawal nagy ygassagh az wr Istenth tellyes zywnkel zerethnwnk Es ö hozya tekeelletes akaratwnkal ragazkodnwnk Ky ö benne felseges Io Az felseges Ioth zerethnye nagy bodoghfagh walaky ystenth zerety az yo De az ky yo bodogh ees Menewel ynkab ember az wr ystenth zerety annewal nagyoban bodogh Az zereteth, lelessen Es kywaltkeppen walo yozaagh az zenteknel."

[17] LÁZS Sándor, *Szent Brigitta tizenöt imájának fordítása és átdolgozása egy XVI. századi kódexcsoportban: Szöveghagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben,* kandidátusi értekezés, Bp., 1991, 6–116 (kézirata az OSZK Kézirattárában: Diss. 562).

fellelt imádságfüzér-szövegek sem mindig közvetlenül Pázmány imakönyvéből származnak.[18] A tizedik, rövid fejezet szövegvariánsai szerint Ferenczffy Lőrinc *Imádságos könyvecské*je[19] Pázmány első kiadásával egyezik. Az *Útitárs* című imakönyv[20] eltéréseit híven követi Pongrácz Eszter *Arany koronája*.[21] Szent Brigitta első öt imája egy Esterházy Ferenc ajándékozta 17. századi kéziratos, pergamenre összemásolt imakönyvben is megtalálható.[22] A kötet első levelének rektóján ovális rózsakoszorús keretben kis festményt láthatunk (anya és gyermeke, elölnézetben jobbról trubadúrokra emlékeztető lantos figurával). A női alak sajátos hajviselete és nyaklánca miatt sem lehet Szűz Mária, a férfi sem lehet Dávid király, hiszen nincsen koronája, s lant van a kezében. A jó összhatású kép kifestésének színvonala nem túl magas, térábrázolása is gyenge. Maga a pergamen imakönyv szép könyvírással készült, az imádságok az Esterházyak által kedvelt Kopcsányi Márton ferences szerzetes imakönyvének szövegével mutatnak egyezéseket. Van benne egy áldozás előtti 8 szótagos, 12 soros vers, és egy áldozás utáni, szintén 8 szótagos, 7 + 12 soros vers. Mind a kettő közöletlen.[23] A kötet első levelének verzóján az alábbi bejegyzés olvasható: „M[éltós]ág[o]d[na]k alázatos szolgálo Fya Groff Eszterhás Ferencz", vagyis a kötetet Esterházy ajándékozhatta. A „fia" kifejezés anyjára, Nyáry Krisztinára nem vonatkozhat, mert ő Ferenc születése után öt nappal meghalt. Talán

[18] Szent Brigitta tizedik imádságának fordításai: „OH IESUS, Alfa és Oméga,[1] élet,[2] erösség, és tekélletesség: emlekezzél-meg, hogy tetétül-fogva talpig, magadat kín-szenvedésidnek vizébe be-mártottad.[3] A' te sebeidnek hoszszú és széles-vóltáért,[4] tanícs-meg engem szent parancsolatidnak igaz szeretetböl-való meg-tartására, ki a' bünnek mélységébe tellyességgel bé-merültem.[5] Amen. Mi-Atyánk, etc. Eüdvöz-légy, etc." (Pázmány Péter *Imádságoskönyv*éből.)

Változások 17–18. századi imakönyvekben: Mihályko ik.: a X. imát elhagyta.

[1] Oméga utáni többlet: Mindenek kezdeti és vége (*Útitárs* [17. sz.] és PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona* [18. sz.]).

[2] Pázmány első kiadásából az élet szó kimaradt.

[3] vizébe be-mártottad helyett: tengerébe(n) elmerítetted (*Útitárs* [17. sz.] és PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona* [18. sz.]).

[4] széles-vóltáért helyett: szélességéért (Pázmány ik., 1606; Ferenczffy, 1615).

[5] bé-merültem helyett: be vagyok merülve. (Pázmány ik., 1606; Ferenczffy, 1615).

[19] [FERENCZFFY Lőrinc,] *Imádságos könyvecske,* Prága, 1615, 195 (RMNy 1092).

[20] *Úti társ, az-az reggel s' estve, és egyéb üdőkben gyakorlandó imádságok, hála-adások, dicsiretek és lelki ohajtások... Most újonnan meg-jobbittatott, és sok szép imádságokkal meg-bövittetett,* Nagyszombat, 1678, 147.

[21] PONGRÁCZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek harmattyából nevekedett, drága kövekkel kirakott Arany korona […] Imádságoskönyv,* Nagyszombat, 1719, 432.

[22] OSZK, Duod. Hung. 12.

[23] A versek szövege: 16v. *Az Úr vétele előtt igyekezet.* „Lelkemnek édes vendége / Szent angyalok eledele / Szüz Máriának szép fia, / Jézus; világ aldozattya, / Minden gazdagsag tárháza, / Örök eletnek záloga, / Járúlok sz. asztalodhoz, / Tested véred vételéhez, / Hogy sok ellenségim ellen / Legyen bátorságos igyem, / Ez úti költséggel végre / Jussak az örök életre."

19v. *Az Úr vétele után I. könyörgés.* „Mint szarvas a' szép forráshoz / Ehező, vetett asztalhoz; / Kór beteg, tudos orvoshoz, / Síró a vigasztalóhoz, / Szegény az adakozohoz, / Hív szolga kegyes urához, / Vak, fénylő világossághoz; // Ugy az élet kút fejéhez / Lelkemnek eledeléhez / Szememnek fényességéhez / Kivánkoztam Jézusomhoz, / Uramhoz, én Orvosomhoz, / Teremtömhöz, meg váltomhoz, / Kitül mig lészen életem / Senki el nem valaszt engem. / Erö fegyver, élet, halál, / Mélység magasság sem Angyal. / Uram Jézus maradj velem, / Nyugodjék benned én lelkem."

felesége (1661–1669), Illésházy Ilona édesanyját, Forgách Máriát szólította meg így. A kötet az Illésházyak könyvtárával került mai őrzési helyére, az OSZK-ba.

A *Te Deum* magyar nyelvű fordításainak tíz középkori változatát párhuzamosan közölte, kapcsolatukhoz megjegyzéseket fűzött Vargha Damján.[24] A protestáns graduálok, a középkori hagyomány folytatói több szövegvariánst őriztek meg,[25] ezek kétsoros strófái páros ríműek, 16 (5+5+6) // 11 (5+6) szótagszámmal.[26] A puritanizmus intézkedései hatására ez a középkorba nyúló örökség kiszorult a használatból. A katolikus énekeskönyvekben gyakori a Pázmány Péter imakönyvében közölt, latin ritmikus prózát utánzó szöveg, ám a strófikus változat is elterjedt, 556 / 556, aab / ccb rímekkel, egy rövidebb változat pedig négysoros páros rímekkel. A 18. század végén újabb zengzetes szövegváltozatok jelentek meg Ányos Pál és Szentmihályi Mihály gyűjteményében 88778877 szótagú aabbccdd rímekkel.[27] A közhasználatú énekekben általában gyakori a strófikussá szerveződés, ezzel egyidejűleg parafrázisokká alakulás.

A *Magnificat*, Szűz Mária hálaéneke, középkori kódexeinkben nemcsak bibliafordításként, hanem a napi zsolozsma *canticum*aként is előfordul.[28] Ilyen funkcióban találjuk meg a protestáns graduálokban. Középkori nyelvemlékeinkbe is a zsolozsmából kerültek át, magánájtatossági céllal. Katolikus énekek között a magyar nyelvű verses változat csak a 18. század végén jelent meg. Graduális gyülekezeti énekként itt is szövegkövetőbb a fordítás, nem graduális gyülekezeti énekként és népénekként inkább parafrázis.[29]

[24] VARGHA Damján, *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban,* bővített klny. a *Békefi-emlékkönyv*ből, Bp., 1915, 5–15.

[25] FERENCZI Ilona, *„Más-képpen: a mint itt nálunk ünnepi-napokon szoktak az Templomban énekelni": Egy 17. századi eperjesi imádságoskönyv énekeiről = Megújulás és megmaradás: Fabiny Tibor-emlékkönyv,* szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 31–43, i. h. 36.

[26] *Répertoire de la poésie hongroise ancienne,* I–II, red. Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZŐNYI, István VADAI, Paris, Nouvel Objet, 1992, 605 (nr. 1364).

[27] Pázmány Péter *Imádságoskönyv*ének *Te Deum*a: „Teged Isten dicsírünk téged Urnak vallunk. / Téged örök Atya Istent minden földi állat tisztel."

Kájoni János *Cantionaléj*ának *Te Deum*a: „Teged Uristen, / az nagj felségben / zuntelen diczjrunk, / Teged urunknak / es zent attjanknak / mind eöreöke uallunk."

[ÁNYOS Pál], *Énekek könyve,* Pest, 1785, 282: *A' Te Deum laudamus.* „[1] Téged Isten mi ditsérünk, / szieinkböl hozzád térünk. / Tégedet mi vallunk tsak / egyetlen egy Urunknak, / egész világ nem foghattya / a' felségedet Mennyei Atya, / téged tisztel minden hiv, / minden Lélek, nyelv, és sziv."

SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, II, Eger, 1798, 81–82: *Ugyan azon Hymnus. Nóta: Tulajdon.* „1. Téged' Isten magasságban, / itt dicsérünk buzgóságban, / Téged vallunk Urunknak, / egy igaz Alkotónknak, / örök Atya Isten Te vagy, / véghetetlen Hatalmad nagy, / földi népek ditsérnek: / és Uroknak ismérnek."

[28] Vö. SZERECZ Alajos Imre, *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei,* Bp., 1916, 34–37.

[29] A *Magnificat* egyik verse magyarul középkori kódexben és a 16–18. században:

„Fecit potentiam in brachio suo; dispersit superbos mente cordis sui" (Lc 1, 51).

„Thön hatalmath ö karyaaban. el weztee keweelöketh. ö zyweenek elmeeyewel" (Czech-kódex).

„Hatalmasságot cselekedett az ő karjával: elszélesztette az kevélyeket az ő szívök elméjében." (Eperjesi ék., 271.)

Három középkori kódexünkben olvashatjuk magyarul a Szent Bernát neve alá sorolt, különböző bibliai zsoltárversekből összeállított imádságot, az ún. *Szent Bernát zsoltárá*t.[30] A Lobkowitz-kódex latin hóráskönyvből fordított változata szerint az ördög tanította meg Szent Bernátot erre az imára.[31] A 17–18. századi népszerű imakönyvekben reggeli imaként fordul elő,[32] a Rimay-imakönyvbe csak az első verset másolták be *Mikor ember álmából fölserken* felirattal.

Sokáig léteztek a protestáns és katolikus gyakorlatban közös imádságok, énekek. Ez tette lehetővé, hogy Mihálykó János Pázmány *Imádságoskönyv*ének nagy részét evangélikusok számára kiadhatta.[33] Rimay János kéziratos imakönyve is ezen közös örökségből táplálkozik. Az imák és Rimay több versének frazeológiája, képi anyaga[34] hasonló. Egyébként a kor imádságoskönyveiben szintén gyakori az egyházatyák óta jelen lévő pejoratív képrendszer. Rimay egyéni, meditatív gondolatait ötvözte az imádságok, imaszerű könyörgések ezen képrendszerével, amelynek révén számíthatott a kor emberének élményt jelentő vallásos ismereteire. Bizonyára más költőknél is érdemes volna a bizonyítható vallási táplálékok alapos tanulmányozása. Például Koháry Istvánnál, aki „imádságos könyvé"-t „ájtatos verseivel együtt" hagyta gyóntatójára.[35]

Népénekek és imádságok szövegeinek esetében mindenképpen számolnunk kell a szóbeliség hatásával. Különösen a nem nyomtatványból másolt kötetek esetében. Amint a pap (nyomtatásban is megjelent tanácsok alapján) egy vagy több beszédből másikat hozott létre, úgy az énekek és imádságok formulái, fordulatai is beépültek a ránk maradt szövegekbe. Fordítások esetében az alapszövegtől való nagy eltérések előidézhetik a

„Hatalmassagot az ö ereieböl czelekedek: keuel'eket az ö eig'ekezetekben meg ronta." (Ráday-graduál, 361.)

„…Hatalmas dolgot szerze, / Ő karjának ereje. // Az kevély gondolatúknak, / Menten ezeket veszté…" (Szenci Molnár Albert.)

„Királyi hatalmasságát e' földön tselekedte, / A' kevély szívek' elméjét karjával széllyel-üzte, / Hatalmasokat a' székből: a' földre le-vetette." (Bozóki Mihály ék., Vác, 1797, 210.)

[30] Szövegüket közli SZERECZ, *i. m.,* 29–34. (Peer-kódex, 181–184; Thewrewk-kódex, 246–249; Lobkowitz-kódex, 346–350.)

[31] SZABÓ Flóris, *A hóráskönyvek hatása kódexirodalmunkra,* ItK, 1967, 166.

[32] *Liliom kertecske,* Nagyszombat, 1690 körül (RMK I, 1394a), 63–64 *(Szent Bernardnak Nyolc versei az boldog kimúlásért); Lelki fegyverház,* Nagyszombat, 1700, 10–11 (*Szép reggeli isteni dicséretek* [közt]: *Nyolczadik imádság. Magunk Felebarátunk Istennek való ajánlása*); PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona,* Nagyszombat, 1719, 29 (reggeli imádságok közt, *Lelki fohászkodások* felirattal).

[33] PÁZMÁNY Péter, *Imádságoskönyv,* Grác, 1606[1] (RMNy 945); MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok,* Bártfa, 1609[1] (RMNy 976).

[34] SZELESTEI N. László, *Rimay János imádságos könyve,* sajtó alatt a *Lelkiségtörténeti tanulmányok* harmadik kötetében.

[35] A kötet: OSZK, Duod. Hung. 17. *A Jesus és Maria rosariumianak, avagy olvasóianak, s annak közönséges imádkozásának ájtatos modgya… A dicséretes szent olvasó leg főbb Társaságának hasznáért, ezen rövid sommában foglaltatott, újonnan magyarra fordíttatott Szentmártonban.* – S. Sárdi Margit Koháry műveinek kritikai kiadásában „csupán az érdekesség kedvéért" említette az imakönyv létét. ROZSNYAI Dávid, KOHÁRY István, PETRŐCZY Kata Szidónia és KŐSZEGHY Pál *Versei,* sajtó alá rend. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000 (RMKT XVII/16), 603.

javítást, új változat készítését. Eddigi tapasztalatom szerint az imádságszövegek nem mutatnak az énekek szövegénél nagyobb változatosságot. A változatokat inkább imák egybevonása vagy azok egy részének tömbszerű elhagyása jelenti, a megfogalmazás ritkábban változik, mint énekek esetében. Bár sok a hasonló kezdetű imádság, de gondosan incipitezve a kutatást nagyon megkönnyítő segédeszköz építhető belőlük.

A 18. század végi énekeskönyv-reformok (mindegyik felekezetnél) nemcsak az új művészeti áramlatokhoz való alkalmazkodás, a korban divatos eszmék és formák alkalmazása miatt történtek, hanem – higgyük el a korabeli indoklásokat – a sok romlott szöveg miatt is. A 18. században több a variáns, egyre többen, egyre bátrabban változtattak, tudatosan vagy akaratlanul a szövegeken. Nem okozott gondot például a különböző szentek azonos szövegbe ágyazása. Vagy ugyanazon fordulatok hol Mária-, hol Jézus-siralom részleteként fordulnak elő.[36] A tanítás érintetlenül hagyásával a próza és a vers a korábbinál is gyakrabban épült fel azonos gondolatmenet szerint. Ács Mihály imádságoskönyvének több imáját versbe szedte Hegyfalusi György.[37]

[36] A Jézus-siralmat közli Paksi Márton énekeskönyvéből: OLLÉ Viktória, *Dramatikus nagypénteki népének egy ismeretlen 18. századi énekeskönyvből = Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére,* szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 1997 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 7), 233–237. A Mária-siralom közlése Csukly István énekeskönyvéből: SZELESTEI N. László, *Csukly István énekeskönyve = Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba–Bp., PPKE BTK–Szent István Társulat, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 2), 210–212.

Jézus-siralom Paksi Márton énekeskönyvéből: „1. Ó szomorúsággal, bánattal teljes nap, / Minden napok között legszerencsétlenebb nap, / Sok keserűséggel, ürömmel teljes nap / Vigasztalás nélkül fölviradott ez nap. […] 6. Most egek szépsége, öltözzél homálban, / Nap s hold és sok csillag száll szomorú gyászban, / Szánjad Teremtődet siralmas ruhában, / Mert íme tetetett gyászos koporsóban."

Mária-siralom Csukly István énekeskönyvéből: „1. Ó szomorúsággal s bánattal teljes nap, / Minden napok között legszerencsétlenebb nap, / Melyen szent Fiamtól árvául maradtam, / Szívem örömétől melyen megfosztattam. 2. Ó egek szépsége, öltözzél homályba, / Nap, Hold és csillagok, szállj szomorúságba, / Mert ma Uratoknak tövis koronája / Dücsőült fejének szent veleit járja."

[37] Imádság prózában (ÁCS Mihály, *Arany lánc,* 1747, 144–145): *A tüznek kár nélkül meg-szünése után való Hálaadás.* „Oh mindenható mennyei Ur Isten! Jóllehet tüzzel méltán meg-bűntethetnél minket, midőn mi a' te beszédedet nem hallgatjuk; a' mint hogy meg-is valljuk a' mi gonosz vóltunkat, mellyért már régen tűzet botsáthattál vólna reánk, és házainkat, helyűnket, és mindenűnket, még magunkat-is el-vesztvén, porrá és hamuvá tehettél vólna; a' mint hogy most-is fenyegettél bennűnket, mindazon által tennen magadért kedveztél minékűnk, és a' tűzet kegyelmesen el-fordítád rólunk, mellyért szivűnk szerint való hálákat adunk te szent Felségednek. Ebből látjuk, oh Ur Isten! hogy nem kivánod vesztűnket, hanem azt akarod hogy meg térjűnk és éllyűnk. Azért kérűnk tégedet, magad segélj arra minket. Vigasztald pedig azokat-is a' te Szent Lelkeddel, kiket mostan a' véletlen tűzzel meg-keserítettél, és Szent Fiadért az Ur Jésus Kristusért oltalmazz-meg mindnyájunkat a' pokolnak őrőkké való tüzétől. A' te őriző szent Angyaliddal jártass tábort mi kőrnyűlőttünk, és őriztess bennűnket az őrők idvességre, Amen."

Verses ima (HEGYFALUSI György, *Centifolia Száz levelű rózsa,* [Győr, 1733], 457): *Mikor a' tüz kár nélkül meg-szünt, igy mutasd hála-adó voltodat.* „[1.] Noha tüzzel bánthattad vólna fejünket, / Midön nem hallgattyuk a' te beszédedet, / A' mint hogy meg-is vallyuk rosz életünket, / Mellyért tüzzel el-ronthattál vólna minket. [2.] Házainkra égést botsáthattál vólna, / Lakó helyünket meg emészthetted vólna, / Mindenünket te elégethetted vólna, / Porrá és hamuvá te tehetted vólna. [3.] A' mint hogy mostan-is minket fenyegettél, / Még-is te magadért minékünk kedveztél, / Kár tévö tüzet rólunk el-térétettél, / Mellyért hálát-adunk néked köszönettel. [4.]

Ányos Pál *Énekek könyve* című (halála után, 1785-ben megjelent) kötetében az elvárásoknak megfelelően jelentek meg új és „javított" népénekszövegek.[38] A *Stabat mater dolorosa* kezdetű szekvenciát az elődök fordulatait felhasználva közelítette a latin alapváltozathoz. A párverseket összekötő rímeket következetesen alkalmazta (aab, ccb).[39] A tartalmi pontosság és formahűség jellemzi Venantius Fortunatus *Vexilla regis prodeunt*jának magyar változatát. Aquinói Szent Tamás *Pange lingua* kezdetű himnuszának átültetésébe változatlanul épített be korábbi fordításokból sorokat, rögzült formulákat, kifejezéseket. (A későbbi műfordítók a lehetségesig kerülték ezt.) Az említett latin himnuszokat és szekvenciákat közismertségük, közkedveltségük, liturgiai szerepük és művésziségük megmentette az új szempontú énekeskönyv összeállításakor az elhagyástól, azokat Ányos modern műfordítási elvek szerint formálta újjá.

Ebböl látjuk, hogy nem kívánod vesztünket, / Hanem akarod megtérésünk' 's-éltünket, / Azért édes Atyánk kérünk mi tégedet, / Te magad kegyessen segély arra minket. [5.] Vigasztald azokat is te Szent Lelkeddel, / Kiket meg keseritettél e' nagy tüzzel, / Kérünk a' Kristusért, minket örök tüzzel, / Ne égess pokolban Istentelenekkel, Amen."

[38] SZELESTEI N. László, *Himnuszfordítások Ányos Pál Énekek könyve című kötetéből = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére,* I, szerk. IMRE Mihály stb., Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, 281–291.

[39] A *Stabat mater* első párversének variánsai: „Stabat mater dolorosa, / Juxta crucem lacrimosa, / Dum pendebat Filius, / Cujus animam gementem, / Contristatam, et gementem / Pertransivit gladius."

„Álla az keserves Anya, / Kereszt-fánál siralmába, / Látván függnyi szent Fiát. / Kinek meg epedett szívét, / Töredelmes és bús lelkét / Hegyes tőr által járta." (Hajnal Mátyás, 1629.)

„Álla a' Szűz nagy fájdalva / A' kereszt alatt, siratva / Rajta-függő szent Fiát. / Bánatokkal lelke tömve, / Gyötrelemtől szíve törve, / Érzi éles pallosát." (Hajnal Mátyás, 1642.)

„Álla keresztnél Szűz Anya, / Fájdalmakkal teljes bánya, / Midőn függne szent Fia, / Szenvedvén bűnünk miá. / Kinek megepedt elméjét, / Szomorú keserves szívét / Hegyes tőr által járta, / Nagy bú igen meg-nyomta." (*Cantus catholici*, 1674.)

„Álla Krisztus keresztinél / Jézus áldott szent testinél / Szűz Anyja sopánkodván, / Keservesen bánkódván. / Mondd meg, Mária, mit láttál / Kereszt alatt hogy állottál / Könnyben fordult szemeddel, / Keseredett szíveddel." (Náray (50); Écsi ék., 146.)

„Álla Krisztus keresztinél, / Szűz Anya keserves szívvel / Nézvén az ő szent Fiát, / Nézvén az ő szent Fiát. / Szent kezeit emelgette, / Kívánván, hogy illethetné / Szent Fia szent tagjait, / Szent Fia szent tagjait." (Öttevényi ék., 152.)

„A' keseredett Anya ál, / Könyvezve a' keresztfánál, / Mellyen szent Fia függött, / Kinek meg epedt szivében, / Fájdalmas, és bus lelkében / Éles pallos ütközött." (Ányos Pál, 1786.)

LAUF JUDIT

EGY KÖZÉPKORI NYELVEMLÉK, A PIRY-HÁRTYA KÓDEXE ISMERETLEN SZÖVEGÉNEK FELBUKKANÁSA A KEGYESSÉGI IRODALOMBAN*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Toldy Ferencet idézem a Piry-hártya elveszett kódexéről: „…nem tagadhatni, hogy ha az egész codex fenmaradt volna, a nyereség nyelvtörténeti és aestheticai tekintetben tetemes volna: így csak annak elvesztét sajnálhatni."[1]

Előadásomban megkísérlem Toldy Ferenc kívánságát legalább részben teljesíteni. Kedves Csabának jó tíz évvel ezelőtt az iskoladrámák forrásainak keresése közben tűnt fel, hogy egy 18. századi magánájtatosságra szánt munkában, a *Makula nélkül való tükör*ben a Piry-hártyának, sőt részben egy másik nyelvemléknek, a Máriabesnyői töredéknek is olvasható a szövege.[2] Ezt a kegyességi irodalomban igen elterjedt, sok kiadást megért művet Ujfalusi Judit, nagyszombati klarissza Martin von Cochem *Das grosse Leben Christi* című művének cseh fordítása alapján készítette.[3]

Kedves Csaba felismerése a nyelvemlékkutatás szempontjából azért vált jelentőssé, mert a *Makula nélkül való tükör*ben olvasható enyhén stilizált, az eredeti 15–16. század-fordulói, esetleg egy kicsit korábbi állapottal[4] mégis szorosan egyező szövegrészek – amint az általam elvégzett összehasonlítás során kiderült – Cochem művének sem német, sem cseh változatában nincsenek benne. Tehát más forrásból, feltételezésünk szerint a

* A tanulmány a K 72.105 sz. OTKA támogatással az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült. Részletes filológiai bizonyító anyagot és szövegközlést tartalmazó változata megjelenés alatt: LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése: A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör*, MKsz, 128(2012), 2. sz. Az itt közreadott rövidített és átdolgozott szöveg azonban már új filológiai eredményekkel is szolgál.

[1] TOLDY Ferenc, *[A Piry-hártya]*, Magyar Akadémiai Értesítő, 10(1850), 89–91, kül. 91.

[2] KEDVES Csaba, *Magyar nyelvű drámatöredék a 15. század végéről = A magyar színház születése: Az 1997. évi egri konferencia előadásai*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2000 (A Régi Magyar Színház, 1), 200–209; UJFALUSI Judith, *Makula nélkül való tükör*, Nagyszombat, 1712 (a mű 1712 és 1902 között több mint húsz kiadást ért meg); *Piry hártya*, közzéteszi KATONA Lajos, Bp., 1908 (Nyelvemléktár, 15), 43, 357–360. A Piry-hártya őrzési helye: MTA Könyvtára, Kézirattár, jelzete: K 36. JABLONKAY Gábor, *A máriabesnyői töredék*, MNy, 6(1910), 20–25. A Máriabesnyői töredék őrzési helye: MTA Könyvtára, Kézirattár, jelzete: K 37.

[3] VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör*, MKsz, 83(1967), 250–253. Az első, 1698. évi cseh nyelvű edíció modern kiadása: Martin z KOCHEMU, *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*, edičně upravili Miloš SLÁDEK, Lucie PEISTEROVÁ, Tomáš BREŇ, Praha, Argo, 2007.

[4] A szakirodalom általában a 15–16. század fordulójára teszi a Piry-hártya keletkezését. Írásképe alapján az is felvethető, hogy egy-két évtizeddel korábban készült. Ennek bizonyítására azonban alaposabb paleográfiai vizsgálat szükséges.

magyar nyelvemlékből kerülhettek bele. Ennek bizonyítására a kódextöredék-kutatásban alkalmazott módszer volt segítségemre.

A töredékkutatás szempontjából a textus (a szöveg) és a matéria (a hordozóanyag) szoros egységet alkot, elválaszthatatlanok egymástól. A pergamen finomsága, a rajta lévő szöveg írása, a sorok száma és vonalazása, vagy akár egy fennmaradt levélpár elhelyezkedése az egykori ívfüzeten belül, mind olyan kérdések, amelyek figyelembevétele közelebb vihet a szöveg (a textus) pontosabb értelmezéséhez, eredetének (provenienciájának), illetve használói körének meghatározásához. Ezek a „külsőségek" a szöveg megkülönböztetett tiszteletére, státuszára is utalhatnak.

Jelen esetben a kodikológiai elemzésre támaszkodva három, egymással összefonódó kérdésre keressük a választ:

1. a Piry-hártya és a Máriabesnyői töredék ugyanazon kódex maradványa-e; és ha igen, hogyan helyezkedtek el az egykori nyelvemlék-kódexben a töredékeken olvasható szövegrészletek;

2. igazolható-e, hogy a *Makula nélkül való tükör* sokkal hosszabb részletei alapulnak a nyelvemléken, mint amennyi a fennmaradt töredékeken ma olvasható;

3. lehetett-e Ujfalusi Judit kezében az eredeti kódex vagy annak egy másolata.

Az egy duplafólióból álló Piry-hártyát Piry Cirjék, az érsekújvári gimnázium ferences tanára 1843-ban egy tanítványa kezéből vette ki.[5] A Máriabesnyői töredéket pedig 1908-ban Jablonkay Gábor fedezte föl a nagyszombati jezsuita rendház könyvtárában. Ez utóbbi két különálló levélből áll, amelyek a *Magnum speculum exemplorum* 1611-ben megjelent kiadvány hátsó kötéstáblájának megerősítésére szolgáltak.[6] Mindkét töredék íróanyaga pergamen, a rajta lévő szöveget gótikus könyvírással vörös tintával megvonalazott 19 soron írták.

Kedves Csaba a *Makula nélkül való tükör Miként tartatott Tanács az ártatlan Jézusra* című, 69. fejezetében azonosította a két töredék szövegét. Az itt olvasható, a Getszemáni kertben Jézus imája közben zajló három jelenetet a szakirodalom „égi pör"-nek, „prófétajáték"-nak és „arma Christi"-nek nevezi. Ezek részletei találhatóak a Piry-hártyán és a Máriabesnyői töredéken is. Kedves Csaba a nyomtatott és a kéziratos szöveg közötti nagy mértékű egyezés alapján úgy vélte, hogy bizonyosan közös forrásból merítettek. Kizárta viszont, hogy Ujfalusi Judit magának a nyelvemléknek a szövegét kompilálta volna a művébe, mivel úgy látta, hogy a nyelvemlékből ismert szövegrészeket, az égi pört és a prófétajátékot a *Makula nélkül való tükör* jelentősen kibővíti, és Ádámon kívül másokat, Noét, Ábrahámot és Dávidot is megszólaltatja arról a kérdésről, vajon meg kell-e halnia Jézusnak a keresztfán, hogy megváltsa az emberiséget.

Ebben a gondolatmenetben azonban figyelmen kívül maradt az a könyvészeti szempont, hogy a Piry-hártya meglévő duplafóliója között az ívfüzeten belül egy vagy több levélpár is elhelyezkedhetett. Ezt a feltételezést teljes mértékben megerősítette a nyom-

[5] HEINLEIN István, *A Piry-hártya történetéhez*, MNy, 6(1910), 87.

[6] JABLONKAY, *i. m.*, 20. Az őrzőkönyvre vonatkozó újabb adatokat lásd LAUF, *i. m.*

tatvány és a töredékek összeolvasása. A Piry-hártya első levelén található szöveg a *Makula nélkül való tükör*ben 14 sort tesz ki. Ezután a *Makula nélkül való tükör*ben az égi pör jelenete folyamatosan olvasható további 29 sorban – amely a töredéken nincs meg –, s ezután következik újabb 14 és fél sorban a Piry-hártya második levelén olvasható szöveg. Ebből a felismerésből két igen fontos tény vált világossá:

1. A Piry-hártya duplafóliója a kódex ívfüzetén belül egy középső levélpárt fogott közre, mert a *Makula nélkül való tükör*ben a Piry-hártya két levele között olvasható 29 sor pontosan egy duplafóliónyi szövegnek felel meg.

2. Ebből következik, hogy a *Makula nélkül való tükör* sokkal hosszabb részleteket őrzött meg az egykori nyelvemlék szövegéből, mint azt eddig gondolni lehetett. Ujfalusi Judit könyvében folyamatosan olvasható az égi pör, s ebbe a folyamatos szövegbe két különböző ponton harmonikusan illeszkednek a Piry-hártyán megmaradt részletek. Ebből az is következik, hogy a *Makula nélkül való tükör* 69. fejezetének élén a Piry-hártyát megelőző nyolc sor is a nyelvemlékből való. Annál is inkább, mert a *Makula nélkül való tükör* előző részét Cochem művéből fordította Ujfalusi Judit, és mert a Máriabesnyői töredék első csonka levelén olvasható szöveg 60 sorral a Piry-hártya szövegének vége után megint csak harmonikusan illeszkedik ugyanebbe a fejezetbe. A közbeeső rész a kódexben pontosan négy levelet tölthetett meg. Ez alapján megalapozottan feltételezhető, hogy a nyomtatvány 69. fejezetének a végén a Máriabesnyői töredék első csonka levelét követő még 13 nyomtatott sornyi szöveg ugyancsak a nyelvemléken alapul.

A Máriabesnyői töredék második levele szövegének nagy része viszont nem található meg a *Makula nélkül való tükör*ben. A 70. rész nem a nyelvemléken fennmaradt szöveggel folytatódik, hanem visszatér az eredeti Krisztus-életrajzhoz, amint azt már a fejezet Cochemével azonos címe is jelzi: *Miként Krisztus vérrel veritékezett és az Angyaltúl meg-erőssittetett.* Ennek ellenére a fejezet utolsó harmada és a Máriabesnyői töredék második levele között kimutatható tartalmi párhuzam, de nem szövegpárhuzam. A mindenható Atya a Getszemáni kertbe elküldi Mihály arkangyalt,[7] hogy bátorítsa Jézust a kereszthalálra. A Máriabesnyői töredéken is valaki – töredékes volta miatt nem lehet tudni, ki – Jézust a kereszthalálra biztatja.

Ezek ismeretében még érdekesebb, hogy a Cochemből hiányzó *Miként Nagy Csütörtökön estve a Szüz Mária Bethaniában nagy keserüséget érzett szívében* című 71. fejezet élén újra azonosítható a Máriabesnyői töredék második levelének végén olvasható vörös tintával írt négy sor. Tehát a nyelvemléken a *Makula nélkül való tükör*rel közel azonos címmel új fejezet kezdődik, a fejezetet kezdő mondatot pedig pontosan követi a *Makula nélkül való tükör* első mondata. A nyomtatványban a nyelvemléken megkezdett, Mária keserűségéről szóló rész 34 sorban folytatódik.

Az első két felvetett kérdésre az elmondottak alapján összegezve az alábbi válasz adható: a *Makula nélkül való tükör* három vizsgált fejezetéből a teljes 69. fejezet a nyelvemlék-kódexen alapul. A 70. fejezetben nem található a nyelvemlék nyoma, csak tartal-

[7] A *Makula nélkül való tükör*től eltérően Cochem művének német eredetijében és a cseh fordításban is Mihály helyett Gábriel arkangyal az, aki Jézust a kereszthalálra biztatja.

mi egybeesés mutatható ki. Viszont a 71. fejezet címe és kezdő mondata ismét a nyelvemlékből való, ebből pedig az következik, hogy a Mária keserűségét tárgyaló 71. fejezet is a nyelvemléken alapul. Mindezek alapján tehát teljesen egyértelmű, hogy a *Makula nélkül való tükör* Cochem művéből hiányzó 69. és 71. fejezetének végső forrása a mára már csak töredékeiből, a Piry-hártyából és Máriabesnyői töredékből ismert nyelvemlékkódex volt. Ez a megfigyelés egyúttal megerősíti Jablonkaynak és Karácsonyinak azt a még bizonytalan feltételezését, hogy a két töredék egyetlen kódex maradványának tekinthető.[8] Ebből az elveszett kódexből a meglévő négy levél helyett összesen 14 feltételezett levelet sikerült így rekonstruálni.[9]

Ezek után logikusan következik a harmadik kérdés: Lehetett-e Ujfalusi Juditnak, a *Makula nélkül való tükör s*zerzőjének kezében a Piry-hártya kódexe?

Ujfalusi Judit Magdaléna (1676–1738) életét a nagyszombati klarissza zárdában töltötte. Ez idő alatt háromszor választották meg főnöknőnek (1722, 1728 és 1738). Azok közé az apácák közé tartozott, akik nemcsak birtokosai és használói voltak a kolostorukban használatos kéziratos és nyomtatott könyveknek, hanem fordítottak és új műveket is alkottak.[10] A fönnmaradt nyelvemlékek körében több esetben is nyomon követhető, hogy a klarisszák nem tekintették ezeket a régi írásokat halott szövegeknek, rendszeresen olvasták azokat, kommentárokat írtak melléjük. Például a bizonyíthatóan nagyszombati használatban lévő Érsekújvári kódexbe, melybe 1652-ben bejegyezték Anna Franciska, nagyszombati főnöknő halálát, egy kiesett levél helyén (69–70. lap) a hiányzó szövegrészt egy 17. századi kéz pótolta.[11]

Az Érsekújvári kódexet a Thewrewk- és a Czech-kódexszel együtt a 19. század elején az érsekújvári ferences könyvtárban találták meg. A szakirodalom érvei alapján szinte bizonyosra vehető, hogy mind a három nyelvemlék a nagyszombati zárdából került ide valószínűleg a klarissza rend 1782-es feloszlatása után.[12] Feltételezésünk szerint ezzel a három kódexszel együtt érkezhetett a barátok kolostorába a Piry-hártya valószínűleg

[8] JABLONKAY, *i. m.,* 21. Karácsonyi János 1924-ben már a Máriabesnyői töredék (illetve ő Nagyszombati töredéknek nevezte el) folytatásának tartotta a Piry-hártyát, de nem nyilatkozott arról a kérdésről, hogy egy kódexből származtak-e. Mint láttuk, az állítás megfordítva helytálló, a Máriabesnyői töredék a Piry-hártya folytatása. Lásd KARÁCSONYI János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Bp., 1924, 600–601. Csapodi Csaba már Szabó Dénesre és Jakubovich Emil Timár Kálmán tanulmányában olvasható szóbeli közlésére hivatkozva egyazon kódexből való töredékként tartotta számon őket. Lásd CSAPODI Csaba, *A „Magyar Codexek" elnevezésű gyűjtemény (K 31–K 114)*, Bp., MTA Könyvtár, 1973 (Az MTA Könyvtára Kézirattárának Katalógusai, 5), 12–13; SZABÓ Dénes, *A magyar nyelvemlékek*, Bp., 1959[2], 42–43; TIMÁR Kálmán, *Magyar kódexcsaládok*, ItK, 37(1928), 62.

[9] A nyelvemlék rekonstruált leveleinek elhelyezkedését az ívfüzeteken belül lásd LAUF, *i. m.*

[10] SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a 18. században*, Szeged, 1994 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 6), 80–81.

[11] *Érsekújvári codex*, közzéteszi VOLF György, Bp., 1888 (Nyelvemléktár, 9–10), VOLF György előszava, VI.

[12] *„Látjátok feleim… " Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október 29–2010. február 28.*, szerk. MADAS Edit, Bp., 2009, 286–287 (35. tétel, DARVAS Anikó, *Érsekújvári Kódex*), 314–315 (49. tétel, KORONDI Ágnes, *Thewrewk-kódex*); *Biblia Sacra Hungarica: A könyv „mely örök életet ád". 2008. november 21–2009. március 29. Országos Széchényi Könyvtár,* szerk. HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Bp., 2008, 124–125 (KÖRMENDY Kinga, *Czech-kódex*).

még épségben lévő kódexe is. Mivel az érsekújvári ferencesek már nem olvasták, csak őrizték a klarisszák által még nagyra becsült magyar nyelvű kódexeket, nagy valószínűséggel a ferences atyák a kezük ügyébe került, használaton kívüli kódexek egy pergamenlevelével, esetünkben az ún. Máriabesnyői töredékkel erősítették meg egyik sokat olvasott nyomtatott könyvük hátlapját. Az így megcsonkított kódex levelei aztán szétszóródtak. Ugyan a Piry-hártyát Piry Cirjék tanítványa – hangsúlyozom, saját elmondása szerint – a szemétből halászta ki,[13] ennek ellenére nyilvánvalónak tűnik, hogy a rendház könyvtárából kerülhetett ki valamilyen módon.

Mindez alátámasztja azt a feltevésünket, hogy Ujfalusi Judit Nagyszombatban magát a nyelvemlék-kódexet és nem annak egyik másolatát használta fel a *Makula nélkül való tükör* összeállításához.

A teljes mű pontos címe a következő: *Makula nélkül való tükör, melly az Üdvözitö Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé.* A szerző Ujfalusi Judit nénjéhez, Ujfalusi Klárához szóló ajánlásában arról számol be, hogy egy igen szép *Makula nélkül való tükör* akadt a kezébe. Erre a szép *Makula nélkül való tükör*re Cochem *Das grosse Leben Christi* című művének cseh fordításában lelt rá, amint ezt Vida Tivadar fölismerte,[14] és aki jelezte azt is, hogy nem egyszerű fordításról, hanem inkább átdolgozásról van szó. Ujfalusi Juditnak ezt a törekvését már az általa választott cím is jelzi: *Das grosse Leben Christi* helyett *Makula nélkül való tükör*, amely, ahogyan írja, „nem más; hanem Krisztus Urunk és az ö Sz. Szüléinek életérül való Könyv". Arról is szól az ajánlásban, milyen sok fejtörésébe került, mivel lephetné meg nénjét: „midön elmémet minden felé forgatnám, gondolkodván, mit adhatnék kegyelmednek. Imé egy igen szép makula nélkül való Tükör akada kezembe, a' mellyben Szüz Szent Klára Anyánk gyakran belé tekintgetvén, meg útálta ez világ hívságát". Krisztus földi életének betetőződése a kereszthalál. A Krisztus-életrajzon belül is Szent Klárának és rendjének, a klarisszáknak legfőbb olvasmánya a passió története volt. Ujfalusi Judit művének ez a része különösen fontos a klarisszák kegyességi gyakorlatában. Krisztus szenvedésének önmagában is gyakorta olvasott történetét mint egy tükröt állították maguk elé. A keresztény liturgia csúcspontja a nagyheti szertartások. Ezen a héten a szertartások keretén belül mind a négy evangéliumból fölolvassák Krisztus passióját. A középkorban aztán évszázadokon át egymást érve születnek a prédikációk mellett az eredetileg a liturgia részét képező passiójátékok, a lelki olvasmányként szolgáló passióelmélkedések, melyeknek mindig az a célja, hogy az evangéliumi szakaszokat saját koruk spiritualitásának megfelelően értelmezzék. Amikor Ujfalusi Judit nénjének egy igen szép makula nélkül való tükröt ajándékozott, fontosnak tartotta, hogy ebbe egy különösen fontos ponton, a szenvedéstörténetben beleillessze saját rendjének és rendházának élő hagyományát.

Mivel az elveszett nyelvemlék-kódex is – a fennmaradt töredékes részek tanúsága szerint – Krisztus kínszenvedéséről szóló elmélkedés lehetett, könnyen belesimult

[13] HEINLEIN, *i. m.,* 87.

[14] VIDA, 3. jegyzetben *i. m.*

Cochem Krisztus-életrajzába. Olyannyira, hogy az a 14 levél, ami ebben az előadásban a Toldy Ferenc által fájlalt elveszett kódexből eddig rekonstruálhatóvá vált, nagy valószínűséggel még mindig csak egy része azoknak az archaikus szövegeknek, amelyeket Ujfalusi Judit a művéhez felhasznált.

E hipotézisből kiindulva most már Kovács Eszternek, az RMNy munkatársának együttműködésével folytattuk a kutatást. Kovács Eszter (cseh nyelvszakos lévén) összevetette a *Makula nélkül való tükör* és Cochem művének 1698-ban kiadott cseh nyelvű fordítását,[15] és ezzel bizonyossá vált, hogy a *Makula nélkül való tükör* ebből a változatból készült. A szöveg-összehasonlítási munka eredményeként egyértelművé vált, hogy a magyar változat mai fogalmaink szerint nem tekinthető „csak" fordításnak. Ujfalusi Judit élt az „írói szabadságával", és nemcsak stilizálta, de át is szerkesztette a cseh fordítást. Több helyen megrövidítette, máshol meg, ahol úgy érezte, hogy a magyar tradíció megkívánja, hosszabb részekkel, fejezetekkel kiegészítette. A hipotézis igazolódott. A Piry-hártya kódexének rekonstruált levelein kívül az Érsekújvári kódex Krisztus kínszenvedéséről szóló prédikációinak néhány részlete és a *Makula nélkül való tükör* között is sikerült szoros szövegpárhuzamot kimutatni.[16] Mivel Ujfalusi Juditnak a Piry-hártya egykori kódexe és az Érsekújvári kódex is rendelkezésére állhatott Nagyszombatban, mindkettőt használhatta egyszerre. Az Érsekújvári kódex azonban jó harminc évvel később íródott, mint a Piry-hártya kódexe. Így nem zárható ki az sem – sőt, az elvégzett kodikológiai vizsgálat alapján ez tűnik életszerűbbnek –, hogy a Piry-hártya kódexe passiótörténetének elveszett levelein is olvashatóak voltak azok a történetek, amelyeket mára csak az Érsekújvári kódexből tudunk azonosítani. Annál is inkább gondolhatunk erre, mert az Érsekújvári kódexből csak rövid részletek azonosíthatóak Ujfalusi Judit munkájában, míg a Piry-hártya kódexéből egymást logikusan követő leveleket lehetett rekonstruálni.

Így elesik a szakirodalomnak az a nézete, hogy a két töredék és a *Makula nélkül való tükör* megfelelő részletei egy feltételezett és számunkra ismeretlen közös forrásból merítettek. Ehelyett abból kell kiindulni, hogy a *Makula nélkül való tükör*nek magában a nyelvemlékben is rögzített szöveg volt a forrása. Így legalább részben teljesülhetett Toldy Ferenc vágya: a Piry-hártya kódexéből sokkal hosszabb szövegek kerültek napvilágra. Tanulságosak az itt elmondottak a 15–16. századi kolostori kultúránk utóélete tekintetében is. A felmutatott eset példa arra, hogy a középkori szövegek egyes rendházak hagyományában és gyakorlatában elevenen továbbéltek a 16–18. század folyamán, s hogy a kéziratosság és a nyomtatás még évszázadokon keresztül nemcsak egymás mellett élt, de szorosabb kapcsolatban állt egymással annál, mint ahogyan eddig azzal az irodalomtörténet-írásunk számolt.

[15] Martin z KOCHEMU, *Veliký život…*, 3. jegyzetben *i. m.*

[16] *Érsekújvári codex*, 11. jegyzetben *i. m.* Az Érsekújvári kódex szövegére vonatkozó megállapításokra Kovács Eszter anyaggyűjtése adott lehetőséget, amelyben kiválogatta a *Makula nélkül való tükör*nek Cochem művében nem található részleteit. Az anyaggyűjtésnek és a belőle levonható következtetéseknek a publikálására közös munka keretében hamarosan sor kerül.

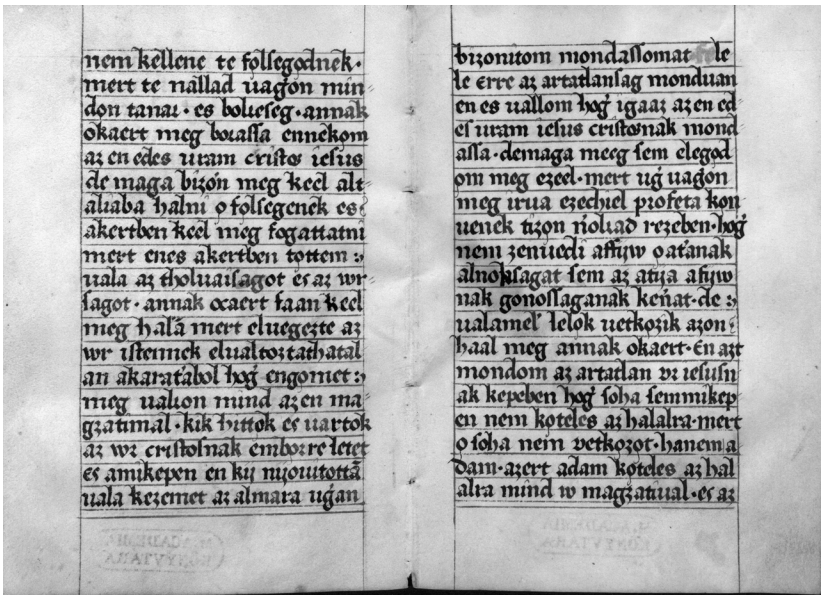

1. kép: A Piry-hártya levélpárja. Az 1. levél verzója és a 2. levél rektója
(MTA Könyvtára, Kézirattár, K 36)

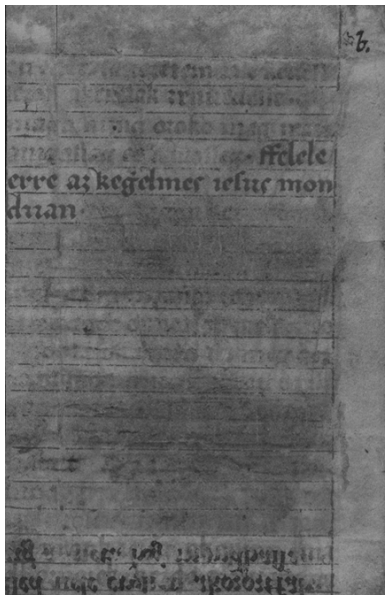

2. kép: A Máriabesnyői töredék. A 2. levél verzója
(MTA Könyvtára, Kézirattár, K 37)

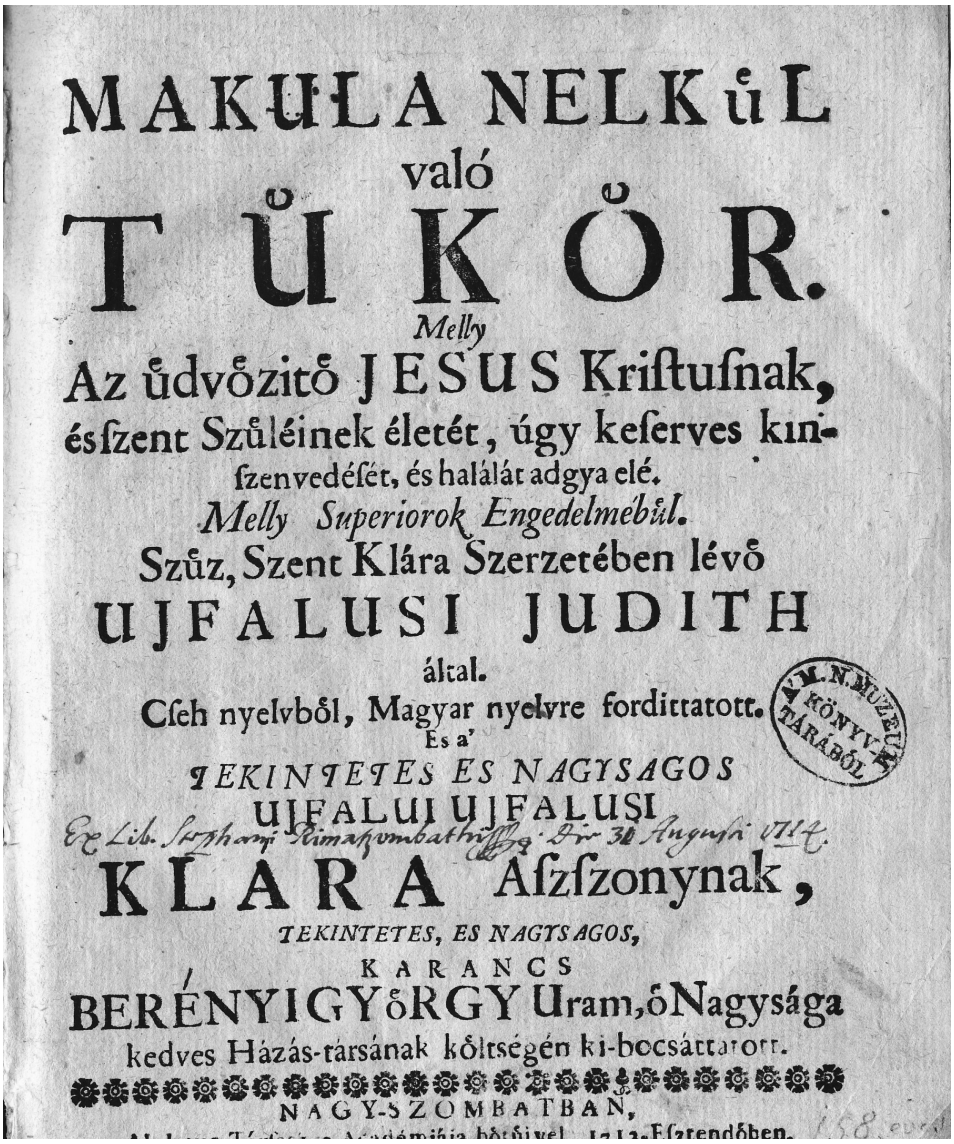

MAKULA NELKűL
való
TŰKŐR.
Melly
Az üdvözitő JESUS Kriſtuſnak,
és ſzent Szűléinek életét, úgy keſerves kinſzenvedéſét, és halálát adgya elé.
Melly Superiorok Engedelmébűl.
Szűz, Szent Klára Szerzetében lévő
UJFALUSI JUDITH
által.
Cſeh nyelvből, Magyar nyelvre fordittatott.
Es a'
TEKINTETES ES NAGYSAGOS
UJFALUI UJFALUSI
Ex Lib. Stephani Rimaſzombathi Dr. 30 Augusti 1714.
KLARA Aſzſzonynak,
TEKINTETES, ES NAGYSAGOS,
KARANCS
BERÉNYI GYŐRGY Uram, ő Nagysága
kedves Házás-társának költségén ki-bocsáttatott.
NAGY-SZOMBATBAN,
M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRÁBÓL

3. kép: UJFALUSI Judith, *Makula nélkül való tükör*, Nagyszombat, 1712, címlap

A magyar irodalmi hagyomány hazai filológiája

„…a variálódás textológiája jól megfigyelhető bennük”

SINKA ZSÓFIA

ADALÉKOK A BALASSI–RIMAY-SZÖVEGHAGYOMÁNYHOZ*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A Balassi–Rimay-szöveghagyomány összefonódik: a két szerző szövegei együtt szerepelnek számos nyomtatott és kéziratos forrásban, s az első ilyen nyomtatott kiadás révén a hagyományozódás első bő két évtizedében Balassi és Rimay verseit még a kortársak sem tudták szétválasztani. A szöveghagyomány vizsgálatakor a közös források okán nekünk is együtt kell kezelnünk őket. Ezeknek a közös forrásoknak az egymáshoz való viszonyáról akkor tudunk a lehetőségeinkhez képest a legtöbbet mondani, ha a bennük szereplő versek kollációit elvégezzük. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a nyomtatványok szövegeinek összevetését olyan munkának tartom, amelyet az utóbbi évtizedekben előkerült új források, új kutatási eredmények és elméletek szükségessé tesznek,[1] és emiatt akkor is el kell végezni, ha nem biztos, hogy új eredményekkel fog szolgálni, noha, amint látni fogjuk, árnyalják meglévő ismereteinket. Jelen dolgozat az *Istenes énekek* összefüggéseihez kíván néhány adalékkal hozzájárulni azáltal, hogy a nyomtatványokban meglévő szövegek kollacionálásának eddigi tapasztalatairól számol be.

Az *Istenes énekek* kiadástörténete két nagy csoportra bomlik: a két költő szövegeit Balassi neve alatt kiadó és emiatt őket összevegyítő vagy rendezetlennek nevezett kiadásokra, majd pedig az új kéziratok birtokában bővült, szétválasztó, a már Rimay nevét is feltüntető rendezett kiadásokra. A rendezetlen nyomtatványok sorát a Solvirogram Pannonius álnevű szerkesztő 1632 körül Bártfán kiadott őskiadása nyitja meg. Ebből a kiadásból 1995 óta H. Hubert Gabriella és Szentmártoni Szabó Géza révén ismerünk egy nyolclevélnyi töredéket, melyek az anyag vegyes énekrészéből valók.[2] Ezáltal sikerült egyébként azt is megállapítani, hogy az ősnyomtatvány a bártfai nyomdából származik. E kiadás leszármazottja az *Istenes énekek* korai történetének egyetlen katolikus felekezethez tartozó kiadása, az 1633-as bécsi kiadás, amiről szintén a kilencvenes években igazolódott be Vadai István feltevése, miszerint ez a nyomtatvány nem került forgalom-

* A tanulmány az OTKA 81.563 sz. pályázata segítségével készült.

[1] Eckhardt Sándor ötvenes évekbeli kritikai kiadásai óta például: KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásaihoz*, MTA I. OK, 1957, 265–338; KŐSZEGHY Péter, *Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról*, ItK, 1976, 714–719; [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*, kísérő tanulmány a kolozsvári 1701-es *Istenes énekek* kiadás hasonmásához, Bp., Helikon, 1983; KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről,* ItK, 1985, 76–89; VADAI István, *Balassi–Rimay „istenes éneki"-nek elveszett kiadásairól*, ItK, 1991, 63–73; Armando NUZZO, *Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás*, ItK, 1992, 639–645; H. HUBERT Gabriella, *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?,* MKsz, 1995, 169–172.

[2] H. HUBERT, *i. m.*

ba, nem jelent meg.[3] Az őskiadás és a bécsi kiadás mellett négy további rendezetlen nyomtatványt tartunk számon: az 1640 körülre datált és elveszett lőcseit, a talán ebből származó 1665-ös kassait, amelyben a Balassi–Rimay-anyag nagy részét vizsgálni is tudjuk és amely az egyetlen forrásunk, ahol Solvirogram előszava fönnmaradt.[4] Az elveszett lőcsei származéka lehet a szintén elveszett első váradi kiadás és a talán ebből származó, újabban 1660 körülre datált bártfai. Ez a kiadás is csonkán maradt ránk, de azért a nagy része vizsgálható: a kötet első kilenc verse még hiányzik, az ezután álló *Adj már csendességet*től kezdve már fennmaradt a nyomtatvány teljes Balassi–Rimay-énekanyaga. Három rendezetlen kiadás áll tehát többé-kevésbé rendelkezésünkre: az 1633-as bécsi, az 1665-ös kassai és az 1660 körüli bártfai. Nem tisztázott még teljesen a kassai és a bártfai viszonya. Mivel a két kiadás nagyon közel áll egymáshoz, szinte betűről betűre egyezőnek tűnnek, korábban azt feltételezte a szakirodalom, hogy a kassai kiadás a bártfainak származéka, s ezért a benne fennmaradt Solvirogram-előszót leszámítva nem értékes a szövegkritika számára az *eliminatio codicum descriptorum* elve alapján. Ezért nem számolt vele Eckhardt Sándor kritikai kiadása sem. Újabban, Vadai István kutatásai nyomán fordul ismét felé a figyelem: a kassai kiadást elsősorban tartalmi szempontok alapján az elveszett lőcsei leszármazottjának tartja. Ha ez igaz, nem hagyhatjuk ki többé a feldolgozandó, releváns források csoportjából.[5]

A rendezett kiadások története Szenci Kertész Ábrahám második váradi kiadásával kezdődik. 1656 körül indult az a kiadástípus, amely később tovább hagyományozódott elsősorban a lőcsei és a kolozsvári nyomdákban. Erről a fontos, második váradi kiadásról állapítja meg Klaniczay Tibor Eckhardt kritikai kiadásaira reflektáló tanulmányában, hogy a két költő verseinek szétválasztása új kéziratok alapján jött létre: Szenci Kertész hozzájutott egy Balassi és egy Rimay verseit tartalmazó kézirathoz is.[6] Ezek és a korábbi rendezetlen anyag alapján hozta létre az új kötetet: az élére helyezte továbbra is Balassi verseinek tartva azt a nyolc éneket, amelyek a korábbi rendezetlenekben már szerepeltek, de az új kéziratokban nem. Így maradt és hagyományozódott továbbra is tévesen Balassi neve alatt az *Ó, szegény megromlott* kezdetű Rimay-vers. A kötet felépítésében ezután következik az új kéziratból származó Balassi-anyag, majd pedig új címlappal Rimay János istenes énekei. A kiadások Balassi–Rimay-anyagát itt is, mint a korábbi kiadásokban, Rimay műve, a *Balassi-epicédium* zárja. A szövegkritikára nézve Klaniczay a következő állításokat fogalmazta meg. Azon versek esetében, melyek a két új

[3] NUZZO, *i. m.*

[4] Ez az előszó olvasható SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza tanulmányában, *i. m.,* 13–18.

[5] A nyomtatványok kollációja hozzá tud járulni ehhez a kérdéshez. Az eddig elvégzett részletes vizsgálat azt mutatja, hogy a két kiadás variánsai valóban szinte teljesen egyeznek ugyan, mégis található köztük olyan eltérés, amely segítségünkre lehet itt. Az egyik Rimay-versnek, az *Epicédium* második darabjának nótajelzését a kassai kiadás hosszabban adja, mint az elvileg őt megelőző bártfai. Elképzelhető ugyan, hogy a nyomdász magától írja tovább a talán általa is ismert címet, de mivel a két kiadás az összes többi ponton szinte tökéletesen egyezik, és az önálló szerkesztésnek, változtatásnak semmilyen jelét nem látjuk a kassai kiadásban, az is elképzelhető, hogy a kassai kiadás olyan forrást másol, ahol ezen a ponton a bártfainál hosszabb nótajelzés szerepel.

[6] KLANICZAY, *i. m.*

kéziratban nem szerepeltek és amelyeket Szenci Kertész a kötet élére helyez, a rendezetlen nyomtatványokat kell jobbnak tartanunk, hiszen új forrás híján a szövegeik azóta folyamatosan csak romolhattak. Ezek közé tartozik az említett nyolc éneken kívül az *Epicédium* is, állapítja meg Klaniczay. A szövegcsoportok különböző története miatt érdemes tehát őket felosztani és külön vizsgálni. Nevezzük az előbb leírt énekeket első csoportnak.[7]

A második csoportba azok a versek tartoznak, amelyek megvoltak már a korábbi, rendezetlen kiadásokban is *és* szerepelnek a váradi kiadó új, jobbnak tartott, az eredeti költői kézirathoz közelebb álló forrásaiban is. Ezen versek esetében Klaniczay érvelése alapján a rendezett kiadásokat kell jobbnak tartanunk, ezeken belül is az elveszett második váradi kiadás híján a lőcsei kiadásokat, azok közül pedig a korábbi, Klaniczay tudomása szerint még csak az 1670-est, de ma már tudjuk, hogy az azóta előkerült[8] 1666-ost is javító 1671-es lőcsei kiadást.[9] Ebbe a második csoportba tartozik Balassi versei közül például a *Vitézek, mi lehet,* vagy a Balassa-kódex nagy istenes énekek tömbjének versei, de ide tartozik Rimay énekei közül a *Legyen jó idő csak* vagy a *Könyörülj énrajtam* is.[10]

[7] Az I. csoporthoz tartoznak tehát a következők:
Balassi:
Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod
Ó, én Istenem, ím
Ó, szent Isten, kit kedvedben
Kegyelmes Isten, kinek
Adj már csendességet
Lelkemnek hozzád való
Ó, én kegyelmes Istenem
Végtelen irgalmú
Rimay szövegei közül pedig:
Ó, szegény megromlott
az *Epicédium* versei
Mert ki megtér
Ezt az elgondolást követve az I. (elvileg folyamatosan romló) csoporthoz tartoznak a Solvirogram-előszót követő elogiumok *(Bálint, nevezetben, Istenasszonyokkal égben)*.

[8] NUZZO, *i. m.* Az előkerült 1666-os nyomtatvány Balassi- és Rimay-anyagát vizsgálja: PARÁDI Andrea, *Balassi istenes énekei az 1666. évi lőcsei kiadásban = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi-konferenciája, Bp., 2004. november 8–9.*, szerk. KISS Farkas Gábor, Bp., 2004, 147–153; SINKA Zsófia, *Rimay János ifjúkori versgyűjteményének darabjai az 1666-os lőcsei kiadásban*, http://www.tankonyvtar.hu/konyvek/rimay-janos-ifjukori/rimay-janos-ifjukori-081030-28 (2012.04.01).

[9] Ács Pál népszerű Rimay-kiadásában emiatt, ahol lehet, ezt az 1671-es lőcsei szöveget veszi alapul. RIMAY János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992, 281.

[10] A II. csoport teljes listája Balassi verseiből:
Bocsásd meg, Úristen
A Szentháromságnak első
A Szentháromságnak, kinek
A Szentháromságnak harmadik
Nincs már hova lennem
Az én jó Istenem, ha
A te nagy nevedért

A versek harmadik csoportjának azokat tekinthetjük, amelyeket a korábbi kiadások még nem tartalmaztak, és a bővítés nyomán csak a rendezettekben találjuk meg őket.[11]

Mint a szomjú szarvas
Mennyei seregek
Áldj meg minket, Úristen
Segélj meg engemet
Vitézek, mi lehet

Rimaytól:

Világon, ég alatt
Legyen jó idő csak
Ó, ki későn futok
Az Úr az égben
Ó, kegyelmes Isten
Jöjj mellém, szent Isten
Egyedül tebenned
Nem lehet szebb dolog
Könyörülj énrajtam
Kiáltok hozzád mélységből
Reménységem te légy nékem
Örök életnek
Boldog, kinek vétkét
Hívek, keresztyének
Ó, Uram Isten
Vitézség embernek
Virtus, lelki jóság
Kerekded e világ
Udvar s irigy tisztek
Katonák hadnagya

[11] A III. csoport Balassi-versei:

Áldott szép Pünkösdnek
Pusztában zsidókat
Ó, én édes hazám

Rimay-versei:

Miként a szép napnak
Ez világ mint egy kert
Hitető szerencse
Senkit a pénz és a kincs
Kinek tegyek panaszt
Kedvező szemeddel
Enyhítsd meg, Úristen
Hogy feledkeztél el
Ha az Isten nékem
Tarts meg, Uram, engem
A jó hitű ember
Kegyes Jehova
Nincsen segítségem
Igaz általút
Minden dolgok között
Szűz Mária lakozván

A kollacionálást az első csoporttal kezdtük.[12] A vizsgálat fő tapasztalata az, hogy ellentétben a korábbi feltételezésekkel, miszerint a szövegkritika szempontjából ezeknél a verseknél a rendezett kiadások kiiktathatóak, hiszen az őskiadás óta a másolások folyamán és új forrás híján csak ismétlődhettek és romolhattak, azt láttuk, hogy a rendezett kiadástípusok számos új variánst adnak ezeken a helyeken is, s egyik szöveg (variánsainak) összefüggésrendszere sem illeszthető rá az ismert sztemmára.

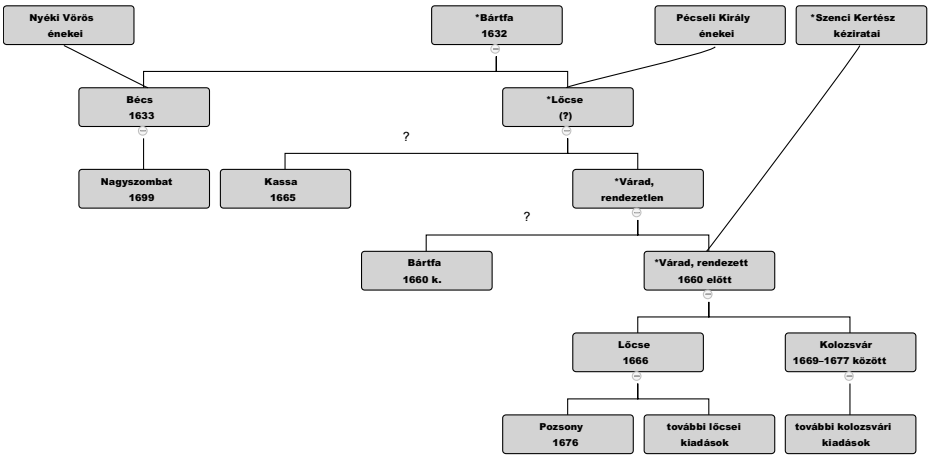

Ez a sztemma jól elkülöníti a kiadástípusokat, megmutatja a nagyobb összefüggéseket a nyomtatványok csoportjai között, de még az elvileg folyamatosan romló első csoport verseinek esetében sem használható mint a változatok egymás közötti kapcsolatát bemutató családfa. A használata tehát félrevezető lehet még munkahipotézisként is, mivel a versek változatai sokkal bonyolultabb összefüggést mutatnak: a szövegen belüli kontaminációk például ábrázolhatatlanok általa. Az első csoport esetében Szenci Kertész bizonyosan nem vagy nem csak az őt megelőző rendezetlen kiadásból dolgozik, mivel így örökölnie kellett volna olyan hibákat, amelyek szerepelnek az összes ismert rendezetlen kiadásunkban. Vagy az őskiadást használja egyes esetekben, vagy más, általunk nem ismert kézirat alapján dolgozik, vagy a Klaniczay által kikövetkeztetett Balassi- és Rimay-kézirat nem csak azokat a verseket tartalmazta, amelyeket eddig hittünk. Véleményem szerint a fenti esetekből egyszerre akár több is elképzelhető.

Mi Urunk, s édes Atyánk
Adjunk hálát Istenünknek
Az idő ósága

[12] SINKA Zsófia, VADAI István, *Fától az erdőt: Balassi Bálint istenes énekeinek szövegkritikai problémáiról = Balázs Mihály köszöntése*, szerk. FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATEPress, 2011 (AHistLittHungAUnivSzeg, 30), 412–426.

Jelen dolgozat beszámol a munka folytatásaként nyert új tapasztalatokról, az első csoportba tartozó *Balassi-epicédium* és a második csoport versei kapcsán. A szakirodalom az *Epicédium Istenes énekek*-beli történetével kapcsolatban azt mondja, hogy Solvirogram a szöveget az 1596-os vizsolyi kiadásból veszi át és helyezi a Balassi–Rimay-énekanyag végére. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ő, valamilyen módon Rimaytól származó kéziratos anyagában ez nem volt benne. A nyomtatott kiadások variánsai és a vizsolyi kiadás összevetése rengeteg eltérést mutat. Ha Solvirogram anyagának ezt a részét valóban közvetlenül a vizsolyi nyomtatványból veszi, nehezen képzelhető el, hogy *egy* másolás alatt ennyi hibát vétsen benne, és az eltérések még ahhoz is nagyszámúnak tűnnek, hogy az őt követő bécsi vagy bártfai–kassai kiadásba ennyi jusson. A versfüzér első darabja, a *Bocsásd szent lelkedet* kezdetű szöveg például a vizsolyi nyomtatványban 112 sorból áll, s a kollacionálás során a vizsolyi és az *Istenes énekek* variánsait összevetve 114 eltérést regisztráltam a helyesírási különbségeket nem számolva. Az *Istenes énekek* kiadásai nem hozzák a vizsolyi latin argumentumát és a nótajelzést sem, a magyar argumentumot igen, de több ponton változtatva. A vers utolsó versszakának első mondata így hangzik például a vizsolyi kiadásban: „Azért bízván megyek *és buzgó örömemmel* nem gondolván semmit kedves veszedelmemmel." A bártfai és kassai kiadásokban az „és buzgó örömemmel" helyett „*én nagy* buzgó *örömmel*" áll, a kolozsvári kiadásokban: „*és nagy lelki örömmel*", az egymástól elvileg távol eső bécsi rendezetlen és lőcsei rendezett kiadás pedig megegyezik: „*és nagy buzgó örömmel*". Ugyanebben a versszakban találjuk a következő példát is: „*holtom* hozó sebemmel" áll a vizsolyi, a bécsi és a rendezett kiadásokban, a bártfai és kassai kiadás pedig a „*hollóm* hozó sebemmel" variánst hozza. Jelen megközelítés szempontjából ugyanakkor ennél és a többi szövegnél sem az az érdekes, hogy melyik alak *jó* vagy *rossz*, hanem az általuk megfigyelhető összefüggés a források között. Az összehasonlítások bizonyítják egyrészt, hogy a rendezett kiadások biztosan nem csak a rendezetlenből veszik forrásukat, tehát itt is igaz az a fenti állítás, hogy Szenci Kertész kiadása valamilyen, a rendezetlenektől eltérő forrás alapján változtat. De az is látható, hogy ez a forrás nem egyezik meg a vizsolyi nyomtatvánnyal, mert ahhoz képest viszont túl sok helyen tér el tőle. A nagyszámú eltérések miatt azt is feltételeznünk kell, hogy az őskiadás nem közvetlenül a vizsolyiból dolgozik. Ács Pál egyik tanulmánya már felvetette a kételyt, hogy megjelent-e egyáltalán az 1596-os vizsolyi kiadás.[13] Ez is lehetne egy lehetséges magyarázat arra, hogy miért nem számolhatunk itt vele mint közvetlen forrással. Az első vers példája alapján egyébként az eltérések esetében Ács Pál kiadása négy, Eckhardté pedig hat esetben dönt az *Istenes énekek*-beli variánsok javára. Mindkettőjük kiadásának természetesen a vizsolyi az alapja, de eljárásuk azt mutatja, hogy a későbbi nyomtatványokban megőrzött alakok sem értéktelenek a szövegkritika számára. Arról persze továbbra sem tudunk biztosat, hogy Solvirogram forrásának milyen módon volt része az *Epicédium* szövege, az viszont valószínűnek tűnik, hogy nem a kéziratok mellé rakott nyomtatvány formájában. A rendezetlen kiadá-

[13] Ács Pál, *„Egy út készíttetik": Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában*, ItK, 2005, 205–221.

sok ráadásul – a bécsit leszámítva, amely másképpen keveri össze a szöveget – az *Epicédium* versei közé keverik a *Mert ki megtér* kezdetű strófát és külön föl is veszik az indexbe, s ez is nehezen képzelhető el, ha a nyomtatvány másolásáról lenne itt szó.[14]

Térjünk át végül az *Istenes énekek* verseinek második csoportjára, azokra tehát, melyek a rendezetlen kiadásban már szerepeltek, de a rendezettekbe az új, jobb kéziratok alapján kerültek bele. Az ő esetükben a szakirodalom erre vonatkozó irányelvei alapján tehát úgy kellene eljárnunk, hogy nem számolunk a rendezetlen kiadásokban található variánsokkal. A modern kiadók nem követik maradéktalanul a fenti álláspontot. A *Vitézek, mi lehet* esetében például a szövegváltozatok között található eltérések harmadában döntenek olyan alak mellett, amely csak a rendezetlenből, azaz a többi forrás csonkasága miatt az itt egyedül szóba jövő bártfaiból származik, és még kettő olyan további esetben, amelyeknél a rendezetlen bártfai és a rendezett kolozsvári ág egymással megegyező, de a lőcseitől eltérő alakot hoz. Ilyen például a vers 8. strófájában: „Az éles szablyákban örvendeznek méltán, mert ők fejeket szednek." Az összes rendezett kiadásban ennél a résznél a *szablyákban* helyett *szablyákkal* áll, az „örvendeznek méltán" helyett „méltán örvendeznek" található, az „ők fejeket szednek" helyett pedig „fejeket ők szednek". A kolozsvári kiadástípus és a bártfai közös alakja pedig a szintén jobbnak tartott *utaknak* variáns a lőcsei ág *utcáknak* alakja helyett a 7. versszakban: „Az *utaknak* helye, kemény harcok helye tanuló iskolájuk". Ez a példa rávilágít arra a még szintén nem teljesen tisztázott kérdésre is, hogy hogyan értékeljük a két rendezett ágat, a lőcseit és a kolozsvári kiadástípusokat. Klaniczay Tibor a lőcsei 1671-est jelölte ki legautentikusabb forrásnak a 2. és 3. szövegcsoport esetében, Ács Pál, mint már említettük, ahol lehet, alapvetően ez alapján adja közre Rimay-kiadását.[15] Komlovszki Tibor és Kőszeghy Péter vonatkozó cikkei a kolozsvári kiadások mellett foglalnak állást.[16] A fenti példák és vizsgálatok alapján azt látjuk azonban, hogy még szinte egyetlen szöveg esetében sem, pláne az anyag egészére nincs vagy nagyon problémásan lenne megnyugtatóan kijelölhető egy *best text.*

Visszatérve a második csoport tanulságaihoz: nemcsak a *Katonaének,* de a csoport további verseinek esetében is találunk néhány példát arra, hogy a modern kiadások nem-

[14] Az *Epicédium* szöveghagyományához kapcsolódik az is, hogy a versfüzér első két darabjának töredéke megtalálható a Madách–Rimay-kódexekben is, illetve az azt kiegészítő Trebosztói-töredékben (JENEI Ferenc, *A Balassi-hagyaték történetéhez*, ItK, 1966, 190–197). Ezeket a vizsolyi kiadás másolatának szokás tartani. Pirnát Antal rámutatott, hogy Madách Gáspár javítása helyes, mikor a második vers argumentumában és versszövegében is *Hadvezérlő nagy Mars*ot ír *Hadvezérlő Pallas* helyett. Ács Pál jegyzetében azt írja: úgy tűnik, hogy mindkét változat Rimaytól való (RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, Vizsoly, 1596; hasonmás kiadás, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1994, 66, 69–70). A Madách–Rimay-kódexekbeli és a Trebosztói-töredékkel való összevetés akár azt is megengedi, hogy nem a nyomtatott kiadás másolatával, hanem egy ahhoz nagyon közel álló, vele egyenrangú vagy néhány ponton értékesebb forrással van itt dolgunk.

[15] Klaniczay tanulmánya idején még ez a lőcsei ág tűnt a korábbinak a két nagy rendezett ág közül. Ezután találta meg Kőszeghy Péter a legkorábbi kolozsvári kiadást, majd pedig Armando Nuzzo a még korábbi első lőcseit. KŐSZEGHY 1976, *i. m.*; NUZZO, *i. m.*

[16] KŐSZEGHY 1985, *i. m.*; KOMLOVSZKI Tibor, *A Rimay-versszövegekről*, ItK, 1994, 256; ÁCS Pál, *Válasz Komlovszki Tibornak*, ItK, 1994, 270–273.

csak a jobbnak tartott rendezettek alakjait veszik figyelembe. Az eredmény nem olyan látványos, mint az első csoport esetében, de annyi látható, hogy a Klaniczay által kikövetkeztetett jobb, a költők eredeti gyűjteményeihez közelebb álló, Szenci Kertész birtokába kerülő, feltételezett Balassi–Rimay-kéziratok ellenére még e versek esetében is számolnunk kell (mégis) a rendezetlen kiadások variánsaival is. Összességében, hogy az eddig véltnél e csoport esetében is bonyolultabb képet mutat a variánsok egymással való összefüggése, különösen, ha az *Istenes énekek* mellé tesszük az unitárius énekeskönyvekben szereplőket is.[17]

További, a lőcsei–kolozsvári ág belső összefüggéseit mutató eredmény, hogy nem lineáris a sztemma még a két azonos ágon belül sem, előfordul, hogy az 1693-as lőcsei kiadás nem az őt megelőző lőcseiekkel, hanem a kolozsvári ággal megegyező variánst hoz. A két ág pontosabb belső összefüggéseit az énekek harmadik, azon csoportja fogja teljesen megmutatni, melyek csak a rendezett kiadásokban szerepelnek.

Összefoglalva tehát az eddigi eredményeket azt mondhatjuk egyrészt, hogy az *Epicédium* az *Istenes énekek* első kiadásába valószínűleg nem közvetlenül a vizsolyi nyomtatványból hagyományozódott, másrészt, az *Istenes énekek*re vonatkozóan Klaniczay Tibor alapvetően máig érvényes megállapításait három ponton árnyalhatjuk: az első csoport

[17] A *Legyen jó idő csak* példája:

cím: unitárius-ék. (1623*, 1700):	*Metaphorica cantio*
Balassa-kódex (1650 k.):	*Hatodik, igen szép dicséret*
Bécs:	*Ebben is könyörög Istennek, okát adván, miért próbálja s súlytolja Isten az ő híveit*
Bártfa, Kassa:	*Miért sújtoltatnak a hívek*
lőcsei és kolozsvári kiadások:	*Lelki vigasztalás*
1. strófa:	
Bécs, Kassa, kolozsvári kiadások:	*Nincs oldhatatlan nyűg* ***vetvén*** *nyavalyámra*
lőcsei kiadások:	*Nincs oldhatatlan nyűg* ***vétvén*** *nyavalyámra*
unitárius-ék:	*Nincs oldhatatlan nyűg* ***vetve*** *nyavalyámra*
Kassa, kolozsvári kiadások, unit.-ék.:	*Inkább* ***gondja vagyon*** *lelkemre s magamra*
Bécs, lőcsei kiadások:	*Inkább* ***gondot visel*** *lelkemre s magamra*
4. strófa:	
Bécs, Kassa:	*Így* ***testünk*** *sújtással toldja okosságát,*
Bécs: ***kereszti vezérli*** *lelkünk boldogságát.*	Kassa, unit.-ék.: ***kereszt is vezérli*** *lelkünk boldogságát.*
lőcsei és kolozsvári kiadások:	*Így* ***lelkünk*** *sújtással toldja okosságát,* ***s kereszt is viseli*** *lelkünk boldogságát.*
unitárius-ék.:	*Így* ***elménk*** *sújtással toldja okosságát,* ***kereszt is vezérli*** *lelkünk boldogságát.*
5. strófa:	
Bécs, Kassa:	***Köd után mert*** *mint* ***szebb*** *szokott a Nap lenni*
lőcsei, kolozsvári kiadások, unit.-ék.:	***Mert mint köd*** *után* ***szép*** *szokott a Nap lenni*

Elsősorban az unitárius kiadásokkal való összefüggéseket kutatja Hevesi Andrea. Az első csoportba tartozó *Adj már csendességet*ről: HEVESI Andrea, *Interkonfesszionális kommunikáció a korai újkorban: Balassi Bálint Adj már csendességet kezdetű versének unitárius szöveghagyománya*, http://otodikalprogram.huminf.u-szeged.hu/Hevesi%20Andrea (2012.04.01).

esetében nem zárhatjuk ki a rendezett kiadások alakjait, mert nem igaz, hogy folyamatosan romlanak. A második csoport esetében viszont nem mondhatunk le a rendezetlen kiadások alakjairól. Nem tartható az az állítás, miszerint az 1671-es lőcsei kiadás adja a legmegbízhatóbb szöveget, számos esetben a kolozsvári ág őriz jó variánst. Az egész anyaggal kapcsolatban pedig az látszik, hogy az *Istenes énekek* szövegeinek egymáshoz való viszonya annyira bonyolult képet mutat, hogy a versek szövegtörténete nem írható le az ismert sztemmával. Nincs egyetlen olyan vers sem, amelyre ez az ágrajz igaz lenne. Talán csak Rimay éneke, az *Ó, szegény megromlott* romlott.

TÓTH ZSOMBOR

A SZERZŐ NEVE(…T)
(*Manu propria* szignatúra vs. szerzőség egy familiáris viszony textuális dimenzióiban)*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Bevezető

A szerző fogalmának és funkcióinak irodalomtörténeti jelentősége komplex elméleti kérdéskört implikál.[1] Ennek ellenére például az irodalomelméleti diskurzus ezzel kapcsolatos invencióit a régi magyar irodalom, a gyakorló (értsd: könyv- és levéltárba járó, kéziratot is elolvasó) irodalomtörténészek nem siettek asszimilálni kevés kivételtől eltekintve. Ez kevésbé érthető, még akkor is, ha irodalomelméleti argumentumok birtokában sem tudjuk megválaszolni: Balassi Bálint írta-e az *Eurialus és Lucretia* című széphistóriát.[2] Következésképp a szerzőteremtés folyamata (ki/mi a szerző?), a narrátori hang, a szignatúrát végző kéz/kezek differenciálása vagy az olvasó által performált szerzőfunkciók kérdése megmaradtak elméletileg releváns és érdekes kérdésfelvetéseknek, de nem vezettek olyan applikált értelmezésekhez, ahol az elméleti paradigma téziseit kora újkori forrásokon illusztrálták volna.[3]

Saját kérdésem más elméleti irányultságú, ugyanis történeti antropológiai kérdésnek ítélem meg annak megválaszolását, hogy miként működik a szerzőség, ha egy familiáris függőségi és bizalmi viszony befolyásolja vagy éppenséggel határozza meg mind a főúr, mind a familiáris íráshasználati habitusát. Írásantropológiai és társadalomtörténeti kontextusban szándékszom tehát megvizsgálni azt az esetet, amikor a kora újkori familiáris mint képzett írástudó és bizalmi, belső ember, azaz *secretarius* performálja a szerzőséget *ura* helyett vagy nevében. Arra is választ keresek továbbá, hogy kettejük íráshasználatában jelen van-e a kölcsönösség.

* A kutatás elvégzése és a tanulmány megírása idején az MTA Bolyai-ösztöndíjában részesültem.

[1] Noha a magyar tudományosságban ezt elsősorban filozófiai és irodalomelméleti kérdésnek tekintik, én hasonlóképpen fontosnak találom a kulturális antropológia és írásantropológia hozzájárulását e diszkusszióhoz. Csupán néhány klasszikusnak számító szövegre utalok: Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 119–147; Roland BARTHES, *A szerző halála* = R. B., *A szöveg öröme*, Bp., Osiris Könyvkiadó, 2001, 50–55; Paul RICOEUR, *Az Én és az elbeszélt azonosság* = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Osiris Könyvkiadó, 373–412; James CLIFFORD, *On Ethnographic Authority*, Representations, 1983/2, 118–146; Martin SÖKEFELD, *Debating Self, Identity, and Culture in Anthropology*, Current Anthropology, 40(1999), 417–445; Lisa EDE, A. Andrea LUNSFORD, *Collaboration and Concepts of Authorship*, PMLA, 2001, 354–369.

[2] B. KIS Attila, SZILASI László, *Még egyszer a Pataki Névtelenről: Történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás*, ItK, 1992, 646–675.

[3] Gyenge vigasz, hogy csupán egyetlen elméleti tézis, nevezetesen a *szerző halott* megállapítás talált általános el- és befogadásra. Ezt egyetlen „régi magyaros" sem vitatja, ugyanis minden „régi magyaros" tudja, hogy a kora újkori magyar irodalom összes szerzője több mint háromszáz esztendeje halott.

Dolgozatom célja a szerzőségnek a textológiai és filológiai percepcióján túlmutató potenciális történeti antropológiai sajátosságaira rámutatni gróf Apor István (1638–1704) és familiárisa, nagyajtai Cserei Mihály (1667–1756) példáján keresztül. Majd ezen vizsgálat tanulságainak kontextusában értékelem újra báró Apor Péter (1676–1752) és Cserei Mihály írástudói kapcsolatát és viszonyát. Esettanulmányom argumentációjához a kiadatlan Apor-levelezésből választottam példákat.

1. A „brassai barátságh"

Az 1690-es évek guberniumi Erdélyében Apor István impozáns karriert futott be.[4] A harmincadok bérlőjéből hamarosan tanácsos úr, gróf és erdélyi kincstartó lett (1696). Ennek a társadalmi és politikai felemelkedésnek szempontunkból releváns szemtanúja nagyajtai Cserei Mihály, Apor bizalmi embere és *secretarius*a, aki 1693-tól 1704-ig, a főúr haláláig szolgálta a grófot.

Brassó a 17. század végére jelentős kereskedelmi csomópont volt, egy, a privilégiumait mindenáron megvédő szász polgári közösség, amely rászorult a főúrra, ennek támogatására, főként készpénzkölcsöneire, amiket a város lehetőségei szerint ellenszolgáltatásokkal viszonzott. Így a brassóiak különösebb fenntartások nélkül gyakran részt vettek vagy hozzájárultak vagy éppenséggel szemet hunytak Apor illegális üzletei fölött.

A *brassai barátság* egy olyan egyszerre formális és informális viszony volt, amelyben Apor mint a brassói harmincadok bérlője, kincstárnok, katolikus főúr mindenféle hivatali etikának ellentmondva élt és visszaélt hivatalával/hatalmával, nemcsak törvénybe ütköző szívességeket tett (pl. eltekintett a brassói érdekeltségű termékek megvámolásától), hanem a gubernátor Bánffy Györggyel összejátszva törvénytelen jellegű üzleteket is bevállalt (pl. az 1696-ban a brassóiaknak áron alul szerzett 1000 köböl búza esete). A bizalmi ember Cserei Mihály 1693-tól 1704-ig Apor mellett, ennek üzleteire direkt rálátva, mondhatni ebben az iskolában tanulta meg a túlélés és boldogulás, sőt a társadalmi promóció elérésének módozatait.

A brassai barátság történetét a brassói tanács levéltárában végzett kutatásaim fényében vázoltam. Ez a levéltári korpusz az 1695–1699 közötti periódusból 21 darab, Apor István *manu propria aláírásá*val ellátott *eredeti levelet* őrzött meg. A fentiekben már jelzett botrányos búzavásár, amely a kortársak, például Bethlen Miklós felháborodását is kiváltotta, félreérthetetlenül dokumentálódott az Apor és a brassói tanács közötti levelezésben.

1696. március 20-án Keczén kelt az az Apor István *manu propria* aláírását *(1. kép)* tartalmazó levél, amely az Apor által a brassóiaknak megvásárolandó 1000 köböl búza ügyében íródott.[5] Apor értesíti a brassói szenátust, hogy az 1000 köböl búza a gyulafehérvári magazinumból kerül leszállításra. Továbbá informálja őket, hogy az 1000 köböl-

[4] Gróf Apor István életéhez lásd: BÍRÓ Venczel, *Altorjai gróf Apor István és kora*, h. n., Erdélyi Katolikus Akadémia, 1935.

[5] *Apor István levele a brassói magisztrátushoz,* BMÁL, Actele magistratului, jelzete: 21/125/1696, 1r–2v.

be Bánffy György gubernátor 300 köböl búzát ad, köblét 3 magyar forintért, ám inti a brassóiakat, hogy a búza áráról adott obligatoriát senki kezébe ne adják az ő tudta nélkül: „mégh magam [Apor] sem tudom az az Buza honnan s kiktol telik ki."[6] A közös, törvénybe ütköző, a mindenki járjon jól alapon kötött üzlet ellenére e viszony súrlódásoktól és feszültségektől sem volt teljesen mentes.

1696. október 8-án Gyulafehérváron kelt az az Apor István *manu propria* aláírását *(2. kép)* tartalmazó levél, amelyben a kincstárnok meginti a brassóiakat, amiért elmulasztották a rajta esett kárt Hermányban orvosolni, és amiért nem vonták felelősségre a tetteseket.[7] Követeli, hogy az ellene szitkokat szóró dézsmást megpálcáztassák, másként kilátásba helyezi, hogy véget vet segítőkész és baráti viszonyulásának a brassóiakkal szemben, mondván: „külömben bizonj, lavabo manus meus, a Brassai baratsagrol, és meg látom, ha el tudok élni anélkülis, mert már ugian sok a soka, erre nem szolgáltam vala tudtomra Kgtekk, sem privatim, sem in publice."[8]

A két levél jelentősége, túl azon, hogy rálátást enged Brassó városa és a kincstárnok „privát viszonyának" a kortársak elől gondosan eltitkolt intimitásaira, abban áll, hogy Apor levélírói, tehát szerzői státusát állítják érdekes fénybe. Ugyanis a levéltári kutatás egyértelművé teszi, hogy a *manu propria aláírások* ellenére nem Apor a szerző, a szövegező, hanem familiárisa, Cserei Mihály. Apor tulajdonképpen még csak nem is diktálta ezeket a leveleket, hanem vélhetően szóbeli utasítást adott. Cserei tökéletesen performálja a szerzőséget, hiszen azt látjuk, hogy Apor nevében fogalmaz, sőt fenyegetőzik, hízeleg vagy írásban haragot tart. Irodalomelméleti szempontból is nehéz lenne megmondani, hogy melyiküket illeti meg igazából a szerzőség. Vélhetően Apor a szerzői funkciókat szóban *performálta*, Cserei pedig írásban *mediálta*. És bármennyire hihetetlen, de ezzel mindenki tisztában van az 1690-es években, leginkább a brassói szenátus vagy maga a brassói bíró. Mindezt egy harmadik levél bizonyítja.

1699. május 22-én Gyulafehérváron kelt az az ezúttal is Cserei Mihály által, Apor nevében megírt levél, amelyben a kincstartó arra kéri a brassóiakat, hogy a „sógor", azaz Cserei János, Mihály apja brassói szállására beköltöztetett német kapitánynak jelöljenek ki más szálláshelyet, költöztessék el Cserei Jánostól. Kérését azzal is hangsúlyozta, hogy ezúttal tényleg *manu propria* aláírással látta el az ő nevében Cserei Mihály által megírt levelet: „Comes Steph. Apor mp." *(3. kép).* A Cserei gyöngybetűs *Apor mp.* aláírásai az 1696-os levelekből Apor saját 1699-es aláírásához mérten egyértelművé teszik, hogy Cserei a szerzője az Apor-leveleknek.

Ennek a jelenségnek számomra írásantropológiai és társadalomtörténeti magyarázata van kizárólag. Azt kell felismernünk, hogy az íráshasználati habitus a familiaritás intézményének viszonyaihoz alkalmazkodik, ezen keresztül működik. Ugyanis a szerzőségi funkció performálása pont olyan, a hűséges szolgálat következtében kiérdemelt *bizalmi* feladat, privilégium, mint a beteg patrónus ágyánál való jelenlét, a haldokló főúr ápolása,

[6] *I. m.,* 1r.
[7] *Apor István levele a brassói magisztrátushoz,* BMÁL, Actele magistratului, jelzete: 93/195/1696, 1r–2v.
[8] *I. m.,* 2r.

a patrónussal való együtt imádkozás, a halott úr testének érintése, a halott úr boncolásánál való jelenlét vagy ennek öltöztetése, a főúr éjjeli edényének ürítése.[9]

Cserei Mihály és Apor István bizalomra és hűségre épült familiáris viszonya kettejük íráshasználatában, pontosabban a szövegprodukció aktusában a szerzőséget teljesen átjárhatóvá tette. Ez azért volt lehetséges, mert részint egy *copyright* nélküli írásbeliségben éltek és írtak, másrészt pedig esetükben a szerzőség csupán funkció volt, amelyet bizalmi viszonyukból adódóan mindketten performálhattak, sőt a *manu propria* aláírások révén adott helyzetekben számukra legelőnyösebb módon szimulálhattak. A familiáris viszonyukból adódó kölcsönös függőségnek és implicit módon intimitásnak az íráshasználatukat meghatározó jellegét illusztrálja Apor István 1697-es bécsi naplója.[10] Cserei Keczéről csupán Kolozsvárig kíséri urát, de a naplót ő kezdi el írni, természetesen Apor nevében, így az első stáció feljegyzését még ő végzi el.[11] Az 1697. november 6-i kolozsvári indulást követően az íráskép is félreérthetetlenül igazolja, Apor folytatja a stációk feljegyzését *(4. kép)*.

2. Az Apor-örökség

Gróf Apor István 1704-ben halt meg, a tőle 1703-ban távol került Cserei elveszítette patrónusát, és már nem volt többé a gróf familiárisa vagy *secretarius*a. A legendás Apor-vagyon elosztására 1708-ban kerül sor, de itt már Cserei is jelen van, ezúttal az örökös, Apor Péter szolgálatában.[12] Noha ez a Cserei Mihály és Apor Péter közötti viszony sok szempontból – különösen a familiáris mentalitás feudális alapokon szerveződő kapcsolatmodellje felől – egyenes folytatása a kincstartó és *secretarius*a viszonyának, meghatározó különbségek is adódnak. A patrónus, Apor Péter tíz évvel fiatalabb, mint Cserei, kapcsolatuk vélhetően barátságként indult Apor István keczei udvarában. Ezt igazolja az is, hogy Cserei Mihály 1696. december 17-én Keczén Apor Pétertől ajándékba kapta Szilágyi Tönkő Márton filozófia tankönyvét.[13] E barátság mellett szól az is, hogy Apor

[9] A kérdéskör bővebb tárgyalásához, az itt megjelölt példák értelmezéséhez lásd tanulmányomat: TÓTH Zsombor, *Tango, -ere: a secretarius érintése* = T. Zs., *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006, 276–328.

[10] Apor István bécsi naplóját a Kolozs Megyei Állami levéltárban őrzik, a Korda családi levéltárban maradt fenn: *Jurnalul Vienez al lui Stefan Apor 1697–1698*, KoloMÁL, Kolozsvár, Korda cs. lvtár, 50-es doboz, jelzete: CCCLIX, vol. 1–2 (a továbbiakban: APOR 1697). A bécsi napló modern kiadása: Gróf APOR István *Naplója bécsi útjáról*, kiad. BÍRÓ Venczel, ErdMúz, 1930, 139–154.

[11] Cserei könnyen olvasható kézírásával ez áll a november 6-i bejegyzésnél: „Die 6 Novembr. meg indulván Kolosvarrol isten hirivel mentünk halni Topa Szentkirályra." (APOR 1697, 3r.)

[12] Nagyajtai CSEREI Mihály *Históriája*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, 1852, 411 (Újabb Nemzeti Könyvtár; a továbbiakban: CSEREI 1852).

[13] Martini SYLVANI, in illustri Schola Debrecina Rectoris, Philosophiaeque et L. Professoris, *Philosophia ad usum Scholarum praesertim Debrecinae*, Heidelbergae, Literis Samuelis Ammonii, 1678. A könyv második előzéklapján olvasható possessori bejegyzés is beszédesen világítja meg Apor Péter és Cserei viszonyát: „Successit Michaeli Cserei ex Donatione Perillustris Dni. Petri Apor de al torja Fratris Charissimi Ao. 1696 17 Xbris in Kecze."

Péter vőfély volt Cserei Mihály esküvőjén (1697. október 23.).[14] A *História* által sugallt új helyzetet, miszerint Cserei 1708-tól familiárisa Apor Péternek, többnyire pont úgy, mint annak idején Apor István alatt, levéltári források is igazolják.[15] Barátságuk viszont életük végéig megmaradt, pontosabban Apor Péter 1752-ben bekövetkező haláláig, amit fennmaradt levelezésük töredéke is igazol.[16] Cserei Mihály és Apor Péter viszonyában elsősorban meghatározó jelentőséggel bír a familiáris függés, amelyet mindkét fél valószínűleg tiszteletben tartott, és igényelt is. A brassói hosszas tartózkodás alatt anyagi és szellemi erőtartalékait felélő Csereinek kellett egy főúri patrónus, Apornak viszont nélkülözhetetlen volt Cserei tapasztalata, de főként egyedülálló rálátása Apor István kapcsolataira, titkos üzleteire és pénzeire, melyeket sokszor ő maga könyvelt vagy levelezett le. Következésképp a Cserei Mihály–Apor Péter viszonyban is jelen van egyfajta kölcsönös familiáris függőség, amelynek nyilván anyagi tétje is volt mindkettejük számára, ám ehhez kétségtelenül hozzáadódott barátságuk sajátosan bizalmas jellege, amely a közeli vagy azonos érdeklődési körükből, életfelfogásukból is adódott.[17] Ennek viszont egyenes következménye volt egymáshoz mint írástudókhoz való bizalmas viszonyulásuk. Noha Apor Péter nem szorult arra, hogy az ő nevében Cserei levelezzen vagy egyáltalán szövegeket szignáljon helyette, szövegeik tartalmi vonatkozásban mégis elgondolkodtató átfedéseket mutatnak, szerzőségüket tekintve pedig rendkívül bonyolult összefüggéseket sugallnak, melyeket az irodalomtörténet-írás még nem tisztázott véglegesen. A továbbiakban ezeknek a szerzőség szempontjából releváns összefüggéseknek a szemlézésére vállalkozom.

3. A Metamorphosis Cserei-féle pótlásai

Az irodalomtörténet percepciójában Apor Pétert és Cserei Mihályt az a fajta „irodalmi barátság" kötötte össze, amely egymás szövegeinek elolvasását is implikálta. Illusztrációképpen Cserei Mihálynak az Apor Péter által írt *Metamorphosis Transylvaniae*[18] című írásához készített pótlásait hivatkozzák klasszikus példaként. Az Apor Péter összes mű-

[14] CSEREI 1852, 268.

[15] A Kovászna Megyei Állami Levéltárban őrzött Apor családi levéltárban maradtak fenn azok a Cserei által saját kezűleg írt 1709-es levelek, amelyekből kiderül, hogy Apor István kölcsönadott pénzeit igyekezett behajtani az örökös, Apor Péter számára. Például: *Apor István által a Városnak adott 2000 forintot successorának, Apor Péternek fizetik ki*, KvMÁL, Sepsiszentgyörgy, Apor cs. ltár, jelzete: fond 36, nr. 947, 1r–2v; *Vardaikkal valo contractus Fls. 300*, KvMÁL, Sepsiszentgyörgy, Apor cs. ltár, jelzete: fond 36, nr. 949, 1r–2v.

[16] A Magyar Országos Levéltárban őrzik azt a tíz darab, 1716–1736 közötti periódusból keltezett levelet, amelyeket Cserei Mihály írt Apor Péternek. A levelek külön elkülönített egységben maradtak fenn a Szádeczky családi levéltáron belül: MOL, Budapest, Szádeczky cs. ltár, jelzete P. 612, első csomó, 3 tétel, 1r–11r. Köszönetet mondok Csáky Árpádnak, aki felhívta figyelmemet erre a korpuszra.

[17] Csereit foglalkoztatta a jog, gyakran vetett papírra jogi kérdéseket fejtegető írásokat, amiket nem kizárt, hogy a jogot végzett Apor Péterrel meg is beszélhetett. A *História*ban utal arra, hogy már Apor István udvarában is vitáztak Aporral jogi kérdésekről (CSEREI 1852, 237).

[18] Altorjai B. APOR Péter *Munkái,* kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, 1863 (Monumenta Hungariae Historica, Második osztály: Írók, 11; a továbbiakban: APOR 1863).

veit sajtó alá rendező Kazinczy Gábor Cserei pótlásait ki is adta,[19] és ezzel a szakma számára többnyire le is zárta ennek az irodalmi barátságnak a kérdését. Én mégis úgy vélem, hogy ennek a „barátság"-nak az irodalmi jellegét – vagyis hogy Cserei egyetlen alkalommal (?) hozzáír Apor Péter szövegéhez, ez utóbbi viszont nem járul hozzá pótlásokkal Cserei szövegeihez – utólagosan és vitatható módon projektálta vissza a szakma Apor Péter és Cserei Mihály íráshasználati habitusaira és ezek összefüggéseire. Az Apor-*oeuvre* máig tisztázatlan szövegarcheológiája az Apor-szövegek genezisére, sőt Apor Péter íráshasználati habitusára deríthetne fényt. Bár ezt a feladatot a kutatásaim jelenlegi állása szerint ez a dolgozat nem végezheti el, néhány releváns észrevételt mégis megteszek.

Apor Péter művei kizárólag másolatokban maradtak fenn. Apor által saját kezűleg, esetleg kiadásra szánt vagy előkészített szövegváltozatok nem maradtak fenn, amit az a tény is valamiképpen befolyásolhatott, hogy Apor Péter 1747-ben megvakult, és élete végéig többnyire diktálta szövegeit.[20] Életrajzírója viszont források alapján állítja, hogy Apor Péter 1743-ban kéziratos műveit Kálnoky Mihály postamesteren keresztül a Guberniumba küldte.[21] Ez a küldemény, vélhetően Apor *manu propria* kézírásában vagy legrosszabb esetben általa hitelesnek tekintett másolatban a következő szövegeket tartalmazta:

1. *Syntagma et syllabus vivorum et mortuorum aetate mea, qui memoriam non fugerunt. Azaz: Az élőknek és holtaknak, kik életemben hatvanhat esztendeig voltanak, összeszédese és száma, valakik eszembe jutottanak.*

2. *Syntagma et syllabus mortuorum ante aetatem meam. Azaz: A születésem előtt, 1676. esztendő előtt való holtak számok és nevök uri, fő s nemesi rendből valóknak.*[22]

Kazinczynak nem volt tudomása erről a küldeményről, így Balló megállapításai előtt 23 esztendővel kiadása révén az Apor-életmű így nézett ki:

1. *Lusus mundi* (1727).

2. *Metamorphosis Transylvaniae* (1736).

3. *Synopsis mutationum* (1743–1749?).

Szádeczky Lajos szövegkiadása, korrigálva Kazinczy tévedéseit, lényegesen jobb forrásadottságok birtokában, helytállóan tisztázza az Apor-művek megírásának sorrendjét.[23] A szempontunkból releváns Apor Péter–Cserei Mihály kapcsolatot munkatársi viszonynak (?) ítélte meg, abból kiindulva, hogy Apor Péter számára történetírásában bizonyára Cserei volt az inspiráló modell, sőt mentor, aki élete végéig „szívesen segédkezett" Apornak.[24]

[19] APOR 1863, 444–484.

[20] BALLÓ István, *Báró Altorjai Apor Péter élete és működése (1676–1752)*, Csíkszereda, 1887 (a továbbiakban: BALLÓ 1887), 48.

[21] Balló István a küldeményhez csatolt Apor-levelet is citálja munkájában: BALLÓ 1887, 51–52.

[22] BALLÓ 1887, 52–53.

[23] Báró APOR Péter *Verses művei és levelei (1676–1752)*, szerk., kiad. SZÁDECZKY Lajos, Bp., MTA, 1903 (a továbbiakban: APOR 1903). Szádeczky az előszóban tárgyalja a szövegek létrejöttét és kiadásaikat: APOR 1903, I–XXXVI.

[24] *I. m.,* XIII.

Kazinczy 1863-as kiadása tehát nem eredeti kéziratokból készült, hanem előszava bevallása szerint egy Apor által hitelesített (?) másolati korpuszból, amit gróf Mikó Imre ajándékozott neki.[25] A szempontunkból releváns Apor–Cserei íráshasználatot és szerzőséget befolyásoló relációról ezeket állítja a kiadás előszavában: „A Metamorphosist csak idegen, régibb és újabb másolatok egybevetése után adhatám. Az a függelék, mely Cserei Mihály töredékes megjegyzéseit adja rendesen az Apor neve alatt kering, élén az Apor bevezető szakaszával, ámbár szerzőjöket a szöveg is elég világosan mutatja. Csereiről azt mondja, 303 l. Apor: in plurimus me juvit in catalogo nostro tempore deficientium…"[26]

Kazinczy nem mondja ki ezen a helyen, hogy Apor Cserei pótlásait *jelöletlenül* építette be a szövegébe. Ezt az igazolja, hogy az Apor-levéltárban fennmaradt Cserei eredeti *manu propria* kézirata *Notationes* címmel, amely a *Metamorphosis*hoz készített kiegészítéseit tartalmazza.[27] Továbbá Kazinczy téved, mert a *plurimus me juvit* szintagma Csereinek egy másik kontribúciójára vonatkozik, nevezetesen a *Synopsis Mutationum*hoz készített kiegészítéseire. Kazinczy kiadása nem tudatosítja, de már ebben a korpuszban is tetten érhető az, hogy Cserei Mihály két alkalommal – 1736-ban, illetve 1743–1749 között valamikor – két Apor-szöveghez is hozzájárul, ha nem is társszerzőként, de textusa beépül az Apor Péter *szerzősége alatt kanonizált* szövegekbe. Cserei szöveges beavatkozásai mint szerzői performanciák Apor szövegeibe számomra írásantropológiailag releváns, az egyéni íráshasználati habitus működését feltáró jelenségek. Meggyőződésem, hogy az 1736, majd az 1743–1749 közötti „hozzájárulás" nem elszigetelt írásesemény, hanem előzményekre és következményekre visszatekintő, akár kölcsönös alapon működő (!) íráshasználati mód.

Következésképp a továbbiakban Cserei és Apor prózai írásainak egybevetése révén próbálok olyan szövegtípusokat és *locus*okat megjelölni, amelyek mint szövegátvételek a *Metamorphosis* sajátos szöveghasználatának előzményeit és következményeit képezik, és ezáltal egy sajátos íráshasználat- és szerzőségfelfogást rajzolnak ki. Ez nem a két életmű prózájának érdemi komparációja, csupán egy felületes összevetés, a szövegkontamináció jelölése és a két írástudó íráshasználatának a feltárása végett.

3.1. Kontaminációk: szövegtípusok és tartalmi átfedések

Cserei Mihály 1709-es *História*jában és más kéziratiban is elkészítette magyar nyelven családja genealógiáját, amihez hozzáillesztette első felesége, Kun Ilona családjának

[25] APOR 1863, viii.
[26] APOR 1863, viii–ix.
[27] *Notationes,* KoloMÁL, Kolozsvár, Apor cs. ltár, jelzete: 317/16, 1r–2v.

is a leírását.[28] Apor Péter ugyanezt tette latin nyelven a *Lusus Mundi* (1727) című munkájában.[29]

Cserei Mihály az 1705–1712 között vezetett *Brassói jegyzőkönyv*ében[30] két olyan listát is készített, amelyhez hasonlókat Apor Péternél is találunk. Cserei 59 családot jelöl meg, akikről állítja: *Az én időmben ezek a familiák egészlen deficiáltanak.*[31] Apor 1743 után keletkezett *Synopsis*ában latinul olvashatunk egy hasonló listát: *Inclytae familiae, quae nostris temporibus defece fuit.*[32] Cserei újabb, magyar nyelvű, 28 családot felvonultató listájának *Az én időmben, amely alá való familiák elé mentek*,[33] Apor latin listája feleltethető meg ugyanabból a műből: *Inclytae Familiae, quae nostris temporibus per virtutem erectae sunt.*[34] Ezek a megfelelések nem véletlen egybeesések, Apor Péter utal rá, hogy Cserei szerezte be neki ezeket a listákat, így hálából a Cserei család leírását is beilleszti a felsorolásba: „…perillustris Dnus Michael Cserei De Nagy-Ajta, quondam Comitis Stephani Apor, ut et Thesaurariatus secretarius, *in plurimus me juvit in catalogo nostro tempore deficientium: itaque in gratiam et requisitionem ipsius, suam familiam describere et ad calcem apponere placuit.*"[35]

Cserei ugyancsak e jegyzőkönyvében számba vette: *A meli Urakot Fő Embereket Erdeliben ismertem, a kik az én időmben meg haltanak azokk specificatioja*.[36] 1784 nevet jegyzett le, a végén már öregkori írással, ugyanis az első 323 tételt 1719-ben vetette papírra, viszont utána is folyamatosan bővítette, javítgatta. Ezt igazolja a jegyzőkönyvben olvasható marginália is, amit hozzáillesztett: „In Ao 1719 írtam a mint eszemben jutottak a nevek, de sokakot el felejtettem eszembe nem jutottak, ezután írom akik eszembe jutnak."[37] Ez a lista újfent szövegszintű átfedéseket mutat Apor írásaival. Az 1727-ben keletkezett *Synopsis Mutationum Notabiliorum Aetate mea in Transylvania et progressus vitae meae* rendelkezik egy függelékbe illesztett, betűrendbe szedett névkatalógussal: *Littera Cognominis*.[38] Cserei listájával konfrontálva félreérthetetlen átfedéseket találunk, első ránézésre is valószerűnek tűnik, hogy Cserei szövege mindenképpen forrása lehetett az Apor által közölt listának, így Cserei (potenciális) szerzősége újfent és újabb „Apor-szöveggel" kapcsolódik egybe. Ezt a szövegkontaminációt sugalló kompa-

[28] CSEREI 1852, 35–38.

[29] Magyar fordítása: APOR Péter, *Lusus mundi: Az Apor és azzal vérrokon családok története és nemzedékrendje,* ford. SZÁSZ Ferenc, Kolozsvár, 1912.

[30] *Cserej Mihály jedzőkönyve*, nyolcadrét, 400 számozatlan levél, lelőhelye: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, jelzete: KEKK, ms. 957 (a továbbiakban: CSEREI 1719). Mivel nem teljes, hanem töredék, vélhetően a brassói *exilium* alatt, tehát valamikor 1705 után kezdte el írni Cserei. Továbbá úgy tűnik, hogy folytatta benne az írást az 1710-es évek alatt is, ugyanis még 1719-ben is hozzáír.

[31] CSEREI 1719, 218r.

[32] APOR 1883, 296–298.

[33] CSEREI 1719, 218v.

[34] APOR 1863, 298–303.

[35] APOR 1863, 303. (Kiemelés tőlem – T. Zs.)

[36] CSEREI 1719, 219r–239v.

[37] CSEREI 1719, 219r.

[38] APOR 1863, 266–295.

rációt egy levéltári forrás teszi vitathatatlanná. Az Apor-levéltárban található az a *manu propria* Cserei kézirat,[39] amely a következő tételeket tartalmazza:

1. *Ameli Urak, Fő Emberek, Nemesek az én időmben meg haltanak a kiket én ismertem azokk specificatioja.* 1223 tétel (2r–14v).

2. *Az én időmben a meli Uri, Fő nemes Regi Familiák deficiáltanak azokk specificatioja.* 63 tétel (15r).

3. *A meli Familiák az en időmben elő mentenek*. 36 tétel (15v).

4. *Nagyajtai Cserei Familianak deductioja* (16r).

Különösebb magyarázatot nem igényel ez az egyértelmű dokumentum,[40] hiszen világossá teszi, hogy Apor Péter familiárisától, Csereitől egyszerűen megrendelte ezeket a listákat, amelyeket „saját alkotásába" beépített, sőt a végső szövegváltozatban sajátjainak is tüntetett fel.[41] A Csereinek szánt kedveskedés – megemlíti a Cserei családot –, illetve a köszönetmondás, *in plurimus me juvit* nem változtat azon a tényen, hogy Apor érthető módon kizárólag önmagát jelölte meg szerzőként. Meggyőződésem, hogy ez Cserei számára is teljesen érthető volt. Az „irodalmi" barátság(uk) erőteljesen familiáris mentalitáson nyugodott, a bizalmi ember urának tett szolgálatot.

3.2. A kölcsönösség lehetősége

Noha a Cserei-szövegeket imitáló, sőt azokat bekebelező Apor kizárólagos szerzősége alatt kanonizált textusokkal ekvivalens, Cserei szerzősége alatt fennmaradt szövegünk nincs, nem kell egyből lemondani annak lehetőségéről, hogy ez egy kölcsönös írásszokás volt. A korban, olvasottságban és műveltségben egymáshoz közel álló, hosszú barátságot maga mögött tudó két férfi viszonya bizonyára megengedte íráshasználati habitusukban is a kölcsönösséget. Csereinek egyetlen olyan szövege van, amelynek tartalma, fennmaradásának körülményei lehetővé teszik ezt a feltételezést. A *Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum* (1725) Cserei sok, kéziratban maradt munkáinak egyike. Kéziratban terjedt, sőt 1740-ben Szőnyi Sámuel Wass Dánielnek ajánlva le is fordította magyarra: *Tervezet Erdély Közállapota reformálásáról. Szőnyi Sámuel fordítása. 1740. Elhárítás, az Erdélly országi gonosz cselekedeteknek meg ujjitatasrol. Mellyetis Deákból Magyarra forditott a' colosvári Reformatum Collegiomban, Szőnyi Sámuel MDCCXL. esztendőben.*[42]

[39] *Ameli Urak fő emberek…*, KoloMÁL, Kolozsvár, Apor cs. ltár, jelzete: 317/22, 1r–7v.

[40] Noha Szádeczky közli ezt a listát Apor Péter verses munkái között, nincs tudomása arról, hogy ennek előtextusa a Cserei Mihály *Brassói jegyzőkönyv*ében készített komplex lista. (Vö. APOR 1903, 257–288.)

[41] Szádeczky szövegkiadásában kiadja ugyan az általa ismert Cserei-féle névsort is, de igyekszik Apor szerzőségét megvédeni. Bár előszámlálja a Cserei-féle névsor és az Apor-változat különbségeit, ám kénytelen belátni, hogy „Cserei Mihály névsora alapúl és anyagúl szolgált az Aporéhoz". (APOR 1903, XII–XIII.)

[42] A kéziratot a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, a református fondban őrzik, jelzete: KAKK, Ms. R. 1144–1147 (Colligatum), 1r–45v.

A szétszóródott Cserei-levéltár általam vizsgált töredékeiben önálló kéziratként nem jelenik meg sehol ez a szöveg, azonban elgondolkodtató módon az Apor családi levéltárban, Apor Péter írásai között maradt fenn.[43] Sőt mi több, ez alapján a másolati példány alapján készült el eddigi egyetlen kiadása, így került be a kánonba.[44]

Hogyan és miért került ez a szöveg a jogban Csereihez képest jóval iskolázottabb Aporhoz? Erre más választ nem tudok adni, mint hogy Cserei feltételezésem szerint „lektorálás" végett adta oda neki, mint ahogy ő járt el később Apor szövegével (lásd *Metamorphosis*). A kutatás jelenlegi fázisában nincs adatunk arra, hogy pontosan megjelöljük, Apor milyen mértékben/terjedelemben járult hozzá Cserei szövegéhez, itt beérjük annak hangsúlyozásával, hogy Cserei szerzőségéhez Apor Péter tolla és jogi kompetenciája is odaértendő.

Noha az irodalomtörténeti kutatás csak az 1735–1736 körül véglegesedő *Metamorphosis* genezisében látja meg Cserei Mihály szerzői hozzájárulását, okunk van azt gondolni, hogy ennek jelentős előzményei és következményei voltak az 1710-es, 1720-as, 1730-as, sőt még az 1740-es években is. Cserei és Apor életük második felében rendszeresen egymás keze alá dolgozhattak, sajnos Apor erre rá is szorult, amikor 1747-ben megvakult. A *Metamorphosis* példája nem egyetlen elszigetelt alkalom és írásaktus, amelynek során Cserei „bedolgozik" Apornak, hanem familiáris és baráti viszonyuk bizalmas jellegéből kifolyó íráshasználati habitus, amelynek során egymás szövegeit olvasták, lektorálták, sőt akár felül is írták. Cserei felől viszont úgy tűnik, hogy életének legolvasottabb szövegét (ez nyilván nem a *História*) a jogot tanult, művelt és ugyancsak jó tollú Apor Péter valamilyen mértékű segítségével, hozzájárulásával írta meg. Ebben a kontextusban igazán releváns a következő adat: Borosnyai Lukács Jánosnak, a Bethlenek által alapított székelyudvarhelyi református gimnázium rektorának fennmaradt egy 1747. március 28-án kelt levele,[45] amelyben Cserei Mihályt tisztelettel kéri, hogy az udvarhelyi kollégium történetének megírásához szolgáltasson adatokat. Elgondolkodtató Borosnyai tisztelettudó hangnemében a Csereire vonatkozó aposztrophé. A levél címzése ugyanis így hangzik: „Spectabili ac generoso Domino, Dno Michäeli Tserei de K. Ajta Seniori, Theologo et Iurisconsulto Magno, optime de publicis merito, Domino mihi Fautorique reverenter observando."[46] Ha a Cserei-életmű korpuszával konfrontáljuk Borosnyai szavait, a *theologus* illetve *magnus iurisconsultus*, azaz a teológus és jogtudós jelölések azt sugallnák, hogy Borosnyai nem történetíróként *(historicus)* tartotta nagyra Csereit. Bo-

[43] *Projectum de reformatione Abusuum Transylvanicorum, 1725*, KoloMÁL, Kolozsvár, Apor cs. ltár, jelzete: 317/21, 1r–21r.

[44] APOR 1903, 643–717. Szádeczky írja kiadása előszavában: „Az alább közlött emlékirat az író neve nélkül, egykorú másolatban van meg a br. Apor-család levéltárában. Hogy Cserei Mihály a történetíró írta: azt onnan tudom, mert megvan (vagy legalább is megvolt!) Cserei Mihály saját kezűleg írt egyik jegyzőkönyvében is a kolozsvári unitárium collegium könyvtárában, ezzel a címmel: Projectum, a me elaboratum, et d. d. generali commendanti Transylvaniae comiti Königsegg transmissum, de reformatione abusuum Transilvanicorum in omnibus oeconomicis, politicis et juridicis. A. 1725."

[45] A levél közölve: GÖNCZI Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*, h. n., 1893, 14–15.

[46] *Uo.*, 15.

rosnyai azáltal, hogy Cserei teológusi és jogtudósi kompetenciáinak hódolt, az életmű korpuszából nem a történeti tárgyú írásokat, hanem a teológia és jog kérdéseit reflektáló műveket preferálta, pontosabban az 1709-ben keletkezett *Compendium*ot, illetve az 1723-ban megírt, az erdélyi visszaélések megszüntetése érdekében politikai és jogi kérdéseket feszegető *Projectum*ot. Ismétlem, azt a művet, amely önálló kéziratként egyetlen példányban az Apor levéltárban, Apor Péter iratai között maradt fenn.

4. Konklúziók: az úr ír(at)…

A kutatás jelenlegi fázisában is kimondhatom, hogy a Cserei- és Apor-*oeuvre* valószínűleg nem pontosan úgy néz ki, amint azt a jelenlegi kanonizáció sejteti.

Cserei Mihály és Apor Péter műveinek textológiai értelemben vett kontaminációját az a sajátos szerzőségfelfogás tette lehetővé, amely nem irodalmi programokra vagy tudatra, hanem egy társadalomtörténeti jelenségre, a familiáris viszony sajátosságaira vezethető vissza. Ennek megértéséhez és bizonyításához elengedhetetlennek tartom Cserei Mihály és Apor István familiáris kapcsolatát, illetve ennek az egyéni íráshabitusra gyakorolt hatását. Kizárólag ennek a társadalomtörténeti és írásantropológiai relevanciájú előzménynek a kontextusában vélem értelmezhetőnek Apor Péter és Cserei Mihály sajátos szövegprodukcióját és implicit módon szerzőségkoncepcióját.

Meggyőződésem, hogy Cserei és az Aporok a mentalitás szintjén asszimilált familiárisi státust, viszonyt, függőséget nem választották el az írástudói/íráshasználói szereptől, sőt egyéni íráshasználati habitusukban szervesen összekapcsolták a kettőt. Ebben segítségükre volt az az újkori írásbeliség, amelynek kulturális mintái és társadalmi praxisa is ezt a típusú íráshasználatot és – implicit módon – szerzőségfelfogást promoveálta. Cserei és az Aporok példája végső soron számomra azt mutatja meg, hogy a kora újkori magyar írásos kultúrában *a szerzőség kizárólag textológiai és filológiai kritériumok alapján való definiálása nehezen tartható*, így további szakmai reflexiót igényel.

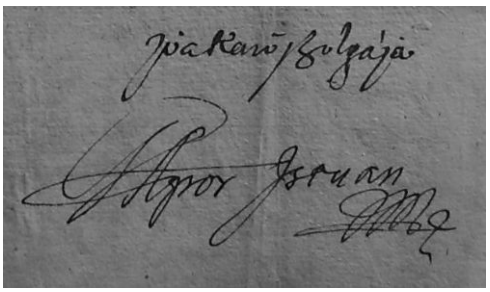

1. kép

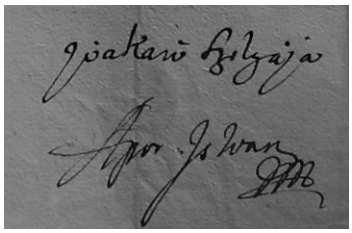

2. kép

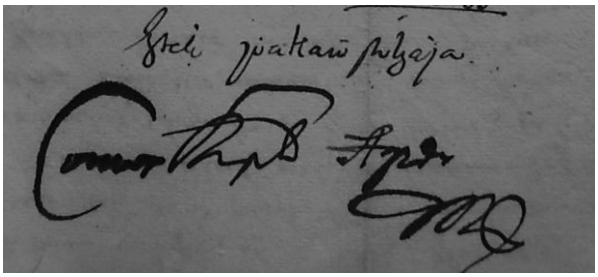

3. kép

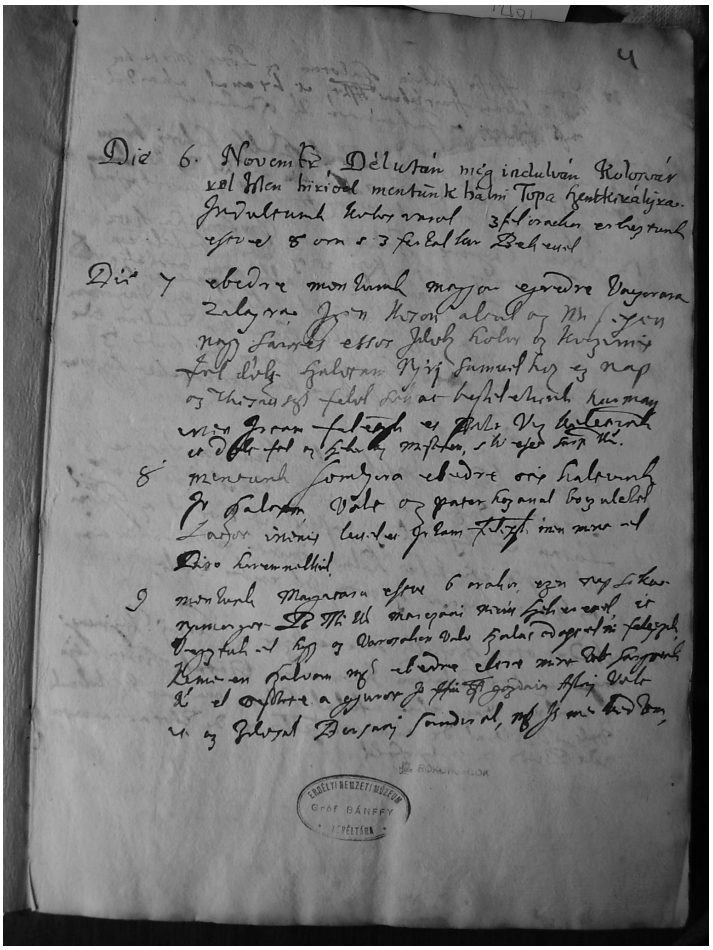

4. kép

DEMETER ZSUZSA

KOVÁSZNAI SÁNDOR GYÖNGYÖSI-KOMMENTÁRJÁNAK FORRÁSAI

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

1. A 18. század végi Gyöngyösi-kiadások problémáiról

Igaz ugyan, hogy Gyöngyösi István összes munkáinak megjobbított, autográf kéziratokon és *editio princeps*eken alapuló hiteles kiadására csak a huszadik század során került sor, de e szándék nem volt ismeretlen a korábbi századok Gyöngyösi-kutatói számára sem. A 18. század végéről három olyan vállalkozás ismeretes, amelynek célja Gyöngyösi műveinek gyűjteményes kiadása volt: Szerencsi Nagy Istváné, Kovásznai Sándoré és tanítványáé, Zilai Sámuelé, valamint Dugonics Andrásé. Szerencsi Nagy vállalkozásáról csak a Ráday Gedeonhoz címzett leveleiből értesülhetünk, Kovásznai Sándor kiadói politikájára a *Porából megéledett Főnix*hez írt kéziratos kommentárjából, valamint a Ráday Gedeonnal váltott leveleiből következtethetünk. A két félbemaradt vállalkozás után, 1796-ban megjelenik Dugonics András *Gyöngyösi István költeményes maradványai* című munkája.

Kovásznai és Szerencsi Nagy vállalkozását nagymértékben meghatározta Ráday Gedeon személye. Erről a kapcsolati hálóról, a felkérés és kivitelezés közbeni időszakról, azaz négy év történéseiről a levelezésekből és a kommentárból tudhatunk meg részleteket. A továbbiakban tehát Kovásznai Sándornak a *Porából megéledett Főnix*hez fűzött hétszáz lapos kommentárja, valamint a kommentár megírása közben váltott – Ráday Gedeon, Kovásznai Sándor és Zilai Sámuel közti – levelezés mentén a kiadástervezet problematikusabb részeit vizsgálom, s ide sorolhatjuk a kiadás első felvállalójának, Szerencsi Nagy Istvánnak a Rádayhoz írott leveleit is.[1] Kovásznai Sándor 1789–1790 között négy levelet küld Ráday Gedeonnak Pestre, amelyből hármat Kiss Áron jelentet meg a Figyelőben.[2] Zilai Sámuel 1787–1792 között, Rádayhoz írt 13 levelét Ladányi Sándor

[1] Szerencsi Nagy István levelei Ráday Gedeonhoz (1755–1787), Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/64 8a/1435–1518. Az 1514. levél közölve: KISS Áron, *Szerentsi Nagy István levele Báró Ráday Gedeonhoz*, Figyelő, 1876, 182–184.

[2] Kovásznai Sándor levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1790), Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/64 8a/1197–1200. Az első három levél közölve: KISS Áron, *Kovásznai Sándor levele b. Ráday Gedeonhoz*, Figyelő, 1876, 366–374.

közölte.[3] Ráday Gedeonnak mindössze egy levelét ismerjük 1788-ból, amelyet a marosvásárhelyieknek írt, ezt Jancsó Elemér publikálta 1960-ban.[4]

Kovásznai Sándor, Zilai Sámuel és Ráday Gedeon levelezésének kérdéses pontjai. A Gyöngyösi-kiadástervezet ötletgazdájának kilétéről az elmúlt kétszáz év során többféle vélemény látott napvilágot. A nézeteltérésekre elsősorban maguk a szerzők adnak okot, a szerkesztők mindegyike magának vindikálja leveleiben a kiadás ötletét.

A Gyöngyösi-szakirodalomban a 18. század végi Gyöngyösi-kiadások kapcsán azt olvashatjuk, hogy mind Rádaynak, mind Kovásznainak szándékában állt megjelentetni Gyöngyösi István műveinek gyűjteményes kiadását. Arra nézvést azonban, hogy e közös vállalkozásnak ki volt a kezdeményezője, nem egységesek a vélemények. Badics Ferenc szerint[5] Rádayt már 1776-ban foglalkoztatja Gyöngyösi munkáinak megjobbított kiadása, s 1787-ben megbízza Szerencsi Nagy Istvánt, hogy a győri Streibig nyomdásszal vegye fel ez ügyben a kapcsolatot. Badics feltételezi, Ráday másfél évtizedes tervéről más is tudhatott, s talán így jutott a fülébe Kovásznai Sándornak is, aki levélben keresi fel Rádayt. Állítása alátámasztására Kovásznai első, 1789-i levelét idézi,[6] s Badics szerint „tervét bejelentvén Rádaynak, segítségét kéri."[7] Ráday „önzetlen örömmel" vette a kiadás szándékát, maga lemond a kiadásról, elküldi Kovásznainak a könyvtárában lévő *editio princeps*eket.

Kovásznai első levele, a Badics-véleménnyel ellentétben azonban azt igazolja, hogy léteznie kell egy előzetes Ráday-levélnek. Levelében ugyanis Kovásznai a *Kemény*-kiadás kézhezvételéről tudósít. Ugyancsak erre enged következtetni a levél intrója is, amely Kovásznai mentegetőzésével indít, s amelyből egyértelmű, hogy ez Kovásznai válasza egy korábbi Ráday-levélre, amelyhez a *Porából megéledett Főnix* első kiadását is csatolja Ráday. Ezután Kovásznai rögtön neki is lát a munkának, s egy év múlva már befejezi hatalmas munkáját.

Fentebbi állításunkat igazolja némileg Kocziány László, aki Badiccsal ellentétben úgy véli, hogy Kovásznait Ráday kéri fel Gyöngyösi munkáinak elvégzésére: „a kezdő lépést Ráday tette meg: ő hívta fel Kovásznai figyelmét egy Gyöngyösi-kiadás lehetőségére, s mindjárt el is küldte neki Gyöngyösi egy művét. Hogyan tudta meg Pesten Ráday, hogy az isten háta mögötti kisvárosban még él egy tudós, aki erre a feladatra méltó, nem tudni. Mindenesetre Ráday irodalomszeretetét, centrális szerepét az akkori irodalomban mi sem

[3] Zilai Sámuel levelei G. Ráday Gedeonhoz (1787–1792), Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/64 8a/2888–2901. A levelek közölve: LADÁNYI Sándor, *Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz,* ItK, 1975, 482–498.

[4] JANCSÓ Elemér, *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez: Id. Ráday Gedeon levele Kovásznai Sándorhoz*, NyIrK, 1960, 370–373.

[5] GYÖNGYÖSI István *Összes költeményei,* kiad. BADICS Ferenc, I, Bp., 1914, XIV; BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István élete és költészete,* Bp., 1939, 207.

[6] Kovásznai Sándor levelei…, *i. m.,* 1789. július 8., 1197.

[7] GYÖNGYÖSI *Összes költeményei…, i. m.,* XIV.

bizonyítja jobban, mint a távoli Marosvásárhelyen felfedezett Kovásznainak újra munkába állítása, bekapcsolása az irodalmi életbe."[8]

Részben erre utal Kovásznainak is a *Főnix*-jegyzete, amelyben azt állítja, ugyan ő is dédelgetett hasonló terveket, de Ráday Gedeon volt az, aki az első lépést ez ügyben megtette: „Elég az, hogy *mikor ezen szándékomat* [a kiadástervezetet], *nem tudom, mi módon, észre vette volna* L. B. idősb. Ráday Gedeon úr őnagysága, *küldött nekem egy Phoenix*-et, vagy Gyöngyösinek Kemény János fejedelemről írt munkáját, mely Lőcsén 1693-ban nyomtattatott, mely által a már meglévő szándékomnak elkövetésére újabb ösztön adatott belém."[9]

Kocziány állításának első részével egyet kell értenünk, a források alapján ugyanis egyértelmű, hogy Ráday teszi meg Kovásznai felé a kezdő lépést, s levelezésüket az 1789-es levéllel datálhatjuk. Kocziány is Kovásznai első, 1789-es levelével igazolja állítását, a Ráday–Kovásznai-levelezés kezdetét tehát ő is 1789-re teszi.

Kocziány megállapításának azonban ellentmond az 1960-ban Jancsó Elemér által publikált levél[10] (amelyet egyébként Kocziány is közöl). Ennek dátuma 1788. július 8., s benne részletes leírást olvashatunk a Gyöngyösi-kiadástervezetről. Ennek alapján a Kocziány-előszóból és a Kovásznai-levelezésből, valamint a kommentárból kikövetkeztethető időpontnál egy évvel korábbra tehetnők a Ráday–Kovásznai-levelezés kezdetét, illetve a Gyöngyösi-munkálatok elindítását.

A fentebbi ellentmondás azonban feloldható, ha az eddigi levelezések mellett figyelembe vesszük a szintén marosvásárhelyi Zilai Sámuelt, akinek tizenhárom Rádayhoz címzett levelét ismerjük, első levele 1787 novemberében íródik, s további hét levelet küld Rádaynak 1789-ig, a Ráday–Kovásznai-levélváltás kezdetéig. Kovásznai 1792-ben bekövetkezett halála után még két levelet küld Rádaynak, kapcsolatuk Ráday 1792 augusztusában bekövetkezett halála miatt szakad meg.

Ha összevetjük Kovásznai leveleit a Ráday- és Zilai-levelekkel, főként Zilai 1788 novemberében és januárjában kelt soraival, két kérdésben máris tisztábban látunk: egyrészt abban, hogy Kovásznai tervéről – a megjobbított Gyöngyösi-kiadás szándékáról – Ráday Zilai Sámueltől értesült,[11] másrészt abban, hogy Jancsó tévedett a levél címzettjét illetően: ennek címzettje nem Kovásznai Sándor, hanem Zilai Sámuel.

[8] KOCZIÁNY László, *Az ész igaz útján*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970, 37. Ladányi is átveszi Kocziány véleményét, 1970-ben még ő is értetlenül áll Ráday gesztusa előtt.

[9] KOVÁSZNAI, *A' Gyöngyösi István' Porábul meg-éledett PHOENIX-ének, avagy Kemény János' dolgairól irt Magyar Verseinek, Jegyzések-által-való Magyarázatja, Elöll-járó beszéd az Olvasóhoz*, 1791, Teleki-Bolyai Könyvtár, 681 c/3. Kiemelés tőlem – D. Zs.

[10] JANCSÓ, *i. m.*, 370–373.

[11] Ladányi 1984-ben publikálja Aranka Zilaihoz írt levelét, s ebben korrigálja korábbi, Kocziánytól átvett álláspontját – ItK-cikkében már azt írja, hogy „ma már tudjuk: Zilai Sámuel 1788. január 23-án kelt levelében ajánlja Ráday Gedeon figyelmébe Kovásznait a Gyöngyösi-kiadásra, Arankát az év októberében jelzi". A problémát azonban csak részben oldja meg, hiszen az egyetlen ismert, Jancsó feltételezése szerint Kovásznaihoz címzett Ráday-levél rejtélyét nem veszi figyelembe. Ugyanakkor igen tanulságos, hogy Ladányi az Aranka-levél kapcsán épp azt igyekszik bebizonyítani, hogy annak címzettje nem Kovásznai, hanem Zilai Sámuel. LADÁNYI Sándor, *Aranka György levele Zilai Sámuelhez (1789)*, ItK, 1984, 724–726, 725.

Nézzük az első kérdést. Zilai leveleiből kiderül, hogy 1787 októberében felkereste Rádayt Pesten, s felajánlotta neki Kovásznai és saját segítségét a kiadás előkészítésében, mint ahogy az is kiderül, hogy Ráday már ekkor, Zilaitól tudomást szerzett arról, hogy a kommentár megírására Kovásznai fog vállalkozni. Első levelében (1787. november 28.) Zilai tehát arról tudósítja Rádayt, hogy az októberi, Pesten kötött egyezségükhöz híven kész a Gyöngyösi-kiadást – Kovásznaival együtt – felvállalni, és ez ügyben egyeztetett Szerencsi Naggyal is.[12] Hogy választ is kapott erre a levélre, az kiderül a második, 1788. január 20-án kelt leveléből. Zilai leveleiben következetesen többes szám első személyben értekezik a Gyöngyösivel kapcsolatos kérdésekről, nemegyszer név szerint is hivatkozik Kovásznaira. Ráday mindenképp értesül tehát arról, Zilai nem egyedül végezné el a tetemes munkát. Nehezen hihető ugyanakkor, hogy Kovásznai nem tud a Zilai–Ráday-levélváltásról, a tervezett Gyöngyösi-kiadásról. Éppen ezért a kommentár *Elől-járó beszéd*ében Kovásznai csodálkozását, mely szerint „nem tudni, mi módon" szerzett tudomást Ráday az ő tervezetéről, s amelyet átvesz a Kovásznai-szakirodalom is, nem tekinthetjük másnak, mint retorikai fogásnak.

Ami a második kérdést, tehát a címzett kilétét illeti – Zilai a már említett, 1788. január 20-án kelt levelében 12 pontban összegzi azokat a kérdéseit, amelyekre Rádaytól „tanátsot" és „igazgatást" vár.[13]

A Jancsó által közölt, címzettjét Kovásznaiban megjelölő levél fél évvel a fentebbi Zilai-levél után keletkezik ugyan, de Ráday bevezetőjében szabadkozik a kései válaszért, mondván: „Bora Uram Tiszteletes Uram gondolattya szerént ollyan hamar el nem indulhatott, kitől is válaszomat kivántam vólna meg küldeni."[14] Utána pedig a Zilai által pontokba szedett kérdések sorrendje szerint igyekszik „tanátsot" adni, tehát kitér a *Murányi Vénus* kettős kiadásra, a *Thököly*-szövegre, a *Florentiná*ra, a *Rózsakoszorú*ra, Koháry verseire, Zrínyire stb.[15]

A levelezések során előfordul, hogy a két vásárhelyi professzor egyazon napon keltezi Rádayhoz címzett levelét, de ilyen mérvű szövegazonosságra nem találunk példát a levelekben. S ha Zilai 1788. október 12-én kelt levelét elolvassuk, akkor bizonyossá válik, hogy Ráday válaszát Zilai Sámuelnek kézbesítették: Zilai ebben az időben három levelet kap Rádaytól, az egyikben értesíti Zilait, hogy „Bora uramtól" küld majd egy „hosszú levelet", a második, a „hoszszú levél", amely a kérdéses 12 pontra reflektál s amelyet Ráday „Bora Uramnak által-adott", s egy harmadikat, amelyben Ráday a „hoszszunak vétele vagy nem vétele iránt tudakozódott". Zilai levelében megerősíti mindhárom levél megérkezését, s – betegségére hivatkozva – ő is szabadkozik a kései válaszért.[16] Ezért véljük tehát, hogy Ráday levele Zilai januárban kelt kérdéseire reflektál, s a „Tiszteletes Uram" megszólítás mögött nem Kovásznait kell sejtenünk, hanem Zilait.

[12] Zilai Sámuel levelei…, *i. m.,* 1787. november 28., 2888.
[13] Zilai Sámuel levelei…, *i. m.,* 1788. január 20., 2889.
[14] JANCSÓ, *i. m.,* 371.
[15] Uo.
[16] Zilai Sámuel levelei…, *i. m.,* 1788. október 12., 2890.

A fentebbiek tükrében tehát a Kovásznai–Ráday-levelezés kezdetének továbbra is az 1789-es évet tekinthetjük (s nem az 1788-as évet), s a Jancsó által közölt levél címzettje eszerint Zilai Sámuel. Tehát Zilai már két évvel az első Kovásznai–Ráday-levél megszületése előtt felveszi a kapcsolatot Rádayval a Gyöngyösi-kiadás ügyében, de akkor kezdik el valójában a tényleges munkálatokat, amikor 1789-ben Ráday Gedeon elküldi a *Főnix* első, 1693-as kiadását Kovásznainak.

Ezt igazolja a Gyöngyösi-kommentár is: három időpont árulkodik benne a munka menetéről. Az *Elől-járó beszéd* utáni időpont szerint: „Maros Vásár-hellyett, 1791-dik esztendőben, Septembernek első napján" végzi el a munkálatokat, de a jegyzékek végén ennél több mint egy évvel korábbi időpontot találunk: „Végeztem e' jegyzéseket 1790-ben juliusnak 21-dik napján", tehát egy évvel a levélváltás megkezdése után már befejezi hatalmas munkáját. A magyarázó jegyzékek után következő Apor-bejegyzés dátuma „1791. 8. decembris", tehát feltehetően a teljes munka elkészülte után egészíti ki jegyzékét a Kemény Jánosról és Apor Istvánról szóló betétekkel.

Párhuzamos kiadástervezet? (Szerencsi Nagy István győri kiadása). Gyöngyösi művei megjobbított kiadásának szándéka 1776 körül fogalmazódott meg Rádayban, s a konkrét kiadástervezet első lépéseiről a Szerencsi Nagy Istvánnal váltott levelekből értesülünk.

A vonatkozó szakirodalom a vásárhelyiek és a győri lelkész egyidejű vállalkozásáról szintén eltérően nyilatkozik. Badics szerint Ráday ugyan megbízza Szerencsi Nagyot a munkával, de „az ekkor már elaggott Ráday azonban, mint egyéb irodalmi terveivel, Gyöngyösi kiadásával is csak a készületekig jutott el".[17] A Ráday életéről szóló tanulmányában Zsindely Endre szerint „Zilai és Kovásznai könyörgésére"[18] Ráday átengedi a kiadást a marosvásárhelyieknek. Segesváry Viktor a Szerencsi Nagy-kiadás kudarcának tudja be, hogy a kiadásra végül Zilaiék vállalkoztak.[19]

Zilai a Szerencsi Nagy-levél datálása után mintegy két hónappal keresi fel Rádayt Pesten a Gyöngyösi-kiadás tervezetével, s mint első levelében írja, sikerült meggyőznie Rádayt a kiadásról.[20] Zilai levelei a kettős kiadás ügyében nem egyértelműsítik azt az állítást, miszerint Ráday lemondott volna a győri kiadásról. Zilai ugyan kéri Rádayt, hogy értesítse róla Streibiget, s Rádayra hivatkozva nyomatékosítja, hogy a vásárhelyiek kiadása nem lenne Szerencsi Nagy ellenére. Második levelében már kitér a kettős kiadásra, s javasolja Rádaynak, hogy a győri és az általuk készített kiadást apróbb módosításokkal jelentessék meg: „Igen jó lesz, M[é]l[tósá]gos Báró Ur az-is, ha Ngod a' *Kemény Jánosnak* a' Györi szerint léjendő újra nyomtatására szabadságot enged. Egynéhány apró jegyzések által tehetünk a' két *editio* között külömbséget."[21] A szakirodalom Zilai fentebbi sorait rendszeresen félreértette, Ladányi Sándor például a győri edíciót a *Főnix* egy korábbi kiadására érti, s mint megjegyzi, a *Főnix*nek ugyan erről a kiadásáról

[17] GYÖNGYÖSI *Összes költeményei…, i. m.,* XIII–XVI.
[18] ZSINDELY Endre, *Ráday Gedeon élete és munkássága = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, Bp., 2005.
[19] SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday könyvtár 18. századi története*, Hollandia, Mikes International, 2005, 130.
[20] Zilai Sámuel levelei…, *i. m.,* 1787. november 28., 2888.
[21] *Uo.*, 1788. január 20., 2889.

nincs tudomásunk, de feltehetően Zilai a budai, év nélkül megjelent kiadásról beszél.[22] A kontextusból azonban egyértelmű, hogy Ráday a *Porából megéledett Főnix*nek mindkét, a győri és a marosvásárhelyiek által készített kiadására rábólintott.

A levelekből tehát úgy tűnik, hogy Ráday mindkét kiadásnak zöld utat ad – Szerencsi Nagy későbbi leveleiben azonban már nem találunk utalást a kiadással kapcsolatos munkálatokra, igaz, Szerencsi Nagy 1789. január 4-én váratlanul meghal.

Kovásznai és Szombathi János levelezése. Ugyancsak kérdéses Kovásznai és a sárospataki Szombathi János kapcsolatának időpontja. A szakirodalom álláspontja[23] ebben a kérdésben csak a datálást illetően különbözik: Badics 1791-re, Szinyei és Jankovics 1796 tájékára datálja a levelet,[24] de abban mindhárman egyetértenek, hogy Kovásznai az 1790-es év után bízza meg Szombathit, vegye át tőle a Gyöngyösi-kiadás sajtó alá rendezését.

Kovásznainak egy Szombathi Jánoshoz írott levelét ismerjük,[25] a levél azonban datálatlan. Kovásznai 1792 márciusában, tehát nem sokkal a kommentár befejezése után meghal, emiatt joggal gondolhatták azt – főként mivel Kovásznai a levélben szemének gyengeségére hivatkozik –, hogy a vásárhelyi professzor a hátralévő munkára keres vállalkozót. Ha azonban megnézzük az amúgy igen rövid levél tartalmát, azt látjuk, hogy egyrészt Kovásznai arra kéri Szombathit, a munka során magyarázza majd meg azon török szavakat, amelyek főként a III. könyvben gyakoriak. Kovásznai utolsó, Rádayhoz címzett levelében azonban arról számol be, hogy a III. könyv harmadik részéig elkészült a kommentárral, amellyel épp a török szavak magyarázata miatt halad lassabban. Eszerint és a kommentár datálása alapján folyamatban van annak a munkának az elvégzése, amelyre, Badics szerint 1791-ben, felkéri Szombathit. Másrészt olyan elvárásokat fogalmaz meg a kiadással kapcsolatosan, amelyeket a Rádayval váltott levelekben már leszögeztek: életrajz írása, a kérdéses Gyöngyösi-szövegek közül melyek Gyöngyösi munkái. Harmadrészt levelében javasolja Szombathinak, keresse fel Rádayt, mint akinél „sokat meg lehetne találni a mi az uj editióra szükséges lenne".[26] 1791-re azonban Ráday már elküldi a nála lévő *editio princeps*ek nagy részét, a kiadás elé tervezett életrajzról is megállapodnak. Mindezek alapján Kovásznai és Szombathi kapcsolata, a levél időpontja az 1791-es időpontnál mindenképp korábbra tehető. Szombathi 1779-ben tér vissza utrechti peregrinációjából, így Kovásznai feltehetően a hazatérte utáni időpontban, de még a Zilaival közös kiadástervezet (1786–1787) előtt kereste meg Szombathit.

[22] LADÁNYI, *Zrínyi Török Áfiuma…, i. m.,* 487.

[23] SZINYEI Gerzson, *Kovásznai Sándor Gyöngyösi Istvánról*, Figyelő, 1884, 388; GYÖNGYÖSI *Összes költeményei…, i. m.,* XIV; JANKOVICS József, *Gyöngyösi eroticus* = GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupidó, Proserpina elragadtatása, Cuma várasában építtetett Dédalus temploma, Heroida-fordítások,* Bp., Balassi, 2003, 355.

[24] Ekkor azonban Kovásznai már négy éve nem él.

[25] SZINYEI, *i. m.,* 388.

[26] SZINYEI, *i. m.,* 388.

2. A Gyöngyösi-kommentár – az autoritás határai

Gyöngyösi gyűjteményes kiadása, mint a fentiekből kitűnik, akkor nyer konkrét formát, amikor Ráday eljuttatja a szükséges könyveket Vásárhelyre. Kovásznai egy év leforgása alatt elkészíti a *Porából megéledett Főnix* szövegjavításait és a mennyiségileg igencsak jelentős és tartalmilag változatos kommentárt.

Kovásznai azzal indokolja nagyszámú kommentárját, hogy ő nem annyira a tudós olvasóra, hanem a jövendőbeli átlagolvasókra való kitekintéssel jegyzetelte a *Főnix*et, tehát célja nemcsak a kortárs szemszögéből nézett *obscuritas* kiküszöbölése volt, hanem azokra is tekintettel van, „a' kik vagy nem érkeznek, vagy nem elég alkalmatosok arra, hogy a' dolgoknak és beszéd részeinek egymástol-való függéseit olly hirtelen általlássák."[27] Ennek figyelembevételével próbálja a Kemény-mű üres helyeit – metaforikus értelemben – kipótolni úgy, hogy igen kevés teret hagy az olvasó képzeletének szabad működésére. A levelekből és a kommentárból is kitűnik, Kovásznai tisztában van a kommentár autoriter jellegével, nem egy esetben szabadkozik, ha valamely szöveghelyet nem sikerül kellőképp megvilágítania, s ilyenkor igyekszik is leszögezni saját munkájának heroikus és egyedülálló voltát, miközben antik párhuzamokat hoz hiányos kommentárjának igazolására. Autoritását az a fajta magatartásmodell is jelzi, amellyel a kérdéses szerzőségű szövegeket tárgyalja kommentárjában.

Az előbeszédben megadott jegyzéktípusok elkészítésekor természetesen nem csak irodalmi forrásokat használ, s igen fontos kérdése lesz a kommentár értelmezésének, hogy milyen kulturális praxisok állnak kommentárja mögött, milyen egyéb forrásokat használ fel ahhoz, hogy az irodalmi szöveghez historikumot rendeljen. Az adott szöveghellyel kapcsolatban totalitásra törekszik annak érdekében, hogy megvilágíthassa, a történeti értelemben adott szöveg adott helyéről mit kell tudni és hogyan lehet azt a különböző kulturális kontextusok függvényében értelmezni. Így értelmezi saját „szerzőségének" felelősségteljes és ugyanakkor erős autoritással bíró pozícióját is, a korabeli tudomány(osság) nevében beszél – a felsorakoztatott források nagy száma azt jelzi, Kovásznai ezekkel igyekezett pozícióját erősíteni: a problematikusnak és feloldhatatlannak, „idegennek" bizonyuló szöveghelyeket intertextuális, motivikus, nyelvi, tematikus párhuzamok mentén próbálja azonosítani, s többféle értelmezést nyújtó forrásokat sorjáztat egymás mellé.

A filológiailag kitűnően képzett és az antikvitás irodalmában és a históriában igencsak jártas Kovásznai részletesen kitér a *Kemény*-mű grammatikai, retorikai, históriai, lexikai, poétikai vonatkozásaira, s emellett számtalan művelődés- és kultúrtörténeti adalékot szolgáltat korának gondolkodásáról, irodalomeszményéről. Mindezt teszi úgy, hogy jegyzékei nem nélkülözik a személyes elfogódottság hangját, igen sokszor ragadtatja el magát Gyöngyösinek egy-egy jól sikerült retorikai vagy poétikai eljárásán, s ugyancsak szubjektív hangot üt meg, ha Kemény János történelmi szerepvállalása kerül szóba, vagy

[27] KOVÁSZNAI, *A' Gyöngyösi István' Porábul meg-éledett…, i. m.,* k.

pedig a történeti hűség ellen vétő Gyöngyösit menti fel azzal, hogy tulajdonképpen csak a poétikai szabályok követése miatt kényszerül a historikusoknak ellentmondani.

Kovásznai bevezetőjében pontokba szedi a munka során alkalmazott „jegyzéstípusokat", illetve megjelöli a felhasznált forrásmunkákat is: „…matériájokra nézve ezen Jegyzések vagy *Grammatikára,* és *Syntaxisra,* vagy *Rhetorikára*, és *Poësisra* vagy *Historiára* tartozok."[28] Mind az öt „jegyzéshez" megadja a felhasznált forrásokat.

Az 1791-re a kommentárírásban már igencsak jártas Kovásznai három olyan forrásmunkát említ, amelyekre munkája során támaszkodott: Eustathius és Servius mellett Perizonius munkássága irányadó számára. A két klasszikus auktor megmagyarázza a Pannonius-kommentár módszertani forrásainak a kibővítését, a Magyar Ovidius műveihez fűzött jegyzetei értelemszerűen az antik szerzőkhöz írt jegyzékek követését írják elő, Perizonius „Aelianusra irt Jegyzései" pedig a 17. századi filológiai gyakorlathoz való igazodást jelzi. Könyvtárának tanúsága szerint az Eustathius-kiadások közül az 1730-ban, Firenzében megjelentet használja. Vergilius műveiből négy kommentárokkal ellátott kiadással is rendelkezik, ezek közül választja ki Servius 1636-os genfi kiadását. Perizoniustól mindössze egy kiadás található könyvtárában, az 1701-es leideni, minden valószínűség szerint tehát ezt használta fel munkája során.

Az előbeszédben vázolt jegyzéktípusok közül az első a grammatikai kommentárok csoportja, amelyben egyrészt az idegen eredetű szavak bejelölésére és eredetének megnevezésére vállalkozik Kovásznai, másrészt a Gyöngyösi-szöveggel kapcsolatos helyesírási kérdéseket taglalja.

Kovásznai számára az egyik legfontosabb kérdés Gyöngyösi helyesírásának megőrzése: „a' Gyöngyösi' *Ortographiáját* pedig vagy irásának módját a' Lőtsei nyomtatásokszerént meg-tartani és hagyni hellyesebbnek itéltem, mint azt a' Tsétsi *réguláji*-szerént meg-változtatni."[29] Az említett Tsétsit könyvének névjegyzékében Kocziány Tsétsi Sámuelként, a marosvásárhelyi kollégium teológiaprofesszoraként azonosítja, valójában Tsétsi Jánosról van szó, akinek *Observationes Orthographico-grammaticae*[30] című munkáját Kovásznai több ízben latinul és magyarra fordítva is idézi, s meglehetősen negatív hangnemben nyilatkozik róla. Könyvlajstromából kiderül, hogy Tsétsi, azaz Pápai Páriz művének 1767-es kiadását használja.

Helyesírás kérdésében Suetoniusnak ad igazat Kovásznai, aki a *De vita Caesarum* című művében azt írja: „úgy kell írni is, ahogyan beszél az ember." Tsétsi János helyesírási alapelveinek megcáfolására, mintegy Gyöngyösi felmentésére, a magyar irodalmi hagyomány forrásait idézi, így például a „ki", „mi" használatára vonatkozóan Tsétsi elveinek ellentmondva Szenci Molnár Albert 1761-es, kolozsvári (mindmáig azonosítatlan) zsoltárfordítását hozza elrettentő példaként. Érvelésében gyakran találkozunk a költői szabadságra vonatkozó, abban a helyesírási következetlenségeket megengedő argumentummal, melyet a legtöbb esetben antik mintákra hivatkozva nyomatékosít.

[28] *Uo.,* d.
[29] *Uo.,* e.
[30] TSÉTSI János, *Observationes Orthographico-grammaticae*, 1708.

Ugyancsak nagy szerepet szán helyesírási kérdésekben a kor szokásrendszerének, valamint a helyi dialektusnak, amelyet a korabeli nyelvhasználat alapjának tekint, s a kiejtés szerinti írásmódhoz ragaszkodva többször visszatér az előbeszédben hivatkozott Suetoniusra, minden esetben azzal a konklúzióval zárva a Tsétsivel folytatott vitát, hogy a 18. századi helyesírási alapelvek mentén nem szabad korrigálni Gyöngyösi szövegeit, s a legüdvösebb, ha a kiejtés szerinti írásmódhoz ragaszkodik (így az „a" névelő használata a személynevek előtt, a szóvégi hosszú *-n, -l* írásmódja a határozószavakban). Tsétsivel csak azokban a kérdésekben ért egyet, amelyek nem térnek el a Gyöngyösi-korabeli helyesírástól, így például a szó eleji mássalhangzó feloldásának a kérdésében.

A helyi dialektus hangsúlyozásának elve arra készteti Kovásznait, hogy kommentárjában részletesen értekezzék a magyarországi és erdélyi nyelv különbségeiről. Ez az erős regionális öntudat gyakran átüt a kommentáron. Így például a III. könyv 3. részének 16. strófájában az *evet*nek adja meg erdélyi alakját, s egyben felsorolja fontosabb ismertetőjegyeit is: „– *evet* Ezt nálunk mókusnak hivják, a' mely az erdőben egy fának tetejéről a' más fának tetejére ugrik mint a' madár. Tsudálatos serény és szökő állat."

A szintaktikai jegyzékek többségében Kovásznai megadja a Gyöngyösi által használt szintaktikai eljárásmód nevét, feloldja, de nem firtatja, Gyöngyösi milyen elgondolásból él ezekkel a figurákkal. Néhol Vergilius- és Ovidius-párhuzamokat idéz, de mindezt csak azért, hogy Gyöngyösi költői nagyságát hangsúlyozza, s ilyen esetben nem ritka a Gyöngyösit illető elfogódott, dicsérő hangnem.

Grammatikai kommentárjainak főbb forrásai közé tartozik még Leonclavius (Löwenklav) Johannesnak *Annales Sultanorum Othomanicorum* című munkája, amely 1588-ban jelent meg Frankfurtban, s amely a III. könyv magyarázatában mutatkozik igen hasznosnak. Amint Rádayhoz címzett leveleiben is láttuk, a III. könyv kapcsán gondja van a török eredetű szavak némelyikének jelentésével. A kommentárból kiderül, megnyugtató választ ezekre a kérdésekre Rádaytól sem kapott, így kénytelen bevallani, hogy kommentárja néhol hiányos, ezért azokat, „a' kik azokat jól-értik", pótolják.

Kovásznai kommentárjának igen nagy érdeme, hogy felhívja a figyelmet a Gyöngyösi-szöveg retorikai olvashatóságára. Egy adott szöveg költőiségét, Gyöngyösihez hasonlóan, a retorikai és poétikai alakzatok révén látja megvalósíthatónak. Kovásznai igen alapos ismerője az antik és a reneszánsz retorikai irodalomnak, s ezt kommentárjában igyekszik is kamatoztatni, megteremti a szövegen belül az egyes retorikai alakzatok közti összefüggéseket, s igyekszik kimutatni azok forrásait, az olvasó számára egyértelműsíteni magát a figurát, s ilyenkor hosszasan magyarázza az adott trópus használatának létjogosultságát. A kommentárnak személyes hangot az ad, amikor Kovásznainak sikerül azonosítania egy-egy retorikai alakzatot, s ebbéli örömét, valamint az alakzat fölötti gyönyörködését Gyöngyösi-laudációk hosszú sorával egészíti ki.

A retorikai és poétikai olvasat szervesen összefonódik a kommentárban. Míg az előbbiben az egyes alakzatok azonosítására és leírására, az antik költészeti hagyomány párhuzamba állítására vállalkozik, poétikai jellegű kommentárjában felvázolja azok irodalmi kontextusát. Vergilius és Ovidius munkásságára hagyatkozva vázolja fel azokat a történeteket, amelyek Gyöngyösi költészetének alapját képezik, kommentárja így afféle

mitológiai kislexikonként is funkcionál, miközben Gyöngyösi előadásának módját, nyelvi megformálását is megpróbálja megragadni. Külön tanulmányt érdemelnének azok a szövegpárhuzamok, amelyeket Kovásznai a Gyöngyösi- és Ovidius-szövegek között mutat ki, Ovidiusra több mint százszor, Vergiliusra több mint ötvenszer hivatkozik konkrét szövegpárhuzamok kapcsán, bibliográfiai hivatkozással, citátumokkal. S a párhuzamok sora sokkal többre tehető, ha azokat az utalásait is összeszámoljuk, amelyekre nem hoz konkrét idézetet, csupán strófaszámmal vagy verssorszámmal hivatkozik.

A forráshivatkozások számát tekintve egyértelműen Ovidius és Vergilius műveinek idézése a leggyakoribb – ha megnézzük Kovásznai könyvlajstromában az antik auktorokat, akkor hat Ovidius-[31] és négy Vergilius-kiadást[32] is forgathatott. A két antik költőelőd követésének sorról sorra való kimutatása tehát Kovásznai jegyzékének igen nagy értéke, s Kovásznai igen gyakran illeti Gyöngyösit egy-egy párhuzam felvillantásakor szuperlatívuszokkal, de nem ritkák a kiigazítások sem, ha nézete szerint Gyöngyösi hibásan idézi az antikokat, s nem megfelelő hasonlatot alkalmaz.[33]

Retorikai kommentárjai mellett talán a poétikai jegyzékek azok, amelyek során szintén a két kiemelt római költőelőd munkásságára hagyatkozik – Ovidius- és Vergilius-, Cicero-, Catullus-, Claudianus-, Homérosz-, Horatius-, Seneca-, Terentius-utalásai olyan intertextuális szöveghálót eredményeznek, amely mentén nemcsak a *Kemény*-szöveg retorikai-poétikai imitációit járja körül, hanem az értelmezés terét is lezárja és tovább problematizálja.

Poétikai jegyzékének másik igen hangsúlyos vetülete, hogy éles különbséget tesz história és poézis között. A distinkciótevés számos esetben nehézségekbe ütközik: előfordul, hogy az általa poézisként azonosított részekhez keres valóságreferenciákat,[34] vagy épp a hiányzó történelmi adat pótlása végett nyúl forrásként a poézishez.[35] A két terület

[31] Kovásznai könyvtárában az alábbi Ovidius-kiadások, -kommentárok találhatóak meg: *Metamorphoseon libri 15 cum notis Minellii*, Roterodami, 1710; *Metamorphosis cum notis Farnabii*, Amstelodami, 1661; *Metamorphosis cum notis variorum,* Lugduni Batavorum, 1735; *Metamorphosis*, Amstelodami, 1655; *Opera omnia cura et studio Petri Burmanni*, Amstelodami, 1727; *Tristium libri 5 cum notis Iohannis Minellii*, Hagae Comitis, 1664.

[32] Kovásznai az alábbi Vergilius-kiadásokat és -kommentárokat használhatta munkája során: *Opera accurante Nicolao Heinsio*, Amstelodami, 1670; *Opera cum notis Minellii*, Roterodami, 1704; az általa többször tételesen hivatkozott Servius-kommentárt: *Opera cum notis Servii*, Genevae, 1636; *Opera, interpretatione et notis illustravit Carolus Ruaeus*, Amstelodami, 1690.

[33] KOVÁSZNAI, *A' Gyöngyösi István' Porábul meg-éledett…, i. m.,* 161.

[34] Ilyen például a II. könyv 4. részének 15. versszaka, ahol a hasonlat kibontásáról a gerlice kapcsán ezt jegyzi meg: „*Clárisos ajaka* Némelly madaraknak orrok szép veress szokott lenni, mint a' publikánról irja Ovidius Amor L: II: Elegia 6:22. Nem tudom, Krim Országban mitsoda orru gerlitzek teremnek, de itt Erdélyben nem emlékezem, hogy piros orru gerlitzét láttam-vólna, minémüt tészen a' klárisos ajaku gerlitze."

[35] Nem tudja pontosan ugyanis, mikor írja Kemény krimi fogságából az Annához címzett levelét, ezért azt írja: „Nem tsak a' napnak idejét mondja pedig meg, hanem az esztendőnek tavaszi részét-is ki-jelenti, a' madarak[na]k éneklések-által, és a' gerlitze' látása-által, a' melly őszszel vagy télbe nem szokott láttatni. Ha azért ez a' kőltemény az esztendőnek végére nézve valóság vólna, ugy tartom, hogy illenék az 1658-dik esztendőbéli tavaszi időre. Mert 1657-nek a' vége-felé, az az september-után jutott Krimben, a' mikor se gerlitzét sem egyéb hangitsáló madarat nem láthatott. Következik hát, hogy 1658-nak tavaszszára ilyék ez a' levél-irás." *A' Gyöngyösi István' Porábul meg-éledett…, i. m.,* 212.

szétválasztása főként az utolsó könyvben válik problematikussá. S ez az a pont, ahol az addig „jó historikus"-nak tartott Gyöngyösi helyzete is megkérdőjeleződik, Kemény János tettei és azok megítélése számos ponton ellentmond a Kovásznai által felhasznált forrásoknak.

A történelmi vonatkozású passzusok megvilágításakor Kovásznai általában jelzi a felhasznált források adatait. Mint írja, célja, hogy „semmi historiától világosságot kívánó dolog magyarázatlan ne maradna, ha nem mindenek-előtt érthetővé lenne."[36] Ezért igyekszik hosszas citátumok beiktatásával felvázolni a korabeli történelmi helyzetet, s azokat szembesíteni Gyöngyösi soraival.

A források használata az esetek többségében a kérdéses passzus megvilágítására szorítkozik. A Gyöngyösi-szövegben előforduló történelmi eseményekről, Kemény János, illetve II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratáról, a Gyöngyösi-szöveg címzettjéről, Apor Istvánról igyekszik pontosan dokumentálódni, és szigorúan, a legtöbbször szó szerint ragaszkodik a történelmi forrásokhoz. Kovásznai történelmi nézeteit azonban elárulhatja forráskezelése, az egyes források kiválasztása is – amit nagyrészt az határozott meg, hogy miről volt tudomása, illetve hogy mi volt számára elérhető.

Mint az előszóban írja, históriai jegyzékeinek elkészítésekor nyomtatott és írott forrásokra egyaránt támaszkodott. A nyomtatott források közül kiemeli Bethlen Jánosnak a *Transsylvanicarum libri quattuor* című munkáját, amely „ebben az 1791-dik esztendőben-is ki-jött harmadszor-is Kolosvárt", Montecuccoli 1718-ban, Bécsben megjelent *Commentari bellici* című művét, Grondski Sámuel *Historia belli cosacco–polonici* című, 1789-ben Koppi Károly kiadásában megjelent munkáját. A kéziratban lévő történelmi munkák közül Szalárdi János *Siralmas magyar krónikáj*át, Kemény János *Önéletírás*át és Cserei Mihály *Históriáj*át használja fel.[37] Ha megnézzük a kommentárt, azt látjuk, hogy az előbeszédben jelzett történeti források igencsak bővíthetőek, s ezek közül mindenképp megemlíthetjük Bethlen Farkas, Bethlen Miklós, Bonfini, Décsi Sámuel, Istvánffy Miklós, Kazy Ferenc, Thuróczy János nevét, illetve Kemény János szövegeit, a *Gileád Balsamumá*t, a Kemény család genealógiáját.

Kovásznai elsősorban históriai vetülete miatt tartja a *Kemény*-művet a Gyöngyösi-életmű legkiemelkedőbb darabjának, s kommentárjában igyekszik felhívni a figyelmet, ha Gyöngyösi vét a történeti hűség ellen. Gyöngyösivel – pontosabban Kemény János tetteivel – főként a III. könyv magyarázatában kerül egyre gyakrabban szembe, s álláspontjának alátámasztása végett, mint annyiszor, itt is az antik történetírókhoz fordul.

A III. részig ugyanis problémamentesen elkülöníthető a poézisre és a históriára vonatkozó passzusokat, s históriai nézetei nem is ellenkeznek a Gyöngyösi által állítottakkal, sőt, az általa használt forrásoknak is megfelelnek. A III. résztől azonban az addig igen jó historikusnak tartott Gyöngyösi megítélése megváltozik, s azt írja róla: „maga is magyar lévén, a' maga nemzetét az igazság ellen-is ditsérni akarta, mint jó haza' fija, de nem jó historicus."[38] Mert „sokkal másképen vólt a' valóság, a' mint az akkor ott jelen lévő

[36] *Uo.*, g.
[37] Uo.
[38] *Uo.,* 655 (III:6:2).

Betlenből és a' Montecuculi irásából-is az igazság világoson meg-tetszik."[39] A *Főnix* históriai olvasatának tehát az lesz az eredménye, hogy a történet előrehaladtával egyre értetlenebbül áll a Keményt magasztaló Gyöngyösi előtt, s bár megmaradnak Gyöngyösi neve mellett a kezdeti szuperlatívuszok, Kemény figurája egyre inkább elválik a szerzőtől, s tőle függetlenítve, néha értetlenkedve, Gyöngyösit mentegetve, egyre negatívabb színben tünteti fel az erdélyi fejedelmet.

Ugyanakkor ki kell emelnünk a jegyzeteknek azon vetületét is, amelyre Kovásznai nem hívja fel *Elöljáró beszéd*ében az olvasó figyelmét: az irodalmi/történeti forráscsoportokon kívül ugyanis Kovásznai számtalan egyéb kultúr- és művelődéstörténeti, néprajzi jellegű magyarázatot fűz a Gyöngyösi-szöveghez, melyek rávilágíthatnak arra, hogy milyen kulturális praxisok állhatnak a kommentár mögött, s amelyek már egy más, kitágított perspektíváját nyújthatják a Gyöngyösi-szöveg olvasatának: megtudhatjuk például, hogy milyen hiedelmek kapcsolódnak a 18. században a lidércekhez, kultúrtörténeti kitérőt olvashatunk a kávé, a dohány és a bor fogyasztásáról és elterjedésének módjáról, illetve ezekkel kapcsolatosan Kovásznai véleményével is szembesülünk.

Ugyanakkor elmondható – hogy kommentárját közelítsük a kiadói elveihez, illetve Rádayhoz írt leveleihez –, Kovásznai az általa kérdésesnek ítélt passzus kommentálása érdekében megteremti az egyes Gyöngyösi-szövegek közötti kapcsolódási pontokat, s ez egyben jó alkalom is arra, hogy a szerzői név köré csoportosítson egyéb, még kérdéses szerzőségű szövegeket, kifejtse azokról véleményét, illetve a szöveg és a biográfia ismert passzusainak az egymás mellé rendelése mentén próbálja pótolni a szerző életére vonatkozó hiányzó adatokat, ami a Gyöngyösi-szöveg adott passzusának a fikció/valóság dilemmáját is feloldhatja. S ugyancsak a levelezés és a kommentár együttes olvasatával az egyes szövegek kapcsán kialakított véleményére is reflektálhatunk. Igen jó példa erre a *Rózsakoszorú*, amelyről Kovásznai úgy nyilatkozik egyik levelében, hogy „nem tudom, miért, legkevesebbre tudom betsülni."[40] Tagadhatatlan, hogy a protestáns Kovásznai számára a felekezeti szempont a kommentárjában legalább olyan fontossággal bír, mint az erdélyi jelleg. De kommentárjából egyértelműen kitűnik, hogy a *Rózsakoszorú*val szembeni fenntartásai nem annak felekezeti jellege miatt születtek, s nem is a katolizáló Gyöngyösit ítéli el művének elmarasztalásával – Kovásznai nem tud ugyanis Gyöngyösi vallásváltásáról, s igen dicséretesnek tartja, hogy katolikus létére milyen jó véleménnyel van a protestánsokról. Így Rádayhoz írt levelében írja: „lehet rajta tsudálkozni, hogy pápista ember lévén úgy tudta írásait mérsékelni, hogy semmi ollyast a protestánsok ellen nem szóllott, amely nagy tsuda, kivált abban az időben élt emberben, amikor a magyarországi clerus oly igen dühösködött az Evangélikusok ellen", majd a kommentárban: „Mert a' római Anya Szent Egyház tsaládai, kik-közüll való vólt Gyöngyösi, a' többi-között, az angyalokról azt hiszik, hogy minden hivő embernek bizonyos angyala rendeltetik az Istentől."[41]

[39] *Uo.,* 660 (III:6:11).

[40] Kovásznai Sándor levelei…, *i. m.,* 1789. július 8., 1197.

[41] Kovásznai Sándor levelei…, *i. m.,* 1790. május 2., 1200; KOVÁSZNAI, *A' Gyöngyösi István' Porábul meg-éledett…, i. m.,* 361 (II:9:68).

A 18. századi kiadói mandátumok keretei között Kovásznai kommentárja, kéziratban maradása ellenére is, a Gyöngyösi-recepció legfontosabb 18. század végi forrása, s kora tudományosságának kritériumait, a 18. századi kiadói törekvések célkitűzéseit messzemenően teljesíti. Főként azért, mert a korszak hasonló kiadási törekvéseivel szemben Kovásznainak valóban sikerül megszereznie Gyöngyösi műveinek első kiadásait, s a javított szövegkorpusz kérdéses pontjainak megállapítása, azok korrigálása, a választott szöveg törvényszerűségeinek megállapítása, az írói biográfia és az életmű narratívájának felvázolása, s a művek megértéséhez szükséges kommentárok elkészítése ezt bizonyítja. Tette mindezt úgy, hogy a magyar irodalomtörténeti hagyományban Matthaeus Fortunatus Seneca-kommentárján[42] kívül nem volt olyan előképe, amely a nemzetközi szintet elérte volna.

[42] Fortunatusnak 1522-ben, Velencében jelenik meg Seneca-kommentárja, *L. Annaei Senecae Naturalium Quaestionum Libri VII.* címmel.

VOIGT VILMOS

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

VANNAK-E „RÉGI MAGYAR TEXTOLÓGIAI" PROBLÉMÁK A MAI MAGYAR FOLKLORISZTIKÁBAN?

„Szájhagyományozás és szövegromlás ikertestvérek" (Kálnoky László)

„A zene akkor lesz művészetté, amikor megszűnik folklore lenni. Ez természetes folyamat, az elkülönítésben azonban nem lehet merev választófalat emelni, hanem az egyik lassan megy át a másikba. Különösképpen a művészet az, amelyben sokáig lehet a folklorei eredet nyomait megfigyelni. A folklore ott szűnik meg igazán, ahol az ember kapcsolata a földdel megszakad, ott ahol nem közvetlenül a föld ád életet, hanem csak másod-, harmadkézen keresztül, tehát a városban." E szavak olvashatók Isoz Kálmán *Buda és Pest zenei művelődése (1686–1873)* című könyvének (Budapest, 1926) legelső lapján.

Magyar irodalomtörténet-írásunk azonban mintha olykor nem tudna mit kezdeni ezzel az igazsággal. Igen gyakran irodalmi kézikönyveinkben, lexikonainkban vagy semmi sincs a folklórról, vagy ehhez nem értő emberek ötletelése található meg – a folklórt valahol a kezdetekkel, az „ősköltészettel", a honfoglalás előtti időkkel elegyítve össze. Vagy – ami még rosszabb – meg sem említve. Attól tartok, bizonyos irodalomtörténészek körében mára sem változott a helyzet. Akár még szintéziseket (vagy szintétikusnak képzelt cikk-gyűjteményeket) készítenek anélkül, hogy eszükbe jutna, mára (sőt akár több mint másfél évszázada) van olyan magyar „történeti" folklorisztika, amely módszereit, sőt eredményeit tekintve egyáltalán nem „rosszabb", mint az övék. Sőt ez a „mai" magyar történeti folklorisztika a „honfoglalástól napjainkig" terjedő időszakok majd mindegyikével kapcsolatban hozott időtálló eredményeket. A folklórnak és a most minket közvetlenül érdeklő népköltészetnek ugyanis ugyanúgy van történetisége, mint mondjuk a szonettnek vagy Dante bármely irodalomra tett hatásának. Csak éppen a bugylibicska vagy a csárdás és a népmese történetét nehezebb megismerni, mint a Zacharias Werner drámája (1809) óta közismertté vált „február 24." témáét. (Amelynek a 17. század óta ismert előzménye egyébként a *malentendu* néven tárgyalt folklórtémával azonos, és folklorisztikai monográfiában lett bemutatva. A nemzetközi mesekatalógus most ATU 939A számon tartja nyilván.)[1]

Egyes irodalomtörténészeink részéről a valódi magyar történeti folklorisztika elől való ilyen elzárkózás nemcsak a lustaság és a gőg káros eredménye – egyszerűen a tények semmibe vevése.

Elmondhatom: a másik fél sem mindig bölcsebb. Nem túl sok olyan magyar folklorisztikai tanulmányt ismerek, amely megbízható és korszerű irodalomtörténeti ismeretekre épülne és a népköltészet történetiségét (például a párosító-szövegek metaforáit, a

[1] Maria KOSKO, *Le fils assassiné (AT 939A) : Étude d'un thème légendaire,* Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 1966 (Folklore Fellows' Communications, 198).

házasénekek motívumait vagy a magyar „anekdotából → vicc" folyamatot) az egykönnyen megkereshető pontos irodalomtörténeti adatokkal (is) bizonyítaná. Egyébként a nemzetközi mezőnyben sem (sokkal) jobb a helyzet. Különösen az utóbbi időben – amikor ott is kihalnak a történeti és komparatív filológusok – világszerte egyre ritkább a népköltészet valóban történeti jellegű bemutatása. Minthogy mindezt már többször elmondtam, ezzel az általános lamentálásnak végére is értem.[2]

Ami a szó szoros értelmében vett textológiát, a 19. század óta ismertté vált magyar népköltési (folklór) alkotások szövegkezelését illeti, több mint 37 éve van erre vonatkozó, nyomtatásban hozzáférhető szabályzatunk.[3] Ezt – hol hivatkozva, hol nem – nagyjából követi a gyakorlat, és mind a közelmúltban gyűjtött, mind a korábbi forrásokból kiadott magyar folklór jelentős hányada filológiai szempontból megbízható. Ilyen szabályzattal – sajnos – kevés más európai ország büszkélkedhet. Ami pedig a „régibb" szövegeket illeti, itt a folklorisztika számára az irodalomtörténeti szövegkiadások megoldása a használható (és nem az egyébként biztosan hagyományos módon indokolt „átíró-regesztázó" magyar történeti forráskiadási gyakorlat). Ami a közelmúltban bekövetkező gyűjteseket/kiadványokat illeti, ezekben gyakran van hangzó melléklet, legtöbbször CD-lemez. Ami jó. Az is megszokott, hogy szövegeket is közölnek e kiadványok, nagyon helyesen, és a megszokott színvonalon. Ezekre meg a már említett szövegkiadási szabályzat érvényes.

Hivatkozom viszont arra a tényre, hogy időről időre irodalomtörténészeink egész természetességgel még a honfoglalás előtti korokról is kifejtik véleményüket. Toldy Ferenctől V. Kovács Sándorig és Szalay Károlyig[4] terjed (sőt itt véget sem ér) azok sora, akik Priszkosz rétor nyomán egyenesen Attilával kezdik a magyar irodalom történetét. Több „történeti" folkloristánk (csak például említem Sebestyén Gyula, Solymossy Sándor, Lükő Gábor, Vargyas Lajos, Diószegi Vilmos, Kovács Ágnes, Hoppál Mihály vagy Demény István Pál[5] nevét) pedig évezredek és tízezer kilométerek távlatába helyezi a magyar folklór (gyakran éppen a népköltészet) egyes alkotásait, tartalmi motívumokat, formai megoldásokat, szövegszerkezeti sajátosságokat. Itt voltaképpen mindegy, hogy például az égigérő fa motívuma, a „szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál" formula, az „egyszer volt, hol nem volt" mesekezdés, strófikus népdalaink ún. természeti kezdőképe vagy éppen a „halottlátó" mint specialista kerül szóba – mindezekhez nem társul a magyar és más adatok valódi történeti-filológiai vizsgálata, következésképpen textológiája sem. Viszont óceániai szerelmi dalok német fordításaira, kínai, ujgur, azerbajdzsáni,

[2] Minthogy a következőkben több témát, szerzőt, művet általában említek, csak akkor adok forráshivatkozást, ha közvetlenül utalok egy kiadványra. Egyébként a többi utalás könnyen visszakereshető az említett művekből is.

[3] VOIGT Vilmos, BALOGH Lajos, *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata,* Bp., Akadémiai, 1974 (Szerkesztési Irányelvek, 4).

[4] Elődeiből is többet felsorol SZALAY Károly, *Karikatúra és groteszk a magyar középkorban,* Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003, 17–21: „a népvándorláskor magyar komikus művészete".

[5] Tüzetes tudománytörténeti áttekintéssel: DEMÉNY István Pál, *A magyar szóbeli hősi epika,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 1997.

cseremisz és szinte tetszés szerint bárhova kapcsolható „szövegekre", az óegyiptomi vallásra hivatkoznak, természetesen igazi szövegfilológia nélkül.

Azt persze senki sem állíthatja, hogy a népköltés ne lenne huzamos múlttal rendelkező jelenség, a maga sajátos történeti fejlődésével. Noha azt mondhatjuk, magyar népmeséink, népballadáink, sok-sok népdalunk csak a 19. századtól kezdve került feljegyzésre – ám botorság volna azt hinni, hogy korábban nálunk e műfajok ismeretlenek voltak. Küllős Imola és Csörsz Rumen István ún. „közköltészeti" kiadványaiból[6] jól tudjuk, sok olyan szöveg, több műfaj és „alműfaj", amelyet eddig Erdélyi János és Kriza János gyűjteményeiből, vagyis a 19. század majdnem közepétől kezdve tudtunk adatolni, egy-két generációval korábban is ismert volt. Hogy ehhez képest még hány generációval korábban is? – ezt már szövegenként és tüzetes filológiával tudhatnánk csak eldönteni.[7]

Újabban, főként Pócs Éva jóvoltából, *ráolvasás*-szövegeink rendszerezése megtörtént, és szerencsére köztudott, hogy vannak már a 16. században leírt dokumentumok is.[8] Ezek írásbelisége persze a társadalom felső rétegére mutat és a vallásosság akkor új, modern, európai gyakorlataitól elválaszthatatlan. Az is nyilvánvaló, hogy e sokrétű hagyomány az ókortól a középkoron át az egész európai kontinensen ismert volt. És minthogy fantasztikus következtetéseket nem vontak le a kutatóink – e téren nyugodtan folytathatjuk a megismert szövegek vizsgálatát. Azt ugyan régi szövegek nélkül nem állíthatjuk, éppen melyik ráolvasást ismerték nálunk a középkorban – ám hogy lehettek ilyen szövegek, józan ésszel nem lehet tagadni.[9]

Magam két esetben is próbáltam következtetni régi (nálunk középkori) szöveghagyomány feltételezésére. Mindkét esetben olyan műfajt említettem, amelynek megléte a középkori Magyarországon „biztosra vehető".

A nemzetközi *exemplum*-katalógus, meg a hazai szerzők (mint Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát) által összeállított nagy gyűjtemények alapján immár évtizedek óta ismétlem, hogy körülbelül a főbb témák/szüzsék mintegy egyharmada – így is több száz szöveg – lehetett nálunk is ismert – legalábbis a középkor végéig.[10] És noha e létező régi

[6] *Közköltészet, 1, Mulattatók*, sajtó alá rendezte KÜLLŐS Imola, munkatárs CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (RMKT XVIII/4); *Közköltészet, 2, Társasági és lakodalmi költészet,* sajtó alá rendezte CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (RMKT XVIII/8). A harmadik kötet sajtó alatt. Általános szempontokat is felvetettem terjedelmes ismertetésemben: Ethnographia, 2009, 4. sz., 401–412.

[7] Szerencsére mindkét említett szerző általában is összefoglalta a szövegkiadás során kialakult nézeteit: KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata,* Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány); CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840,* Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).

[8] PÓCS Éva szöveggyűjteménye: *Magyar ráolvasások,* I–II, Bp., MTA Könyvtára, 1985. Antológiája: *Szem meglátott, szív megvert: Magyar ráolvasások,* Bp., Helikon, 1986 (Prométheusz Könyvek, 11).

[9] Ezzel kapcsolatos elképzeléseimet a 2007-ben Pécsett rendezett nemzetközi (*Charms, Charmers and Charming* című) konferencián fejtettem ki. *Báj-: Historical Development of 'Charm' Terminology in Hungarian* c. dolgozatom a PÓCS Éva által szerkesztett tanulmánykötetben.

[10] Frederic C. TUBACH, *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales,* Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 1969, 1981[2] (Folklore Fellows' Communications, 204). Ismertetésem: FK, 1971, 3–4. sz., 518–520.

„magyar" szövegforrások főként latin nyelvűek, azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy ezek a történetek a magyarul tudók előtt sem maradtak ismeretlenek. Példázataink középkori hátterét egyébként már Katona Lajos előtt és után is filológiailag kielégítő módon kutatták. Azt viszont további bizonyíték nélkül egyetlen exemplumról sem állíthatjuk, hogy pontosan ez forgott közszájon (sőt mi több: magyarul) a középkori Magyarországon. (A későbbi évszázadok magyar exemplum-anyagát, illetve az ennek közelében keletkezett más szövegeket – úttörő filológiai munkák ellenére – nem ismerjük ma még kellő mértékben.)

Másik példám id. Pieter Bruegel *Németalföldi közmondások* címen ismert, 1559-ben készült festménye volt, amely a nemzetközi történeti *parömiológia* mindmáig parádés témájának bizonyult.[11] A pontosabban flamand szóláshasonlatokat ábrázoló festményen körülbelül 115 szólást azonosítottak a kutatók. Minthogy a festmény korábbi, mint a magyar közmondásgyűjtemények, tanulságos volt megnézni, vajon hány képrészletet tudunk (a későbbi gyűjteményekből ismert) magyar szövegekkel összekapcsolni. Meglepő volt, hogy milyen sok esetben van magyar megfelelés. Ami nem azt jelenti, hogy közvetlenül a flamandból magyarba vagy fordítva terjedtek volna, azt azonban igen, hogy egy „1559 előtti" európai hagyományt képviselnek. Itt is azt mondhatjuk, több tucat magyar szólás vagy szóláshasonlat ábrázolását is láthatjuk a képen, ám azt nem tudjuk megmondani, ezek közül melyik volt csakugyan ismert a régi Magyarországon. E komparatív kutatás esetében szerencsés, hogy egy nem is túl nagy vidékre lokalizálható „flamand" képanyagról és magyar sztereotip szövegekről van szó. Ha mondjuk egy bécsi vagy velencei festő műve lenne a kiindulópont, arra gondolhatnánk, hogy közvetlen (szöveg szerinti vagy kép szerinti) egyezésről lenne szó: természetesen német → magyar vagy olasz → magyar irányban – és nem megfordítva. A flamand szólások és a magyar szólások viszont közvetlenül aligha hatottak egymásra. Itt az egyezésnek mélyebb okai vannak.

Egy különös körülményt most is megemlítek. A festményen a 70. ábrázolás egy „csirkét fogó" férfit mutat. Tudtommal a magyar *csirkefogó* 'gazember' szónak eddig igazán használható értelmezését nem adták, sőt e szóra sem akadunk igazán régi forrásainkban.[12] 1843-ban egy „életkép" azt írja le, hogy a Duna-parti piacon vásárolt aprójószágot ilyen „csirkefogó" viszi haza a gazdaasszonnyal együtt; *csirkelopó* formában pedig 1804-től kezdve ismerünk egy másik értelmezést – talán 'Hühnenfänger' jelentéssel, ám Pindarosz ódáinak a közismerten merészen magyarizáló Fábchich József-féle fordításában, azaz végül is nehezen ide kapcsolhatóan. (Egyébként Fábchich addig ment a magyarításban, hogy nála az *Iliász* hősei is tokaji bort isznak!) Azonban ezen írásbeli adatokkal szemben mind a köznyelvi magyar szó, mind Bruegel ábrázolása egészen más, átvitt értelmű. És jóval régibb!

[11] Lásd erről egykori dolgozatomat: VOIGT Vilmos, *Németalföldi közmondások id. Pieter Bruegel festményén: Magyar történeti folklorisztikai elemzéskísérlet,* Ethnographia, 1985, 1. sz., 59–71.

[12] A legfontosabb adatokat lásd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára,* szerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, I, 541–542.

Egyébként a nemzetközi parömiológia egyre inkább univerzális mintaként tárgyalja Bruegel festményét. Lásd például a legterjedelmesebb szakmunkát,[13] Yoko Mori könyvét, valamint tanulmányait, amelyekben az ábrázolt proverbiumokban kifejezett „kulturális miliő" fontosságát hangsúlyozza, és ilyen vonatkozásban egyes ábrázolásokat a korai japán fametszetekkel vet össze (ezt a cikkét 2003-ban közölte). Áttekintő írásában[14] a minket érdeklő „csirkefogó"-ábrázolást az 5. tematikus csoportba (a feleségek és szerepeik bemutatása a proverbiumokban) osztja. A mi később még szóba kerülő „csirkefogó"-ábrázolásunk nála a 15. számon szerepel. Yoko Mori szerint a tyúkok nevelése asszonyi feladat, és ezért a képen látható férfi (!) az egész festmény „felfordult világ"-koncepciójának jól megfelel. A képen egy férfi egy-egy tyúkot vizsgál, vajon tojósak-e. A jelenetnek a holland szótárak szerint háromféle jelentése is lehet: a) a férfi, aki minden házimunkába belekontárkodik, b) a férfi, akit az asszony minden házi munkára rákényszerít, c) a férfi, akit felesége megcsal. Az első jelentést ábrázolja egy névtelen flamand fametszet (1560 körül, Hans Liefrinck antwerpeni nyomdájából). Ezen egy férfi tyúkot szorít a melléhez és úgy menekül a házból, amelynek ajtajából a feleség szidalmakat kiált utána. A metszet felirata: „Mindenütt megvetésre kerül, ha a férfi beleavatkozik az asszonyi munkába." A metszet alatt a tanulságot egy harmincsoros vers fejti ki, amely így kezdődik: „Nem csoda, ha a tyúk kukorékol a kakas felett, az egész világ fel van fordulva…" A tyúkot fogdosó férfi több holland templom (Kempen, Aarschot, Hoogstraten stb.) felhajtható templomi ülésein faragványként *(misericordia)* is előfordul. Ezek korábbiak, mint Bruegel festménye vagy az idézett fametszet. Később, a 17. században Hendrick Bloemmaert és Jasper Isacz metszetein is látható a téma. A férfi itt a melléhez szorít egy tyúkot, a kísérő versek vagy arra utalnak, hogy a férj és feleség öregek, vagy arra, mialatt a férfi a tyúkokra ügyel, a feleség egy ifjúval enyeleg. Mori külön hangsúlyozza, hogy a viszonylag egyszerű kép (a tyúkot fogó férfi) jelentése a ránk maradt dokumentumok szerint jócskán módosult az évszázadok során. A magyar adatokból ugyanezt a megállapítást szűrhettük le.

Más esetekben viszont nem csak „következtethetünk" valamire, amire egyébként nincs írott adatunk a „régi magyar irodalom" korszakából – hanem ilyenek igenis vannak. Három ilyen műfaji példát említek. Remélem, elég frappáns következtetésekkel.

Germanistáink egy évszázada kimutatták, hogy az 1629-ben Lőcsén kinyomtatott *Mesés könyvecske*[15] a közismert népszerű német *rejtvény*-gyűjtemény, a körülbelül 1505-ben összeállított *Strassburger Rätselbuch* egy rövidített, minden valószínűség szerint nyomtatott változatából készült.[16] Itt nem kell rafinált módon keresgélni a magyar szö-

[13] Yoko MORI, *Brygeru no Kotowaza no Sekai* [Bruegel proverbium-világa], Tokyo, Hakuoshya, 1992, 670 + xxvii lap, 652 kép.

[14] UŐ, *„She Hangs the Blue Cloak Over Her Husband": The World of Human Follies in Proverbial Art = The Netherlandish Proverbs: An International Symposium on the Pieter Brueg(h)els,* ed. Wolfgang MIEDER, Burlington, Vermont, The University of Vermont, 2004, 71–101, különösen 91–95.

[15] Lásd hasonmás kiadásomat: *Meſęs Könyvecske,* sajtó alá rendezte VOIGT Vilmos, (Bp.), Agrárinformációs Vállalat, 1989.

[16] Lásd legutóbb: Vilmos VOIGT, *Mesés könyvecske (Märchenbüchlein, 1629): Eine ungarische Fassung des Strassburger Rätselbuchs (1505) = Fortunatus, Melusine, Genovefa: Internationale Erzählstoffe in der*

vegek megfelelőit – ezek ott vannak a német kiadványokban. Azt viszont nem olyan egyszerű megmondani, melyik magyar „szöveget" tarthatjuk folklór jellegűnek, sőt akár 1629 előttinek a magyarban. Feltűnő viszont az, hogy a magyar szövegek egy része máig találóskérdés nálunk, más része pedig ismert lehetett a tudáspróbák, katekizálás, tréfás kérdések, később akár a viccek stb. között. Pl. már a magyar kötetben is megvan a „mi a különbség" felhívó kérdés. Mind a német, mind a magyar kiadványokban sok a körmönfont szöveg, amelyek aligha folklór jellegűek. Máskor a műfaji hovatartozás eldöntése sem egyszerű.

A 7. „könyv" *(Von Fischen / Az halakról)* második példája ez: „Egy Vendég jöve egy vendég fogadó házban, és az ház az ablakon ki esett, és az gazda vendégül marada? – Vendég az két köz avagy háló, a vizben jő, az a vendég fogadó ház, az két közön avagy hálón, ki esik az lyukatskákon, és az hal meg marad, és az gazda az hálóban". Bizony ez a „Kiment a ház az ablakon, benne maradt a vénasszony" közismert rejtvénye – amelyet nálunk szokás honfoglalás előtti, meg finnugor szövegnek tekinteni. Sajnos, a nemzetközi folklorisztika adatainak ismerete nélkül.[17] Például csakugyan megvan kétféle finn verzióban is a „háló és hal" megfogalmazás.[18] Első feljegyzése 1852-ből ismert: „Vendég jön a házikóba, házikó ki(megy) az ablakon, a család férfija a vendég gyomrába (megy)". Mielőtt a „vendég/idegen", „vénasszony/család férfija" fordulatok azonosságán meg eltérésein elmélkednénk, megemlítem, hogy a fentieken kívül észt, lett, orosz, finnországi svéd és angol változatokat is adatoltak a finn példa közlői. Ami a magyar megoldás 1629 előttre feltételezéséhez jó érv – ám végül mégsem tudjuk megállapítani, mi voltaképpen a négy világtáj melyik irányából hallottuk először e szembeötlő találóskérdést. Aminek persze nincs semmilyen mitikus vagy népdalpoétikus vonatkozása, ahogy legutóbb is neves költőnk neves irodalomtörténész segítője népszerűsítette.

Vagyis egy-egy szóbeli rejtvény vizsgálata (is) szakértelmet igényel. Egy biztos: nem a *Mesés könyvecske,* sőt még csak nem is a *Strassburger Rätselbuch* e szellemes „hal–háló" rejtvény első/végső forrása!

Az utóbbi évtizedek legnagyobb meglepetése történeti folklorisztikánkban szintén a *szóbeli rejtvények* műfaját érinti, és elsősorban éppen műfajelméleti vonatkozásban. A „meglepetés" szó számomra nem is pontos jellemző. Ugyanis hovatovább fél évszázada mondom, szóbeli rejtvényeink rendszerezése a nyitja e műfaj történeti-folklorisztikai értelmezésének. Köztudott, hogy a rejtvény műfaja a világ minden kultúrájában és ezek minden korszakában ismert. Ezért igen könnyű e műfajjal kapcsolatban összehasonlító vizsgálatokat elkezdeni. És igen nehéz az ilyen kutatások révén általánosan vagy igen

deutschen und ungarischen Literatur der frühen Neuzeit, Hrsg. Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS, Bern, Peter Lang, 2010, 495–505.

[17] Lásd például KOVÁCS Sándor Iván, *„Három verébnek hat szöme…" Az ősköltészet-törmelékhegy megbolygatása* = K. S. I., *Vágy és emlékezet: Kalauzolás felföldi írókhoz és „Kárpát szent bércére". Tanulmányok, esszék,* Bp.–Miskolc–Dunaszerdahely, Széphalom Könyvműhely–Felsőmagyarország Kiadó–Nap Kiadó, 1996, 9–17, főként 10–17. A cikk előző változatait 1979-ből és 1982-ből datálja a szerző.

[18] *Arvoitukset – Finnish Riddles,* toimittaneet/edited by Leea VIRTANEN, Annikki KAIVOLA-BREGENHØJ, Aarre NYMAN, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Finnish Literature Society, 1977 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 330).

konkrétan érvényes megállapításokhoz eljutni. A közelmúlt nemzetközi folklorisztikája Archer Taylor kiadványait követve szokta közzétenni a találóskérdés-gyűjteményeket. Ez praktikus szempontból jó. Ám azzal nem mondunk sokat, ha például a lóra, a kutyára, a Napra és Holdra vonatkozó találósokat egymás után felsoroljuk. Az 1960-as években bizonyos strukturális szövegmodelleket is létrehoztak (nemcsak Alan Dundes és Robert Georges, hanem G. L. Permjakov, Tzvetan Todorov, Annikki Kaivola-Bregenhøj, Galit Hasan-Rokem, A. N. Zsurinszkij és mások is). Ezek néhány gondolatát még magyar kutatók is hasznosították. Ám ezek olyan általános felismerések voltak, mint az, hogy vannak „nem-ellentétes" és „ellentétes", meg „metaforikus" és „szó szerint veendő" rejtvények. Ezekből valódi szövegtörténeti tanulságokat nemcsak nálunk, másutt sem vontak le.

Évtizedek óta javasoltam, hogy magyar szöveganyag elrendezéséhez használjuk Robert Lehmann-Nitsche rendszerét, amelyet az *Adivinanzas rioplatenses* (Buenos Aires, 1911) című könyvében közölt. Ebben a kiadványban a szerző a 20. század elején Argentínában gyűjtött spanyol nyelvű találós kérdéseket nem a „megoldások" tematikus szótára, hanem a megfejtések és a szövegek közötti tipikus kapcsolatok (akár azt is mondhatnánk: „algoritmusok") szerint csoportosította. A természettudományi (és német) precizitással készült munka XVI fő csoportot, ezeken belül sok további csoportot különböztet meg. Vargha Katalin doktori értekezése[19] nagy szöveganyagot csoportosító antológia. Az 1856 és 1924 között nyomtatásban megjelent magyar találóskérdéseket közli. Ez 3899 szövegszámot ad, pontosabban ennél némileg kevesebbet lehet számítani, mivel a szinte szó szerinti egyezéseket is külön számozta. És néhány számot „üresen hagyott" Vargha Katalin, későbbi szövegek beillesztésére is gondolva. Hangsúlyozom, egy hiteles forrásanyag összes szövegét közölte. És azt is mondhatjuk, voltaképpen ez reprezentáns, klasszikus anyaga a magyar szóbeli rejtvényeknek. (Ugyanakkor néhány újabb, irodalmi megoldás itt nem szerepel, és a figyelembe vett források nem tértek ki a *rébuszra* vagy ehhez hasonló adatokra sem.)

Már ez az igazán precíz, adatolt anyagközlés is minden elismerést megérdemel! Ám most jön a „meglepetés". A magyar szövegek *kivétel nélkül* beilleszthetők voltak Lehmann-Nitsche argentin rendszerébe. Már őt is érdekelte az a probléma, vajon „rendszere" mennyire nemzetközi. Ám maga csak kevés mecklenburgi német és kurlandi lett találóssal vetette össze argentin példáit. Megegyezést így is talált. Ám most a „teljes" argentin és a „teljes" magyar szöveganyag vethető össze. Az „egyezést" a következőképpen magyarázhatjuk. Mivel kizárt, hogy „közvetlen" *(genetikus)* kapcsolatokra gondolhatunk – például úgy, hogy egyazon nyomtatott forrásból lennének eredeztethetők a különféle találósok –, az a tanulság vonható le, hogy a 20. század eleji „argentin" találósok rendszere „még" Európában alakult ki. A „magyar" találósok rendszere pedig „már" európai. Magyar szempontból biztos, hogy ez a rendszer nem 1856-ban alakult ki. Sokkal régibb. És minthogy nem egy-egy szöveg feltehető régiségéről van szó, hanem a

[19] Nyomtatásban: *Magyar találós kérdések: 19. századi szövegek antológiája,* összeállította VARGHA Katalin, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2010.

furfangos kérdések és a helyes válaszok közti „algoritmusokról", itt a műfajt tudjuk időben jóval inkább visszafelé datálni. Tetszés szerint régre. Noha biztosan nem az (egyébként közismert) mezopotámiai vagy a csakugyan meglevő szibériai rejtvények adják a magyar találósok történeti előzményét – az a tény, hogy ez az („argentin–magyar") összekapcsoló rendszer egészen a részletekig érvényes, lehetővé teszi, hogy a régi magyar irodalom kutatói is használhassák e szövegek egészét.

Ismétlem: itt sem az egyes szövegek régre datálása a fontos. Ezek olykor nehezen, máskor primitív módon is elképzelhetők. A „Ki tesz több lármát a templomban, mint egy asszony? – Két asszony" (Vargha: 3032–3033. példa) nálunk legfeljebb a „templom" szó segítségével „datálható". A „Hágcsón hágtam, lépcsőn léptem, Arany gyűrűm elejtettem, Hold letette, Nap felvette, Kebelébe eresztette – Harmat" (Vargha 824. példa, 1858-ból adatolva) ebben a versbe szedett formában nyilván átalakított szöveg. Ám a megoldás, a Nap és a Hold említése világszerte ismert, igen régi. (Ezt már a hagyományos enigmisztika is kimutatta.) A „hágcsón" és „lépcsőn" járás más magyar találóskérdésben is olvasható. És mint közismert, ez az Erdélyi Zsuzsanna által közzétett „archaikus népi imák" egyik legismertebb fordulata.[20] Még tanulságosabb, hogy a sztereotip kezdés másként is meg van fogalmazva: „Gyepen mentem, gyepen jöttem, aranygyűrűm elvesztettem…" (Vargha gyűjteményében a 827. példa, több változatban.) Azt bízvást állíthatjuk, hogy az ilyen „poláris tevékenységre utaló ismétlő" formula nálunk is igazán régi, hasonló példáit több régi műfajunkból idézhetjük. Még azt is sejthetjük, hogyan került az „aranygyűrű" a szövegbe. Ám magam csak a harmat csillogására tudok itt gondolni, és azt is észrevételezem, hogy a „gyepen" inkább „tipikus" a harmat, mint a „hágcsón, lépcsőn". Egyszóval – ha találósaink műfaját egészében réginek deklaráljuk, egyszerre reálissá válik a szövegek egyes változatainak vagy ezek részeinek is a régiségből értelmezése.

Másik műfaji példám külön előadást érdemelne. Éppen ezért csak röviden említem. Köztudott, hogy *proverbiumaink* klasszikus gyűjteménye Baranyai Decsi 1598-as *Adagiorum…* könyve. Ez az erasmusi parömiológia oktatási célból készített magyar válogatása. Az 1998-as jubileumi évben rangos nemzetközi kongresszuson mutattuk be összefüggéseit a régi magyar szólásokkal, illetve a kor európai parömiológiájával.[21] Már ekkor is készült Paczolay Gyula „kritikai kiadása", amelyet mostanra gyakorlatilag teljesen befejezett. Paczolay tüzetesen megvizsgálta Baranyai Decsi kevesebb (!) mint 5000 szövegének típusait (ugyanis az 1598-as könyvben kevesebb az igazi közmondás, több a szólás vagy annak töredéke, szóláshasonlat vagy annak töredéke, képes kifejezés vagy annak töredéke, szószerkezet vagy annak töredéke stb.). Ezeket külön-külön csoportosí-

[20] Lásd először könyvalakban: ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok,* Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976. Éppen a címadó szöveggel foglalkoztam az Erdélyi Zsuzsanna új kötetét bemutató konferencián (sajtó alatt).

[21] Hasonmás kiadása: *Adagiorvm græcolatinovngaricorvm Chiliades quinque … Ioannis DECII BAROVII,* szerk. ERDŐDI József, MOLNÁR József, Bp., ELTE BTK, 1978 (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium, 5). Az ülésszak kiadványa: *„Igniculi sapientiae": János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998,* szerk. BARNA Gábor, STEMMLER Ágnes, VOIGT Vilmos. Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2004.

totta és tárgyalja. Azon kívül *minden egyes* szöveg magyar előzményeit (pár tucat esetben vannak ilyen adataink) tárgyalja – és minden fellelhető későbbi magyar variánst felsorol, egészen napjainkig. Négyszáz esztendő magyar történeti parömiológiája ott van a jegyzetekben. Még a kutatóintézeti, tervmunkára, ma pályázati munkára építő nemzetközi parömiológiából sem ismerek hasonlóan teljes és precíz közmondás-történeti munkát.

Ki kell adni a „régi magyar" filológia és textológia e remekét! A megjelenés után pedig új korszaka nyílhat történeti parömiológiánknak.[22] E kritikai kiadásban nem az az új eredmény, hogy megtudjuk, régen (sőt annál régebben is) százszámra, akár ezerszámra voltak közmondásaink. Ezt mindig is tudtuk. Sokkal inkább a Baranyai Decsitől napjainkig ívelő szövegalakulás bemutatása az, ami más, hasonló jelenségek változásainak értelmezéséhez is hozzásegíthet. Ami pedig a Baranyai Decsi adta magyar megfelelőket illeti, gyűjteménye gyakorlati oktatási segédeszköznek készült: a latin (görög) és magyar szövegek műveltségi tényekre hivatkoztak, és a bármelyik irányban elvégzett fordításhoz is gyakorlati segítséget kívántak adni. Régi magyar irodalomtörténeti, nyelvtörténeti, művelődéstörténeti fontosságuk egyaránt nyilvánvaló.

Záró példám is közismert. Erdélyi Zsuzsanna immár 35 éve folyamatosan bővíti „archaikus népi ima"-archívumát (amelyet élő adatközlőktől gyűjtött), és jelenteti meg ennek antológiáit, nemzetközi szövegpárhuzamok gyűjteményeit. Példájára sok kutató foglalkozott e témával vagy az érintkező jelenségekkel. Ritkábban az ilyen magyar szövegek csoportosítása, értelmezése is bekövetkezett. Itt csak Pócs Éva, Tánczos Vilmos és Schilling István könyveire hivatkozom. Mind Erdélyi Zsuzsanna, mind ők szinte axiómaként említik, hogy e szövegek nálunk középkori eredetűek. Ugyanakkor tudjuk, hogy a régi írásokban ránk maradt ráolvasások, imák, óvó és védő formulák, szövegamulettek stb. száma nem végtelen, és még a szó szoros értelmében vett imák esetében is végül is igen kevés ilyen jellegű régi szöveget sikerült találni. A középkori európai benedikciók (és a mellettük biztosan meglevő maledikciók) közvetlen szövegpárhuzamait egyelőre inkább feltételezték, mint tüzetesen bizonyították. A 20. században gyűjtött szövegek a magyar folkloristák szokott vélekedése szerint a 19. századig biztosan visszavezethetők. Különösen az egyházi tilalmak, meg ugyanakkor az egyházi oda-nem-figyelés következtében ez a hagyomány megmaradt a szóbeliség, a privát áhítat keretében. Már az archaikus imák tudományos közönség előtt zajló első bemutatói óta az archaikus nyelvi formák, bizonyos témák, képek, liturgiai gyakorlat figyelembevételével e szövegek „középkorinak" nevezése általánossá vált.

Ez az automatikus datálás azonban két szempontból is korrekcióra szorul.

Egyrészt, ha – mondjuk – a torokfájás elleni ima (Erdélyi, 1976: 2. szöveg) 1971-ben gyűjtött szóbeli változatában szereplő „Béka ekéje, Gyík üstöke, Kígyó ostora" kitételhez idézhetjük az 1516 körülre datált „szelestei ráolvasás" sorait: „Béka vala ekéje, Kígyó vala ostora" – és ily módon legalább 450 éves magyar nyelvi szöveghagyományt tételezhetünk fel –, egy 1975-ben Bükkaranyoson Bari Károly által feljegyzett igen szép

[22] Néhány ilyen kérdést áttekintettem: VOIGT Vilmos, *A magyar proverbiumok legrégibb rétegei = Bibliotheca et universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére,* szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 173–192.

„Karácsonyi" ének[23] szövegét (ebben mondjuk a következő strófát: „Sama le tu Marja sama le pe tute taj ke o muro dad baro posotari" – „Vigyázz magadra, Mária, Vigyázz magadra! Mert az én apám Nagy zsebmetsző cigány") automatikusan nem tarthatjuk ugyanígy fél évezreddel korábbinak!

Másrészt viszont más szövegrészek sokkal régebbiek, mint akár a magyar középkor. A „lábfájásra" 1975-ben elmondott imában (Erdélyi 1976: 9. szöveg) a „Hus hushoz, Vér vérhez, Csont csonthoz, In inhez Forrjon vissza" köztudottan már az ún. II. merseburgi ráolvasásból (feljegyzése a 8. századra datálható) ismert. Maga Erdélyi Zsuzsanna „1200 éves szöveg"-nek nevezi.

Mindkét esetben a szövegfilológiai probléma az: mikorra is tudjuk „visszadatálni" az 1970-es években gyűjtött magyar változatokat? Az eddigi kutatás inkább csak általában beszélt a szövegek „archaikus" voltáról. Különösen akkor, ha ismerjük a nemzetközi párhuzamokat, szinte lehetetlen a „pontos" datálás: hol régebbinek, hol újabbnak véljük a nemzetközi adatok alapján a magyar szövegeket, mint ami a csak „magyar valóság" alapján kikövetkeztetett „dátum" lehet. És, ismétlem – az egyik szövegre érvényes datálás nem vihető át automatikusan a másik szövegre.

Persze a mágikus szöveg, ráolvasás, ima, bibliai apokrif mind régi műfajok, és magyarul is sok évszázada megjelentek. És még az sincs kizárva, hogy valamilyen váratlan felfedezés következtében hirtelen sokkal többet tudunk meg ilyen szövegek történetiségéről.

Persze mind az irodalmi, mind a folklór műfajoknak megvan a maguk történetisége. Amely hasonlít is egymásra, különbözik is egymástól. Mindkét esetben igen célszerű a műfajokat sajátosságaikban vizsgálni, ám meg nem feledkezve a műfajok rendszereiről – pontosabban hierarchiájáról,[24] mivel a műfajok nem egyenlő rangon állnak és nem egyformán befolyásolják egymást. Például a találóskérdés befolyásolja a későbbi viccet, ám fordítva és a történelemben visszafelé ez gyakorlatilag kimutathatatlan. A történeti elbeszélések befolyásolják a proverbiumokat (nemcsak a szállóigék esetében), de visszafelé ez a folyamat nem erőteljes. Nálunk a lírai dal és a ballada strófaszerkezete a népköltészetben azonos, és (gyakorlatilag) nincs külön ballada-dallamunk. Ám a cselekmény bonyolításában, a jellemzésben, a párhuzamosság megnyilvánulásaiban nincs szimmetria vagy egyenértékű cserebere. Amikor összevetettük egymással, milyen jellegűek a nevek a mesékben, balladákban, közmondásokban, archaikus imákban – a különbség feltűnő volt.[25] Történeti folklorisztikánk a műfajok történeti folklorisztikája.[26]

[23] Lásd: ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok,* harmadik, bővített kiadás. Az ének a 244. számú, a 730–735. lapokon.

[24] A „műfajhierarchia" kérdésével már igen régóta foglalkoztam. Lásd például könyvemben: *A folklór alkotások elemzése,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, különösen: 105–134.

[25] Lásd WOLOSZ Robert, *Tulajdonnevek a magyar balladákban, gyermekmondókákban és archaikus imákban,* Bp., ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport, 1993 (Magyar Névtani Dolgozatok, 117); Uő, *Tulajdonnevek a magyar közmondásokban,* Bp., ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport, 1994 (Magyar Névtani Dolgozatok, 125).

[26] Noha e dolgozatban nem a magam műveinek népszerűsítése volt a célom, meg kell említenem, hogy három tanulmánykötetem alcíme „történeti folklorisztikai tanulmányok", és ennek megfelelően ezekben több

Összefoglalásként – más témákat, részlettanulmányokat most nem is említve – örömmel állapíthatjuk meg, hogy az említett fontos műfajok kutatásában Magyarországon szinte „áttörés" következett be az utóbbi évtizedekben. Szerencsére a bemutatott szövegeket műfajilag elég jó, sajátos textológiával kezelték. Általában a variálódás textológiája is jól megfigyelhető bennük. Noha a mottóban szereplő Kálnoky-idézet igen találó, ám csak egyik oldala az éremnek.

Az ilyen, közvetlenül textológiai problémákra azonban most nem volt időm részletesen kitérni. (A forma kérdéseire sem tértem ki, noha néhány problémát – rímelés, „alliteráció" – dolgozataimban[27] külön is tárgyaltam.)

Annyit mégis megállapíthatunk, hogy folkloristáink közül többen értenek a szövegkiadáshoz, egyesek pedig a régebbi szövegek kiadásához is. Viszont a modernebb textológiai eljárásokat ők sem (!) alkalmazzák, noha erre vonatkozólag születtek javaslatok. A legfontosabb, hogy „hiteles" szövegeket gyűjtsenek és közöljenek a folkloristák. Ne ők erőszakoljanak ki valamilyen hipotézishez kedvező választ, ne mondassák fel az adatközlőkkel az egykori földrajzórák és történelemórák emlékmorzsáit – valódi mondának nevezve ezeket. Ami pedig az újabb műfajokat illeti, a vicc, a városi rémtörténet vagy az SMS-„folklór" – nem is mindenki nevezi ezeket folklórnak – esetében sajátos textológiai problémák jelentkeztek. A folklór másodlagos felhasználása (a *folklorizmus*) elég jól ismert a magyar folklórban is. Ennek megfelelően kell az ilyen textológiát is működtetni. Ami az új, extrém, egyedi alkotásokat illeti, nemcsak ma bukkannak fel „egyéniségek" a „nép" között – hanem ez mindig így volt. Nincs is ellenvetésem az ellen, hogy ilyesmi is akár nyomtatásban (vagy a világhálón, a blogokon stb.) közismertté váljon. Sőt, éppen ellenkezőleg! Meg kell becsülni az ilyen „népi írók" vagy akár „krónika-írók" tevékenységét is. Biztosak lehetünk abban, hogy elődeik évszázadokkal, akár évezredekkel előbb is éltek. Ám ezeket az egyéniségeket mégsem szabad azonosítani a kollektív jellegű műfajok hagyományos előadóival. Az írásbeliség–szóbeliség összefüggése nem okozott gondot folkloristáinknak. Ám itt is ügyelni kell a minősítésre: a szó szerint felmondott lakodalmi köszöntő, a füzetből énekelt búcsús ének, a kántorok

olyan műfajról írok, amelyek történetét, szövegeit a régi magyar irodalom korszakáig kísérhettem vissza. Lásd: *Világnak kezdetétől fogva,* Bp., Universitas Könyvkiadó, 2000; *A folklórtól a folklorizmusig,* Bp., Universitas Könyvkiadó, 2001; *Magyar, magyarországi és nemzetközi,* Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004 (ebben van a három kötet egyesített névmutatója). Az azóta eltelt évek dolgozataiból akár további kötetek is készülhetnének. Egy másik kötet a mesével kapcsolatos írásaim egy részét gyűjtötte egybe: *Meseszó: Tanulmányok mesékről és mesekutatásról,* Bp., MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2007–2009 (Szövegek és Elemzések, 2). A magyar strófikus líra kibontakozásáról írott dolgozataimban elég távoli (komparatív és interdiszciplináris) összefüggésekre is próbáltam rámutatni. Ezek összegezése: VOIGT Vilmos, *Negyvenöt év a szerelem kertjében: Összegyűjtött tanulmányok,* Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2006. Sajnos csak virtuálisan jelent meg, a valóságban a mai napig sem. Kár.

[27] VOIGT Vilmos, *Rímek és „rímek" a magyar folklórban = Az idő rostájában: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára,* szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, Bp., L'Harmattan, 2004, III, 205–217; UŐ, *Balassi Bálint rímei,* Hungarológiai Közlemények, 36(2005)/1, 24–50; UŐ, *Around Analysis and Hypothesis of Hungarian Alliteration = Alliteration in Culture,* ed. Jonathan ROPER, London, Palmgrave Macmillan, 2011, 180–194.

által személyesre szabott halotti búcsúztató mind értékes jelenség a folklorista számára. Ám nem azonos a szóbeliséggel. És a saját textológiája szerint kell kezelni.

A folklór textológia[28] világszerte jól működő eljárásai vonatkoznak a közölt szövegek sorrendjére, elrendezésükre, a szövegekhez fűzött közvetlen és tágabb távlatú kommentárokra. Ilyen jellegű szöveggondozás nélkül nem beszélhetünk folklór textológiáról. Noha a gyűjtéstől a közlésig általában jó a magyar folklór textológia gyakorlata, ám a jegyzetek és kommentárok sokkal alaposabbak, nemzetközi távlatokra is kiterjedők lehetnének. És nálunk sincs megoldva a folklór szövegek (magyarról vagy magyarra) fordításának textológiája. Ebben azonban nem vagyunk egyedül…

Visszatérve a régi magyar irodalom felségterületére – érdekes, hogy nem irodalomtörténészek, hanem folkloristák révén következett be a fentebb bemutatott „áttörés". (Míg pár évtizeddel korábban, a kéziratos énekköltészet, a régi egyházi énekeskönyvek vagy az iskolai színjátszáshoz kapcsolódó szövegek, sőt további műfajok esetében irodalomtörténészeké volt a kezdeményezés és a vezető szerep. Most is szükség lenne munkájukra, legalább együttműködésükre.)

Dolgozatom címében a „problémák" szerepelnek, ám beszámolóm inkább eredményekről és további kutatási lehetőségekről szólt. Természetesen vannak „problémák" is, elsősorban az adatok, főleg a komparatív adatok nem ismerése, illetve a módszertani kérdések végiggondolásának hiánya miatt.

[28] E témából 2003-ban szimpóziumot (társ)szerveztünk, ahol magam is előadtam elképzeléseimet: VOIGT Vilmos, *A folklór textológia új távlatai (nálunk) = Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései,* szerk. BARNA Gábor, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2003 (Folklorisztikai Olvasmányok, 3), 7–20. Irodalomtudományi szempontból készült áttekintés: VOIGT Vilmos, *A magyar folklór textológia helyzete és új távlatai,* It, 85(2004), 356–366.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

KISBOLYGÓK NAGY BOLYGÁSA
(A 18. századi magyar közköltészet kritikai kiadásáról)*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Klaniczay Tibor hajdani szándékát valóra váltva, Bíró Ferenc kezdeményezésére 1994-től új alsorozat indult a *Régi magyar költők tára* 18. századi sorozatában. Célja a korabeli közköltészet kritikai igényű kiadása; e munkálatokban a kezdetektől részt veszek Küllős Imola szerzőtársaként. Az öt kötetre tervezett sorozat első darabja *(Mulattatók)* 2000-ben látott napvilágot, a második *(Társasági és lakodalmi költészet)* 2006-ban, a harmadik *(Társadalmi költészet)* szerkesztése pedig 2012 tavaszán zárul le. A 4. kötetben az alkalmi (főként kalendáris ünnepekre szolgáló) költészetet adjuk majd közre, az 5., várhatóan igen terjedelmes *tomus*ban pedig az anonim szerelmi lírát.

A kötetenként legalább 2–300 szövegcsaládot – „takarásban" 7–800 változatot – bemutató vállalkozás egyszerre kíván megfelelni az irodalomtörténet és a történeti folklorisztika szempontjainak. Emiatt saját kiadási elveket dolgoztunk ki, hogy valamelyest áttekinthetővé tegyük a hatalmas és minden ízében variábilis szöveghalmazt. Korlátainkkal tisztában vagyunk: minden igyekezetünk dacára sem tudjuk feltárni az összes szöveget, s nem lehetünk teljesen egységesek a közreadás tekintetében, sőt még az időhatárok meghúzásában sem.

Fontos és megtisztelő, hogy a régi magyar irodalom kutatóinak fórumán összegezhettem tapasztalatainkat, s legalább az ellentmondásokat megoszthattam a szakmai közönséggel. 2004-ben az Irodalomtörténet textológiai számában már feltártuk akkor ismert gondjaink többségét.[1] Kötetenként viszont új szempontok kerülnek előtérbe, mivel a közköltészet műfajcsoportonként egészen eltérő módon variálódott, vált közkinccsé és új egyedi alkotások forrásává. A *Mulattatók* anyagát zárt alműfajokba rendezhető, viszonylag kevéssé kontaminálódó csúfolók, tréfás és hazugságversek alkották. A *Társasági és lakodalmi költészet* áttekintése is problémamentes volt. Magyar bordalok és mulatónóták ugyanis nem maradtak ránk a 17. századból; többségük csak a latin és nyugat-európai diákfolklór hatására, a 18. század második felében gyökerezett meg hazánkban. A 18. századi lakodalmi poézis ugyancsak karakteresen elkülönül az előzményektől. A *Társa-*

* Tanulmányom az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült. – Köszönöm előzetes olvasóm, Debreczeni Attila, valamint állandó szerzőtársam, Küllős Imola segítségét, akivel számos, itt leírt gondolatot közös munkánk másfél évtizede alatt érleltünk. Szeretettel emlékezünk a 2. kötet hajdani lektorára, Kerényi Ferencre (1944–2008), aki bizalmat szavazott munkánknak, s sokat bátorított. Minden eredmény, amely itt olvasható, rá is emlékezteti a szerzőt és az olvasót. Ugyancsak nagy köszönet illeti Stoll Bélát (1928–2011), aki az 1. kötet előmunkálataiban és lektorálásában volt segítőnk és szigorú lektorunk. Neki köszönhetjük, hogy néhány kísérleti tévutat szerencsésen elkerültünk már a munkafolyamat első éveiben.

[1] A tematikus folyóiratszám szerzői közé ugyancsak Kerényi Ferenc kért fel minket. Az ott olvasható egyéb tanulmányok ránk vonatkoztatható állításaira itt tudok majd reflektálni.

dalmi költészet munkacímű 3. kötetnél viszont sokszor szembe kell néznünk az 1650 utáni magyar kéziratos hagyomány továbbélő elemeivel. A sorozat alapvető szempontjain túl ezért most a 3. kötet néhány speciális kérdéséről lesz szó.

1. „Sic itur ad asteroidas"

Az U alakú cső metaforája,[2] ha sarkítva is, de elég tömören kifejezi azt, hogy mely szövegegyüttes lesz vizsgálatunk tárgya: *többnyire variánsokban élő, írásban is terjedő, anonim versanyag, amely az oralitás és a szerzőközpontú, modern értelemben vett irodalom között helyezkedett el.* Elhatárolása azonban szinte lehetetlen, hiszen a közköltészet – közvetítő, „köztes" helyzetéből adódóan – ugyanúgy érintkezett a szépirodalom előzményeivel, mint a szájhagyományozó paraszti és értelmiségi folklórral. Köteteinkben a bizonytalanító adatok miatt a mindenképp ide tartozó, névtelen alkotásokon túl helyet kap néhány gazdátlan invariáns is, amelyek közköltészeti szöveg- és témabázison nyugszanak, és nem ismerjük a szerzőjüket (topogenetikus rokonok). Bármikor előkerülhet viszont egy-egy alkotás eredeti költője, tehát ezek a szövegek a közlekedőedény másik szárába sorolódhatnak át. Mentségünkre szóljon, hogy a kétséget kizáróan szerzőhöz köthető művek némelyike legalább annyira popularizálódott és variálódott, mint a névtelen szövegek, tehát ilyen alapon nehezen különíthetnénk el őket. Másrészt óhatatlanul kiadunk a szóbeliségből csak alkalmilag kilépett, talán valóban paraszti eredetű dalokat is – ám inkább ezt a túlzást kövessük el, mintsem ezek kimaradjanak a kutatásból. A közköltészetben ugyanis minden *nyílt szöveg*gé alakul, függetlenül attól, hogy variálódása írásos hordozókon megy-e végbe, avagy inkább a szájhagyományban folyik, akár paraszti, akár értelmiségi közösségekben.[3]

A kötetek főszövegeit (a Textológiai Munkabizottság hajdani jóváhagyásával) *modern átírás*ban közöljük, hiszen a több száz forrás teljesen eltérő műveltségű és anyanyelvű lejegyzőtől származik, s helyesírásuk csupán járulékos érdekesség a szövegekhez képest. A változatok többségét viszont teljes szöveggel, betűhíven is archiváljuk. A törekvés nem új keletű: már Stoll Béla utalt rá ironikus megjegyzései között, hogy a betű-

[2] Bővebben: *Közköltészet, 1, Mulattatók,* s. a. r. KÜLLŐS Imola, munkatárs CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (RMKT XVIII/4), 24–25. Kibővítve: KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata,* Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány), 20–21. és másutt is. A tágabb közköltészeti tartományról (amelybe a popularizálódott, ezért néha jelentős variálódáson átesett szerzői alkotások is beletartoznak), különösen néhány textológiai fő tendenciáról bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840,* Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).

[3] Emiatt nem lehet perdöntő az sem, ha egyes szövegeknek viszonylag gazdag a népköltési variantúrája: ez számos tényező összjátéka lehet, nem ritkán pedig nyomtatott háttér, megerősítés kellett hozzá. A *Bárcsak esne, bárcsak fújna* egyébként népiesnek tűnő szövegtípusa például szinte egyáltalán nem maradt ránk recens népi gyűjtésekben. *Közköltészet, 2, Társasági és lakodalmi költészet,* s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (RMKT XVIII/8), 526 (a 41. sz. jegyzeteiben).

hív kiadás valójában megkerüli az értelmezés problémáját.[4] 2004. évi cikkében Orlovszky Géza szintén a régi magyar szövegek betűhív közlése elleni érvek közé sorolja, hogy gyakran másolatok másolatának betűhívségét gondozzuk sok fölösleges energiával.[5] Ugyanő hangsúlyozza – autográf forrás híján – a szerzőhöz közeli, vagyis *autoritív* források szerepét. A közköltészetben valójában minden lejegyzés autoritív, hiszen *tulajdonlott*, saját igények és tudás szerint formált szövegeket juttatnak el hozzánk – néha minimalista, néha maximalista lejegyzői tudatossággal. Hogy létezhet-e kritikai kiadásuk, arról 2004-ben ekképp írtunk: „A kritikai kiadás fogalma […] szükségképp ambivalens. […] a szövegcsalád kiadása – épp mezőösszefüggései miatt – sosem lehet *kritikai,* csupán a kölcsönhatások (100%-ot sosem elérő) egyensúlyát, állandóan bővülő repertoárú, *kontrasztív rendszer*ét tükrözheti. Több azonos minőségű szöveg *mozgásteré*t kell tehát meghatároznunk, egyben a legtágabb kiépülési és variálódási tartomány határait meghúzni."[6]

Ezt az állítást két újabb csavarral bonyolíthatjuk. Egyrészt egy közköltészeti szövegnek talán nincs is más kiadása, csak kritikai, hiszen a korabeli feljegyzés már önmagában az volt: ha úgy tetszik, egyéni textológiai-hagyománytudati állásfoglalás, egy kritikatörténeti pont a szöveg életéből, a szerzőtől mentes(ült) variálódás egy-egy lenyomata. Ha elég dinamikus szövegéletrajzot adunk, a később előkerülő variánsok is beleillenek majd. Folyamatot, mozgásteret kell ábrázolnunk, nem lezárt rendszert – akkor sem, ha a rendelkezésünkre álló szövegek csupán állóképek ebből a folyamatrajzból, s néha igen távol esnek egymástól térben vagy időben. A közreadott főszövegek szükségképp szubjektív mérföldkövei ennek, ám ha jól választjuk ki őket, jelzik az utak irányait.

Másrészt olyan dalok esetében, amelyek átalakulásait a mai szájhagyományig nyomon követjük, ne röstelljük, hogy olyasmiről tudósítunk, aminek mi is részesei vagy legalább tanúi vagyunk. A hagyománytisztelet, pontosabban a hagyományhoz kötődés sosem jelentette a szöveg változtathatatlanságát, inkább a használatára és őrzésére, elevenen tartására vonatkozó késztetést. Megismétlem, a közköltészet világában a legkultikusabb ének is nyílt szöveg: a hagyományban élő jelen idejű éneklő, az épp aktuális „szöveggazda" tulajdona.

A fentiek miatt a *főszöveg/variáns* reláció a legkényesebb, aligha életszerű eleme a rendszernek. 2004-ben is hangsúlyoztuk, hogy a telítettség félrevezető lehet, s nem okvetlenül a leghosszabb változat a „legjobb", hiszen a közhasználatban gyakorta a közepes hosszúságú (és minőségű) variánsok terjedtek el inkább. Egy közköltészeti szövegbankban nem mindig tekinthetjük felsőbbrendűnek a teljesebb, akár „túl ép" változatot, amely talán nem őrzi annyira a közös használat lenyomatát. Orlovszky szintén arra figyelmeztet, hogy „a források jelentésteli egyediségé"-t kár volna szem elől tévesztenünk

[4] STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába,* szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003[3], 154–210, itt: 195.

[5] ORLOVSZKY Géza, *A régi magyar textológia helyzetéről,* It, 85(2004), 331–344, itt: 336.

[6] CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, *A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái,* It, 85(2004), 345–355, itt: 351–352.

a főszöveg erőltetett primátusa miatt.[7] Legalább a jegyzetekben meg kell tehát világítanunk a több tucatnyi variáns szerkezeti összefüggéseit (vagy azok gyanúját), máskülönben puszta leltárrá és adathalmazzá válna a felsorolásuk. A néhány, teljes terjedelmében kiadott főszöveg ilyenformán nem több ízelítőnél. Valamilyen szempontból jól formalizálhatók (pl. köztük van a legkorábbi), de átlag feletti minőségűek vagy hosszúságúak, esetleg épségűek. Az anyag önszabályozását viszont nem a csúcsteljesítmények, hanem az átlagosak fejeznék ki pontosabban.[8]

Kellő számú variáns összevetése sokat elárul a szöveg változtathatatlan alapjáról, „magjáról": mi marad épen, s melyek a megmunkálható-egyéníthető szavak, félsorok, sorok. Az egyszerűség kedvéért egy olyan verset mutatok be, amelyik mindig csak egy szakaszból áll, s lehetőség szerint már minden változatát regisztráltuk. Legyen ez egy pohárköszöntő, amelyet az 1770-es évektől 1840-ig követhetünk nyomon.[9]

Múljon e
Múljék **el** ez világ, csak teremjen **szőlő**
Vesszen a kender, maradjon a
az csak

Amely
Mely munka **nélkül légyen bőven termő**
Ki kapálás

Torkainkat élesítse,
Torkunkat nedvesítse,
édesítse

[Nyelvünket édesítse,

Elménket élesítse!]

Hajts, hajts, hajts! (:‖)

Pajtás, te
Nosza, pajtás, tölts is **hajts!**
Egy itallal fel és

[7] ORLOVSZKY, *i. m.*, 340.

[8] Az RMKT XVII. századi sorozatában szinte az összes variánst közlik, de esetünkben ennek komoly terjedelmi akadályai is volnának.

[9] A szövegcsalád kiadása: RMKT XVIII/8, 13. sz.

Az időhatár szintén kettős szempontot őriz. A sorozatunkban bemutatott szövegcsaládokat 1711 és 1801 között jegyezték le először. A kuruc koriakat elvi okokból, egy majdani önálló kötet reményében mellőzzük (ez lenne a 17. és 18. századi RMKT határköve, ha megtalálná szerkesztőjét). Az 1801-nél meghúzott záróvonal semmiképp sem lehet pontos, ezért már az 1–2. kötetben megengedtünk magunknak egy kis kilengést (a sorozat szerzői kötetei néha az 1820-as évekig is elnyúlnak). A 3. kötet végpontját történelmi okokból 1814-ig tágítottuk, mivel a katonai és politikai műfajoknál nem mellőzhetjük a Napóleon-kor gazdag magyar énekköltészetét, amely szervesen kapcsolódik az 1780–90-es évekbeli török és francia háborúk terméséhez. A sorozat minden szövegcsaládjára igaz azonban, hogy variálódásukat 1840-ig, a Stoll-bibliográfia záróponjáig tekintjük át. A folytatáshoz egyrészt hiányzik a későbbi kéziratok katasztere, másrészt Erdélyi János népköltési antológiája (*Népdalok és mondák,* 1846–1848) teljesen új alapokra helyezte e hagyomány életét és a szöveggazdai viszonyt, noha kétségtelen, hogy e régi repertoár legidőtállóbb darabjait a paraszti folklórig nyomon követhetjük.[10] Bár az egyes versek ismertsége jelentősen különbözik, néhány szövegcsaládunk életét akár száz éven át figyelemmel kísérhetjük, másokét pedig néhány évtizedig.

2. Szimultaneitás a hagyományban

Egyes műfajcsoportokról szükségképp féloldalas benyomásunk alakul ki, ha csak azokat a szövegeket vizsgáljuk, amelyek az adott korszakban alakultak ki. A 18. századi bujdosóénekek, a keservesek és a szerelmi líra egy része is százéves versekből vagy azok újraköltéseiből állt. Az RMKT ugyanakkor mégsem lehet több száz kézirat és nyomtatvány egyidejű forráskiadása, így nem adhatja ki az egyszerre élő, eltérő korú szövegek együttesét. Olvasásszociológiai és mentalitástörténeti vizsgálatuk tehát csak akkor lehetséges, ha hozzáolvassuk a források korábbi, hasonló műfajú anyagát is.

Vajon minek a kimondói voltak a régi szövegek? Mitől voltak nélkülözhetetlenek a 18. század számára? A kérdés (legalább vázlatos) megválaszolásához belső összefüggéseket kell keresnünk a műfajok és a hagyományozódás rendszerében. Későbbi példával: a rock and roll magyarországi története nemcsak saját virágkorát jelenti, hanem hozzá tartoznak a nyugati szórakozásformákkal szembeni kultúrpolitikai reakciók; a médiatörténet (ez esetben a rádiózás, a lemezek, majd kazetták beszerzésének és használatának lehetőségei); a komolyzene elzárkózása; a magyar könnyűzene alternatívái (a tábori gitározástól a vendéglátós zenekarokon át a táncdalfesztiválokig); a csoportalapító, sőt identitástényezők, divatközösségek; s nem utolsósorban a későbbi rokon műfajok integráló mozzanatai, vagyis az a tendencia, ami stilizálva vagy mesterséges retródivatként, „szüleink ifjúkorának zenéje”-ként újraélve folyamatosan táplálkozott a nyugati, majd hazai előzményekből. Más szavakkal: a külső kontextus, a hordozók, továbbá a nyelvvé,

[10] Legújabban Vikár Béla 20. század eleji fonográfos és gyorsírásos gyűjtései hoztak gazdag adatokat a 18–19. századi közköltési daltermés továbbéléséről. A kérdésről bővebben: KÜLLŐS Imola, *Közköltészet Vikár Béla népköltési gyűjteményében,* It, 2010, 530–570.

normává és moduláris eszköztárrá válás folyamatai *együtt* adnak erről megfontolandó szempontokat.

Korszakunkhoz visszakanyarodva: a 18. század hagyománya a világi közköltészetben egyszerre volt naprakész és régies, s a 17. és 18. századi keservesek, bujdosóénekek, illetve a szerelmi dalok korszakonkénti elkülönítése ugyancsak problémás. Jó néhány korábbi szöveg állandó jelenlétével és intenzív hatásával számolhatunk a 18. század folyamán és a 19. század első felében, sőt néha még tovább. Figyeljünk a nótajelzésekre is, hiszen – ha a régi alapszöveg már szerepelt a forrásban – gyakran hatással lehetnek az új versekre. A *Dávidné Soltári* című kéziratban (1790–91) a *Teli kertem zsályával* kezdetű refrénes dal (102. sz.) például 17. századi eredetű nótajelzése, a *Nem szóllok [én senkiről]* hatására a szokásos 7, 7, 5, 5 szótagú sorok helyett 4×7-essé alakult.[11]

A régi szövegek állandó pontokat jelölnek a lassan változó műfajhierarchiában. (Hasonló folyamatok nyilván korábban is lezajlottak a magyar nyelvű populáris költészetben, ám nincs hozzá ennyi kézzelfogható adatunk, tehát nem tudjuk nyomon követni egy-egy szövegcsalád vagy -típus átalakulásait 100–150 éven át. Ezt a vizsgálati terepet – közismert, szinte nyomasztó adatbőséggel – elsőként a 18. századi közköltési források kínálják fel a kutatónak.) Egyúttal szembesülhetünk a műnemek arányának változásaival is. A döntően epikus karakterű 16–17. századi anyag (Ilosvaitól Gergei Alberten át Gyöngyösiig) szabályosan befészkeli magát az ízlés egy kitüntetett pontjára; számtalan újrakiadásban látnak napvilágot. Gvadányi József verses epikája például épp amiatt lehet olyan sikeres, mivel e tekintetben – sok rejtett újdonság és egyedi vonás ellenére – igen jól összesimul a hagyományos műfajtársakkal, s mindenekelőtt azonos hordozókon szerepel velük.

A régi énekek „nem adják fel" pozícióikat egészen a 19. század elejéig, néhol még tovább megőrzik azokat. Ennek hatásaképp bizonyos műfajok megújulása késik, átalakulásuk lelassul, hiszen nemigen írnak egyező propozíciójú régi szövegeket, ha a régieket aktívan használják. Néhány topogenetikus rokon megjelenése jelzi a zárt szövegkincs megrepedezését, az éneklő-olvasó közösségek alternatívakereső érdeklődését. Ugyanakkor ezek is igen szoros összefüggésben vannak régies előképeikkel, legfeljebb a metrumban vagy más, korszerűsíthető elemben újítanak.

Ezt figyelhetjük meg *A nyúl éneke* típuscímű 17. századi (a *Kájoni-kódex*ben latin változatban, továbbá kétféle dallammal is megörökített) tréfás panaszdal esetében. A 18. századi közönség számos ponyvakiadásból ismerhette, sőt gyaníthatólag inkább onnan, mint a szájhagyományból. Hiába a jellegzetes metrum (10, 10, 8, 8, 3 [+3])[12] – az erdélyi Kozma Mihály 1771 táján már egyáltalán nem vette figyelembe, amikor Dersi Borbála névnapját az alábbi saját verssel köszöntötte „A' Nyul éneke Notájára". Ezt legfeljebb az

[11] Kiadása: *Pajkos énekek,* vál. STOLL Béla, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 125–126.

[12] A 18. századi ponyvakiadásban mindig megismételt zárósorral szerepel a vers, tehát 3 + 3. A versforma tanulságairól: CSÖRSZ Rumen István, *Ungarescák a XVII. századi magyar költészetben = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai,* szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 226–229.

eredeti dallam második felére lehetne énekelni, de akkor sorismétlésekkel, tehát nemigen valószínű, hogy így jártak el:

Bu bánat fellege oszlik,
Öröm tsillaga tündöklik,
Mert imé jelen van az nap,
Melljen bokros örömre kap.
Borbára, Borbára.[13]

A 18. századi vélekedések szerint a nyúl-ponyva maga volt az alantas népszerűség, az igénytelen literatúra allegóriája. Állítólag még a 19. század vége felé is közmondásként használták: „Még a Nyúl históriáját sem tudja!" Orczy Lőrinc negatív felsorolásában szintén „előkelő" helyen szerepel a hitvány olvasmányok között:

Ha veſztek írási leg böltsebb Királynak,
Meg marad élete Stilfrid Argírusnak,
Mását még árúlják Nyúl Históriának,
Ilylyen sorsa lehet te monda mondádnak.[14]

Talán épp Csokonai írta meg[15] ennek az – általa éppoly megvetéssel emlegetett – éneknek a tréfás alkalmi, epikus parafrázisát egy nyúllopásról, amely maga is a „nyúlhistória" rangjára pályázik *(Currens de lepore).*[16] A 18–19. század fordulóján egy másik travesztia is készült ugyanerre a lírai helyzetre, amelyet az 1820–30-as évekig nyomon követhetünk ponyván és kéziratokban. A *Pitypalatty éneke (Szörnyű nagy a munkám)* látszólag egy madárkáról szól, ám az idilli strófák szántóföldi zsánerképeiből hamar átcsap panaszkodásba: az aprócska jószágot mindenki háborgatja, szórakozásból és véletlenül is az életére törnek, időtöltésképp pusztítják őt és fészkét. A versben nem szó szerint ismétlődnek a nyúl panaszai, hanem tartalmilag, ám az ősszöveget jól ismerő korabeli olvasók ebben a korszerűsített, cseh–osztrák rokokó dallamra készült átköltésben is megérthették a régi énekre vonatkozó utalásokat. Arra, hogy elsősorban moralizáló dalnak tartották, a győri múzeum 19. század közepi énekeskönyve utal, ahol *Intő Dal egy Madár' képében* címmel olvasható.[17]

A bujdosóénekek régies, de sokáig eleven műfaja ugyancsak a 17. század örökségéből táplálkozott. Egyidejűleg szerepeltek a kéziratokban épebb, akár a versfőket is megőrző variánsok, illetve szórványosabb, más szövegcsaládokban (főként keservesekben és szerelmi búcsúdalokban) feloldódó, kontaminált megoldások. A két legismertebb, Jánó-

[13] *Kozma Mihály versgyűjteménye* (1771). Mf.: MTA 738/II, számozás nélkül.

[14] *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől,* Pozsony, 1787, 9. Közli SEPRŐDI 1974, 234.

[15] A szerzőség kérdése vitatott; egy időben Csokonainak tulajdonították, de a kritikai kiadásban nem szerepel.

[16] A szövegtípus nyugat-európai forrásairól és értelmezési lehetőségeiről: TURÓCZI-TROSTLER József, *A nyúl éneke és a farkas panasza (Világirodalom magyar ponyván),* ItK, 48(1938), 217–227.

[17] Mf.: MTA 269/IV, lapszám nélkül.

czi András *Ideje bujdosásimnak,*[18] illetve Geszti István *Gondviselő édes Atyám* kezdetű éneke[19] a 18. században sok változatban terjedt. Az előbbinek Jankovich Miklós egy szlovák változatát is feljegyezte *I čas prišel k vandrovani* kezdettel.[20]

E műfaj hangsúlyváltozásai akár tematikai átrendeződéshez vezethetnek. Az *Egy bujdosó szegény legény* és a *Bánotimnak örvényében* kezdetű dalok a 17. század végén még a kóborló vitézek énekei voltak; ennek az életformának a visszaszorulásával csak néhány strófájuk maradt használatban, s gyakran beleolvadtak az említett, ugyancsak 4×8-as metrumú bujdosóénekekbe. Gyakran említett példa az *Őszi harmat után* kezdetű ének, amely eredetileg szerelmi búcsúdal volt, csak később vált bujdosóénekké, sőt kuruc relikviává (lásd alább).[21] Ennek fordítottjára is van példa. A *Bokros búk habjai rám tódultanak* kezdetű bujdosóének a 17. század végén születhetett. Bár egyik (korábban még nem azonosított) előképe az *El kell válnom, látom, tőled, édesem (El kell mennem, nincs mit tennem, édesem)* kezdetű szerelmi dal, amelyben a rímszavak egy része is azonos,[22] de ennek csupán két 17. századi variánsáról tudunk, míg a bujdosóéneket széles körben ismerték: a 18. század végi kollégiumi melodiáriumokban és Csokonai kéziratában is felbukkan. Néhány későbbi értelmező viszont ismét inkább a szerelmi búcsú műfaja felé terelgette, s ennek szellemében költötte át a fővariánsait tekintve egyáltalán nem erről szóló bujdosóéneket.[23] Másfajta tematikus vonzás „semlegesíti" helyzetdallá a *Bujdosik, bujdosik szegény árva legény* kezdetű, általános érvényű bujdosóéneket, amikor egyes 18. századi feljegyzésekben a „szegény árva deák" lesz a hőse.[24] Így egy konkrét élethelyzetről tudósít, s ez némileg beláthatóbb panaszegyüttes, mint a sorsénekekből kihallható teljes reménytelenség.

A nyomtatványok, különösen a ponyvák külön kutatást érdemelnek a régi szövegek néha mesterségesnek tűnő életben tartása miatt.[25] Rendszeresen megjelentek ponyván 17. századi bujdosóénekek *(Ideje bujdosásimnak)* és szerelmi közköltészet *(Bolondság volt nádhoz bízni; Ifjúság, mint sólyommadár; Sokan szólnak most énreám);* a 18. század végi közönség már jórészt csak innen ismerhette őket. Jankovich Miklós és Aranka György gyűjtőszenvedélye jelzi, hogy a régi versek megőrzésére törekvő tudós hazafiak ugyancsak szívesen fordultak ezekhez a bizonytalan datálású, de tömegesen használt forrásokhoz. A ponyvák oralitáshoz fűződő viszonya pedig esetenként felülmúlja a kéziratokat is. Mindazon 16–17., illetve 18. századi világi szövegek, amelyek nagyobb mértékben felbukkannak a paraszti folklórban – régi dallamtípusokkal, gyakran hosszú,

[18] *Énekek és versek (1686–1700),* s. a. r. JANKOVICS József [és STOLL Béla], Bp., Akadémiai, 1991 (RMKT XVII/14), 189. sz.

[19] *Uo.,* 187. sz.

[20] *A kuruc küzdelmek költészete,* s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 93. sz.

[21] *Szerelmi és lakodalmi versek,* kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (RMKT XVII/3), 276. sz.

[22] *Kádár-ék.* (17. század 1. fele); *Vásárhelyi-dk.,* 1672 k. RMKT XVII/3, 49/I–II. sz. Az utóbbi ének kezdősora más közkeletű, 18. századi búcsúdalokban is visszaköszön, de a *Bokros búk habjai…* -val már nincs kimutatható kapcsolat vagy kontamináció.

[23] RMKT XVII/14, 184/X–XIII. sz.

[24] RMKT XVII/14, 191. sz. és jegyzetei.

[25] Lásd erről Pogány Péter ritkán idézett eredményeit.

emlékezetből énekelt strófafüzérekkel –, érdekes módon valamennyien megjelentek ponyvakiadásban, az *Árgirus*tól a *Tholdi*n át *Kádár István históriájá*ig, a *Kánai menyegző*től a *Nyúl éneké*ig és az említett szerelmi dalokig.

Bezerédj Imre históriája, a *Boldogtalan fejem, mire jutott ügyem* nótajelzésként szerepelt e füzetekben, de magát az alaptextust is számos kézirat őrzi. A kuruc vitéz sorsát – saját, naivra hangszerelt álláspontja szerint – elvbarátainak irigysége és ármánya pecsételte meg, ők juttatták vérpadra. Valójában tényleg áruló volt, jóllehet előtte a kuruc sereg egyik legeredményesebb vezérének számított. Az ének bizonyosan későbbi Bezerédj 1708-as kivégzésénél. Erre több minden utal. Egyrészt kiemeli az ismeretlen költő, hogy az osztrákok is nagyra becsülték Bezerédj vitézi erényeit:

> Sokszor az ellenség nékem fejet hajtot,
> Austria Orszag-is jó Vítéznek tartott.[26]

Másrészt komoly hangsúlyt kap, hogy a kuruc közösség önmagát is felszámolta érdekellentétei miatt. Talán másokat is figyelmeztetett a „Régi szabadságért kész voltam meghalni" sor.

Az újabb alkotások terjedésében is fontos szerep jutott a ponyváknak, tehát semmiképp se tartsuk e kiadványokat csupán a régiségek új kiadásainak. Épp az a legjellemzőbb vonásuk, hogy a hagyományba illeszkedő régebbi darabok mellett a legújabb, immár piacképessé vált verseket is publikálták. Az üzleti szempont hagyományszervező lehetőségeit példázzák a Mátyus Péter és mások által kiadott, nagy hatású vőfélykönyvek (1793-tól). A nyilván már korábban is létező, helyi változatokban virágzó műfajt ezek a sokszor megjelent kiadványok valósággal standardizálták, bizonyos értelemben el is szürkítették, de a vőfélyek szerencsére sok helyen máig fenntartották saját ételköszöntőiket is.[27]

A nyomtatott megjelenés máskor is szabványosító erejű lehetett. A 18. századi világi lírában jól érezhető egyfajta vákuumhatás, különösen, ha a protestáns és katolikus egyházi népénekek korai, már a 16–17. században több kiadást megért szövegtörténetével vetjük össze. Ez utóbbiak igazi közkinccsé, egyben variánsképző alappá válása már ekkoriban megindult, különösen a 16. századi protestáns énekeket is integráló *Cantus Catholici* (1651), majd még inkább a Kájoni János szerkesztésében kiadott *Cantionale Catholicum* (1676, 1719) segítségével. A világi verstermés azonban nem kapott ilyen „hátszelet" a 3–10 szöveget közlő 18. századi aprónyomtatványokig, amelyek egyidejűleg fogadták be a régóta (már a kiadók dédszüleinek kora óta!) nyomdafestéket váró régies dalkincset és a legújabb költői divatok termékeit: a magyar rokokó, majd szentimentalizmus dalait. A nyugat-európai irodalmakban ez a folyamat sokkal előbbre járt: nyomtatott, kötetes formátumú, illetve hasonló, pár lapos chapbookok, Flugblattok tömegesen jelentek meg már a 17. században francia, angol vagy német olvasók-éneklők számára.

[26] *Szárnyai Márton-ék.* (1772–1776), STOLL 1086. sz., 54b–55b, 6. vsz.

[27] A 19. század második felének kelet-magyarországi vőfélykönyveiből kritikai szövegkiadás készül Tóth Arnold, a miskolci Herman Ottó Múzeum osztályvezetője irányításával.

A szerelmi líra és a vőfélyrigmusok textológiai tanulságai azért fontosak, mivel a kibővülő, legalább olvasni tudó vásárlóközönség nyomán bizonyos szövegek terjedése – aktív orális használatuk mellett is – írásos megerősítéseken alapult, s az *újra*folklorizálódás tartotta őket életben. Néhány régi szöveg ebben az új mediális helyzetben valósággal megelőzte az újabb keletű, de lassabban terjedő közköltészeti mezőnyt. Más módon volt közkincs a kéziratok repertoárja és máshogyan a nyomtatványoké. Az érintkezések ellenére, illetve a cenzurális okokat is hozzáértve jól látható, hogy a saját használatú, személyre szabott kéziratos szöveghez képest a ponyva ugyan eklektikus, de explicit benyomást kelt. Lezárt, jól csomagolt árucikk, amihez két polturáért bárki hozzáférhet. A nyomtatványok újradefiniálják az emlékezethatár fogalmát, s a szuverén szövegismeret a szó szoros értelmében művelődéstörténeti kérdéssé válik, amely immár összefolyik az iskolázottság terjedésével, majd a folklorizmussal.

A hagyomány rétegződése napjainkban is tart. A *Fordulj, kedves lovam* című, kuruc tárgyú népköltési antológiában például egy sehol nem variálódó, egykor invariáns jellegű szöveg köszön ránk: a csíkszentléleki Bocskor-kódex *Édes hazám, szánjad válásom* kezdetű bujdosóéneke 1716 tájáról. Milyen szép lenne, ha Szabolcs megyei felbukkanásából messzemenő következtetéseket vonhatnánk le…! Ám a vers 4., átigazított, pontosabban betoldott sora („Németté lett magyar földön nincs maradásom") mindent elárul: Móra Ferenc *A majtényi patak* című elbeszéléséből került a szájhagyományba.

A múltról többnyire nem a múlt hangján szólunk. A kuruc tárgyú 18. századi közköltészet kapcsán rá kell döbbennünk, hogy a régiesebb dalok mind korábbiak, a kuruc kort evokálók pedig mind későbbiek. Láthattuk, hogy a régi vers saját használata a hagyományban élés magától értetődő eleme, nem szellemi-filológiai erőfeszítés. Ebből következően a datálás is viszonylagos: egy szöveg tényleges életkorát nem az eredetének régisége, „vertikuma" jelöli ki, hanem ismertségének és használatának ideje. Így lesz egy kicsit kortalan: a régi ének ugyanúgy aktív, mint a legfrissebb, s így mosódnak el a századhatárok.

A kuruc korinak tartott, kultuszértékű versek egy része nem korábbi a 18. század közepénél, tehát az utókor, a „sas körme közé" került ország közhangulatát fejezi ki. Ezek mind helyet kapnak a 3. kötetben. A Rákóczi-szabadságharccal egykorú szövegek viszont gyakran invariánsok, s nem állnak mögöttük a közösségi használat csiszoló folyamatai. A kuruc allúziókkal bíró egyéb alkotások, például az *Őszi harmat után* viszont már régóta ismertek voltak a Rákóczi-kor előtt is. Eredetileg nem volt kuruc üzenetük, ez már csak a 18. században rakódott rájuk. Ilyenformán valójában kimarad a 18. századi közköltészetből és köteteinkből is a hiteles kuruc kori anyag, helyét a visszatekintőimitáló pozíciójú szövegek foglalják el – például a *Rákóczi-nóta,* a *Nincs becsületi a katonának,* a *Hol vagy te most, nyalka kuruc,* a szlovák–magyar keveréknyelven írt *Hej, mikor én huszár voltam Rákóczi vojnába* és így tovább –, illetve a jóval korábbi, vegyes régiségek: politikai üzenet nélküli keservesek, bujdosóénekek.

Jól nyomon követhetjük egy-egy régi szövegmag aktualizálását is. Ilyenkor nem ismételjük meg az ének 17. századi sorozatban megjelent jegyzeteit, csak utalunk rá, s a variantúrát a korszakunkból való forrásokon írjuk le. Néha csak egy-két strófa éli túl a régi szöveget, a többit újraköltik, kicserélik. Az *Egy éneket hallék Ó-Tordában* kezdetű

erdélyi vénlánypanasz minden változata megörököl egy-két szakaszt a 17. századi alapszövegből. A *Mit búsulsz, kenyeres* kezdetű ironikus szegénylegény-ének a 18. században gyakran szerepel ponyván és kéziratokban; koronkénti finom retorikai elmozdulásait és az emögötti mentalitástörténeti összefüggéseket Balázs Mihály elemezte.[28] A *Boldogtalan sorsa siralmas éltemnek* kezdetű keservesnek Stoll Béla két 18. századi átköltési ágát azonosította, melyek hangneme híven követi a Baróti János nevével fennmaradt ősformát, de önálló fogalmazásúak. Velük egy időben viszont számos forrás még az alapszöveget őrzi, tehát mind a három párhuzamosan mozoghatott a hagyományban.

A *Hol vagytok, Pegazus, Parnassus leányi* egy hosszú, gyakran tíz strófát is meghaladó szerelmi keservesként alakult ki 1670 táján. Számos 18. századi feljegyzését ismerjük, nótajelzésként is hivatkoztak rá.[29] Ponyván nem jelent meg, de váratlanul felbukkan a váci *Énekes Gyűjtemény* első, 1799-re datált kötetében (32. sz.).[30] A kései változatban az ősszöveg hosszú lamentációja mindössze háromstrófányi sóhajjá tömörödik a *pars pro toto*-technika jegyében.[31] Ennek 1–2. szakasza a 17. század végi alapszöveg első két strófája volt, tehát a vers invokációja. A 3. versszak csak a 19. században bukkan fel, tehát kontaminált elemnek tarthatjuk. Retorikailag azonban ez a változat is megáll a lábán, hiszen a Múzsák vigasztalására bujdosás közben, kiszolgáltatott állapotban, a sors kénye-kedve szerint ide-oda vetve is szüksége van a léleknek. Ugyanakkor a *Világi énekek és versek* (1800) című kéziratban a hosszú változat szerepel, ami meglepő, mivel a forrás más 17. századi szövegei már jórészt átalakultak (például a *Hová készülsz, szívem, tőlem elbujdosni* a megszokott 3×12 helyett 4×12-es).

Egy kevésbé ismert 17. századi ének is felbukkan száz év lappangás után. *Porrá váló, mulandó életem* címmel, Pataki Anna nevével maradt fenn egy 1670-es évekbeli erdélyi keserves.[32] Ennek az egyedi szövegnek immár felező 12-esre alakított, de még felismerhető utóda *Ó, jaj, porrá váló, mulandó életem* kezdettel megjelent egy ponyvafüzetben (*Kesergő szíveknek szomorú énekei,* 1791; nótajelzése épp az imént ismertetett *Hol vagytok Pégáfus etc.*),[33] kéziratos másolata pedig egy felvidéki gyűjteményben található (1800).[34]

Attribúciós kérdéseket a címadás is felvet: vajon kinek az éneke? Horváth Iván idézi az anekdotát Kossuth bicskájáról, amelynek „[c]sak a pengéjét kellett kicserélni egyszer, mert elvásott. Egyszer meg a nyelét, mely korhadni kezdett."[35] A mi esetünkben hozzátehetjük: Kossuthot is többször cserélték a bicska mögött. A *Rákóczi-nóta*t bárki énekelhette, csak épp

[28] BALÁZS Mihály, *„Mit búsulsz, kenyeres…" = Magyar művelődéstörténeti lexikon LX, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter születésnapjára,* szerk. BARTÓK István, CSÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., rec.iti, 2011, 154–162.

[29] *Kismarjai György-énekeskönyv* (1742), STOLL 205. sz., *Gyászban öltözzetek, Apalló (!) leányi* (a Deák és Kupidó dialógusa).

[30] RMKT XVII/3, 201/IX.

[31] Bővebben: CSÖRSZ, *Szöveg szöveg hátán…, i. m.,* 185–186.

[32] Kritikai kiadása: *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686),* s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986 (RMKT XVII/11), 124. sz.

[33] OSZK 819.066, Első.

[34] *Világi énekek és versek B. P.* (1800), STOLL 557. sz., 94a–95a.

[35] HORVÁTH Iván, *Szöveg,* 2000, 6(1994)/11, 42–53, itt: 42.

a fejedelem nem, hiszen a vers épp őt szólongatja a sorsára hagyott, nyomorgó nemzet nevében, ráadásul legkorábban 15 évvel a halála után.[36] A címadás mégis többnyire az ő nevéhez köti már a 18. század végi variánsokat. Fordított esetről is tudok. A *Szentsei-daloskönyv* őriz egy Rákóczi Ferenc nevében írt, protestáns éneket *(Fölséges nagy Isten, szentséges nevedben),* amelyet 1704 tájára datálnak. Az eddig magányos szövegként ismert hazafias könyörgésnek nemrég előkerült egy 1783-as változata Nagy Ferenc kéziratából. Rákóczi személyesebb szavai eltűntek a szövegből, amely az ősváltozat egyik belső strófájával kezdődik *(Ha kihoztál minket, Uram, Scithiábul),* s amely egy kortárs helyzetre reagáló, kesergő pasquillussá vált az átköltés során. Néhány hevenyészett, szótagszámhibás sorral is találkozunk – ám az ismeretlen költő mégis új életre hozta az akkor már nyolcvanesztendős szöveget.[37]

Némi ízelítő a további tennivalókból az RMKT XVIII. közköltészeti kötetei tájáról. A Rákóczi-szabadságharc költészete, mint már említettem, önálló kötetet kíván Varga Imre 1977-es antológiájának nyomvonalán. A pasquilluskölteszetet szintén nem mi fogjuk kiadni, hanem – nyilván több kötetben – egy történész-irodalmár munkaközösség Szijártó István vezetésével.[38] A halotti búcsúztatók, illetve a verses epika (tudósító énekek stb.) önálló kutatókat és köteteket érdemelnek. A hazai latin, német és szlovák közköltészet emlékei néhol szórványosan, néhol tömbszerűen bukkannak fel kéziratainkban, de alapkutatásuk és kritikai közreadásuk mindenképp halaszthatatlan. Arra biztatnám a neolatinos, germanista és szlavista kollégákat, hogy mihamarabb indítsák be e szövegkincs módszeres vizsgálatát és kiadását valamennyiünk okulására és örömére.

Epilógus

Egyszer kaptam a Budapesti Történeti Múzeumból egy török cseréppipát. Remegő kézzel fogtam meg, mint egy ereklyét, ők meg azt mondták: két fióknyi ilyenjük van, alig győzik hova tenni. Egyik irányból nézve lom és fölösleg, a másikból szent borzadállyal megérintett relikvia. Mindkettő túlzás. Ám ha a sok pipából csak egyikre is rágyújtanának, értelmet nyerne legalább az az egy, de talán a többiek is. Ma éppúgy elénekelhetjük, lakodalomban vagy névnapozáskor elszavalhatjuk az adott verset, mint 18. századi elődeink. Jómagam bizonyosan nem tudnék ennyit a szövegvariálódásról, ha nem lennék olyan kíváncsi ezek elhangzására, életteliségére, s hogy miként viselkednek „élesben", hogyan járják át a memóriánkat. Ilyenkor úgy dolgozom, mint a régész, aki hazaviszi az ásatási naplót, s otthon a konyhaasztalon gyurmából felépíti azt, aminek a romjait egész nap ásta a tűző napon. Kicsiben és nagyban egyaránt érdekes lehet tehát ez az összetett kutatási terület. Sőt: meggyőződésünk, hogy a közköltészet a magyar irodalom történetének egyik lakható szigete. Sokat csiszolódott, játékos és szívhez szóló közkincs – édes füstöt eregető, jól szelelő pipa.

[36] Egy érdekes elemzési szál: SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában,* Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 261–262.

[37] Kiadása a készülő RMKT XVIII. *Közköltészet, 3.* kötetben.

[38] Külön köszönjük Szilágyi Márton kezdeményező és előkészítő munkáját.

Elvek, módszerek, műhelyek

„…a hiba relatív fogalom”

VADAI ISTVÁN

SZÖVEGKRITIKA-KRITIKA*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A szövegkritika fejlődéstörténetében múlhatatlan érdemei vannak Karl Lachmannnak. A szövegek épségének megőrzésére már az ókori filológusok törekedtek, a humanizmus pedig egyenesen a filológia fénykorának tekinthető, mégis fordulópontot jelent a tudománytörténetben Lachmann szövegkiadói tevékenysége. Propertius- és Lucretius-kiadásában elsőként tisztázta a szöveghagyományozódás alapvető összefüggéseit, és kidolgozta az úgynevezett *közös hibák módszerét*.[1] Elkülönítette egymástól a kritikai szöveg elkészítésének két fázisát, a *recensio* és az *emendatio* két lépését. A kéziratok genetikus osztályozása, családokba rendezése, a leszármazási rend sztemmával történő ábrázolási módja ettől kezdve a szövegkritika elfogadott munkamódszerévé vált.[2]

Lachmann módszere persze nem volt tökéletes. Eleve bizonyos előfeltételeken alapult. Ilyen előfeltétel például az, hogy a hibák egyedi természetűek, vagyis abból, hogy két kézirat azonos hibát tartalmaz, kényszerűen következik, hogy rokonságban állnak egymással. Ha megengedjük, hogy a hibás helyek egymástól függetlenül keletkeztek, vagyis *horizontális variánssal* állunk szemben, akkor itt a Lachmann-módszer használata automatikusan hibás következtetésre vezet. A módszert illetően sok félreértésre adott okot a hiba fogalmának definiálatlansága. A szövegkritikai tankönyvek általában nem tisztázzák kellő súllyal, hogy alapvető különbség van *erős* és *gyenge* hiba között. Az erős hiba lehet *lacuna* (szöveghiány), melyet a másoló önállóan nem képes pótolni. Lehet *interpoláció*, olyan betoldás, melyről a másoló nem tudhatja, hogy az eredeti szövegnek nem volt része. Végül lehet olyan *variáns*, melyet a másoló hitelesnek tekinthet. Ezzel szemben gyenge hibának minősül az a szabálytalan (grammatikailag helytelen, értelmetlen vagy értelemzavaró) alak, melyet a másoló képes kijavítani. Az íráshibák *(lapsus calami)* és a nyomdahibák nagy része könnyen javítható, és a másolási folyamat során sincs jogunk megtiltani, hogy a scriptorok az ilyen hibákat egyszerűen kiigazítsák.

* A tanulmány az OTKA K 77.776 sz. pályázatának támogatásával készült.

[1] Valójában már Lachmann fellépése előtt megfigyelhetőek törekvések szövegcsaládok megállapítására. Erről, illetve a közös hibák módszerének kialakulásáról lásd Sebastiano TIMPANARO, *La genesi del metodo Lachmann*, Florence, Le Monnier, 1963; Padova, Liviana, 1981[2]. Magyarul erről: KISS Farkas Gábor, *A filológia és a szövegkritika története = A magyar irodalom filológiája,* szerk. KISS Farkas Gábor, HEGYI Ádám, Bp., Gépeskönyv, 2005 (Kempelen Farkas digitális tankönyvtár: http://www.hik.hu). Az említett klasszikus szövegkiadások: Karl LACHMANN, *Sextus Aurelius Propertius, Carmina,* Leipzig, 1816; Karl LACHMANN, *T. Lucretii Cari De rerum natura libri VI,* Leipzig, 1850.

[2] A Lachmann-módszert valójában csak a 20. század közepén kodifikálták, ekkor jelent meg explicit formában kifejtve: Paul MAAS, *Textkritik*, Leipzig, 1950.

Gyenge hiba esetén abból nem vonhatunk le következtetést, hogy a hiba eltűnt, legfeljebb abból, hogy véletlenül megmaradt. Álljon itt két egyszerű példa gyenge hibára.

A 16. század elején Aesopus meséi több különböző kiadásban is forgalomban voltak. Az egyik népszerű latin nyelvű kiadástípus az úgynevezett Dorpius-féle edíció. Ennek az élén szerepel egy rövid Aesopus-életrajz, melyben Aesopus jelzőjeként előfordul a *larua* (*larva,* csontváz) szó. A Dorpius-féle kiadások között két strassburgi, az 1516. júniusi és az 1519 körüli, ezen a helyen a *laura* szót használja, aminek itt semmi értelme nincsen.[3] Ebben az esetben nem az az érdekes, hogy a hibás alak a későbbi kiadásokban eltűnik, hiszen egy értelmes szerkesztő könnyen kijavíthatta a hibát. Az az érdekes, hogy az 1519 körüli kiadás vakon követte a forrását.

Második példánk Stoll Béla alapvető textológiai tanulmányából való, mely egyetemi tananyagként is szolgál.[4] Az *eliminatio codicum descriptorum* törvényét magyarázva a következő példát mutatja be illusztrációként: „Kolosi Török István *Az egyes életnek kedvetlen és káros voltáról* c. versezete két kiadásban áll a szövegkritikus rendelkezésére: Kolozsvár 1643. és Lőcse 1647. A 230. sor mindkét forrásban a következő hibás alakban szerepel:

Nints ki fel-emelni ha el-tsiszamodik,

A lőcsei kiadásban ezenkívül néhány sajtóhiba akad (254: huszszabbittya; 261: hazábn; stb.), míg a kolozsvári kiadásnak nincs saját hibája. Ennek alapján megállapítható, hogy a lőcsei kiadás a kolozsvári alapján készült, tehát szövegkritikai szempontból érdektelen." Az említett sajtóhibák természetesen nem bizonyítanak semmit, ezeket bármelyik későbbi kiadás könnyen javíthatja. Nem úgy keletkeztek, hogy valaki betűről betűre lemásolta volna a hibás alakokat, hanem vélhetően egyszerű tévesztés eredményezte őket. Ez alapján a két kiadás ugyanolyan szövegkritikai értékű, egyik sem zárható ki a vizsgálatból.

Karl Lachmann közös hibákon alapuló módszere hamar népszerűvé vált, a szövegkiadók azonban gyakran naivan alkalmazták. Nem számoltak a *kontamináció* lehetőségével, vakon megbíztak a Lachmann-módszer következtetéseiben. Jórészt a Lachmann-követők felelőtlen gyakorlata a felelős a módszert ért számos bírálatért. Persze maga Lachmann is elrugaszkodott a megalapozott következtetések talajáról, amikor a Nibelung-ének ősszövegének merész rekonstrukcióját megjelentette.

A módszert ért bírálatok egy része teljesen jogosnak tekinthető. Henri Quentin például joggal mutatott rá, hogy a hiba relatív fogalom.[5] Csupán azt jelenti, hogy az adott helyen a szöveg eltér egy korábbi alaktól. Ez a korábbi alak azonban ugyanúgy lehet hibás. Másolatok alapján nem lehetünk biztosak abban, hogy mi állt az eredeti szövegben, csak abban, hogy mit őrzött meg az eredetihez legközelebb álló másolat. Ez a gon-

[3] Az öröklődő sajtóhibára Vámos Hanna hívta fel a figyelmemet.

[4] STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban,* Bp., Tankönyvkiadó, 1987; *ua. = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába,* szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003[3], 154–210.

[5] Dom Henri QUENTIN, *Essais de critique textuelle*, Paris, 1926.

dolatmenet élesen megkülönbözteti az eredeti szöveg és az *archetypus* fogalmát. Quentin a hiba helyett a *variáns* terminust javasolja. Ez azonban nem csak terminológiai kérdés. A közös hiba ugyanis korábban azt jelentette, hogy a két érintett kézirat a szövegtörténet jól elkülöníthető alcsoportjához tartozik, külön családot alkot. A közös variáns nem feltétlenül jelenti ezt. Ha két kéziratban azonos variánst találunk, megeshet, hogy ez az eredeti, helyes alak, és ekkor semmiféle alcsoportról, elkülöníthető családról nem beszélhetünk. Quentin javaslata arra világít rá, hogy a Lachmann-módszer nem használható automatikusan.

Ebben a tanulmányban a Lachmann-módszer két közismert bírálatát, Bédier és Pasquali érveit vesszük alaposabban szemügyre. Mindkettőről azt gondoljuk, hogy helyesen érzékeli a módszer gyengeségét, de hibásan érvel ellene. Felismerik, hogy az *archetypus* teljes rekonstrukciója ókori és középkori szövegek esetében szinte lehetetlen, ebből azonban hibásan arra következtetnek, hogy Lachmann elgondolása a szövegek hagyományozódásáról alapjában téves.

Silva portentosa

A Régi Magyar Költők Tára 16. századi sorozatában Stoll Béla rendezte sajtó alá az *Árgirus széphistória* szövegét. Ehhez az *1. ábrán* látható leszármazási rajzot mellékelte.

Horváth Iván a Lachmann-követő szövegkritikai eljárásokat, illetve ennek magyar tradícióját értékelve a következő megjegyzést fűzi a Stoll Béla által készített ágrajzhoz: „A hagyományos szövegkiadás az irodalomértelmezés metaforája: mennél jobban elrugaszkodik a tapasztalhatótól, annál kimunkáltabb és csodálatraméltóbb. Figyeljük csak meg, hogy például az *Árgirus-széphistória* új kritikai kiadásának szöveg-leszármazási családfája *(Régi Magyar Költők Tára,* XVI. század, IX, 574) szinte hihetetlenül platonikus szerkezetet mutat! Íme: kezdetben volt az ősszöveg, mely természetesen elveszett. Másolataiból töredékek állnak a rendelkezésünkre, egy másolata pedig elveszett. Emennek másolataiból töredékek maradtak, egy másolata pedig elveszett. Emennek másolataiból töredékek maradtak, egy másolata pedig elveszett. Emennek másolataiból egy töredék maradt, egy másolata pedig elveszett. Emennek másolataiból egy késői, de teljes forrás maradt, egy másolata pedig elveszett. Emennek – végre – mindkét másolata elveszett, de a másolatok másolatai megvannak…”[6]

Az ágrajzzal több probléma is van. Az egyik, hogy a meglévő példányok kizárólag az ágak végpontjainál jelennek meg, az elágazásoknál furcsa módon soha. A másik, hogy a sztemma minden elágazásánál mindig pontosan két leágazás indul tovább. Ez a beteges kétágúság korábban már másokat is igencsak bosszantott. A középkori francia irodalom jeles szövegkiadója, Joseph Bédier megvizsgálta a *Lai de l’Ombre* szöveghagyományát ábrázoló sztemmákat, majd vizsgálódását kiterjesztette több középkori műre is, és

[6] HORVÁTH Iván, *Szöveg,* 2000, 1994/11, 42–53; *ua. = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába, i. m.,* 93–113.

ugyanerre a jelenségre figyelt fel.[7] A sztemmák 95%-a volt kétágú. Ezt nevezi a szakirodalom *bifurkációnak*. Íme Bédier kritikájából egy jellegzetes rész: „Hihető, hogy az a hosszú idő, mely a Rózsa-regény két másolatának […] 116 másolatát megőrizte, sajnálatos módon elpusztította az összeset, mely egy harmadik példányból származna. Még az is hihető, hogy ugyanez a történet ismétlődött pontosan ugyanilyen módon a Trója-regény esetében is; de hogy ugyanez ismétlődött meg teljesen hasonló módon az összes regényíró összes regényével, az összes krónikaszerző összes krónikájával, az összes traktátusíró összes traktátusával, az összes meseszerző összes mesegyűjteményével, az összes énekszerző összes énekével: ez már csoda számba megy. Egyetlen kétágú fa még nem tűnik furcsának, no de egy csupa kétágú fából álló liget, egy egész erdő vagy egy hatalmas rengeteg?"

A „furcsa erdő", a *silva portentosa* látványa késztette arra Bédier-t, hogy szakítson a Lachmann-módszerrel, és ehelyett a „best text", a „legjobb szövegváriáns" közléséhez ragaszkodjon. Eljárása emlékeztet azokra a filológusokra, akik a sztemmát csupán arra használják, hogy kiválasszák az *archetypus*hoz legközelebb álló szövegforrást, ezt tekintsék kiadásuk alapszövegének, és ehhez aztán görcsösen ragaszkodjanak. A választott alapszöveg csorbíthatatlan tekintélyét Walter Wilson Greg az „alapszöveg zsarnokságá"-nak nevezi.[8] Tanulmányában gúnyosan beszél arról a kiadóról, aki mindaddig ragaszkodik alapszövegéhez, amíg az egyáltalán érthető. Housman gúnyos véleményét is idézi a Manilius-kiadás bevezetőjéből: „A véletlen és a természet egyszerű folyamatai nem fogják azt eredményezni, hogy egy kézirat olvasatai mindannyiszor helyesek lesznek, ahányszor lehetségesek, és mindannyiszor lehetetlenek, ahányszor hibásak."[9] Ez a megoldás a nyugati szövegkritikában a 20. század első felére volt jellemző. Úgy tűnik, hogy a magyar szövegkritika máig ezen az álláspontón van. A kritikai kiadások szabályzatának Péter László-féle korábbi változata azt mondja, hogy: „Alapszövegül csak egyetlen változat szolgálhat; nem szabad a különböző változatokat önkényesen vegyíteni *(kompilálni)*."[10] Fontos mozzanat, hogy ez a szabályzat a változatok *önkényes* vegyítését tiltja. A jelenleg érvényes szabályzat – mely valójában már nem is igazi szabályzat, mert egyszerű ajánlássá szelídült – már *mindenféle* vegyítést helytelenít: „Kerülendő a szövegváltozatok kontaminációja."[11]

De térjünk vissza a fésű alakú fákból álló furcsa erdőhöz. Amikor Káldos János elkészítette Enyedi György széphistóriájának legújabb kiadását, a *2. ábrán* látható sztemmát építette meg.[12] Amint látható, itt is rendre elvesztek az elágazásoknál lévő másolatok, a meglévő példányok mindig a fa leveleit képezik, a sztemma pedig bifurkál, sőt szabályos

[7] Az alapszöveg kritikai kiadása: Jean RENART, *Le Lai de l'Ombre*, éd. Joseph BÉDIER, Fribourg, Saint-Paul, 1890. A kétágú sztemmákra vonatkozó reflexió: Joseph BÉDIER, *La Tradition manuscrite du Lai de l'Ombre : Réflexions sur l'art d'éditer les anciens textes*, Romania, 54(1928), 161–196, 321–356.

[8] Walter Wilson GREG, *The Rationale of Copy-Text*, Studies in Bibliography, 3(1950–1951), 19–37.

[9] Marci MANILII *Astronomicon*, ed. Alfred Edward HOUSMAN, 1903, xxxii.

[10] *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata,* összeállította PÉTER László, Bp., 1988.

[11] *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 2004, 328–330.

[12] ENYEDI György, *Historia elegantissima*, a szöveget gondozta, a tanulmányt és jegyzeteket írta KÁLDOS János, Bp., Balassi, 1994.

fésű alakot mutat. Természetellenesnek tűnik. Önkéntelenül is arra gondol az ember, hogy a hagyomány nem így működik.

Bédier-hez hasonlóan én is számvetést végeztem. Megvizsgáltam az RMKT 16. századi köteteinek sztemmáit, és mindegyik betegesen kétágú. Ezek után már tisztában voltam azzal, hogy ha én magam ágrajzot készítek, mire is ügyeljek. Vigyáznom kell arra, hogy önkényesen ne ágaztassam el az ágrajzot, csak teljesen nyilvánvaló helyzetben van jogom két ágra bontani a szöveghagyományt.

Két évvel ezelőtt, Pécsen Vásárhelyi András Mária-énekéről beszéltem. Akkor csak a vers forrásával foglalkoztam, azzal, hogy miféle latin mintát lehet a szöveg mögött gyanítani. De a konferencia után igyekeztem a teljes szöveghagyományt áttekinteni, és megrajzoltam az *Angyeloknak nagyságos asszonya…* 17. századi sztemmáját. A vers hat kéziratban és négy nyomtatványban maradt fenn. A változatokat gondosan összevetettem, és a *3. ábrán* látható sztemmát kaptam.

Mi az oka a beteges kétágúságnak? Nem jól működik a Lachmann-módszer? Nem értjük a szövegek hagyományozódását? Vagy hibás fogalmakat használunk? Mitől alakul így a rajz? Paul Maas azzal érvel, hogy 3 szövegforrás 22-féleképpen származhat le egymásból, és ezek közül csupán egyetlenegy alkot háromágú sztemmát, 21 pedig kétágú.[13] Ez az érv azért gyenge, azért nem kielégítő, mert 3 szövegforrásra korlátozza a variánsok számát, az pedig eleve szűkre szabja a lehetőségeket. 4 szövegforrás már 220-féleképpen származhat le egymásból, és ezek közül már 27-féle elkerüli a bifurkációt. A források számának emelkedésével a lehetséges sztemmák száma exponenciálisan növekedik, és ezen belül a nem bifurkálódó fák is egyre számosabban lesznek.[14] Miért nem találkozunk hát velük?

A kérdésre a következő választ adhatjuk: A tényleges szöveghagyomány nem meríti ki a lehetséges ágrajzok minden lehetőségét. Valójában a másolási folyamatok eleve megszabják, hogy egy fa mennyire lesz sokszorosan elágazó. Képzeljünk el egy középkori kéziratot, melyről 6–8 másolat is készül. Mondjuk egy kolostor rendszeresen kölcsönadja lemásolásra. Az első generációs másolatok közül már nem mindegyiket fogják ugyanennyiszer lemásolni. Lesz, amelyik további 6–8-nak az őse, de nyilván lesz olyan is, melyet csak egyszer-kétszer másoltak le. Sőt valószínű, hogy több olyan első generációs másolat is lesz, melyet egyetlenegyszer sem másoltak le, olyan könyvtár mélyén lapult, amit féltve őriztek, vagy irigy volt a gazdája. Aztán ugyanez a történet mesélhető el a további generációkról is. Némelyik példány a hagyomány továbbadójává vált, né-

[13] MAAS, *i. m.*

[14] A különféle módon elágazó fák száma függ attól is, hogy csupán az ágak végződéseire vagyunk kíváncsiak, vagy az elágazásokra is. Szövegkritikai megközelítésben tárgyalja a kérdést Frederick WHITEHEAD, Cedric E. PICKFORD, *The Two-branch Stemma*, Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society, 3(1951), 83–90. A biológia felől, evolúcióelméleti megközelítésben teszi fel a kérdést Joseph FELSENSTEIN, *The Number of Evolutionary Trees*, Systematic Zoology, 27(1978), 27–33.

hány csak őrizte a szöveget, de a továbbadásban nem vett részt. Vagyis a tényleges fának általában különböző hosszúak az ágai.[15]

A fizikából kölcsönözve példát, gondoljuk el a láncreakció folyamatát. Egy uránizotóp hasadásakor szabad neutronok keletkeznek. Ha kellő tömegben és kellő sűrűségben van jelen az urán, a szabad neutronok újabb atommagokat találnak el, azok megint hasadnak, megint szabad neutronok keletkeznek. Ha ez a folyamat elszabadul, láncreakció indul be, ez történik, amikor egy atombomba felrobban. Ha azonban szabályozzuk a folyamatot, például grafitrudakat helyezünk az urántöltet belsejébe, akkor a szabad neutronok többsége a grafitban elnyelődik. Csak annyi okoz újabb maghasadást, amennyi éppen elegendő a folyamat fenntartásához. Ez történik egy atomerőmű belsejében. Vagyis *lehetséges* olyan mértékben megritkítani egy egyébként mérhetetlenül terebélyesedő folyamatot, hogy csak egyetlen szálon fut le. Ha sztemmával ábrázoljuk, akkor ez egy olyan fa, mint a korábban látott fésű.

Kéziratok esetében persze nem ennyire kiszámítható és mechanikus a dolog. Hasonlít a helyzet – mondjuk – a családfához. Annyi a különbség, hogy egy apának ritkán van 6–8 fia. Ha felütjük Nagy Iván nemesi családfákat nyilvántartó könyvét,[16] jól megfigyelhető, hogy a családfák rendszerint nem szimmetrikusak. A fák kiegyensúlyozatlansága abból fakad, hogy a matematikai valószínűség, a véletlen felerősíti a generációnkénti aránytalanságokat. A családfa egyes ágai törvényszerűen kihalnak, kevés generációt élnek meg. A másik megfigyelhető jelenség azzal van összefüggésben, hogy milyen arányban maradnak meg számunkra az adatok. A családfáknál azt vehetjük észre, hogy a fa gyökerénél alig van információnk, az első generációkról alig szólnak levéltári források. Később a helyzet jelentősen javul, a fa leveleit pedig már szinte hiánytalanul látjuk. Nos, ez a kéziratokra is igaz. Minél régebbre megyünk vissza, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy egy kézirat megőrződik számunkra.[17] Gondoljunk csak arra, hogy a magyar nyelvű írásbeliség fokozatos elterjedése hogyan függ össze – mondjuk – a kéziratos versgyűjtemények számával. Stoll Béla bibliográfiájának új kiadása a 16. század második feléből összesen 11 darabot tart nyilván, aztán ötven évenként haladva 82-t, 97-et, 117-et, 358-at, végül már 625-öt.[18]

A *4. ábrán* látható grafikon látványos növekedést mutat. Ennek az egyik nyilvánvaló oka, hogy eleinte kevés versgyűjtemény készült, az írásbeliség elterjedésével aztán egyre több. Persze az adatok nem a versgyűjtemények tényleges számát mutatják, hanem csak azt, hogy mennyi maradt ránk. A fennmaradás valószínűsége pedig önmagában is függ az eltelt időtől. Régebbi kéziratok nagyobb eséllyel vesztek el, az újabbaknak nagyobb

[15] A hagyományban részt vevő kéziratok különböző produktivitásáról lásd Jean FOURQUET, *Le Paradoxe de Bédier = Mélanges 1945, II, Études littéraires*, Paris, Les Belles Lettres, 1946, 1–16.

[16] NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal,* Pest, 1857–1868.

[17] W. W. Greg egyszerű válasza a Bédier-paradoxonra, hogy a bifurkációt pusztán a kéziratok „megritkítása", a „tizedelés" (decimation) okozza. Lásd Walter Wilson GREG, *Recent Theories of Textual Criticism*, Modern Philology, 28(1930–1931), 401–404.

[18] STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2005.

esélyük volt a megmaradásra. A kéziratok persze vélhetően sokkal ritkábban maradtak ránk, mint egy nemesi család valamely tagjáról szóló adat. Hiába készült egy adott szövegről több tucat másolat is, ebből általában csak néhány őrződött meg. Nem tudom jól becsülni a megmaradási rátát, bizonyára erősen függ a szöveg korától és fajtájától is, de nyilván nagyon kis százalék jöhet csak szóba. Ha pedig egy eleve kiegyensúlyozatlan fát az eddig elmondottak szerint az eltelt idővel arányosan nagyon-nagyon alaposan megritkítunk, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy a fa tényleges elágazásai közül csak alig pár következtethető ki. Szinte teljesen kizárható az az eset, hogy bármelyik elágazásnak több mint két ága dokumentálódjék.[19]

Mondjuk el tehát újra az *Árgirus-história* leszármazási történetét! A szöveg *archetypus*a természetesen nem maradt ránk. Eleinte nyilván készültek másolatok, egy-egy példányról akár több is, ezek azonban egyáltalán nem maradtak ránk. Egy-egy töredék bizonyítja, hogy a másolás generációról generációra megtörtént, de természetesen a töredékek nem igyekeznek egyetlen szövegcsaládot alkotni. Mindannyiszor feltételezhetjük, hogy a sztemma többszörösen elágazott, de mivel nem maradt ránk innen származó lenyomat, nem tudjuk igazolni a létezésüket. Abból a korból, amikor már több szövegforrás is fennmaradt, kirajzolódnak bizonyos szövegcsaládok, de nyilván ezek mellett léteztek még mások is. A sztemma tehát nem a szöveg teljes történetét meséli el, hanem csak a történet bizonyítható részleteit. A hipotetikus sztemma a valódinak csak durván leegyszerűsített, hiányos vázlata.

Silva varia

A Lachmann-módszer másik, jól ismert kritikáját Giorgio Pasquali fogalmazta meg.[20] Tizenkét pontba gyűjtötte azokat az észrevételeit, melyek miatt a közös hibák módszere, a sztemmatológia szerinte nem ábrázolja helyesen az ókori szövegek középkori szöveghagyományát. A valódi szöveghagyományozódás széles mederben történhetett, ám ebből a kis számú fennmaradt forrás csak nagyon keveset árul el. A különböző források ráadásul gyakran kontaminált szöveghelyzetben állnak, a *recensio aperta* esete forog fenn. Martin West kissé nyers hasonlata szerint egy-egy változat „rendszerint éppoly nyomtalanul eltűnt, mint vizelet a folyóban."[21]

Pasquali pontjainak legtöbbje tulajdonképpen nem a Lachmann-módszer logikai elégtelenségét mutatja ki, hanem arról számol be, hogy a módszer nem elégséges eszköz

[19] A Bédier-paradoxon irodalmának jó áttekintését adja Frederick WHITEHEAD, Cedric E. PICKFORD, *The Introduction to the Lai de l'Ombre: Sixty Years Later*, Romania, 94(1973), 145–156.

[20] Giorgio PASQUALI, *Storia della tradizione e critica del testo,* Florence, Le Monnier, 1934, 1952[2], 1974[3]. Magyarul ugyanerről: HAVAS László, *A szövegkritika = Bevezetés az ókortudományba, I, A görög és római világ írásos és tárgyi emlékei (Egyetemi jegyzet),* szerk. HAVAS László, Debrecen, 1996 (ΑΓΑΘΑ: Studia ad philologiam classicam pertinentia quae in aedibus Universitatis Debreceniensis rediguntur, II, Introductio in Studia Antiqua, I, Fontes et Monumenta Mundi Graeco–Latini), 77–78.

[21] Martin Litchfield WEST, *Textual Criticism and Editorial Technique,* Stuttgart, Teubner, 1973. Magyarul: Martin L. WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, ford. BOLONYAI Gábor, Bp., TypoTeX, 1999, 24.

ahhoz, hogy a komplikált középkori textológiai helyzetet hűségesen megmutassa. Olyan ez, mintha valaki a szorzótáblára panaszkodna, amiért nem tud megoldani egy bonyolult egyenletrendszert. A matematikai feladat összetettségéről nem a szorzótábla tehet. A Lachmann-módszer nézetem szerint ezekben az esetekben nem hibás, hanem gyenge metódus. Képes ugyan rögzíteni a szövegváltozatok azonosságait és különbözőségeit, ez azonban nem elegendő a szövegtörténet leírásához.

Tulajdonképpen ez az oka annak is, hogy a szövegkritika nem egységes tudomány. Vannak persze olyan általános alapelvek, melyeket minden filológus tiszteletben tart, valójában azonban jól elkülöníthetők egymástól a szövegkritika nagy területei. Ezek közül kétségtelenül a *bibliai szövegkritika* a legnagyobb. Ezt a tudományt speciális szöveghelyzet jellemzi, hihetetlenül nagy számú forrással dolgozik, és ezek között átláthatatlanul sok kontamináció történt. Az ókori szöveghagyomány feltérképezése emiatt komplex problémát alkot.

A szövegkritika második nagy területe a *klasszika-filológia.* Itt is komoly nehézséget okoz a nagy időbeli távolság. A kutatók általában nem támaszkodhatnak korabeli szövegforrásokra, meg kell elégedniük reneszánszkori másolatokkal. Ez az oka annak, hogy a klasszika-filológia a sztemma gyökerénél álló változatot nem *eredetinek* vagy *szerzőinek* nevezi, hanem megelégszik az *archetypus* megnevezéssel. A szövegforrások száma nagyon változó. Vannak olyan művek, melyek csak egy példányban maradtak fenn, vagy csak néhány példányban. Karl Lachmann szövegkiadói tevékenysége éppen azért lehetett sikeres, mert a közös hibák módszerét ilyen, kevés változatban fennmaradt szövegekre alkalmazta. Nem kellett tehát bonyolult, sokténye zős helyzetekkel számolnia. Nyilvánvalóan kudarcot vallott volna a módszer az *Iliász* esetében, mely nagyon sok változatban őrződött meg. Ilyenkor a Lachmann-módszer legfeljebb szövegcsaládok kijelölésére vállalkozhatna, de még ezt is erősen megnehezítené a nagyfokú kontamináció. Világos, hogy a változatok keveredésének esélye hatványozottan megnő, ha a változatok számát növeljük.

A szövegkritika harmadik nagy területe a *„modern" szövegek filológiája.* Ez igen tág tudományterület, egyaránt ide sorolható a középkori szövegek kiadása és a jelenkori szöveggondozás. Csak annyi a közös bennük, hogy időben kisebb távolság választ el bennünket a művektől, mint az ókori szövegek esetében. A középkori munkák szövegkritikai vizsgálata sokban hasonlít a klasszika-filológia eseteihez, hiszen az ókori szövegek gyakorlatilag jórészt középkori forrásokban állnak rendelkezésünkre. De összeköti a két korszakot a latin nyelv használata is. A középkori művek között is találunk olyanokat, ahol a források hatalmas száma jelenti a fő nehézséget.

Az újkori szövegek történetéhez már a nyomtatás is hozzátartozik, és ez speciális módon nehezíti meg a filológus feladatát. Azzal kell számolnia, hogy egyetlen szövegvariáns több példányban létezhet, egyszerre képes befolyásolni több különböző másolatot, kapcsolatba kerülhet térben és időben távoli variánsokkal is. A nyomtatás nem egyszerű másolás, hanem nagyon hatékony sokszorosítás.

A legújabb kor irodalmi művei már gyakran nem csak végleges szövegükben maradtak meg, hanem rendelkezésre állnak fogalmazványok, vázlatok, átdolgozások is. Ezt a

forrásokban gazdag helyzetet akarja teljességében megragadni a *genetikus kiadás.* A keletkezés folyamatát igyekszik rekonstruálni, és azért törekszik erre, mert megteheti. Ókori, középkori szövegek esetében hiába is tűznénk ki ilyen célokat.

Nyilvánvaló, hogy a különböző korszakok műveit különböző textológiai eljárásokkal kell megközelíteni. Hiába szeretnénk a közös hibák módszerét alkalmazni, határozott vonalakból álló sztemmát rajzolni, ha a hagyomány több ezer variánsból áll, melyeket kibogozhatatlan kontaminációs hálózat köt össze. Ilyenkor a Lachmann-módszer érvényes ugyan, de nem elégséges eszköz.

Hasonló módon gyenge eljárás lenne, ha – mondjuk – a magyar népdalok szöveg-leszármazását akarnánk feltárni a közös hibák módszerével. A szóbeli hagyományozódás olyan erősen kontaminált, hogy a hagyományos szövegkritikai módszereket eleve nem érdemes alkalmazni. Ezért is van a folklórszövegeknek külön kiadási szabályzata.[22] A régi magyar irodalomban hasonló helyzetet produkálnak a közköltészeti alkotások. Az RMKT közköltészeti kötetei nem is használnak kizárólagos főszöveget, hanem variánsok mentén közlik a forrásokat. Ha a tényleges szöveg-leszármazási folyamatot képzeletben ábrázoljuk, akkor egy hihetetlenül komplex, sokágú, a kontamináció pókhálófonalaitól sűrűn átszőtt fát, vagy még inkább hálózatot kapunk.

Teljesen más helyzetet figyelhetünk meg a nyomtatott szövegeknél. Az egymást követő kiadások nagyon gyakran lineárisan sorakoznak, ha sztemmát rajzolnánk, az egyetlen függőleges vonallal lenne ábrázolható. Ilyenkor nemigen kell kontaminációval számolnunk. Hasonlóan egyszerű helyzetet eredményez az is, ha csupán egyetlen szövegforrásunk van, ilyenkor nincs is szükség sztemmára.

A két szélsőséges esetet, a nagyon bonyolultat és a nagyon egyszerűt egy skála két végpontjának tekinthetjük. A szövegkritikai helyzet összetettsége három dologtól függ, egyrészt a szövegváltozatok egykori számától, másrészt, hogy ebből mennyi maradt ránk, harmadrészt pedig, hogy milyen erős volt a kontamináció. Ezek a jellemzők kapcsolatban vannak a szöveg médiumával. Thienemann Tivadar gondolatmenetéhez hasonlóan jellemezhetjük a szöveg és a médium közötti kapcsolatot.[23] A szóbeliségre változékonyság, erős kontamináció és kevés ránk maradt forrás jellemző. A kéziratosságban rögzül a szöveg alakja, csökken a kontamináció erőssége, de még mindig kevés a ránk maradt forrás. A nyomtatottságot nagy stabilitás, sok forrás és gyenge kontamináció jellemzi. De természetesen vannak átmeneti állapotok is. A históriás énekek gyakran kéziratos és nyomtatott forrásban is fennmaradnak. Ez jellegzetes, kétfelé elágazó sztemmát produkál. Hasonló jelenséget mutat Vásárhelyi András Mária-éneke, vagy az Illésházy Istvánnak tulajdonított *Forog a szerencse, mit bízunk őbenne...* kezdetű vers, a szövegek két családba, egy kéziratos és egy nyomtatott csoportba oszthatóak.

Nem szaporítom a lehetséges szöveghelyzetek és lehetséges sztemma-típusok számát. Összefoglalva: ahány szöveghelyzet, annyiféle szövegkritikai eljárás. Nem *silva portentosa,* hanem *silva varia,* az erdő különféle fákból áll, és tarkabarka. Bizonyos szituációk-

[22] VOIGT Vilmos, BALOGH Lajos, *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata,* Bp., Akadémiai, 1974 (Szerkesztési Irányelvek, 4).

[23] THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, 1931.

ban Lachmann-nak van igaza, és érdemes sztemmát rajzolni, sőt az ágak mentén rekonstruálni az *archetypus* szövegét. A változatokat ilyenkor nem tilos kontaminálni, hanem egyenesen kötelező. Ilyen szöveghelyzetben van sok históriás ének, és általában a két-három variánsban fennmaradt kéziratos szövegek. Máskor Bédier-nek van igaza, és érdemes egyetlen alapszöveget kiválasztani. A változatok keverése helyett ilyenkor a főváltozathoz kell igazodni, és csak jegyzetekben kitérni a *varia lectió*kra. Ilyen helyzet jellemzi például a nyomtatott szövegeket. Bizonyos szituációkban érdemes a szöveg minden variánsát megmutatni. Vagy azért, mert nem tudunk választani, mint például a közköltészeti daraboknál, vagy azért, mert a teljes folyamatot akarjuk megmutatni, mint a genetikus kiadások.

Valójában tehát nem lehet előre eldönteni, hogy melyik szövegkritikai módszer a helyes. Így nincs is értelme „kritikai kiadásról" beszélni, csak a szöveghagyományozódás vagy szövegállapotok bemutatásáról. Ennek helyessége pedig nem garantálható különféle regulákkal. A szövegkritikát illető kritikák pedig valójában nem a módszereket, hanem a szöveghelyzeteket minősítik.

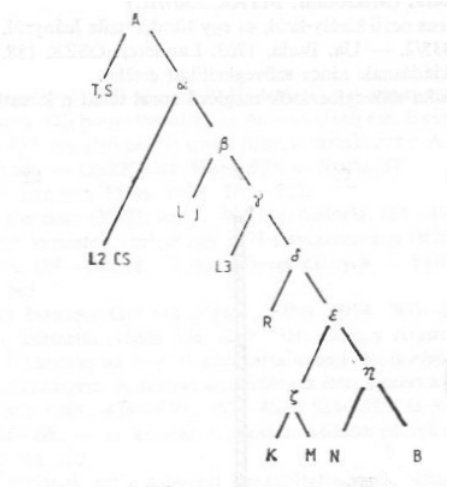

1. ábra

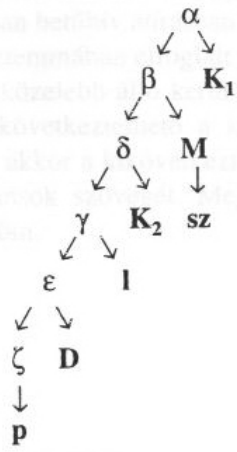

2. ábra

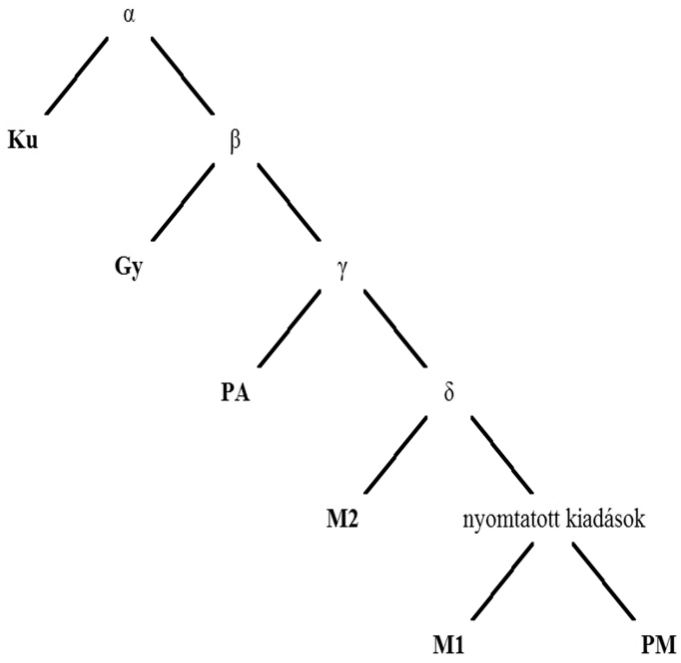
α
Ku
β
Gy
γ
PA
δ
M2
nyomtatott kiadások
M1
PM

3. ábra

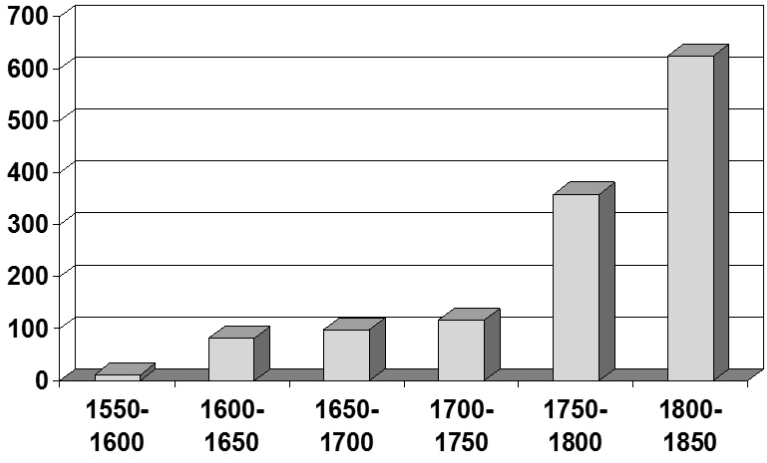
700
600
500
400
300
200
100
0
1550-1600
1600-1650
1650-1700
1700-1750
1750-1800
1800-1850

4. ábra

BALÁZS-HAJDU PÉTER – BOGNÁR PÉTER – HEVESI ANDREA – SINKA ZSÓFIA

SZEGEDI KÍSÉRLET A 17. SZÁZADI MAGYAR VERS GÉPI FELDOLGOZÁSÁRA*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Az RPHA 17 munkacímű adatbázis a Horváth Iván vezetésével 1972–1992 között fejlesztett, először Párizsban kiadott, majd 1993-ban és 1999-ben a hálózaton is közzétett,[1] 2009 óta pedig az eredeti adatgazdagság helyreállítása mellett továbbfejlesztett *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* (a továbbiakban: RPHA 16) folytatása kíván lenni. Célunk – az RPHA 16 gyakorlatát követve – a 17. századi, magyar nyelvű verses szövegek sok szempontú nyilvántartásba vétele.

Az előadás első fele elméleti szempontból tárgyalja az adatbázis egészét, az előadás második fele az alapkoncepciót a négy fő szerkezeti egység területéről vett egy-egy példán keresztül igyekszik megvilágítani.

0. Az RPHA 17 munkacsoport

Az RPHA 17 a Szegedi Tudományegyetem, a Pécsi Tudományegyetem, a Kaposvári Egyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem együttműködésével készül. A munkacsoportot Ötvös Péter és Szilasi László vezeti, a munkacsoport tagjai – és így jelen előadás szellemi tulajdonosai rajtuk kívül – Balázs-Hajdu Péter, Béleczki Alexandra, Biczók Bianka, Bognár Péter, Etlinger Mihály, Fazekas Sándor, Gál Emőke, Giegler Orsolya, Halász Kata, Hevesi Andrea, Kiss Veronika, Kocsis Viktória, Kottes Anikó, Maróthy Szilvia, Paál Balázs, Pap Balázs, Schelhammer Zsófia, Sinka Zsófia, Szatmári Áron, Túri Tamás, Ünnep Nóra, Varga Réka, Vékony Tünde; az adatbázis alább bemutatandó négy területének felelőse: *Verstan* – Bognár Péter; *Konnotációs táblázat* – Sinka Zsófia; *Qualitas* – Hevesi Andrea; *Textológia* – Balázs-Hajdu Péter; az adatbázis informatikusa: Kovács László.

1. Az RPHA 17 szerkezete

1.1. Adatmodell

Az RPHA 17 változtatás nélkül átveszi a 16. századi adatbázis adatmodelljét. Az RPHA 16 legfontosabb elméleti felismerése a 17. századi anyagra is igaz: minden szö-

* A tanulmány az OTKA 81.563 sz. pályázata segítségével készült.

[1] Vö. HORVÁTH Iván, *Gépeskönyv,* Bp., Balassi Kiadó, 2006, 17–28.

veg többes számú, vagyis egy adott vers paraméterei (cím, incipit, strófaszám stb.) előfordulásról előfordulásra változhatnak. A többes számú szövegfogalom következményeképpen az RPHA 16 rekordjai nem a szövegek hordozói, de nem is maguk a szövegek, hanem mindig egy szöveg és egy hordozó találkozása.[2]

A 17. századi versanyagot feldolgozó, tervezett adatbázis ugyanerre az elméleti alapra épül. Úgynevezett *egyedi adatlapokon* külön leírjuk minden vers minden előfordulását, majd az így létrehozott adatlapok értékeit – az egyazon vers változataiként értelmezett szövegek esetében – közös *gyűjtő adatlap*on összesítjük. A felhasználó így – az RPHA 16 első, ill. helyreállított, utolsó változatának megfelelően – az ideális, tehát a változatok összességeként felfogott vers adatlapjának (gyűjtő adatlap) egyes mezőiben tipikus esetben több adatot is talál.

1.1.1. A 17. századi magyar nyelvű versek korpusza (1)

Az adatmodellből következik az RPHA 17 által leírni kívánt korpusz első elméleti meghatározása: a 17. század folyamán létrejött, magyar nyelvű versanyagon kívül a korpusz részét képezi minden olyan szöveg is, amelynek legalább egy változata összekapcsolódott valamilyen hordozóval a vizsgált időszak alatt, vagyis amelyet a 17. század folyamán lemásoltak. Mivel a 16. századi versanyag legnagyobb része ilyen, a két adatbázis (a meglévő RPHA 16 és a készülő 17) összeillesztése elkerülhetetlennek tűnik.

1.2. Adatszerkezet

A szöveg és a hordozó egyszeri összekapcsolódását regisztráló adatmodellre az RPHA 16 két, eltérő struktúrájú adatszerkezetet is felépít. A verseket előre meghatározott rovatokat tartalmazó adatlap segítségével közelíti meg. Az adatlap rovatait a vers különböző értékeket felvenni képes tulajdonságai képezik. Az adatbázis minden vers esetében ugyanazokat a tulajdonságokat vizsgálja (pl. a vers incipitje, terjedelme, metrikai jellemzői), ezeknek a tulajdonságoknak az értéke tér el az egyes versek, ill. a versek egyes előfordulásai esetében. De amíg a versek műfaji rendszerezése szigorú fastruktúrát követ (az adatbázis előbb minden versről eldönti, hogy *vallásos*-e vagy *világi,* aztán, hogy *história* vagy *nem história,* majd pedig ezeken belül jelöli ki az egyre pontosabb és pontosabb meghatározásokat), addig a verstani besorolás már szakít a fastruktúrával, a versek egyszerűen címkéket kapnak (pl. *szótagszámláló vers* vagy *szószámláló vers,* esetleg *szótagszámláló tendenciát mutató, de nem szótagszámláló vers*), anélkül, hogy ezek között alá-fölérendeltségi viszony jönne létre.

A megörökölt adatszerkezet(ek)et – az immár lassan húsz éve használt RPHA 16 tanulságai alapján – egyetlen ponton módosítottuk. A műfaji rendszer fa-struktúrájú adat-

[2] GÁL György, *A „Répertoire de la poésie hongroise ancienne" adatmodellje,* ItK, 1989, 267–272.

szerkezete helyett az RPHA 17 az RPHA 16 verstani részének mellérendelő logikáját általánosítja. Az adatbázis négy különböző területe által feldolgozott adatokat nem strukturáljuk, hanem egyszerűen felsoroljuk. A versek strukturálatlan tulajdonsághalmazai között a különböző szövegek tulajdonságainak esetleges egyezése hozza létre a feldolgozandó anyag természetéhez szerintünk leginkább igazodó, hálózatszerű szerkezetet.

A fa-struktúra hálózattal való helyettesítésére két megfontolás vezetett minket. Egyrészt a két éve tartó előkészületi munka során a *műfaj* és a *verstan* területei ellenállni látszottak a bináris oppozíciók alapján való osztályozásnak (elég, ha arra gondolunk, hogy a legtöbb *világi*ként értelmezhető vers tartalmaz *vallásos* elemeket is), másrészt úgy találtuk, hogy a részben a kortárs gyakorlatból kinyert, részben utólag létrehozott terminológia a versek lényeges jegyeit sok tekintetben elfedi. Mivel a 17. század végéig létrejött magyar nyelvű költészet korabeli műfaji és metrikai rendszerezése meglehetősen nagyvonalú, egymásnak gyakran ellentmondó, utalásszerű adatok sokasága, a kialakult fogalmak (pl. *cantio* vagy *magyar ritmus*) alig mutatják meg a versek közti műfaji vagy metrikai jellegű kapcsolatokat. Ez akkor is igaz, ha bizonyos esetekben minden kétséget kizáróan azonosítható egy vers valamely tulajdonsága, például műfaja. Attól, mert egy vers műfaji szempontból *zsoltár,* még számos olyan jellemzője lehet, amely – szintén műfaji szempontból – más szövegekhez közelíti (pl. a *panasz,* a *könyörgés* vagy a *hálaadás* gyakran megjelenő motívuma). Ha egy zsoltárt a *vallásos → nem história → bibliai eredetű vers*ek csoportjába sorolunk, akkor műfajiságának csak egy részét tártuk fel, hiszen nem válik láthatóvá, hogy az adott vers bizonyos – nyilvánvalóan műfaji jellegű – szempontok alapján olyan versekkel is közeli rokonságot tart, mint a RPHA 16 által *siralom, könyörgés* vagy *hálaadó ének* megnevezések alá besorolt, ám nem zsoltár eredetű szövegek.

E megfontolások alapján a tervezett 17. századi adatbázis az RPHA 16 metrikai leírásának gyakorlatát a következőképpen fejlesztené tovább és tenné az adatbázis adatszerkezetének alapjává. Nem előre elkészített fogalmi készlet és kérdéssor segítségével igyekezne valamiféle jól strukturált rendbe sorolni a versek egyes jellemzőit, hanem minden vers esetében azoknak a legkisebb összetevőknek az azonosítására helyezné a hangsúlyt, amelyek az adatbázis részterületei szempontjából relevánsnak tekinthetők. Nem tudjuk, milyen az adott vers műfaja, de műfajiságára biztosan jellemző, ha terjedelme hatszáz strófa vagy ha összefüggő történetet mesél el. Nem tudjuk, hogy milyen az adott szöveg verselése, de azokat a verstani szempontból releváns jegyeket, amelyek a szöveget a versesség felé mozdítják el (pl. rím, állandó szótagszám, cezúra vagy refrén), azonosítani tudjuk. Az RPHA 17 egységes alapelve tehát az, hogy előre elkészített rendszertan nélkül igyekszik kigyűjteni minden egyes vers részterületenként releváns tulajdonságait, hogy az így létrejövő, hálózatszerű struktúra képes legyen bemutatni minden olyan kapcsolatot, amely egy verset valamilyen szempontból más versek csoportjával rokonít.

Más kérdés, hogy a versekben fellelhető műfaji, metrikai és – általában: – irodalomelméleti jellegű reflexiók attól függetlenül is értékesek, hogy véleményünk szerint nem építhető rájuk jól használható adatbázis. A versek irodalomelméleti jellegű reflexióira

ezért nem az adatbázis adatszerkezetének alapjaként tekintünk, hanem mint a feltárandó adatok egyik részterületére (lásd *2.3. Qualitas*).

Eljárásunk nagy adatbázis-készítő elődünk, Apácai Csere János megoldására hasonlít. Apácai Csere, mivel nem áll rendelkezésére a *víziló* fogalma, az állatot jellemzőnek vélt tulajdonságai összegeként írja le, így jön létre a *lófejű és disznófogú tengeri hal*.[3] A releváns jegyek összegeként leírt műfaj vagy metrum és a releváns jegyek megfeleléseiből kirajzolódó hálózat – reményeink szerint – hasonló eredményességgel mutatná meg az egyes szövegek rokonsági kapcsolatait. A felsorolt tulajdonságok alapján az Apácai Csere által leírt lényről nem csak azt tudjuk meg, hogy valamiféle *vízben élő ló,* hanem azt is, hogy a lovakon és a tengeri halakon túl, ami a *fogazat*át illeti, még a disznókkal is egylényegűnek tekintendő. A génállomány alapján felállított új rokonságelmélet szerint a vízilovak testvérei, úgy tűnik, valóban a cetek, unokatestvérei pedig – többek között – a lovak és a disznók.[4]

1.3. Keresés a hálózatszerű adatszerkezetben

A szövegek különböző szempontok alapján való felcímkézése káosszal fenyeget. Hogyan lehet keresni egy olyan adatbázisban, amelyben a szövegek – az általunk relevánsnak ítélt tulajdonságaik alapján – tetszőlegesen nagy számú, semmiféle strukturált rendbe nem illeszkedő címkét kaphatnak?

A probléma áthidalását a *gyakoriság* szempontjának figyelembevétele jelentheti. A relevánsnak ítélt jegyeket részterületenként előbb az előfordulás gyakorisága alapján sorba rendezve mutatjuk meg a felhasználónak. Az, hogy melyik releváns jegy hányszor fordul elő a korpuszban, már önmagában is lényegi információ (ilyen egyetlen szempont lényegi jellegének felismerése a Horváth Iván által megállapított *izo-szabály*[5]). Ezután a felhasználó, bármelyik szempontot kiválasztva, megkapja az együtt-előfordulások gyakorisági listáját, magyarán azt, hogy a kiválasztott releváns jeggyel melyik más releváns jegy fordul elő a leggyakrabban, a második leggyakrabban, és így tovább.

A strukturált rendbe nem illeszkedő, tetszőlegesen nagy számú releváns jegy áttekintésének problémája ezzel talán enyhül, hiszen az adatok két legfontosabb területe (tipikus és atipikus adatok) könnyen felismerhetővé válik. Az így áttekintett listákból ezután a felhasználó – az RPHA 16 gyakorlatát követve – tetszőlegesen bonyolult keresőkérdést állíthat össze.

Azt, hogy mely releváns jegyek milyen gyakorisággal fordulnak elő együtt, persze nem csak az alább bemutatandó részterületeken belül, hanem a részterületek között is vizsgálhatóvá tesszük. Egy verstani szempontból releváns jegyről a felhasználó azt is

[3] APÁCZAI CSERE János, *Magyar encyclopaedia,* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959 (Magyar Klasszikusok), 248.

[4] Jean-Renaud BOISSERIE, Michel BRUNET, Fabrice LEHOREAU, *The Position of Hippopotamidae within Cetartiodactyla,* PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences), 102(2005)/5, 1537–1541.

[5] HORVÁTH Iván, *Történeti rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsben,* ItK, 1989, 193–205.

megkérdezheti, hogy milyen műfajt konnotáló jegyeket vonz. Az adatbázis tehát – a keresés megkönnyítése érdekében – láthatóvá teszi a hálózatszerű adatszerkezet csomópontjait és perifériáját, vagyis a korpusz bármilyen szempont alapján tipikus és atipikus halmazait.

2. Az adatbázis részterületei

Az adatbázis négy részterületet különböztet meg.

2.1. Verstan

Az RPHA 17 verstani része a verseket a metrikai szempontból releváns jegyek összegeként írja le. Nem sorolja őket nagyobb gyűjtőkategóriákba, verselési rendszerekbe (például *időmértékes* vagy *hangsúlyos* verselés), hanem csak regisztrálja a különböző releváns jegyek meglétét. Ilyen releváns jegy minden olyan ismétlődésen alapuló megoldás, amely – az RPHA 17 felfogása szerint – az ideális esetben ismétlődéseket nem tartalmazó *prózá*t a *vers*esség felé mozdítja el.

2.1.1. A 17. századi magyar nyelvű versek korpusza (2)

Ebből a megközelítésből következik az RPHA 17 által leírni kívánt korpusz második elméleti meghatározása: minden olyan szöveg a korpusz részét képezi, amely bármilyen metrikailag releváns jegy alapján elmozdul a prózától a versesség felé. Ezt a meghatározást még akkor is helyesnek és lényegesnek tartjuk, ha nyilvánvaló, hogy *vers* és *próza* határterületének feltárása közben nem törekedhetünk teljességre.

2.1.2. Példák

Kassai András *Centuria...* című kötetének (Bártfa, 1644; RMNy 2049) fejezetcímei – a latin *distinctio* hagyományának megfelelően – röviden összegzik az adott fejezet tartalmát. A *Gyulafehérvári glosszák*hoz hasonlóan a sorvégeken itt is morfémaegyezés, rím figyelhető meg.

> A' Masodik
> Passionis Dominicae praefigurationem;
> A' szép és jeles Példázatokat
> Szenvedését Urunknak, meg-mutató Figurákat.

Az Harmadik
Temporis notationem
Az üdönek fel-jedzését
Melyben Urunk végezte életét.[6]

Versnek tekintendők-e ezek a rímpárok? Az RPHA 17 erre a kérdésre nem ad választ. Nem tudjuk meghatározni, hogy hol végződik a próza és hol kezdődik a vers, de azt igen, hogy egy szempontból, a sorvégi rímek szempontjából, ez a szöveg a versesség felé mozdul el.

A rímen, a szótagszámbeli kötöttségen, a szótagok hosszának szabályos váltakozásán, a mondattani párhuzamosságokon, a cezúrán vagy a refrénen, esetleg a tipográfián kívül még számtalan metrikai szempontból releváns jegy képzelhető el. A legtöbb vers ezek közül persze nem egyetlen eljárást hasznosít, hanem egyszerre többet.

Megfelelően bonyolult példa Szentgyörgyi Gergely *Elmelkedesek az örökke-valóságrol* című könyvének (Pozsony, 1643; RMNy 2023) utolsó versbetétje. A *Mennyi csillag égen villag* kezdetű szöveg két, verstani szempontból jól megkülönböztethető részből épül fel. A mondattani párhuzamosságokra épülő szöveg egésze rímel, de az első harminckét sort nyolcasok és hetesek váltakozása adja, míg az utolsó nyolc sor hatosokból épül fel, a szöveg tehát metrumot vált. Ráadásul a vers első felében a trochaikus lejtés is határozottan felismerhető.

Menyí chillag égen villag,
Harmat menyi chöppenik;
Tengerekben, 's fellegekben
Menyi chöpp találtatik[7]

Ez a szöveg tehát az RPHA 17 szerint – verstani szempontból – a következő releváns jegyek összegeként írható le: *metrumváltás; mondattani párhuzamosság; rím; szótagszámlálás (cezúra), (x8[4,4], a7[4,3]; a6, a6); időmérték (trocheus).*

2.2. Konnotációs táblázat

Az RPHA 17 *Konnotációs táblázat*a a szövegek műfajiságát vizsgálja. Egy adott vers esetében összegyűjtjük a műfaj szempontjából meghatározónak vélt, releváns jegyeket, és ezeket minden struktúra nélkül felsoroljuk. Eljárásunkat egyrészt az RPHA 16 megjelenése óta végzett kutatások (elsősorban H. Hubert Gabriella,[8] Oláh Szabolcs[9] és Vadai

[6] RMKT XVII/9, 14.

[7] RMKT XVII/9, 77/s.

[8] H. HUBERT Gabriella, *A 17. századi gyülekezeti énekek műfaji kérdései = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században,* szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005.

[9] OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár, 22).

István[10] vizsgálatai) teszik indokolttá, másrészt az, hogy az előkészítő munka során a fennmaradt műfaji megnevezésekre nem sikerült jól használható rendszert építenünk.

H. Hubert Gabriella szerint „egy-egy gyülekezeti ének műfajáról akkor tudunk a legtöbbet mondani, ha azokat műfaj-összetevők halmazaként határozzuk meg".[11] Így járunk el mi is. A szövegeket a legkisebb műfaj-összetevők strukturálatlan, vállaltan különböző szempontú halmazával próbáljuk meg leírni. A versek egyes műfaj-összetevőinek – vagyis műfajiságuk szempontjából releváns jegyeinek – azonossága hálózatszerű adatszerkezetet hoz létre. Ebben az adatszerkezetben az akár egyetlen hasonló összetevővel rendelkező versek, verscsoportok közötti összefüggések vizsgálatára is lehetőség nyílik.

2.2.1. Példa

A *Márssal társolkodó Murányi Vénusz*t a szerző (poétai költeményekkel is szaporított) *história*nak nevezi. (Ezt a – szerzői – műfajmegnevezését rögzíti az RPHA 17 következő nagy blokkja, a *Qualitas*.) Gyöngyösi meghatározása ellenére a szöveg műfajának értelmezése sok gondot okozott. Toldy Ferenc *verses regény*nek,[12] Klaniczay *álepos*znak vagy *felnagyított epithalamium*nak,[13] Kovács Sándor Iván *házassági epos*znak hívja,[14] Jankovics József „a Claudianus-féle panegyricusok és az epithalamiumok, illetve az egyéb históriai és fikciós szövegek ókori mintákat követő keverékeként" határozza meg.[15] Mindannyiuknak igazuk van. A konnotációs táblázat, ahelyett, hogy egyetlen fogalommal próbálná megragadni a szöveg műfajiságát, összegyűjti azokat a releváns jegyeket, amelyek egy adott vers esetében műfajt konnotálnak, vagyis amelyek alapján Toldy, Klaniczay, Kovács Sándor Iván vagy Jankovics József kialakítja a maga álláspontját. Ilyen jegyek lehetnek a *Murányi Vénusz* esetében, hogy a szöveg: *történetet mond el; kortárs történetet mond el; mindennapi cselekményt mond el; terjedelme: hosszú; tárgya: szerelem (kölcsönös és beteljesült szerelem), házasság; politikai és szerelmi szál van a történetben; szereplői: arisztokraták; szereplők száma: sok; szerepelnek benne mitológiai alakok (Mars, Venus, Cupido, Minerva); vannak benne eposzi kellékek: invokáció, enumeráció; allegorikus; parodisztikus jellegű; vaskos humorú jelenetek vannak benne; vannak benne kitérők, leírások; vannak benne moralizáló reflexiók: a szerelem és a harc hasonlóságáról, a pénzről, a nemesség erkölcsi hanyatlásáról (a haza sorsáról); van benne levélbetét; fő beszédcél: szórakoztatás, gyönyörködtetés; Ovidius-, Homérosz-, Vergilius-utalások, -reminiszcenciák vannak benne.*

[10] VADAI István, *Mese = Ötvös Péter Festschrift,* szerk. FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Szeged, SZTE BTK, 2006 (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 29), 261–275.

[11] H. HUBERT, *i. m.,* 120.

[12] JANKOVICS József, *1664: A magyar verses regény kezdetei = A magyar irodalom története,* I, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 532.

[13] KLANICZAY Tibor, *A régi magyar irodalom* = K. T., SZAUDER József, SZABOLCSI Miklós, *Kis magyar irodalomtörténet*, Bp., Gondolat, 1961, 70.

[14] *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból,* II, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Osiris, 2000, 268.

[15] JANKOVICS, *i. m.,* 523.

Bármelyik – az adatbázis által meghatározott – műfaj-összetevő kereshető, így a felhasználó számos korpuszra kérdezhet rá: kérheti az adatbázistól mondjuk az összes szerelmi tematikájú szöveget vagy azokat, amelyek a házasságról szólnak. Megnézheti, milyen további jegyek, műfaj-összetevők kötik össze őket, hogy – az egyes szövegekben egyaránt azonosított műfaj-összetevők alapján – milyen műfajiságot konnotáló metszéspontjai vannak például a *Márssal társolkodó Murányi Vénusz*nak az *Eurialus és Lucretiá*val vagy az *Adhortatio mulierum*mal.

2.3. Qualitas

A 16–17. századi elméleti irodalmunk igen gazdag. A példák azt mutatják, hogy a költészetben is számos, a szövegek megalkotásának elméletére, befogadására, retorikájára stb. vonatkozó kifejezés van. Az RPHA 17 harmadik nagy blokkja azért kapta a *Qualitas* elnevezést, mert e rész fő célja, hogy kigyűjtse a versekből és azok paratextusaiból a szövegek milyenségére, azok tulajdonságaira utaló, irodalomelméleti jellegű kifejezéseket. A *Qualitas*-blokk tehát azokat a kialakulóban lévő, irodalomelméleti megnyilatkozásokat dolgozza fel, amelyek nyilvánvalóan érdeklődésre tarthatnak számot, de amelyekre jól használható adatbázis – éppen az elméleti nyelv kialakulatlanságánál fogva – véleményünk szerint nem építhető.

2.3.1. A Qualitas-blokk módszertana

A *Qualitas*-blokk – az adatbázis adatszerkezetével összhangban – a szövegek irodalomelméleti jellegű kifejezéseit előre kész struktúra és fogalmi készlet nélkül gyűjti össze és dolgozza fel. Egy irodalomelméleti szempontból lényegesnek ítélt kifejezés esetében először megpróbáljuk elméletileg meghatározni azokat a releváns jegyeket, amelyek a *Qualitas*-blokk szempontjából érdekessé teszik, majd pedig azt írjuk le, hogy ezek a releváns jegyek az adott esetben milyen értéket vesznek fel.

2.3.2. Példa

A *Historia, Enec Szerent Szerezve Az Longobardvsoc Tized Királlyokról Andoinusról, és annac fiáról Alboinusról…* (Valkai András, RMKT XVI/9, 6) cím *história* kifejezését a *Qualitas*-blokk szempontjából elsősorban az teszi érdekessé, hogy műfaji meghatározást hordoz. Ezzel azonban még nem mondtunk el róla mindent, hiszen irodalomelméleti szempontból nyilvánvalóan az is lényeges, hogy a kifejezés a szöveg egészére vonatkozik. A címben szereplő kifejezést ezért *1) a szöveg egészére vonatkozó, 2) műfajmegjelölés* releváns jegyekkel írtuk le, majd az elméletileg így meghatározott szövegrészhez a

história értéket rendeltük. Ezt a leírást a szövegrész szűk kontextusának idézete tenné teljessé.

Az adott fogalom lényegesnek vélt jegyeinek kiemelésére épülő gyakorlatot véleményünk szerint az teszi indokolttá, hogy – a műfajt konnotáló, ill. a metrikai szempontból releváns jegyeket feldolgozó területekhez hasonlóan – az egész anyag átvizsgálása előtt egyszerűen nem lehet képünk arról, hányféle és pontosan milyen, a *Qualitas*-blokk szempontjából releváns jegyet lehet megkülönböztetni a korpuszban.

2.4. Textológia

A készülő adatbázis – az RPHA 16 adatmodelljét követve – a többes számú szövegfogalomból indul ki, ennek következményeként a szövegek minden változatát feldolgozza.

A *Textológia* fejezet két fő részből áll. Egyrészt megtartjuk az RPHA 16 nélkülözhetetlen textológiai kategóriáit (mint az incipit, cím, szerző, szereztetés helye és ideje, szignáltság, ajánlás, kolofon, akrosztichon, terjedelem, felekezetiség stb.), másrészt a lovat is odatesszük a nyereg alá: az RPHA 17 1760-ig, vagyis az ún. versújítás első dokumentumának megjelenéséig,[16] minden – a fenti két definíciónak megfelelő – szöveg összes fennmaradt variánsát modern helyesírású, de a nyelvjárási alakokat megtartó változatban rögzíti. Az RPHA 17-tel így a régi magyar irodalom verses anyagának teljes, szinoptikus kiadásához is közelebb jutunk.

2.4.1. Szövegrögzítés

Az adatbázis a szövegeket ejtéstükröző átírási gyakorlattal rögzíti. Azért döntöttünk e megoldás mellett, mert a szövegbázist kettős céllal készítjük: egyfelől a verseket valamikori változataikban kívánjuk publikálni, lehetőséget teremtve mind a szövegkritikai, mind a befogadás-történeti jellegű vizsgálódásra, másrészt kereshető szövegbázis létrehozására törekszünk. A helyesírási szempontból messze nem normatív régiség szöveganyaga pedig a hangjelölés egységesítése árán válik kereshetővé.

A szövegbázist – önmagában rejlő lehetőségein túl – a megépülő adatbázis azonnali kontrolljának is szánjuk. Bármikor ellenőrizhetővé válik adatbázisunk minden állítása, s annak találatai a mellékelt szövegek alapján tovább szűrhetőek lesznek.

De magához a szövegbázishoz is rendelünk kontrollanyagot. Az egyes átiratok mellé azonnal előhívható lesz az adott forrás képe – vagyis az az önkény, melynek teret engedtünk a modernizált átiratnál, bármikor összemérhetővé válik az adott szövegváltozat konkrét forrásának képével, fizikai megjelenésével.

[16] MOLNÁR János, *A' régi jeles épületekről,* Nagyszombat, 1760.

2.4.2. Keresés a szövegbázisban

A szövegbázis tehát a kereshetőségnek alárendelt, modernizált átiratokra épül. A hatékony keresések érdekében azonban a modernizálás csak szükséges, de nem elégséges feltétel. Ahhoz, hogy a „vödör" szó minden alanyesetű és minden ragozott alakját egy kereséssel listázni lehessen, szükség van a szövegbázis indexelésére.

Természetesen csonkolt keresések is lehetővé válnak, ahogy az egy strófán belül együtt előforduló szavak is szűrhetőek lesznek. Lehetőség van arra is, hogy bizonyos versegységekre szűkítsük le a keresést: vagyis lehet keresni csak rímszavak közt, csak a kolofonban vagy csak a versek első strófájában.

3. Összefoglalás

Az RPHA 17 tehát négy részterületet különböztet meg: *Verstan, Konnotációs táblázat, Qualitas* és *Textológia.* A szövegek textológiai leírása – az RPHA 16 többes számú szövegfogalma alapján – a szövegek minden változatát külön rögzíti, ezekhez fényképet és ejtéstükröző átírást csatol, majd a változatokat közös gyűjtő adatlapon összesíti.

Erre az alapra épül rá az adatbázis három fennmaradó része. Az adatszerkezet mindhárom esetben ugyanaz. Mind a verstani rész, mind a műfajiságot feldolgozó *Konnotációs táblázat*, mind pedig az irodalomelméleti jellegű megnyilatkozásokat tárgyaló *Qualitas*-blokk megpróbálja azonosítani az adott terület szempontjából releváns jegyeket. Ezek a jegyek nincsenek előre meghatározva, továbbá nem illeszkednek semmiféle előre kialakított struktúrába. Az RPHA 17 (a 16. századi adatbázis verstani részének adatszerkezetét követve) megpróbálja minden szöveg esetében azokat a jegyeket rögzíteni, amelyek – a vizsgált szempontokból – az adott szöveget jellemzik. Ezek a jegyek különböző szövegek esetében persze megegyezhetnek. Az egyes versek releváns jegyeinek egyezése alakítja ki az RPHA 17 belső, hálózatszerű adatszerkezetét, és teszi kereshetővé az adatokat.

SÖRÖS BORBÁLA

RIMAY-SZÓTÁR*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Dolgozatom egy Rimay János költői nyelvéről készülő írói szótár alapvetése, amelyhez függelékként egy, a szótárból való kivonatot csatolok. Magának a szótárnak az elkészítése ténylegesen még évekbe telik, a jelen előadás csak bevezetése ennek a feladatnak és bepillantás a korai szakasz műhelymunkájába, illetőleg ennek történeti hátterébe.[1]

Elsődleges támpontom a többnyire magyar és német bevezetőkön kívül a tübingeni lexikográfiasorozat (Lexicographica: Series maior, Series minor) köteteinek anyaga volt, ez elsősorban szekunder irodalom a lexikográfia elméleti (a szótár szemantikai megközelítései) és gyakorlati (idegennyelv-oktatás) kérdéseiről, illetve az internetes adatfeldolgozásról. Másrészt viszont a sorozat olyan jelentős darabjait is felhasználtam, amelyek egy-egy szótárt közölnek, ilyen például a Thomas Müntzer-szótár.[2] Primer és szekunder irodalmi tétel az írói szótárakat illetően gyakran egybeesik, hiszen az egyes írói szótárak bevezetői éppúgy módszertani szakirodalomként szolgálnak, mint a tisztán elméleti munkák vagy íróiszótár-kritikák. Ezek szintéziséből igyekszem megalkotni Rimay költői nyelvének szótárát.

A Rimay-szótár elkészítését indokolja több tényező is: a szövegek nehéz olvashatósága mellett az is, hogy egy olyan korszakolás esetében, amelyben helyet kaphat a manierizmus, a meglévő „tipikusan" reneszánsz (Balassi[3]) és barokk (Zrínyi[4]) szótárak birtokában általa feltérképezhetővé és összehasonlíthatóvá váljék az ún. manierista költői/írói stílus. A szótár elkészítésének indoka továbbá, hogy Rimay nyelvi leleményei feltűnően népszerűek napjaink kortárs szépirodalmában is (nem szükségszerűen mindig régi ma-

* A konferencia-előadáshoz képest a tervezeten több helyütt változtattam, egyes elemeket a hozzászólásokat felhasználva igyekeztem megjobbítani.

[1] Magára az írói szótár műfajára általánosságban nem szeretnék kitérni, a témával kapcsolatosan lásd BENKŐ László monográfiáját: *Az írói szótár*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.

[2] Ingo WARNKE, *Wörterbuch zu Thomas Müntzers deutschen Schriften und Briefen*, Tübingen, Niemeyer Verlag, 1993 (Lexicographica: Series maior, 50).

[3] JAKAB László, BÖLCSKEI András, *Balassi-szótár*, Debrecen, 2000 (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 8).

[4] *Zrínyi-szótár (Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete)*, szerk. BEKE József, Bp., Argumentum, 2004 (Zrínyi-könyvtár, 5), 319.

gyar irodalommal foglalkozó filológus-szerzők esetében), akár imitáció formájában,[5] akár csak említés szintjén.[6]

A Rimay-szótár megkísérli, hogy az életművet teljességében dolgozza fel, ami azért fontos, mert az egyes szavak, kifejezések kontextuális láttatása csak akkor lehet hiteles, ha az elsősorban költőként számon tartott Rimay művei közül nemcsak a verseket, de a prózai műveket is feldolgozzuk, beleértve természetesen a diplomáciai iratokat is, hiszen ha nagy százalékukban nem is, de bizonyos fokon szintén tartalmazzák Rimay stilisztikai sajátságait. A szöveghelyek forrásainak rövidítései úgyis megmutatják, hogy lírai avagy prózai szöveghez kapcsolhatók. Nem lehetetlen vállalkozás a szótárkészítés a mennyiség tekintetében sem, mivel száznál kevesebb versről és alig több mint száz levélről, egyéb prózai írásról van szó.

Nyelvészeti szemszögből nehéz feladat elé állít az 1955-ös kritikai kiadás ortográfiai szemlélete, amely egyrészt nem minden esetben logikus, másrészt a helyesírási viszonyok ilyen kis idő alatt is változtak annyit, hogy a szótár – tegyük fel – betűhű címszavaihoz nagyarányú mutatózásra volna szükség ahhoz, hogy megtaláljuk az egyes lemmákat az ott közölt alakok alapján. Mivel a Rimay-szótár egyik nem titkolt feladata az életmű népszerűsítése, következetesnek látszik az a döntés, hogy a címszavakat és valószínűleg az ezt követő illeszkedő példamondatokat is modern helyesírással tüntessem fel. Ez a módszer bizonyos értelemben kérdőre vonható, ugyanakkor újabb filológiai csapdát nem jelent. Horváth Iván javaslata[7] és a kritikai kiadást szabályozó útmutató[8] alapján ésszerű megoldásnak tűnik ez az eljárás, hiszen a nyelvjárásilag fontos alakok megmaradnak, viszont az olvashatóságot – tehát a kézikönyv-jelleget is – megkönnyíti. Döntő érv a nagyszámú – főleg az irodalom, retorika szempontjából fontosnak tekintett – írás másolat volta, ill. az autográf szövegek hiánya. A prózai írások tekintetében lassíthatja a munkát a fennmaradt kéziratok keresése, de Eckhardt alapos munkája lehetőséget ad arra, hogy csak szúrópróbaszerű ellenőrzéseket végezzek a könnyen elérhető szövegek segítségével.

A versek dolgában bizonytalanabb az álláspontom: Eckhardt kritikaija[9] az időbeli távolság miatt nem képviseli a Rimay-filológia mai állapotát, az Ács-féle népszerű kiadás[10] nem tekinthető alapszövegnek épp műfajából fakadóan, az új hálózati kritikai

[5] KOVÁCS András Ferenc, *Csipkéből tekert gúzs (Jegyzetek a magyar manierizmus kérdésköréhez)*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2000; CSEHY Zoltán *Alagyái, danái és elegy-belegy iramatai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 62.

[6] PARTI NAGY Lajos, BANGA Ferenc, *A vak murmutér (Négy elemi szócikk)*, Bp., Magvető, 2007 (Népszabadság Könyvek), 7.

[7] ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, *A Stollwerk (Stoll Béla 80. születésnapjára)*, Bp., Balassi Kiadó, 2008, 23–25.

[8] *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, összeáll. PÉTER László = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003, 114–131.

[9] RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955.

[10] RIMAY János *Írásai*, összeáll., utószó, jegyzetek ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1).

kiadás[11] pedig még nem széles körben elfogadott, s mivel kritikai kiadás készítésére nem vállalkozom, az emendáció sem célom az előbbi kiadások alapján. A verseket illetően tehát még formálódik a tervezet. Ez egyelőre azért nagy veszteség, mivel éppen a lírai anyaghoz rendelhető hozzá igen nagy filológiai apparátus (akár Kovács András Ferenc, akár Csehy Zoltán Rimay-imitációt megcélzó versei, de még folytatni lehetne a sort). Természetesen a szépirodalmi példák tekintetében talán nem is a modernek, hanem a Rimay-kortárs szerzőkkel kimutatható, nagyon finom határok közt mozgó intertextuális utalások lesznek az érdekesek. Példák erre a következő esetek: hapax legomenonok újramegjelenése (pl. Parti Nagy), tipikus szószerkezetek (vagy más szempontból nézve: egyedi Rimay-metaforák, -rímpárok, esetleg rímhármasok) ismétlődése (pl. a *szelence – kemence – Velence* Csehynél).

A szótár szemléletmódja és célkitűzése a fentiek és az ezt követő szócikkek felépítésének leírása alapján tehát inkább filológiai, mint nyelvészeti jellegű. Haszna a már említett népszerűsítő célzattal párhuzamosan Rimay olvashatóbbá tétele, s ezek mellett nem titkoltan a készülő kritikai kiadás „kiegészítő kötete" is, abban az értelemben, hogy a Rimay-szótár alapvetően internetes felületre készül, ennek pedig legalkalmasabb módja az XML formátum, amely könnyűvé teszi a hivatkozási rendszerek használatát és a kategóriák szerinti csoportosítást, keresést. Konkrét jelölőnyelvi kifejezésekről az egyes szócikkek XML-es felépítésének tesztelése után beszélhetünk.

A szócikkek felépítése a hagyományos írói szótárakétól annyiban tér el, hogy nem tartalmaz jelentés kategóriát, ill. stilisztikai besorolást sem, ezek bizonytalan, olykor önkényes rendszerezési technikája miatt. Mindezek ellenére a Rimay-szótár írói értelmező szótár, az értelmezési mezőt alternatív, a konkrét, olykor szélsőséges jelentés-hozzárendeléseknél óvatosabb módokon pótolja. A jelentés kihagyásánál közrejátszott az a szempont is, hogy a nyilvánvaló értelmezési mező magyarázatára természetszerűleg nincs szükség,[12] a speciális jelentésekre pedig – amennyiben ismertek – külön megoldást találtam, de haladjunk a szócikk elemeinek sorrendjében.

1. A lemma és alakváltozatai (~ kapcsolja össze őket). A szó szótári alakja, a szükséges grammatikai redukcióval élve (lehetőleg csak ragok, esetleg jelek leválasztása).

2. Szófaj. A jelentés tisztázására (pl. többjelentésű, esetünkben különböző szófajú szavaknál).

3. Rímpár első ~ második (~ harmadik stb.) része. Szintén a jelentés szempontjából a sorvégi összecsengések metaforikus azonosítása végett.

4. Előfordulás. Arab számmal kifejezve, amennyiben szerepel a lemma alakváltozata, ugyanúgy szétválasztva.

[11] *Rimay János ifjúkori versgyűjteménye (hálózati kritikai kiadás, editio minor, béta verzió)*, szerkesztő TÓTH Tünde, főmunkatárs HORVÁTH Iván, VADAI István, a szerkesztő munkatársa SINKA Zsófia, HORVÁTH Viktor, Bp., ELTE BTK BIÖP–Bibliopolisz, 2007, http://www.rimay.hu/rimay_minor_beta.pdf (2010.12.01).

[12] Gyakori és egyszerű megoldás a közismert etimológiai és modern értelmező szótárakból azon szavak jelentésmagyarázatának átemelése, amelyek nem hordoznak speciális jelentést. Nyilvánvaló értelmezési mezőknél csak céltalan fáradozás volna, hiszen egyrészt nem saját szellemi termék, másrészt a laikus olvasó számára is felismerhető jelentésekről van szó.

5. Kéziratbeli alakja grammatikai redukció nélkül. Ez már az egyes jelentéseket szétválasztó, arab számmal jelzett nagyobb részek bevezetőjeként. Esetlegesen kitöltött elem, főként autográfok esetében nyer értelmet.

6. Példamondat. Az értelmezésben vállal szerepet, sokszor helyettesíti azt. Alapvetően Eckhardt kiadása alapján, ha szükséges, változtatásokkal. Az 5. szócikk-elem szerint feltételezett jelentésenként sorba rendezve, az előfordulások gyakorisága szerint. Minden előfordulás esetében egész mondat feltüntetése, egyrészt Rimay nehéz nyelvezete miatt, másrészt a pontosság céljával. Az internetes felület elsődleges előnye, hogy lehetővé teszi a nagy terjedelmű szócikkeket, a mondatok többnyire hosszú volta miatt azonban a betűnagyságot redukálom. Ide tartozik még a példamondat helyének megjelölése, a rövidítések feloldása linkek segítségével egyszerűsödik.

7. Szakirodalmi adalék. A Rimay-szótár újításának általam ismert külföldi párja a Thomas Müntzer-szótár,[13] hasonló magyar próbálkozásról nem tudok. A jelentést helyettesítendő a lemmához rendeli azt a szakirodalmi apparátust, amely ezzel a szóval, szókapcsolattal foglalkozik, szerencsés esetben kifejezetten Rimay kontextusában. Amennyiben rendelkezésre áll a szekunder irodalom hálózati verziója is, link vezet hozzá, amely szintén megkönnyíti a keresést. A Rimay-szótár igyekszik a jelentésre történeti kontextusban tekinteni, ami itt azt jelenti, hogy ezen szakirodalmi elemek egyes darabjait kronológiai sorrendben hozza. Ez nem feltétlen jelent állásfoglalást az utolsó mellett, inkább a szekunder irodalom logikus visszakövethetőségét szolgálja, s ezen belül a szakirodalmi anyag osztályozására sem tesz kísérletet. A kronológiai szemlélet azért is ésszerű, mert feltételezzük, hogy a Rimay-filológia egyre több információval rendelkezik, az egymást követő tanulmányok egymás javítói, kiegészítői. Amennyiben társítható szakirodalom a lemmához, a jelentés mégis megjelenik rövid definíció formájában, a tanulmány vagy más szócikk(ek) alapján, ez azért fontos, mert nem minden adathoz tudunk hálózati verziót hozzárendelni, továbbá a keresés hatékonyságát is segíti. Természetesen akad olyan írás, amely egynél több értelmezési lehetőséget vet fel, vagy akár többet azonosít egyidejűleg, mint pl. Kovács Sándor Iván cikkében,[14] ahol a *szelence – kemence – Velence* rímhármas mellett a *csipke* lehetséges jelentéseit sorolja, szinte mindnek egyforma hitelességet ad. A *hüvelmény* esetében is nehéz a dolgunk, hiszen egy szövegrészre vonatkozik az összes eddigi jelentéstársítás. Nemcsak az egyes cikkekre, tanulmányokra történik hivatkozás, hanem más, nem szükségképpen kritikai szövegkiadások szómagyarázataira, szófejtéseire (pl. *Három veréb hat szemmel*[15]), egyéb írói szótárakra (elsősorban persze a korban közeliekre), ill. a gyakorlatban általánosan használt szótárak szócikkeire.

[13] WARNKE, *i. m.*

[14] KOVÁCS Sándor Iván, *Felföldi íróportrék: Rimay rímcsipkéi (Szelence – kemence – Velence)*, Palócföld, 2001/5, 432–442.

[15] *Három veréb hat szemmel (Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból)*, összeáll., s. a. r., jegyz., utószó WEÖRES Sándor, Bp., Helikon, 2010, I–II.

8. Szépirodalmi előfordulások. Inkább csak érdekes színfolt, egyes esetekben tanulmányokból kinyert (pl. Ötvös Péter *hüvelmény*ről írott tanulmánya[16]), másszor korábban ismert vagy általam talált hasonló szöveghelyek bemutatása, amely az összehasonlító irodalomtudomány számára lehet érdekes adalék. Hapax legomenonok és metafora alapú szintagmák esetében jelentősebb szócikk-elem. Az idézet hasonlóan teljes mondatot mutat meg, amely szintén a kontextuális értelmezési mezőt bővíti, az egyes szavak, kifejezések alkalmazási lehetőségeinek reprezentálója. Külön szómagyarázat nem tartozik hozzá, hiszen a primer irodalom elsősorban nem törekszik önnön magyarázatára, az idézet és helyének feltüntetése tehát nyitva hagyja az interpretálási lehetőségeket, ami a szótár egyik fő elve: az elérhető irodalom (legyen akár szak- vagy szépirodalmi adalék) rendszerezése, de a további magyarázatoktól való óvatos távolságtartás, akár szemantikai, akár stilisztikai szempontból. Végül egy séma segítségével bemutatnám, hogyan képzeljük el a szótárat vizuálisan:

lemma ~ a lemma alakváltozata(i) szófaj R[17] [Rímpár első része ~ rímpár második része] (előfordulás számban kifejezve ~ változatának/változatainak előfordulása) 1. *Kéziratbeli alakja grammatikai redukció nélkül.* Jelentés. Példamondat. Példamondat forrása. *Szakirodalmi adalék.* Szépirodalmi újrafelhasználás.

A fent leírtak takarják a szótári anyag magyar részének felépítését, de a nagy mennyiségű latin szöveg miatt latin szótári részt is csatolok a munkához. A latin szócikkek jóval egyszerűbb formát kapnak, a lemma nominativusán kívül elsősorban az előfordulásokra és a példamondatra koncentrálnak: annak Rimaynál szereplő forrására; esetleges Rimay általi fordítására a mondatnak; amennyiben idézet, annak eredeti helyére; esetlegesen a filológus fordítására; továbbá itt is a szakirodalmi adalékok megjelölésének fontosságára kerül a hangsúly. Nyilván ez a második, latin rész inkább háttérbe szorul a magyar eredményeihez képest, főleg rendszerező jellegű, a hivatkozásokat tekintve konkordancia.

A latin szócikk felépítése:

a lemma nominativusban (előfordulás) a) Példamondat. Példamondat forrása Rimay szövegeiben. b) Rimay fordítása, ha van, a példamondathoz.[18] Ennek forrása. c) Példamondat forrása az eredeti szerzőtől (pl. a tárgyalt levél Cicero-idézetei) vagy szöveggondozótól, ha van, idézet. Ehhez szakirodalom megadása (ki lelt rá a citációra).

A Rimay-szótár tervezetében átlátható, könnyen használható szótárfelület összeállítására tettem kísérletet.

[16] ÖTVÖS Péter, *„Nincs semmi újság" = DeKONferencia [I]*, szerk. KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Szeged, JATE Irodalomelméleti Csoport, 1994, 71–82.

[17] R: az esetleges rímhelyzetet jelöli.

[18] Rimay kommentárjaival, hezitálásával, többféle szólelésével együtt. Így hát nemegyszer hosszabb lesz maga a fordítás, mint az eredeti idézet.

ágazadni in (1) 1. (*átv) ágazadni* Fundamentomából való okoskodása volt N[agysá]godnak ennek a Fejedelmi órának megtolmácsoltatása, s kinyomtatása által való nyomós hírnevének terjegetésére, kivel a jövendő embereknél is a N[agysá]god neve emlékezetének terjedtebb kezd sokkal is ágazadni dicsősége, hogynem ágazhatnék Táboros nagy hadi ellenségen való diadalmas szép győzedelméből, vagy valami derekas Tartománynak, városoknak, városoknak vívatással való megvételéből is. L114/434

ágazik i (1) 1. (*átv) ágazhatnék* Fundamentomából való okoskodása volt N[agysá]godnak ennek a Fejedelmi órának megtolmácsoltatása, s kinyomtatása által való nyomós hírnevének terjegetésére, kivel a jövendő embereknél is a N[agysá]god neve emlékezetinek terjedtebb kezd sokkal is ágazadni dicsősége, hogynem ágazhatnék Táboros nagy hadi ellenségen való diadalmas szép győzödelméből, vagy valami derekas Tartománynak, városoknak, városoknak vívatással való megvételéből is. L114/434

ajándék fn (1) 1. *ajándékát* Az N[agysá]god levelével együtt a N[agysá]god énnékem küldötte, láthatnom régen kívánta Fejedelmi óra nevezendő becsületes könyve ajándékát minemő szívbéli örvendezésem indulatjával vettem és fogadtam legyen N[agysá]godtól, rövid írásommal be nem foglalhatom. L114/484

által nu (1) 1. *által* Fundamentomából való okoskodása volt N[agysá]godnak ennek a Fejedelmi órának megtolmácsoltatása, s kinyomtatása által való nyomós hírnevének terjegetésére, kivel a jövendő embereknél is a N[agysá]god neve emlékezetének terjedtebb kezd sokkal is ágazadni dicsősége, hogynem ágazhatnék Táboros nagy hadi ellenségen való diadalmas szép győzedelméből, vagy valami derekas Tartománynak, városoknak, városoknak vívatással való megvételéből is. L114/484

becsületes ~ **böcsületes** mn (0~1) 1. *bőtsűletes* Az N[agysá]god levelével együtt a N[agysá]god énnékem küldötte, láthatnom régen kívánta Fejedelmi óra nevezendő becsületes könyve ajándékát minemő szívbéli örvendezésem indulatjával vettem és fogadtam legyen N[agysá]godtól, rövid írásommal be nem foglalhatom. L114/434

befoglal i (1) 1. *bé (nem) foglalhatom* Az N[agysá]god levelével együtt a N[agysá]god énnékem küldötte, láthatnom régen kívánta Fejedelmi óra nevezendő becsületes könyve ajándékát minemő szívbéli örvendezésem indulatjával vettem és fogadtam legyen N[agysá]godtól, rövid írásommal be nem foglalhatom. L114/484

böcsületes → becsületes

dicsőség fn (1) 1. *dicsőssége* Fundamentomából való okoskodása volt N[agysá]godnak ennek a Fejedelmi órának megtolmácsoltatása, s kinyomtatása által való nyomós hírnevének terjegetésére, kivel a jövendő embereknél is a N[agysá]god neve emlékezetének terjedtebb kezd sokkal is ágazadni dicsősége, hogynem ágazhatnék Táboros nagy hadi ellenségen való diadalmas szép győzödelméből, vagy valami derekas Tartománynak, városoknak, városoknak vívatással való megvételéből is. L114/434

én- előtag (1) 1. *énnékem* Az N[agysá]god levelével együtt a N[agysá]god énnékem küldötte, láthatnom régen kívánta Fejedelmi óra nevezendő becsületes könyve ajándékát minemő szívbéli örvendezésem indulatjával vettem és fogadtam legyen N[agysá]godtól, rövid írásommal be nem foglalhatom. L114/434

espor → espot

espot fn (1) 1. *espotja* Éles vágó-/szúrókés, borbélyszerszám. Ahol a csacsogó szajkó, terecselő szarka, szökdöcsölő cinege, ugrácoló buja veréb természetü vicgapurdi Asszonnyok szájába zabolát vetegető s életek dorgáló feddő iráshelyek fordulhatnak ez könyvnek rendiben elő, leginkább mindenek csak azokot tudják az helyeket, s Asszonyok természetiben való fakadékokot, szemölcsöket, nyelvek espotja hegyével feszegetni, mintha a feszegetőknek is nem volna elég sóbálványok eleikbe ott gördítve, akik nyelveknek megveszett ízi helyére hozással nyalogathatnának, s hintegethetnének is természet viszketegét, s rihedt erkölcsöknek terjedező fenéjét a porával mind Császárok, Királyok, Zászlós urak, Papi Rendek, Hadakozó állapatbéli Vezérek, Hadnagyok, Kereskedő Emberek, Nagy Asszonyok, Nemes és Közrendbéli Asszonyállatok, Özvegyek, Attyák, Anyák, Fiak, Leányok, Szolgák és Szolgálók, Dajkák, Orvosok, Tanító Mesterek, Vének, Ifjak, Serdülő Inasok és egyebek érthetik s vehetik eszekben, hogy ez a szép Fejedelmi Ora kocogdogál nékik minden illetlenségeknek távoztatásával hivataljokban igazán és kelletiképpen való eljárásokra. L114/438. *PESTI Brigitta, Espot: Az I. Rákóczi Györgyhöz írt 1629. évi Rimay-levél egy szavának megfejté-*

se, Irodalomismeret, 2001/1–2, 116–118. HORVÁTH *Katalin, Spót – espot – ispot – ispót, Irodalomismeret, 2001/3–4, 123–124.*

fejedelmi mn (1) 1. 'Fejedelmi óra' c. könyv <melléknévi tagja>. *Fejedelmi* Fundamentomából való okoskodása volt N[agysá]godnak ennek a Fejedelmi órának megtolmácsoltatása, s kinyomtatása által való nyomós hírnevének terjegetésére, kivel a jövendő embereknél is a N[agysá]god neve emlékezetének terjedtebb kezd sokkal is ágazadni dicsősége, hogynem ágazhatnék Táboros nagy hadi ellenségen való diadalmas szép győzödelméből, vagy valami derekas Tartománynak, városnak, városoknak vívatással való megvételéből is. L114/434. RMNy 1400.

hús fn [hús ~ gúzs] (1) 1. *hús* Nő(i test). Venus, fajtalan hús, csipkéből tekert gúzs, elméknek bojtorjánja, / szederjtermészető, ragadó beszédő bujaságnak oltványa, / kis gyönyörűséggel soknak nagy veszéllyel romlásának kormánya! Venus/1 2. Fajtalan ~: kurtizán. Venus, fajtalan hús, csipkéből tekert gúzs, elméknek bojtorjánja, / szederjtermészető, ragadó beszédő bujaságnak oltványa, / kis gyönyörűséggel soknak nagy veszéllyel romlásának kormánya! Venus/1 KOVÁCS *Sándor Iván, Felföldi íróportrék: Rimay rímcsipkéi (Szelence – kemence – Velence), Palócföld, 2001/5, 432–442.*

hüvelmény ~ hüvelvény fn (1) 1. Vízi szellem. IPOLYI *Arnold, Magyar mythologia, Pest, Heckenast, 1854, hasonmás kiad., Bp., Európa, 1984, 102.* 2. Szivacs. RIMAY *János Írásai, kiad.* ÁCS *Pál, Bp., Balassi, 1992, 299.* 3. Vízkór. JANKOVITS *László, Hüvelmény, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 29(2006), 107–113.* Elmarad ez világ s mind pénzi gyüjtemény, / Hát ne torkoskodjunk, mint vizi hüvelmény, / Lelkem ne légy kemény, / Szolgáld Istenedet s nem nyél el mély örvény. Kerekdéd/46. „Voltak hagyományaik a »vízi hüvelvény«-ről, a fanyövő, vasgyúró óriásokról, hüvelknyi Pilinkóról; de azok nem emelkedtek a népmesék mondakörén túl a mítosz magaslatáig." *JÓKAI Mór, A jövő század regénye, II, Bp., Akadémiai, 1981, 159.* „Ott a hegyek tetején tó van; de benőve sűrű ingoványal: aki rálép, lerántják a csalóka pázsit alá a vízi hüvelvények." *UŐ, Bálványosvár, Bp., Akadémiai, 1964, 63.* „Nincs olyan undok mocsárlakó hüvelvény, nincs olyan fába szorult erdei manó, aki ábrázatját fölcserélné vele." *Uo., 164.* „Bizony veled megyek én, ha a vízi hüvelvényekkel kell is viaskodni." *UŐ, A három márványfej, Bp., Akadémiai, 1966, 170.* „Egyszer aztán nagy zaj támadt az agarban… / S míg én a hüvelvényt elvertem magamtól, …" *UŐ, Levente = UŐ, Drámák (1897–1904), Bp., Akadémiai, 1987, 65.* „A KERTÉSZ Tegnap is ily gyorsan beborult az égbolt. Mi az oka vajjon? A CSŐSZ (tréfál) A tündelevények. A KERTÉSZ Hogy ily hamar indul? A CSŐSZ Vízi hüvelvények." BABITS *Mihály Novellái és színjátékai, Bp., Szépirodalmi, 1987, 596.* „Torkoskoggyunk Rimay János uram szerént, mint az vízi hüvelvény!" PARTI NAGY *Lajos,* BANGA *Ferenc, A vak murmutér (Négy elemi szócikk), Bp., Magvető, 2007, 7.*

kívánt ~ kívánta in (0~1) 1. *kivánta* Az N[agysá]god levelével együtt a N[agysá]god énnékem küldötte, láthatnom régen kívánta Fejedelmi óra nevezendő becsületes könyve ajándékát minemő szívbéli örvendezésem indulatjával vettem és fogadtam legyen N[agysá]godtól, rövid írásommal be nem foglalhatom. L114/484

kívánta → kívánt

Venus fn (1) 1. *Venus* Venus, fajtalan hús, csipkéből tekert gúzs, elméknek bojtorjánja, / szederjtermészető, ragadó beszédő bujaságnak oltványa, / kis gyönyörűséggel soknak nagy veszéllyel romlásának kormánya! Venus/1

Részlet a latin mutatóból

argumentum (1) Contrarium superioris argumenti nomine Diannae responsum. Venus/vfő
contrarius (1) Contrarium superioris argumenti nomine Diannae responsum. Venus/vfő
Diana ~ Dianna (~1) Contrarium superioris argumenti nomine Diannae responsum. Venus/vfő
Dianna → Diana
nomen (1) Contrarium superioris argumenti nomine Diannae responsum. Venus/vfő
responsum (1) Contrarium superioris argumenti nomine Diannae responsum. Venus/vfő
superior (1) Contrarium superioris argumenti nomine Diannae responsum. Venus/vfő

VLADÁR ZSUZSA

CORPUS GRAMMATICORUM NOVUM[*]

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

A latin nyelvű régi magyar grammatikák nyelvtörténetünk és nyelvtudomány-történetünk nélkülözhetetlen forrását jelentik. A tudományos gondolkozásba való beépülésüknek az alapfeltételét a korszerű szövegkiadás jelenti. A dolgozatban a következő kérdéseket vizsgáljuk meg: 1. az eddigi, Toldy-féle kiadás szövegközlési gyakorlata és problémái; 2. a Magyar Nyelvtudományi Társaság sorozatának kiadási elvei; 3. a fordítások terminológiája; 4. a további feldolgozás lehetőségei.

1. A Toldy-féle Corpus grammaticorum

A 19. században a múlt iránti érdeklődés felébredésével megindult a régiségek felkutatásának és megmentésének folyamata. Ebbe a sorba illeszkedett bele Kazinczy *Magyar régiségek és ritkaságok* című gyűjteménye után[1] Toldy Ferenc vállalkozása is a fellelhető korai magyar nyelvészeti vonatkozású munkák összegyűjtéséről és megjelentetéséről.[2] A kiadás céljáról Toldy így ír az előszóban: „Nemzeti tudományunk egyik legfontosabb részének okmánytárát képzi e gyűjtemény, mellyel kezünkben, büszkén léphetünk az új népek közzé, s önérzettel mutathatunk azon eszmevillanatokra, melyeket a magyar nyelvészet, másfél századdal az újkori nyelvészet megszületése előtt, az ezt megelőzött sötétségbe vetett."

A gyűjtemény tíz teljes munkát és hat töredéket tartalmaz. A következő művekről van szó: Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* 1539; Abádi Benedek: *Orthographia Ungarica* 1549; Szenci Molnár Albert: *Nova Grammatica Ungarica* 1610; Geleji Katona István: *Magyar Grammatikátska* 1645; Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata* 1655; Pereszlényi Pál: *Grammatica Linguae Ungaricae* 1682; Kövesdi Pál: *Elementa Linguae Ungaricae* 1686; Szőnyi Nagy István: *Magyar Oskola* 1695; Tótfalusi Kis Miklós: *Ratiocinatio de Orthographia* 1697; Tsétsi János: *Observationes Ortographico-Grammaticae* 1708. A töredékek Galeotto Marzio, Pázmány Péter, Geleji Katona István, Mikolai Hegedűs János, Csepregi Turkovics Mihály és Medgyesi Pál nevéhez fűződnek.

[*] A dolgozat az OTKA 81.537 sz., *Régi magyar nyelvi források kiadásra való előkészítése és kiadása* c. pályázatának támogatásával készült.

[1] *Magyar régiségek és ritkaságok,* I, kiad., bev. KAZINCZY Ferenc, Pest, Trattner, 1808.

[2] *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum – A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig,* kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1866.

Toldy a fellelhető teljes munkákat mind felvette (első kiadásuk szerint), a töredékek közül pedig aszerint válogatott, hogy kiegészítik-e a „históriai fonalat".

A kötet összeállításával Toldy felbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyar tudománytörténetnek, és egyúttal megvetette a „régi magyar nyelvészeti kánon" alapjait is. A nehezen hozzáférhető és óvott eredeti kiadások helyett ezután a munkák összegyűjtve ott voltak a kutatók keze ügyében. Azok a grammatikák, amelyek enélkül aligha épültek volna be a nyelvészeti és kultúrtörténeti közgondolkodásba, Toldy jóvoltából lehetőséget kaptak erre. A *Corpus* megszületése óta gyakorlatilag ebből dolgoztak a kutatók, ennek alapján idézték a grammatikákat, és az jelentett külön megjegyezni valót, ha az adatokat ellenőrizték az eredeti kiadásokból. Emiatt egyáltalán nem közömbös, mennyire pontos Toldy szövegközlése. Nyelvészek számára a betűhű, sőt akár a grafémaváltozatokat is híven követő kiadás azért lényeges, mert a közvetített tartalom mellett maguk a nyelvi példák is döntő fontosságúak lehetnek alakváltozataikkal vagy írásmódjukkal. Egy hosszú vagy rövid jelölés különbsége mögött állhatnak nyelvjárási változatok, nyelvtörténeti folyamat, de lehet mögötte nyomdatörténeti adat, a szerző vagy a korrektor nyelvi életrajza stb.

Toldy saját szempontjait olvasva, úgy tűnik, ezek az elvek voltak fontosak az ő számára is. Az előszóban azt hangsúlyozza, hogy a lehető legpontosabban igyekezett reprodukálni az eredeti műveket: „Betűhíven közlöttem a szövegeket, meghagyva a legrégiebbekben az eredetiek apróbb hibáit is, s az írásbeli következetlenségeket, mert jellemzők; voltak olyak is, melyek világos hibák, de biztosan nem nyúlhattam a javításhoz. Positív hibáit a betűszedőnek megjavítottam, p. o. Erdősinél a 73. l. 4. sorában, hol *ůdőtők* áll *ůdőkőt* helyett." (Sylvester nyelvtanának Kazinczy-féle kiadását[3] külön is kiemeli mint igen hibásat.)

Egy régi nyomtatvány újbóli kiadása a leggondosabb munka mellett is irdatlan sok hibalehetőséget rejt. Ezeket természetesen a *Corpus grammaticorum* sem tudta teljesen elkerülni. A hibák egy része valószínűleg figyelmetlenségből eredő másolási hiba. Mutatóba felsorolunk néhányat.[4]

Előfordul, hogy egy részlet kimarad a szövegből. Ez lehet egy-egy szó, mint Szenci Molnárnál,[5] ahol az egyik táblázatban a *kéretel vel kérettetel, peteris, kérettetem, petor, rogor* példasor áll, de Toldynál[6] ez már a latin értelmezések nélkül szerepel. A Pereszlényi-grammatika[7] 150. lapjának 14–16. sora pedig egyszerűen kimaradt Toldynál.[8] Máskor éppen a fordítottja történik, tehát olyan szavak is bekerülnek a *Corpus*ba, amelyek az eredetiben nem szerepelnek. Így Pereszlényinél a kicsinyítő képzésre a *legény*, adole-

[3] KAZINCZY, *i. m.*

[4] A *Corpus grammaticorum* kiadási problémáiról részletesen szóltunk a magyar fordítások előszavában. Lásd később.

[5] SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo,* Hanau, 1610, 130.

[6] *Corpus*, 224.

[7] PERESZLÉNYI PÁL, *Grammatica Linguae Ungaricae,* Tyrnaviae, 1682.

[8] *Corpus*, 521.

scens, *legényke* példa szerepel,[9] a *Corpus*ba viszont egy másik példa is becsúszik: *legény*, adolescens, *legényecske, legényke.*[10] (Talán azért, mert a környező példákban sűrűn fordul elő a *-cska/-cske* képző.)

Egyszerű másolási tévesztések a latin szövegben is vannak. Így például Szenci Molnárnál az eredetiben[11] ez áll: „*Inſeparabiles extra compositionē orationi nunquam inſeruntur* (’beleültettetnek’)…”, Toldy kiadásában[12] tévesen az alakilag hasonló, egyébként szintén a szövegbe illő *inferuntur* (’belevitetnek’) áll. Ebben az esetben a betűformák hasonlósága lehetett megtévesztő: az *inseruntur* hosszú *ſ*-sel írva könnyen összetéveszthető az *inferuntur f*-jével. Máskor a téves másolás „értelmes hibát” eredményez. Pereszlényi a hangváltozásoknál a szó eleji hangelvételre az *aphaeresis seu abiectio* (’elvétel’) *literae* kifejezést használja.[13] Toldynál viszont *aphaeresis seu adiectio* (’hozzátétel’) *literae* szerepel.[14] Az igekötő megcserélése a szöveget épp ellenkező értelművé teszi.

A magyar részekben is találunk téves másolásból eredő, önmagukban értelmes, de a szerző szándékával és az eredeti szöveggel nem egyező alakokat. Tótfalusi Kis ortográfiájában az egy birtokos – több birtok szerkezetet bemutató példák közt van az *Embernek fiai, oroſzlánnak fogai* sor,[15] a *Corpus*ban[16] ehelyett *Embernek fiai, oroſzlánok fogai,* az utóbbi példában a birtokos többes számú.

A pontatlanul lemásolt magyar szavaknak se szeri, se száma. A Pereszlényi-grammatika néhány lapjáról válogatva a példákat (de lehetne máshonnan is), azt tapasztaljuk, hogy gyakoriak a hosszúságbeli tévesztések, mint az eredeti *Vonſzaſſz* helyett *Vonſzaſz,*[17] *alkalmatoſſab* helyett *alkalmatoſſabb*[18] stb. A nazális mássalhangzó helyett annak denazalizált párja áll, és viszont, mint *fénlik* helyett *fénylik;*[19] felcserélődnek a szibilánsok, mint *Sérſik* helyett *Sérſzik;*[20] az egybeírás–különírás figyelmen kívül hagyása, a kötőjel mellőzése stb. szintén gyakori.

A véletlen hibáknál sokkal nagyobb gondot jelent Toldy szerkesztői tevékenykedése. Noha az előszóban azt ígérte, hogy „meghagyja a legrégiebbekben az eredetiek apróbb hibáit is, s az írásbeli következetlenségeket”, és csak a betűszedő „positiv hibáit” javítja, a gyakorlatban ez nem így történt, a változtatások jóval túlterjednek ezen. Javításainak legfontosabb jellemzője, hogy a szövegeket a szerző feltételezhető, Toldy által kikövetkeztetett szándékának megfelelően megpróbálja egységesíteni. Ezek a változtatások jelöletlenek, tehát csak az eredetivel összevetve derülnek ki. A legnagyobb probléma

[9] PERESZLÉNYI, *i. m.,* 30.
[10] *Corpus*, 520
[11] SZENCI MOLNÁR, *i. m.,* 151.
[12] *Corpus*, 244.
[13] PERESZLÉNYI, *i. m.,* 134.
[14] *Corpus*, 508.
[15] TÓTFALUSI KIS Miklós, *Ratiocinatio de Orthographia* = T. K. M., *Apologia Bibliorum,* Kolozsvár, 1697, F2v.
[16] *Corpus*, 611.
[17] PERESZLÉNYI, *i. m.,* 124; *Corpus*, 500.
[18] PERESZLÉNYI, *i. m.,* 131; *Corpus*, 508.
[19] PERESZLÉNYI, *i. m.,* 123; *Corpus*, 500.
[20] PERESZLÉNYI, *i. m.,* 131; *Corpus*, 506.

azonban az, hogy a javításokat nem sikerül (sok esetben nem is lehet) következetesen véghezvinni. Így az eredeti munkák következetlen írásmódját és szerkesztését végeredményben egy másfajta következetlenséggel váltja fel. A változtatások természetesen nem egyformán gyakoriak az egyes munkákban. Nyilván azokban a szövegekben, amelyeket eredetileg is gondosan korrektúráztak, mint Tótfalusi Kis vagy Tsétsi ortográfiáit, Toldy jobbító igyekezetének kevesebb tere volt, mint például Szenci Molnár vagy Komáromi Csipkés grammatikáiban, melyeket külföldön, magyarul nem tudó nyomdász által nyomtattak. Úgy tűnik, mintha Toldy elkezdte volna az egységesítő munkát, majd belefáradva a kilátástalanul nagy feladatba, nem vitte végbe következetesen mindenütt.

Már a latin szövegben is tetten érhető ez a javítgató tevékenység. Komáromi Csipkés nyelvtanában, ahol a toldalékok előtti magánhangzó-kiesésről van szó, az eredeti szövegben az értelmetlen *vocas* szó áll: „elisio vocas ultimae syllabae, ut *kőrme, tegze*",[21] Toldy átiratában[22] viszont ez: „elisio **vocis** ultimae syllabae" (a szó utolsó szótagjának kiesése), holott a helyes szöveg a példákból is nyilvánvalóan: „elisio **vocalis** ultimae syllabae" (az utolsó szótag magánhangzójának kiesése).

A *Corpus* kiadása kiegészíti a ragozási táblázatokat ott, ahol Toldy véleménye szerint véletlenül kimaradt valami. Így Pereszlényi igeragozási táblázatában az *Olvasánk, olvasók* határozott–általános ragozású igepár mintájára a *Corpus*ban[23] a *Szereténk* mellett feltünteti a *ſzeretők* alakot is, holott eredetileg nem szerepelt ott. Kövesdinél kiigazítja a birtokos szerkezetre hozott, de hibás alakú példát: *Vagyon Moſeſek és Prophétak*[24] a helyes *Vagyon Moſeſek és Prophétájok* formára.[25] Kijavítja a ragozási táblázat tévedéseit, pl. a *te* névmás ragozási sorában tévesen szereplő *én tűlem* alakot[26] *te tűled*-re.[27] Pereszlényi grammatikáját közölve a *Corpus* 421. lapján a *Teher* szóval kapcsolatban Toldy beiktat egy olyan lábjegyzetet, ami az eredetiben[28] nem szerepel: „Diction. et Val. Lépes, sed nunc usitatius est *terh*." Kérdés, hogy ki tette ezt a jegyzetet, ez a *nunc* kinek a korára értendő?

A legnagyobb eltérések a magyar nyelvi példákban találhatók. Ezek kisebb részben alaki változtatások, nagyrészt írásmódbeliek. Toldy a Pereszlényi-grammatikában a városnevek felsorolásában az *i*-ző *Filek* alakot[29] *ű*-s alakra cseréli: *Fűlek,*[30] ugyanitt a *Szombat* nála már *Nagy Szombat* formában szerepel, a *bőjtetek* alakot[31] *bőjtőtők* alakban írja át stb.[32] Sokszor egységesíti a magyar példaszavak írásmódját: Szenci Molnár-

[21] KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Hungaria Illustrata,* Ultrajecti, 1655, 68.
[22] *Corpus*, 369.
[23] *Uo*., 479.
[24] KÖVESDI Pál, *Elementa linguae Hungaricae,* Leutschoviae, 1686, 35.
[25] *Corpus*, 578.
[26] KÖVESDI, *i. m.,* 14.
[27] *Corpus*, 562.
[28] PERESZLÉNYI, *i. m.,* 20.
[29] *Uo*., 149.
[30] *Corpus*, 520.
[31] PERESZLÉNYI, *i. m.,* 61.
[32] *Corpus*, 450.

nál[33] például *fájainkà, urainckà* áll, a *k*-t egyszer *k*-val, egyszer *ck*-val jelölve, Toldynál[34] *fájaincкà, uraincкà*. Az *ó* esetében végig pótolja az eredetiből hiányzó ékezeteket. Az *á* és az *é* esetében hol pótolja az eredetiből hiányzó ékezeteket, hol pedig nem. Ugyanígy néhol megtartja az eredetiben kétféle ékezettel jelölt *é* és *è* különbségét, továbbá az *á* és *à* különbségét is, néhol viszont nem. Az *â* betűt viszont következetesen *a*-ra írja át. Legfeltűnőbb, hogy Toldy az *ő* betű esetében mindig visszapótolja az *o* tetejéről hiányzó kis *e*-t, nem csak a kétes esetekben, hanem akkor is, amikor egyértelműen hiányzik az eredetiből, és ott csak *o* áll. Ráadásul nyilvánvaló figyelmetlenségből a *Corpus*ban előfordul az eredeti *ő* helyén a Toldy korára jellemző *ö*-s írásmód is, így pl. Szenci Molnárnál[35] *Gőrőgőczke,* Toldynál[36] *Görögöczke*.

Néha még a rövidítések feloldása vagy a betűtípus megválasztása is az értelmezést gátló kérdéssé válhat. A következő példában éppen az *&* jel feloldása tette zavarossá a *Corpus*ban a szöveget: Kövesdinél a névragozást bemutató táblázatban[37] zárójelben közli a tárgyrag alakváltozatát: *ezt a' lábot (& at)*, a *Corpus*ban[38] viszont *ezt a' lábot (et at)*, mintha az *at* mellett az *et* 'és' is az egyik lehetséges ragváltozat lenne. Toldy itt a betűtípus váltásának kézenfekvő értelmező eszközével sem élt. A betűtípus a Kövesdi-grammatikának egy másik helyén is az értelmezést befolyásoló kérdéssé válik. A 11. lapon a táblázatcímekben először ezt olvassuk: *Paradigmata Primo, ab* Enyém, *meus; Secundo, à* Tied, *tuus.* Itt a névmások *(Enyém, Tied)* előtt álló *a* egyértelműen a latin *a/ab* prepozíció, dőlttel szedve, magánhangzó *(Enyém)* előtt *ab* formában. A szöveg viszont így folytatódik: *Tertio,* a' Mienk, *Noster*, utána ugyanígy *Quarto,* a' Tietek, *vester* stb. Mintha az *a* határozott névelőnek értelmeződne át, álló betűvel, a *z*-t pótló hiányjellel. Toldy kiadása ezt az átértelmeződési bizonytalanságot elfedve, kizárólag a latin prepozíciós felfogás mellett dönt, az *a*-t mindvégig dőlttel, hiányjel nélkül szedve.[39]

2. A modern kiadás elvei

Természetesen mindaz, amit az előbb felsoroltunk, a mai kor felől visszatekintve megfogalmazott igény, és nem is igazán jogos egy teljesen más kiadási gyakorlattal és technikai háttérrel ellátott kiadáson számon kérni. Egyébként is ma már kiváló minőségű fakszimilék készíthetők, így minden, az eddigiekben felsorolt probléma orvosolható. Van azonban egy másik akadály is, mégpedig a munkák többségének latin nyelvűsége. A maguk korában, amikor a grammatikák íródtak, természetes volt, hogy latin nyelvűek. Egyrészt a terminusok jobbára csak latinul léteztek (kivétel Sylvester nagyszabású, de el

[33] SZENCI MOLNÁR, *i. m.,* 59.
[34] *Corpus*, 146.
[35] SZENCI MOLNÁR, *i. m.,* 78.
[36] *Corpus*, 166.
[37] KÖVESDI, *i. m.,* 3.
[38] *Corpus*, 554.
[39] *Uo*., 560.

nem terjedt magyarítási vállalkozása grammatikájában), és még a magyar nyelvű munkákban is így szerepelnek. Geleji Katona meg is jegyzi, hogy „A' *technicum vocabulum*okat, és egyéb *Scholaſtica s' Theologica dictio*kat bajos magyarul egy ſzoval ki-mondani…", és Tótfalusi Kis is azt írja a helyesírási munkáját tartalmazó *Apologia* előszavában, hogy „…terminos technicos non possem satis intelligibiliter Hungarico sermone exprimere".[40] Az első magyar nyelvű rendszeres magyar grammatika, Bél Mátyás nyelvtanának átdolgozása csak 1781-ben látott napvilágot.[41] Másik, célszerű oka az volt a latin nyelv használatának, hogy a magyarul nem tudó reménybeli olvasók is értsék a munkákat. Ezek ugyanis, előszavuk tanúsága szerint mind a külföldiek magyarra tanítását tűzték ki célul. A grammatikák egy részében, a praktikus nyelvtanító könyvek esetében tényleg ez volt a helyzet: így Pereszlényi Pál szlovák és német ajkú kispapjai vagy Kövesdi soproni líceumának német anyanyelvű diákjai a latinon át ismerkedtek a magyar nyelvvel. A csak névleg nyelvtanító, valójában tudományos igényű grammatikák pedig, mint Szenci Molnáré vagy Komáromi Csipkésé, a külhoni tudóstársadalomnak is szóltak. Ma már viszont, mivel a latin rég elvesztette a nemzetközi tudományos nyelv szerepét, a fogyatkozó latintudás gátolja a szövegek értelmezését, emiatt pedig beépülését a kutatásba és az oktatásba.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság ezért az Országos Széchényi Könyvtárral együttműködve a grammatikák új, korszerű kiadására vállalkozott. A bilingvis sorozat darabjai azonos szerkesztési elvekkel és formában jelentek meg: az OSZK példányain alapuló hasonmás szövegközlés mellett párhuzamos magyar fordítással, jegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal. A sorozatban eddig a következő munkák láttak napvilágot:

1. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana (1539*), ford., tan. C. VLADÁR Zsuzsa, szerk. ZELLIGER Erzsébet, Bp., 1989.

2. SZENCZI MOLNÁR Albert, *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610) – Új magyar grammatika két könyvben,* ford. BORZSÁK István, ford., tan., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, bev. SZATHMÁRI István, szerk. ZSILINSZKY Éva, Bp., 2004.

3. PERESZLÉNYI Pál, *Grammatica Lingvae Ungaricae (1682) – A magyar nyelv grammatikája,* ford., jegyz., tan. C. VLADÁR Zsuzsa, bev. SZATHMÁRI István, szerk. ZSILINSZKY Éva, Bp., 2006.

4. KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Hungaria Illustrata (1655) – A magyar nyelv magyarázata,* ford., tan., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, szerk. ZSILINSZKY Éva, Bp., 2008.

5. TSÉTSI János, *Observationes Orthographico-grammaticae (1708) – Helyesírási-grammatikai megjegyzések,* ford., bev., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, tan. KOROMPAY Klára, szerk. ZSILINSZKY Éva, Bp., 2009.

6. KÖVESDI Pál, *Elementa Linguae Hungaricae (1686) – A magyar nyelv alapjai,* ford., tan., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, szerk. ZSILINSZKY Éva, Bp., 2010.

A fordításokban a következő elveket követtük. A szövegtagolás az eredetit követi, a táblázatok elrendezését a szöveghűséget megtartva igyekeztünk áttekinthetőbbé tenni.

[40] TÓTFALUSI KIS, *i. m.,* A3.

[41] *Magyar Grammatika vagy is haza nyelvnek gyökeres meg-tanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti oskolák számára,* Budán, 1781.

A fordításban a mai magyar szöveg álló betűs, a szövegben szereplő magyar nyelvi példákat dőlttel szedtük. A magyar példaszavakat legtöbbször egy latin megfelelő követi, a két szó szorosan összetartozik, sokszor a szerző egyik nyelvről a másikra vált a felsorolásban. Ráadásul nyelvtörténeti szempontból forrásértékű az, hogy melyik latin szó értelmezi a magyart. Ezek miatt a fordításban mindenütt megtartottuk a latin értelmezést is, ezek a latin szavak szintén álló betűsek. Az írásjelhasználatban is az eredetihez próbáltunk igazodni, egy kivétellel: az említett magyar–latin példapároknál az eredeti művekben következetes és esetleges elválasztást egységesítettük: a pár tagjai közt vessző, az egyes párok közt pontosvessző szerepel. Az írásmódban a magyar nyelvtörténeti forráskiadás szempontjait vettük figyelembe, tehát másképp jártunk el a magyar nyelvi példákat és a latin anyaszöveget illetően. A magyar szavakat betűhíven, sőt a grafémaváltozatokat is megtartva írtuk a fordításban, és a kis- és nagybetűk tekintetében is az eredetit követtük. A nyomdahibákat jelölés nélkül hagytuk, a szemközti oldalról úgyis lehet ellenőrizni az eredetit. Más elbírálás alá estek a latin és a görög szavak. Mivel magyar nyelvtörténeti szempontból nem forrásértékűek, modernizáltuk ezek írásmódját: a betűformákat maira cseréltük, így például *ſ* helyett *s* áll, a latin rövidítéseket, ligatúrákat feloldottuk, az ékezeteket elhagytuk. Az esetleges sajtóhibákat a latin szavakban megjegyzés nélkül javítottuk. A következő részlet szemlélteti az elveket a gyakorlatban: Például: „A nőnem csak asszonyi nemre vonatkozhat, mint *Maria, Ilona, Helena; Dayka,* nutrix; *Bába,* obstetrix; *Leány,* puella; *feleſég,* uxor; *ángy,* glos…"[42]

Noha fordításokról és nem kritikai kiadásokról van szó, a gyakorlatban így is rengeteg olyan helyzet adódik, ahol lehetetlen egyértelmű döntést hozni, és a modern kiadás készítői is Toldy csapdájában találják magukat. Így például hiába határoztuk el, hogy pontosan követjük a fakszimile alapját adó eredeti példány írásmódját, néha nem lehetett eldönteni, hogy adott ponton van-e például egy (félig lekopott) vessző a magánhangzón vagy kis *e* az *o* felett, vagy csak egy szennyeződés látható ott. Azaz azt, hogyan írjuk át a szót a fordításban. Ilyenkor a fellelhető többi példány segítségével döntöttünk a valószínűbb változat mellett.

3. A fordítások terminológiai kérdései

A fordításokban az igazi kihívást a terminológia magyarítása jelentette. Itt ugyanis nem egyszerű fordításról van szó, nem csupán a terminusokat kell kicserélni latinról magyarra. A terminusok ugyanis fogalmi kategóriákat jelölnek, melyek struktúrát alkotnak. Minden fordítás egyúttal legalább két kategóriarendszer egymásra vetítését jelenti: az eredeti műét és a modernét.[43] A korai magyar nyelvészeti munkák esetében azonban ennél is bonyolultabb a helyzet. Már magukban az eredeti munkákban is több, különböző

[42] SZENCZI MOLNÁR Albert, *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610) – Új magyar grammatika két könyvben,* Bp., 2004, 55.

[43] P. SWIGGERS, A. WOUTERS, *Translating Ancient Grammatical Texts = History of Linguistics 1996,* eds. David CRAM, Andrew LINN, Elke NOWAK, Amsterdam–Philadelphia, Benjamins, 1999, 3–15.

eredetű, kiforrottságú és minőségű szakszókincs keveredik. Három réteg rakódik egymásra: a klasszikus latin (illetve annak az a változata, amelyet a magyar grammatika forrása használt); a latinizált héber grammatika; és harmadikként ezek továbbfejlesztése, adaptálása a magyar grammatikusok által. Emiatt a szövegekben meglehetősen nehéz a mai fogalmaink szerinti, definiált, rendszert alkotó, a jelölt fogalommal egy-egy arányú kapcsolatot megjelenítő terminológiáról beszélni, már azt is nehéz eldönteni, egyáltalán mi tekinthető terminusnak. Ezt a bonyolult szakszókincset kellene elhelyezni a mai magyar leíró nyelvtan kategória- és terminusrendszerében.

Ahol a magyar nyelv rendszere egybevágott a latinnal, ott a klasszikus latin grammatikairodalom szokásos, egyértelmű terminusait használták, itt nincsen fordítási probléma, ezeknek vannak bevett magyar megfelelői. Így például: *nomen – névszó, verbum – ige, pars orationis – szófaj, indicativus – kijelentő mód, comparatio – fokozás* stb. A másik csoportba tartoznak azok a szakszavak, amelyekkel a szerzők a magyar nyelvnek a latintól eltérő jelenségeit jelölik. Ezek az eltérések főként a két nyelv tipológiai különbözőségéből adódnak, mint például (mai terminológiával szólva): a birtokos személyjelezés, a határozóragok besorolása és megnevezése, evvel összefüggésben a névutók kérdése; a határozott és az általános igeragozás különbsége, a műveltető képzés, a főnévi igenév személyragozása stb. A klasszikus latin terminuskészlet elégtelen volt ezen jelenségek leírására. A terminológiai problémák ebben a csoportban jelentkeztek (és így a modern fordításban is ezek okoznak gondot).

A terminológiai készlet kiegészítésére a korai magyar grammatikákban felhasználták a latinizált héber grammatika bizonyos kategóriáit. A reneszánsztól kezdve ugyanis az európai nyelvtanirodalomban a görög–latin hagyomány mellett jelentős szerepet kapott a harmadik szent nyelvnek, a hébernek a nyelvtana is, amely az előzőektől függetlenül, az arab grammatikusok nyomán fejlődött ki. Az eredetileg arab, majd héber nyelvű grammatikát a reneszánsztól kezdve latin nyelvre fordították, és a latin *ars grammatica* terminusait alkalmazták rá (elsőként Reuchlin 1506-ban *Rudimenta linguae Hebraicae* című munkájában). A szerkezeti párhuzamok miatt a héber grammatika bizonyos kategóriái alkalmas fogódzót kínáltak a latintól eltérő magyar nyelvi jelenségek leírásához.[44] A szerkezeti hasonlóság a korabeli nyelvészeti gondolkodásban magától értetődően genetikai, származásbeli kapcsolatot is jelentett, a nyelvek hasonlóságát és közös eredetét kölcsönösen és szorosan összefüggőnek vélték. Így a magyaroknál erősen élt a héber nyelvrokonság eszméje.[45] A héber a Biblia három szent nyelve közül a legfontosabbnak, legősibbnek számított, így a héber származás előkelőséget biztosított a nyelvnek.[46]

[44] TELEGDI Zsigmond, *A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika,* Bp., 1990 (MTA Judaisztikai Kutatócsoport: Értesítő, 3).

[45] HEGEDÜS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében,* Bp., Akadémiai, 1966 (Nyelvtudományi Értekezések, 56).

[46] Pontosan ugyanez játszódott le nyelvrokonaink korai leírásában: a szintén agglutináló típusú finn, lapp, észt nyelv korai grammatikái mind a héber rokonságot hangsúlyozzák és héber kategóriákat használnak. Lásd Mikko KORHONEN, *Finno–Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918*, Helsinki, 1986.

Csak egyetlen példát emelve ki: így került át többek közt a *pronomen affixum* (szó szerint: toldott névmás). A héberben a személyes névmás mint önálló szó csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos ragok töltik be, amelyek névszókhoz és igékhez is csatlakozhatnak. Névszókhoz toldva a birtokos személyére, igékhez toldva pedig az ige tárgyának számára és személyére utalnak. Funkciójuk miatt e ragokat is névmásnak nevezik. A latin nyelvű héber nyelvtanokban kétféle névmás volt: *pronomen separatum* (szó szerint: különálló névmás), ez a hagyományos latin személyes névmásnak felelt meg, és *pronomen affixum*, amin az említett ragokat értették.

A *pronomen affixum* (szó szerint: kapcsolt vagy toldott névmás) kulcskategória lett a magyar grammatikákban, ezzel adtak számot a birtokos személyjelezés, a határozott igeragozás és az infinitivus ragozásának kérdéséről. A magyarázat egyébként nyelvtörténetileg is helytálló, hiszen e toldalékok valóban a személyes névmásból alakultak ki.[47] A szerzők mindenütt hasonló okfejtéssel éltek.[48] A korai magyar grammatikákban mindig külön közlik a birtokos személyjel nélküli névszók ragozását és utána ugyanezeket az összes lehetséges birtokos személyjeles variációban is végigragozzák.

Mivel a leírási terminuskészlet (klasszikus latin + latinizált héber) adott volt, és új kategóriák és terminusok csak kivételesen tűntek fel, elkerülhetetlen volt a terminusok jelentésváltozása, metaforizálódása, ami spontán módon, nem definiáltan történt. Ennek menete az volt, hogy a latin kategóriákat kitágították, és a magyar elemeket latin fordítási megfelelőik alapján sorolták be. Így lehettek például *praepositió*k a magyar esetragok, holott a latinnal ellentétben a szó mögött és ahhoz tapadva állnak.

Ugyanez történt a héber eredetű terminusokkal. A héberre való állandó hivatkozás nem jelentett (mert nem is jelenthetett) érdemi egyezéseket, inkább hivatkozási alapot jelentett, és felszabadító hatása volt. Valójában (akárcsak a latin kategóriáknál) a héber kategóriák átértelmezése, továbbfejlesztése figyelhető meg, amit a terminusok metaforizálódása kísér. Példánknál maradva: az említett *pronomen affixum* 'toldott névmás' előbb *affixum*má 'toldott rész/toldalék' rövidült, majd később az *affixum* szó használata minden toldalékra kiterjedt.

Ugyanakkor a terminusok eredeti jelentésüket is megtartották a metaforizált mellett, tehát pl. az *affixum* elsősorban és deklaráltan továbbra is birtokos személyjel, határozott igerag, infinitivusi személyrag volt, de párhuzamosan definiálatlanul is használták 'toldalék' jelentésben. Emiatt sajátságos helyzet állt elő, a magyar grammatikák két rétegre váltak szét: a „hivatalos" részek (meghatározások, címek, táblázatok) szorosan követték a latin ill. a latinizált héber nyelvtant, a kifejtő, magyarázó szövegek viszont oldottabb szövegezésükkel, eltérő szóhasználatukkal a magyar nyelvészeti gondolkodás fejlődését tükrözték. A gondolkozás iránya egybeesett a szerzőknél, a megnevezések azonban nem: a kategorizálás bizonytalansága és a megnevezés sokfélesége ingadozó, szinonimákkal, poliszémákkal tarkított szóhasználathoz vezetett még egy művön belül is. Terminusok és

[47] KOROMPAY Klára, *A névszójelezés = A magyar nyelv történeti nyelvtana,* I, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1991, 259–283.

[48] SZENCI MOLNÁR, *i. m.,* 139; PERESZLÉNYI, *i. m.,* 43; KÖVESDI, *i. m.,* 8; stb.

közszavak közt széles volt az átmenet, másrészt a terminusok sokszor szókapcsolattá, körülírássá oldott formában is megjelentek.

A modern fordítás több megoldás között választhat ennek a műszókészletnek az értelmezésében és tolmácsolásában. Meg lehet tartani az eredeti latin terminust, például a *pronomen affixum* maradhat *pronomen affixum*. Ebben az esetben biztosan nincs félrefordítás, de értelmezés sem, így ez a latinul nem értő olvasónak nem sokat mond sem a terminus jelentéséről, sem a műben megjelenő szemléletről, sem a modern terminológiához való viszonyáról. Sőt, még félrevezető is lehet, hiszen a *particula*, ami a korai nyelvtanokban a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve volt (és még más értelme is volt, lásd alább), ha *partikulá*val írjuk át, zavaróan egybeesik a modern *partikula* terminussal.[49]

A másik megoldás az, hogy a modern nyelvészeti terminológiát alkalmazzuk, az adott kontextusban szereplő latin szót a ma elfogadott terminussal fordítva. Így a *pronomen affixum* szövegkörnyezetnek megfelelően hol *birtokos személyjel,* hol *igerag* lesz, a *particula* pedig *igekötő* vagy *névelő,* de akár *toldalék* is. A modern terminus használata megkönnyíti az olvasó számára az értelmezést, de óhatatlanul elfedi a szerző eredeti rendszerét. Ráadásul, mivel *per definitionem* egyetlen értelmezést enged meg, elsikkad annak a lehetősége, hogy érzékeltessük a terminológia változékonyságát és többféle használatát. A *particula* például azért lehetett 'igekötő', mert definiáltan a ragozhatatlan szófajok neve volt *(adverbium, praepositio, coniunctio, interiectio)*, az igekötők ezen belül a *praepositio* szófajába tartoztak. De a *particulá*nak volt egy másik, definiálatlan használata is, ahol a kisebb, nem önálló jelentésű segédszavakra vonatkozott (pl. névelő), illetve a toldalékokra.

Így a sorozatban a fordításnál egy harmadik megoldást választottunk: a terminusok szó szerinti (jelzős szerkezeteknél elemenkénti) fordításban szerepelnek, lábjegyzetben magyarázva az egyes használatokat. Nehezebben érthető esetekben szögletes zárójelben ott van a modern terminus is. Így a modern fordításban például az eredeti *pronomen affixum*ból *toldott névmás* [birtokos személyjel] lett, a *particulá*ból *szócska,* mindenhol következetesen így adva vissza. Néha azonban ez a megoldás is rejt veszélyeket. A *postpositio* szó a magyar grammatikusok ritka terminológiai újításai közé tartozik. A megnevezés arra utal, hogy a latin *praepositió*nak megfelelő funkciójú, de a magyarban hátul álló elemekről van szó (részben határozóragok, részben névutók).[50] Ha a szó szerinti *névutó* fordítást választjuk, félrevezető lesz ott, ahol a szöveg világosan határozóragokról beszél. Így a magyar szövegben is tükörfordítással új szóösszetételt alkottunk: *utánjáró*.

A terminológia vizsgálata túlmutat a pusztán fordítási meggondolásokon. A terminusok készlete, változataik, változásuk pontosan jelzi a mögöttük levő kategóriarendszert, és ezáltal a grammatikai gondolkodás fejlődését. Például az *affixum* szó jelentésfejlődését nyomon követve a szemünk alatt alakul ki a toldalék fogalma a magyar nyelvészeknél. A terminológia ezen kívül árulkodik a mű közvetett vagy közvetlen forrásairól is.

[49] „A partikula olyan viszonyszó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot kapcsolatot, nem lehet mondatrész." *Magyar grammatika,* szerk. KESZLER Borbála, Bp., Tankönyvkiadó, 2000, 275.

[50] Tótfalusi Kisnél mindkettőre van példa.

Segítségével megerősíthetők vagy kiegészíthetők a külső forrásból származó adatok. Így Szenci Molnárnál a terminológia is alátámasztja Ramus grammatikájának felhasználását,[51] Pereszlényinél a jezsuita Alvarez-grammatikáét stb. Következtethetünk a szerzők hébertudásának fokára: Szenci Molnár gyengén tudott héberül, Pereszlényi semennyire, viszont Komáromi Csipkés, Tótfalusi Kis és Tsétsi kiválóan. Kiderülhet, hogy milyen olvasóközönségnek szánták a munkát. Szenci Molnár tudományos igényű, külföldi tudósoknak szánt, de a gyakorlati tanításra alkalmatlan grammatikáját Kövesdi iskolamesteri szintre egyszerűsítette. Ezt jól mutatják azok a terminológiai változtatások, amelyek során mindent törölt, ami Ramus logikai alapú, kétfelé bontó rendszeréhez és terminológiájához tartozik, ugyanígy az összes héber terminust is. (Az egy *suffixum* kivételével, ami arra utal, hogy a *suffixum* fogalma akkor már a hébertől függetlenül is értelmezhető volt, még alsó iskolai szinten is.) Ellenpélda: Tótfalusi Kisnek a magyar nyelv jelenségeinek megnevezésére *ad hoc* módon, a grammatikai hagyományt nem követve felhasznált, héber terminusai azt jelzik, hogy a korabeli erdélyi értelmiség jelentős héber műveltség birtokában lehetett, és Tótfalusi számíthatott arra, hogy szabálytalan terminológiáját is megértik.

4. A további feldolgozás lehetőségei

A tervek között szerepel a fordítások megjelentetése a világhálón. Másrészt tervezzük egy terminológiai adatbázis létrehozását a művek alapján. Ez két részből fog állni:

a) a latin rész címszavak szerint szerveződve tartalmazza a címszó alakváltozatait, összes előfordulását, jelentéseit sorrend szerint (ha van definíció, akkor annak alapján, ha nincs, szövegösszefüggés alapján), néhány jellemző példát, szinonimáit, kollokációs megfelelőit;

b) a magyar rész onomasziológiai, fogalmi alapon szerveződve a mai magyar leíró nyelvtani fogalomkészletbe[52] illeszti a latin terminusokat. Maga a teljes adatbázis, amely az összes előfordulást tartalmazza, csak elektronikus formában készül el. Az adatbázis alapján szerkesztünk egy rövidebb, szótárszerű változatot. Ezenkívül minden grammatikához elkészítjük a mű fogalmi hálóját is.

Reméljük, hogy a nyomtatott kiadások mellett az elektronikus elérhetőség és az adatbázis hozzáférhetőbbé teszi e munkákat a további kutatás számára.

[51] C. VLADÁR Zsuzsa, *Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai = Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára – Dictionarium 1604: Das Wörterbuch von Albert Molnár*, szerk. SZABÓ András, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2007, 208–233.

[52] KESZLER, *i. m.*

ZSOLDOS-DEMJÉN ANETTA

DIGITÁLIS SZÖVEGRÖGZÍTÉS TEI IRÁNYELVEK ALAPJÁN*

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Az európai tartalmak digitalizálásának fontosságát kimondó és azt szabályozó alapelvek[1] megfogalmazása óta már eltelt egy évtized, ám hazánkban még mindig nem lehet hatékony szakmai diskurzust folytatni egy professzionális, minden igényt kielégítő digitális gyűjteményről. A világháló adta lehetőségekről, az ott megjelenő tartalmak tudományos célú felhasználásának veszélyeiről több fórumon is folyt már vita,[2] ezek többségében a már meglévő elektronikus szövegek hibáit – általában az alapvető filológiai elvek figyelmen kívül hagyását – hangsúlyozzák, érdemi változás mégsem történt ez idáig. A tendencia sem változik, az internetet a diákok és hallgatók is egyre inkább a tanulás és kutatás primer forrásaként használják. A szakma részéről ugyancsak változatlanok a dilemmák és a megoldási javaslatok is: ki a kompetens a nyomtatott szövegkiadások elektronikus közegbe helyezésében, illetve ki és hogyan ne digitalizáljon, egyáltalán mit jelent a digitalizálás fogalma.

Az elektronikus szövegekkel kapcsolatos elvárásokat nagyban meghatározza, hogy kinek és milyen célból készülnek – tehát ez a kiindulási pont. A legalapvetőbb cél, a megőrzés kapcsán egyre inkább hangsúlyos, hogy annak nem *ad hoc* jelleggel, csupán a pillanatnyi felhasználhatóságot szem előtt tartva, hanem a hosszú távú célokat figyelembe véve, időtálló formátumban kellene történnie. A hozzáférhetővé tétel szorosan kapcsolódik az oktatási-kutatási igények kielégítéséhez, ennek érdekében fontos követelmény, hogy az elektronikus változat mutasson túl a papíralapú mű egyszerű reprodukálásán, és tegye lehetővé többek között a sok szempontú keresést, a szövegváltozatok együttes vagy egyenkénti megjelenítését, a statisztikai feldolgozást (pl. konkordancia, kumulált adatok gyűjtése), legyen jól strukturált.

Nem kell messzire tekintenünk a példáért, miszerint a Magyarországon ma igényesnek számító digitalizálási projektek csak reprodukálnak, azaz az elektronikus művet az annak alapjául szolgáló – nem is a legmegbízhatóbb szövegminőségű – papíralapú változat lapszámainak megfeleltetve teszik közzé – csupán egy egyszerű keresési funkcióval

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] *A digitalizálási munkálatok összehangolása: Lundi alapelvek*, ford. HEGYKÖZI Ilona, http://mek.oszk.hu/egyesulet/lund-hun.htm (2011.08.26).

[2] Lásd a BIÖP 2004-ben, *Filológia és digitális barbárság* címmel megrendezett tanulmányi napján elhangzottakat, különös tekintettel a Magyar Elektronikus Könyvtár gyűjteményének szövegkezelési módszereit bíráló előadásokra: ORLOVSZKY Géza, *A digitális szövegkiadás helyzetéről: Vitaindító és javaslatok*, http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/og.htm (2011.08.25); VADAI István, *Szövegrögzítés*, http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/vi.htm (2011.08.25).

bővítve a lehetőségeket a nyomtatott műhöz képest –, szükséges tehát újra elővenni a témát, ismételni és hangsúlyozni, hogy az elkövetkező néhány évben jelentős előremozdulás kell hogy történjen ez ügyben.

Ezen a ponton fontos kitérni arra is, hogy a digitális, digitalizált és elektronikus szöveg, illetve kiadás nem ekvivalens fogalmak, köztük igen éles különbségek húzódnak,[3] így természetesen a velük szemben támasztott igények is eltérőek. Horváth Iván szerint „a szövegdigitalizálás nem egyéb, mint a szövegnek egy másik halmazba való, kölcsönösen egyértelmű leképezése, magyarán: pontos másolás."[4] A Textológiai Munkabizottság által kiadott szabályzat sem tekinti önálló típusnak a digitalizált kiadásokat, ugyanis „ezek a papírkiadásoktól csak a számítógépes adathordozóban különböznek, nem pedig szövegfelfogásukban."[5] Ezzel szemben az elektronikus kiadás „egy mű vagy egy életmű összes szövegforrását feltáró és teljességében rögzítő kiadás, amely lehetőséget teremt a változatok együttes olvasására, a közöttük való szabad átjárásra."[6] Az elektronikus könyvtárak, gyűjtemények esetében tehát többnyire pusztán reprodukálásról beszélhetünk; a következőkben nem ezekre, hanem a hálózaton megjelenő, tudományos célú felhasználásra szánt, a felhasználói igényeket a lehető legteljesebb mértékig kiszolgálni kívánó elektronikus kiadásokra vonatkoznak a megállapítások és javaslatok.

Az előadás keretén belül bemutatott gyakorlati példák jelentős részétől eltekintve[7] ezúttal a TEI-XML alapú digitalizálás szükségszerűségét hangsúlyozva arra keresem a választ, hogy hogyan lehetséges egy papíralapú szövegkiadásból időtálló, sok szempontúan feldolgozható digitális konverziót készíteni. Mivel a régi magyar irodalmi szövegek különösen jó alanyai egy igényes, megalapozott és előre mutató, a hálózaton való közzétételt célzó digitalizálási tervnek, ezért az írás második része az ismertetett eljárás gyakorlati alkalmazását – egy 17. századi kéziratos iskolai *Georgica*-fordítás kiadása kapcsán – mérlegeli.

Elektronikus szövegek hosszú távú tárolása és szolgáltatása – XML és TEI

A bevezetőben említett szakmai diskurzus hatékonyságával szoros összefüggésben kijelenthető, hogy nehéz vállalkozás ma a Szövegkódolási Kezdeményezésről és a Kiterjeszthető Jelölőnyelvről beszélni, ugyanis a TEI és az XML betűszók említése – tudo-

[3] Ennek tudatában ugyan, de a szóismétlés elkerülése céljából a továbbiakban szinonimaként használom ezen fogalmakat, ám rajtuk minden esetben a papíralapú szövegkiadáson túlmutató, azt nem pusztán reprodukálni szándékozó kiadástípust, illetve az ennek létrehozása kapcsán végzett munkát értem.

[4] HORVÁTH Iván, *Egy műfaj halála*, http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/hi.htm (2011.08.26).

[5] [DEBRECZENI Attila, KECSKEMÉTI Gábor], *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 2004, 329.

[6] Uo.

[7] A 2011. május 27-én tartott, célzottan a digitális irodalomtudományban kevésbé jártas, régi magyar irodalommal foglalkozó szakmai közönség számára készített prezentáció célja az volt, hogy szemléletes példákon keresztül mutassa be egy 17. századi kéziratos forrás papíralapú szövegkiadásának digitális kódolását, így nyújtva megfontolásokat saját kutatói munkájuk elektronikus alapokra helyezésére vonatkozóan.

mányos körökön kívül és belül egyaránt – homlok- és szemöldökráncolást idéz elő, kinél ezért, kinél azért. A többség számára – sajnos – még mindig ismeretlenül csengnek a rövidítések, de legalábbis keveset tudnak mögöttes tartalmukról, míg egy szűk kör unalomig ismeri – elméletben legalábbis. Bár az XML több mint egy, a TEI pedig több mint két évtizedes múltra tekint vissza, és számos tudományos projektnek képezi az alapját, mégis lehetetlen úgy beszélni róluk, hogy ha csak érintőlegesen is, de ne térnénk ki előzményeikre. Számos remek összefoglalás[8] készült már ebben a témában, így a következőkben csupán röviden szólok az információk hosszú távú megőrzésének és felhasználhatóságának fontosságáról, illetve az említett metanyelv és tudományos projekt lényegéről és céljáról.[9]

Információk tárolására, feldolgozására és továbbítására a számítógép ma már mindennapos használati tárgy; egyre többen használjuk – eltérő céllal és eltérő kompetenciával. A számítógép felhasználói szintű ismerete mögött vélhetően többek esetében csupán alapszintű tudás áll, elég arra gondolnunk, hogy a klasszikus szövegszerkesztő programok használata során bizonyos szerkesztői, tördelői feladatokat – az írógéphez hasonlóan – mechanikusan hajtanak végre, s mellőzik a beépített tipográfiai parancsokat; mások épp a felkínált lehetőségeknek nem tudnak ellenállni, s szövegeik túlburjánzanak a sokszor egymásnak is ellentmondó tipográfiai megoldásoktól. „A rossz dokumentumszerkesztői gyakorlatot gyakran a szerkesztő program felhasználói felülete inspirálja, mert azon a szerzői és a tipográfusi parancsok ömlesztve szerepelnek, sőt az utóbbiak vannak előtérbe helyezve."[10] Az adatábrázolási formátumok ugyanis elsősorban azt írják le, egy adott információ hogyan jelenjen meg a képernyőn, illetve nyomtatásban, vagyis nem választják szét a tartalmat a formától. Ebbe a körbe tartoznak a napjainkban internetes publikálásra használt népszerű formátumok, a HTML és a PDF is – ez utóbbit sok esetben a Microsoft Word szövegszerkesztőjével készített dokumentum formátumból generálják.[11] Nem kell különösebb jóstehetség ahhoz, hogy kijelenthessük, akár egy-két évtizeden belül is szembetalálhatjuk magunkat azzal a problémával, hogy a nagy gonddal létrehozott elektronikus szövegeinket kompatibilitási problémák miatt nem tudjuk egy újabb fejlesztésű programmal megnyitni, így a bennük tárolt értékes információ elveszhet. Minden dokumentumszerző, dokumentumszerkesztő elemi érdeke, hogy az általa végzett munka ne csak pillanatnyi célokat szolgáljon, hanem a távoli jövőben is jól használható legyen. Különösen igaz ez a nemzeti kulturális örökség körébe tartozó információkra.

[8] Lásd BÍRÓ Szabolcs, *Szövegfeldolgozás XML alapokon*, Bp., Neumann-ház, 2005; KIRÁLY Péter, *Kritikai kiadás és XML = Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, szerk. HORVÁTH Zita, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2004 (Publicationes Universitatis Miskolcinensis: Sectio Philosophica, tom. IX, fasc. 4), 119–149; SZALAI Mónika, *TEI – Text Encoding Initiative*, http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/ekonyvt/tei/tei.htm (2011.04.26).

[9] Terjedelmi okokból az XML metanyelv szintaktikájának ismertetésétől eltekintek. A téma iránt érdeklődők számára lásd Neil BRADLEY, *Az XML-kézikönyv*, Bp., Szak Kiadó, 2005, 3–21.

[10] WETTL Ferenc, MAYER Gyula, SZABÓ Péter, *LATEX kézikönyv,* Bp., Panem, 2004, 3.

[11] BÍRÓ, *i. m.,* 15–16.

A digitális szövegrögzítési eljárás végeredményével kapcsolatban gyakran megfogalmazott kritériumok az időtállóság, széleskörű alkalmazhatóság, eszköz- és platformfüggetlenség. Az utóbbi években az említett fogalmakhoz leginkább az XML (Extensible Markup Language) metanyelvet társították, mely hatékony eszköze lehet az elektronikus szövegkiadásnak, ugyanis az adatábrázolási formátumokkal szemben – amelyek jelölőkódjai a megjelenítésre helyezik a hangsúlyt a szöveg szemantikája helyett – a dokumentum belső szerkezetét írja le. A szöveg értelmi egységekre bontása többek között jobb keresési lehetőségeket teremt a feldolgozás során, valamint korábban nem tapasztalható távlatokat nyit a dokumentum újrahasznosítása, veszteség nélküli konvertálása terén is.[12] A legfőbb érv a tudományos célú alkalmazása mellett az XML önleíró jellege, ezáltal ugyanis az XML-formátumban rögzített információ „bármilyen célközönség, publikációs közeg vagy XML-feldolgozó szoftver elvárásai alapján kinyerhető, átalakítható vagy formázható."[13]

„A Text Encoding Initiative (szövegkódolási kezdeményezés) egy nemzetközileg összehangolt kutatómunka, melynek célja egy olyan általános ajánlás kidolgozása, amely hardver-, szoftver- és alkalmazás-független, és alkalmas bármilyen nyelvű és korú szöveg elektronikus rögzítésére."[14] A TEI – 2007-ben kiadott – P5-ös verziója XML alapú, közel 1600 oldalas dokumentációjában többféle – elsősorban tudományos célú felhasználásra szánt – szöveg kódolásával kapcsolatban fogalmaz meg ajánlásokat.[15] „A TEI moduláris felépítésű, ami azzal az előnnyel jár, hogy a kódolás és a további feldolgozás során nem kell minden szabályra ügyelni, csak azokra, melyek az adott dokumentumtípusra (pl. vers, próza, dráma, szótár), vagy a szöveg kiegészítő elemeire (kritikai apparátus, ugrópontok) vonatkoznak."[16] A TEI lehetővé tesz akár karakterszintű kódolást is, segítségével egy mélyen strukturált, gazdag jelentéssel bíró digitális szöveg hozható létre, aminek a rendkívül széleskörű kereshetőség és átalakíthatóság szempontjából van óriási jelentősége.

Jelenleg a TEI-t használó projektek listája[17] 143 elemet tartalmaz, világszerte könyvtárak, kiadók és egyetemek alkalmazzák. Az említett listán Magyarország egyelőre egy helyet tudhat magáénak: a Szeged Korpusz egy szófajilag egyértelműsített magyar természetesnyelvi adatbázis, melynek 2.0 változata 1,2 millió szövegszót tartalmaz.[18] Ugyancsak TEI-XML formátumú a Magyar Antikvakorpusz, amelynek első változata

[12] BÍRÓ, *i. m.,* 18–20.

[13] BRADLEY, *i. m.,* v.

[14] SZALAY, *i. m.*

[15] A tanulmány további részében a TEI elemkészletére vonatkozó minden egyes hivatkozás forrása: *TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*, http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/index-toc.html (2010.05.10).

[16] KIRÁLY, *i. m.,* 121.

[17] Lásd http://www.tei-c.org/Activities/Projects/.

[18] A Szeged Korpusz a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtechnológiai Csoportjához köthető: http://www.inf.u-szeged.hu/projectdirs/hlt/ (2011.08.27).

„103 szövegrészletet tartalmaz 1527–1576 között megjelent nyomtatványokból, összesen közel 240 000 szövegszó terjedelemben."[19]

A Magyar Elektronikus Könyvtár – dokumentációja szerint – szintén használja a TEI ajánlásokat „a dokumentumok szerkezetének és metaadatainak leírására."[20] Ez utóbbi a katalóguscéduláknál valóban nyomon követhető minden szolgáltatott dokumentum esetében, az viszont, hogy pontosan mely dokumentumok szerkezetének leírásához és milyen módon alkalmazzák a TEI irányelveket, hosszabb utánajárást igényel. A MEK Irattárban elérhető és letölthető a négy fő dokumentumtípushoz (próza, dráma, vers, folyóiratok), továbbá a vegyes típusú dokumentumokhoz a TEI P4-es verziója alapján készített, utoljára 2004-ben módosított dokumentumtípus-definíció. Az állományban való keresés találati listája jelenleg valamivel több mint félezer XML formátumban is elérhető objektumot tartalmaz, ezek általában egy PDF vagy HTML formátumú dokumentumot és magát az XML nyersfájlt szolgáltatják. Ez utóbbiból jól látszik, hogy a szövegkódolási munka nagyobb részben a forrásként használt nyomtatott mű formai jellemzőit írja le (pl. bekezdésformázás, kiemelések), ugyanakkor a legalapvetőbb elemek, mint például a nevek vagy helyek kódolása nem történt meg.

A helyzet tehát jelenleg az, hogy néhány kidolgozottabb, ám még fejlesztés alatt álló projekten túl jelentős előremozdulás az elmúlt években nem tapasztalható. Valami ugyan történik TEI-XML ügyben, a baj az, hogy ebből a felhasználók vajmi keveset érzékelnek. Az előállítás és szolgáltatás lineáris vonala nincs meg, ha folynak is munkálatok, nem profitálhat belőlük a felhasználó. Nagyobb haszonnal kecsegtettek azok a híresztelések, melyek szerint az ELTE egyes hálózati kiadványai XML alapokon újulnak meg. Mielőtt erről bővebben szólnék, egy fontos hiányosságot pótolok, a bevezetésben – a hálózaton elérhető hazai digitális tartalmak kapcsán – nem esett szó ugyanis arról, hogy vannak példaértékű, a szövegek tudományos célú felhasználását is lehetővé tévő hazai programok is.[21] Az ELTE egykori Bölcsészettudományi Informatika Önálló Programjának égisze alatt született, ma már Informatikai irodalomtudomány berkein belül továbbfejlesztett vagy továbbfejlesztendő – régi és új – hálózati szövegkritikai kiadások túlmutatnak az egyszerű reprodukáláson. Balassi Bálint 1998-ban publikált összes verse – melyet létrehozói a világ első internetes szövegkritikai kiadásaként aposztrofálnak[22] – gazdagon jegyzetelt, többek között fakszimiléket és betűhű átírást is tartalmazó, a szövegvariánsok párhuzamos olvasását lehetővé tevő igényes elektronikus kiadás. Névjegye szerint utolsó nyomon követhető fejlesztése 2002-ben történt. Ugyan több helyen is hírül adták, hogy 2004-ben elkészült az új, XML alapú 3.0-s verzió, mely „lehetővé teszi a

[19] A Magyar Antikvakorpusz az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Központi Könyvtára és Médiainformatikai Intézete közös projektje. A weblap jelenleg is fejlesztés alatt áll, így a hálózaton egyelőre csak a szövegek érhetők el, a keresési funkció sem működik, lásd http://korpusz.ektf.hu (2011.08.27).

[20] *DTD-k és metaadatkezelés a MEK-ben*, http://mek.oszk.hu/html/irattar/dtd.htm (2011.08.26).

[21] A CHER és BIÖP műhelyében készített hálózati kiadványokról részletes ismertetés olvasható: TÓTH Tünde, *Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón*, Helikon, 2004, 417–441.

[22] BALASSI Bálint *Összes verse*, szerk., előszó HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, Gépeskönyv, hálózati kritikai kiadás, http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/ieloszo.htm (2011.08.26).

szövegbe szúrt metaadatok segítségével a szemantikai kereshetőséget, és a szövegek mélystruktúráját elkülöníti a felszíni megjelenítéstől”[23] – az új változat elérhetetlen. Emellett volt szó más művek kapcsán is az újításról: „Az ELTE bölcsészinformatikai műhelyében készülő minden internetes kritikai kiadás – és minden frissítés, átalakítás – új utakat próbál feltárni ezen az új területen. Az értekező József Attila műveinek idén elkészülő második hálózati kiadása immár nem html, hanem xml szerkezetű lesz…”[24] A Balassi-kiadáshoz hasonlóan egyelőre József Attila műveiből sem áll rendelkezésre XML alapú változat, bár annyi tudható, hogy az új utak feltárása folyamatban van. A kiadvány két évvel ezelőtti keltezésű, 0,91. verziószámot viselő linkje szerint: „A kiadás nem a nagyközönség, hanem egyelőre kizárólag irodalomtörténész kollégák számára készült, mivel szövegkritikai jegyzetei a »qqq« házi szabványú metanyelven írják le a szövegek létrejöttét. Ez a metanyelv arra való, hogy a még nehézkesebb kezelésű TEI metanyelvet eltakarja a filológus elől. A TEI változatot gépi eljárással fogjuk létrehozni.”[25]

Papíralapú szövegkiadások elektronikus konverziója – egy 17. századi forrás digitalizálása

A félreértések elkerülése érdekében már a bevezetőben éles vonalat húztam az általában népszerű kiadványokból dolgozó digitalizálási projektek és az igényes elektronikus kiadványt készítő textológiai munka között. A közvélekedés szerint az előző eredménye a papíralapú forrás egészéhez túlontúl ragaszkodó hű másolat, míg a másiké egy új kiadástípus megannyi lehetőséggel. Ha azonban a megőrzés tárgya egy kéziratos szöveg már sajtó alá rendezett, emendált, interpretált, szövegkritikai és tárgyi jegyzetekkel ellátott kiadása, melyik kategóriába tartozhat? A nyomtatott szöveg digitális rögzítése, jelölőnyelvi kódolása után azonos marad-e önmagával? Talán ezen a ponton kijelenthetjük, hogy a digitalizálás nem jelenti minden esetben a szolgai másolást.

Adott egy 17. századi *Kéziratos iskolai Georgica-fordítás*, amelyet az 1850-es években egy könyvgyűjtő, Lugossy József fejtett ki egy 1641-ben kiadott nyomtatvány (Kismarjai Veszelin Pál: *Oktató és vigasztaló tanítások*, RMK I, 715) kötéséből. A kéziratot 1977-ben egy ItK-beli tanulmányában ismertette Mészáros István.[26] Eszerint négy írásréteg különböztethető meg: „Az A-kéz írta le a Georgica teljes latin szövegét […] B-kéz a Georgicát tanulmányozó diáké: a füzet jobb felőli oldalaira – párhuzamosan a latinnal – írta le a magyar prózai fordítást.”[27] Mészáros szerint valószínűsíthető, hogy mindezt egy

[23] PARÁDI Andrea, *Internetes kritikai szövegkiadás = A magyar irodalom filológiája*, szerk. HEGYI Ádám, hálózati kiadvány (2005), http://www.tankonyvtar.hu/konyvek/magyar-irodalom/magyar-irodalom-081028-102 (2011.08.26).

[24] HORVÁTH Iván, *József Attila értekező prózájának hálózati kritikai kiadása – és az Eszmélet*, MTud, 2005/11, 1440.

[25] Lásd a weblap *Szövegkritikai kiadások* menüpontját *(József Attila értekezései, II):* http://irodalom.elte.hu/?q=node/21 (2011.08.26).

[26] MÉSZÁROS István, *Apácai ürügyén egy 1641 előtti Georgica-fordításról*, ItK, 1977, 229–241.

[27] *Uo.*, 232.

tanár által már korrigált példányról másolta, azonban a javítandónak ítélt szót éppúgy beleírta, mint a javított alakot. Ugyanezen kéz pótolta az esetlegesen kihagyott szavakat, mondatokat, illetve „igyekezett szebbé, pontosabbá tenni a fordítást."[28] A későbbiekben egy másik diák birtokába kerülhetett a kétnyelvű kézirat, „a C-kéz a latin szöveg sorai közé írta be saját fordításkísérleteit. […] De még egy negyedik kéz, a D-kéz is nyomot hagyott kéziratunkban. Ez iskolásabb írással, a többitől eltérő barna színű tintával szómagyarázatokat írt egyes kifejezések fölé mind a latin, mind a magyar részben."[29]

A négy réteget is magán viselő kéziratos fordítást Borzsák István és Kecskeméti Gábor adta közre 1993-ban.[30] A szövegközlési elvek többek között a következőket rögzítik: „Még ha »B«, »C« és »D« leírók különböző személyek voltak is, szövegeik a latin eredeti fokozatos megértésének egységes iskolai folyamatát tükrözik. Helytelennek ítélnénk, ha valamely fiktív leíró fordításának végső állapotát tekintenénk főszövegnek, s a többit csak változatként hoznánk. […] A kézirat Mészáros által »B«-kéztől származónak nevezett legtestesebb részét, a recto lapok összefüggően leírt magyar szövegét az elmondottakból következően az ún. »C« és »D« kéztől származó szórványos szövegrészletekkel egységes szerkezetben hozzuk a főszövegben. […] »C« szövege, vagyis a verso lapokra, a latin sorok közé írott javítás mint a legvégső, legcsiszoltabb változat, mindig főszöveg; a »C« fordításában meglévő részletek »B« általi fordítása, vagyis a recto lap magyar szövege változat a kritikai jegyzetek között. Következetesen járva el, így van ez abban az egy-két esetben is, amikor a verso lapon leírt javítás elrontotta a recto lap pontosabb fordítását; a »C« fordításából hiányzó részeknél »B«, azaz a recto lapok folyamatos szövege a főszöveg, mégpedig »B« legutolsó szándéka szerint."[31]

Ennek kapcsán fontos érinteni a főszöveg alappozíciójának kérdését. Tudvalevő, hogy a genetikus kiadások eltekintenek az alapszöveg közlésétől, mivel az összes szövegváltozatot egyenrangúnak tekintik, de más kiadások kapcsán is megjelenik olykor a dilemma, el lehet-e tekinteni a főszövegtől, amikor annak megállapítása különösen nehézkes. Horváth Iván szerint „a kritikai kiadás készítőinek forrásegyesítő, szabványosító törekvése éppúgy torzító hatással bír, mint az, ha az egyes szövegváltozatokat egyenrangúnak tekintve lajstromozzák."[32] Egy szövegforrás közreadása kapcsán döntő fontosságú az olvasói igények és elvárások figyelembevétele, hiszen „minden szöveg létezésének célja és értelme az, hogy olvassák. A széles nagyközönség általában pár érdeklődő pillantást vet a betűhű átiratokra, melyekkel sokat nem tud kezdeni, kicsit többet időz a fakszimiléknél (annál többet, minél színesebbek és minél illusztráltabb a forrás), de igazán a filológus által megállapított, […] magyarázó jegyzetekkel megtűzdelt főszöveg köti le

[28] Uo.

[29] *Uo.*, 233.

[30] *Kéziratos iskolai Georgica-fordítás*, kiad. BORZSÁK István, KECSKEMÉTI Gábor = *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (RMPE, 10), 33–103, 627–655.

[31] BORZSÁK–KECSKEMÉTI, *i. m.,* 640–641.

[32] HORVÁTH Iván, *Szöveg = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003, 99–101.

figyelmét."[33] Talán ezzel magyarázható a hagyományos, nyomtatott közegben közreadott genetikus kiadási kísérletek viszonylagos sikertelensége is. A hálózati elektronikus kiadások ebben a tekintetben is új lehetőségeket kínálnak: ha akarjuk, van főszöveg, mely viszonyítási pontként szolgál, innen juthatunk el hiperlinkek által a szövegkritikai és tárgyi jegyzetekhez, illetve a variánsokhoz stb. Ha akarjuk, mintegy megszűnik a főszöveg – a különböző szövegváltozatok együttes megjelenítése, egymás mellé állítása az XML dokumentum megfelelő konverziójával egyszerű, így akár egyfajta időgépként is működhet a szöveg, arra is lehetőség van, hogy csak a legkorábbi és a legkésőbbi változat szerepeljen egymás mellett. Ehhez természetesen szükséges, hogy a különböző szövegforrás(ok) minden lényeges momentumát jelölőnyelvi struktúrában rögzítsük, ennek révén nyerhetők ki az adatok, illetve a szövegváltozatok. Ennek kapcsán kanyarodjunk vissza a szóban forgó 17. századi szöveghez, és vizsgáljuk meg közelebbről a szövegkódolás nyújtotta lehetőségeket.

A több rétegből összetevődő, variánsokkal tűzdelt és tárgyi jegyzetekkel ellátott, magyar és latin szöveget egyaránt tartalmazó kézirat digitális feldolgozásához kiváló keretrendszert biztosít az XML metanyelv és a TEI. A szövegkódoláshoz a TEI irányelveinek több modulja is használandó. Egyfelől az alapkódkészlet *(Elements Available in All TEI Documents)*, mely bármilyen típusú szöveg kódolásához alkalmazható: ide tartoznak többek között a bekezdésjelölésre, a kiemelésre és idézésre, a megjegyzések beszúrására, a nevek és a dátumok kódolására vonatkozó elemdeklarációk, továbbá az egyszerű szerkesztői beavatkozások (például az emendálás, tollhibák javítása, a szöveghiány vagy homályos olvasatok jelölése, rövidítések címkézése és feloldása), valamint az egyszerű kereszthivatkozások kódolása. Hasznos modul továbbá a kéziratok kódolására szolgáló elemkészlet *(Manuscript Description)*, a töredékes források leírására szolgáló elemkészlet *(Representation of Primary Sources)*, valamint a kritikai apparátus elemkészlete *(Critical Apparatus)*.

Az ezek alapján való kódolás rendkívüli lehetőségeket ad a kutató kezébe egy 17. századi kéziratos fordítás digitális verziójának készítéséhez. Jelen esetben némileg korlátozottak a lehetőségek, hiszen a kézirat nyomtatott kiadásának készítésekor a szöveggondozók a papíralapú edíció korlátaihoz voltak kényszerűek igazodni, így például egyes esetekben – ahogyan a szövegközlési elvekben megfogalmazták – hallgatólagosan illesztettek a főszövegben közölt szöveghez egy-egy D-kéztől származó magyarázó szót, kifejezést.[34] Miután a fordításban az A-kéztől csupán a latin eredeti származik, így tulajdonképpen a magyar fordítás esetén csak három kézzel kell számolnunk, jelentősen azonban csak a B- és a C-kéz által fordított részek jelennek meg a főszövegben és a jegyzetek között. Mivel a papíralapú kiadás szöveggondozói sem a főszöveg közlésekor, sem a jegyzetek készítésekor nem a fordítók személyének a megkülönböztetésére helyezték a hangsúlyt, hanem a „latin eredeti fokozatos megértésének egységes iskolai folyamatát" kívánták bemutatni, így a digitális verzió készítésekor sem lehet ez a lénye-

[33] TÓTH, *i. m.,* 435.

[34] BORZSÁK–KECSKEMÉTI, *i. m.,* 641.

ges közlési elv, hanem a már meglévő papíralapú változat oly módon történő kódolása, mely az egyes szövegváltozatokat egyenként reprodukálhatóvá, összehasonlíthatóvá, kereshetővé teszi.

A főszöveg közlésének kérdéséhez visszakanyarodva az egyik legfontosabb kérdés az, hogy a szövegkritikai jegyzeteket milyen módon deklaráljuk. A kódolás megkezdése előtt tehát elsődlegesen a felhasználási célt kell meghatározni, ennek alapján választhatók ki a jelölőelemek spektrumából a célnak leginkább megfelelő elemek. Az XML alapú TEI lehetővé teszi a szöveg különböző szempontú feldolgozását, gazdag jelölőelem-készlete a kötelező elemek mellett számos opcionális lehetőséget biztosít, így mindenki saját maga döntheti el, hogy milyen célra milyen elemeket, illetve attribútumokat (tulajdonságokat) használ. Fontos minden egyes döntés dokumentálása.

A szöveghez kapcsolódó apparátus lehet külső, illetve belső deklarálású, a kapcsolási mód pedig további háromféle lehet. A legegyszerűbb a szöveghelyre utalás módszere *(the location-referenced method)*, azonban mivel ez nem egy konkrét szövegrészre, hanem csupán egy szöveghelyre utal (pl. egy egész sorra), így nincs lehetőség a feldolgozás során a különböző olvasatok egyenkénti reprodukálására. A két végpont rögzítésének módszere *(the double-end-point-attached method)* a főszövegbeli olvasat kezdő- és végpontját rögzíti, ezáltal az apparátusban pontos hivatkozás tehető a megfelelő szövegegységre, így egy adott feldolgozóprogram képes lehet a teljes szövegrekonstrukcióra. A párhuzamos felosztás módszere *(the parallel segmentation method)* csak belső apparátus esetén alkalmazható, olyan szövegek esetében lehet hasznos, ahol nincs megállapítható alapszöveg, illetve a szerkesztő nem kívánt preferált szövegváltozatot megállapítani. Ebben a módszerben az egyes olvasatok nem az alapszöveghez képest, hanem egymáshoz viszonyítva jelennek meg. Mivel ez utóbbi módszer nem teszi lehetővé az átfedő lemmák ábrázolását, így jelen szöveg esetében a két végpontot rögzítő módszer választása tűnik jó megoldásnak.

A digitalizálási gyakorlat kapcsán tipikus hiba, hogy tévesen ítélik meg, melyek az adott szöveghez tartozó, tehát rögzítendő jegyek (mint amikor a nyomtatott forrás lapszámait átültetik a digitális verzióba). Vadai István vélekedése szerint „mivel a szövegfogalom változó, amikor egy szöveget nem abban a médiumban tárolunk, mint amiben keletkezett, vagy amiben ránkmaradt, akkor egyszerre markolunk sokat és keveset. Olyasmit rögzítünk, ami felesleges, mert esetleges és lényegtelen volt, és olyasmit nem rögzítünk, ami része volt a szövegnek.”[35] Ez a hibalehetőség azonban nem csak egy nyomtatott kiadás elektronikus közegbe helyezésekor adott, a kéziratos források szöveggondozása kapcsán is előfordulhat, hogy a szöveg lényeges elemei rejtve maradnak, persze egészen más okból, mint a digitalizálás kapcsán. A hagyományos, nyomtatott kiadásokban a különféle filológiai jelenségek jelölésére korlátozottak a lehetőségek. A szövegkritikai jegyzetekben alkalmazott jelölések általában az áthúzást, cserét, kikövetkeztetett olvasatot tartalmazzák, ezek alkalmazásán túl magyarázó jegyzet csatolásával adható bővebb jelentéstartalom a szöveg alakulásáról. Azon túl, hogy ezek áttekinté-

[35] VADAI, *i. m.*

se nehézkes, nyilvánvalóan nem mindig elégségesek ahhoz, hogy a szöveg minden lényeges vagy kevésbé lényeges elemét visszaadják. Megfontolandó a javaslat, miszerint „mindig célszerű még a kritikai kiadás mellett is a kezünk ügyében tartanunk az eredeti versgyűjtemények hasonmását vagy gondos, betűhű forráskiadását."[36] Ha azonban az adott forrást digitalizáljuk – és itt különösen hangsúlyos, hogy nem másolunk, hanem szöveggondozói munkát végzünk –, akkor akár a fakszimile tanulmányozása nélkül is közelebb kerülhetünk a szöveg lényegéhez, ugyanis a TEI korábban említett elemkészleteinek használatával a szöveg több lényeges jegyét kódolhatjuk. A következőkben a teljesség igénye nélkül erre láthatunk néhány gyakorlati példát.

A kézirat papíralapú kiadásában [ ]-be foglalva jelennek meg a sérülés következtében olvashatatlanná vált, ám a szöveggondozók által pótolt betűk, szavak. Bizonyos esetekben azonban a hiány csak hozzávetőlegesen állapítható meg – ekkor a [ ]-be tett pontok száma jelzi a hiányzó betűk számát, a pontozott sor pedig a hosszabb hiányt. Ezen filológiai jelenség kódolására számos lehetőség adott: a `damage` elem egyértelműen utal arra, hogy az adott szövegrészlet sérülés miatt hiányzik vagy hiányos; a `gap` elem csak a hiányt jelzi; az `unclear` elem pedig szintén már nevével utal a homályos szöveghelyre. Ez utóbbi két elem a `damage` elem gyermekelemeiként is megjelenhet. Mindhárom elem attribútumok egész skáláját veheti fel, jelezve ezzel többek között a sérülés okát (`reason`), okozóját – amennyiben megállapítható – (`hand`), kiterjedését (`extent` vagy `unit` és `quantity`), a forrást, amelyből a hiányt pótolták (`source`) stb. Jelen esetben, mivel a szöveggondozók csak a kézirat sérülése miatt elpusztult szövegrészek pótlását jelölték ily módon, ezért az `unclear` elem bizonyulhat jó választásnak, abban az esetben pedig, amikor csupán a hiányzó részt jelölték, az `extent` tulajdonság hozzáadásával rögzíthető a hiányzó betűk száma.

A nyomtatott kiadás apparátusában a törlések < >-ek között jelennek meg, a beszúrás tényét pedig – a tollhibák javításához hasonlóan – magyarázó jegyzet jelzi. A TEI-ben a beszúrás jelölésére az `add` elem használandó, legyen szó egyetlen betűről, egy teljes szóról vagy akár hosszabb kifejezésről. A beszúrt szövegrész szemantikus tartalma bővíthető a `hand`, illetve a `place` attribútumok segítségével. A törlések kódolására a `del` elem alkalmas, ennek jelentése szintén bővíthető hozzáadott tulajdonságokkal – így jelen szövegrésznél a törlés típusával, melynek minden esetben áthúzott érték adható meg. A nyilvánvaló tollhiba javítása több módon történhet. Egyfelől a `sic–corr` elempárral, melyek a `choice` elemen belül jelenhetnek meg a főszövegben, de a kódolás úgy is megoldható, hogy a főszövegbeli javított szó vagy szövegrész szerepel csak egy egyéni azonosítóval, s ehhez rendeljük hozzá az apparátusban a hibás eredetit. Szintén a `choice` elemen belül jelenhet meg egy másik elempár: az eredeti hibás részt az `origin`, a javítást pedig a `reg` elem tartalmazhatja.

Annak eldöntése, hogy a jegyzetek pontosan mely típusa jelenjen meg külön apparátuson belül, és melyik „ömlesztve" a főszövegben, hosszas mérlegelést kíván. A kész XML dokumentumhoz írt feldolgozóprogram a dokumentumhoz tartozó DTD vagy

[36] HORVÁTH, *Szöveg*, *i. m.*, 99.

Schema (mindkettő egyfajta szabályrendszer, mely többek között a dokumentumban használható elemeket és attribútumokat, azok sorrendjét, előfordulását írja elő, és a dokumentumban használt azonosítók deklarációját is tartalmazza) szerint ellenőrzi a jólformázottságot és érvényességet, majd a szintén hozzá tartozó stíluslap (pl. XSLT) szerint jeleníti meg. Ez utóbbi a felhasználás céljának megfelelően többféle is lehet; az egyszerű formázási, megjelenítési tulajdonságokon túl az XPath kifejezések használatával az XML dokumentumban való navigációt is lehetővé teszi, azaz ennek segítségével lehet bizonyos információkat keresni, lekérdezni, kilistázni, illetve a megjelenítés során bizonyos elemeket, szövegrészeket kihagyni.[37] Ennek tudatában van szükség a helyes kódolásra, hiszen ez a megjelenítés sikerének kulcsa. Azáltal, hogy egy adott szöveget apró, értelemmel bíró részekre bontunk fel, szinte korlátlan felhasználási lehetőséget teremtünk. Egy több variánst tartalmazó szöveg esetében a megjelenítéssel szabályozható az, hogy éppen melyik szövegváltozat, illetve hol jelenjen meg a főszöveghez képest (lehetőség van például felugró ablakok alkalmazására). Az egyes szövegváltozatokat attribútumok segítségével osztályozhatjuk is (pl. lényeges, illetve helyesírási), így akár arra is lehetőség van, hogy egy adott lépésben csak a lényeges variánsok jelenjenek meg. A kikövetkeztetett olvasatok megjelenítését is lehet a bizonyosság foka szerint szabályozni (ezt szintén attribútumértékként lehet megadni).

A hálózati elektronikus kiadásokkal kapcsolatban főként a felhasználóbarát struktúrát szokták kiemelni: a főszövegből kiindulva könnyedén elérhetők, megjeleníthetők és elrejthetők a különböző változatok, szövegkritikai és tárgyi magyarázatok. Akár egyetlen kattintással át lehet kapcsolni a különböző funkciók között, a gazdag utalási rendszer révén pedig könnyedén bejárható az egész kiadvány, melynek linkjei nem pusztán belülre, hanem akár külső erőforrásra is mutathatnak, így helyezve tágabb kontextusba a szöveget. Azonban helytelen lenne pusztán a megjelenítés adta lehetőséget tekinteni a hálózati kiadványok legfőbb erényének. A szemantikus kódolás révén hatékonyan kereshető adatbázis hozható létre a szövegből, ennek egyik remek példája az USA-beli Brown University nagyszabású projektje, a Decameron Web.[38] A digitális feldolgozásnak egyéb hozadéka is lehet, erre lássuk a következő példát.

A *Georgica*-fordítás 3. recto lapján szereplő Triptolemus névhez kapcsolódó tárgyi jegyzet szerint Vergilius nem nevezi meg a szóban forgó mitológiai személyt; ilyenkor érdemes megvizsgálni, hogy a fordítás mely szakaszában kerülhetett be a név – ehhez a főszöveg szövegváltozatokkal való összevetése és az eredeti latin szöveg tanulmányozá-

[37] A megjelenítésről és az XML-dokumentumokon belüli navigációról részletesebben lásd az alábbi könyv vonatkozó fejezeteit: BRADLEY, *i. m.*

[38] A készítők legfőbb alapkérdése, hogy az elektronikus környezet és új technika bevonásával hogyan tudnak új pedagógiai közeget teremteni egy középkori irodalmi szöveg tanulmányozásához – nagy hangsúlyt fektetve az olvasói szabadságra. A szöveg széleskörű szemantikai kódolásának köszönhetően nem pusztán egyszerű szöveges keresés lehetséges: egyfelől témák és motívumok szerint kategorizálva, a kategóriákon belül több alkategória között választva lehet a művön belül navigálni. Az adatbázisként működő szöveg keresési funkciójában az előzőeken túl konkordancia, valamint részletes személynév- és helyszínkereső biztosítja a felhasználói igények kiszolgálását. Lásd http://www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/dweb/index.php (2011.08.29).

sa is fontos. A latin szöveg vonatkozó része: „uncique puer monstrator aratri", amely a főszövegben közölt fordítás szerint: „Es teis, gyermek Triptolemus, ki az gorbe eket talaltad." [39] Itt szintén van hozadéka annak, hogy nem nyomtatott, hanem digitális megjelenítésről van szó, ugyanis a papíralapú kiadás két, szövegkritikai jelölésekkel tűzdelt korábbi változatához[40] képest a digitális verzióban akár hét korábbi változat[41] is megjeleníthető lépésenként, így a szöveg formálódásának, vagy ahogyan a szöveggondozók fogalmaztak, a latin eredeti megértésének folyamata még inkább nyomon követhető.

Összefoglalás

A digitális gyűjtemények és elektronikus könyvtárak anyagát és digitalizálási gyakorlatát – a rossz forráskezelést, a szöveggondozói munka szinte teljes hiányát, a pusztán a könyvek egyszerű lemásolására épülő, jobbára amatőrök által végzett szövegrögzítési munkát – joggal bíráló szakemberek hét évvel ezelőtti éleslátása és optimizmusa bizakodásra adott okot a világhálón hazai, igényes kiadványokat remélők számára. Bár már akkor sejthető volt, hogy az Orlovszky Géza által festett utópisztikus kép inkább a távoli, mintsem a közeli jövőt tárja elénk: „a szöveg-előállításhoz szükséges számítástechnikai készséget bármely átlagos képességű bölcsész könnyedén megszerezheti. […] Két hét tanulással bármelyikünk képes lehet arra, hogy tisztességesen megcsinált html (és hamarosan xml) dokumentumokat publikáljon a világhálón. Lassan mondom, hogy mindenki megértse: a nyegle és írástudatlan húszéves informatikusok és dtp szerkesztők rémuralmának bármelyik pillanatban véget vethetnénk."[42] Habár az ELTE – hálózati kiadványok készítésében úttörő és élvonalbeli – műhelye évekkel ezelőtt tett kísérleteket az XML alapú megújulásra, ennek kézzelfogható, a nagyközönség számára rendelkezésre álló eredménye máig sincs (nyilvánvalóan financiális és technológiai problémák egyaránt húzódhatnak ennek hátterében). Jelenleg hazánk egy olyan TEI ajánlást követő szövegkiadást sem tud felmutatni, amely az XML alapú szövegkódolás adta lehetőségeknek akár csak egy részét is ki tudná aknázni, holott a TEI irányelvek szinte mindenre kiterjedő leírást adnak egy-egy textológiai jelenség kódolásával kapcsolatban, így az ezek alapján való szövegjelölés új távlatokat nyithat az igényes, hálózaton való közzétételt célzó szövegkiadások készítésében. Kétségkívül kidolgozottsága ellenére is vannak hátrányai: egyfelől hiába a szöveg legapróbb elemeire kiterjedő ajánlás, ha adott esetben annak

[39] *Régi magyar iskolai Georgica-fordítás*, kiad. BORZSÁK István, KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 199), 22–23.

[40] [1.:] Es Teis Iffiu az horgas ekenek <megh> (mutatoja) szerzöje. [2.:] Es Teis Gyermek [A margón: „Tri[ptole]mus"] ki az horgas ekenek (talaloja) (mutatoja) szerzöje vagi.

[41] [1.:] Es Teis Iffiu az horgas ekenek megh szerzöje. [2.:] Es Teis Iffiu az horgas ekenek megh (mutatoja) szerzöje. [3.:] Es Teis Iffiu az horgas ekenek (mutatoja) szerzöje. [4.:] Es Teis Iffiu ki az horgas ekenek (mutatoja) szerzöje vagi. [5.:] Es Teis Gyermek ki az horgas ekenek (mutatoja) szerzöje vagi. [6.:] Es Teis Gyermek ki az horgas ekenek (talaloja) (mutatoja) szerzöje vagi. [7.:] Es Teis Gyermek Tri[ptole]mus ki az horgas ekenek (talaloja) (mutatoja) szerzöje vagi.

[42] ORLOVSZKY, *i. m.*

csupán töredékét lehet hasznosítani, másfelől viszonylagos bonyolultsága az, ami miatt visszatetszést kelthet az irányelvek követése. Nem állítható, hogy a TEI a létező legjobb megoldás a szövegdigitalizálási munka új alapokra helyezésében. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a közelmúlt fejleményei, miszerint a TEI sikerességét és elterjedését firtató, illetve a kódolás egyszerűsítését sürgető Martin Mueller, a konzorcium egyik elnöke, röviddel álláspontja kifejtése után – kényszerűen – elhagyta pozícióját.[43] Mindezek ellenére sem lehet elvitatni a TEI erényeit és a benne rejlő lehetőségeket, észre kell venni, hogy az irányelvek követése nem divat vagy hóbort kérdése, hanem szükségszerű választás, ugyanis a nehézségek és az említett problémák ellenére sem férhet kétség ahhoz, hogy a magas szintű digitalizálási munkának XML alapúnak kell lennie.

[43] Martin Mueller nyílt levele elérhető: http://ariadne.northwestern.edu/mmueller/teiletter.pdf (2011.08.28).

DEMETER JÚLIA – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA – CZIBULA KATALIN

AZ RMDE 18. SZÁZADI SOROZATA ÉS EGYÉB KIADÁSOK RÉGI MAGYAR DRÁMASZÖVEGEKBŐL[*]

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

1. A kutatócsoport tevékenysége és helye a diszciplínában

A Régi Magyar Dráma kutatócsoportot 1979-ben Staud Géza, Varga Imre és Kilián István hozta létre, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete keretén belül. A legfontosabb feladatokat kettős irányban: a színi adatok illetve drámaszövegek feltárásában és kiadásában határozták meg. Ennek megfelelően két sorozatot indítottak: az adattárakét *Fontes Ludorum Scenicorum*[1] és a kritikai szövegkiadását *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század*[2] címmel (a továbbiakban: *RMDE XVIII.*). Az előkerült anyag mennyisége és minősége némileg a csoportalapítókat is meglepte: a kiadványok egy ismeretlen, elsüllyedt kincstárat hoztak felszínre. Kilián István iskolateremtésének köszönhetően ma már a harmadik generáció kapcsolódott be a kutatásba és a szövegkiadásba. Sikerült nemzetközi szakmai kapcsolatrendszert is építeni, mivel az európai és észak-amerikai kutatók a közös európai kultúra elágazásaira, különbségeire és azonosságaira bukkantak a 17–18. századi magyar drámakorpuszban, másrészt érzékelték a munka Atlantisz-feltáró jellegét. A kutatócsoport rendszeres szereplője rangos nemzetközi konferenciáknak, s a háromévenként rendezett saját konferenciájuk előadói között megtalálhatók a régi dráma- és színháztörténet jeles külföldi kutatói.[3]

[*] Készült a 67.828 és a 83.599 sz. OTKA-programok támogatásával. Az alábbi alfejezetek szerzői rendre: Demeter Júlia (1.), Pintér Márta Zsuzsanna (2.), Czibula Katalin (3.).

[1] 1. VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., MTAK, 1988; 2. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, I–IV, Bp., MTAK, 1988–1994 (a IV. kötetet s. a. r. H. TAKÁCS Marianna); 3. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, *A magyarországi katolikus iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., Argumentum Kiadó, 1992; 4. KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994.

[2] 1–2. VARGA Imre, *Protestáns iskoladrámák*, I–II, Bp., 1989; 3. KILIÁN István, *Minorita iskoladrámák*, Bp., 1989; 4. VARGA Imre, *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátékai*, Bp., 1990; 5. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, *Jezsuita iskoladrámák*, I, Bp., 1992; 6. ALSZEGHY Zsoltné, BERECZ Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, *Jezsuita iskoladrámák*, II, Bp., 1995; 7. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Piarista iskoladrámák*, I, Bp., 2002; 8. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Piarista iskoladrámák*, II, Bp., 2007; 9. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskoladrámák*, I, Bp., 2009. (Valamennyi kötet kiadója az Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó.)

[3] A régi magyar drámával kapcsolatos publikációkat lásd a bibliográfiákban: 1. NAGY Júlia, *A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században*, Bp., Universitas, 1998; 1.a. NAGY Júlia, *A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században: Kiegészítés*, Miskolc, 2000; 2. SZEDMÁK Andrea, *A XVII–XVIII. századi magyarországi iskolai színjátszás bibliográfiája (1998–2009)*, Bp., Protea, 2009.

A kutatócsoport nemzetközi szakmai beágyazottságával ellentétben tevékenységük és eredményességük itthon ismeretlen. Jól példázza ezt a közelmúltban megjelent két magyar irodalomtörténeti elbeszélés. Az első[4] a középkori (Tóth Péter), majd a 16. századi drámát (Latzkovits Miklós) tárgyaló fejezet után Bessenyeiről szól, az iskolai színjátszást teljesen kihagyva. A második[5] alig másfél lapot szán az iskoladrámára (Orlovszky Géza jegyezte fejezetében: 295, 297), s csak a hivatásos színjátszás előzményeként említi a témát a Szilágyi Márton és Vaderna Gábor jegyezte fejezet (404–405). Mintha egy új magyar irodalomtörténeti elbeszélés Balassi Bálint nyolclapnyi pásztordráma-töredékéről írna! Ehhez hasonló ignoranciával siklik át az előző harminc év eredményein e legújabb magyar irodalmi összefoglalás, amely egyetlen lábjegyzetében sem hivatkozik az *RMDE XVIII.* kritikai sorozatára. Elérhető szövegként a fejezet rendre a Dömötör Tekla és Kardos Tibor által 1960-ban kiadott *Régi magyar drámai emlékek*et illetve a Nagy Péter szerkesztette *Magyar drámaírók 16–18. század*ot (1981) adja meg. Ezért, legalábbis a magyar dráma- és színháztörténetet tekintve, igencsak minimális a *Magyar irodalom* használati értéke, s már megjelenése pillanatában elavultként kezelhető, *A magyar irodalom története*i pedig hézagossága miatt nem ad lineáris drámatörténetet.

Az irodalom- és színháztörténeti narratívát összeállítók szakterületük jeles és elismert képviselői, akik azonban mit sem tudnak az adattárakban eddig megjelent mintegy 8000 színi adatról,[6] nem ismerik a 178 annotált drámaszöveget, továbbá a modern helyesírású szövegeket,[7] s nem olvasták a korpuszt jellemző, elemző tanulmányokat sem. Így fordulhatott elő, hogy Orlovszky Géza minoritának tudja az obszerváns ferencesek csíksomlyói drámáit, amelyekben közjátéknak véli a 48 darabból álló passióciklusra legjellemzőbb tipológiai szimbolizmus praefigurális rendszerét.[8] Ez azért is meglepő, mert a tipológiai szimbolizmusnak jelentős nemzetközi és hazai szakirodalma van, s a *Ferences iskoladrámák* I. kötetének félszáz lapos bevezetője is hosszan tárgyalja a jelenséget.

A korpusz ismeretének hiánya egyértelmű az iskolai színjátszást említő fejezetek struktúrájából is: jelentős műfajok és színjátéktípusok, sőt drámák említetlenek, miközben egy-egy kevésbé fontos, sőt sokszor legfeljebb pszeudo-dramatikus műből tartalomismertetést és idézeteket kapunk.[9]

Az 1750 körüli korszakhatárral dolgozó *Magyar irodalom* 1750 előtti drámát tárgyaló fejezetének centrumába egyértelműen a mintegy 75–80 darabból álló csíksomlyói korpusznak kellett volna kerülnie: a korpusz jelentősége, mérete, valamint az európai késő-középkori devóciós dráma, misztériumjáték unikális, nemcsak kései, 18. századi megje-

[4] *A magyar irodalom története*i, I, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat Kiadó, 2007.

[5] *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 2010.

[6] ORLOVSZKY több száz adatot említ: *Magyar irodalom*, 295.

[7] 1. *Iskoladrámák*, szerk. DEMETER Júlia, utószó KILIÁN István, Bp., Unikornis Kiadó, 1995; 2. *Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok! Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, latin ford. KILIÁN István, Bp., Argumentum Kiadó, 2003.

[8] „A fő cselekményt számos *Bibliá*ból vett betét, rögtönzött interlúdium (közjáték) egészítette ki." (*Magyar irodalom*, 295.)

[9] Lásd pl. a Felvinczi Györgyhöz társított *Comico-tragoedia* (*Magyar irodalom*, 296) vagy a *Comedia generalis…* tárgyalását (*uo.*, 297–298).

lenése okán, hanem stílusát és szemléletmódját tekintve is. Felvethető továbbá a misztériumjátékok, s főleg a passiók 17. századi előzményének kérdése, a folytonosság hiánya vagy kikövetkeztethető megléte. A nemzetközi mintákkal dolgozó, képzett Kájoni János révén a korpusz egyaránt kapcsolódik a magyar zenetörténethez és a misztériumjátékokban sűrűn előforduló népénekekhez – az annotált kötet jegyzetanyaga ezzel is foglalkozik. Mindezek a kultúratörténet fontos kérdései, amelyek tisztázása vagy legalább megfogalmazása nélkül nem találunk rá a folyamatokra, újításokra, átalakulásokra, átalakításokra – vagyis az összefüggésekre.

1750 előtt nincs a csíksomlyóihoz hasonló összefüggő korpusz, ezért az egyes drámák esetében fontos tudatosítani a fennmaradás esetleges voltát. Műfajok, színjátéktípusok gyakoriságára, folyamatokra legfeljebb következtethetünk – kellő óvatossággal. Ehhez azonban egyetlen forrásként az adattárakra tudunk támaszkodni. Az adatok ismerete, az adattárak használata nélkül erősen kérdéses e fejezetek relevanciája és használati értéke is.

Az 1750 utáni időszak tárgyalásának középpontjába a hivatásos színjátszáshoz vezető utat érdemes állítani. Így tesznek a fejezet szerzői (Szilágyi, Vaderna), amikor megállapítják, hogy „[a] 18. században […] létrejött, hatalmas [iskolai] szövegkorpusz néhány darabja átkerült a már hivatásos színtársulatok műsorrendjébe."[10] Itt azonban azt kellene belátni, hogy nem volt véletlen, milyen műfajú és szerzőjű darabokat vett át a hivatásos színház. (Egyébként iskolai és hivatásos színpad között kétirányú volt a darabok forgalma.) Az irodalomtörténeti narratíva mindig és szükségképpen kerül szembe a dráma vagy színház dilemmájával, ezért tárgyalja részletesen a kézikönyv Bessenyei színre sohasem került műveit – ez természetes, egyet is értünk vele. Ha azonban a színházról és főleg ha annak intézményesüléséről van szó (s a fejezet egyik oszlopa éppen ez), akkor nem lehet kihagyni a jelentős hivatásos szerzők (mint pl. Molière, Metastasio), a kvázitípusok iskolai honosítását, a fejezetben is említett énekes játék iskolai előzményeit stb., vagyis az iskolai színház funkcióváltását – s egyáltalán: a színházi jelrendszernek és dekódolási lehetőségeinek megismertetését. Ha mindez kimarad az elbeszélésből, akkor a semmiből, a hiányból toppanunk a varázslat – a színház születése – kellős közepébe, s lám, azóta sem értjük, hogy került mindez ide – vagy mi hogyan kerültünk bele…

Mindennek *Magyar irodalom*-beli hiánya azért sem érthető, mert az elbeszélés láthatóan az alakulást, a folyamatot kutatja illetve helyezi a középpontba, a jelenségek közötti összefüggésekre, hasonlóságokra és eltérésekre figyel. Márpedig az iskolai színjátszás 250 évének történései, esetlegességei, küzdelmei, hiányai és értetlenségei, csakúgy, mint a fennmaradt szövegek sokféle (nyelvi, műfaji, kölcsönzésbeli, stiláris) tanulsága épp a folyamatok, összefüggések hiányzó láncszemei közti űrt töltheti – tölthetné – ki, s ezáltal sokkal többet tudnánk elsősorban a 18. század kultúratörténetéről.

Az iskoladráma-kutatás a szakmából gyakran vált ki (lenéző vagy szeretetteljes) mosolygást. Valljuk meg, e mosoly helyettesíti annak a mintegy 9000 lapnyi drámaszövegnek (továbbá azok elemzésének, kánonba illesztésének) az elolvasását, amely ismeret

[10] *Magyar irodalom*, 405.

nélkül – bármit higgyen is tudásáról a kutató – nem érthető meg igazán a 18. század és a 19. század eleje.

Az *RMDE XVIII.* kritikai sorozatának tartalmi és a (felső) korszakhatárt illető problémáira is keresik a választ a munkacsoport elméleti publikációi, amelyek centrumában két nagy kérdéskör áll:

1. Mit tekintsünk drámának a 17–18. században?

2. Hol a határ iskolai és hivatásos színjáték között az 1780–1810 közötti években? (A kritikai sorozat címében nem szerepel az *iskolai* jelző!) Mennyiben lépjünk túl a 18. század végén?

Az alábbiakban tehát azt a két kérdéskört vázoljuk, amelynek hiánya vagy félreértése a legzavaróbb a magyar irodalomtörténész szakma dráma- és színháztörténeti gondolkodásában, ismereteiben. Az egyik az elbeszélés lehetőségein belül a magyar drámai kánon problémája. A másik történeti: a magyar hivatásos színjátszás közvetlen előzményeinek tényszerű tárgyalása, amely a valóságos folyamatok és bennük az iskolai színház szerepének megértéséhez vezet.

2. A magyar drámakánon problematikus kérdései

A magyar irodalmon belül a drámairodalom kánonja mind időben, mind terjedelmében rendkívül szűk, jóval szűkebb, mint a hagyományosan gazdag líráé vagy a népszerűségét máig megőrző epikáé. A 16–17. századból csak egy-egy tucatnyi magyar nyelvű drámaszöveget ismerünk (ezek egy része ráadásul töredék), a műnem a 17. században megsokszorozódó közköltészeti alkotások és az egyre jelentősebbé váló prózairodalom mellett nagyon alulreprezentált. Bár a 18. században megváltozik a helyzet és a magyar nyelvű drámaszövegek száma hirtelen körülbelül 250-re nő, vagyis *meghúszszorozódik*, mindez nem vezetett automatikusan a régi magyar dráma mint irodalmi *és* színházi jelenség felértékelődéséhez és a magyar irodalomtörténeti hagyomány újragondolásához.

Az első irodalomtörténeti mű, amely a magyar nyelvű drámakánon kialakítására kísérletet tesz, Pápay Sámuel 1808-as magyar nyelvű irodalomtörténete. (Bod Péter *Magyar Athenas*ában egyetlen drámacím és egyetlen drámaszerző sem szerepel!) Pápay már a 16. századi magyar irodalomról szóló fejezetben megemlíti a dráma műfaját (Szegedi Lőrinc, Bornemisza, Illyefalvi nevét).[11] A 18. század végéről pedig már 250 drámaszövegről tud, s tudja azt is, hogy ezek nagy része nyomtatásban is megjelent.[12] A klasszicista irodalmi ízlésből kisarjadó drámafordítások,[13] a magyar irodalom regiszterét kitel-

[11] PÁPAY Sámuel, *A magyar literatúra esmérete*, Veszprém, 1808, 375. (Illyefalvi verses elbeszélő költeménye a címe miatt kerülhetett bele ebbe a körbe.)

[12] „1795-re már harmad fél száz darab Játékaink készen valának, 's valami száz darab belőlök ki is nyomtattatott; sőt Kazinczy Ferencz és Hatvany István különös Játékszíni gyüjteményt is kezdettek kiadni." PÁPAY, *i. m.,* 424.

[13] „G. Teleky Ádámnak Czid nevű szomorú Játéka, melly 1773-ban jött ki, szinte remekje a' Poétai szép Magyarságnak." PÁPAY, *i. m.,* 399; mellette külön kitér Zechenter Antal és Kazinczy drámafordításaira is.

jesíteni akaró eredeti művek, a több mint kétszáz éves múltra visszatekintő iskoladrámák[14] és a hivatásos színpad darabigényétől ösztönzött (kortárs) színműfordítások egyenrangú jelenségként kapnak helyet a drámáról szóló önálló fejezetben, amelyben több mint húsz drámaírót sorol fel név szerint. A névsorban ott vannak a szerzetes-tanárok éppúgy, mint a literátorok és az első magyar színtársulat fordítói-adaptátorai is.[15] Tájékozódása tehát kiterjed nemcsak a dráma-, hanem a színháztörténetre is. (Endrődy János nyomán áttekintést ad a Magyar Játékszín felállításáról is, melynek „Első Játékja vala Simainak Igazházi nevű Víg Játék Munkája".) Pápay összefoglalásáig nagyon hosszú út vezet: csak 1784-ből való az első magyarországi drámatörténeti munka (Szerdahely György Alajos *Poesis dramatica*ja), a századfordulón zajlanak a színház- és drámaesztétikai viták, és nincs még egységes magyar nyelvű terminológia sem, ami a dráma mint irodalmi-színházi jelenség és az egyes drámai műfajok megnevezésében is tetten érhető, egészen a 19. század első harmadáig.[16]

A 19. század közepén zajló drámaelméleti viták ellenére (vagy éppen azért) a modern drámakánon kialakítása is jóval később kezdődhetett meg, mint a líráé vagy a prózáé. Az első drámaantológiát 1914-ben jelentette meg Alszeghy Zsolt.[17] A műfaj reprezentatív felmérésére (Dömötör Tekla vígjáték-antológiája[18] után) 1960-ban került sor, ekkor jelent meg a *Régi magyar drámai emlékek I–II,* és ekkor kezdődtek meg a viták magáról a kánonról. Kardos Tibor ugyanis a műnem körébe vont mindenfajta egyéb irodalmi alkotást az Ómagyar Mária-siralomtól kezdve Heltai Gáspár fabuláin át egészen Zrínyi idilljeiig, gyakorlatilag nyomdai úton állított elő dialógusokat prózai vagy verses szövegekből, kiemelve belőlük a szerepneveket, a két kötet tartalomjegyzékét így 49 tételre duzzasztotta. Eljárásában az vezette, hogy bebizonyítsa: a magyar drámairodalom sokkal jelentősebb és szélesebb körű annál, mint ahogy azt a kutatók eddig gondolták. Rendkívül tágan vonta meg a színháztörténeti jellegű adatok körét is, egymástól független adatokból, utalásokból épített ellenőrizhetetlen rekonstrukciókat, részletesen bemutatva olyan teátrális eseményeket, amelyek létezésére semmiféle tudományos bizonyíték nem volt. Annak ellenére, hogy a *Régi magyar drámai emlékek* kritikai kiadásként definiálta magát, a szövegek közlésekor is több esetben találni hibás olvasatokat.[19]

A két kötet rendkívül nagy erénye ugyanakkor, hogy mindaddig (és azóta is) publikálatlan forrásokat és szövegeket gyűjtött össze, megalkotva ezzel az első igazán teljesnek tekinthető drámaantológiát, és megalkotott egy olyan szövegközlési módszert és egy azt követő tudományos apparátust, amely azóta is modellül szolgál a sorozatnak – ezért

[14] Illei János „írt több Játékszíni Darabokat is 1767. Továbbá a' kellemetesebb mulattatást tárgyazták Kereskényi Ádám jezsuita, Mauritius, Cirus és Sedecias Játékszíni Darabjaival." PÁPAY, *i. m.,* 400–401.

[15] PÁPAY, *i. m.,* 423–425.

[16] PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Dráma- és színházdefiníciók a XVIII. században: A magyar nyelvű műfajelmélet kezdetei = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2006, 211–226.

[17] *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig*, kiad. ALSZEGHY Zsolt, Bp., 1914.

[18] *Régi magyar vígjátékok,* szerk., kiad. DÖMÖTÖR Tekla, Bp., 1954.

[19] A *Jesu filÿ Mariae* című szövegnél pl. *Nuntius* helyett *Nuntig* szerepnévvel és értelmetlen olvasatokkal találkozhatunk. *RMDE II*, 191–203.

jelentősége elvitathatatlan a magyar színház- és drámatörténet szempontjából. Mindenképpen érdemes lenne egy tudományosan jobban alátámasztott bevezetővel, a szövegek drámaelméleti megrostálásával újra kiadni a 16–17. századi anyagot.

Pirnát Antal megsemmisítő recenzióban mutatta ki a kötet koncepcionális hibáit, a szerkesztői elvek tarthatatlanságát, s a korrigálásra éppen ő tett először kísérletet 1969-ben,[20] kiválogatva azt a 11 szöveget, amelyet szerinte valóban a *dráma* körébe lehet sorolni (kiegészítve az eddigieket az 1965-ben előkerült *Segesvári töredék*kel).

A *Magyar színháztörténet*[21] bevezető fejezetében is ellentmondásos a vizsgálandó színdarabok köre: a két Sztárai-darab mellett ugyanis éppen két szatirikus dialógust említ a szöveg (Heltai Gáspárnak *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* szóló dialógusát és a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című szöveget). A *Nagyváradi komédia*, a *Válaszúti komédia,* Szegedi Lőrinc *Theophania*-fordítása és Balassi *Szép magyar komédiá*ja említődik még, és az elveszett *Jephte*-fordítás.[22] Székely György 1998-ban tett kísérletet arra, hogy lajstromba vegye a régi magyar drámákat.[23] Az ő tanulmánya elsősorban a kánonszűkítés szándékával született: a régi magyar dráma vizsgálati köréből kiveszi a fordításokat (így pl. a *Szép magyar komédiá*t), a töredékeket és a nem magyar nyelvű szövegeket. Koncepciójának némileg ellentmond, hogy alapos elemzést készít Bornemisza Péter *Elektrá*járól, amely szintén fordítás, bár az átdolgozás mértéke kétségtelenül nagyobb, mint pl. Balassi esetében. *A magyar irodalom történetei*ben Latzkovits Miklós a kiválóan megírt 16. századi drámatörténeti fejezetben[24] nyolc szöveget említ, mellettük a *Debreceni disputá*ról és a *Balassi Menyhárt árultatásá*ról mint „a drámairodalom határán billegő szövegről" ír, kitérve a műfaji bizonytalanságra is. A *Magyar irodalom* 2.4. drámatörténeti fejezetében hét drámáról van szó (az egyik éppen a *Balassi Menyhárt*-szöveg, amelyet „drámai formájú, politikai tárgyú gúnyirat"-ként aposztrofál Kiss Farkas Gábor[25]), Orlovszky Gézánál (3.3. fejezet) pedig mindössze három 17. századi szöveg szerepel (a *Filius prodigus,* az udvari tematikájú és keletkezésű *Constantinus és Viktória* és a dúsgazdagról szóló, 1636-os *Comico-tragoedia)*.[26] A következő fejezet (4.4.)[27] az *Actio curiosa* 1678-as keletkezésével zárul. Mivel ez utóbbi műfaja nagyon problematikus (legalább annyira, mint a Balassi Menyhártról szóló dráma), az átfedések és kihagyások jól jelzik a terminológiai bizonytalanságot.

A műfaji alapelvek tisztázatlansága mellett a drámafordítások és a nem magyar nyelvű drámák esetében is hiányoznak az egységes mai elvek (ebben mindenképpen igazat kell adnunk Székely Györgynek). Az 1960-as *RMDE* bizonyos latin szövegeket közöl,

[20] PIRNÁT Antal, *A reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 1969, 527–555.

[21] *Magyar színháztörténet 1790–1873*, főszerk. SZÉKELY György, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 11–20.

[22] *Magyar színháztörténet 1790–1873*, 19–20.

[23] SZÉKELY György, *Az átmenet dramaturgiája: Korai dramatikus emlékeink dilemmái,* Színháztudományi Szemle, 30–31(1996), 87–99; UŐ, *Mozaikok: Hét évtized színháztörténeti írásaiból*, Bp., OSZMI, 2009, 58–74.

[24] LATZKOVITS Miklós, *A 16. századi magyar dráma = A magyar irodalom története*i, I, 250–265.

[25] *Magyar irodalom*, 125.

[26] *Magyar irodalom*, 243–247.

[27] *Magyar irodalom*, 295–302.

másokról és a német nyelvű darabokról nem vesz tudomást. A latin nyelvű drámák értékelése még azokban az esetekben is elmarad, amikor az adott szerző (pl. Lackner Kristóf) életművének egyéb darabjait (német illetve latin nyelvűségük ellenére) részletesen elemezték a kutatók. A magyar humanizmust bemutató egyetemi szöveggyűjteményben[28] egyetlen latin dráma vagy drámarészlet sem kapott helyet.

A helyzeten nem változtatott az a Varga Imre által szerkesztett drámaantológia sem, amely – a magyar irodalomban elsőként – a 17. század legjobb latin nyelvű drámáiból (köztük pl. a szlovák irodalmi kánonba már régóta beletartozó Ladiver Illés, Schwartz János és mások darabjaiból) adott válogatást, a kötet ugyanis teljesen visszhangtalan maradt.[29]

Jól látható tehát, hogy az *RMDE XVIII.* szövegkiadási elveinek és gyakorlatának a kialakításához alapvető meghatározni a *műfaji*, a *nyelvi* és az *időrendi* kereteket is, bár ezek egyike sem bizonyul könnyű feladatnak.

A kánon szempontjából ugyanilyen nehéz kérdés a – már emlegetett – *eredetiség*é. A modern irodalomelméletekben szereplő „szerző" elméleti problematikája a régi magyar drámaszövegek esetében nagyon is gyakorlati kategória. A drámaszövegek többsége (egészen a 18. század közepéig) névtelen, a névvel jelzett szövegeknél pedig a kutató sokszor a szerző helyett adaptátorral, szerző-rendezővel, magyarítóval, átdolgozóval találkozik, illetve ezeket a kategóriákat kellene a szöveghez csatolnia (kellő elméleti megalapozottsággal).

A 18. századi magyar drámák esetében más a helyzet. Ez a kánon már az 1980-as évek előtt is jóval bővebb volt, még akkor is, ha a szövegek túlnyomó része csak néhány nagy (18. század végi) életműhöz kapcsolódott. Az iskolatörténeti kutatások nyomán a millennium idején megjelentek az első iskoladráma-antológiák,[30] ettől kezdve felértékelődött a drámakutatás presztízse is. Mára olyan jelentős szöveg-gyarapodást értünk el, hogy itt az ideje annak, hogy újragondoljuk és jelentősen kibővítsük a 18. századi drámakánont az eddig kiadott 178 magyar dráma és 48 drámaprogram alapján.

Az *RMDE XVIII.* sorozata kritikai kiadásként kettős feladatot vállal: egyrészt a szövegek színjátékként való bemutatásával (a szöveg végén levő apparátusban leírva – ha volt ilyen – az előadás körülményeit) a magyar színháztörténet számára kínál forrásokat, ugyanakkor a szövegeket elsősorban drámaszövegként értelmezi.

A már kiadott 178 és még kiadandó 87 szöveg teljesen új drámakánont eredményezhet, s ezen belül lehetőség lesz újabb drámairói életművek felértékelődésére, és a drámaszövegek hierarchiája is átrendeződik/átrendeződhet majd. A drámaszövegek önmagukban való értékelésével és értelmezésével pedig végül kialakulhat az eddiginél bővebb (de

[28] *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I, Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1998.

[29] *Ludi scaenici linguae latinae protestantum in Hungaria e saeculo XVII–XVIII – Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladrámák a XVII–XVIII. századból,* s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, LÓRÁNT István, VARGA Imre, az előszót írta és a jegyzeteket készítette VARGA Imre, Bp., Argumentum Kiadó, 2005.

[30] Ezeket lásd: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, I, 1772-ig,* szerk. STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 503–506.

a szövegek összességénél természetesen szűkebb) kánon is, amely csak a legjobb, maradandónak ítélt szövegeket tartalmazza majd.

Ehhez azonban át kell értékelni az iskoladráma fogalmát, és az előadási körülményekről (iskola) és az előadókról (iskolás diákok) a szakkifejezés második felére kell tennünk a hangsúlyt. Így a drámaszövegek és az azokat létrehozó (feltételezett) szerzők minden előzetes értékítélettől megszabadulva lehetnek drámatörténeti szempontú értékelések tárgyai (alanyai). Az új szempontú értékelésben nagyobb szerepet kell kapnia a drámák önértékének: Illei János *Salamon*ja, Benyák Bernát *Joás*a, az ismeretlen szerzőtől való *Boldizsár király* pl. sok tekintetben jobb, mint Bessenyei történelmi drámái. Hasonló a helyzet Szentjóbi Szabó László *Mátyás* drámájával is, amely saját korának egyik legsikeresebb darabja volt, s hosszú ideig a magyar drámairodalom egyetlen reprezentánsaként játszották német fordításban a bécsi színpadokon. Ugyanez eddig fordítva már igaz volt: a 18. század egyetlen máig is rendszeresen játszott és nagyra értékelt darabja, Csokonai *Az özvegy Karnyóné*ja annak ellenére lett a magyar drámakánon fontos darabja, hogy alkalmi, iskolai színjátéknak készült.[31] A források jellegéből adódóan nagyon sok a szövegekhez kapcsolódó paraverbális tartalom (van olyan darab, amelynek egyharmad része instrukció[32]), bizonyos szövegtípusok (pl. a csíksomlyói passiók) struktúrája rendkívül hasonló, s a kölcsönzés, idézés, utalás, paralelizmus komplex együtthatása miatt a szövegek egymáshoz való viszonyának kiderítésére, az átvétel, kölcsönzés sorrendjének megállapítására stb. az intertextualitás és a hermeneutika kínál érvényes vizsgálati módszert.[33]

Mivel gazdagítják ezek a kötetek a magyar dráma és színháztörténet anyagát a drámakorpusz nagyságrendekkel való kibővítésén túl?

A kötetek korábban sohasem sejtett műfaji gazdagságot mutatnak: a szerelmes pásztorjátéktól a bohózatig, a mártírdrámától a mítoszparódián át az ószövetségi drámáig minden megtalálható ezen a színes palettán. Igaz ez a változatosság a darabok szerkezetére és látásmódjára is: a középkori drámaszerkesztési technikákat használó passiók mellett ott vannak a szabályos klasszicista tragédiák, a szabálytalan szerkezetű társadalmi szatírák, a közjátékok, az élőképek és a 18. század végének szomorújátékai és érzékenyjátékai is.

A darabok között kevés az igazán eredeti mű (bár néhány új drámaírót is felfedeztünk a kutatások nyomán, akiknek helyük van a kánonban), de az átdolgozások esetében is értékelendő az európai és a magyar drámahagyomány szinkronicitása és az adaptálás modelljeinek – elméletileg is megalapozott – sokfélesége. Éppen ezért kiváló összehasonlító tanulmányok születtek már eddig is ezeknek a drámáknak az európai irodalmak-

[31] NAGY Imre, *Iskola és színház: Csokonai vígjátékai és a magyar iskolai komédia*, Bp., Balassi Kiadó, 2007.

[32] KOZMA Ferenc, *Jekóniás = Jezsuita iskoladrámák*, I, 13. sz.

[33] MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Bp., 2009; NAGY Szilvia, *Két csíksomlyói iskolai színjáték kritikai szövegkiadása és szövegtudományi vizsgálata,* PhD értekezés kézirata, Miskolci Egyetem, 2010.

kal való kapcsolatáról (pl. Nigel Griffin, Cecilia Pilo-Boyl, Amedeo Di Francesco, Irena Kadulska vagy mások tollából).

Mindezeken túl vannak a kötetekben olyan szövegek, amelyeket egyszerűen jó olvasni. Ezek azt bizonyítják, hogy bár másféle a mai olvasói/befogadói elvárási horizont, nemcsak a műfaji, szerkezeti stb. kuriozitás értékelteti fel őket, és ma is képesek hatni ránk. Ehhez azonban el kell jutniuk a leendő olvasókhoz. Ezek a szövegek a saját korukban tényleges beszédben teljesedtek ki, a rendező-adaptátor olyan új megnyilatkozásokat kapcsolt hozzá a szöveg megnyilatkozásaihoz, amelyek végső soron a nyitott szöveg értelmezését illetve új értelmezési lehetőségeit jelentették. Ricoeur szerint a hermeneutikai értelmezésnek a végső célja a „kulturális távolság ellenében folytatott küzdelem, vagyis a szöveg értelmezése egy elsajátítási folyamat része".[34] Ez a folyamat a régi magyar drámák esetében különösen nehéz.

Éppen ezért a szövegkiadás sajátos csoportját jelentik a nagyközönség számára készülő antológiák, szövegkiadások, s ezeket legalább olyan fontosnak kell tartanunk a drámairodalom esetében, mint a kritikai kiadásokat. Ezekben az esetekben a szöveg kiválasztása (így az értékszempontok egyeztetése) is a sajtó alá rendező feladata. A kiadásnak meg kell felelnie a modern drámatörténet szempontjainak és a laikus, szélesebb közönség befogadói szempontjainak is. Ennek megfelelően elsősorban a drámai műfajt legjobban reprezentáló, szerkezetileg és dramaturgiailag „legérdekesebb", stilisztikailag és nyelvileg pedig a standard irodalmi kánonhoz legközelebb álló, irodalmilag „legértékesebb" szövegeket kell kiválasztanunk. A két szempont együttes érvényesítése sem tudja kiküszöbölni a szubjektivitást ebből a folyamatból, hiszen a sajtó alá rendező gyakran legelső olvasója az adott alkotásnak, nem egy meglévő, mások által már értékelt szövegegyüttesből kell a hagyományokat követve vagy elutasítva választania, hanem maga teremt hagyományt. Ezért felelőssége jóval nagyobb, mint a későbbi korszak drámaantológiáinak szerkesztőié és munkatársaié.

A mai befogadói szokásoknak megfelelően fontos szempont a szövegek közérthetővé tétele, az olvasó dolgának leegyszerűsítése: ezért ezek a szövegek modern helyesírásúak és részletes magyarázó-fogalmi apparátus tartozik hozzájuk. Az első modern drámaantológia 1981-ben jelent meg Nagy Péter szerkesztésében *(Magyar drámaírók 16–18. század)*. Az antológia több évtizedes hiányt pótolt, és nagyon sokat tett a régi magyar drámák megismertetéséért és felértékeléséért, bár jó néhány hibát is megőrzött a korábbi kiadásokból. Az 1981-es kötet után 15 évvel indult el az utóbbi évek legjelentősebb vállalkozása az Unikornis Kiadónál, Kerényi Ferenc szerkesztésében. *A magyar dráma gyöngyszemei* sorozat két darabja tartalmaz régi magyar drámákat: *A reneszánsz és barokk* című kötet (szerkesztő Komlovszki Tibor) és az *Iskoladrámák* (szerkesztő Demeter Júlia). Ez utóbbi összeállításakor tekintettel kellett lenni az irodalomtörténeti hagyományra és a közönség elvárásaira is, azt a kockázatot, hogy a kötet teljes egészében ismeretlen, de a sajtó alá rendezők által kiválónak tartott, újonnan felfedezett szövegek-

[34] Paul RICOEUR, *Mi a szöveg?* = UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. JENEY Éva, Bp., Osiris, 1999, 18–26.

ből épüljön fel, a kiadó nem vállalhatta. A kötet így is több, nemrég előkerült szöveggel szolgált, és a szövegek körét kibővítette egy 18. századi verses betlehemes játékkal is. Ez a műfaj pl. kimaradt az *RMDE* köteteiből (bár a klasszicista pásztorjátékok sok vita után bekerültek), hamarosan meg fog jelenni azonban Kilián István szerkesztésében egy teljességre törekvő betlehemesjáték-kötet, benne az összes 17–18. századi szöveggel. Ez a vállalkozás (és a 2003-as csíksomlyói passiókat tartalmazó kötet[35]) beleilleszkedik abba a sorba, amelyben tematikus szempontok szerint igyekszünk összeállítani olyan köteteket, amelyek eljuttathatják a nagyközönséghez a régi magyar drámaszövegeket, és hozzájárulhatnak a kánon mielőbbi bővüléséhez és módosításához is.

3. Színjátszás, iskolai színjátszás a 18. század második felében

Ahogy a népszerűsítő kötetek és a kritikai sorozat is mutatja, a 18. század mind színjátéktípusokban, mind fennmaradt drámaszövegekben nagyon gazdag időszak, s a színháztörténeti munkák virágzó időszakként tekintenek erre a századra (különösen az utolsó harmadára) – eközben az irodalomtörténetek még mindig nem számolnak az utóbbi harminc évben előkerült anyaggal. Ezt mutatja a *Magyar irodalom* 18. századot tárgyaló fejezete is, amely az 1790-es évszámmal, azaz az első hivatásos színtársulat nyitóelőadásával indít,[36] és bár visszakanyarodik az 1770-es évek fordítói programjához, a két fejezet összeolvasásával úgy tűnik, hogy az előad(hat)atlan, csekély számú és értékű színházi képződmények után szinte váratlanul jelenik meg az európai társulatok funkcióját, felépítését követő magyar színjátszás. Láttuk: az *RMDE XVIII.* sorozat törekvése éppen ennek a mintegy száz évnek a színház- és drámatörténeti feldolgozása avagy inkább küzdelem a szakmai köztudatba történő beépítéséért. A hivatásos színjátszás megindulását nemcsak kiindulásnak, hanem végpontnak is tekinthetjük. A professzionális színtársulat(ok) megalakulását ugyanis megelőzi és magyarázza az elsősorban a közönségszociológia felől tipizált három – a 18. század folyamán kialakult és virágzó – színházi forma: a német nyelvű hivatásos színjátszás, a főúri színjátszás és a magyar nyelvű iskolai színjátszás. Ezek európai színvonalú értéket közvetítenek és hoznak létre Magyarországon.

1. Az Európát járó *német nyelvű színtársulatok* nemcsak intézményi rendszerükben adnak példát a magyar társulatoknak, hanem műsorrendjükkel a fordításprogramot is inspirálják.[37] (Például Kazinczy legtöbb német nyelvből fordított drámája a magyar

[35] *Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok!,* a 7. sz. jegyzetben *i. m.*

[36] *Magyar irodalom*, 404 (SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor).

[37] Összefoglaló munkák e tárgykörben: KÁDÁR Jolán, *A budai és pesti német színészet története 1812-ig játékszini és drámairodalmi szempontból (Függelékül a budai és pesti német színházak műsora 1783–1812)*, Bp., Pfeifer Ferdinánd Könyvkereskedése, 1914; Jolantha PUKÁNSZKY-KÁDÁR, *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn: Von den Anfängen bis 1812*, München, 1933; Wolfgang BINAL, *Deutschsprachiges Theater in Budapest: Von den Anfängen bis zum Brand des Theaters in der Wollgasse (1889),* Graz, Böhlau, 1972; *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850: Normativer Titelkatalog und Dokumentation,* Hrsgg. Hedvig BELITSKA-SCHOLTZ, Olga SOMORJAI, unter Mitarbeit von Elisabeth BERCZELI, Ilona PAVERCSIK, Bp., 1996.

városokban játszó német társulatok programjában is szerepelt, ő maga fiatalemberként látott is sok ilyen előadást.) A magyar Shakespeare-recepció szintén a német vándortársulatok útján jut el Magyarországra, és a bécsi Nationaltheater repertoárja fordítási anyagot, követendő példát jelent a magyar szerzők számára. A szakmai köztudatban eddig a német nyelvű társulatok működése inkább gátló tényezőként volt jelen (pl. annak a ténynek a rendszeres kiemelésével, hogy az első pest-budai magyar társulat csak azokon a napokon tarthatott előadásokat, amikor a német színészek nem játszottak). Azok a kísérletek azonban, amikor a német társulatok magyar nyelvű előadásoknak adtak helyet az 1770–80-as években, kisebb hangsúlyt kaptak.

2. A *főúri színjátszás* eredményei nemcsak a zenetörténet felől fontosak, és nem csupán azért, mert olyan nagyságoknak biztosítottak teret, mint Joseph Haydn, hanem mert az operairodalom olyan kortárs csúcsteljesítményei jelennek itt meg, amelyek szövege is irodalmi értéket, minőséget képvisel. E szövegkönyveknek olyan gyűjteménye maradt fenn az Esterházyak színházához kapcsolódóan, amely iránt egyelőre nagyobb az európai érdeklődés, mint a hazai. A fennmaradt szövegek száma ötven és száz között mozog: pontosabb számot azért nem tudunk mondani, mert az OSZK és a Műemlékek Nemzeti Gondnokságának tulajdonában lévő példányoknak még az összevetése sem történt meg.[38] Ugyancsak a főúri színháztípus[39] vezeti fel nálunk a *melodramma* műfaját, amelynek szöveganyaga egyértelműen az irodalomkutatás körébe tartozik, és olyan képviselőjével van jelen, mint Metastasio, aki az európai késő-klasszicista hagyományokat a legmagasabb színvonalon mutatja fel Magyarországon. Hogy mennyire termékenyen, azt a korszak magyar Metastasio-fordításainak nagy száma mutatja: összesen több mint húsz szöveg.[40]

3. A hazai hivatásos színjátszásnak a legerősebb kötődése azonban vitathatatlanul az *iskolai színjátszás*hoz van: egyrészt erre az iskolai publikumra számítanak a hivatásos színjátszók; másrészt – a magyar nyelvű szövegkönyvek hiányában – előbb fordulnak az iskolai színpadon már bevált, jól működő szövegekhez, mint azokhoz a könyvdrámákhoz, amelyeket Kerényi Ferenc a tragédia-program bukásaként summáz;[41] harmadsorban a hivatásos színpad kedvelt szerzői lesznek azok a (volt) szerzetes tanárok (Illei, Egerváry, Simai), akik korábban iskolai darabokkal jelentkeztek. Az első bemutató, 1790. október 25-én Simai Kristóf *Igazházi*ja, markánsan mutatja e színháztípusok közreműködését a hivatásos színjátszás létrejöttében: a pesti német színház műsorrendjéhez

[38] Az Esterházyak színjátszó kultúrájáról lásd: HORÁNYI Mátyás, *Eszterházi vigasságok,* Bp., 1959.

[39] A magyarországi főúri színjátszásról szóló összefoglaló munkák: STAUD Géza, *Magyar kastélyszínházak*, Bp., Színháztudományi Intézet, 1963; UŐ, *Adelstheater in Ungarn (18. und 19. Jahrhundert)*, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1977 (Theater Geschichte Österreichs, Band 10: Donaumonarchie, Heft 2).

[40] A legújabb kismonográfia Metastasio magyarországi működéséről ennél sokkal nagyobb számot említ, de ezek a számok mind korszakban, mind nyelvben, mind a fordítók személyében (nemcsak egyházi szerzőkkel számol) sokkal szélesebb skálán mozognak, és az elveszett szövegeket is számba veszik. Vö. BAGOSSY Edit, *Pietro Metastasio színpadi művei Magyarországon: A metastasiói melodráma hatása a 18–19. századi magyar drámára és színházművészetre*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 281–284.

[41] KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon: 1790–1849*, Bp., Magvető Kiadó, 1981, 28–42; UŐ, *Drámaprogram – színház nélkül = Magyar színháztörténet 1790–1873*, 43–48.

alkalmazkodva, egy általuk nem játszott napon, egy német nyelvből fordított érzékenyjátékot állít színpadra a piarista Simai Kristóf magyar nyelvű tolmácsolásában, aki korábban Plautus-átiratokat készített iskolai előadás céljára, későbbi műveit pedig a hivatásos társulatok igényei hívják majd életre.

Ugyanakkor persze nyitott a kérdés, hogy az iskolai színjátszás mennyire kezelhető kategória, hogyan definiálandó, és mely szerzők, művek tartoznak ehhez a színjátszási típushoz. Valószínűleg problematikusabb itt az irodalomtörténeti elkülönítés, mint a színháztörténeti, hiszen a színházi produkció szempontjából egyszerűbb a kategória határainak kijelölése: az iskolai színpadon előadott színházi produkciók tartoznak ide. A drámaszövegek és szerzőik/fordítóik/színre vivőik esetében az iskolához tartozás sokkal problematikusabb: vannak olyan szerzetes tanárok, akiknek a darabjai talán iskolában soha nem kerültek színre, a hivatásos színpadon azonban sikert arattak; és vannak olyan világi szerzők, akik az (egyházi) iskolai színpadi gyakorlatuk nyomán eleve a hivatásos színpad számára írtak használható szövegeket. Ráadásul a korszak irodalom- és drámatörténészei vitatják, mit is tekinthetünk az iskolai színpadon megjelenített szövegek (dialógusok, eklogák stb.) közül drámának.

Nemcsak a színháztörténet, hanem a magyar drámairodalom alakulása sem képzelhető el a korszak említett színjátéktípusai nélkül: Bessenyei György a *Hunyadi László tragédiájá*hoz latin nyelvű iskoladrámát használ forrásul;[42] Csokonai drámái a protestáns iskolai vígjáték szövegszerűen fennmaradt kontextusában nyerik el jelentőségüket; a magyar történelmi dráma csúcsteljesítményei, Katona *Jeruzsálem pusztulásá*ig és *Bánk bán*jáig az iskolai színpadok történelmi tragédiáiban találják meg inspirációjukat; az európai klasszicista tragédia Corneille-től és Racine-tól eredeztethető dramaturgiai megoldásait a korszak iskoladrámái, Giulio Cordara, Andreas Friz, Metastasio adaptációi közvetítették a magyar drámaírók számára.[43]

A három színházi forma párhuzamos jelenlétének felvázolására azért volt szükség, mert ez a jelenség alapvetően alakítja az *RMDE XVIII.* sorozata további, készülő köteteit, amelyeket *pótkötetek* munkacímen emlegetünk. E pótkötetekben felszámoljuk a felekezeti és rendi csoportosítás eddigi döntő szervezőelvét. Tesszük ezt azért, mert az újonnan előkerülő darabok javarésze 1790 után keletkezett. (Az eddig előkerült és kiadatlan 87 drámaszöveg közül 50 a csíksomlyói korpuszhoz tartozik, tehát a ferences kötetekben hozzuk. A pótkötetben megjelenő további 37 szöveg közül négy dráma 17. századi, egy dráma 1750 előtti, 32 szöveg 1790 utáni.) Ebben az átmeneti időszakban (amikor együtt van jelen mindhárom színházi forma) nehéz vagy lehetetlen eldönteni, besorolható-e egy-egy adott szöveg alkotója egy adott egyházi iskolatípushoz (pl. annak okán, hogy a felekezethez, rendhez tartozik, de a darab soha nem szerepelt az iskola színpadán). Arról

[42] BESSENYEI György *Összes művei: Színművek,* s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 16; SZÖRÉNYI László, *Ismeretlen jezsuita tragédia Hunyadi Lászlóról = Iskoladráma és folklór*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1989, 53–66; UŐ, *Ismeretlen jezsuita tragédia Hunyadi Lászlóról: Bessenyei György tragédiájának forrása*, ItK, 1989, 683–705.

[43] Bővebben lásd: CZIBULA Katalin, *Metastasio a 18–19. századi magyar drámairodalomban*, ItK, 2004, 181–202.

a praktikus okról nem is beszélve, hogy évente újabb szövegek kerülnek elő, ami azt jelenti, hogy a könyv alakú megjelenés koncepcióját folyamatosan kellene revideálnunk.

Látjuk azonban, hogy a pótkötet(ek) fokozatosan formálódó anyaga ugyanannyira írja felül és fogja felülírni az 1790-es évek színháztörténetét, mint a korábbi kötetek a 17. századtól kezdve az 1770-es évekig tartó színháztörténeti korszakot. A másik fontos szempont a korszakhatárnak a felülbírálata: a korábbiakban úgy tűnt, hogy ha ugyan az 1790-es év pontosan nem is jelölhető ki korszakhatárnak, de 1800-ig egységesnek tekinthető ez az időszak. A pótkötet szövegeit összegyűjtve azonban látható, hogy a hivatásos színjátszás alakuló korszakában az iskolai színjátszás vele párhuzamosan, kölcsönhatásban van jelen, tehát most már négy színjátszási forma él egymás mellett. Így a pótkötetekben a mozgó korszakhatár mellett döntöttünk, a szövegek alakulásában is tetten érve azt a folyamatot, amelynek során az 1810-es években lassan elhaló, az iskolai oktatás keretei közé visszavonuló iskolai színjátszás teljességgel átadja helyét a születő magyar romantikus drámának a vándortársulatok színpadán.

Nem bánnánk, ha jelen vázlatunk nem maradna a kutatócsoport önreflexiója, hanem termékeny viták nyomán az *RMDE XVIII.* sorozat és a magyar dráma ügye az irodalomtörténeti gondolkodás fókuszába kerülhetne.

TARTALOM

FILOLÓGIA ÉS TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Előszó (Kecskeméti Gábor) 5

A latin humanizmus hazai filológiája 11

Kecskeméti Gábor
A humanista filológiai hagyomány és Magyarország 13

Ritoókné Szalay Ágnes
Juhász László és a *Bibliotheca* 53

Békés Enikő
Scientia sexualis és hercegi kultúrpolitika: egy szövegkiadás tanulságai 63

Máté Ágnes
Hiányzó (?) kritikai (?) kiadás
(Enea Silvio Piccolomini és *A két szerelmes története*) 79

Gedeon Magdolna
Római jogi fogalmak jelentésmódosulása a középkori magyar jogban 89

Vámos Hanna
Pesti Gábor állatmeséinek forrásai 101

Bartók István
Egyazon mű sok különböző szövege
(Leonhard Culmann latin grammatikájának hazai kiadásai) 113

Szabó András
Thoraconymus Mátyás levél- és beszédgyűjteménye mint tankönyv 127

Bene Sándor
Rimay vindicatus
(Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről) 139

Fazekas Sándor
A gyöngy és az árpaszem
(Prágai András: *Fejedelmeknek serkentő órája*) 189

A hermeneutikától a polémiáig: filológia felekezeti keretekben 197

Heltai János
A perikópák 16. századi szöveghagyománya 199

Simon József
Elég a mítoszokból!
(A klasszikus görög irodalom premodern filológiája
Enyedi György *Explicationes*ében, 1598) 239

Hargittay Emil
A Pázmány kritikai kiadás 249

Ajkay Alinka
Pázmány Péter *Tíz bizonyság*ának jegyzetkötetéről 255

Bajáki Rita
Pázmány *Imádságos könyv*ének kritikai kiadása: a szövegkritika 263

Bogár Judit
Pázmány *Imádságos könyv*ének kritikai kiadása: a tárgyi jegyzetelés
viszontagságai 269

Maczák Ibolya
Aranybánya a helyes olvasáshoz
(Jeremias Drexel: *Aurifodina*) 275

P. Vásárhelyi Judit
A filológia diadala: Szenci Molnár Albert szövegkiadásai 281

Baricz Ágnes
Suri Orvos Mihály *Catholicus reformatus*-fordítása és előzményei 295

Petrőczi Éva
Mikolai Hegedűs János, egy teológus-fordító-grammatikus a 17. századból 307

Garadnai Erika
Metatextualitás a felső-magyarországi hitvitában 315

A használati irodalom hagyományozódásának kérdései 323

Ferenczi Ilona
Csát – Sárospatak – Budapest – Nyizsnyij Novgorod – Sárospatak
(Egy hányatott sorsú graduál kiadása elé) 325

H. Hubert Gabriella
Gyülekezeti énekfordítások a 17. században
(Kérdések és válaszok az RMKT XVII/17. munkálatai közben) 335

L. Szögedi Gabriella – Tasi Réka
Könnyek az örökkévalóságnak
(Jeremias Drexel és Nyéki Vörös Mátyás egy lehetséges kapcsolatáról) 353

Szelestei N. László
Áhítati irodalmunk szövegváltozatainak barokk kori jellegzetességeiről 367

Lauf Judit
Egy középkori nyelvemlék, a Piry-hártya kódexe
ismeretlen szövegének felbukkanása a kegyességi irodalomban 377

A magyar irodalmi hagyomány hazai filológiája 385

Sinka Zsófia
Adalékok a Balassi–Rimay-szöveghagyományhoz 387

Tóth Zsombor
A szerző neve(…t)
(*Manu propria* szignatúra vs. szerzőség
egy familiáris viszony textuális dimenzióiban) 397

Demeter Zsuzsa
Kovásznai Sándor Gyöngyösi-kommentárjának forrásai 409

Voigt Vilmos
Vannak-e „régi magyar textológiai" problémák
a mai magyar folklorisztikában? 423

Csörsz Rumen István
Kisbolygók nagy bolygása
(A 18. századi magyar közköltészet kritikai kiadásáról) 435

Elvek, módszerek, műhelyek 447

Vadai István
Szövegkritika-kritika 449

Balázs-Hajdu Péter – Bognár Péter – Hevesi Andrea – Sinka Zsófia
Szegedi kísérlet a 17. századi magyar vers gépi feldolgozására 461

Sörös Borbála
Rimay-szótár 471

Vladár Zsuzsa
Corpus grammaticorum novum 479

Zsoldos-Demjén Anetta
Digitális szövegrögzítés TEI irányelvek alapján 491

Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna – Czibula Katalin
Az RMDE 18. századi sorozata és egyéb kiadások
régi magyar drámaszövegekből 505

A Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének
és Irodalomtudományi Doktori Iskolájának
további kiadványairól
a következő honlapon tájékozódhatnak kedves olvasóink:

http://magyarszak.uni-miskolc.hu